

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

व

शिवाजी विद्यापीठ मराठी विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ (शिविम)
यांच्या संयुक्त विद्यमाने महाराष्ट्र शासनाच्या मराठी भाषा संवर्धन
पंधरवड्याचे औचित्य साधून
एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

शुक्रवार दि. १२ जानेवारी २०१८

- विषय -

'आजच्या संदर्भात वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता'

'आज के संदर्भ में वैचारिक साहित्य की प्रासंगिकता'

'The Relevance of the Contemplative Literature of the Present Time'

- संपादक -

डॉ. राजेखान शानेदिवान

एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र
शुक्रवार दि. १२ जानेवारी २०१८

'आजच्या संदर्भात वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता'
'आज के संदर्भ में वैचारिक साहित्य की प्रासंगिकता'
'The Relevance of the Contemplative Literature of the Present Time'

Special Issue - January 2018

Editor : Dr. Rajekhan Shanediwan

- DISCLAIMER -

No part of this publication can be reproduced in any form by any means without the prior written permission from the publisher. All the data, views, opinions and information published in this Special Issue is the sole responsibility of the authors, neither the publishers nor the members of the editorial board are in any way responsible for them.

© Shri Shahaji Chh. Mahavidyalaya, Kolhapur

Publisher :

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

UGC Approved Sr.No.64259 ISSN : 2349-638x

website :- www.aiirjournal.com

Contact Details -

Chief Editor:- Pramod P.Tandale

Mob. No.8999250451 or 9922455749

E-mail ID :- aiirjpramod@gmail.com

ISSN : 2349-638x

शुभसंदेश.....

आमच्या श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेच्या श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालयातील मराठी विभागाच्या वतीने आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन होत आहे. 'वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता' या विषयासंदर्भात मान्यवर विचारवंतांच्या उपस्थितीत विचारमंथन होणार आहे. या निमित्ताने सद्यःस्थितीत वैचारिक लेखनाची आवश्यकता का भासत आहे, या संदर्भात सखोल चर्चा होईल अशी मला निश्चितपणे खात्री आहे.

मी या चर्चासत्रास हार्दिक शुभेच्छा देतो!

श्री. मानसिंग विजयराव बोंद्रे
चेअरमन,
श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्था, कोल्हापूर

शुभसंदेश.....

‘आजच्या संदर्भात वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता’ या मुख्य विषयाच्या आधारे आमच्या संस्थेच्या श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालयातील मराठी विभागाच्या वतीने आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन होत आहे. या निमित्ताने महाराष्ट्रातील मान्यवर विचारवंत आपले मौलिक विचारधन प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांसमोर मांडणार आहेत. या निमित्ताने एका संवेदनशील विषयासंदर्भात गांभीर्याने चर्चा होईल याची मला खात्री आहे.

मी या चर्चासत्रास मनःपूर्वक शुभेच्छा देतो!

श्री. विजयराव श्रीपतराव बोंद्रे

मानद सचिव,

श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्था, कोल्हापूर

Auspicious message...

Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya has organised A One Day Inter-disciplinary National Seminar on "The Relevance of Contemplative Literature of the Present Time" on 12th January 2018. The topic chosen for this seminar is novel and needs to be discussed and debated in detail in the present scenario. I'm sure that the deliberations in the Seminar will come out with certain meaningful and thoughtprovoking findings which will be helpful to all. I extend my Best Wishes to the National Seminar.

Prin. Dr. D. R. More

*Former Principal, Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya,
Former Director, B.C.U.D., Shivaji University, Kohapur*

शुभसंदेश.....

आमच्या महाविद्यालयातील मराठी विभागाने सातत्याने नवनवीन उपक्रम राबविले आहेत. याचाच एक भाग म्हणून आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन होत आहे. समकालीन संदर्भात अतिशय महत्त्वाच्या असणाऱ्या वैचारिक साहित्याच्या अनुषंगाने प्रस्तुत चर्चासत्रामध्ये मान्यवरांच्या उपस्थितीत विचारमंथन होत आहे. मला निश्चितपणे खात्री आहे की, या चर्चासत्रातील वैचारिक मंथनाचा लाभ प्राध्यापक आणि विद्यार्थी या दोहोंनाही होईल.

मी या चर्चासत्रास हार्दिक शुभेच्छा देतो!

प्रा. एकनाथ राऊ काटकर

प्रभारी प्राचार्य,

श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

संपादकीय...

श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेच्या श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर येथे दि. १२ जानेवारी २०१८ रोजी आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र संपन्न होत आहे. या चर्चासत्राचे बौद्धिक सहयोगी म्हणून शिवाजी विद्यापीठाचा मराठी विभाग व शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ यांचे बहुमोल सहकार्य लाभत आहे.

मराठी साहित्याचा विविधांगी विकास होत असताना, दीर्घकाळापासून वेगवेगळ्या विषयांवर, वाङ्मयप्रकारावर प्रकाशझोत टाकण्याचे काम सुरु आहे. ही वैचारिक मंथनाची प्रक्रिया सतत आणि सातत्यपूर्ण आहे. या प्रक्रियेमध्ये वैचारिक साहित्याचा सहभाग खूप मोठा आहे. खरंतर समाजाची उभारणी विचारांच्या सानिध्यातच होत असते. काळाने कितीही कूस बदलली तरी चिरकाल टिकणारे विचारच समाजाची धारणा ठरवित असतात. सध्याचा काळ कधी नव्हता इतका अस्वस्थ आणि बेचैन करणारा आहे. मानवी मूल्यांचा न्हास होणे ही बाब नित्याची होऊन बसली आहे. जी बंधनं नाकारण्याचा प्रयत्न व्हायला हवा, त्याच बंधनामध्ये नकळतपणे आजचा समाज बंदिस्त होतो आहे की काय असे वाटण्यासारखी परिस्थिती आजुबाजूला सगळीकडे दिसते आहे. अशावेळी प्राचीन ते अर्वाचीन काळामध्ये विचार मांडणाऱ्या विचारवंतांच्या विचारांचे स्वरूप कसे आहे? समकालीन संदर्भात त्याची प्रस्तुतता काय? आजच्या काळात या विचारांचे स्थान काय? अशा अनेक प्रश्नांचा गुंता प्राध्यापक आणि संशोधक विद्यार्थी यांच्या मनामध्ये सतत चालू असतो. केवळ पुस्तकेच नव्हे तर प्रसारमाध्यमे सुद्धा या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. अशावेळी 'आजच्या संदर्भात वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता' या विषयाच्या मध्यवर्ती सूत्राच्या आधारे सदरचे चर्चासत्र होत असून ही बाब आमच्या दृष्टीने समाधानाची आणि आजच्या काळाशी जोडणारी आहे.

या चर्चासत्राच्या निमित्ताने मुख्य विषयाच्या अनुषंगाने प्राध्यापक व संशोधक विद्यार्थ्यांकडून अभ्यासपूर्ण संशोधनपर लेख मागविण्यात आले होते. या विषयाचा आवाका खूप मोठा असूनही आमच्या अपेक्षेप्रमाणे संशोधनपर लेख पुरेशा प्रमाणात आले नाहीत. पण, जे लेख समाविष्ट आहेत ते सर्वच गांभीर्याने लिहिलेले आणि संशोधनाच्या शिस्तीमध्ये आहेत. या लेखांमध्ये मराठी, हिंदी, इंग्रजी, राज्यशास्त्र, इतिहास, भूगोल, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र या विषयांतील लेखांचा समावेश आहे. अभ्यासकांनी पुरेशा गांभीर्याने लिहिलेल्या या लेखांनी सजगपणे वैचारिक मंथन केल्याचे निश्चितपणे जाणवते. विशेषतः व्यक्तीकेंद्रीत मांडणीने

अनेक विचारवंतांच्या विचारांची दिशा समजून येण्यास मदत होते. त्यामुळे लेखांचा हा दस्तावेज आपल्या समोर ठेवताना मनाला समाधान वाटत आहे. या ई-जर्नलमध्ये मराठी विषयाचे ६६, हिंदी विषयाचे १७, इंग्रजी विषयाचे ६, अर्थशास्त्र २, राज्यशास्त्र विषयाचा १ अशा ९२ लेखांचा समावेश आहे. या सर्व लेखकांनी आपल्या विषयांना यथोचित न्याय दिला असून संपादक या नात्याने मी त्यांचा आभारी आहे.

दि. १८ जानेवारीच्या चर्चासत्रास डॉ. अशोक चौसाळकर, डॉ. रणधीर शिंदे, डॉ. जयदेव डोळे, प्रा. डॉ. ज. रा. दाभोळे, श्री. किशोर बेडकिहाळ, डॉ. विनय हर्डीकर या मान्यवरांची उपस्थिती लाभणार आहे. या मान्यवरांच्या उपस्थितीत होणारी चर्चा उद्देशपूर्तीच्या दिशेने सकारात्मक ठरेल याची आम्हाला निश्चितपणे खात्री आहे.

‘आजच्या संदर्भात वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता’ चर्चासत्राच्या निमित्ताने प्रकाशित होत असलेल्या ई-जर्नलच्या निर्मितीप्रक्रियेमध्ये अनेकांचे सहकार्य लाभले आहे. श्री. प्रमोद तांदळे यांनी अतिशय कमी वेळेत ही जबाबदारी पेलण्याचा शब्द आम्हाला दिला आणि तो त्यांनी पाळला ही बाब खूप महत्त्वाची आहे. त्याचबरोबर वेगवेगळ्या लेखांची तपासणी, प्रुफरिडींग, मांडणी या प्रक्रियेमध्ये डॉ. दीपककुमार वळवी, डॉ. सरोज पाटील, डॉ. यु. बी. मुजुमदार, डॉ. नामदेव जाधव यांचे बहुमोल सहकार्य लाभले. संशोधकांकडून आलेल्या संशोधन पेपरचे संकलन आमचे मित्र श्री. गणेश पाटील यांनी अतिशय गांभीर्याने करून या जर्नलला सुबकपणा यावा यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला, याबद्दल मी या सर्वांचा आभारी आहे.

शुक्रवार दि. १२ जानेवारी २०१८ रोजी होणाऱ्या चर्चासत्रासाठी आमच्या संस्थेचे चेअरमन मा. श्री. मानसिंग बोंद्रे, मानद सचिव मा. श्री. विजयराव बोंद्रे, माजी प्राचार्य डॉ. डी. आर. मोरे, प्रभारी प्राचार्य प्रा. एकनाथ काटकर, प्रबंधक श्री. रवींद्र भोसले, अधीक्षक श्री. मनिष भोसले यांच्यासह सर्व प्राध्यापक व कर्मचारी वृंद यांनी मनापासून साथ दिली आहे. त्याचबरोबर शिवाजी विद्यापीठाच्या मराठी विभागाचे प्रमुख डॉ. राजन गवस व ‘शिविम’चे अध्यक्ष डॉ. शिवकुमार सोनाळकर, सचिव डॉ. अरुण शिंदे या सर्वांचा मी मनापासून आभारी आहे.

डॉ. राजेखान शानेदिवाण

संपादक,

ई-जर्नल आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	आ.ह.साळुंखे	ताज्या रक्ताच्या मित्रांशी थोडं हितगूज - लेखनशैलीविषयी	1 To 6
2.	डॉ.अरुण शिंदे	वैचारिक साहित्य : संकल्पना व स्वरूप	7 To 13
3.	रेखा काशिनाथ पसाले	वैचारिक साहित्य : स्वरूप संकल्पना प्रेरणा	14 To 16
4.	डॉ. माधव मा. भोसले	एकोणिसाव्या शतकातील वैचारिक साहित्याची पार्श्वभूमी	17 To 21
5.	विनायक राऊत	स्वातंत्र्यपूर्व मराठी साहित्यातील वैचारिकता (१८२० ते १९२०)	22 To 25
6.	शशिकांत शामराव चव्हाण	वैचारिक गद्याची प्रस्तुतता	26 To 28
7.	डॉ.दीपककुमार वळवी	आदिवासी कवितेच्या वैचारिक प्रेरणा	29 To 34
8.	डॉ.दत्तात्रय महादेव डांगे	'अकुतोभय' कवितासंग्रहातील वैचारिक जाणिवेचे अधिष्ठान	35 To 39
9.	नवनाथ किसन गुंड	'कविता श्रमाची' तील वैचारिकता	40 To 43
10.	डॉ.मानसी जगदाळे	संत तुकारामांच्या साहित्यातील वैचारिकता	44 To 46
11.	अंकुश कोंडीबा निकम	संत तुकारामांचे मूर्तिपूजा विषयक विचार	47 To 51
12.	डॉ.प्रीती पाटील	संत तुकारामांच्या काव्यातील वैचारिकता	52 To 56
13.	भीमराम जोतिबा शिंदे	संत साहित्यातील वैचारिकता आणि संत तुकाराम	57 To 64
14.	डॉ.नितीश पांडुरंग सावंत	नारायण सुर्वेच्या कवितेतील वैचारिकता	65 To 68
15.	सुखदेव नारायण एकल	संत तुकाराम आणि कबीर यांच्या विचारधारेतील साम्यस्थळे	69 To 71
16.	डॉ.बळवंत मगदूम	ताओ विचारांची वर्तमानकालीन प्रस्तुतता	72 To 76
17.	डॉ.दत्ता पाटील	महात्मा बसवेश्वरांच्या वचन साहित्यातील वैचारिकता	77 To 81
18.	डॉ. मांतेश हिरेमठ	वैचारिकतेचे अधिष्ठान लाभलेला सुधारक : महात्मा बसवण्णा	82 To 86

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
19.	नंदकुमार विरभद्र कुंभार	महात्मा बसवेश्वरांच्या साहित्यातील वैचारिकता	87 To 91
20	डॉ.सौ.सुनिता एस. राठोड	थोर विचारवंत साहित्यिक योद्धा- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	92 To 96
21	डॉ.आर.के. शानेदिवाण	हमीद दलवाई यांच्या विचारांची प्रस्तुतता	97 To 108
22	डॉ. सविता अशोक व्हटकर	आजच्या संदर्भात आण्णा भाऊराव साठे यांच्या कथेची प्रस्तुतता	109 To 112
23	डॉ.राजेखान शानेदिवाण	मुस्लीम विचारवंतांच्या विचारांची प्रस्तुतता	113 To 121
24	डॉ. प्रकाश दुकळे	यशवंतराव चव्हाण यांच्या साहित्यातील वैचारिकता	122 To 126
25	डॉ. आर.डी. मांडणीकर	यशवंतराव चव्हाण : संरक्षणाविषयी विचारांची प्रस्तुतता	127 To 129
26.	सौ. शैलजा श्रीधर शिंदे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्री कामगार विषयक धोरणातील वैचारिकता	130 To 134
27.	अजितकुमार भिमराव पाटील	डॉ. जयंत नारळीकर यांच्या विज्ञान साहित्यातील वैचारिक क्रांती	135 To 139
28.	डॉ.स्वप्निल बुचडे	दलित साहित्याचे वैचारिक अधिष्ठान आणि समकालीन अपरिहार्यता	140 To 145
29.	पल्लवी अनिल कोडक	सत्यशोधक कथात्मक साहित्यातील वैचारिकतेचे स्वरूप	146 To 152
30.	डॉ. महावीर विठ्ठल कांबळे	मराठी ग्रामीण आणि दलित साहित्यातील वैचारिकता	153 To 156
31.	डॉ. प्रदीप पाटील	सत्यशोधक चळवळीचे वैचारिक वाङ्मय	157 To 159
32.	अनिल मोतीलाल वळवी	आदिवासी साहित्यातील वैचारिकता	160 To 164
33.	बाळासो आ. सुतार	स्त्रीवादी साहित्यातील वैचारिक पार्श्वभूमी	165 To 167
34.	अनिल रामचंद्र महाजन	मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी वैचारिक साहित्य	168 To 172
35.	अजितकुमार नेमिनाथ चौगुले	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या 'शेतकऱ्याचा असूड' मधील विचारतत्त्वे व त्यांची सद्यःकालीन प्रासंगिकता	173 To 175
36.	भीमराव खं. वानोळे	'वाडा' या कादंबरीतून प्रकट झालेली वैचारिकता	176 To 180

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
37.	किरण सर्जेराव पवार	भटक्या जमातींच्या सांकेतिक भाषेच्या उत्पत्तीसंदर्भातील साहित्यिक वैचारिकतेचे विवेचन	181 To 184
38.	एस. जी. चुकेवाड	मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी लेखिकांच्या कादंबऱ्यातील वैचारिकतेचे स्वरूप	185 To 190
39.	डॉ. वर्षा शिरीष फाटक	डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या साहित्यातील वैचारिकतेचे स्वरूप	191 To 194
40.	डॉ. संजय कांबळे	'ज्ञोत' राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या विचारधनावर प्रकाश टाकणारा ग्रंथ	195 To 204
41.	डॉ. पांडुरंग गावडे	ग्रामीण कादंबरीची विचारधारा	205 To 207
42.	डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे	मराठी भेदिक कवितेतील वैचारिकता व आखाड्याचे स्वरूप	208 To 211
43.	सुहास व्यंकटेश कुलकर्णी	विभावरी शिरूरकर : स्त्रीवादी विचार प्रवाहाच्या आद्यप्रवर्तक	212 To 217
44.	डॉ. संजय पाटील	शांताराम गरुड यांचे लेखन	218 To 221
45.	प्रशांत नागावकर	नाटकाचे साहित्य व प्रयोगमूल्य : काही विचार	222 To 226
46.	डॉ. शिवाजी महादेव होडगे	प्रबोधनाच्या चळवळी आणि एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रीयांचे वैचारिक लेखन	227 To 231
47.	डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे	मराठी वैचारिक साहित्य : एक चिंतन	232 To 233
48.	सौ. नूतन विभूते	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता	234 To 239
49.	डॉ. मीनाक्षी विनायक कुरणे	मैथिलीशरण गुप्त के काव्य में वैचारिकता (जय-भारत के संदर्भ में)	240 To 243
50.	डॉ. नारायण विष्णु केसरकर	कबीर काव्य का वैचारिक पक्ष और उसकी प्रासंगिकता	244 To 247
51.	सौ. चंद्रलेखा चव्हाण	चरित्रप्रधान खंडकाव्यों का आज के संदर्भ में विमर्श	248 To 251
52.	डॉ. सरोज पाटील	संत कवि कबीर के विचारों की प्रासंगिकता	252 To 255
53.	डॉ. प्रवीणकुमार न. चौगुले	आदिवासी कविता एवं स्त्रीवादी वैचारिकी (निर्मला पुतुल की कविताओं के संदर्भ में)	256 To 260
54.	डॉ. पी. सी. लाड	'कबीर-वाणी' की सामाजिक प्रासंगिकता	261 To 262

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
55.	डॉ. शहनाज महेमुदशा सय्यद	समकालीन संदर्भ और कबीर काव्य की प्रासंगिकता	263 To 267
56.	मदन नामदेव खरटमोल	वर्तमान जीवन संदर्भ में ममता कालिया के 'दौड़' उपन्यास की वैचारिक भूमिका	268 To 271
57.	डॉ.भास्कर उमराव भवर	सामाजिक परिप्रेक्ष्य में कबीर के काव्य का मुल्यांकन	272 To 276
58.	डॉ. एस. के. खोत	आज के युग में कबीर के विचारों की प्रासंगिकता	277 To 278
59.	डॉ.वर्षा गायकवाड	कबीर के साहित्य की प्रासंगिकता	279 To 281
60.	सविता कृ. पाटील	कबीर के साहित्य की प्रासंगिकता	282 To 286
61.	Dr. Namdev D. Patil	Theme of Meditation in the Poetry of A. K. Ramanujan and Nissim Ezekiel	287 To 290
62.	Avishkar Kamble	Dalit literature for Social Justice	291 To 293
63.	K.M.Desai	Impact of Karl Marx on Society and Literature	294 To 296
64.	कु. भारती श्रीधर कोळेकर	महात्मा जोतीराव फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार	297 To 301
65.	डॉ. सुरेश वसंत शिखरे	शेतकरी चळवळ आणि ब्राह्मणत्तर वैचारिकता	302 To 306
66.	सौ. सुनिता विजय जाधव	एकोणिसाव्या शतकातील वैचारिक गद्य	307 To 314
67.	डॉ. प्रशांत गायकवाड	सर्वोत्तम भूमिपुत्र : गोतम बुद्ध या ग्रंथातील काही बौद्ध स्त्रीव्यक्तिरेखा	315 To 319
68.	डॉ. गोपाळ ओमाणा गावड	मामा वरेरकर यांच्या साहित्यातील वैचारिकता	320 To 326
69.	प्रा. संभाजी धोंडीराम कदम	समाज प्रबोधनाची चळवळ	327 To 332
70.	प्रा. सुजाता चोपडे	कबीर व तुकारामांच्या साहित्यातील वैचारिकता व प्रासंगिकता : एक अभ्यास	333 To 335
71.	डॉ.सौ.एन.डी. काशिद-पाटील डॉ. डी. एल. काशिदपाटील	प्राचीन भारतीय साहित्यातील भौगोलिक संकल्पनांचे आजचे महत्त्व	336 To 339

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
72.	प्रा. डॉ. यशवंत मारुती चव्हाण	संत तुकारामाच्या अभंगातील वैचारिकता	340 To 344
73.	प्रा. डॉ. सौ. कांचन विजय नलवडे	महात्मा जोतीराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार	345 To 348
74.	प्रा. शांताराम कांबळे	चार्वाक, बुद्ध, बसवण्णा, कबीर आणि तुकाराम यांच्या विचारांची प्रस्तुतता	349 To 356
75.	प्रा. डॉ. शरद गायकवाड	डॉ. आ. ह. साळुंखे लिखित 'महानिर्वाणतंत्र आणि शैवविवाह ग्रंथाची समकालीन प्रस्तुतता'	357 To 360
76.	अविनाश शिवाजी वर्धन	कॉ. शरद पाटीलकृत जात्यन्तक मीमांसा : नवा अन्वयार्थ	361 To 366
77.	प्रा. रजनी अरुण कारदगे डॉ. मच्छिंद्र सकटे	सद्यःकालीन सामाजिक संदर्भातील स्त्रीवादी वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	367 To 369
78.	डॉ. प्रदीप एकनाथ कांबळे	स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक नाटक	370 To 373
79.	कु. योगिता तुकाराम कारभारी कु. विभावरी दिलीप पायमल	सुंभ आणि पीळ या कादंबरीतून अभिव्यक्त झालेली वैचारिकता	374 To 376
80.	प्रा. अनिल बाळासो बलुगड	'निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी' आणि डॉ. सिगमंड फ्रॉईड यांची वैचारिकता	377 To 379
81.	प्रमिला बाळासो पाटील	अहिंसक विचारवंत : महात्मा गांधी	380 To 382
82.	प्रा. सर्जेराव सदाशिव जाधव	लोकहितवादींच्या 'शतपत्रां'मधील वैचारिकता	383 To 386
83.	कु. कोमल दत्तात्रय पाटील कु. पूनम लक्ष्मण तळसकर	प्रबोधनाचा महान्मगल स्रोत : श्यामची आई	387 To 391
84.	प्रा. प्रशांत पाटील	राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी क्रीडा संस्कृती	392 To 393

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
85.	प्रा. सुचिता संतोष भोसले	प्रताप सहगल के नाटक अन्वेषक की प्रासंगिकता में	394 To 395
86.	डॉ. विनायक बापु कुरणे	'नभग' खण्डकाव्य में चित्रित शैक्षिक विचारधारा की प्रासंगिकता	396 To 401
87.	डॉ. एम. ए. येल्लूरे	तुलसीदास की भक्तिभावना	402 To 404
88.	प्रा. संतोष तुकाराम बंडगर	'तर्पण' दलित मुक्ति का आख्यान	405 To 406
89.	प्रा. डॉ. संतोषकुमार यशवंतकर	कबीर के काव्य की प्रासंगिकता	407 To 408
90.	Dr. Patel SayyadImran. S.	Planning is Necessary for Smooth Conducting Sports Tournament	409 To 412
91.	Dr. Dhananjay Jasingrao Patil Rahul Dilpkumar Magdum	Motivational Quotes Useful for Self Inspiration of Players	413 To 413
92.	Sanjay Daulatrao Bagul	Finding The Equality Between Hand Ball & Lacrosse Game	414 To 418

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

ताज्या रक्ताच्या मित्रांशी थोडं हितगूज - लेखनशैलीविषयी

आ. ह. साळुंखे

गेली तीस-पस्तीस वर्षे वेगवेगळ्या चळवळींमधील कार्यकर्त्यांशी जवळून संबंध आला आहे. या काळात चळवळींमधील अनेक चढ-उतार पाहिले आहेत. तरुण कार्यकर्ते फुलून येताना पाहिले आहेत. अनेक तरुण उमद्या जाणवा घेऊन काम करीत आहेत. त्याबरोबरच विविध प्रकारचं लेखन करीत आहेत. आपले विचार समाजासमोर मांडत आहेत. आत्मविश्वासानं स्वतःला प्रकट करीत आहेत. समाजाच्या विचारप्रवाहाला एक विधायक वळण लावीत आहेत. इतिहासाच्या पानांवर आपला ठसा उमटवीत आहेत. वयाची पासष्टी ओलांडलेल्या माझ्यासारख्या व्यक्तीला हे सगळं पाहून अत्यंत समाधान वाटत आहे.

मी स्वतः गेली अनेक वर्षे लेखन करीत आलो आहे. माझ्या या लेखनाचं स्वरूप प्रामुख्यानं वैचारिक, चिकित्सक असं राहिलं आहे. त्यामुळंच अशा प्रकारचं लेखन करू इच्छिणाऱ्या तरुण मित्रांशी अशा लेखनाच्या संदर्भात काही हितगूज करावं, असं बऱ्याच दिवसांपासून मला वाटत आलं आहे. बऱ्याच कार्यकर्त्यांनी माझ्याकडून तशी अपेक्षाही केली आहे. वेगवेगळ्या निमित्तानं अनेक तरुणांची हस्तलिखितं वाचताना त्यांना काही गोष्टी सुचवीतही आली आहे. विद्यार्थ्यांना शिकवतानाही काही सांगावं लागलं आहे. स्वतः लिहितानाही स्वतःला अधिकाधिक सुधारत जावं लागलं आहे. नवलेखकांच्या आणि कार्यकर्त्यांच्या शिबिरांतूनही या संदर्भात बोलत आलो आहे. या सर्व प्रक्रियेतून जातानाजे अनुभवलं, ते नव्यानं लेखन करू पाहणाऱ्या मुलां-मुलींपुढं लिखित स्वरूपात ठेवलं, तर त्यातून त्यांना कदाचित कणभर का होईना काही तरी उपयुक्त मिळू शकेल, अशी माझी भावना आहे. ज्यांना क्षणिक झगमगाट वा खणखणाट निर्माण करून लोकांचं लक्ष वेधून घ्यायचं आहे, त्यांच्याशी हे हितगूज नाही. ज्यांना दूरगामी प्रभाव निर्माण करण्यासाठी गांभीर्यानं काही लिहायचं आहे, समाजापुढं मांडायचं आहे, त्यांच्याशी हे हितगूज आहे. ही मांडणी वैचारिक लेखनाच्या संदर्भात आहे, ललित लेखनाच्या संदर्भात नव्हे, हे पुन्हा एकदा स्पष्ट करू इच्छितो.

लेखन साधार असावं :

आपलं लेखन साधार असावं. व्यासंग न करता, स्वैर कल्पनेतून निर्माण केलेलं आणि जाणीवपूर्वक वा अजाणता खोटेपणांनं लिहिलेलं, अपुऱ्या माहितीवर आधारित लेखन व्यापक हिताचं असत नाही. पूर्वग्रह, क्रोध, मत्सर वगैरेंसारख्या मनोविकारानं वा अशाच एखाद्या कारणानं असंतुलित बनलेलं लेखन आपली गुणवत्ता डागाळून टाकतं. आधाराच्या बाबतीत आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट आहे. दुसऱ्या कुणाच्या संशोधनाचा आधार घेतला असल्यास त्याचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करावा. ते संशोधन आपणच केलं असल्याचा आभार निर्माण करू नये. ज्याचं श्रेय त्याला दिल्यामुळं वाचकांचा आपल्याविषयीचा आदर कमी होत नाही, उलट वाढतोच.

स्वतःच्या भूमिकेचं सुस्पष्ट आकलन :

वैचारिक लेखनामध्ये अनेकदा आपल्याला स्वतःच्या भूमिकेचं समर्थन करावं लागतं. या समर्थनाची मांडणी करण्यासाठी एक प्राथमिक तयारी करणं, काळजी घेणं आवश्यक असतं. आपल्या भूमिकेचं स्वरूप स्वतःच्या मनात सुस्पष्ट असणं, ही ती प्राथमिक गोष्ट होय. आपणच आपल्या भूमिकेचं, विचारसरणीचं, सिद्धान्ताचं स्वरूप नेमकेपणांनं निश्चित केलेलं नसेल आणि अर्धवट, कच्च्या स्थितीत आपली भूमिका लोकांपुढं ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असू, तर आपल्या मांडणीत यथोचित आत्मविश्वासही येत नाही आणि तिचा योग्य तो प्रभावही निर्माण होऊ शकत नाही. स्वतः आपणच ठाम नसू, दिशाहीन असू, तर इतरांना योग्य दिशा दाखवण्याचा प्रयत्न यशस्वी होऊ शकत नाही. स्वतः आपल्याच मनात

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

गोंदळ असेल, तर आपल्या लेखनात वाचकांच्या मनातही संभ्रम निर्माण होणार, हे अगदी उघड आहे. शिवाय, आपल्या मनात आपली भूमिका स्वच्छ आणि स्पष्ट असेल, तर आपली भूमिका आपोआपच सुसंगत राहते. अन्यथा आपल्या लेखनात आत्मविसंगती, विस्कळीतपणा असे दोष शिरू शकतात.

इतरांच्या भूमिकांचंही नीट आकलन :

जे आपल्या स्वतःच्या भूमिकेला लागू पडतं, तेच ज्याचं खंडन करायचं आहे त्याच्या भूमिकेलाही लागू पडतं. आपल्याला जी विचारसरणी खोडून काढायची आहे, नाकारायची आहे, ती देखील नीट समजून घेणं अगत्याचं असतं. ती पूर्णपणे समजावून न घेता तिच्यावर मोघमपणानं मोठ्या आवेशात कितीही जोरदार आघात केले, तरी ते फसण्याचा वा प्रसंगी आपल्यावरच उलटण्याचा धोका असतो. एकदा लोकसभेत विरोधी पक्षाचा नेता भाषण करित असताना सत्ताधारी पक्षाचे काही सदस्य त्याला अडवण्यासाठी आराडाओरड करू लागले. तेव्हा सभापतींनी त्यांना रोखताना काढलेले उद्गार या संदर्भात खूप मार्गदर्शक आहेत, असं मला वाटतं. ते म्हणाले, “त्याचं नीट ऐका. ते ऐकलं नाहीत, तर त्यांच्या मुद्यांना तुमची उत्तरं कशी देऊ शकाल?” त्याबरोबरच, ज्यांच्या भूमिका आपल्या मांडणीला पोषक असतात, त्यांची मतंही नीट रीतीनं समजून घेणं आवश्यक असतं. असं केल्यामुळे आपल्या भूमिकेला पोषक ठरेल अशा रीतीनं आपण त्या मतांचा आधार घेऊन आपली भूमिका अधिक बळकट करू शकतो.

इतरांची मतं विकृत करू नयेत :

आपण जेव्हा विरोधकांची मतं खंडनासाठी किंवा आपल्या भूमिकेला पोषक म्हणून उद्धृत करतो, तेव्हा त्यांची ती मतं विकृत न करता चर्चेला घ्यावीत. आपल्याला सोयीचं ठरावं म्हणून त्यांच्या मतांमध्ये बदल करायचे आणि आपली भूमिका मजबूत असल्याचा आभास निर्माण करायचा, ही वाचकांची दिशाभूल होय. असं करण्यामुळं दुहेरी दोष येतो. एक तर इतरांची भूमिका विकृत केल्यामुळं आपल्या पदरात खोटेपणा पडतो; दुसरी गोष्ट म्हणजे अशा खोटेपणामुळं आपली भूमिका बळकट झाल्याचा तात्पुरता आभास निर्माण झाला, तरी ज्या वेळी आपला हा खोटेपणा पुढच्या काळात कोणाकडून तरी स्पष्ट केला जातो, त्या वेळी आपल्यावरच तोंडघशी पडण्याची वेळ येते. याचा अर्थ इतरांची भूमिका विकृत केल्यामुळं तात्पुरतं यश मिळालं, तरी कायमचा डाग लागतो.

लेखनाची विश्वसनीयता जपावी :

इतरांची मतं देखील वस्तुनिष्ठ स्वरूपात मांडून त्यांचं खंडन वा समर्थन केलं असता, आपल्या लेखनाची विश्वसनीयता वाढते. ही विश्वसनीयता निर्माण करणं, वाढवणं, जपणं, टिकवणं, यामुळं आपल्या लेखनाचं उद्दिष्ट सफल होऊ शकतं, आपल्या लेखनाचा प्रभाव दूगामी आणि चिरस्थायी होऊ शकतो.

मुद्दे मांडताना विषयाचे जास्तीत जास्त पैलू ध्यानात घ्यावेत :

आपल्या विषयाची मुद्देसूद मांडणी करताना प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास कोणकोणत्या अंगांनी करणं शक्य आहे, त्याचा सर्वांगीण विचार करावा. तसं केलं असता त्या विषयाला खराखुरा न्याय दिल्यासारखं होतं. अर्थात, प्रत्येक विषयाचं स्वरूप वेगळं असतं आणि त्यानुसार त्याचे पैलूही वेगवेगळे असतात. आपण हाती घेतलेल्या विषयाचे योग्य ते पैलू निवडून त्यांचं क्रमशः विवेचन करावं. दिशा दाखवण्यासाठी इथं काही पैलूंची नोंद करतो. विषयाची व्याख्या, त्याचं अधिक विस्तृत स्वरूप, नावाची व्युत्पत्ती वगैरे दाखवणारी भाषाशास्त्रीय ओळख, स्थळ, काळ, इतिहास, प्रभाव, जमेच्या बाजू वा फायदे, उण्या बाजू वा दोष, मानसशास्त्र-समाजशास्त्र-अर्थशास्त्र इ. शास्त्रांच्या आधारे मूल्यमापन, वैज्ञानिक सत्य, लोककथा-दंतकथा-पुराणकथा इ. मधून घडणारं दर्शन, इतर वस्तूंबरोबरचे वा व्यक्तींबरोबरचे संबंध, गौरव,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्वागत, विरोध, आक्षेप, एकूण योगदान, भविष्यकाळात होणारे परिणाम, असे असंख्य पैलू असतात. अशा पैलूमधून योग्य ते पैलू निवडून त्यांची योग्य क्रमानं मांडणी करावी.

मुद्दे जिऱ्याच्या पायऱ्या चढल्याप्रमाणं यावेत :

वैचारिक लेखनामधे विशिष्ट प्रकारची शिस्त असणं, हे आपली भूमिका लोकांपर्यंत नीट पोचविण्यासाठी अत्यंत आवश्यक असतं. आपण जेव्हा एखादा जिना चढतो वा उतरतो, तेव्हा जिऱ्याच्या पायऱ्यांवर आपली पावलं योग्य क्रमानंच टाकतो. पहिलं पाऊल पहिल्या पायरीवर, दुसरं पाऊल सातव्या पायरीवर आणि तिसरं पाऊल दुसऱ्या पायरीवर, असं आपण करीत नाही. तसं करण्याचा प्रयत्न केला, तर आपलं चढणं वा उतरणं नीट होण्याऐवजी आपण घसरून पडण्याचाच धोका असतो. लेखनाच्या बाबतीतही नेमकं असंच असतं, हे विसरू नये. जिना चढताना ज्याप्रमाणं आपण पहिल्या पायरीनंतर दुसरी, दुसरीनंतर तिसरी हा क्रम सांभाळतो, तसाच क्रम आपल्या मांडणीच्या मुद्यांचाही असावा. त्यासाठी प्रारंभापासून शेवटापर्यंत मुद्यांची क्रमशः व्यवस्थित मांडणी करावी. मुद्दे कोणत्या क्रमानं मांडायचे, त्याचं एक नेटकं नियोजन मनामधे आधीच करावं. आवश्यक वाटल्यास मांडणीनंतरही क्रम बदलावा. अशी क्रमशः मुद्देसूद मांडणी केली असता वाचक न अडखळता आपल्या विचारांच्या प्रवाहाबरोबर पुढं पुढं जातो आणि आपला वैचारिक सहप्रवासी बनू शकतो. जे मुद्यांच्या बाबतीत, तेच एकापाठोपाठ येणाऱ्या वाक्यांच्या बाबतीतही, हे उघडच आहे.

या मुद्यांची मांडणी करताना क्रमाबरोबरच आणखी एक काळजी घ्यावी. एका मुद्याचे सर्व पैलू मांडून झाल्यावरच दुसऱ्या मुद्याकडं वळावं. एकदा दुसऱ्या मुद्याकडं वळलं, की मग मात्र त्याच्या पैलूंवरच लक्ष केंद्रित करावं. पहिल्या मुद्याचा एखादा पैलू मधेच आठवला, म्हणून तो दुसऱ्या मुद्यात घुसडू नये. तसेच, पहिल्या मुद्यात मांडून झालेल्या पैलूंची दुसऱ्या मुद्याच्या चर्चेत अत्यावश्यक असल्याशिवाय पुनरुक्तीही करू नये. जिना चढताना ज्याप्रमाणं पहिल्या पायरीवरून दुसऱ्या पायरीवर पोचल्यावर आपण तिसऱ्या पायरीकडं जाण्याचा विचार करतो, मधेच पुन्हा पहिल्या पायरीवर पाऊल ठेवू पहात नाही, तसंच लेखनाच्या बाबतीतही केलं असता, ते सूत्रबद्ध बनतं.

लेखनास सुरुवात करताना क्रमाची भीती बाळगू नये :

आपण वाचकांपुढं जे लेखन ठेवतो, त्यामधे मुद्दे क्रमानं आलेले असावेत, हे केवळ योग्य नव्हे, तर आवश्यकही असतं. पण याचा अर्थ आपण ते लेखन करतो, तेव्हा ते मुद्दे त्या क्रमानंच लिहिले पाहिजेत, असं मात्र मुळीच नाही. काही जणांना, काही वेळा पुढचे मुद्दे आधी सुचलेले असतात. ते नीट मांडण्याइतकी त्यांची तयारीही झालेली असते. पण लेखनाचा प्रारंभ कसा करावा हे सुचत नसल्यामुळं त्यांचं सगळं लेखन खोळंबून राहतं, त्यांचा आत्मविश्वास ढासळतो, किंबहुना तो निर्माणच होत नाही आणि सारं लेखनच बाजूला सारण्याच्या मनःस्थितीमुळं ते निष्क्रिय होतात. खूप जणांचं लेखन अशा रीतीनं मनातल्या मनात विरून जातं. खरं म्हणेज या प्रकारच्या सापळ्यात आपण अजिबात अडकू नये. जो मुद्दा व्यवस्थित मांडता येत असेल, तो आधी लिहून काढावा. कदाचित तो सगळ्यात शेवटचा मुद्दाही असू शकेल. एवढंच नव्हे, तर आपल्या संपूर्ण लेखनातील शेवटचं वाक्य सगळ्यात आधी सुचलं, तर तेही आधी लिहून ठेवताना बिचकण्याचं कारण नाही. तसेच, शब्द-शब्द वेचून घ्यावा. गरज पडल्यास पुनर्विचार करून बदलावा. लिहून झाल्यानंतरही पुनर्वाचन करताना शब्द वा वाक्य यांची गरजेनुसार भर घालावी वा त्यांना गाळावं. नीट स्पष्ट झालेले, सोपे मुद्दे आधी लिहिल्यानंतर अधिक गुंतागुंतीच्या मुद्यांना हात घालावा. हळूहळू त्यांचा क्रमही सुचत जाईल. अखेरीस क्रम निश्चित करावा. आवश्यकतेनुसार मुद्यांच्या जागा बदलाव्या. ते मुद्दे एकमेकांशी जोडून घेताना त्यांच्या मांडणीत तुटकपणा न राहता सलगपणा यावा म्हणून एका मुद्याचा शेवट व दुसऱ्या मुद्याचा प्रारंभ यांच्यात योग्य ते बदल करावेत, म्हणजे मुद्दे एका सूत्रात छान गुंफले जातील. अशा रीतीनं लेखनाला अंतिम रूप द्यावं.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

विषयांतर टाळावं :

आपली मांडणी करित असताना आपण जी विधानं करतो, जी वर्णनं करतो, त्यांचा आपल्या मूळ विषयाशी संबंध आहे की नाही, याकडं बारकाईनं लक्ष द्यावं. शैलीसाठी आणि प्रभाव निर्माण करण्यासाठी क्वचित प्रसंगी थोडंबहुत इकडं-तिकडं सरकणं वेगळं आणि मूळ विषयाशी काहीही देणं-घेणं नसलेल्या असंबद्ध गोष्टी मांडत जाणं वेगळं. तसं करणं म्हणजे स्वतःहून आपल्या मांडणीला विस्कळीत करून तिचा प्रभाव नाहीसा करणं होय. विशेषतः, पाल्हाळिक विषयांतर हे तर आपल्या मांडणीच्या दृष्टीनं अत्यंत हानिकारक होय. चालू असलेला मुद्दा सोडून विनाकारण भलत्याच विषयात घुसणं हे रेल्वेच्या इंजिनानं रूळ सोडून घसरण्यासारखं असतं. वैचारिक अपघात घडवणारं असतं, असं म्हटलं तरी चालेल. विषयाचं चिंतन केलं नसलं, तो नीट समजून घेण्याचा प्रयत्न केला नसला आणि विषयाशी संबंधित मुद्यांवर मन एकाग्र केलेलं नसलं, की आपली मांडणी वाटेल तशी भरकटत जाऊन भोंगल बनते. थोडासा प्रयत्न केला, की हा प्रकार सहजपणे टाळता येतो.

निष्कर्ष वाजवी असावेत :

आपल्या लेखनात आपण वेगवेगळ्या घटनांचं, सिद्धान्तांचं, वक्तव्यांचं, भूमिकांचं मूल्यमापन करित असतो. हे मूल्यमापन करित असताना आपण आपल्याला उपलब्ध असलेल्या तपशिलावरून जे निष्कर्ष काढतो, ते माफक, प्रमाणशीर आणि संतुलित असावेत. ते गैरवाजवी असू नयेत. एखाद्या व्यक्तीचं अपघातात एक हाड मोडलं असलं, तर त्याचं एक हाड मोडलं आहे, असंच तज्ज्ञ आणि सत्यवक्ता डॉक्टर सांगतो. त्याचं एकही हाड मोडलेलं नाही, असंही तो सांगत नाही आणि त्याच्या सगळ्या हाडांचा चुराडा झाला आहे, असंही सांगत नाही. निष्कर्ष काढण्याची आपली पद्धत या डॉक्टरच्या पद्धतीसारखी असावी. प्रत्यक्षात आपण अनेकदा आपल्या बाजूचं महत्त्व वाढविण्यासाठी आणि दुसऱ्या कुणाचं तरी योग्य श्रेय नाकारण्यासाठी भलते-सलते निष्कर्ष काढतो. अशा सवयीपासून आपण कटाक्षानं दूर रहावं. ज्याचे जेवढे दोष असतील, तेवढे त्याच्या पदरात जरूर टाकावेत. पण त्याला त्यापेक्षा जास्त दोष चिकटवू नयेत. काकडी चोरणाराला फाशी देत नाहीत, असं म्हणतात. याचा अर्थ विशिष्ट भूमिकेमध्ये ज्या प्रमाणात त्रुटी वा उणिवा असतील, त्या प्रमाणातच तिला दोष दिला जावा, अधिक दिला जाऊ नये. त्याबरोबरच तिच्यातील दोषांकडं डोळेझाक करण्याचा प्रयत्नही करू नये. दुसऱ्या बाजूनं विशिष्ट भूमिकेत ज्या प्रमाणात गुण दिसत असतील, त्या प्रमाणात त्या भूमिकेला श्रेय देण्याच्या बाबतीत खळखळ, टाळाटाळ वा हयगयही करू नये.

टोकाची विधानं टाळावीत :

ललित साहित्यामध्ये अतिशयोक्ती हा एक वाङ्मयीन अलंकार मानला जातो. परंतु वैचारिक लेखनामध्ये मात्र तो मोठा दोष ठरण्याची शक्यता असते. त्यामुळच, कोणताही विचार मांडताना टोकाची विधानं टाळावीत. अनेक वक्ते बोलताना लोकांची मनं झापटून टाकण्यासाठी अशी टोकाची विधानं करतात. बोलण्याच्या ओघात केली जाणारी अशा प्रकारची विधानं काही वेळा क्षम्य मानली, तरी लेखनामध्ये अशा प्रकारची टोकाची विधानं टाळावीत. उदाहरणार्थ - 'अमुक अमुक वर्गातील सर्व मुलं आळशी नसण्याची शक्यता असते. किमान एखादा तरी अपवाद असण्याची दाट शक्यता असते. म्हणून, 'सर्व मुलं' असा शब्दप्रयोग करण्याऐवजी 'बहुसंख्य मुलं', 'अनेक मुलं', 'काही मुलं' अशा प्रकारचा योग्य तो शब्दप्रयोग करावा. कोणत्याही गटातील, स्तरातील, जातिधर्मातील व्यक्तींविषयी सरसकट विधानं करण्याचं टाळलं असता आपण त्या संदर्भातील अपवादाचं भान ठेवत आहोत, दुसरी बाजू ध्यानात घेत आहोत, हे स्पष्ट होतं. अर्थात, आपण ज्यांच्याविषयी विधान करित आहोत त्या सर्वांना ते निःसंशय लागू पडतं, असा खात्रीलायक तपशील आपल्याकडं उपलब्ध असेल, तर 'सर्व' या अर्थाची शब्दयोजना जरूर करावी. पण सामान्यतः असे प्रसंग कमी असतात, हेही विसरू नये. आपल्याला जेव्हा एखाद्या गोष्टीवर खात्रीलायक माहिती मिळालेली नसते, परंतु तसं असण्याची शक्यता

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मात्र वाटत असते, तेव्हा त्या बाबतीत एखादं ठाम विधान करण्याऐवजी 'असं असण्याचा संभव आहे' अशा अर्थाचं विधान करणं, हे अधिक वास्तववादी ठरतं.

संभाव्य आक्षेपांची आधीच दखल घ्यावी :

आपण आपलं एखादं मत मांडत असतो. आपण त्या मतावर कितीही ठाम असलो, तरी इतर लोकांना ते पटेलच अशी स्थिती नसते. आपलं मत वाचणाराच्या मनात काही शंका निर्माण होऊ शकतात. प्रश्न उपस्थित होऊ शकतात. त्याच्यावर आक्षेप घेतले जाऊ शकतात. त्याच्यामधले कच्चे दुवे दाखवले जाऊ शकतात. असं झालं असता, आपलं मत नाकारलं जाण्याची वा अडगळीत फेकलं जाण्याची शक्यता असते. असं होऊ नये म्हणून, आपलं मत पहिल्यांदा मांडत असतानाच खुंटा हलवून बळकट करण्याची पद्धत स्वीकारली, तर आपली मांडणी आधीपासूनच मजबूत बनते. आपलं लेखन समाजापुढं ठेवण्यापूर्वी थोडं थांबून, त्याच्यापासून काहीसं अलिप्त होऊन, एक प्रकारच्या तटस्थपणानं त्याच्याकडं निरखून पहावं. आपल्या मांडणीत कुठं कच्चे दुवे आढळत असतील, तर ते आधीच दूर करावेत. कोणत्या विधानावर शंका घेतल्या जातील, भूमिकेच्या कोणत्या पैलूवर आक्षेप घेतले जातील, त्याचा अगोदरच अंदाज घेऊन त्या संभाव्य शंका वा आक्षेप स्वतःच उपस्थित करून त्यांची उत्तरं आधीच देऊन ठेवली, तर आपल्या लेखनाचा पक्केपणा वाढतो. तात्पर्य, आपण आपल्या लेखनात वैचारिक छिद्रं राहू नयेत म्हणून जास्तीत जास्त काळजी घ्यावी. आपण एवढं सगळं केल्यानंतरही कोणी आपली भूमिका विकृत करण्याचा वा तिच्याविषयी अपप्रचार करण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्या सर्व प्रकारातून आपलं लेखन उजळूनच निघतं. त्याच्यावर कोणतेही बरेवाईट आघात झाले, तरी ते कोलमडून पडत नाही.

मुद्यांवर ठाम रहावं - मग आक्रस्ताळेपणाची गरज पडत नाही :

आपली मांडणी करीत असताना अशा रीतीनं आपण योग्य काळजी घेत गेलो, तर आपल्या मांडणीच्या बाबतीत आपला आत्मविश्वास अगदी शिगेला पोचू शकतो. मग आपण आपल्या मुद्यांवर अगदी ठाम राहू शकतो. आपले विचार लोकांपर्यंत प्रभावी रीतीनं पोचवायचे असतील, तर ते विचार कसदार असणं, साधार असणं, हे खूप महत्वाचं असतं. विचार तसे असल्यास आपली मांडणी शब्दबंबाळ, वाचाळ, आक्रस्ताळी वा शिवराळ करण्याची गरज पडत नाही. तशा प्रकारची मांडणी हा काही कसदार मांडणीचा पर्याय होऊ शकत नाही.

जे सांगायचं, तेच शब्दबद्ध झाल्याची खातरजमा करावी :

कोणत्याही लेखनाचे दोन प्रमुख घटक असतात. आपल्या मनातील विचार हा एक घटक आणि ते विचार शब्दबद्ध करणं हा दुसरा घटक होय. विचार सुस्पष्ट असायला हवेत, हे तर खरंच पण ते शब्दबद्ध करण्याची कृती त्या विचारांशी जास्तीत जास्त सुसंगत असणं, हेही अत्यंत महत्वाचं असतं. मनात वेगळंच होतं आणि शब्दांतून भलतंच असणं, हेही अत्यंत महत्वाचं असतं. मनात वेगळंच होतं आणि शब्दांतून भलतंच व्यक्त झालं, तर लेखन निष्फळच म्हणायला हवं. किंबहुना, त्यामुळं आपल्या भूमिकेविषयी गैरसमज निर्माण होण्याचा धोका असतो. या बाबतीत मनातील विचार पूर्णांशानं प्रकट न होणं, असा प्रकारही घडू शकतो, वा आपल्याला अभिप्रेत नसलेले विचार आपल्या मांडणीतून सूचित होणं, असा प्रकारही होऊ शकतो. त्यामुळं कित्येकदा 'मला असं म्हणायचं नव्हतं', असं म्हणण्याची वेळ येते. हे टाळण्यासाठी, आपल्याला जे सांगायचं आहे तेच नेमकेपणानं आपल्या शब्दांतून व्यक्त होत असल्याची खातरजमा करावी.

जोपर्यंत प्रसिद्धी नसते, तोवर उणिवा खपून जातात :

कोणत्याही क्षेत्रातील कर्तबगार माणसाचा विकास टप्प्याटप्प्यानंच होत असतो. अपवादात्मक परिस्थितीत काही जणांना यशाचं शिखर गाठण्याची संधी अचानक मिळत असली, तरी सामान्यतः बहुतेक लोकांना आपला विकास

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

प्रयत्नपूर्वक एका विशिष्ट गतीनंच करावा लागतो. एखाद्या क्षेत्रात पावलं टाकायला सुरुवात करताना आपल्यामध्ये अनेक प्रकारच्या कमतरता असतात. अनुभवांची उणीव, उथळपणा, शिस्तीचा अभाव, स्वैरपणा, जबाबदारीचा अभाव, अशा गोष्टी उमेदवारीच्या काळात खपून जातात. या काळात लोक आपल्याला दुरुस्तीची संदी देतात. आपल्याकडं क्षमाशीलतेनं पाहतात. काही खुपलं-खटकलं, तरी त्याची उपेक्षा करतात. परंतु, जेव्हा आपला प्रभाव वाढतो, आपल्याविषयीच्या लोकांच्या अपेक्षा उंचावतात, आपण प्रसिद्धीच्या झोतात येतो, कोणी आपल्याकडं स्पर्धक म्हणून पहायला लागतं, कोणी मत्सर करू लागतं, तेव्हा मात्र आपल्या छोट्याशा चुकांची देखील गांभीर्यानं दखल घेतली जाते. आता पूर्वीची आत्मीयता, क्षमाशीलता वा उपेक्षा शिल्लक रहात नाही. म्हणून, जसजसा आपला विकास होत जातो, आपण कर्तृत्वाची अधिक उंची गाठू लागतो, तसतसं आपण अधिक जबाबदार बनत जाणं आवश्यक असतं. जबाबदारीचं भान आणि त्यानुसार मांडणी करण्याची सवय, हे आपलं संरक्षक कवच असतं, हे कधीही विसरू नये.

प्रत्येक प्रतिभावंताची शैली स्वतंत्र असते :

आत्तापर्यंच्या सूचना ढोबळमानानं दिलेल्या आहेत. या सूचना प्रतिभावंतांच्या शैलीला बंदिस्त करणारी चाकोरी ठरता कामा नयेत. वैचारिक लेखन रूक्ष असावं, असाही या विवेचनाचा अर्थ नाही. आपल्या लेखनात औचित्यपूर्ण लालित्य जरूर असावं. त्याबरोबरच, प्रसंगानुसार वक्रोक्ती, उपरोध, उपमा, दृष्टान्त, विनोद, नाट्यमयता इत्यादींचा वापरही जरूर करावा. त्यामुळं मूळ विषयाला, सत्याला, अभिरुचीला आणि मांडणीच्या बांधेसूदपणाला बाधा येणार नाही, याची दक्षता मात्र घ्यावी.

वस्तुतः, खरे प्रतिभावंत कोणत्याही तंत्रात न अडकता स्वतःची स्वतंत्र शैली विकसित करतात. किंबहुना, बहुतेक वेळा आधीची चाकोरी मोडल्यानंतरच काही तरी देखणी नवनिर्मिती होत असते. या प्रसंगी मला एक क्रिकेटपटूनं फलंदाजी करताना चुकीचा पवित्रा घेऊन फटका मारला. त्याचा प्रशिक्षक त्याला म्हणाला, “अरे, तुझा पाय कुठं आहे, ते बघ.” त्याचा पवित्रा योग्य नाही, त्यानं आपला पाय योग्य पद्धतीनं ठेवलेला नाही आणि पायाची हालचाल तंत्रशुद्ध रीतीनं केलेली नाही, हे त्याच्या नजरेला आणून देणं, हा प्रशिक्षकाच्या बोलण्याचा अभिप्राय होता. त्यावर तो फलंदाज त्या प्रशिक्षकाला म्हणाला, “चेंडू कुठं आहे, ते पहा!” त्यानं मारलेला चेंडू हवेतून सीमापार गेला होता आणि त्याला षटकार मिळाला होता. चाकोरी निर्माण करणाऱ्या तंत्रापेक्षा प्रतिभा फार फार महान असते, हे यावरून स्पष्ट होतं. अर्थात, अशा प्रतिभावंतालाही काही शिस्त, निदान स्वयंशिस्त पाळण्याची आवश्यकता असतेच. नाही तर पहिला चेंडू सीमापार पाठविल्यावर दुसऱ्या चेंडूवर पायचीत होण्याचीही वेळ येऊ शकते. तात्पर्य, प्रतिभेचं ताजेपण आणि स्वातंत्र्य जपताना तिला विधायक नियमबद्धतेचं एक कोंदणही असावं! प्रतिभावंत कोणतीच शिस्त पाळत नसेल, तर त्याची महान प्रतिभा देखील वाया जाण्याचा आणि त्याच्या असाधारण अंतःशक्ती देखील अत्युच्च शिखरापर्यंत पोचण्याऐवजी खुज्या-खुरट्या राहण्याचा धोका असतो. महान प्रतिभावंताचीही गत जर अशी होऊ शकते, तर मोठी प्रतिभा नसलेली सर्वसामान्य व्यक्ती जेव्हा स्वतःला प्रकट करू पाहते, तेव्हा तिनं स्वतःच्या आविष्काराला काही शिस्त लावून घेतली पाहिजे, हे वेगळं सांगण्याची आवश्यकता नाही. शिस्तीच्या करडेपणानं प्रतिभेची उत्स्फूर्तता आणि उत्कटता यांना बाध येऊ नये, तिचा जोश आणि जिवंतपणा क्षीण होऊ नये, इतकंच!

(सदरचा लेख माननीय श्री . आ . ह . साळुंगे यांनी पुनंप्रकाशित करण्यास मान्यता दिली याबद्दल आभार!)

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वैचारिक साहित्य : संकल्पना व स्वरूप

डॉ. अरुण शिंदे

मराठी विभाग प्रमुख, नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स,
आझाद चौक, कोल्हापूर

प्रास्ताविक

साहित्याचे गद्य आणि पद्य हे दोन प्रकार आहेत. लोकव्यवहारात, वैचारिक, शास्त्रीय लेखनात गद्याचा वापर केला जातो. तर कवितेसाठी पद्याचा अवलंब केला जातो. मध्ययुगीन मराठीमध्ये गद्यलेखन मर्यादित स्वरूपात आढळते. ब्रिटिशांच्या भारतातील आगमनानंतर गद्यलेखनामध्ये नवनवे, वैविध्यपूर्ण प्रकार अस्तित्वात आले. ललित आणि ललितेतर साहित्यामध्ये गद्याचा वापर केला जाऊ लागला. वैचारिक निबंध-प्रबंधांचे गद्य, शास्त्रीय लेखन आणि ललित साहित्यप्रकारातील गद्य यांच्यात फरक असतो. वैचारिक साहित्याची निर्मिती विचारवंताकडून, लेखकांकडून होत असते.

शोधनिबंधाचा उद्देश

वैचारिक साहित्याची संकल्पना व स्वरूप यांची मांडणी करणे.

विचारवंत : संकल्पना व स्वरूप

विचारवंत हा शब्द Intellectual ह्या इंग्रजी शब्दाला मराठी प्रतिशब्द म्हणून वापरला जातो. बौद्धिक किंवा वैचारिक क्षेत्रामध्ये उच्च दर्जाची तत्त्वचिंतनात्मक मांडणी करणाऱ्या बुद्धिवादी व्यक्तीस विचारवंत असे म्हणतात. मानवी जीवनव्यवहार व मानवी समाज, संस्कृती समग्रतेने समजून घेण्याकडे विचारवंतांची प्रवृत्ती असते. कल्पना, संकल्पना (Concepts), उपपत्ती (Theory) ह्यांच्याविषयी इतरांच्या मानाने त्यांना असाधारण आस्था असते. घटना-प्रसंगांचे मर्म शोधून काढायचा ते प्रयत्न करतात. विवक्षित प्रसंगांमध्ये त्यांच्या दृष्टीने सामान्य संकल्पना मूर्त झालेल्या असतात व त्या शोधून काढण्याकडे त्यांचा कल असतो. सामान्य नियमांची उदाहरणे म्हणून विवक्षित प्रसंग त्यांना महत्त्वाचे वाटतात. “जे आपण तपासून पाहिलेले नाही असे जीवन जगण्यात अर्थ नाही”, या सॉक्रेटिसच्या विधानामधून विचारवंतांच्या विश्वातील चिकित्सेचे महत्त्व समजते. जीवनाच्या बौद्धिक चिकित्सेमध्ये जीवनाचा अर्थ आहे, असे मानण्याकडे विचारवंतांची प्रवृत्ती असते. कर्ता म्हणून जगण्याऐवजी द्रष्टा, भाष्यकार म्हणून विचारवंत जगत असतो. जीवनव्यवहाराचे स्वरूप संकल्पनांच्या साहाय्याने आकलन करण्याचा प्रयत्न करित असतो. एका क्षेत्रातील संकल्पनांचा दुसऱ्या क्षेत्रांमध्ये वापर करित नवी मांडणी करण्याचा प्रयत्न करित असतो. मे. पु. रेगे यांच्या मते, “संकल्पनांच्या ह्या हालचाली ज्याच्या मनात सुरू होतात आणि चालू राहतात तो विचारवंत.” (रेगे, १९६९ : ६) ज्ञानाच्या, अनुभवाच्या, व्यवहाराच्या कोणत्याही क्षेत्रात रस घेण्याची विचारवंतांची प्रवृत्ती असते. संकल्पनांची चिकित्सा, निर्मिती, विस्तार करणे आणि ह्या संकल्पनांच्या आधारे प्रत्यक्ष जीवनाची चिकित्सा करणे अशा दोन पातळ्यांवर विचारवंतांचे काम चाललेले असते. जीवनाची चिकित्सा म्हणजे प्रचलित सामाजिक संस्था आणि व्यवहार, नीतिमूल्ये, राजकीय क्षेत्र, कला, वाङ्मय, सांस्कृतिक व्यवहार, विज्ञान आदी गोष्टींची, जीवनाच्या कोणत्याही भौतिक अंगाची चिकित्सा. या चिकित्सेतून प्रस्थापित जीवनव्यवहाराचे मूल्यमापन होत असते. व प्रचलित रूढितत्वांना एक आव्हान मिळण्याची शक्यता असते.

जीवनव्यवहाराविषयी, जगण्याच्या गुणवत्तेविषयी ज्या समाजामध्ये एक सत्त्वभान जागृत असते, ज्या समाजात काही एक प्रबोधनाची चिकित्सा - विश्लेषणाची परंपरा जागृत असते, ‘कसेही, काहीही करून जगण्यात अर्थ नाही, योग्य मार्गानेच जगले पाहिजे, ह्या बाबतीत तडजोड नाही’, असा नैतिक विवेक जागृत असतो, त्या समाजात विचारवंत उदयाला येण्याची शक्यता अधिक असते. योग्य काय, अयोग्य काय, आणि का, असे प्रश्न सामाजिक व्यवहाराची बौद्धिक उकल

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

करण्यासाठी विचारवंत उपस्थित करतात व त्यातून हाती आलेल्या संकल्पना-विचारांच्या मदतीने जीवनव्यवहारामध्ये परिवर्तन घडवून आणणे शक्य होते.

समाजाच्या बौद्धिक दर्जाचा गुणात्मक विकास करणे हे विचारवंतांचे प्रमुख कार्य असते. बौद्धिक साधनेकडे 'एक ऐहिक व्रत' म्हणून विचारवंताने पाहिले पाहिजे. आपली बौद्धिक सचोटी डागाळू न देणे, ही विचारांतीची जबाबदारी असते. पुराव्याची निःपक्षपातीपणे, कठोर छाननी करणे, प्रमाण पुराव्यांचा आणि अनुमानांचा पुरेसा पाठिंबा असलेले तेवढेच विधान सत्य म्हणून स्वीकारणे, आणि पुराव्याविरुद्ध जाणारे विधान असत्य म्हणून जाहीर करणे आणि या व्यवहारात कुठेही तडजोड न करणे ही बौद्धिक सचोटीची लक्षणे असतात. कोणत्याही क्षेत्रातील संकल्पना, विचारप्रणाली पारखून घेताना धर्म, समाजव्यवहार, राजकारण वगैरेंची चिकित्सा करताना विचारवंतांची सचोटी ढळता कामा नये. हे साधणे फार कठीण असते. एक बौद्धिक सत्यान्वेषण असते.

समाजामध्ये विविध मतप्रणाली, भिन्न भिन्न प्रवाह, परस्परविरोधी हितसंबंधांचे गट असतात. प्रस्थापित सामाजिक व्यवस्था स्थितिशील असते. स्थितिप्रियतेमुळे, गतानुगतिकत्वामुळे, प्रस्थापित सामाजिक संस्थांच्या व्यवहाराचे संरक्षण करण्याकडे लोकमानसाची नैसर्गिक प्रवृत्ती असते. अशा वेळी आपल्याला जाणवलेले सत्य प्रस्थापित व्यवस्थेच्या कितीही विरोधी जाणारे आणि म्हणून कितीही अप्रिय ठरणारे असले तरी निर्भयपणे मांडणे हे विचारवंतांचे काम आहे. स्थितिशील समाजगट व त्यांना धक्का देणारी नवीन मूल्ये ह्यांच्यात निकराचे बौद्धिक संघर्ष होत राहणे हे समाजाच्या वैचारिक जिवंतपणाचे, विकसनाचे लक्षण आहे. समाजाच्या सदसद्विवेकबुद्धीचे प्रतिनिधित्व करणारे, सत्य काय आणि असत्य काय याचे वस्तुनिष्ठ आकलन मांडणारे न्यायपीठ म्हणून काम करणे ही विचारवंतांची जबाबदारी आहे. कोणत्याही प्रकारचे दबाव, प्रलोभने, मोह, पूर्वग्रह, लाभ वगैरेंचा स्पर्शही होऊ न देता आपली विवक्षित सामाजिक जबाबदारी पार पाडणे, हे विचारांतांचे कर्तव्य आहे. नैसर्गिक, ऐतिहासिक वा सामाजिक घडामोडींचे विश्लेषण करीत असता योग्य किंवा न्याय्य तत्त्व कोणते व विद्यमान समाजाने कशा रीतीने परिवर्तित झाले पाहिजे की, ज्यामुळे तो अधिक योग्य किंवा न्याय्य बनेल, अशी वैचारिक मांडणी करणे हे विचारवंतांचे काम आहे. स्वतःला प्रतीत झालेल्या सत्याचे स्पष्टीकरण करून समाजाला त्याची जाणीव करून देणे, समाजाकडून त्याचा स्वीकार होईल याबद्दल आग्रही असणे व अशा स्वीकाराआड येणाऱ्या घटकांची, प्रवृत्तीची कठोर टीका करून समाजप्रबोधन करणे, हे विचारवंतांचे कार्य आहे.

विचारवंतांचे समाजातील स्थान हे दीपस्तंभप्रमाणे आहे. विचारवंत म्हणजे समाजाचे डोळे. त्याने समाजाला नवी दृष्टी द्यायची असते. अविकसित समाजात तर त्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व असते; निदान असावयास पाहिजे. कारण अशा समाजात जडता, रूढिप्रियता, भेदभाव, शोषण वगैरेंमुळे प्रगतीचा मार्ग खुंटलेला असतो. प्रगतीच्या मार्गावरील हे अडथळे दूर करून समाजाला विचारशील, विकसनशील बनविणे व त्यास आधुनिकीकरणाच्या वाटा दाखविणे हे महत्त्वपूर्ण काम विचारवंतास करावे लागते. आदर्श समाजरचना कोणती? तिचे स्वरूप कसे असेल, तिच्यात व्यक्तीव्यक्तीमधील व व्यक्ती आणि समूह यांच्यातले संबंध कसे असतील, कोणत्या तत्त्वांवर त्यांची उभारणी झाली पाहिजे वगैरेंचा शोध घेणे, त्यासंबंधी समाजाचे शिक्षण करणे व त्याला आदर्श समाजव्यवस्थेप्रत जाण्यासाठी पात्र बनविणे; ही कामे विचारवंतांच्या मार्गदर्शनाखाली होत असतात. सामाजिक घडामोडी व प्रवृत्ती यांचा अभ्यास करून आपली मते परखडपणे मांडणे व समाजाचे आणि आणित्ताधान्यांचे मार्गदर्शन करणे ही विचारवंतांची सामाजिक जबाबदारी असते. विचारवंत हा सत्ताधान्यांवर एक बौद्धिक अंकुश ठेवत असतो. गं. बा. सरदार विचारवंतांसंदर्भात म्हणतात, "समाजप्रबोधनाचे हे कार्य वाटते तितके सोपे नाही. ज्ञानसंवर्धन आणि विचारजागृती हा सामाजिक जीवनाचाच भाग असल्याने समाजातील बऱ्यावाईट प्रवृत्तींचे व शक्तिसंघर्षांचे पडसाद या क्षेत्रातही उमटल्याखेरीज राहात नाहीत. नवविचारांच्या प्रणेत्यांना स्वतःच्या पूर्वग्रहांशी तर झगडावे लागतेच. पण त्याचबरोबर प्रस्थापित हितसंबंधांचा कडवा विरोध वारंवार सहन करावा लागतो; त्या वेळी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

विचारवंताची खरी कसोटी लागते. ज्ञानोपासना हा केवळ एक बौद्धिक व्यापार नसून समग्र मानवी जीवन उजळू टाकणारी ती एक दुर्दम्य प्रेरणा आहे. म्हणून आपल्या भूमिकेचे पावित्र्य राखण्यासाठी पडेल ती किंमत द्यावयास जो तयार असेल तो खरा नैष्ठिक विचारवंत असे म्हटले पाहिजे.” (जोशी राम, ज्ञानपीठांमध्ये मराठी विचारवंत, रेगे व इतर (संपा.) मराठी विचारवंत व आपण १९६९ : ४९). विचारवंत मौखिक वा लिखित रूपात त्यांचे विचार व्यक्त करतात. यातून वैचारिक साहित्य आकारते.

विचार

मनुष्य म्हणजे विचारशील (Rational) प्राणी आहे, अशी एक व्याख्या प्रसिद्ध आहे. मनुष्याने पृथ्वीवरील इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळे आणि श्रेष्ठ ठरण्याचे मूलभूत कारण म्हणजे माणसाची विचारप्रक्रिया. मनुष्याला विचार करता येतो, हे त्याचे इतर प्राण्यांहून व्यवच्छेदक लक्षण आहे. मानवी मेंदूधील विचार, भावना, कल्पनाकेंद्रे ही मानवी प्रगतीची मूलाधार आहेत. व्यक्ती आपला भूतकाळ, वर्तमानकाळ, भविष्यकाळ यांच्याविषयी विचार करू शकते. मनुष्य हा समाजशील प्राणी असल्याने तो आपल्याबरोबर व्यक्तिसमूहाचा, समाजाचा विचार करू शकतो. व्यक्ती वा समाजासंबंधी काही एक साधकबाधक विचार करून, निष्कर्षाप्रत येणे व कृती करणे हा वैशिष्ट्यपूर्ण असा मानवी गुणधर्म आहे. विचार करण्याची ही शक्ती प्रगतीची प्रेरणा देणारी आहे. अश्मयुगापासून संगणकयुगापर्यंत मानवी संस्कृतीच्या झालेल्या प्रगतीचे रहस्य मानवी विचारप्रक्रियेमध्ये आहे. जगात झालेल्या परिवर्तनांची प्रेरणा मनुष्याच्या विचारशक्तीमध्ये आहे. आपला विकास व्हावा असे मनुष्याला सतत वाटत असते. मानवी विचारक्षमतेमधून अनेक शास्त्रांचा, ज्ञानशाखांचा, विचारप्रवाहांचा, कलांचा जन्म व विकास झाला आणि होत आहे. विज्ञानातील अनेक शोध लागण्याची प्रक्रिया विचारांशी निगडित आहे.

फ्रेंच तत्त्वज्ञ रेने देकार्त याने विचार करण्याची शक्ती हीच मनुष्याच्या अस्तित्वाची खूण मानली. ज्या अर्थी मी शंका घेतो, विचार करतो त्या अर्थी शंका घेणारा, विचार करणारा असा मी अस्तित्वात आहे; असा सिद्धांत त्याने मांडला. "I think, therefore I am" हे देकार्तचे सूत्र तत्त्वज्ञानातील एक महत्त्वाचा निष्कर्ष मानले जाते. मनुष्याच्या विचारशक्तीमुळे जगाच्या अस्तित्वाबद्दल, त्याच्या निर्मितीबद्दल, निसर्ग आणि माणूस यांच्या संबंधांबद्दल अखंड विचारप्रक्रिया, उकलप्रक्रिया सुरू झाली. त्यातूनच कार्यकारणभावात्मक, वैज्ञानिक, शास्त्रीय अभ्यासाचा प्रारंभ व विकास झाला. विज्ञान वा शास्त्र या क्रांतिकारी ज्ञानशाखेचा उदय झाला व मानवजातीच्या वाटचालीमध्ये अभूतपूर्व बदल झाला. विज्ञान-तंत्रज्ञानामध्ये नवे नवे शोध लागले. अनेक सामाजिक शास्त्रांचा जन्म आणि विकास झाला. नवा शास्त्रीय सिद्धांत नव्या विचारांतून जन्मास येतो. म्हणूनच शास्त्रीय वाङ्मय आणि वैचारिक वाङ्मय यांच्या सीमारेषा अनेकवेळा फार पुसट असतात.

वैचारिक साहित्याची संकल्पना

‘दहोंसहीं’ या इंग्रजी शब्दाला मराठीमध्ये ‘विचार’ असे म्हणतात. विचार ही मानवी मेंदूमध्ये, मानवी मनामध्ये चाललेली एक प्रक्रिया असते. जिला तर्काचा, वैज्ञानिकतेचा आधार असतो. विचार हे एक चिंतन असते; ज्याच्या मुळाशी पद्धतशीरपणे केलेला अभ्यास, निरीक्षण, निष्कर्ष असतात. विचार या घटकाला ज्यात प्राधान्य दिलेले असते, ते वैचारिक साहित्य होय. व्यक्ती व समाज यांच्या सांस्कृतिक अंगाचा ‘विचार’ वैचारिक पातळीवरून ज्या साहित्यात केला असेल ते वैचारिक साहित्य, अशी व्याख्या ह. श्री. शेणोलीकर यांनी केली आहे. (शेणोलीकर, वैचारिक वाङ्मय, (संपा.) : कुलकर्णी गो. म. व इतर, मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड सहावा, १९८८ : १०६, १०७)

‘विचार’ हा वैचारिक वाङ्मयाचा प्राण असतो. विशिष्ट विचार अथवा विषय तर्कशुद्ध, साधार प्रतिपादन करीत काही एका निष्कर्षाप्रत घेऊन जाणारे साहित्य म्हणजे ‘वैचारिक साहित्य’ होय. किंवा वाचकांच्या बुद्धीला सतत आवाहन करणारे आणि तर्कशुद्ध, सप्रमाण, संदर्भासह विषय मांडणारे विचारप्रधान लेखन म्हणजे ‘वैचारिक साहित्य’ होय.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वैचारिक साहित्याची प्रेरणा

काही शाश्वत मूल्यांवर समाजाची बांधणी करणे, प्रत्येक समाजगटाच्या विकासाचा विचारव्यूह विकसित करणे हे वैचारिक साहित्याचे मुख्य प्रयोजन असते. विचारवंत, साहित्यिक हे समाजासमोरील प्रश्न, समस्या यांचे शास्त्रशुद्ध आकलन मांडीत असतात. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांवर आधारित समाज निर्माण करणे हा वैचारिक साहित्याचा एक महत्त्वाचा उद्देश असतो. माहिती देणे, बोध करणे, टीका करणे, शंकांनिरसन करणे, आचारविचारांमध्ये परिवर्तन करणे, नवे बदल करणे, सुधारणा घडविणे अशा विविध उद्देशांनी वैचारिक साहित्य लिहिले जाते. वैचारिक साहित्यामध्ये आशयाला, विचार दर्शनाला महत्त्व असते.

मनुष्य हा विचारशील प्राणी असल्याने सर्व माणसे विचार करू शकतात, स्वतःची मते बनवू शकतात व इतरांच्या मतांवर परिणामही करू शकतात, या गृहीतावर वैचारिक साहित्याची निर्मिती होते. आपल्या विचारसरणीचे स्पष्टीकरण व समर्थन करित ती इतरांना पटवून देत त्यांचे मतपरिवर्तन करून त्यांना आपल्याला अनुकूल करून घेणे ही वैचारिक लेखनाची मूलभूत प्रेरणा असते. वैचारिक साहित्यामध्ये स्वमत प्रतिपादनाइतकेच परमतपरिवर्तनालाही महत्त्व असते. त्यासाठी तर्क, युक्तिवाद यांच्याबरोबर प्रसंगी काही तर्कबाह्य क्लृप्त्यांची वापर करावा लागतो. व्यक्ती वा समाज परिवर्तनासाठी विचाराचे रूपांतर कृतीमध्ये होणे आवश्यक असते. नुसत्या विचाराने, ज्ञानाने वा तर्काने व्यक्ती कृतीस प्रवृत्त होत नाही. कृतीसाठी प्रसंगी व्यक्तीच्या भावनेस हात घालावा लागतो. त्यामुळे वैचारिक साहित्यामध्ये भावनात्मकतेचा प्रत्यय काही प्रमाणात का होईना येणे अपरिहार्य ठरते. व्यक्ती कृतिप्रवण होण्यासाठी भाषेचाही कौशल्याने, काळजीपूर्वक वापर करावा लागतो. थोडक्यात, विशिष्ट मूल्यांच्या, विचारांच्या अनुरोधाने दुसऱ्याचे मतपरिवर्तन करून त्यांना कृतिप्रवण करायचे, ही वैचारिक साहित्याची मुख्य प्रेरणा असते. अपेक्षित परिवर्तन व कृती किती प्रमाणात घडते यावर त्या साहित्याचे यशापयश अवलंबून असते.

वैचारिक साहित्याचे स्वरूप

वैचारिक साहित्य विचारप्रधान असल्यामुळे ललित साहित्याहून भिन्न ठरते. विज्ञानसुद्धा भाषेत निर्माण होते. परंतु विज्ञानाला वैचारिक साहित्य म्हणता येत नाही. विज्ञानात एक प्रकारची तांत्रिकता असते. विज्ञानात व्यक्तिगत भावना-विचारांना स्थान नसते. विज्ञानातील भाषेचे मुख्य कार्य बाह्य वस्तुस्थितीचे यथार्थ वर्णन करित तिचे स्पष्टीकरण करणे हे असते. न्यायालयीन लेखन, धार्मिक लेखन हे संबंधित व्यवस्थेच्या तत्त्वचौकटीने नियंत्रित व मर्यादित केलेले असते. त्यामुळे त्यांना वैचारिक साहित्य म्हणता येणे अवघड आहे. पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र यांसारखी वस्तुज्ञान करून देणारी भौतिक शास्त्रे व तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, मानसशास्त्र, भाषाशास्त्र यांसारखी सामाजिक शास्त्रे तसेच तांत्रिक ज्ञानाशी संबंधित शास्त्रे यांचा समावेश वैचारिक साहित्यामध्ये होत नाही.

वैचारिक साहित्याचे स्वरूप इतर कोणत्याही वाङ्मयप्रकारापेक्षा वेगळे असते. वैचारिक साहित्य हा गद्य वाङ्मयप्रकार असला तरी शब्दांचा वस्तुनिष्ठपणे वापर केला जातो. वैचारिक साहित्यामध्ये एक विशिष्ट विषय असतो. विषय कोणता असावा यावर बंधन नसते. विचारवंताच्या विचारविश्वातून स्फुरलेल्या कोणत्याही विषयावरील मूलभूत चिंतन वैचारिक साहित्याचा भाग असू शकते. त्या विषयातून विचार व्यक्त होणे महत्त्वाचे असते. विचार हा वैचारिक वाङ्मयाचा गाभा असल्याने विचार प्रतिपादन करणे हे वैचारिक वाङ्मयाचे महत्त्वाचे प्रयोजन मानले जाते. धर्म, समाज, भाषा, साहित्य, कला, संस्कृती, शिक्षण, इतिहास, भूगोल, विज्ञान, न्याय, नीती, अर्थशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, पर्यावरण अशा कोणत्याही विषयावर विचारवंत, लेखक सखोल, सप्रमाण, मुद्देसूद विवेचन-विश्लेषण करित असतो. त्यातून संबंधित विषयाच्या विविध पैलूंचा परिचय होतो. एखाद्या विषयाच्या मुळापर्यंत जाण्याची एक बौद्धिक विचारयात्रा म्हणजे वैचारिक साहित्य. लेखकाचा अभ्यास, व्यासंग, संशोधन, अनुभव, चिंतन, निरीक्षण, दृष्टिकोण यांमधून वैचारिक साहित्य आकारास येत असते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वैचारिक साहित्याला जाणूनबुजून रूक्ष, बोजड, क्लिष्ट, कंटाळवाणे करण्याची गरज नसते. तसेच हेतुपुरस्सर सजवण्याचीही आवश्यकता नसते. विषयाच्या, आशयाच्या प्रकृतीनसार शब्दशरीर धारण करून ते नैसर्गिकपणे आविष्कृत होत असते. वैचारिक साहित्यामध्ये आशय व त्याचे प्रभावी आविष्करण महत्त्वाचे असते. म्हणजे आशयाइतकीच लेखनशैलीही महत्त्वाची असते. लेखकाच्या शैलीचा वाचकांवर प्रभाव पडत असतो. मराठीतील काही शैलीदार लेखकांनी वाचकांवर गारूड केलेले आढळते ते यामुळेच!

वैचारिक वाङ्मयामध्ये निःपक्षपातीपणा, तटस्थपणा अत्यंत महत्त्वाचा असतो. एखाद्या विषयाची एकांगी मांडणी करित दुसऱ्या बाजूकडे दुर्लक्ष करणे वैचारिक वाङ्मयात अपेक्षित नसते. पक्षपातीपणा, एकांगीपणा, पूर्वग्रह, आवेश-अभिनिवेश कटाक्षाने टाळून समतोल, विवेकी विवेचन-विश्लेषण करणे अपेक्षित असते. म्हणजे लेखकाने नीरक्षीरविवेकबुद्धीने, न्यायाधीशाच्या भूमिकेतून सदसद्विवेकबुद्धी व अभ्यास यांना प्रमाण मानून विचार प्रकटीकरण केले पाहिजे. विषयाच्या सर्व पैलूंचे तटस्थपणे आकलन करून चिकित्सक मांडणी केली पाहिजे. याचा अर्थ लेखकाने विषयापासून स्वतःला पूर्णपणे अलिप्त करणे असा नाही. लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व, त्याचा जीवनविषयक दृष्टिकोन, भाषाशैली वगैरेचा प्रभाव त्याच्या लेखनात पडणे स्वाभाविक असते. परंतु त्याने वैचारिक लेखन प्रभावित होणार नाही, याचे भान लेखकाने बाळगले पाहिजे. म्हणजेच विचार आणि भावना, मेंदू आणि मन, बुद्धी आणि अंतःकरण यांच्या उचित संयोगातून वैचारिक साहित्य निर्माण होत असते, असे म्हणता येते.

वैचारिक साहित्यामध्ये प्रश्नांची उकल केलेली असते. लेखक विवक्षित विषयाच्या अनुरोधाने प्रश्न उपस्थित करतो. त्यांची कार्यकारणभावात्मक उकल करण्याचा प्रयत्न करतो. त्यातून विशिष्ट निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करतो. वैचारिक लेखनाचा समारोप निष्कर्ष, उत्तर या स्वरूपात होणे अपेक्षित असते. वैचारिक साहित्यात विषयाची मुद्देसूद, क्रमवार मांडणी करित, ससंदर्भ विवेचन-विश्लेषण करित निष्कर्षाप्रत नेले जाते. त्यामुळे अशा लेखनाला चिंतनाचे रूप प्राप्त होते. प्रतिपाद्य विषयाची साधकबाधक चर्चा करून प्रभावी आविष्करण केले जाते. वैचारिक लेखनामधून मूल्यात्मकतेचा आविष्कार होतो. त्यासाठी लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व बहुश्रुत, चिंतनशील असावे लागते. विवेकशील, वस्तुनिष्ठ, तटस्थ, विश्लेषक, तर्काधिष्ठित चिंतनशील वैचारिक लेखन हे परिणामकारक ठरते.

वैचारिक साहित्याच्या लेखनाची एक शिस्तबद्ध पद्धत असते. वैचारिक लेखनाचा प्रारंभ आकर्षक, वेधक असावा. विषयविवेचन मुद्देसूद असावे. मुद्द्यांच्या मांडणीचा एक विशिष्ट सुसंगतवार क्रम असावा. विचारविकासाचा चढता क्रम असावा. विचारांची वा मुद्द्यांची सर्वांगाने, साकल्याने मांडणी करावी. एखादा विचार अर्धवट सोडून दुसरा मांडण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यात विस्कळीतपणा येतो. वैचारिक लेखन वर्णनात्मकतेपेक्षा विश्लेषणात्मक, संशोधनात्मक, मूल्यमापनात्मक असावे. तर्कशुद्ध युक्तिवाद, खंडनमंडन, संदर्भ, आधार, अवतरणे वगैरेचा वापर करावा. परिणामकारक शेवट असावा. वैचारिक साहित्याची भाषा प्रौढ, समतोल, विश्लेषक स्वरूपाची असावी. आणि स्पष्ट अर्थ व्यक्त करणारी असावी. शब्दांमध्ये, विधानांमध्ये संदिग्धता नसावी. नेमकी दिशा स्पष्ट करणारे लेखन असावे.

तार्किकता हे चांगल्या वैचारिक साहित्याचे महत्त्वाचे लक्षण आहे. मनुष्य हा स्वाभाविकपणे विचार करित असतो. तर्कामुळे नैसर्गिक विचारप्रक्रियेला शास्त्रीय दृष्टी प्राप्त होते. विचारांमधील तर्कदोष हेरण्याची दृष्टी येते. कार्यकारणभावात्मक दृष्टिकोन प्राप्त होतो. वैचारिक साहित्याने विचारमंथनाला गती येते. विचारांमध्ये सुस्पष्टता येते.

वैचारिक साहित्य तसे कालानुवर्ती असते. तत्कालीन वातावरणातून उत्पन्न झालेल्या समाजवास्तवाशी, प्रश्नांशी, स्थित्यंतरांशी ते निगडित असते. त्यामुळे त्या त्या वेळी ते महत्त्वाचे ठरते, प्रभावी ठरते. परिस्थिती बदलली की, ते अनेकदा इतिहासजमा होते. असे असले तरी ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून ते अभ्यसनीय ठरते. अनेकदा समकालीन वास्तवाची पाळेमुळे भूतकाळात असतात व त्यांचा भविष्यकाळाशीही अनुबंध असतो. त्या दृष्टीने प्रत्येक कालखंडातील

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वैचारिक साहित्याचा काही भाग स्थळकाळाच्या मर्यादा ओलांडून चिरंतन महत्त्वाचा ठरत असतो. समाजाला पचनी पडलेले विचार लोकमानसाला शक्य तितके विधायक वळण लावून प्रत्यक्ष जीवनव्यवहारात रुजले जातात आणि समाजगतीशी सुसंवादी राहून भविष्यकाळाचा वेध घेऊ पाहणाऱ्या विचारकंदांना नवे धुमारे फुटून ते समाजातील निद्रिस्त वा स्थितिशील घटकांना जागृत वा चैतन्यशाली करतात. विचाराची ही प्रक्रिया समाजात सतत चालू असते. म्हणून प्रत्येक काळातील नवे वर्ग, नव्या चळवळी, नव्या संस्था यांना वैचारिक साहित्य प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे मार्गदर्शक ठरत असते. कोणतेही मूल्यगर्भ वैचारिक साहित्य हे कायम समकालीन असते.

आवाहकता हे वैचारिक साहित्याचे एक वैशिष्ट्य असते. लेखक आपल्या लेखनातून कोणत्या ना कोणत्या समाजगटांना, जनसमूहांना आवाहन करित असतो. या आवाहकतेचे स्वरूप दोन पातळ्यांवर असते. एका वेळी तो विशिष्ट जनसमूहाला आवाहन करित असतो. त्याच वेळी दुसऱ्या बाजूने त्याच्या विचारांना वैश्विक, कालातीत मूल्य प्राप्त होत असते. उदाहरणार्थ, लोकहितवादी गोपाळराव देशमुख, म. जोतीराव फुले यांनी विशिष्ट जनसमूहांना सुधारणेसाठी आवाहन केले, विचार प्रकटीकरण केले. त्याच वेळी त्यांच्या मांडणीतील व्यापकतेमुळे, मूल्यात्मकतेमुळे त्यांच्या विचारांना वैश्विकतेचे परिमाणही प्राप्त झाले. अशा प्रकारे वैचारिक साहित्य हे एकाच वेळी समाजाबरोबर समष्टीसही आवाहन करित असते. श्रेष्ठ वैचारिक साहित्य स्थलकालाच्या मर्यादा ओलांडून कोणत्याही काळात समकालीन ठरते. मानवजातीला शाश्वत, चिरंतन विचारप्रकाश देत राहते.

वैचारिक साहित्याची आधारतत्त्वे व मूल्ये

पाश्चिमात्य प्रबोधनयुगामधून आधुनिकतेचा व आधुनिक मूल्यांचा उदय झाला. जगभरातील प्रबोधनपर चळवळींमधून उदयास आलेल्या आधारभूत तत्त्वांनी व मूल्यांनी आधुनिक वैचारिक साहित्य प्रभावित झाले आहे, व्यक्तिवाद, विवेकवाद, इहवाद, प्रबोधन ही वैचारिक साहित्याची आधारतत्त्वे होत. या आधारतत्त्वांवर वैचारिक साहित्य निर्माण होत असते. आधुनिक मराठी वैचारिक साहित्याच्या प्रेरणा मुख्यतः या आधारतत्त्वांमध्ये दडलेल्या होत्या. वैचारिक साहित्य हे प्रबोधनाचे, विचार अभिव्यक्तीचे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. त्यामुळे मानवजातीच्या कल्याणाचा सार्वकालिक व वैश्विक संदर्भ असलेली मूल्ये वैचारिक साहित्यामधून आविष्कृत होणे स्वाभाविक आहे. या मूल्यांचे मानवी जीवनामध्ये व आधुनिक समाजरचनेमध्ये असणारे महत्त्व लक्षात घेता, त्यांच्या आविष्करणावरच वैचारिक साहित्याचे मूल्यमापन होऊ लागले. त्याचबरोबर स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवी प्रतिष्ठा, न्याय, सहिष्णुता या मूल्यांचा आविष्कार ज्या वैचारिक साहित्यामधून होत असतो, ते श्रेष्ठ साहित्य. कारण मानवी सहजीवन व सर्वांगीण विकासाचे मानदंड म्हणून ही मूल्ये जगभर मान्यताप्राप्त आहेत.

वैचारिक निबंध

इंग्रजीतील 'एसे' या शब्दावरून मराठीत 'निबंध' हा शब्द आला. फ्रेंच लेखक माँतेन याने १५८० साली आपले काही स्फुटात्मक आत्मपर लेखन 'एसीरळी' या नावाने प्रसिद्ध केले. आणि या लेखनाच्या प्रभावानेच इंग्लंडमध्ये 'एसे'चा जन्म झाला. इंग्रजी 'एसे' या शब्दाचा कोशातील अर्थ 'प्रासंगिक', 'एक तात्पुरता प्रारंभिक प्रयत्न' असा आहे. यावरून त्याच्या मूळ रूपाची जाणीव होते. परंतु या शब्दावरून मराठीत आलेल्या 'निबंध' शब्दाला मात्र नेमका त्याउलट म्हणजे तर्क, अनुमान, प्रमाणादींनी ज्याचे निबंधन झाले आहे, असे औपचारिक लेखन, असा अर्थ प्राप्त झाला आहे. वैचारिक गद्याला 'वैचारिक साहित्य', 'निबंध' या नावानेही संबोधले जाते. 'निबंध' हा संस्कृत शब्द आहे. 'बंध' धातूस 'नि' हा उपसर्ग लागून (नि+बंध) निबंध हा शब्द तयार झाला आहे. या शब्दाचा अर्थ 'एकत्र मांडणे', 'कुठल्या तरी नियमांनी बद्ध असे विचार' असा होतो. निबंध या संस्कृत शब्दाचा धात्वार्थ 'गोवलेला विषय' किंवा 'जीत विषय गोवला आहे अशी रचना' असा आहे. 'कोणताही विषय न्याय्य रितीने उद्घाटणे आणि त्याची यथाशक्ति जुळणी करून जे वर्णन करणे तो

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

निबंध होय. 'अशी निबंधाची व्याख्या 'मराठी ज्ञान प्रसारक' या नियतकालिकामध्ये १८६३ साली केलेली आहे. 'मराठी भाषेचा नवा कोश' (१८७०) मध्ये 'काही एका गोष्टीवर बांधल्याप्रमाणे लिहिलेले जे व्याख्यान तो' असे निबंध वाङ्मयप्रकाराचे स्पष्टीकरण दिलेले आहे.

निबंध हा एक प्रमाणशीर, विषयविस्ताराने मर्यादित असा एक गद्यलेखनप्रकार आहे. जेव्हा 'निबंध' हा प्रमाणाबाहेर मोठा होतो, तेव्हा त्यास 'प्रबंध' (Thesis) म्हणतात. निबंधाचेही स्वरूपानुसार दोन प्रकार पडतात. पहिल्या प्रकारातील लेखन औपचारिक स्वरूपाचे, वस्तुनिष्ठ व बौद्धिकतेकडे झुकलेले असते. विद्वत्सभेत वाचले जाणारे शोधनिबंध, अभ्यासलेख तसेच ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, चरित्रात्मक, निरूपणात्मक अशा स्वरूपाचे लेख, वृत्तपत्रीय अग्रलेख, ग्रंथपरीक्षणे, वाङ्मयीन चर्चा व अन्य विषयांतील लेख आदींचा समावेश होतो. हे सर्व लेखन तर्क, अनुमान आणि प्रमाण यांनी बांधलेले असते. त्यात वैचारिक शिस्त असते. काळाच्या ओघामध्ये निबंधलेखनामध्येही सतत बदल होत गेले. दुसऱ्या प्रकारामध्ये आत्मनिष्ठ, कल्पनाप्रधान, अनौपचारिक स्वरूपाचे निबंध मोडतात. काही निबंधकारांचे लेखन या दोन्ही वर्गांच्या सीमारेषेवर असते. निबंधलेखकाच्या प्रकृतीवर व त्याच्या शैलीवर निबंधाचे स्वरूप ठरते.

समारोप

वैचारिक साहित्यामध्ये विचार केंद्रस्थानी असतो. विचार प्रकटीकरणाची एक शैली असते. तर्कशुद्धता, सूत्रबद्धता, चिकित्सकता, खंडनमंडन, मूल्यात्मकता, चिंतनशीलता, साधार ससंदर्भ विवेचन, विश्लेषकता, बुद्धिनिष्ठता, शास्त्रीयता, आवाहकता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, कार्यकारणभावात्मकता, विचारसंपृक्तता, मूल्यनिर्णयन ही वैचारिक वाङ्मयाची काही वैशिष्ट्ये आहेत. वैचारिक साहित्य हे आधुनिक नागरी समाजाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. वैचारिक साहित्यामुळे समाजामध्ये चिकित्सा, विवेकशीलता वाढते आणि अचूक विचार करण्याची सवय लागते. विशिष्ट समाजाची स्थिती व वैचारिक उंची तेथील वैचारिक साहित्यावरून ओळखता येते. मराठी वैचारिक साहित्याच्या अभ्यासातून मराठी जनसमूहांचे विचारविश्व व मराठी गद्यशैली यांचे आकलन होते. वैचारिक साहित्यामध्ये समकालीन मराठी जनसमूहांच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, वाङ्मयीन, शैक्षणिक आदी जाणिवांचे, धारणांचे, मतमतांतरांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. एकोणिसाव्या शतकामध्ये आंग्लसंपर्कानंतर नवशिक्षित भारतीयांनी येथील समाजात विचारजागृती करण्यासाठी गद्यलेखन केले. त्यामधून अव्वल इंग्रजी काळातील मराठी समाजाच्या स्थित्यंतराची, विचारविकसनाची माहिती मिळते. वैचारिक गद्यसाहित्याने समाजाच्या विचारप्रक्रियेला व कृतिकार्यक्रमांना प्रभावित करून सुधारणेचा मार्ग दाखविला होता. या दृष्टीने पाहता मराठी जनसमूहांच्या आधुनिकीकरणामध्ये व समाजसुधारणेमध्ये वैचारिक साहित्याने अनन्यसाधारण योगदान दिल्याचे लक्षात येते.

संदर्भ ग्रंथ

- जोग रा. श्री. (संपा) : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड चौथा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, दुसरी आवृत्ती, १९७३.
- मोरे सदानंद, लिंबाळे शरणकुमार : प्रबोधनपर वैचारिक वाङ्मय, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, २००३
- राजाध्यक्ष विजया व इतर (संपा.) : मराठी वाङ्मयकोश, खंड चौथा, समीक्षा-संज्ञा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००२.
- रेगे मे. पुं. व इतर : मराठी विचारवंत आणि आपण, मौज प्रकाशन गृह मुंबई, १९६९.
- सरदार गं. बा : अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका, (१८००-१८७४), मॉडर्न बुक डेपो प्रकाशन, पुणे १९७१
- साळुंखे आ. ह. : मित्रांना शत्रू करू नका!, लोकायत प्रकाशन, सातारा, प्रथमावृत्ती, सप्टेंबर २००८.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वैचारिक साहित्य : स्वरूप संकल्पना प्रेरणा

प्रा. रेखा काशिनाथ पसाले

कुसुमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर

प्रस्तावना-

मानवी जीवनात लेखन वाचन व्यवहाराला विशेष महत्व आहे. स्वतःच्या भावाभिव्यक्तीची अभिव्यक्ती हे लेखनाचे मुख्य प्रयोजन मानले जाते. त्याबरोबर आपली मते मांडून इतरांची मतपरिवर्तन घडवून आणणे हा ही एक मुख्य हेतू लेखनामागचा मानला जातो. हे प्रयोजन साध्य करण्यासाठी लेखक साहित्याची निर्मिती करतो. वाङ्मयाचे ललित साहित्य आणि वैचारिक साहित्य असे दोन प्रकार पडतात. वैचारिक साहित्याचा समावेश ललित साहित्यात करता येतो, याचा अर्थ वैचारिक साहित्यात ललित नसते असा होत नाही. वैचारिक साहित्याला एक तार्किकता असते. याचा अर्थ असा नव्हे की ललित साहित्य हे ढिसाळ व अतार्किक असते, वैचारिक साहित्य हे रूक्ष असते. अलंकारिकता, मांडणी व भाषेच्या वैशिष्ट्याचा भेद सोडला तर ललित साहित्यात मनोव्यापाराचे चित्रण असते. भावनांचे उद्दिपन असते. वैचारिक साहित्य हे दुस-याला पटविणे व बुद्धिला आवाहन देण्याचे काम करते. त्यासाठी वैचारिक साहित्याचे स्वरूप, संकल्पना, प्रेरणा नेमक्या काय आहेत. हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय आहे.

वैचारिक साहित्याचे स्वरूप-

निबंध, शोधनिबंध, टिकालेख, लघुप्रबंध, प्रबंध असे विविध प्रकार वैचारिक साहित्यात मोडतात. 'ज्या साहित्यप्रकाराच्या केंद्रस्थानी विशिष्ट एक विचार असतो ते म्हणजे वैचारिक साहित्य होय' असे वैचारिक साहित्यासंदर्भात आपल्याला विधान करता येईल.

विचार म्हणजे तर्क, चिंतन, चर्चा अशा शब्दातून विचार या शब्दाला वेगळ्या अर्थछटा प्राप्त झाल्या आहेत. यावरून आपल्याला असे म्हणता येईल की बुद्धिला सतत आवाहन करणारी साधार विषय मांडणारी रचना म्हणजे वैचारिक साहित्य होय. वैचारिक साहित्यात विषयाचे बंधन नसते. विषयाचा मागोवा घेताना लेखक तर्कशुद्ध, शास्त्रीय, बुद्धिवादी भूमिका घेत असतो. वास्तवाच्या आधारे वैचारिक साहित्य आकारास येत असते. त्यात तटस्थपणा असतो, प्रश्नांची उकल असते आणि शेवटी निष्कर्ष असतो. रचना बांधेसुद, मुद्देसूद आणि समतोल असते. गेल्या काही शतकात वेगवेगळ्या विचारप्रणाली निर्माण झाल्या त्यांना कमी अधिक प्रमाणात अनुयायीही लाभते. दुर्दैवाने ललित साहित्याचा जसा पडताळणीवर होतो तसा वैचारिक साहित्याचा होत नाही.

१८१८ मध्ये पेशवाईचा अंत होवून महाराष्ट्रात ब्रिटिश अंमल प्रस्थापित झाला. मराठी माणसांना इंग्रजी भाषेचा व साहित्याचा परिचय झाला. जॉन्सन, मेकॉले यांची पुस्तके वाचून तशा प्रकारचे साहित्य मराठीत लिहले. याच काळात वृत्तप्रवाहातील लेख, अग्रलेख आणि निबंध यांना मराठी वैचारिक साहित्याचे स्वरूप प्रबळ होवू लागले. प्राध्यापक बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, लोकहितवादी यांच्या लेखनातून या काळातील वैचारिक साहित्याचे स्वरूप लक्षात येते. पहिल्या पर्वातील वैचारिक लेखनाचे स्वरूप बरेचसे आढाणात्मक होते. आपल्या देशाचे भले व्हावे म्हणून देशबांधवांना साद घालून क्रियाप्रवृत्त करणे हा लेखकांचा प्रधान हेतू होता. तेव्हाच्या परिस्थितीची ती गरज होती. लोकहितवादींची कळकळ आणि सात्विक संताप यातून त्या काळातील वैचारिक लेखनाचे स्वरूप लक्षात येते. म. फुल्यांच्या लेखनातून आक्रमकता दिसून येते.

नंतरच्या काळात वैचारिक साहित्याच्या स्वरूपात क्रांतिकारी बदल झाला. त्या काळातील उच्चवर्णीय तरुणांची मानसिकता घडविण्यात त्यांच्या निबंधमालेने मोठा वाटा उचलला. त्यानंतर सावरकरांचे साहित्य केवळ आवाहनात्मक नसून उद्दिपक आहे. यादृष्टिने पाहिले तर चिपळूणकरांच्यापेक्षा एक पाऊल पुढे आहे. चिपळूणकरांच्या आत्मटिकेच्या अभावावर त्यांनी मात केलेली दिसते. महाराष्ट्रातील गांधीवादी विचारवंतांच्या लिखनात पारदर्शकता व प्रांजळपणा आढळतो. या सर्व वैचारिक लेखकांच्या साहित्याचा मागोवा घेतला तर वैचारिक साहित्यात विकारांऐवजी विचारांना प्राधान्य असल्यामुळे ते

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

ललित साहित्यापेक्षा वेगळे ठरते. आणि पूर्णपणे तांत्रिक नसल्यामुळे विज्ञानापेक्षा वेगळे ठरते असे स्पष्ट झाल्यावर त्यांच्या स्वरूपाचा अंदाज येतो. वैचारिक साहित्याला जाणून बजून रूक्ष, कंटाळवाणे करायची गरज नसली तरी हेतूपुरस्पर सजावट करायचेही कारण नाही. साहजिकपणे वैचारिक साहित्य पद्य ऐवजी गद्य स्वरूपात अभिव्यक्त होणे अधिक उचित असते. म्हणून एकंदरित वैचारिक साहित्याचा स्वरूपाचा विचार करता वरील सर्व बाजूंना विचारात घेणे महत्त्वाचे असते.

वैचारिक साहित्याची संकल्पना-

शब्द आणि अर्थ यांचे एकत्रित असणे म्हणजे साहित्य, एवढे मूलतत्त्व लक्षात घेतले म्हणजे त्याच्या अनुषंगाने वैचारिक साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करता येते. मनुष्य हा विचारशील प्राणी आहे. विज्ञान ही मानवाच्या बुद्धिची सर्वश्रेष्ठ अभिव्यक्ती मानली जाते. विज्ञानात विकारांना स्थान नाही. मानवाच्या इतर सर्व कृतिंमध्ये कमीअधिक प्रमाणात विकारांना वाव असतो. विज्ञानात तो नसल्याइतपत असतो. विज्ञानसुद्धा भाषेतच निर्माण होते परंतु विज्ञानात भाषेचे मुख्य कार्य बाह्यवस्तुस्थितीचे यथार्थ चित्रण, स्पष्टीकरणही असते. न्यायालयात चाललेल्या वकीलाच्या युक्तीवादात पटवून देणे असले तरी त्याला साहित्य म्हणता येत नाही. विज्ञानात तांत्रिकता असते तर युक्तीवादात कायद्याच्या व्यवस्थेची एक चौकट नियंत्रिक व मर्यादित करण्याचे सामर्थ्य असते. अशा प्रकारचे बंधन वैचारिक साहित्यावर नसते. वैचारिक साहित्य धर्मविरोधी, नास्तिकतेचा पुरस्कार करणारे असावे. इथे मुद्दा शब्दप्रामाण्याचा आहे. एखाद्याने ईश्वराचे अस्तित्त्व एखाद्या धर्मग्रंथाचा आधार घेतल्याशिवाय युक्तीवापूर्वक तर्काने सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला तर त्यालाही वैचारिक म्हणता येईल अर्थात हेच काय पण कोणतेही वैचारिक साहित्य हे केवळ वैचारिक आहे एवढ्यावरूनच त्याच्यातील मुद्दा बरोबर असला पाहिजे असे मात्र नाही. तो चुकूही शकतो परंतु तरीही त्या साहित्याला वैचारिक म्हणता येते. कारण या मुद्द्यांच्या समर्थनार्थ किंवा त्याचे खंडन करण्यासाठी विचारशक्तीला आवाहन करणारे तार्किक युक्तीवाद केले जावू शकतात आणि खंडणपर युक्तीवाद बरोबर आहे हे लक्षात आले तर मुद्दा मांडणा-याची दोर सोडायचीही तयारी असते म्हणूनच तत्त्व म्हणजे तात्पर्य, सत्य, उद्दिष्टांचा साररूप अंश किंवा धोरणाचे वास्तविक स्वरूप, तत्त्वे हे वैचारिक साहित्याचे सामर्थ्य असते. प्रबोधन, युक्तीवाद, विवेकवाद, इहवाद, विज्ञाननिष्ठा, उपयुक्तता तसेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, नीती, सहिष्णुता, करुणा ही वैचारिक साहित्यातील मूल्ये आहेत.

वैचारिक साहित्याची प्रेरणा आणि प्रभाव-

वैचारिक साहित्याची प्रेरणा ही सहसा आपल्या विचारसरणीचे स्पष्टीकरण, समर्थन करत नाही. इतरांना पटवून देत त्यांचे मतपरिवर्तन करून त्यांना आपल्याला अनुकूल करून घेणेही असते. मनुष्य हा विचारशील प्राणी आहे. तो स्वतःची मते बदलून इतरांच्या मनावर परिणामही करू शकतात. या गृहितामुळे वैचारिक साहित्याची निर्मिती शक्य होते. वैचारिक साहित्यामध्ये स्व मत प्रतिपाद इतके पर मत परिवर्तनालाही महत्त्व असते. आणि त्यासाठी केवळ तर्कावर अवलंबून न राहता. प्रभावी तर्कवाक्य क्लृप्त्यांचा आश्रय घ्यायची तयारी असावी लागते. क्लृप्त्या, तर्काने किंवा ज्ञानाने माणूस क्रियाप्रवण होत नाही. क्रियेसाठी भावनेची गरज असते. वैचारिक साहित्यात भावनेची दखल काहीप्रमाणात घेतील जाते. समाजवादाची चर्चा करणारा वक्ता आर्थिक सिद्धांत सांगताना विषमतेवर टिका करू लागतो, तेव्हा विषमता त्याच्या आर्थिक विचारातून निष्पन्न झालेले तत्त्व नसते. आर्थिक विचार हे केवळ वास्तवरूपी असतील गरीब आणि श्रीमंत यांच्यामधील विषमता किती आहे हे त्यांच्या उत्पन्नावरून लक्षात येते परंतु ती नष्ट झाली पाहिजे. विषमता वाईट, अवांच्छनीय आहे. पटवून देण्यासाठी कृती, तर्क माध्यमातून भाषेचा कौशल्याने वापर करून भावनेला हात घालण्याचे काम वैचारिक साहित्य करते.

याचा अर्थ असा होतो की, वैचारिक साहित्य आणि ललित साहित्य यांच्यातील फरक प्रकाराचा नसून प्रमाणाचा आहे. स्वीकारलेल्या क्लृप्त्यांच्या अनुरोधाने इतरांचे मतपरिवर्तन करायचे व त्यांना तदनुषांगिक कृती करायला लावयचे ही वैचारिक साहित्याची प्रेरणा होय. आणि असे परिवर्तन आणि अशी कृती जितक्या प्रमाणात घडेल ते साहित्य प्रभावी म्हणता येईल. मराठीत स्वातंत्र्यपूर्व काळात जेवढे वैचारिक साहित्य निर्माण झाले तेवढे नंतर दिसत नाही. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात अर्थातच स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी स्वातंत्र्य या मूल्याची चर्चा आवश्यक होती. त्याचे महत्त्व

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

पटविल्याशिवाय सामान्य माणूस स्वातंत्र्यासाठी कृती करायला तयार झाले नसते. जातिव्यवस्थेमुळे विषमतेची, अन्यायाची शिकार झालेल्या जनसमूहांना पोकळ औपचारिक स्वातंत्र्यात स्वास्थ नव्हते. त्यामुळे सामाजिक सुधारणांना प्राधान्य देणारे विचारवंत पुढे आले. ही एक प्रेरणा घेवून वैचारिक साहित्यात विपूल लेखन झाले.

या सर्व विचारमंथनाचा समाजावर मोठा परिणाम झाला सर्वसामान्य माणूससुद्धा वैचारिक वादविवादात भाग घेऊ लागला. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक उन्नतीसाठी वैचारिक साहित्य ही मोठी प्रेरणा समाजाला मिळाली.

वैचारिक साहित्य : विकास आणि वाटचाल-

मराठी वैचारिक साहित्याचा उद्गम हा पाश्चात्य साहित्याच्या आधारे झाला. सोळाव्या शतकात फ्रेंच लेखक एक्विम सीयर डे मॉतेन याने 'एसाय' हा प्रकार लॅटीन भाषेतून लिहला. अब्राहम काडली, विल्यम टॅपल, डॅनियल डिको, जॉन मिल्टन, जोसेफ एडिसन इत्यादी पाश्चात्य लेखकांनी वैचारिक साहित्य समृद्ध केले.

मराठी वैचारिक साहित्याचा पाया बाळशास्त्री जांभेकरांनी घातला. १८३२ पासून त्यांनी लेखन केले. पुढे दादोबा तर्खडकर, गो. ना. माणगावकर, मीसेर फेरार, लोकहितवादी, चिपळूणकर, विष्णुबुवा ब्रम्हचारी, म. फुले, ताराबाई शिंदे, विष्णुशास्त्री पंडित, रा. गो. भांडारकर, रा. भि. गुंजीकर, लो. टिळक, आगरकर, शि. म. परांजपे, वि. का. राजवाडे यांनी लेखन केले. यांच्या नंतरच्या कालखंडात कृष्णराव भालेकर, मुकुंद पाटील, सी. जा. कांबळे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी शिंदे, सावरकर, श्री.म. माटे यांनी वैचारिक साहित्यात मोलाची भर घातली. मराठी ललित निबंधामध्ये मौलिक असे वैचारिक लेखन केले. यामध्ये प्रामुख्याने फडके, खांडेकर, अनंत काणेकर, ना. म. संत, वि. पा. दांडेकर, इरावती कर्वे, दुर्गा भागवत, गोरे तसेच अनिल अवचट यांचा समावेश होते.

समारोप-

वैचारिक साहित्य हे प्राचीन काळापासून लिहिले असले तरी साहित्याचा एक वेगळा प्रकार म्हणून विचार करणे अलिकडे सुरू झाले. वैचारिक साहित्य हे ललित साहित्यापेक्षा वेगळे असते. यामध्ये भावनेपेक्षा विचाराला महत्त्व असते. वैचारिक साहित्याची भाषा विश्लेषक स्वरूपाची आणि स्पष्ट अर्थ विशद करणारी असते. त्यामध्ये संदिग्धता नसते. फक्त यात विचाराच्या समर्थनात आवेष व्यक्त होतो. वैचारिक साहित्याच्या वाचनाने विचारमंथनाला गती मिळते. वैचारिक साहित्याने सामाजिक परिवर्तन, सामाजित प्रबोधन करणे हे प्रमुख प्रयोजन घेवून लिहिलेले असते.

संदर्भ ग्रंथ-

१. मराठी निबंध : उद्गम आणि विकास - डॉ गिरीष मोरे
२. मराठी निबंध : डॉ. न. मा. आळतेकर
३. मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार- पोतदार द.वा.
४. निबंधमाला - विष्णुशास्त्री चिपळूणकर
५. अब्राम्हणी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र- पाटील शरद
६. धार आणि काठ - नरहर कुसुंदकर

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

एकोणिसाव्या शतकातील वैचारिक साहित्याची पार्श्वभूमी

प्रा. डॉ. माधव मा. भोसले

तुकाराम कृष्णाजी कोलेकर कला वाणिज्य महाविद्यालय,
नेसरी, ता. गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

प्रास्ताविक

१९ व्या शतकात आधुनिक भारतात समाजप्रबोधनास सुरुवात झाली. भारतात इंग्रजी राजवट चालू झाली त्याचा परिणाम भारतीय समाजावर झाला. एकोणिसाव्या शतकात भारतीय विचारवंतांना स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधुता या जीवनमूल्यांचा परिचय घडू लागला. अनेक अनिष्ट रूढी परंपरा हळूहळू कमी होवू होऊ लागल्या आणि सामाजिक समतेचा साक्षात्कार या काळात भारतीय जनतेला झाला. महाराष्ट्राच्या सामाजिक विचारांची वैचारिक जडणघडण मुख्यतः इंग्रजी राजवटीत होवू लागली. इ.स. १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाला. राजकीय सूत्रे पूर्णतः इंग्रजांच्या हाती आली. यापूर्वी भारतात राजकीय संघर्ष होत होते. पण समाजजीवनाला त्याचा स्पर्श होत नव्हता. जसजसे इंग्रजी शासन, इंग्रजी शिक्षण भारतात आले तसतसे समाज व्यवस्थेला धार्मिक संस्कारांना जुन्या नव्या मतांचे छेद बसू लागले. पाश्चात्य शिक्षणाच्या संस्कारातून एकोणिसाव्या शतकात भारतीय विचारवंतांना स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधुता या जीवनमूल्यांचा परिचय झाला.

१९ व्या शतकाचा काळ हा महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर एकूण भारताच्या दृष्टीने मन्वंतराचा काळ होता. इंग्रजी राजवटीबरोबरच १९ व्या शतकात या भारतदेशात अनेक विचारवंत समाजसुधारक होऊन गेले, ज्यामध्ये बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, लोकहितवादी, भांडारकर, रानडे, विष्णूशास्त्री चिपळूणकर, आगरकर इत्यादींचा समावेश होतो. त्यांच्या विचारसरणीत व्यक्तींची प्रतिष्ठा, ईहवाद, स्वदेशप्रीती इत्यादी नवनवीन मूल्ये कमीजास्त प्रमाणात होती. यातूनच एकोणिसाव्या शतकात सुधारणावादी विचारांचा उगम झाला. या सर्व विचारवंतांच्या सामाजिक कर्तव्यबुद्धीत दिव्हाऊपणाचा लवलेसही नव्हता. या सर्व विचारवंतांनी स्त्रीशिक्षण, बालविवाह, विधवापुनर्विवाह, बालवृद्धविवाह, केशवपन इत्यादी स्त्रीदास्य विमोचनाच्या प्रश्नावर सर्व लक्ष केंद्रित केलेले दिसून येते.

इंग्रजी राजवटीबरोबर युरोपातील विचार व मूल्यव्यवस्थाही भारतात आली. इंग्रजी वसाहतवादामुळे आधुनिक विचारांचे प्रभूत्व भारतात हळूहळू प्रस्थापित झाले. याचा परिणाम होऊन शिक्षणाने बुद्धिजीवी वर्ग आधुनिक विचारांचा वाहक बनला. इंग्रजी राजवटीमुळे युगानुयुगे ज्या गोष्टी कधी स्वप्नात देखील पाहिल्या नव्हत्या त्या प्रत्यक्षात दिसत होत्या. “विवेक बुद्धीच्या आधारे व्यक्तिगत व सामाजिक व्यवहार करणे, परंपरा, धर्म, चालिरीती व रूढी यांची बुद्धिजीवी चिकित्सा करणे, मानवाच्या बुद्धीवर व त्यांच्या कर्तृत्वावर विश्वास ठेवणे, बौद्धिक निकषावर उतरले तेच खरे ज्ञान, आपल्या नैतिक मूल्यांची चिकित्सा करणे, सामाजिक संस्थांची पुनर्रचना करता येते, समाजाची प्रगती होत असते व त्यासाठी मानवी समूहाने जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत असे मानणे, ऐतिहासिक दृष्टींचा अंगिकार, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा स्विकार करून अविवेकी शक्तीवर मात करून, हेतूगर्भ कृती करण्यावर जोर देणे, सार्वजनिक व वैश्विक नीतीकल्पनांकडे जाण्याचा प्रयत्न, विज्ञान व अनुभवजन्य ज्ञानावर विश्वास अशा सर्व घटकांचा आधुनिकतेत समावेश होता.

१८७४ च्या आसापास विष्णूशास्त्री चिपळूणकर, आगरकर, व लो. टिळक यांनी एक नवी राजकीय संस्कृती इथे जन्माला घातली. लोकजागृती, संघटित प्रतिकारशक्ती व स्वातंत्र्यकांक्षा ही त्यांच्या संस्कृतीची प्रधान तत्वे होती. स्वभाषा, स्वधर्म व स्वदेश यांचा अभिमान जागृत करून त्यासाठी वाटेल त्या त्यागास लोकांना सिध्द करणे हे उद्दिष्ट होते. लोकांच्या मानसिकतेत बदल करण्याचे कार्य यांच्या लेखणीने केले.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

इ.स. १८१८ ला पेशवाई बुडून भारतात इंग्रज राजवट प्रस्थापित झाली. इंग्रजी विद्येने येथील लोकांच्या ज्ञानात भर पडली आणि त्यांनी आपल्या समाजाचे निरीक्षण, परीक्षण व मूल्यमापन करून समाजस्थिती विषयाच्या चिंतनाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात केली. बहुजन समाजातील संतांनी सामाजिक दोषांवर बोट ठेवण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रज राजवट इतर परकीय राजवटीपेक्षा भिन्न होती. या राटवटीकडे ऐहिकतावादी विचार, शोधक व साहसवृत्ती, शिस्तप्रियता, भौतिक जीवनाला प्राधान्य, शिस्तप्रियता, कर्तव्यपरायणता, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, चिकित्सकता, कार्यकारणसंबंधावरचा दृढविश्वास, सामाजिक शास्त्रे शूगोल इ. विषयांचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास, नियोजन इत्यादी बाबी होत्या.

इंग्रज राजवटीने भौतिक विद्यांचे शिक्षण आणले. त्यामुळे या देशातील लोकांना वाघीणीचे दूध मिळाले. येथील लोकांना जग ही संकल्पना समजली. विविध विषयांच्या अभ्यासाने इथला समाज दिपून गेला. ग्रंथप्रामाण्य, शब्दप्रामाण्यातून बुद्धिप्रामाण्याकडे हा समाज वळला. मात्र हे सर्व परिवर्तन काही मूठभर लोकांच्या मध्येच घडून येत होते. भारतातील मोठमोठ्या शहरामध्येच हे बदल घडू लागले होते. या जाग्या झालेल्या लोकांनी इतर उर्वरित निद्रावस्थेत असणाऱ्या लोकांना परिवर्तनात समाविष्ट करून घेण्यासाठी प्रयत्न केले. धर्माचा खरा अर्थ येथील नेत्यांना कळाला. धर्मातील व समाजातील वैगुण्ये लक्षात आली. ही वैगुण्ये दूर करण्यासाठी, त्यांचा बीमोड करण्यासाठी प्रथम बंगालमध्ये व नंतर महाराष्ट्रात धर्मसुधारणेच्या आणि समाजसुधारणेच्या चळवळी सुरू झाल्या. या समाजसुधारकांनी नियतकालिकांच्या माध्यमातून एक परंपराच उभी केली. या समाजसुधारकांनी एक नवीन दृष्टिकोन इथल्या समाजरचनेत मांडला.

दादोबा पांडुरंग, लोकहितवादी, जोतिबा फुले, विष्णुबुवा ब्रम्हचारी, न्या. रानडे, डॉ. भांडारकर हे या प्राभंतीच्या काळातले प्रमुख पंडित आणि सुधारक होत.” सुधारकांना मांडलेल्या या विचारांमुळे नवीन तत्वज्ञान उदयास आले.

भारतीयांच्या तुलनेत इंग्रजांनी अनेक वेगवेगळ्या नैसर्गिक शास्त्रांचा अभ्यास करून अनेक विद्याशाखांना जन्म दिला होता. त्यांची राजवट ही भौतिकशास्त्रांवर आधारलेली राजवट होती. याचा परिणाम म्हणून भारतात अनेक विद्याशाखा उदयास आल्या. इंग्रजी राजवटीने स्वतःच्या एकेका गरजेतून भारतात हळूहळू आधुनिक शिक्षण प्रणाली आणल्या.

“बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर (१८१२-४६), नवरोजी फरदुनजी (१८१७-८५), दादाभाई नवरोजी (१८२५-१९१७), भाऊ दाजी (१८२२-७४), आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर (१८२३-९८) सोराबजी शापुरजी बेंगाली (१८३१-९३) म.गो. रानडे (१८४२-१९०१) इ.याच पिढीने खऱ्या अर्थाने इंग्रजी विद्येच्या जोरावर भारतामध्ये सुधारणावादाचे बीजारोपण केले.” १८५५ साली शिक्षण खात्याची स्थापना झाली. १८५९ साली मुंबईला विद्यापीठाची स्थापना झाली पुढे १८८० साली पुण्यात न्यू. इंग्लिश स्कूल टिळक-आगरकरांच्या पुढारकांना स्थापना झाले १८८४ मध्ये फर्ग्युसन कॉलेज नंतर काही वर्षांनी परशुराम भाऊ कॉलेज स्थापन झाले.

एकोणिसाव्या शतकातल्या नियतकालिकांचे ध्येय ज्ञानप्रसार करणे, व लोकजागृती करणे हे होते त्यामुळे नीतिबोध करण्यासाठी कथा राबविली जाऊ लागली. निबंध हा प्रकार मराठीत इंग्रजीतूनच अवतीर्ण झाला. छत्रे, दादोबा पांडुरंग, बाळशास्त्री जांभेकर, परशुराम तात्या गोडबोले, हरी केशवजी इ.इंग्रजी राटवटीतील आद्य लेखकांनी इंग्रजीवरून मराठीत निबंधरचना केली आहे. या सर्वांचे निबंधलेखन नियतकालिकांसाठी होते. तत्कालीन नियतकालिकांची नावेही अन्वर्थक होती. लोकशिक्षण देणे, ज्ञानप्रसार करणे, भौतिक शास्त्राचा जनसामान्यांना परिचय करून देणे असे उद्बोधनाचे उद्दिष्ट या नियतकालिकांचे होते. निबंध वाड्.मयाचा उदय इंग्रजी राजवटीत झाला. याच काळात अनेक निबंधकार आपले निबंध स्वतंत्रपणे ग्रंथरूपात प्रकाशित करित होते. या कार्यात ख्रिस्ती मिशनरी सर्वात पुढे होते. १८३५ मध्ये मिसिस फरार यांनी ‘कुटुंबप्रवर्तननीती’ हा निबंध लिहिला. यामधूनच मराठी निबंध वाड्.मयाला प्रारंभ झाला असे म्हणता येईल. कुठेतरी विषयाला सुरुवात करावी. येईल तो मुद्दा मांडावा मुख्य विषयाला धरून विचार सुचले तर ते पाल्हाळाने लिहावे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महत्वाच्या बाबींची पुनरुक्ती करावी असे एकंदरीत या काळातील निबंध वाङ्मयाचे बाह्यरूप होते. त्या काळात विषयाच्या निवडीचे भान ठेवलेले आढळत नाही. शक्यतो कोणत्यातरी लहान मोठ्या विषयाचे भाषांतर केले जात असे. सखोल व स्वतंत्र चिंतन करून लिहिले जात नसे. लोकहितवादीचे निबंध याला अपवाद आहेत. तरीही त्यामध्ये काही त्रुटी आढळतातच. धार्मिक आणि सामाजिक विषयावरही त्या काळी लेखन केले जात असे. अव्वल इंग्रजीतील निबंध वाङ्मयाचा विचार केल्यास त्यामध्ये दोन कालखंड जाणवतात. १८३२ ते १८४९ हा पहिला कालखंड होय. तर १८३२ ते १८४८ हा दुसरा कालखंड होय. १८३२ मध्ये बाळशास्त्री जांभेकरांचे 'दर्पण' पत्र सुरू झाले. त्यामध्ये स्फुट लेख प्रसिध्द होत होते. 'प्रभाकर' पत्राने निबंध विषयक महत्वाचे कार्य केले. लोकहितवादीची 'शतपत्रे' प्रभाकरातून प्रसिध्द झाली. त्यात चिंतन शिलता दिसते.

१८१८ मध्ये 'ज्ञान प्रसारक' मासिक निघाले आणि इंग्रजीतील निबंध वाङ्मयाचा पूर्वार्ध संपून उत्तरार्धाला सुरुवात झाली. याच काळात अनेक वृत्तपत्रे, मासिके, ग्रंथ प्रकाशन संस्था सरकारी संस्था यांनी समाज जागृतीचे कार्य केले. याचा परिणाम एतद्देशिय लेखकांची संभ्रमावस्था जावून त्यांनी स्वतःची वैचारिक भूमिका स्विकारली. इंग्रजांची वैयक्तिक आणि सामाजिक नीती व शिस्त आत्मसात करायला पाहिजे असे वाटून गो.ना.माडगावकर, वि.ना. मंडलीक यांनी ख्रिस्ती निबंधकारांच्या धरतीवर भाषांतर वजा उपदेशपर निबंध लिहिले आहेत. माडगावकरांनी सुबोध शैली कमावली. पण त्यांच्या निबंधाचा आशय तसा प्राथमिकच होता. निबंध हा स्वतंत्र वाङ्मय प्रकार आहे याची जाणीव त्यांना नव्हती. दादोबा पांडुरंग, का.बा. मराठे, व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्यात ती थोड्याप्रमाणात जाणवते. पण त्यांनी फारच अल्प निबंध लेखन केले आहे. त्यामुळे अशी वाङ्मयीन जाण आपल्याकडच्या लेखकांच्या ठिकाणी नव्हतीच. ती इंग्रजीतून नुकतीच आकाराला येवू लागली होती. यात निबंधकारांनी मौलिक विचार, आक्रमक वृत्ती, सुसूत्र निरूपण, शैलीचे कसब ही सारी वैशिष्ट्ये स्वतंत्र रीतीने आपल्या निबंधात त्यांनी अवलंबली आहेत. निबंधाची ही वैशिष्ट्ये पुढे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निबंधात प्रकर्षाने जाणवतात. या काळातील निबंधकारांचे कार्य मोलाचे आहे. पुढील निबंध वाङ्मयाची जडणघडण याच कालखंडात झाली असे म्हणता येईल.

'दिग्दर्शन' सारखे मराठी मासिकही वाचकांच्या पसंतीस उतरले सत्यशोधक, शुभसूचक, खानदेशवैभव इत्यादी लहानसहान वृत्तपत्रेही लोकजागृतीच्या दृष्टीने मोठी आहेत. 'मराठी ज्ञानप्रसारक' (१८५०) या मासिकाने मराठी निबंधनिर्मितीस चांगलाच हातभार लावलेला दिसतो. स.का.छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, विष्णुबुवा ब्रम्हचारी, लोकहितवादी, रा.भि.गुंजीकर, गोविंद नारायण, हरि केशव, वा.भा. शिंदे, बाबा पद्मनजी, दादोबा पांडुरंग, मिसेस फरार, भा.दा. पाळंदे, विष्णु घनश्याम, ज.स.गाडगीळ, वि.ना. मंडलीक, जनार्दन रामचंद्र, वामन आबाजी मोडक, के.ल.छत्रे, वि.ज.कीर्तने, मा.गो.रानडे इत्यादी गद्यलेखकांनी मराठी निबंधाचे प्राथमिक स्वरूप सिध्द केले आहे. माहिती, ज्ञानप्रसार, स्थलाचे, प्रसंगाचे वर्णन, नीतीचा उपदेश, समाजसुधारणा, धर्मविचार, इंग्रजी राज्यातील नवलविशेष, व्यावहारिक सद्गुणप्रदेश यांसारखेच निबंधाचे विषय त्या काळी आपणांस या गद्यलेखकांनी निवडलेली दिसतात. "स्वदेशी लोकांमध्ये विलायतेतील विद्यांचा अभ्यास अधिक व्हावा आणि या देशाची समृद्धी व येथील लोकांचे कल्याण याविषयी स्वतंत्रतेने व उघड रीतीने विचार करावयास स्थळ हवे. मनोरंजन करणे, चालू काळाचे वर्तमान कळविणे हाच उद्देश तत्कालीन निबंध वाङ्मयाचा होता असे दिसते.

'प्रभाकर' या साप्ताहिकात प्रसिध्द झालेली पत्रे निबंध विकासाच्या दृष्टीने फार महत्वाची आहेत. आपल्या देशातील अत्यंत वाईट अवस्थेबद्दल वाटणारी अनुकंपा व त्यांच्या उद्धाराची तळमळ, नव्या ज्ञानाची आवश्यकता प्रतिपादन करण्याची तीव्र लालसा आणि त्या मागील दृष्टी हे लोकहितवादी यांनी प्रभाकरात लिहिलेल्या पत्रांचे महत्वाचे विशेष सांगता येतील. वयाच्या ३२ व्या वर्षी कोणाचीही मुलाहिजा न ठेवता या निःस्पृह माणसाने आपल्या समाजाची सारी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

व्यंगे उपरोधिक भाषेत जनतेसमोर मांडली. १८६२ मध्ये ज्ञान प्रसारकाच्या जानेवारीच्या अंकात निबंधावर निबंध आलेला आहे. त्यामध्ये लेखकाने निबंधाचे स्वरूप सांगितले आहे. कोणताही विषय न्याय रितीने उघडून सांगणे आणि त्याची यथाशक्ती जुळणी करून त्याचे वर्णन करणे म्हणजे निबंध होय. या व्याख्येवरूनच त्या काळच्या निबंधाच्या रचनेची, भाषेची, विचार प्रणालीची व एकंदर या वाङ्मय प्रकाराची थोडी फार कल्पना येते.

‘दिग्दर्शन’ या मासिकात बातमीचे सार व भूगोल, इतिहास, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र व साधारण विद्या विषयी थोडाथोडा मजकूर दिला जायचा. “भाऊ महाजन यांनी १८५४ मध्ये ज्ञानदर्शन हे त्रैमासिक सुरू केले. लोकशिक्षणासाठी निर्माण होणाऱ्या गरजा लक्षात घेवून नियतकालिके निघत होती. यातून होणाऱ्या विचार जागृतीमुळे प्रबोधनाच्या प्रक्रियेला गती मिळत होती. अशाप्रकारे कालमानानुसार आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या निकडीनुसार विविध विषयांना वाहिलेली नियतकालिके उदयाला येत होती. सामान्य जनांचे उद्बोधन, प्रबोधन, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचा प्रतिवाद इ. बाबीसाठी ही नियतकालिके उदयाला आली. यामध्ये ज्ञानप्रकाश(१८४९), इंदूप्रकाश(१८६२), ज्ञानप्रसारक(१८५०), सृष्टीज्ञान(१८५०), विद्यामाला(१८७६) इत्यादी नियतकालिके ज्ञानप्रसाराच्या हेतूनेच कार्यरत झालेली दिसतात. ज्ञानप्रसार, सुधारणा हा या नियतकालिकामधील हेतू सुरुवातीच्या निबंधवाङ्मयात दिसून येतो. निबंध ही विचारप्रधानरचना आहे. डॉ. पु. ग. सहस्त्रबुध्दे म्हणतात, “निबंध ही विचारप्रधान रचना आहे. एक विचारबीज मनात येताच त्याविषयी सर्व माहिती संकलित करणे तिचे वर्गीकरण करणे, मग तिची व्यवस्थित रचना करणे व त्यावरून शेवटी निष्कर्ष काढणे. या पध्दतीने मानवी मनात ग्रंथ तयार होतो. तसा तो तयार झाल्यावर विषयाचे महत्व, त्याची कारणे, त्याचे पूर्वरूप, सध्याचे रूप, रूढ समज, वास्तव स्थिती, विरोधी विचार, ऐतिहासिक दृष्टीतून परीक्षण, अन्वयव्यतिरेक पध्दतीने तपासणी, उपायचिंतन इ. विविध अंगांनी त्याचा त्या बीजाचा वटवृक्ष तयार करणे ही निबंधरचना होय.”

इ.स. १९७४ पूर्वीच्या निबंध व १८७४ नंतरचा निबंध यातील भेद लक्षात घेण्याजोगा आहे. पूर्वीच्या निबंधाचा हेतू हा पूर्णपणे उद्बोधन, प्रबोधनात्मक होता. आणि “१८७४ मध्ये विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांनी निबंधमाला सुरू केली त्याद्वारे मराठी वाङ्मयात एक नवा मनु निर्माण केला. त्यांनी मराठी निबंधाचे प्रयोजन व स्वरूप यात क्रांतिकारक बदल घडवून आणला. अज्ञान, भोळेपणा व पारतंत्र्य इ. रोगांनी जर्जर झालेल्या आणि स्वधर्म व स्वभाषा यांच्याविषयी उदासीन बनलेल्या महाराष्ट्राला स्वत्व बुध्दीच्या संजीवनाने त्यांनी चैतन्यमय केले.” विष्णूशास्त्रांच्या एकूण लेखनातून राष्ट्रवादाचा उदय झाला. याच राष्ट्रवादाचा धागा पकडून पुढे टिळकांनी केसरीतून अग्रलेख लिहिले. तेही निबंध सदृश्य वाङ्मय होते. टिळकांच्या जोडीने आगरकरांनीही लेखन केले आहे. टिळकांच्या राजकीय विषयावरील लेखात भारदस्तपणा, विद्वता, तेजस्विता इ. गुण प्रकर्षाने आढळतात. टिळकांनी राजकीय विषयाव्यतिरिक्त संशोधनालाही प्राधान्य दिलेले आढळून येते.

निबंध हा वाङ्मय प्रकार नियतकालिकातून उदयास आला. निबंधातून जे लेखन करण्यात आले त्यातून उद्बोधन करण्याचे काम करण्यात आले.

एकोणिसाव्या शतकात भारतीय समाजात प्रबोधनास सुरुवात झाली. पेशवाईचा अंत झाल्यावर इंग्रजी राजवट आली. या राजवटीनंतर लागलीच आपल्या समाजाची मध्ययुगातून आधुनिक युगाकडे वाटचाल चालू झाली. महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात राज्यसंस्था, वतनसंस्था आणि जातिसंस्था या तीन भागात विभागलेली दिसते. नवे उद्योग, नवी शिक्षण पध्दती, मुद्रणकलेचा शोध, भौतिक सुधारणामुळे होत असलेली औद्योगिक क्रांती, कायद्याचे राज्य, समाजाची सुधारणा, जुन्याचालीरीती विरुद्ध बंडखोरी, धर्मकल्पनातील परिवर्तन या सर्व दृष्टीने बदल घडले. नव्या उदारमतवादी शिक्षणामुळे महाराष्ट्रात एक प्रकारची वैचारिक जागृती झाली. धर्मभोळेपणा, व्रतवैकल्ये, नवससायास, कर्मकांड इत्यादी गोष्टीत भट-पुरोहित वर्ग तत्कालीन समाजाला गुंतवत होता. शूद्रांचे, तळागाळातील लोकांचे शोषण करित होता. यातून मार्ग करण्याचा

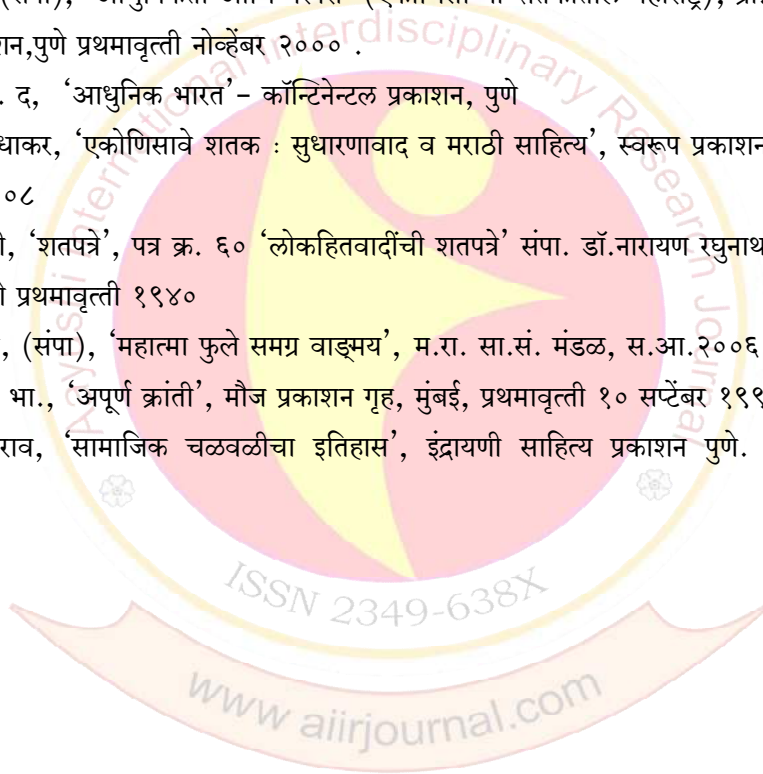
आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

प्रयत्न संतांनी केला होता. पण त्याचा परिणाम म्हणावा तितका झालेला नव्हता. परंतु अक्वल् इंग्रजी काळात भौतिक विद्येची व नवविचारांची ओळख झाल्यावर धर्माकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलला.

याच काळात नवी वृत्तपत्रे निघाली, नवीन कोश, निबंधवाड्.मय उदयास आले. गद्यास महत्त्व प्राप्त झाले. काव्य, कथा, लघुकथा, कादंबरी, नाटक, ललितग्रंथ इत्यादी वाड्.मय प्रकार याच काळात बहरत गेले. नव्या प्रेरणा, नव्या जाणिवा घेऊन नव्या वैचारिक वाड्.मय सृष्टीची निर्मिती याच काळात झाली.

संदर्भ सूची

१. सहस्रबुद्धे पु.ग., 'महाराष्ट्र संस्कृती', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती १९९४
२. व्होरा राजेंद्र (संपा), 'आधुनिकता आणि परंपरा' (एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र), प्रा. य.दि.फडके गौरवग्रंथ, प्रतिमा प्रकाशन,पुणे प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर २००० .
३. जावडेकर शं. द, 'आधुनिक भारत' - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
४. डॉ.शेलार सुधाकर, 'एकोणिसावे शतक : सुधारणावाद व मराठी साहित्य', स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद,प्रथमावृत्ती २३ जूलै २००८
५. लोकहितवादी, 'शतपत्रे', पत्र क्र. ६० 'लोकहितवादींची शतपत्रे' संपा. डॉ.नारायण रघुनाथ इनामदार, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती १९४०
६. य.दि. फडके, (संपा), 'महात्मा फुले समग्र वाड्मय', म.रा. सा.सं. मंडळ, स.आ.२००६
७. पाटणकर रा. भा., 'अपूर्ण क्रांती', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती १० सप्टेंबर १९९९.
८. खरात शंकरराव, 'सामाजिक चळवळीचा इतिहास', इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे. प्रथमावृत्ती ६ ऑगस्ट २००६.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्वातंत्र्यपूर्व मराठी साहित्यातील वैचारिकता (१८२० ते १९२०)

प्रा. विनायक राऊत

बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण

जगाच्या पाठीवर विविध भाषिक समुहांनी आपापल्या भावभावना आणि विचारांच्या अभिव्यक्तीसाठी समूहपरत्वे भाषांचा शोध लावला. मनातील भावभावना व्यक्त करत असताना त्यामध्ये काव्यत्मकता येत गेली आणि या काव्यत्मकतेतून प्राचीन काव्य निर्माण झाले. पूर्वी काव्य ही संकल्पना कवितेपूरती मर्यादीत नव्हती तर ती संपूर्ण साहित्यासाठी वापरली जात असे. या साहित्याच्या निर्मिती प्रक्रीयेमागे अभिव्यक्तीची तीव्र भावना होती. श्रमपरिहाराची अपेक्षा होती आणि त्यासोबतच अज्ञ जनांना शाहाणे करून सोडण्याची वैचारिकताही होती. उपदेश करून माणसाचे मनपरिवर्तन करणे हे प्रयोजन केंद्रस्थानी ठेवून मराठी साहित्यामध्ये सुरुवाती पासूनच साहित्यनिर्मिती केली गेली. मग त्यातूनच मुकुंदराज, ज्ञानेश्वरादी संतांनी संस्कृत भाषेतील तत्वज्ञान मराठीत आणले. बुद्ध हे जन न देखावे डोळा! या भावनेतून समाजाचे वैचारिक प्रबोधन घडवण्यासाठी तुकाराम, रामदासादी संतांनी ग्रंथ लिहिले. महानुभाव साहित्याच्या पाठीमागे चक्रधरांच्या विचारांची बैठक आहे, चक्रधरांनी सांगितलेले तत्वज्ञान आहे. मुकुंदराज असोत अथवा ज्ञानेश्वर असोत. महानुभाव पंथाची साहित्य सरित असो अथवा वारकरी संप्रदायाची साहित्य सरिता असो. या पंथीयांनी लिहिलेले ग्रंथ हे समाजजागृती आंध्रध्वा निर्मुलन, पंथीय तत्वज्ञान, भक्तीमार्ग, मोक्षप्राप्ती साठी समाजाला उपदेश करत राहिले. समाज प्रबोधन करीत राहिले एकनाथ, तुकाराम, रामदासादी संत कवी यवनी राजवटीमध्ये आपापल्या परिने स्वधर्म, स्वदेशाभिमान यांची शिकवण देत होते वैचारिक प्रबोधन घडवत होते .

त्यातच 16 व्या शतकापासूनच भारताला इंग्रज, पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच या परकीयांचा परिचय झालेला होता यांना राजसत्तेचा हाव्यास होताच त्यांनी आपली पाळेमुळे घट करायला सुरुवात केलेली होती आणि शेवटी 31 मे 1818 रोजी शनिवार वाडयावरील भगवा ध्वज खाली उतरवला गेला आणि युनियन जॅक चढवण्यास आला. एका बाजूला आंध्रध्वा, कर्मकांड, धार्मिक रूढी परंपरा तर दुस-या बाजूला जुलमी इंग्रजी राजवट या दुहित, भारतीय समाज भरडला जाऊ लागला.

इंग्रजांनी सुरुवातीला रेल्वेमार्ग, व्यापारास प्रोत्साहन, पक्केरस्ते, गुलामगिरीबंदी पोस्टखाते, शिक्षण खाते, आरोग्य, शेती या विषयीच्या सुधारणा केल्या त्यामुळे जनतेला त्यांच्या विषयी आदर वाटू लागला 'इंग्रजांकडील पसाभर बाजरी घेऊन त्यांची चाकरी करावी परंतु त्यांचे रूपये, मशाल, आब्दागिरी नको' अशी लोकांची मनोवृत्ती बनली.

या संदर्भात लोकांची वैचारिक मनोभूमी तयार करण्याचे कार्य इंग्रजांनी आपल्या ग्रंथातून सुरु केले आपले धार्मिक विचार भारतीस समाजात रुजवून ख्रिस्ती मिशन-यांनी स्वधर्म प्रचारार्थ 'इंग्रजी भाषेत मराठी व्याकरण' (1850) मोडी लिपितील मराठी कोष तसेच 'मॅथ्यूचे शुभवर्तमान' सारख्या पुस्तकांद्वारे बायबलच्या मराठी भाषांतरास सन 1805 मध्ये सुरुवात झाली. त्यानंतर 'नवा करार' व 'इश्वराच्या अवघ्या गोष्टी' ही पुस्तकेही निर्माण झाली. मराठीमध्ये अशाप्रकारची ग्रंथरचना करून आपल्या धर्मप्रसारार्थ लोकांचे वैचारिक प्रबोधन सुरु झाले होते. 'इ.स 1850 च्या सुमारास पुणे प्रांती रे. मरे मिचेल यांच्या नेतृत्वाखाली ख्रिस्ती मिशन-यांनी हिंदू धर्माविरुद्ध जे खोडसाळपणे उद्योग सुरु केले होते. त्यांच्याशी मुकाबला करण्याकरिता त्यावेळी 'विचारलहरी' नांवाचे एक नियतकालिक निघाले होते त्यात मालाकारांचे वडील कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्या लेखणीचे बरेच कडक स्वरूप प्रकट झाले होते.¹ 1831 साली 'दर्पण' साप्ताहिक काढणा-या बाळशास्त्री जांभेकरांनी भाऊ महाजनांच्या सहकार्याने 'ज्ञानदर्शन' नावाचे शास्त्रीय माहिती देणारे त्रैमासिक चालविले यातून ते मिशन-यांच्या उद्यागांची टिंगल करत असत. दादोबा पांडूरंग आणि भाऊ महाजन यांनी पुढाकार घेऊन काढलेल्या 'परमहंस मंडळी' डॉ. आत्माराम पांडूरंग तरखडकर यांनी स्थापन केलेल्या 'प्रार्थना समाज' 'सुबोधपत्रिका' नावाच्या साप्ताहिकाद्वारे धार्मिक समाजप्रबोधन करत होता. हा "प्रार्थना समाज म्हणजे बंगालमध्ये राममोहन रॉय यांनी स्थापलेल्या ब्राम्हसमाजाची मराठी आवृत्ती"² होय.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

दुस-या बाजुला महात्मा जोतिबा फुले शिक्षणाचे महत्व ओळखून होते. विद्यार्जन हा उन्नतीचा एकमेव मार्ग आहे. याची जाणीव त्यांना होती म्हणूनच ते म्हणतात.

विद्येविना मती गेली, मती विना नीती गेली,

नीतिविना गती गेली, गति विना वित्त गेले,

वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

अविद्येने कोणती संकटे ओढवतात याची जाणीव असल्याने ते आपल्या साहित्यातून अस्पृश्यता निवारण स्त्रीशिक्षण, बालहत्या प्रतिबंधकगृह, विधवा पुनर्विवाह सारखे परिवर्तनशील विचार रुजवण्यासाठी झटत होते. शेतक-याचा आसूड ब्राम्हणाचे कसब, गुलामगिरी, सार्वजनिक सत्यधर्म, सत्सार इ. ग्रंथ तर कु-हाडीचा दांडा गोतास काळ यासारख्या वैचारिक लेखांतून आपले विचार मांडून समाजप्रबोधन करत होते. विष्णूबुवा ब्राम्हचारी उर्फ विष्णू भिकाजी गोखले 'सुखदायक राज्य प्रकरणी निबंध' असा निबंध लिहून प्रगतिशील विचार मांडत होते. त्यांनी 'वेदोक्त धर्मप्रकाश' नावाचा ग्रंथही लिहिला होता. भाऊ महाजन यांच्या 'प्रभाकरा'तून पत्ररूपाने शतपत्रे लिहिणारे लोकहितवादी उर्फ गोपाळ हरी देशमुख हे सुध्दा आपल्या लेखनितून हिंदू धर्मातील रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा याविषयी लिखाण करून समाजाचे वैचारिक प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न करत होते एका पत्रात ते म्हणतात 'लोक शाहणे झाले म्हणजे हळूच इंग्रजांजवळ म्हणतील की, आम्हांस तुमच्या देशात आहे तसे पार्लमेंट द्या..... हे लोक आपल्यास स्वतंत्र करून घेतील आणि इंग्रजांस सांगतील की, तुम्ही आपले देशास जावें. यास दोनशे वर्षे तरी लागतील; परंतु असे होईल यात संशय नाही'³ यावरून त्यांचे विचार किती प्रगल्भ होते याची प्रचिती येते.

पुढे स्वातंत्र्य प्राप्ती ह्या एकमेव विचाराने, ध्येयाने प्रेरीत होऊन समाजामध्ये जागृती करण्याचे कार्य तत्कालीन अनेक स्वातंत्र्य सैनिकांनी विचारवंतांनी आणि साहित्यिकांनी केले. 1874 साली विष्णूशास्त्री चिपळूणकर यांनी निबंधमाला सुरु केली 7 वर्षात 81 अंक काढले त्यातून भाषाविषयक, वाङ्मयविषयक व चर्चात्मक, परमतखंडनात्मक, सामाजिक, राजकीय, मानसशास्त्रीय लेख लिहून तत्कालीन आंग्ल शिक्षितांच्या न्यूनगंडाचे निवारण करून स्वाभिमानी राष्ट्रवादाच्या निर्मितीला पोषक होईल अशी मानसिक क्रांती महाराष्ट्रात घडवून आणली 'विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांनी टिळक व आगरकर यांच्या सहकार्याने 'केसरी' व 'मराठा' ही दोन वर्तमानपत्रे सुरु केली.'⁴ चिपळूणकरांच्या युयुत्सू राष्ट्रवादाला टिळकांनी तत्वज्ञानाचे अधिष्ठान दिले त्यांचा 'सनदशीर आणि कायदेशीर' हा लेख मोठा सामर्थ्यशाली आहे केसरीतून त्यांनी अनेक लेख लिहून स्वातंत्र्याविषयी जागृती व वैचारिक प्रबोधन केले. तर आगरकर म्हणजे समाजसुधारक आणि दृष्टे निबंधकार म्हणून प्रसिध्दच आहेत 'केसरी' आणि नंतर 'सुधारक' या वृत्तपत्रांचे संपादक म्हणून कार्य करताना त्यांनी हिंदू धर्मातील अनेक रूढी परंपरातील फोलपणा दाखवून दिला त्यांचे स्त्री जीवनाविषयक निबंध म्हणजे भारतीय स्त्रीच्या स्वातंत्र्याची सनद आहे. त्यांचे सुधारणावादी विचार इतके पुरोगामी आणि प्रखर होते की तत्कालीन समाजकटकांनी शिमग्याला आगरकरांची त्यांच्या जिवंतपणीच प्रेतयात्रा काढली होती.

चिपळूणकरांच्या परंपरेतील ज्वलज्जहाल निबंधकार म्हणजे 'काळ'कर्ते शि.म. परांजपे यांनी चिपळूणकरांच्या निबंधात रूढ झालेले सर्व विषेश आत्मसात केले आणि त्यात उपहास व उपरोधाची भर घातली. परांजपे यांचा 'काळ' हा इंग्रजांना स्वतःचा काळ भासला आणि 1908 मध्ये इंग्रजांनी 'काळ' मधील सर्व लेख जप्त केले आचार्य जावडेकरांना 'काळातील लेख ही आधुनिक भारताच्या स्वातंत्र्याची सुत्रे वाटतात.' तर वि.स.खांडेकर म्हणतात 'चिपळूणकर हे मराठी भाषेचे शिवाजी असले तर परांजपे हे तिचे पहिले बाजीराव होत.

याशिवाय न. चि. केळकर, कृ. प्र. खाडिलकरांसारखे साहित्यिक निबंधातून समाजाचे वैचारिक प्रबोधन करत होते. उपरोक्त सर्व निबंधकारांच्या निबंधांनी एका बाजुने समाजाचे धार्मिक नितीविषयक तर दुस-या बाजुने इंग्रजांविरुद्ध राजकीय प्रबोधन केले. क्रांतिकारकांनीही आपले विचार मांडण्यासाठी या निबंधाला माध्यम म्हणून निवडलेले होते.

नाटकांचा विचार करताना गोविंद बल्लाळ देवल यांनी शारदा नाटक लिहिले या नाटकातून बाल-जरट विवाहाची समस्या हाताळली तर श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी 'मूकनायक' कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर यांनी 'विद्याहरण' आणि राम गणेश गडकरी यांनी 'एकच प्याला' या नाटकामधून दारूचे दुष्परिणाम सांगण्याचा प्रयत्न केला. परिणामकारकतेच्या बाबतीत एकच प्याला इतके सरस ठरले की आजच्या वर्तमानपत्रांमध्ये ही अतीप्रमानात मद्यपान करण्या-यांसाठी 'तळीराम' हे नाव पहावयास मिळते सामाजिक प्रश्न हाताळणा-या या नाटकांसोबत कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकरांनी लिहिलेले 'कीचकवध' हे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

नाटक राजकीय दृष्ट्या इंग्रजांना अतीशय संवेदनशील वाटले. कारण पौराणिक पात्रांवर रुपके योजून या नाटकाचे प्रयोग प्रेक्षकांनी पाहिले. 'किचक' म्हणजे बंगालची फाळणी करणारा आणि सर्व राजांना कुर्निसात करायला लावणारा लॉर्ड कर्झन त्याचा वध म्हणजे भारतीय जनतेला न्याय हे सूत्र लक्षात घेऊन प्रेक्षक हे नाटक पहायला येत. या कालखंडातील नाटकांमधून जनमानसातील राजकीय आकांक्षा व्यक्त होत.

भाषांतरीत अद्भूतरम्य आणि ऐतिहासिक स्थित्यंतरातून प्रवास करणा-या मराठी कादंबरीने समाजाचे चित्रणही कादंबरीत आणले होते. महाराष्ट्रातील ब्राम्हण विधवांच्या शोचनीय अवस्थेचे हृदयद्रावक वर्णन करणारी बाब पद्मनजी यांची यमुना पर्यटन ही हिंदू विधवांच्या स्थितीचे निरूपण करणारी कादंबरी 1854 साली प्रसिध्द झाली यानंतर रहाळकरांची 'नारायणराव आणि गोदावरी' मधील नायिका स्वतःच्या विवाहाचा निर्णय स्वतः घेताना दिसते. तर ओकांच्या 'शिरस्तेदार'मधून लाच खाण्यापासून होणा-या दुष्परिणामांचे वेधक चित्रण येते. वासुदेव बळवंत फडके यांच्या क्रांतिच्या पार्श्वभूमीवर श्री पंडित यांनी 'सुशील यमुना' ही कादंबरी लिहिली. स्वतंत्र सामाजिक कादंब-यांचे जनक म्हणून नावारूपास आलेल्या हरिभाऊंनी मधली स्थिती, गणपतराव, पण लक्षात कोण घेतो. यशवंतराव खरे, मी, जग हे असे आहे, भयंकर दिव्य, आजच, मायेचा बाजार, कर्मयोगी अशा अनेक सामाजिक कादंब-यामधून समाजमूल्य विकास, स्त्रीसुधारणा, वास्तववाद आणि ध्येयवादाचे साहचर्य, स्वोन्नतीसाठी प्रयत्न केला. नरहर कुरुंदकारांच्या मते ष्हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबरीच्या रुपाने मराठी कादंबरी रंजनाकडून बोधाकडे वळली. त्यांच्या ऐतिहासिक कादंब-यांनीही जनजागृती केली आणि स्वदेशाभिमान जागृत केला. तर ना.ह. आपटे यांच्या वैभवाच्या कोंदणात, भाग्यश्री, याला कारण शिक्षण, अजिंक्यतारा, लाच्छिंत चंद्रमा, रजपुतांचा भिष्म, इ. सर्वच कादंब-या बोधप्रधान स्वरूपाच्या आहेत. या अनेक कादंब-यांनी सामाजिक सुधारणेस पोषक ध्येयवाद मांडला. अनेक कादंब-यांतील राजकीय विचारांचा भर देशाभिमानी भावना जागृत करताना दिसतो.

केशवसूतपूर्व कालखंडामध्ये ख्रिस्तीधर्म प्रसाराला पायबंद घालून समाजसुधारणेसाठी प्रबोधन करणारे दादोबा पांडूरंग तर्खडकर, विष्णूबुवा ब्रम्हचारी, विष्णूशास्त्री पंडीत, म. जोतिबा फुले, आगरकर इत्यादींनी काव्यरचले 'केशवसुतांनी' नवा शिपाई, पण लक्षात कोण घेतो. एका भारतीयाचे उद्गार, अंत्यज्याच्या मुलाचा पहिला प्रश्न, या कवितेत राजकीय, अर्थिक, सामाजिक विषय अतीव तळमळीने मांडले. त्यांच्या 'तुतारी' चा सारा भार ष्जुने जाऊ द्या मरणालागुनि. या कल्पनेवर आहे. विनायकांची स्वदेशभक्ती इतकी जाज्वल्य होती की आपल्या हतभाग्य मातृभूमीचे दैन्य त्यांच्या डोळ्यापुढून कधीच हलले नाही. रे. टिळकांच्या सुधारणावादाचे पर्यवसान धर्मातरांत झाले. त्यांची रणशिंग ही केशवसूतांच्या 'तुतारी' चा उघड उघड अनुध्वनि होय⁵ सामाजिक अन्यायाबद्दल चीड आणि सामाजिक, समते बद्दलची आत्यंतिक चाड हा आधुनिक कवितेचा विशेष गोविंदाग्रज, बालकवी रे. टिकळ, बी, रेंदाळकर, माधवानुज अशा अनेक कविंच्या कवितांतून प्रकट झाला.

1820 ते 1920 या कालखंडातील मराठी साहित्य हे सुरुवातीला भाषांतराच्या माध्यमातून अवतरले 1874 पर्यंतच्या कालखंडासाठी द.वा.पोतदार यांचे 'तारांगण पुष्कळच उगवला पण तमोनाशक चंद्र मात्र कोठेच आढळला नाही' हे विधान प्रसिध्दच आहे. 1874 नंतर विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांच्या निबंधमालेने स्वत्वाभिमान जागृत केला. आगरकरांनी सुधारणावाद मांडला. टिळकांनी स्वातंत्र्यासाठी जागृती केली शि.म. परांजपेंनी प्रक्षोभ व्यक्त केला, देवलादी नाटककारांनी सामाजिक प्रश्न तर खाडीलकरांनी राजकीय प्रश्न हाताळले. हरीभाऊ आपटे सारख्या कादंबरीकारांनी सामाजिक प्रश्न हाताळले. केशवसूत विनायकादी कविंनी कवितांमधून समाजप्रबोधन केले. तलवारीपेक्षाही लेखणीची ताकद मोठी असते हे क्रांतिकारकांनाही माहिती असल्याने त्यांनीही आपले विचार विविध नियतकालिकांमधून व्यक्त केले आणि समाजजागृती केली. याच कालखंडात स्वातंत्र्याची पूर्वतयारी झाली होती.

समाजाचे वैचारिक परिवर्तन घडवून लोकांना स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी रस्त्यावर उतरण्यास भाग पाडण्याचे सामर्थ्य तत्कालीन क्रांतिकारकांच्या विचारांनी पार पडले. अस्पृश्यता निवारण, स्त्रीशिक्षण, विधवा पुनर्विवाह सारखे परिवर्तनशील विचार लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी समाजसुधारकांनी लेखन केले.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संदर्भ

- 1) आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भाग पहिला : अ.ना.देशपांडे, प्रका. विनस प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती ऑगस्ट 1954 , पृ. क्र. 5
- 2) तत्रैव पृ. क्र. 7
- 3) तत्रैव पृ. क्र. 18
- 4) तत्रैव पृ. क्र. 51
- 5) अर्वाचीन मराठी साहित्य (सन 1875 ते 1935) प्रकाशक विष्णू पांडूरंग नेने,बडोदें पृ.15

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वैचारिक गद्याची प्रस्तुतता

प्रा.शशिकांत शामराव चव्हाण

मराठी विभाग, कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी, ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर

मानवी जीवन सफल होण्यासाठी अनेक गोष्टी कारणीभूत असतात. मानवाच्या मूलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा या असल्या तरी जीवनाच्या परिपूर्तीसाठी या पेक्षा अनेक गोष्टीची आवश्यकता असते. त्यामध्ये माणसाला स्वातंत्र्य असणेही आवश्यक असते. किंबहुना स्वातंत्र्य असल्याशिवाय मूलभूत गरजांची ही पूर्तता होवू शकत नाही. स्वातंत्र्य हे विविध पातळ्यांवर असू शकते. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक इ. पातळ्यांवरील स्वातंत्र्य आवश्यक असतेच. स्वातंत्र्याशिवाय माणसाची प्रगतीही होत नाही. भारतातील आपण इंग्रजांची 150 वर्षांची सत्ता उलथून टाकली. 15 ऑगस्ट 1947 साली आपण स्वतंत्र झालो व आपल्या देशबांधवांचे सर्व प्रश्न सोडवण्यासाठी सर्व प्रकारचे निर्णय घेण्याचे अधिकार आपल्याला मिळाले. राज्यघटनेने सर्वांना समान अधिकार दिले. स्त्री-पुरुष, उच्च-नीच, गरीब-श्रीमंत असे भेद मानायचे नाहीत हे राज्यघटनेने शिकवून दिले.

स्वातंत्र्यानंतर शिक्षण क्षेत्राचे कार्य फार मोठ्या प्रमाणात सुरू झाले. ग्रामीण भागापर्यंत शिक्षणाची सोय उपलब्ध झाली. या शिक्षण प्रसारामुळे स्त्रिया आणि बहुजनाना त्यांचे स्वप्न साकार होण्यास मोठ्या प्रमाणात मदत झाली. या स्वत्वाचा आविष्कार, स्व:मताचे प्रकटीकरण या कालखंडातील साहित्यातून होऊ लागले. 1960 नंतर महाराष्ट्रीय समाजजीवनात व्यापक प्रमाणात स्थित्यंतरे घडून आली. समाजाचे स्वरूप बहुविध, बहुस्तरीय, व्यामिश्र झाले. विविध पक्ष, संघटना, संप्रदाय, संस्था, चळवळी उदयास आल्या. विविध समाजगटातील माणसे एकत्र येवून आपल्या न्याय, हक्कासाठी आंदोलने, चळवळी उभ्या करण्याचे काम करू लागल्या. यातून अनेक वंचित असणारे घटक जागे झाले. त्यानंतर दलित चळवळ, ग्रामिण चळवळ, वर्गवादी चळवळ, आदिवासी चळवळ, कामगार चळवळ, मुस्लिम सत्यशोधक समाज, भटके विमुक्तांची चळवळ इत्यादी चळवळी उभ्या राहिल्या. या चळवळींना गती देण्याचे काम वैचारिक साहित्य करत असते. या कालखंडात अनेक अभ्यासक जे या समाजाशी निगडित होते. त्यांनी जे पाहिलेले, अनुभवलेले ते आपल्या साहित्यातून ते मांडणी करू लागले होते. अनेक विचारवंत लिहिते झाले. रा.ग.जाधव, गंगाधर पानतावते, यशवंत मनोहर, नामदेव ढसाळ, राजा ढाले, भाऊ लोखंडे, डॉ. नागनाथ कोतापल्ले, आनंद यादव, विद्या बाळ, राजन गवस इ. मंडळी अशा चळवळीतून पुढे आलेली दिसतात.

भारतामध्ये इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्र अधिक वैचारिक दिसतो आहे. याचे कारण मध्ययुगीन कालखंडामध्ये महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या संप्रदायांनी तत्कालीन धर्मांध प्रवृत्ती विरुद्ध कार्य केले व आपल्या संप्रदायाच्या शिकवणूकीतून पुरोगामी विचारसरणीची शिकवण दिली. वारकरी संप्रदायातील ज्ञानेश्वरापासून संत तुकारामानंतरही महाराष्ट्र पुरोगामी होण्याच्या दृष्टीने फार मोठी मोलाची कामगिरी या संप्रदायांनी केली. त्याचाच परिणाम अलिकडे महाराष्ट्रामध्ये इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्र वैचारिक दृष्ट्या पुरोगामी दिसतो. मध्ययुगीन कालखंडात धर्मकारण आणि राजकारण ही स्वतंत्र क्षेत्रे होती. ती एकमेकांच्या कारभारात ढवळाढवळ करत नव्हती. अलिकडे मात्र धर्मावर आधारित राजकारण होताना दिसते आहे. मूलतत्त्ववाद मुळापासून उपटून टाकण्या ऐवजी तो अधिक डोके वर काढताना दिसत आहे. वेगवेगळ्या निवडणुकीच्या माध्यमातून जात-धर्म अधिक जोर धरताना दिसते. या संदर्भात अनेक विचारवंत-अभ्यासक हे धर्म-जाती निरपेक्ष राजकारण होण्यासाठी आपली लेखणी वापरताना दिसतात. त्यामध्ये रावसाहेब कसबे, य.दि.फडके, भा.ल.भोळे, वसंत पळशीकर, मा.प.मंगुडकर, अशोक चौसाळकर, गोपाळ गुरू, गोविंद पानसरे यांचे लेखन या संदर्भात महत्वाचे वाटते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महाराष्ट्रातील धर्म निरपेक्ष समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी सर्वच कालखंडात अनेक विभूतींनी प्रयत्न केले आहेत. पण 1960 नंतर धर्मावर आधारित राजकारण फोफावत चालले आहे. हे दुष्परिणाम लक्षात घेवून समाजाला वैचारिक भान आणून देण्यासाठी डॉ. आ.ह.साळूखे, शरद पाटील, हरी नरके या सारख्या संशोधक-विचारवंतानी जे लेखन केले ते मराठी समाजमनाला उभारी देणारे आहे. त्यांनी एकूणच पर्यायी व्यवस्थेच्या दिशेने केलेली मांडणी सामाजिक प्रस्तुततेच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण ठरणारी आहे. डॉ.आ.ह.साळूखेचा 'बळावंश' शरद पाटलांचे 'अब्राह्मणी सौंदर्यशास्त्र' हरी नरकेचे म.फूले व बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या संदर्भातील वैचारिक संशोधन पुरोगामी महाराष्ट्राला चेहरा प्राप्त करून देणारे आहे. विश्वनाथ खैरे, सदानंद मोरे, शेषराव मोरे, स.रा.गाडगीळ यांचे व्यासंगपूर्ण संशोधन आज समाज मनाला जागे करणारे आहे. अशा लेखनांची आजच्या घडीला फार आवश्यकता आहे.

महाराष्ट्रातील साहित्याचा इतिहास पाहता मध्ययुगीन कालखंडापासून सतत वैचारिक स्वरूपाचे लेखन होताना दिसते आहे. त्याची गती एखादया शतकात जास्त असेल तर एखादया शतकामध्ये तत्कालिन राजकीय परिस्थितीमुळे साहित्याची निर्मिती मंद गतीने झाली असेल. पण सतत वैचारिक लेखन होताना दिसते आहे. त्याचाच परिणाम म्हणून महाराष्ट्र हा सर्वच दृष्टीने अग्रेसर असलेला पहावयास मिळतो. यामध्ये मुस्लिम समाज देखील मराठीमध्ये साहित्य लेखन करताना दिसतो. मुस्लिम सत्यशोधक समाजाचे देखील कार्य महाराष्ट्रात लक्षात घेण्यायोग्य आहे. हमीद दलवाई, मेहरुलिसा दलवाई, असगर अली, इंजिनिअर, सिकंदर बख्त, मोईन शाकीर, रजिया पटेल, एजाज अहमद इ. मुस्लिम समाजातील विचारवंतानी महाराष्ट्रातील मराठी वैचारिक साहित्याच्या लेखनात भर टाकली आहे. आपल्या साहित्यातून त्यांनी आपल्या समाजावर होणारे अन्याय, अत्याचार, आपल्या समाजाविषयी असणारा अविश्वास व्यक्त केलेला दिसतो. सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक इ. क्षेत्रामध्ये आपल्या समाजाकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन कसा दूषित आहे हे स्पष्ट केले आहे. त्यामुळे समाजातील सर्व जाती-धर्माच्या लोकांनी एकामेकांच्या हातात-हात घालून समाजातील अनिष्ट वृत्ती-प्रवृत्ती मुळापासून उखडणे आवश्यक आहे या विषयी आपले विचार मांडले आहेत.

विचारसाहित्य निष्ठापूर्वक प्रसिध्द करण्यासाठी आलिकडच्या काळात काही नियतकालिकांनी जाणीव पूर्वक प्रयत्न सुरु केले आहेत. त्यामध्ये अस्मितादर्श, नवभारत, समाजप्रबोधन पत्रिका, मागोवा, परिवर्तनाचा वाटसरु, विचारसलाका, आजचा सुधारक, साधना, माहेर इत्यादी नियतकालिके समाजामध्ये वैचारिक जागृती करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात.

शेतकऱ्यांच्या प्रश्नासाठी शरद जोशी, राजू शेटी, रघुनाथ पाटील इ. शेतकरी नेत्यांनी शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य तो भाव मिळाला पाहिजे यासाठी शेतकरी संघटनांच्या माध्यमातून आंदोलने करून शेतकऱ्यांना अधिक नाही तरी थोडे फार तरी पदरात पाडून देण्याचा प्रयत्न केला. तसेच आजपर्यंत शेतकरी कधीही संघटीत नव्हता अशा शेतकऱ्यांना संघटीत करून शासन दरबारी, त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी वेगवेगळ्या संघटनांनी जे प्रयत्न केले. त्या संघटनांच्या नेत्यांची वैचारिक पार्श्वभूमी तयार करण्यासाठी वैचारिक साहित्याचीच मदत झाली. ही वैचारिक बैठक तयार करण्यासाठी म.गांधी पासून ग.ल.ठोकळ, ग.ह.पाटील, र.वा.दिघे, श्री.म.माटे, आनंद यादव, रा.रे.बोराडे, बाजीराव पाटील, बाबा पाटील, राजन गवस, भास्कर चंदनशिवे, सदानंद देशमुख, प्रतिमा इंगोले, विठ्ठल वाघ, इंद्रजित भालेराव, आनंद पाटील इ. लेखकांनी आपल्या साहित्यातून प्रखर असे वास्तव समोर आणले. अशा साहित्यिकांचा प्रभाव अशा आंदोलन कर्त्या नेत्यांच्यावर पडला व त्यातून शेतकरी संघटना उभ्या राहिल्या व शेतकरी वर्गाला जाग आली.

आजच्या संमिश्र समाजव्यवस्थेत राजकीय-सामाजिक क्षेत्रापुरतेच नव्हे तर पर्यावरण, प्रसार माध्यमे, पाणी, वीज, विज्ञान, तंत्रज्ञान, आर्थिक, आरोग्य इ. सर्वच क्षेत्राचा अभ्यास आज संवेदनशील साहित्यिक घेताना दिसतात. वृत्तपत्रातून ज्या गोष्टीचा उहापोह होणे आवश्यक आहे. कारण त्यातून

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

समाज मत घडत असते. पण आजकाल वृत्तपत्रांनाच आपल्या सामाजिक जबाबदारीचे भान उरलेले दिसत नाही. फक्त नफ्याकडे म्हणजेच जाहिरात करणे, पे न्यूज देणे इ. गोष्टींकडे बऱ्याच वृत्तपत्रांचा कल दिसून येतो. या संदर्भात निळू दामले, जयदेव डोळे, राजू परुळेकर या सारख्या मंडळी वृत्तपत्रांवर आक्षेप घेताना दिसतात. वृत्तपत्रांना भानावर आणण्याचे काम करतात. कुमार केतकर, कुमार सप्तर्षी, ज्ञानेश महाराव इ. पत्रकार मंडळी आपापल्या पध्दतीने वेगवेगळ्या प्रबोधनाचा कार्यक्रमातून सामाजिक जबाबदारीची वृत्तपत्रांना जाणीव निर्माण करून देतात. नरेंद्र जाधव, भालचंद्र मुंगगेकर, आनंद तेलतुंबडे हे अर्थतज्ञ जागतिकीकरणांचे आर्थिक समीकरण मांडताना दिसतात. स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी विद्युलता भागवत, प्रतिभा परदेशी, विनया खडपेकर, मंगला आठल्येकर, प्रतिभा रानडे यांचे लेखन मौलिक स्वरूपाचे आहे.

एकूणच विचार करता अलिकडील या शतकाच्या शेवटचा काल हा अतिशय परिवर्तनीय असा कालखंड आहे. अनेक लेखक या गतिशील कालाचा आपल्या परीने वास्तव मांडताना दिसतात. वैचारिक लेखनामध्ये अनेक गोष्टींचा गांभीर्यपूर्वक विचार करून ज्यावर भाष्य करावे लागत असते. त्यासाठी काही काळ जाऊ देणे आवश्यक असते. वैचारिक साहित्याचे लेखन करणे हे एक कठिण काम आहे. कथा, कादंबरी, कविता, नाटक यासाठी प्रज्ञा-प्रतिभेवर अवलंबून असते, तसे वैचारिक लेखनामध्ये नसते. त्यासाठी स्थल-कालाचा, परंपरेचा, सामाजिक स्थिती-गतीचा इ. गोष्टी डोळ्यासमोर ठेवून मांडणी करावी लागत असते. वैचारिक लेखन करणाऱ्या लेखकाचे लेखन हे सहजा सहजी पचनी पडणे ही शक्य नसते. जो वाचक वर्ग असतो तो प्रज्ञाशील असल्याने अशा वाचक वर्गाच्या पसंतीला लेखन उतरने त्यांना पचनी पडणे ही फार जिकीरीची गोष्ट असते. अशा सर्व कसरीतून वाचक वर्ग निर्माण करणे हे त्या लेखकाच्या अभ्यासपूर्ण मांडणीतून होत असते. सुरवातीला वाचक मंडळी अशा वैचारिक लेखनाला मिळणे दुरापास्त असते. म्हणून सहजासहजी वैचारिक लेखन करणारा लेखक, वाचकप्रिय-समाजप्रिय ठरणे अवघड असते. त्यामुळे बराच काळ लेखक दुर्लक्षित राहतो. आजच्या चंगळवादी जीवनशैलीमध्ये अशा वैचारिक लेखनाची फार गरज आहे. समाजात नीती-मुल्ये शिल्लक राहण्यासाठी अशा वैचारिक लेखकांची, साहित्याची फार गरज आहे.

संदर्भ :

1. तुपे केशव : साहित्य : सर्जन आणि संदर्भ – कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद
2. नेमाडे भालचंद्र : साहित्याची भाषा – सांकेत प्रकाशन, औरंगाबाद

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आदिवासी कवितेच्या वैचारिक प्रेरणा

प्रा. डॉ. दीपककुमार वळवी

श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर

आदिवासी साहित्य चळवळीतील कविता, कथा, कादंबरी आणि नाटक या साहित्य प्रकारात कविता हा साहित्य प्रकार आदिवासी चळवळीतील कार्यकर्त्याला जवळचा वाटणारा साहित्य प्रकार आहे. आदिवासी साहित्याच्या अनुषंगाने आदिवासी कवींनी आदिवासी चळवळीचे प्रभावी साधन म्हणून कवितेला महत्त्व दिल्याचे पहावयास मिळते.

आदिवासी कविता आज विपुल प्रमाणात निर्माण होऊ लागलेली आहे. आणि अशा कवितेचे सामाजिक आणि वाङ्मयीन विशेष तिचे असणारे अभिव्यक्तिचे वेगळेपण या सगळ्यांमुळे तिची अभ्यासक, समीक्षक दखलही घेऊ लागले आहेत. आदिवासी कविता जंगल पहाडात हळहळणारे जग, आदिवासींचे दुःख, वेदना, प्रश्न, समस्या, कलागुण आणि बोलीभाषा यांना घेऊन येते.

परंपरागत चालत आलेल्या मराठी काव्यात आदिवासी कवितेने आपला स्वतंत्र ठसा उमटवला आहे. महाराष्ट्रातील जंगलात राहणाऱ्या आदिवासी कवींनी आपल्या कवितासंग्रहात आदिवासींना चित्रित करून मराठी काव्यात आदिवासी समाजाला शब्दबद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. मराठी कवितेने दुर्लक्षित केलेला आदिवासी समाज पिढ्यांपिढ्या सभोवतालच्या जंगलात राहत असूनही त्यांच्याकडे कवितेचा विषय व्हावा म्हणून बघितले नाही. अशा या समाजाला आदिवासी कवींनी स्वतःच्या जीवनानुभवाची, अनुभवाची मांडणी करून दाखवली. हे मराठीतील आदिवासी कवितेचे योगदान समग्र मराठी साहित्य विश्वाला अभिमानास्पद आहे.

मराठी आदिवासी कवितेतून चित्रित होणारा आदिवासी समाज वेगवेगळ्या जमातींच्या अनुषंगाने येतो. कवितेतून चित्रित होणाऱ्या जमातींपैकी भिल्ल, गोंड, परधान, कोलाम, माडिया, कोरकू, संथाली, मुंडा कोकणा या महत्त्वाच्या जमाती होत. प्रस्तुतच्या आदिवासी जमातींना कवितेच्या माध्यमातून मराठी कवितेची वाढवलेली सामाजिकता महत्त्वाची असून मराठी काव्य परंपरेला अभिमानास्पद आहे.

आदिवासी चळवळीसाठी आवश्यक असणाऱ्या कवितेसाठी आदिवासी कवींनी आपली चळवळ उपेक्षित राहिलेल्या एकलव्य या व्यक्तिमत्त्वापासून घेतल्याचे दिसून येते. आदिवासी एकलव्याप्रमाणेच आदिवासींचा इतिहास ज्यांनी निर्माण केला, त्या महापुरुषांना आदिवासी कवींनी आपल्या कवितेच्या केंद्रस्थानी ठेवून त्यांच्याबद्दलची तळमळ स्पष्ट केलेली आहे. आदिवासी चळवळीतील महत्त्वाच्या आदर्श व्यक्तिरेखांमध्ये एकलव्य, बिरसा मुंडा, तंट्या भिल्ल, अंबरसिंग महाराज, राणी दुर्गावती, राजा शंकरशहा, नारायणसिंह उईके यांच्या संघर्षमय व्यक्तिमत्त्वाची पार्श्वभूमी आहे. प्रस्तुतच्या सर्व आदिवासी नेतृत्वानी आदिवासींच्या न्याय हक्कासाठी आपले पूर्ण आयुष्य वाहिले आणि आदिवासी समाजाला आत्मभान प्राप्त करून दिले. हे आदिवासी कवी विसरू शकत नाहीत.

आदिवासी कवितेच्या प्रेरणा

आदिवासी साहित्य प्रवाहातील आदिवासी कवितेच्या प्रेरणांचा विचार करता त्यामध्ये विविधता असल्याचे निदर्शनास येते. आदिवासी कवींनी आपल्या कवितांमधून ज्या प्रेरणा मान्य केलेल्या आहेत त्या प्रेरणांपैकी काही प्रेरणा मानवी तर काही प्रेरणा अमानवी आहेत. पैकी मानवी प्रेरणांमध्ये (१) बिरसा मुंडा, (२) जोतीराव फुले, (३) तंट्या भिल्ल, (४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. तर इतर प्रेरणांमध्ये (५) निसर्ग, (६) संस्कृती, (७) जीवन कला, (८) ऐतिहासिकता, (९) आदिम संघर्ष यांचा समावेश होतो.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

पौराणिक महाकाव्यातील एकलव्य ही एक व्यक्तिरेखा लक्षवेधी वाटते. आदिवासी समाजाची धनुर्धारी परंपरा त्याने प्रामाणिकपणे जोपासली. मात्र अर्जुनापेक्षा श्रेष्ठ धनुर्धारी होत आहे असे लक्षात येताच त्याच्या भोळ्या भाबड्या स्वभावाचा फायदा घेऊन त्याचा उजवा अंगठा दक्षिणा म्हणून कापून घेण्यात आला. एखादा आदिवासी निष्ठेने ज्ञान घेऊन पुढे जात असेल तर त्याला आपोआप प्रगतीपासून बाजूला करून त्याला त्याची आदिवासीपणाची जाणीव करून दिली जाते. हे आदिवासी कवींनी स्वीकारून एकलव्याप्रमाणेच इतरांना जे व्यवस्थेचे बळी ठरवले, ज्यांना इतिहासात प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न केला, त्यांना केंद्रीयसूत्र मानून आदिवासी कवींनी आपल्या कविता लिहिलेल्या आहेत. आपल्या परंपरागत श्रेष्ठ विद्येला दुबळे करण्याची प्रचलित उच्चवर्णियांची मक्तेदारी तोडून काढण्यासाठी एकलव्यावर झालेल्या अन्यायाच्या उदाहरणाला डोळ्यांसमोर ठेवून आदिवासी कवींनी आपली कविता लिहिल्याचे जाणवते.

एकलव्याप्रमाणेच राणी दुर्गावती यांनाही आदिवासी कवींनी केंद्रस्थानी ठेवून आदिवासी कविता लिहिल्याचे जाणवते. राणी दुर्गावतीने इंग्रजांविरुद्ध आदिवासींच्या स्वातंत्र्यासाठी जो लढा दिलेला आहे तो लढा आजही आदिवासी समाजाला मार्गदर्शक आणि प्रेरणादायी आहे. राणी दुर्गावती प्रमाणेच नारायणसिंह उडके यांनी आदिवासींसाठी केलेला संघर्ष आदिवासी कवितेला गतिमान करण्यासाठी महत्त्वाचा असल्याचे दिसून येते.

१९६० पर्यंत चालत आलेली आदिवासी साहित्याची चळवळ अधिक गतिमान होताना पहावयास मिळते. १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळताच महाराष्ट्रातील दलित, ग्रामीण आणि आदिवासी जागृत झाले. समताधिष्ठित समाजरचनेचा स्वीकार करून सर्वांनाच आनंदाने राहता येईल हा आत्मविश्वास प्राप्त झाला. १९६० पूर्वीच्या मराठी साहित्यातील आदिवासी जीवनाचे चित्रण पाहता विरंगुळ्याचे साधन म्हणून आलेले आहे. प्रस्तुतचे साहित्य आदिवासींनी वाचल्यानंतर त्यांना आपणच आपले साहित्य का लिहू नये? असे वाटणे साहजिकच आहे. १९६० नंतरच्या मराठी साहित्य चळवळीतील महत्त्वाच्या ज्या चळवळी आहेत त्यातील फुले, आंबेडकरी प्रेरणेची दलित साहित्य चळवळ, ग्रामीण साहित्य चळवळ होय. मराठीतील या साहित्य चळवळीबरोबर आत्मभान प्राप्त झालेले आदिवासी आपल्या परीने साहित्य निर्माण करून आदिवासी साहित्य चळवळ गतीमान करताना दिसून येतात.

मराठी साहित्यातील १९६० नंतरच्या निर्माण झालेल्या साहित्यिक चळवळीचा निर्देश करताना नागनाथ कोत्तापळे म्हणतात, “प्रथमतः दलित साहित्य चळवळीला प्रारंभ झाला. त्यापाठोपाठ म्हणजे साधारणतः १९७५ नंतर ग्रामीण साहित्य चळवळीची भाषा बोलली जाऊ लागली. त्यानंतर आदिवासींचे साहित्य निर्माण होऊ लागले आणि आदिवासींच्या साहित्याची चळवळ सुरू होण्याची शक्यता निर्माण झाली.” प्रस्तुतच्या नागनाथ कोत्तापळे यांच्या संदर्भावरून आदिवासी साहित्य चळवळीची खऱ्या अर्थाने १९७५ मध्ये सुरुवात झाली असे दिसून येते. आदिवासी साहित्य चळवळीच्या प्रवाहातून आदिवासी साहित्य निर्माण होऊन आदिवासी कवींनी आदिवासी साहित्यातील आदिवासी कवितेच्या ज्या प्रेरणा मानलेल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. बिरसा मुंडा

आदिवासींच्या अपमानात दुःखाची दखल घेऊन त्यांच्या बाजूने पहिल्यांदा लढा पुकारणारा बिरसा आदिवासी कवितेच्या प्रेरणास्थानी आहे. समग्र आदिवासींच्या शोषणाला कारणीभूत असणाऱ्या सावकार, जमीनदार आणि इंग्रज यांच्याविरुद्ध पहिल्यांदा बिरसाने निर्णायक लढा दिला. आदिवासींना संघटित करून अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणाऱ्या बिरसाला मात्र इंग्रजांनी दरोडेखोर घोषित करून सरंजामदारांच्या मदतीने पराभूत केले. आदिवासींच्या हक्कासाठी बिरसाने न्यायालयात आपली भूमिका मांडण्या अगोदरच घाताने विष पाजून ठार मारण्यात आले. बिरसाचे हे ऐतिहासिक योगदान आदिवासींनी महत्त्वाचे मानून आपल्या कवितेच्या प्रेरणास्थानी विराजमान केले. आदिवासी कवींपैकी भुजंग मेश्राम, गणेश परतेकी, सुनील कुमरे यांनी बिरसाला आपली प्रेरणा मानून आपल्या कवितांची मांडणी केली. ज्या वाटेने बिरसाने

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मार्गक्रमण केले ती वाट आदिवासी समाजाला राजमार्ग वाटते. आदिवासी समाजातील बाजारांमध्ये, जंगलात, मजुरांच्या हद्दयात आजही बिरसा मार्गदर्शक आहे. प्रत्येक आदिवासी बिरसाला आपल्या अंधकारमय आयुष्यातील चंद्र मानतात. आश्रम शाळेतील प्रत्येक बालकाला बिरसा बद्दलची उत्सुकता असून त्याच्याच मार्गाने आपण जाणार आहोत हा आत्मविश्वास व्यक्त होतो. शाळेतील लहान मुलांना जशी बाराखडी महत्त्वाची वाटते तशीच बिरसाची कथाही महत्त्वाची वाटते. आदिवासी बिरसाच्या या गौरवशाली कार्याचा उल्लेख करताना दीपक गायकवाड म्हणतात, “बिहार राज्यातील बिरसा मुंडा यांचे कार्य इतर आदिवासी वीरपेक्षा फार आगळेवेगळे होते.”^३ प्रस्तुतच्या आदिवासी नेतृत्वाने आपल्या कार्यातून आदिवासींना प्रेरणा दिली हे नाकारता येत नाही.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध निर्णायक लढे आदिवासींनी दिलेले आहेत. स्वातंत्र्याचा पहिला उठाव ज्या आदिवासींनी केला त्याचे नेतृत्व पहिल्यांदा बिरसाने केले. परंतु इतिहासकारांनी बिरसाच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदानाची महत्त्वाची अशी दखल घेतली नाही. ही खंत आदिवासी साहित्याच्या अभ्यासकांना महत्त्वाची वाटते. अशा या बिरसा बद्दलच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदानाबद्दल डॉ. विनायक तुमराम म्हणतात, “भारताचे मूळलोक म्हणून समजल्या जाणाऱ्या आदिवासींचे सांस्कृतिक योगदान जेवढे मोठे आहे तितकेच किंबहुना अधिक मोठे आहे. त्यांचे भारतीय स्वातंत्र्यातील योगदान, परंतु या वस्तुस्थितीकडे इतिहासकार, अभ्यासक व संशोधक यांचे फारसे लक्ष गेलेले दिसत नाही.”^३ इतिहासातील दुर्लक्षित बिरसा आदिवासी कवींनी आपल्या कवितेत स्थगित करून ऐतिहासिक संदर्भाबरोबरच कवितेचेही प्रेरणा मानलेले आहे.

२. जोतीराव फुले

अखिल मानव जातीच्या स्वातंत्र्यासाठी, समताधिष्ठित समाजरचनेसाठी आपल्या आयुष्याला वाहून घेतलेल्या जोतीराव फुले यांचे साहित्य आदिवासी कवींना प्रेरणादायी वाटते. विश्वमानवाच्या मुक्ततेसाठी, मानवी हक्कांच्या संवर्धनासाठी होणारे आदिवासी जनतेचे सामाजिक शोषण त्यांना अस्वस्थ करणारे आहे. परंपरागत सामाजिक संस्थेत भरडला जाणारा आदिवासी समाज त्यांनी आपल्या साहित्यात चित्रित करून आदिवासी समाजाच्या जागृतीसाठी लेखन केले. जोतीराव फुले यांनी आदिवासींच्या अनुषंगाने जे लेखन केले त्या लेखनावरून जोतीराव फुले यांची आदिवासी समाजाबद्दलची असलेली आपुलकी स्पष्ट होते. भारतातील आदिवासी हे मूळचे भारतीय असून तेच भारताचे खरे मालक आहेत, हा विचार त्यांनी प्रथम मांडला. अशा या आदिवासींबद्दल पहिल्यांदा मराठी साहित्यात लेखन करणारे जोतीराव फुले आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणास्थानी असल्याचे आदिवासी साहित्याने मान्य केले आहे.

आदिवासींच्या ऐतिहासिक वास्तव्याबद्दल आणि त्यांच्यावर झालेल्या अन्यायाबद्दल जोतीराव फुले म्हणतात,

“शूर भिल्ल कोळी शराने तोडीले।

हाकलून दिले।

रानीवनी”^४

प्रस्तुतच्या अखंड काव्य रचनेतील संदर्भावरून आदिवासी भिल्ल, कोळी हे भारताचे मूळ मानवी समूह असून त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार आणि हल्ले करून त्यांना जंगलात बंदिस्त करण्यासाठी येथील समाज व्यवस्था कशी कारणीभूत होती हे स्पष्ट केलेले आहे. आदिवासींच्या दुःखी जीवनाचा इतिहास फुले यांनी पहिल्यांदा लिहिला म्हणून जोतीराव फुले यांना आदिवासी कवींनी आपली प्रेरणा मानलेले आहे.

जोतीराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराला प्रमाण मानून आदिवासी कवयित्री उषाकिरण आत्राम कृतज्ञता व्यक्त करताना म्हणतात, “फुले, आंबेडकर साहित्याशी स्वतःचं नातं जुळवून माझी लेखणी मी चालवित

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

असते.”^६ आदिवासींच्या दुःखाशी, वेदनेशी ज्या महापुरुषांनी जवळीक केली त्या फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या साहित्याच्या, कवितेच्या प्रेरणास्थानी आहे असे आत्राम यांच्या प्रस्तुतच्या संदर्भावरून स्पष्ट होते.

भारत आज जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात असला तरी त्या भारताला फुले यांच्या वैचारिकतेचा आधार घ्यावा लागतो. आजही फुले यांचे साहित्य कृषीप्रधान भारतातील आदिवासींना महत्त्वाचे वाटते. आदिवासींच्या जागृतीसाठी आदिवासी बांधवांनी जोतीराव फुले यांच्या ‘शेतकऱ्यांचा असूड’ या ग्रंथाचा आधार घेऊन जागृती करावी असे काही आदिवासी कवींना वाटते. कृष्णकुमार चांदेकर या कवीने फुले यांच्या साहित्याचा आदर्श घेताना म्हटले आहे,

“आता तू एवढंच कर

नादारी भरून बाजारी होण्यापेक्षा

शेतकऱ्यांचा असूड वाचून काही तरी शिक

मग नाही मागावे लागेल कुणाला भिक”^६

कवी चांदेकर यांच्या प्रस्तुतच्या ओळींमधून आदिवासींनी जोतीराव फुले यांच्या विचारांचा स्वीकार करून स्वतःची प्रगती करून घ्यावी अशी सूचना केलेली जाणवते. एकूणच जोतीराव फुले यांच्या विचारांचा, त्यांच्या साहित्याची आदिवासी कवींनी प्रेरणा घेऊन आपल्या अस्तित्वाला ओळखले पाहिजे हे सूचित होते. म्हणून आदिवासी कवींच्या प्रेरणेत जोतीराव फुले यांच्या साहित्याला प्रेरणादायी मानले आहे.

३. तंट्या भिळ

आदिवासी भिळ जमातीत जन्माला आलेल्या तंट्या भिळ्यांना आदिवासी कवींनी आपली प्रेरणा मानलेली आहे. बिरसा मुंडा प्रमाणेच आदिवासी समाजातील क्रांतिकारी व्यक्तिमत्त्व म्हणून तंट्याचा विचार करावा लागतो. आदिवासी समाजावरील होणारे अन्याय, अत्याचार आणि शोषण त्याने जवळून पाहिले. करवसुलीतून गेलेली आदिवासींची जमीन आणि त्यातून त्यांची होणारी पिळवणूक तंट्याला सहन झाली नाही. ज्या शेतीवर पिढ्यांपिढ्या आदिवासी उदरनिर्वाह करत होता, ती शेती जर सावकाराने हिसकावून घेतली तर उदरनिर्वाहाची सोय काय? हा त्यांच्यासमोर प्रश्न होता. सावकाराची विनवणी करूनही त्याला न्याय न मिळाल्याने त्याने आपल्या हाती शस्त्र घेऊन सावकारी विरुद्ध बंड पुकारले. तंट्यासारखे दुःख सहन करणाऱ्या इतरही आदिवासींना त्याने एकत्र करून इंग्रजांविरुद्ध आणि सावकारांविरुद्ध एकत्रित बंड पुकारून त्यांना नेस्तनाबूत करण्याचा प्रयत्न केला. मात्र इंग्रजांशी असलेल्या सावकारांच्या अनुकूल संबंधामुळे त्याच्यावर गुन्हा दाखल करून त्याला फाशीची शिक्षा देण्यात आली. अशा या प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वाला अनेक आदिवासी कवींनी आपली प्रेरणा मानून त्याच्या अनुषंगाने आपली कविता लिहिली. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता मानणाऱ्या लोकशाही भारतात आजही आदिवासींना न्याय मिळत नसल्यामुळे दशरथ मडावी हे कवी विद्रोहासाठी प्रेरणादायी तंट्याचा धावा करताना लिहितात,

“तंट्यामामा भाला दे

इमल्यावरती घाला दे

फुलेसरा हाळी दे

स्वातंत्र्याची थाळी दे”^७

आदिवासींचे शोषण करून अनेकांनी आपल्या इमारती उभ्या केल्या. ज्यांनी स्वतःचा फायदा केला त्यांनी आदिवासींच्या त्यागाकडे, हक्काकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले याची खंत यातून व्यक्त होते.

आदिवासींच्या न्याय हक्कासाठी ज्यांनी लढा दिलेला आहे त्यांच्या अनुषंगाने लिखित इतिहास कोठेही पहावयास मिळत नाही. आजही आदिवासी वीर पुरुषांची स्मारके रस्त्याच्या कडेला, नदी काठावर, दरी व टेकड्यांवर उभी आहेत.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

परंतु राष्ट्रीय स्मारकांच्या यादीत त्यांचे कुठेच संदर्भ येत नाहीत. अशा या दुर्लक्षित तंट्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला कवितेतून चित्रित केलेले आहे. समग्र आदिवासी वीरांबरोबर तंट्या भिल्लाची ऐतिहासिकता आणि पराक्रम आजही आदिवासी समाजाला प्रेरणादायी आहे, याची प्रकर्षाने जाणीव होताना दिसते.

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि नवसमाज रचनेचे निर्माणकर्ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणास्थानी आहेत. बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय या विचारसरणीचा स्वीकार करून भारतातील सर्व उपेक्षित समाजाला आत्मभान प्राप्त करून देण्यात त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. मानवी मूल्य आणि मानवाच्या स्वातंत्र्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी आपले आयुष्य व्यथित केले. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या त्रिसूत्रांनी समग्र मानवाची प्रगती होणार आहे यावर त्यांचा विश्वास होता. हाच विचार त्यांनी रूजवून शोषित समाजाला धार्मिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक क्षेत्रात समान हक्क मिळवून दिला. भारतीय राज्यघटनेत आदिवासी समाजाला त्यांच्या लोकसंख्येवर आधारित शैक्षणिक आणि नोकरीविषयक राखीव जागांची तरतूद करून आदिवासी समाजाला उर्जितावस्था प्राप्त करून दिली.

आदिवासी साहित्यातील साहित्यिक, कवी विनायक तुमराम, भुजंग मेश्राम, उषाकिरण आत्राम, कृष्णकुमार चांदेकर, गणेश परतेकी, सुरेश कुमरे यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आपल्या कवितेची प्रेरणा मानलेले आहे.

आदिवासींच्या व्यथा, वेदना, दारिद्र्य, भटकंती याला कारणीभूत असणाऱ्या वास्तवाला सामोरे जाऊन त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी ज्या महापुरुषांच्या प्रेरणेची आवश्यकता वाटली त्या प्रेरणास्थानी असणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेबद्दल भुजंग मेश्राम म्हणतात, “आंबेडकरी प्रेरणा घेऊन आदिवासी कविता येऊ लागली.”^८ आंबेडकरी प्रेरणेचे ‘अस्मितादर्श’ या मासिकाने भुजंग मेश्रामांच्या कवितेला स्थान देऊन आदिवासींच्या दुःखाला वाचा फोडली याचेही ते स्मरण करतात. कारण ‘अस्मितादर्श’ या मासिकानेच आदिवासी कवी भुजंग मेश्राम या नावाची लोकप्रियता झाली याची ते कृतज्ञता व्यक्त करतात.

भुजंग मेश्राम यांची ‘समुद्रपुत्र’ ही संपूर्ण कविता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या व्यक्तित्वाचे दर्शन घडविणारी असून ती मराठीतील एक महत्त्वाची कविता आहे. प्रस्तुतच्या कवितेतून मेश्राम यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याचा केलेला गौरव समस्त आदिवासी कवींना मार्गदर्शक आहे. कारण आदिवासी त्यांच्या स्वप्नापासून दूर होता. त्याला शिक्षणाची ओळख डॉ. आंबेडकरांमुळे झाली. डॉ. आंबेडकरांची आदिवासींबद्दल असलेली धडपड मेश्राम यांना फिनिक्स पक्षासारखी वाटते. आजही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार कार्यापासून प्रेरणा घेऊन आदिवासी आपला शैक्षणिक विकास करून प्रगती करत आहे. याचा त्यांना अभिमान वाटतो.

भारतीय राज्यघटनेला पन्नास वर्षे होऊनही म्हणावा असा फायदा आदिवासींना झालेला नाही. आजही कितीतरी आदिवासी शिक्षणापासून वंचित आहेत. कारण शिक्षणासाठी दिवसभर वेळ खर्च करण्यापेक्षा तेवढ्या वेळेत मजुरी केल्यास खाण्यासाठी अन्न मिळते अशी नाईलाजाने आदिवासी समूहाची भावना आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेतून दिलेला विचार प्रत्येक आदिवासी बांधवांनी स्वीकारून त्या विचारसरणीचा पुरस्कार करून जागृती केली पाहिजे. आदिवासींच्या जागृतीसाठी डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराला स्वीकारण्यासाठी प्रेरणेचा स्वीकार करताना कृष्णकुमार म्हणतात,

“भूमिपुत्रांनो!

कधीच विसरायची नाही ज्योतीबांची जागृती

अन् घटनाकारांचे तत्त्वज्ञान

शिका! संघटित व्हा!! संघर्ष करा!!!^९

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आदिवासींच्या प्रगतीसाठी प्रत्येक आदिवासीने शिकले पाहिजे. शिक्षित होऊन संघटित झाले पाहिजे. कारण यातूनच आदिवासी समाजाचा विकास होणार आहे. हे वास्तव कृष्णकुमारांच्या प्रेरणात्मक कवितेतून चित्रित होते.

असुरक्षित आदिवासींना डॉ. आंबेडकरांनी लिहिलेल्या राज्यघटनेमुळे मानसिक आधार मिळालेला आहे. घटनेतील मानवी संरक्षण कलमामुळे प्रत्येक आदिवासीला संरक्षण मिळाले आहे. त्यामुळे घटनेच्या संरक्षण कायद्यामुळे आदिवासी प्रकाशाचा मार्ग स्वीकारत आहे. अशा या घटनेतील संरक्षणाबद्दल आदिवासी समाज घटनेचा शस्त्र म्हणून वापर करून स्वतःचे रक्षण करताना पहावयास मिळतो. म्हणून डॉ. आंबेडकरांना आदिवासी कवितेच्या प्रेरणास्थानी अनेक आदिवासी कवींनी मानले आहे.

बिरसा मुंडा, जोतीराव फुले, तंट्या भिल्ल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या आदिवासी कवितेच्या मानवी प्रेरणांबरोबरच आदिवासी साहित्याचे ज्येष्ठ अभ्यासक डॉ. विनायक तुमराम यांनी काही अमानवीय प्रेरणा मानलेल्या आहेत. डॉ. तुमराम यांनी आदिवासी साहित्याच्या संदर्भात आणि साहित्याच्या प्रेरणांबद्दल माहिती देताना म्हटले आहे, “आदिम जीवनामागे जशा नैसर्गिक व सांस्कृतिक प्रेरणा आहेत तशा ऐतिहासिक प्रेरणाही आहेत.”^{१०} प्रस्तुतच्या प्रेरणांमधील आदिवासींचे नैसर्गिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक जीवन आदिवासी साहित्याच्या निर्मितीसाठी कसे प्रेरणादायी आहे याची माहिती मिळते. प्रस्तुतच्या तुमराम यांनी मानलेल्या नैसर्गिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक या प्रेरणांचा पुढीलप्रमाणे विचार करता येईल. कारण प्रस्तुतच्या प्रेरणांचे आदिवासी साहित्याच्या निर्मितीत महत्त्वाचे योगदान आहे हे नाकारता येणार नाही.

संदर्भ

१. भुजंग मेश्राम, ‘ऊलगुलान’, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीयावृत्ती, १९९५, पृ. ८२.
२. राम चव्हाण, ‘ऊलगुलान’, विशेषांक, संपा. कृष्णकुमार चांदेकर, प्रथमावृत्ती, २००६, पृ. ८२.
३. सुनिल कुमरे, ‘तिरकामठा’, हरीवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, प्रथमावृत्ती, पृ. १०.
४. पुरुषोत्तम सेडमाके, ‘वणसूर्य’, गोंडवाना साहित्य प्रसारक प्रकाशन, चंद्रपूर, प्रथमावृत्ती, १९९१, पृ. ३.
५. कृष्णकुमार चांदेकर, ‘पतुसा’, नभ प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती, १९९९, पृ. ४८.
६. पुष्पलता मनोहर, ‘श्रेष्ठ कविता म्हणजे काय?’, युग साक्षी प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, २००५, पृ. ३.
७. पुरुषोत्तम सेडमाके, ‘वणसूर्य’, तत्रैव, पृ. २.
८. सुनिल कुमरे, ‘तिरकामठा’, तत्रैव, पृ. ३६.
९. भुजंग मेश्राम, ‘ऊलगुलान’, तत्रैव, पृ. ८२.
१०. वाहरू सोनवणे, ‘गोधड’, रविराज प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती, १९८८, पृ. १४.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘अकुतोभय’ कवितासंग्रहातील वैचारिक जाणिवेचे अधिष्ठान

डॉ. दत्तात्रय महादेव डांगे

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, डी.पी.भोसले कॉलेज, कोरेगाव

कविता हा साहित्य प्रकार मानवी मनाचा थेट हुंकार प्रकट करणारा आहे साहित्याचा जन्मच मुळी कवितेतून झाला आहे. म्हणून प्रारंभीच्या काळी सर्वच प्रकारच्या साहित्याचा समावेश हा कवितेमध्ये केला जात असे साहित्याची समृद्धी ज्या प्रकाराने होत गेली. तसतशी साहित्य प्रकारात वैशिष्ट्यानुसार भिन्नता निर्माण झाली तरीही कविता या साहित्य प्रकाराने समाजजीवनातील आपले स्थान टिकवून ठेवले आहे.

वेदपूर्वकालखंडापासून कविता हा वाडमय प्रकार त्याच्या आशय विषय व स्वरूपानुसार वैशिष्ट्यपूर्ण बनला असला तरी, या साहित्य प्रकाराने काळानुसार होणारे बदल स्विकारून, त्याचा अंगिकार करून देखील आपले स्वतंत्र साहित्य स्वरूप टिकवून ठेवले आहे आंगल राजवटीपासून मराठी साहित्याने इंग्रजी साहित्याचा प्रभाव स्विकारून वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप मिळविले. साधारणपणे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये प्रत्येक वीस वर्षांच्या दरम्यान मराठी कवितेने आपले स्वरूप बदललेले दिसते विशेषतः १९६० नंतरच्या मराठी कवितेमध्ये खूप व्यापक प्रमाणात स्थित्यंतर झालेले दिसते कवितेमध्ये गेयात्मकता, यमक, छंद व वृत्ते याचे कोणत्याही प्रकारचे बंधन न स्विकारता कविता ही आशय आणि अभिव्यक्तीला प्राधान्य देणारी ठरली.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कवितेचे १९६० व १९८० हा कालखंडातील स्वरूप लक्षात घेतले तर मराठी कवितेने फार मोठ्या प्रमाणात बदल स्विकारलेला दिसतो. या कालखंडातील सामाजिक प्रश्न प्राधान्याने कवितेतून प्रतिबिंबित झालेले दिसतात भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांच्या वाटचालीचे खरे प्रतिबिंब २००० सालातील कवितांमधून अग्रक्रमाने दिसते एकविसाव्या शतकात प्रवेश करताना एकोणीसाव्या शतकातील सामाजिक प्रश्नांचे ओझे घेवूनच साहित्याला नव्या सहस्रकेचा स्वागत करावे लागले. जागतिक स्तरावर विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा परिस्फोट झाला असताना पारंपरिक रूढी व अंधश्रद्धांचे ओझे घेवून भारत देशाने हातामध्ये विज्ञान तर डोक्यामध्ये जातियता, धर्मांधता व अज्ञान घेवूनच प्रवेश केला. महात्मा जोतिराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज व बाबासाहेब डॉ. आंबेडकर यांनी दिलेल्या मुलमंत्र व कार्याचा साहित्यामधून प्रवाह दिसत असला तरी प्रत्यक्ष समाजजीवनात भयावहता दिसून येते.

जागतिकीकरणाने भारतीयांच्या जीवनातील भौतिक प्रश्नांमध्ये अधिकची भर टाकली जातियता व धर्मांधतेच्या प्रश्नांबरोबरच आर्थिक विषमता, बेरोजगारी, चंगळवाद, माणसातील अविश्वासार्हता या प्रश्नांची मोठ्या प्रमाणात भर पडलेली दिसते. या पार्श्वभूमीवर कवी नीलेश शेळके यांचा ‘अकुतोभय’ हा कवितासंग्रह एक महत्वाची भूमिका बजावताना दिसतो.

कवी नीलेश शेळके यांचा हा कवितासंग्रह समकालिन कालखंडातील कविता समृद्ध करणारा आहे काव्यसंग्रहाच्या शीर्षकापासूनच काव्याच्या विषयाचे वेगळेपण अधोरेखित होते. ह्या काव्यसंग्रहात एकूण ५० कविता असून पाच सर्गांमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण नावांनी विभागल्या आहेत. सर्ग १ : माती – पाणी, सर्ग २ : खडू – फळा, सर्ग ३ : शाई – शिक्का, सर्ग ४ : जगणं – भोगणं, व सर्ग ५ : उरलं – सुरलं हे होत या पाच सर्गांच्या नामाभिधानावरूनच कवीनी काव्याच्या क्षेत्रात केलेल्या या प्रयोगाचे वेगळेपण जाणवते. या काव्यसंग्रहाला प्रस्तावना किंवा कविचे मनोगत जोडलेले नाही. काव्यसंग्रहाच्या मलपृष्ठावर प्रा विश्वनाथ शिंदे यांनी लिहिलेला ‘नीलेश शेळके यांची कविता वाचताना आपण अस्वस्थ होतो. ती तापदायक वाटू लागते. तो ताप आपल्या संवेदनशीलतेवर आडव्या उभ्या फुल्या मारू लागतो. मनाला अंतर्मुख करणारी अस्वस्थ करणारी कविता चांगली असते असे जर आपण मानत असू तर नीलेश शेळके यांची कविता निश्चितच चांगली कविता ठरते’ हा बोलका अभिप्राय कवितासंग्रहाविषयीची उत्सुकता वाढविणारा आहे त्यामुळे थेट कवितांमधूनच कवीने वाचकांशी साधलेला संवाद महत्त्वपूर्ण ठरतो.

प्रस्तूतच्या ‘अकुतोभय’ कवितासंग्रहातील वैचारिक जाणिवेचे अधिष्ठान या शोधनिबंधामध्ये आपण मोजक्या कवितांच्या आधारे हा विषय समजून घेणार आहोत. नीलेश शेळके हे माणदेशातील अवर्षण भागातील आहेत. त्यांचे बालपण

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

निर्संगातील प्रतिकूल परिस्थितीशी संघर्ष करण्यात गेले अस्मानी परिस्थितीशी संघर्ष करताना घरी असलेले आठरा विश्वे दारिद्र्य त्यालाही टक्कर देत जगतानाची धडपड या कवितेतून व्यक्त झाली आहे. शेतकरी म्हंटले की शेतात राबणारा, कष्ट करणारा ही पारंपरिक समजूत आहे पण औद्योगिकीकरणाच्या रेट्यात शेतकऱ्यांमध्येही दोन गट पडलेले दिसतात. एकीकडे व्यापारी पिकांचे उत्पादन घेवून गडगंज संपत्ती कमविलेले प्रगतशील बऱ्यातदार दिसतात. तर दुसरीकडे पीककर्जाच्या ओझ्याने वाकलेले व आत्महत्या करणारे शेतकरी असे निर्माण झालेले चित्र शेळके यांच्या कवितेत पहायला मिळते.

‘दारात त्याच्या ट्रॅक्टर
उभा असतो कामाला
एक बैल संभाळायची
पंचायत पडते आम्हाला
मेला कुणबी आमचा
नुसता लाईट बिलानं
गळा लागला फास

तरी इचारतो कोण ? ’(अकुतोभय / ९)

या व अशा स्वरूपाच्या कवितांची संख्या मोजकी असली तरी ती विचार करायला लावणारी आहे. महात्मा जोतिराव फुले यांनी ‘शेतकऱ्यांचा आसुड’ नावाचा वैचारिक ग्रंथ लिहून गरिब, कष्टकरी शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे चित्रण सुक्ष्मपणे मांडले होते. काळ गेला. राजकिय स्थिती पालटली. गोरे इंग्रज गेले. स्वकियांची सत्ता आली परंतु शेतकरी कष्टकरी व कामगारांचे प्रश्न अनुत्तरीच राहिले. ते सुटले असते तर बरेच झाले असते.

‘भगाट्याच्या या दिसात
नाही जगणं रं सोपं
करावं लागत्यात

जगायला लय याप’ (अकुतोभय / १२)

एकीकडे जागतिकीकरणात विकासाच्या लंब्याचौड्या बाता केल्या जातात. मात्र हा विकास नक्की कोणाचा करणार आहेत. या विकासासाठी कोणाचा घाम, रक्त घेणार आहेत. याचाही विचार झाला पाहिजे. कष्टकरी व श्रमिकांची एकीकडे जगण्याची लढाई सुरु आहे. मात्र भारतातील राजकिय पुढारी स्वतःचेच हित जपत आहेत. हे शेळके यांनी शेलक्या शब्दात सांगितले आहे

‘विकासाच्या नावाखाली
स्वतःची खाज भागवताना
एकेक बहुराष्ट्रीय बाई
बोलवून आणली

परदेश दौऱ्यावरून येताना’ (अकुतोभय / १४)

या कवितेतून भारतातील राजकिय नेतृत्वाने देशाच्या विकासाच्या नावावर कशास्तीने गैरव्यवहार चालविला आहे. यावर कवी ठामपणे भूमिका मांडताना दिसतात ईस्ट इंडिया कंपनी नामक ब्रिटीश कंपनीने भारतावर दिडशे वर्षे राज्य केले इंग्रजांची राजकिय सत्ता घालविण्यासाठी असंख्य भारतीयांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली त्यांच्या त्याग व बलिदानातून मिळलेले स्वातंत्र्य भारतीय राजकिय नेतृत्वाने व्यवस्थित सांभाळता येत नाही. केवळ उच्च वर्णिय व भांडवलदार यांच्या हिताचे निर्णय राजकिय पक्ष व नेते घेत आहेत. यास कोणीच अपवाद नाहीत.

‘पैसे फेकले की
मॅनेज करता येतं

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कोणतंही राजकीय नेतृत्व

हे इथले

भूत-वर्तमान - भविष्य' (अकुतोभय / १४)

या काव्यपंक्तीतून कवी नीलेश शेळके यांनी हा प्रश्न थेट विचारला आहे भांडवलदारांचे लांगूनचालन करणाऱ्या राजकीय पक्षांना सर्वसामान्यांच्या प्रश्नांमध्ये रस राहिलेला नाही 'राज्यसत्ता ही सर्व प्रश्नांची गुरुकिल्ली आहे ती हस्तगत करा तुमचे सर्वच्या सर्व प्रश्न सुटतील' हा बाबासाहेब डॉ. आंबेडकरांनी दिलेला मूलमंत्र उपेक्षित दीन, दुबळे शोषित घटक प्रत्यक्षात उतरवू शकले नाहीत. ही शोकांतिका आहे.

जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाच्या या लाटेत भारतीय शेतकरी पुरता संपणार आहे शेतकरी ज्या जमिनीला आपली काळी आई म्हणून जपतो त्या जमिनीला लुबाडण्यासाठी बहुराष्ट्रीय कंपन्या सरसावल्या आहेत त्या कंपन्यांच्या पुढे राजकीय पुढारी वाकून उभे राहताना दिसतात नेत्यांची ही कृती अवसानघातकी असून देशासमोर फार मोठे संकट निर्माण करणारी आहे.

‘उभं केलं

काळ्या आईला

बहुराष्ट्रीय कंपनीच्या

कुंटणखाण्यात’

या ओळीतून कवीच्या सांप्रतकालीन प्रश्नाबद्दलच्या जाणिवेची किती तीव्र आहेत हे लक्षात येते औद्योगिकीकरणाला कवी 'कुंटणखाणा' हा शब्दप्रयोग करतात. औद्योगिकीकरणाने कामगारांचे प्रश्न निर्माण होतात. श्रमाचे व श्रमिकांचे प्रश्न निर्माण होतात. पर्यावरणाचे प्रश्न निर्माण होतात. श्रमिकांचे कष्ट लुटले जातात ज्याप्रमाणे कुंटणखाण्यात नैतिकता पाळली जात नाही. तिथे देहाचा व्यापार होतो. शोषण हा तिथला धर्म ठरतो. तद्वतच कवींनी 'खाउजा' धोरणाचे चित्रण केले आहे. भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. मात्र या देशातील शेतकऱ्याला कधी प्रधान बनता आले नाही. शेती आणि उद्योग यांच्यातील फरक कवीने तीव्र स्वरूपात मांडला आहे.

‘एका दमात कुणब्याचं

रान कधी भिजलं नाही

आखवं शरीर जाळून घेतलं

तरी काहीच शिजलं नाही' (अकुतोभय / २०)

प्राचीन कालखंडापासून भारतीय शेतकरी शेठजी, भटजी व लाटजी यांच्याकडून नाडला जातो शेतकऱ्यांच्या अज्ञान व असहाय्यतेचा फायदा घेवून इथे पुरोहित व शेठ सावकार मुजोर बनताना दिसतात एकविसाव्या शतकाने व जागतिकीकरणाने शेतकऱ्यांच्या जीवनात असंख्य प्रश्न निर्माण करून ठेवले आहेत जागतिकीकरणातील औद्योगिकीकरणाबरोबर विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा झालेला स्फोट आणखी एक आव्हान समाजासमोर घेवून आला आहे माणसामाणसातील संवाद याने कमी केला आहे. दुरदर्शन मोबाईल व संगणक या इलेक्ट्रिक साधनांनी माणसांचे जगणे हिरावून घेतले आहे माणसाच्या वाट्याला कृत्रिमता आली आहे. जागतिकीकरणाने संपूर्ण जगाचे रूपांतर एका खेड्यामध्ये झाले आहे देशा देशामधील भौगोलिकतेच्या सीमा मिटल्या आहेत. मात्र याच बरोबर माणसा-माणसात दुःखाचा निर्माण झाला आहे हे वास्तव नीलेश शेळके यांच्या कवितेने टिपले आहे.

‘ऑनलाईन

चेहरे शोधण्यात गुंतलेल्यांनी

ऑफलाईन करून टाकली

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आई-बापासहीत
सारीच नाती

सोशल मिडीयाचा वाढता वापर माणसाला माणसापासून दूर घेवून जातो हे वास्तव कवी सहजपणाने मांडून जातात. माणूस सुख समाधान व आनंद शोधण्यासाठी विविध ठिकाणी जातो. भारताला समृद्ध असा संत परंपरेचा वारसा आहे मराठी संतांनी षडरिपुंचा त्याग करून सनातन सुखाची प्री करण्याचा सत्य मार्ग सांगितला. त्या मार्गावरून कित्येकांनी प्रवास केला. एकविसाव्या शतकातील औद्योगिकता व मिडिया आध्यात्मिक भूक भागविण्याचे काम करतो. हे करताना कवी 'पॉश संत' ही कविता लिहितात. या कवितेच्या शीर्षकातच संताचा उल्लेख 'पॉश' असा करतात. हायप्रोफाईल सोसायटीतील भक्तांच्या गरजा भागविण्यासाठी संतांना देखील पॉश बनावे लागते हे 'पॉश'पण कवींनी नेमके मांडले आहे.

‘तुम्हाला शांती देण्यासाठी
धडपडते त्यांची आयडिऑलॉजी
उपयोगी पडतं यांच्या
झुंडीचं मानसशास्त्र
भरण्यासाठी हंड्या
आम्ही कंगाल
आणि हे मालामाल’ (अकुतोभय / ७९)

आध्यात्मिक क्षेत्राला आलेले बाजाराचे स्वरूप कवी नेमकेपणाने मांडतात. खरे तर देव हा भक्तीचा भुकेला आहे. भौतिक जीवनात आलेल्या समस्या सोडविण्यासाठी माणसांना आंतरिक शक्तीचे बळ हवे असते ही ऊर्जा अनामिकशक्ती कडून मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो. ही अनामिक असलेली शक्ती आपणास प्राप्त असून आपल्या आशीर्वादाने तुमच्या समस्या दूर होतील. हा 'पॉश' संताचा विचार सामान्यजणांचे शोषण करत असतो

‘झुंडीच्या झुंडी
ओवाळून टाकतात
जीव, पैसा
आणि बुद्धीसुद्धा (अकुतोभय / ७९)

सांप्रतकाळच्या संतांविषयी अत्यंत उपरोधीक पण अतिशयवास्तव चित्रण कवीने या कवितेतून केले आहे. महात्मा जोतिराव फुले यांनी अध्यात्माच्या क्षेत्रातील दुःकानदारी 'तृतीय रत्न' नाटकात विस्ताराने मांडली आहे. राजर्षी शाहू महाराज यांनी हिंदू धर्मातील पुरोहितांकडून होणाऱ्या सामान्यजणांच्या शोषणाला विरोध केला होतंकोल्हापूर स्थित वेदोक्त प्रकरणातून ब्राह्मणी व्यवस्थेमधील दांभिकता व फोलपणा दाखवून दिला होता फुले, शाहू, आंबेडकरी विचार हा माणसाला बुद्धीचा वापर करायला शिकवतो. शोषणाच्या परंपरेला नकार देवून समता प्रस्थापित करायचा नवा दृष्टीकोन देतो दुःखचित्रवाणीवरून अनेक आण्णा, बापू, बाबा, ताई, माई या स्वयंघोषित संधीसाधुंनी लोकांना मोठ्या प्रमाणात लुबाडले आहेगेल्या अनेक दिवसापासून अध्यात्माच्या क्षेत्रातील दिग्गज महाराज लोक लैंगिक शोषणाच्या गुन्ह्यांमध्ये सापडलेले आहेत अतिशय लोकप्रिय ठरलेले अनेक आध्यात्मिक गुरु 'गुन्हेगार' म्हणून त्यांच्यावर विविध न्यायालयातून खटले सुरू आहेत तरीही 'झुंडी' आपल्या बुद्धीचा वापर करून ही आध्यात्मिक दुःकानदारी मोडून काढण्यासाठी प्रयत्न करित नाहीत

आध्यात्मिक क्षेत्राची चिकित्सा होणे गरजेचे आहे. अध्यात्माच्या नावावर होणारे शोषण थांबविण्याची शक्ती ही फुले, शाहू, आंबेडकरी विचारात असल्याने त्या विचाराचा अंगिकार झाला पाहिजे. कवी नीलेश शेळके यांच्या या कवितासंग्रहातून त्यांनी अतिशय निर्भीडपणे हा विचार मांडला आहे कविच्या शब्दात जग बदलण्याची शक्ती असते. मात्र हल्लीच्या कवींमध्ये ही शक्ती नसल्याची खंत नीलेश शेळके मांडतात. त्यांची ही भूमिका मराठी काव्य क्षेत्राला एक वेगळी उंची प्राप्त करून देणारी आहे

आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र (दि. १२ जानेवारी २०१८)

विषय : आजच्या संदर्भात वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

शेळके यांची कविता गुढ व अनाकलनीय स्थिती न मांडता थेट समस्येला भिडते त्यामुळे त्यांच्या या कवितेला फुले शाहू, आंबेडकरी वैचारिकतेचे अधिष्ठान आहे. कवितेतील प्रतिमा व प्रतिके ही काव्याशय समृद्ध करणारी आहेत. शेळके यांची कविता आशयाची व्यापकता समृद्ध करणारी आहे.

संदर्भ

1 शेळके नीलेश केदारी 'अकुतोभय', शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, प्रथम आवृत्ती, ऑगस्ट २०१५, एकूण पृष्ठे ८०.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘कविता श्रमाची’ तील वैचारिकता

प्रा. नवनाथ किसन गुंड

शेतकरी- कामकरी यांच्या संसार रथाचे एक चाक म्हणजे स्त्री. पुरुष-स्त्री दोघेही मिळवते-कमवते असतील तरच गरिबांचा संसार रथ रखडत का होईना चालतो. कामगार वर्गात आर्थिक सुबत्ता व सुखसोई नसल्याने साहजिकच पोरवडा वाढत जातो. कमावते हात चार आणि खाणारी तोंडे दहा. त्यातच त्यांचे वास्तव्य म्हणजे झोपडीत किंवा झोपडपट्टीत. यातील काही कामगार गिरण्यातून- कारखान्यात आपले रक्त व घाम आटवित असतात. त्यांचे घर म्हणजे रोगट जंतूचे माहेरघर. जणू ती मृत्युची भेसूर प्रयोगशाळाच होय. एसे विंदा करंदीकर म्हणतात (मजूर कविता) त्यातच आजारी पोरे, त्यांचे कुथने, रडणे, पिरपिर, अर्धनग्न नि अर्धउपाशी पत्नी. घरात लुगडे गेले, मीठ संपले अशा सतत तक्रारी, त्यामुळे कामावरून येताच दारू पिऊन येणारा, कुणाचा बाप, कुणाचा पती, तोही कुणाचा तरी गुलाम, कुणाचा वेठबिगारी अशी अवस्था कामगार शेतमजुरांच्या घरी असते. त्यातच ती सोशीक बिचारी आई वा पत्नी घराचा व्याप सांभाळून, मोलमजुरी, कुणाची भांडी धुणी करून संसाराला हातभार लावीत असते.

अशा या श्रमिक स्त्रीचे चित्रण अनेक कथा-कादंबऱ्यातून बऱ्याच लेखकांनी रेखाटलेले आहे. ‘कविता श्रमाची’ या संग्रहातही विविध कवींनी या स्त्रीचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, कष्ट, उपास-तापास, मारहाण, अपमान वर्णन केलेले आहे. त्याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा मी येथे प्रयत्न केला आहे.

केशवसुतांच्या ‘मजुरावर उपासमारीची पाळी’ या कवितेत दिवसभर वणवण करूनही काम व दाम न मिळाल्याने रिकाम्याहाती घरी येणाऱ्या नवऱ्याला बघून ती (पत्नी) मुलांना काय सांगत असेल.

घेवोनि चारा आपुल्या पिलांप्रती
जाती अहा ! पक्षी सुखी घरी किती;
बाळांस हे दावुनि कारभारीण
कैसे तया देत असेल सांगुन ?

हा मजुरापुढचा प्रश्न केशवसुत आपल्यापुढे मांडून प्रश्नांकित करत आहेत. तर ग.ल. ठोकळ आपल्या ‘मजूर’ या कवितेत मजुराचे कष्ट, त्याचा मोडका तोडका संसार पण या संसारातही हसतमुख जगणारी पत्नी,

मालकीण माझी गोड

तळहातावरला फोड

प्रेमाला नव्हती जोड

पण हाय, कोपला देव-आडवे पडे दुदैव !

असा गरिबांचा संसार करता करता ती शिणून गेली. राबराबून अंथरूणाला खिळली. त्यातच अंगावरचे दूध पिते लेकरू, अब्रू झाकायलाही अंगावर चिरगूट नाही. गाड्यात पसाभरही धान्य नाही. त्याने पत्नीला वाचविण्याचा प्रयत्न केला पण व्यर्थ. अशी ही तळहाताच्या फोडाप्रमाणे जपणारी मजूर स्त्री या कवितेत आपणांस भेटते.

अनंत काणेकरांच्या ‘कवने’ या कवितेतील मजूर स्त्री कशी तर-

अपुरी भाकर चट्ट खाऊनी,
रडता आणखी हवी म्हणोनी,
कामकऱ्यांच्या मुलास जननी,
अश्रु दाबुनी नाही म्हणते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मुलाबाळांची भूक कशी मिटवावी याची चिंता वाहणारी मजूर स्त्री आपले अश्रू दाबून जेव्हा जगते तेव्हा तिच्या व्यथा-वेदना कुणालाच कळणार नाहीत.

कुसुमाग्रजांच्या 'स्वस्त' या कवितेत तर खडी फोडणाऱ्या वडारीण मजूर स्त्रीचे मोठे दारूण चित्र कुसुमाग्रजांनी रेखाटले आहे. बाभळीच्या झाडाखाली आपल्या तान्ह्याल्याला ठेऊन उन्हात खडी फोडणारी वडारीण, त्यातच ग्रीष्माचे जाळणारे ऊन, मुलाचा आक्रोश-

मुलाचा आक्रोश ऐकून
चोळीतून अनिवार आवेगाने
ओघळणारे स्तन
पुन्हा चोळीमध्ये खुपसून
ती फोडते आहे.
प्राणांतिक आवेशाने
पहाडी शिळांची रास

का ? तर पोटासाठी उद्याचा रस्ता होण्यासाठी व भविष्यात चांगले दिवस यावेत म्हणून तीन रूपयाच्या रोजगार हमीच्या कामावर राबत आहे. आपले मातृत्व दाबून. इतकी तिची जिंदगी स्वस्त झाली आहे. य.द. भावे यांच्या 'विवस्त्र पांचाली' या कवितेत धोऱ्यावर वस्त्रे विणली जातात पण या गरतीच्या वस्त्रे जगात मजुरांच्या स्त्रीच्या अंगावर मात्र फाटकेच वस्त्र असते व त्यातच ती आपली लाज राखत असते पण -

भीष्म द्रोण कृप
अर्थाचे दास
विवस्त्र पांचाली!
विवस्त्र पांचाली !!

भर सभेत कौरवांनी पांचालीचे वस्त्रहरण केले पण शूर असूनही पांडव द्युतात हरल्याने व पांचालीला पैशासाठी डावावर लावल्याने उघड्या डोळ्यांनी तिचे वस्त्रहरण पाहत होते. तीच अवस्था मजुरांची आहे. एकीकडे कामगार तळपती तलवार आहे. पण अर्थाच्या म्यानात ती गुपचूप बसते. प्रतिकाराची तिची शक्तीच संपते.

बाबा आमटे यांच्या 'श्रम-सरितेच्या तीरावर' या कवितेत आसामच्या अरण्यातील अर्धनग्न मजूर स्त्रिया आपल्या मुलांना अफू पाजून कोश गोळा करायला जातात तेव्हा त्यांच्या डोळ्यातील पाणीच आटलेले असते. स्वतः काश्मिरी स्त्रिया ठिगळांची वस्त्रे लेवून सुंदर गालीचे तयार करतात.

अमर शेख यांची 'मालन कामानं सुकली' ही कविता तर श्रमिक स्त्रीचे सुरेख चित्रण आहे. ही मालन मुळात सुंदर पण ती काम करून करून सुकली. चौखूर हरणीसारखी धावून काम करणारी लोण्यावाणी नाजूक मात्र तीची सारी ज्वानी यंत्राच्या साच्यात भरडली गेली.

कोंडवाड्यात कोंडून घेऊन,
टाकला जीव रहाटनं खाऊन,
काम केले तरी मन लावून,
वर्ति नायकिनीची चाले टकली र,

कामगार स्त्रीने कितीही काम केले तरी त्यांची मुकादम स्त्री मात्र त्यांना बोल लावून बेजार करते. आपल्याला चार कच्ची बच्ची मुले होतील या आशेने ती मरमर काम करते पण तिची समदी आशा ही धनाला विकली जाते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

गरिबांच्या जवानीचा बळी,
धन घ्या दिसा बांधून मोळी

पण तीच स्त्री क्रांतीचा झेंडा घेऊन मैदानावर जमते. क्रांतीची गाणी गाते तेंव्हा तिची ज्वानी हसत परत येते व उद्याच्या कामाला ही सुकलेली मालन कामाला लागते. कारण यातून सुटका होणारी पायवाट आपल्याला सापडेल अशी आशा तिला वाटते. 'वजनयंत्र' या वसंत वैद्य यांच्या कवितेत श्रमिक स्त्री पोट जाळण्यासाठी शेवटी वेश्या गृहात पाऊल ठेवते.

झाली जीवनाची बाजारपेठ
वेश्यागृहाची खिडकीच जणु

दया पवार यांच्या कवितेत 'धरण' बांधणाऱ्या मजूर स्त्रीचे चित्रण आले आहे.

बाई मी धरण, धरण
धरण बांधिते ग
माझ मरण, मरण,
मरण कांडिते गं.

झुंजुंमुंजु झाल्यापासून ती दळते, कोंडा रांधते. तान्हं लेकरू पाटीखाली डालून धरणाच्या कामावर जाते. उन्हाच्या तडाख्याने दगडही फुटावा अशा वेळी पायाला पाला बांधून धरणावर काम करते. घोटभर पाण्यासाठी सारं रान धुंडाळते. कुळाचा वंशवेल मांडवावर चढावा या आशेने ती घामाचेच आळे करते. केशव मेश्राम आपल्या 'आमच्या वस्तीत' या कवितेत मजुरांच्या झोपडपट्टीचे चित्रण करतात. इथली माणसे साच्यात काचणारी, मातीत मुरणारी, मुलायम कापसाची कावड वाहणारी आणि स्त्रियांचे अशक्त राठ हात, विळ्यासोबत नाचणाऱ्या बांगळ्या पण महिनाभर राबूनही अर्धपोटी जगणारी अशा वस्तीत पोष्टमनला घरही सापडत नाही कारण -

भांबावतात सुधारणा आमच्या वस्तीत,
ठेचाळतात रस्ते, योजनाही अडखळतात,
काळोक खदखदतोय, उभा सूर्य पचवून
आमच्या वस्तीत भांबावतो पोष्टमन अजून.

दत्ता हलसगीर यांची 'झपझप चाललेत नाजूक पाय' ही तर श्रमिक स्त्रीची कविता आहे. ही श्रमिकाची मुलगी जाईजुईसारखी नाजूक पण उन्हातून ती गिरणीतल्या बापाला कोरभर भाकर घेऊन चाललेली आहे. दमलेला बाप फाटकात येऊन उशीर झाल्याबद्दल बोल लावेल, रागवेल म्हणून ती नाजूक पायाची पोर झपझप चालली आहे. अशा या पोरीला सर्व घर संभाळायचे असते. घरातला स्वयंपाक, पाणी, धुणी-भांडी तिलाच करावी लागतात. शिवाय आजारी आईला औषध देणे, धाकट्या भावाची शिकवणी घेणे, पाठच्या बहिणीची वेणी घालणे, येईल तसा भात ती करते आणि मनातही उनच आहे. बाल वयातच या श्रमिकांच्या मुलींना सज्जन होऊन घर चालवायची वेळ येते. जे त्यांचे वय खेळण्या-बागडण्याचे. पण परिस्थितीच्या रेट्यात ती संसाराच्या चक्रात गरगर फिरत आहे.

सतिश काळसेकर 'चासनाला' या कवितेत १९७६ साली बिहारमधील चासनाला येथील खाण अपघातात सापडलेल्या खाण चित्रण येते. या नाल्यातील भयानक मृत्यु डोळे गोठवून टाकणारा. पण कामगार स्त्रीला भिऊन चालणार नव्हते. शेवटी प्रश्न पोटाचा आहे. वैधव्य आले तरी काम केलेच पाहिजे. कुणी लेकरवाळीचे कांकणे फोडून, लुटत राहतात, कधी मातीला, मातीतल्या कोळशाला तर कधी मातीच्या मोलाने माणसाला. प्रियेच्या हातातल्या (रापलेल्या) बांगड्या बनल्या कुठल्या कांचेतून हे कळलेच नाही चासनाला. असे दारूण मृत्युचे थैमान या चासनाल्यात घडले.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्त्री-पुरुषामधील प्रेम, स्त्रीचे लावण्य या गोष्टींना कवितेत महत्त्वाचे स्थान असते. काही अपवाद वगळता स्त्री म्हणजे भोगवस्तू किंवा व्यक्तित्वशून्य बाहुली हीच बहुतेकांची नजर. सावित्रीबाई फुले, जोतिबा फुले, केशवसुत, लक्ष्मबाई टिळक, कुसुमाग्रज, शरदचंद्र, मुक्तिबोध, पद्मा गोळे यांच्या कवितांतून स्त्री विषयक दृष्टी ती एक व्यक्ती, माणूस, पुरुषासोबत संघर्षात उतरणारी शक्ती अशी आहे. मात्र नारायण सुर्वे स्त्रीकडे साधी, सहध्येयचारिणी किंवा मनुष्य म्हणून पाहतात. सुर्वे म्हणतात, स्त्री कष्टांच्या जगाची सभासद आहे. त्यामुळे ती निराळी वाटते. ती अडी अडचणीशी भांडते. सुर्व्यांच्या कवितेत स्त्री-पुरुष प्रेमातील माधुर्य आणि लालित्यही साकार झाले आहे.

‘विश्वास ठेव’ या कवितेत कवी आपल्या पत्नीला म्हणतो-

कसे जगलो आपण, किती सांगु, किती करून देऊ याद,

आयुष्य घृणेत सरणार नाही, हवीच तर घृणाही ठेव.

ज्या खडकावर घुसळलीस मान त्या माणसावर विश्वास ठेव त्याचे हृदय पोलादी होत नाही. त्याच्या देहाची ढाल होत नाही आणि हात तलवार होत नाही. कारण तीच थकून कोलमडून गेली आहे. तिही आता उदासच करते पण तिनेच बळ द्यावे. तिनेच उदास केले तर-

‘तर मग कठीण होईल’

पती-पत्नीने जगण्याचा निर्धार करून सुख-दुःख वाटून घ्यावे. ज्यांना जन्मभर दुःख, दैन्य, दारिद्र्य मिळाले असेल त्यांनी तपशिलासह सर्वच नाकारू नये, तरी काय करावे ? सुर्वे यांच्या कवितेत वैचारिक झेप आहे, विद्रोही रूप आहे. असे रूप मराठी कवितेत फक्त सुर्व्यांनीच स्वीला दिले. म्हणूनच सुर्व्यांच्या कवितेतील स्त्री मराठी कवितेत न बसणारी स्त्री आहे. ती कवीची कॉप्रेड आहे, साथीदार आहे.

आई हा विषय मराठीत सर्वच कवींनी हाताळला आहे. पण पोरा-बाळांची श्रमिक आई जाते ते दुःख वेगळेच. सुर्व्यांची ‘माझी आई’ या कवितेत श्रम करणारी, भांडत बसू नका म्हणून मुलांना सांगणारी वर पैसे देणारी. यात्रेतून फिरवणारी, फुगे, पोपट घेऊन देणारी. पण एक दिवस तिचा गिरणीतच अपघात होऊन अंत होतो.

आधीचे नव्हेतच काही

आता आई देखील नाही.

आणि आम्ही पुरते कलंदर झालो. अशी आईविषयी भावना ते व्यक्त करतात. वरीलप्रमाणे नारायण सुर्वे यांनी संपादित केलेल्या कविता श्रमाची या संग्रहातून श्रमिक स्त्रीचे चित्रण आले आहे.

संदर्भग्रंथ

१ ‘कविता श्रमाची’ संपादक नारायण सुर्वे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संत तुकारामांच्या साहित्यातील वैचारिकता

प्रा. डॉ. मानसी जगदाळे
आदर्श कॉलेज, विटा, जि. सांगली

ज्ञानेश्वर आणि नामदेवापासून सुरु झालेल्या मराठी वाङ्मयाच्या परंपरेत संत एकनाथानंतर संत तुकाराम महाराजांचा उदय झाला आहे. त्यांनी भक्तीच्या मार्गावरील निर्मळ अनुभव बहुजन समाजाला दिला, सामाजिक जीवनातील दांभिकतेवर आणि अत्याचारावर प्रहार केले, तसेच समाजाचे आणि व्यक्तीचे चारित्र्य शुध्द असावे, नैतिक मूल्यांचे रक्षण व्हावे यासाठी त्यांनी आग्रह धरला होता. संत तुकाराम म्हणजे सर्वसामान्यांचे, रंजले-गांजलेल्यांचे प्रतिनिधी होते. ते ज्ञानसंपन्न असूनही कुठेही अहंकाराची बाधा न झालेला सात्विक वृत्तीचा कवी होता.

संत तुकाराम महाराज हे जीवनशोधक असल्यामुळे त्यांनी जीवनाकडे नुसती कला म्हणून न पाहता शास्त्र म्हणून पाहिले होते, कारण शास्त्रात विचार असतो, तर कलेत फक्त रंजन असते. तुकारामांनी रंजनकाराची भूमिका न घेता अंजनकाराची भूमिका घेतली होती. लोकांच्या डोळ्यात अंजन घालण्यासाठी, पाखंडाचे खंडन करण्यासाठी, जीवनाला नवा आकार देण्यासाठी त्यांनी साहित्यनिर्मिती केली. या निर्मितीचा पाया हा वैचारिकतेचा होता. लोकमताची, लोकमनाची घडण करण्यासाठी वैचारिक बैठक चांगली करायला हवी होती, म्हणूनच तुकारामांनी स्वतःला निष्कामतेने या कार्याला वाहून घेतले होते. संत तुकारामांनी आपल्या अवतीभोवतीच्या लोकांचे निरीक्षण केल्यानंतर त्यांच्या लक्षात आले की, लोकांचा जीवनावरचा विश्वास उडाला आहे, कारण अवतीभोवतीचे बकाल आणि निष्ठाहीन जीवन दुभंगले होते, कुठेही चांगुलपणा, सद्भावना आणि सदाचाराची वागणूक नव्हती. या चांगुलपणाचा, सद्भावनेचा आणि सदाचाराचा मार्ग लोकांनी धरावा, त्यांची जीवनावरची निष्ठा वाढावी यासाठीच त्यांनी अभंगरचना केली. या अभंगामध्ये मनाला स्फुरलेल्या जाणीवेचा विचार मांडलेला आहे. हा विचार मांडण्यासाठी त्यांनी अभंगवाणीचा वापर केला होता. भक्तीमार्ग साधा, सोपा आणि सरळ होता, या भक्तीमार्गात प्रेरणा, जीवनधारणेची शक्ती होती. संत तुकाराम महाराज म्हणतात, “भक्तीमार्ग हा मुळीच सामान्य नाही तर तो असामान्य आहे, भक्ती ही कळीकाळालाही दरारा वाटणारी शक्ती आहे.”¹ डॉ. माधव पोतदार म्हणतात, “त्यांनी भक्तीचा दिलेला हा विचार इंद्रियांना ‘वळण’ लावणारा विचार होता. तुकारामांनी मानवतेचा धर्म स्विकारला होता, मानवधर्माच्या प्रगतीसाठीच त्यांनी अभंगनिर्मिती केली होती. त्यांना धर्मपरिवर्तन अपेक्षित होते म्हणूनच त्यांनी परिवर्तनाचे विचार आपल्या अभंगातून मांडले आहेत.”² संत तुकाराम महाराज म्हणतात,

“धर्माचे पाळण । करणे पाखंड खंडण ।
हेचि आम्हां करणे काम । बीज वाढवावे नाम ।
धर्म रक्षावयासाठी । करणे आटी आम्हांसी ।।”

तुकोबांचे जीवनचिंतन व जीवनपरिवर्तन हे मानवतेसाठी होते. कर्मकांडाच्या आहारी गेलेल्यांना, दुष्ट समाजकंटकापासून सुटका होण्यासाठी तुकारामांनी वैचारिक साहित्यनिर्मितीचा सन्मार्ग स्विकारला होता. त्यांची भूमिका प्रबोधनकाराची, विचारवंताची असल्यामुळे त्यांनी लोकांना भ्रमात किंवा स्वप्नात न ठेवता जीवनातील वास्तवतेची जाणीव करून दिली. त्यांनी आपल्या प्रयत्नातून, जाणीवेतून आणि विचारातून आदर्श जीवनाचा स्फुल्लिंग निर्माण केला होता. मनाने स्थिर नसणारे लोक दिशाहीन असतात; मोह, माया, लोभ, स्वार्थ यामध्ये गुंतून आंधळे होतात. अशा अंधांना दृष्टी देण्याचे, दिशा देण्याचे काम तुकाराम महाराजांच्या वैचारिक साहित्याने केले आहे. संत तुकारामांच्या अंतरंगातील विचार भाषेच्या माध्यमातून त्यांच्या साहित्यात अवतरले आणि त्यातूनच त्यांची स्वतःची शैली निर्माण झाली.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वैचारिक साहित्याची निर्मिती ही प्रबोधनासाठी, उद्बोधनासाठी आणि बुद्धीविकासासाठी होत असते. वैचारिक साहित्य हे डोळ्यात अंजन घालणारे, दिशा देणारे, ध्येयवाद शिकविणारे, आणि जीवनाच्या प्रगतीचे दिशादर्शक म्हणून काम करते; तसेच साहित्यिक मनाला आनंद देणे, नाविन्याचे दर्शन देणे आणि बुद्धीला चेतना देण्याचे काम करते. डॉ. माधव रा. पोतदार म्हणतात, "बुद्धीची गती वाढवणे हेच वैचारिकतेचे काम असते, किंबहुना स्थिर बुद्धी गतीमान झाली की विचार सुरू होतो. बुद्धीच्या गतीमान स्थितीलाच विचार म्हणतात. हा विचार मनाची प्रगल्भता वाढवतो, त्याची कक्षा रुंदावतो आणि मनाला एक वेगळीच उंचीही प्राप्त करून देतो. त्याच्या या महानतेमुळेच विचार प्रकटणारे साहित्य अमरतेकडे झेपावते. काळ कितीही व कसाही बदलो, वैचारिक साहित्यातला विचार कधीच मरत नाही. म्हणूनच माणसाची वैचारिक साहित्याकडे ओढ अधिक असते आणि जेथे विचार असतो तिथे संस्कार असतो. तुकोबांसारखा साहित्यिक अभंगवाणीतून विचार देत होता, मन प्रगल्भ करीत होता, मनाचे क्षितीज रुंदावत होता."³ वैचारिक साहित्य हे बुद्धीला प्रेरणा देणारे आणि मनाला अंतर्मुख करणारे असते, तसेच ते काळाबरोबर आणि काळाच्या खूप पुढेही असते. तुकाराम महाराजांच्या अभंगातील विचार त्या काळातही लागू होते आणि आजच्या काळातही होतात. त्यांनी बिघडलेल्या समाजाचा तोल सावरण्यासाठी जे साहित्य निर्माण केले, ते वैचारिक साहित्य होते. तसेच त्यांनी आपले विचार किर्तनाच्या माध्यमातून समाजापुढे ठेवले होते, कारण डॉ. माधव पोतदार म्हणतात, "विचार हा रूक्षपणे दिला तर सामान्य माणसाच्या मनावर खोलवर रुजतो आणि मन संस्कारित करून त्याला लयबद्ध व्हायला लावतो."⁴ संत तुकाराम महाराजांनी काळाचे भान ओळखून दिशाहीन समाजाला मोक्षाचा मार्ग भक्तीतून दाखविला होता. त्यांनी नामस्मरणावर भर देवून आपल्या अभंगाद्वारे मनाला मुक्ती देणारा, प्रसन्न करणारा पंढरीचा पांडुरंग सर्वसामान्य जनतेपुढे उभा केला. तुकारामांना पंढरीचे वेड लागले होते, हेच वेड सर्वांना लागावे म्हणून ते स्वतःचेच उदाहरण देतात, "होईन भिकारी। पंढरीचा वारकरी।" त्यांनी वैचारिक साहित्यनिर्मितीतून आपल्या मनातील भावना प्रकट केल्या आहेत. त्यांनी आपल्या अभंगातून समाजातील विसंगती अचूक टिपली आहे. त्यांचा प्रत्येक अभंग आत्मीयतेतून फुललेला आहे, विचारांनी बहरलेला आहे. जी जीवनमूल्ये सामान्य माणसांच्या जीवनातून हद्दपार झाली होती, ती पुन्हा नव्याने निर्माण करण्याचे काम त्यांनी आपल्या विचारगर्भ अभंगातून केले होते.

संत तुकाराम महाराजांचा पिंडच मुळात समाजसुधारकाचा असल्यामुळे समाजविनाशास कारण ठरणाऱ्या पाखंडी वृत्तीवर त्यांनी कठोर प्रहार केले होते. एकीकडे मृदुतेची भाषा बोलणाऱ्या तुकारामांनी दाहक शब्दांत रोखटोक विचारही मांडले होते. त्यांचा प्रत्येक अभंग सदाचाराची शिकवण देतो. संत तुकारामांच्या वैचारिक साहित्याने समाजाला जागे करण्याचे, त्यांच्यात विधायक परिवर्तन करण्याचे काम केले होते. तसेच त्यांनी सर्वसामान्य माणसांच्या मनात निर्माण होणाऱ्या विकारांचे, भावनांचे आणि अनुभवांचे अचूक वर्णन केले आहे. त्यांनी समाजाला स्वार्थाच्या पलीकडे जाण्याची, म्हणजेच परमार्थी बनण्याची शिकवण दिली होती. ते नाशवंत जीवनाचा मोह सोडून वैराग्यवृत्ती धारण करण्याची अपेक्षा करीत होते. 'मी'पणा, अहंकार सोडल्याशिवाय माणूस परमार्थी होत नाही. हा 'मी'पणा, अहंकार सोडण्याचा उपदेशच तुकाराम महाराजांनी केला आहे. त्यांनी अपूर्णतेकडून पूर्णतेकडे, भक्तीतून मुक्तीकडे जाण्याचा मार्ग आपल्या अभंगातून दाखविला आहे. खऱ्या अर्थाने जीवनाचे सार्थक आहे ते निरपेक्षतेने जगण्यात आणि परोपकारी होण्यात. परमार्थ साधा, परोपकारी व्हा, म्हणजेच निरहंकारी बना ही त्यांची शिकवण होती. त्यांनी केवळ शिकवण दिली नाही तर स्वतःच्या विचाराने आणि आचाराने जीवनमूल्यांची जपणूक केली. त्यांनी सर्वसामान्यांसाठी जीवनाचे तत्वज्ञान अतिशय सुलभ आणि सोप्या पद्धतीने मांडले होते. संत तुकारामांचे संपूर्ण कार्यच मुळी संस्कृतीसंपन्न करणारे आणि जीवन गतीमान करणारे होते. व्यक्ती, समाज व संस्कृती या सर्वांचा एकमेकांशी घनिष्ठ संबंध असतो. संत हे व्यक्ती, समाज व संस्कृतीचे संरक्षक असतात आणि मानवी विकास हे त्यांचे ध्येय असते. 'जगाच्या कल्याणा, संताचे विभुती'। या

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

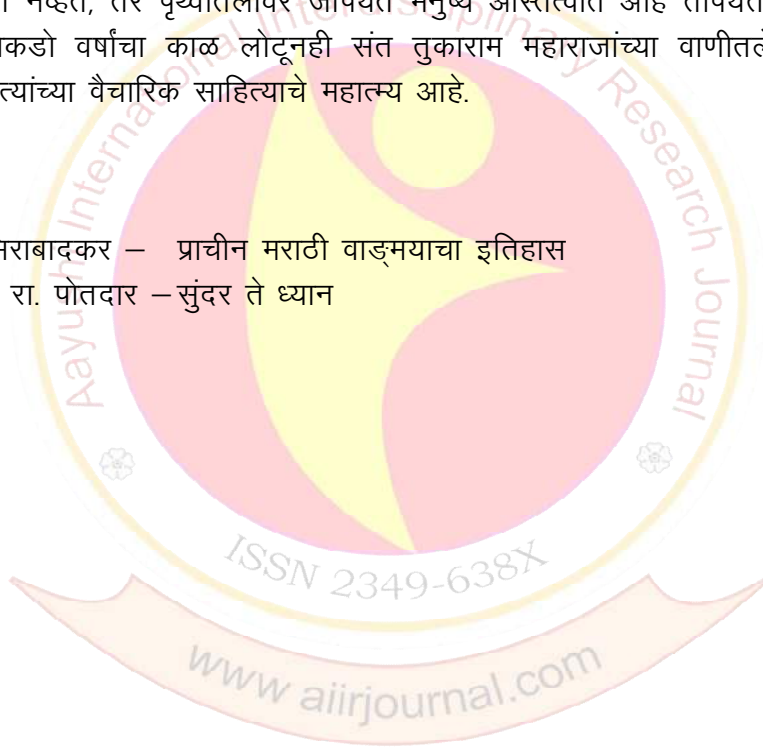
जीवनकार्यासाठीच त्यांनी संपूर्ण आयुष्य वेचलेले असते. संत तुकाराम महाराज तर या माळेमधील 'शिरोमणी' होते.

संत तुकाराम महाराज म्हणतात, भक्तीची वाट चालताना विषयसुखाची अभिलाषा, द्रव्याचा लोभ, कीर्तीचा मोह अशा गोष्टी आडव्या येतात, म्हणून अशावेळी विवेकाची, तारतम्याची गरज असते. मनुष्याने 'मी', 'माझे' हा विचारच नाहीसा करावा, त्याचा स्पर्शही मनाला होऊ देऊ नये. मनात फक्त परमेश्वराचे नामस्मरण करावे, गरजेपुरते अन्न मिळवावे, सावधबुद्धीने वागावे, इंद्रियांवर ताबा मिळवावा, त्रिगुणातून मुक्त व्हा असा उपदेश त्यांनी केला आहे.

संत तुकाराम महाराजांच्या वाणीने आणि वैचारिक दृष्टीने मराठी भाषेला एक वेगळेच सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. त्यांच्या वाणीत एकाचवेळी विचारांचे आणि भावनेचेही सामर्थ्य आहे. त्यांच्या वाणीने सुशिक्षितांना आणि अशिक्षितांनाही भुरळ घातली आहे. तुकोबांची शब्दसंपत्ती आणि विचारधन केवळ त्या काळापुरते मर्यादित नव्हते, तर पृथ्वीतलावर जोपर्यंत मनुष्य अस्तित्वात आहे तोपर्यंत त्यांची वाणी सोबत राहिल. आज शेकडो वर्षांचा काळ लोटूनही संत तुकाराम महाराजांच्या वाणीतले तेज जराही कमी झालेले नाही हेच त्यांच्या वैचारिक साहित्याचे महात्म्य आहे.

संदर्भग्रंथ

- 1) ल.रा. नसिराबादकर – प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
- 2) डॉ. माधव रा. पोतदार – सुंदर ते ध्यान
- 3) तत्रैव
- 4) तत्रैव

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संत तुकारामांचे मूर्तिपूजा विषयक विचार

प्रा. अंकुश कोंडीबा निकम

मराठी विभाग प्रमुख, श्री संपतराव माने महाविद्यालय, खानापूर

प्रस्तावना :-

आजच्या काळामध्ये जाती, धर्म, देश-प्रदेश, भाषा, प्रांत इ. विषयावर वाद निर्माण करून समाजात भांडणे लावणे, दंगली पेटवणे असे उद्योग मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले आहेत. शिक्षण व्यवस्थेने विज्ञान-निष्ठा, समता-स्वातंत्र्य व बंधूप्रेम निर्माण होऊन, समाजाला प्रतिष्ठा मिळावी; अशी अपेक्षा केली. लोकशाही मुल्यांची जोपासना व्हावी, सर्वधर्म समभाव निर्माण व्हावा, ही अपेक्षा असताना, राजकीय व जातीय पुढारी वेगवेगळ्या कारणांनी तेढ निर्माण करणे, कलुषीत वातावरण करणे, दंगे धोपे घडविणे व यातून स्वतःच्या अपेक्षा पूर्ण करून घेणे, सत्ता मिळविणे, धर्माधत्ता वाढविणे इ. उद्योग करताना दिसतात. अलिकडे देव-देवताचे अवडंबर माजू लागले आहे, मंदिर प्रवेश, मूर्तिपूजा इ. विषय वादाचे बनत आहेत. शनि शिंगणापूर, कोल्हापूरच्या अंबाबाई इ. मंदिरात मूर्तिपूजा व मुर्तिदर्शनावरून वाद निर्माण झाले आहेत. अनेक मंदिरे, त्यातील मुर्ती, त्याच्या पूजा याविषयी वाद होत असताना, या आजच्या काळात संत तुकारामांचे या विषयावरील विचार, त्याची आजची उपयुक्तता, यावर अभ्यास करणे या निबंधाचा विषय आहे.

संत साहित्यामध्ये देव, धर्म, भक्ती याविषयी अनेक संतानी स्वतःची भूमिका मांडली आहे. "पिंडी ते ब्रह्मांडी" ही भूमिका घेऊन, सगूण भक्तीचा पुरस्कार केला आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी सगूणभक्तीचा पुरस्कार केला आहे. संतानी सज्जनांना संत मानले आहे आणि संत हेच परमेश्वर या भूमिकेतून ते मूर्तिपूजेविषयी आपले विचार मांडतात. त्यांचा उपयोग आजच्या काळासाठी किती आहे हे शोधण्याचा प्रयत्न या निबंधातून केला आहे.

सगुणाकार मूर्ती म्हणजे प्रत्यक्ष आकाराने युक्त असलेली सगुण साकार आकृती होय. सगुण म्हणजे गुणांनी युक्त. साकार म्हणजे आकाराने युक्त. पृथ्वी तत्त्वाचा गुण गंध, जलतत्त्वाचा गुण रस, तेजतत्त्वाचा गुण रूप, वायुतत्त्वाचा गुण स्पर्श आणि आकाशतत्त्वाचा गुण रस आहे. सत्त्व, रज, तम, हया गुणांनी संपूर्ण विश्व व्यापलेले आहे. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, आणि सत्व, रज, तम हया गुणांनी युक्त असलेला विराट विश्वाचा नैसर्गिक आकार ही विश्वरूप परमेश्वराची यथार्थ सगूण साकार मूर्ती आहे.

हे मुर्तिचे स्वरूप जाणल्यानंतर त्यांच्या सेवेत तुकाराम काया वाचा मनोभावे रत झाले आहेत. या अवस्थेत कोणत्याही सीमित पाषाण प्रतिमेला देव मानून भाव (श्रद्धा) ठेवण्याची आवश्यकता त्यांना वाटत नाही.

कवणा पाषाणासी धरुनिया भाव। कवणारी पाव ठेवू आता।।

म्हणुनि निशियत राहिलो मनी। तूचि 'सर्वारवाणी' देखोनिया।।1789।।

भूत हेच भगवंत :-

भगवंत (परमेश्वर) हा भूती (पृथ्वी, आप, तेज, वायू , आकाश या पाच महाभूतांनी युक्त स्थावर, जंगम असा समग्र विश्वरूप) आहे. हा संकेत (सिध्दांत) तुकारामांनी दिव्यचक्षुसिध्दान्ताने जाणलेले आहे. 'भूती भगवंत'। हा तो जाणतो संकेत।।465।। स्थूल, सुक्ष्म स्वरूप, समग्र, विश्व परमेश्वररूप आहे. हा तद्रूपतेचा एक सिद्धांतच सर्व अठरा पुराणे गर्जून सांगतात. वेदवाणी तेच सांगत आहे. सर्व संतजनही हा स्वतःचा अनुभव प्रतिपादन करीत आहेत. म्हणून

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

रंजल्या गांजल्यांची आत्मीयतेने सेवा करणारा निराधारांचा आश्रयदाता, दास आणि दासींशी पुत्रवर्त स्नेहपूर्ण व्यवहार करणारा, सहृदय विश्वसेवक साधू आहे, किंबहुना तोच भगवंताची प्रत्यक्ष मुर्ती आहे, "जे का रंजले गांजले। त्यासि म्हणे जो आपले।। तोचि साधू ओळखावा। देव तेथेचि जाणावा।।" अशी तुकारामाची धारणा आहे.

आपल्या जवळ सर्व इंद्रिये आहेत, हातपाय धडधाकट आहेत. निर्दोष वाणी, कीर्ती ऐकण्यास कान आहेत, पण आंधळे, बहिरे, फसविलेले, मूके, पांगळे ह्या सगळ्या ज्या मूर्ती आहेत, त्यांना मदत करणे, त्यांना संकटातून सावरणे, हीच खरी मूर्तिपूजा आहे.

जे विश्वसेवक सुख-दुःखची तमा न बाळगता आनंदाने, अभिमानरहित होवून, सन्मान, लज्जा सोडून, शोक, मोह, चिंता यांना वश न होता, विश्व सेवेत परायण आहेत. ते पुज्यांनाही पूज्यनीय असून विठ्ठलासारखेच आहेत.

मूर्ती आणि विटाळ :-

आजच्या विज्ञान युगात पावलो-पावली, अंधश्रद्धा, गैरसमजूती दिसून येतात. अनेक मंदिरामध्ये शिवाशिव, विटाळ पाळला जातो. पवित्र आणि अपवित्र याचे अवडंबर माजविले जाते. तुकारामानी याविषयी आपले विचार मांडले आहेत.

दुराचारी, पापी म्हणजेच समाज विघातक कामे करणारा परपीडक, परकीय, निंदक, चहाडखोर इ. सर्व दोषांचा संग्रह असलेला खरा विटाळाची मूर्ती आहे, ते म्हणतात 'तुका म्हणे विटाळाची तो मूर्ती। दया क्षमा शांती ना कळे त्या।।50।।

जो समाजात अत्यंत टाकाऊ, हीन, कुचकामी, निष्फळ विचार कालवतो, तो भाग्यहिन, मूर्ख संताशी विन्मुख झालेला, समाज जीवन तरण्यासाठी आवश्यक शांतता, सुस्थिती, एकोपा इ. उद्वस्त करणारा आततायी असतो. तो विटाळाची मूर्ती असतो. तुकारामानी सद्गुणी माणसांना वेदमूर्ती म्हटले आहे.

मूर्तिपूजा आणि तुकाराम :-

अनेक धर्मांनी मूर्तिपूजा मान्य केली नाही. तुकारामाच्या दृष्टीने ज्ञानोत्तर अवस्थेत समग्र विश्व ही यथार्थ मूर्ती असल्यामुळे मूर्तिपूजन म्हणजे कोणताही भेदभाव न ठेवता सर्व भूतांत, चराचरांत, भगवंत जाणून त्यांची यद्योचित सेवा करणे ही खरी मूर्तिपूजा आहे. या मूर्तिपूजेसाठी गंध, अक्षता, फूल, नैवेद्य, तांदूळ, धूप, दिप, द्रव्य यांची आवश्यकता नाही, तर तिथे सेवीवृत्तीची आवश्यकता आहे. विश्वसेवा हीच मूर्तिपूजा असे तुकाराम मानतात, ते म्हणतात,

कोण्याही जीवाचा न घडो मत्सर।वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे।।21।।

त्यांच्या मूर्तिपूजेतून पर्यावरण परिरक्षणाविषयी जागृती व मानवी व्यक्तींची यथोचित सेवावृत्ती जोपासावयाची आहे. कोणत्याही जीवाची मत्सर रहित संगोपन संवर्धनाची वृत्ती मनुष्याच्या ठायी यावी ही मुर्ती पुजेची तुकारामांची सर्वव्यापक संकल्पना आहे.

भूत दया हीच मूर्ती पूजा :-

भूती भगवंत आहे. या जाणीव जागृतीतून प्राणिमात्रा विषयी, वृक्ष, वनस्पती आणि समग्र पर्यावरणा विषयी सेवावृत्ती जागविले ही मूर्तिपूजा आहे. ज्या भूतांची (जिवसृष्टीची) जशी योग्यता असेल त्याप्रमाणे सर्वभावे (तन, मन, धन) त्या भुताविषयी दया (सेवावृत्ती) दाखवावी संतांविषयी (विश्वसेवकाविषयी) नम्र व्हावे, शिकलेल्या शब्दज्ञानाचा नाटा धरून विश्वमूर्तींशी जो उध्दटपणाने वागेल त्या समाजपुरुषाला यमलोकाच्या मार्गाला (अनेक प्रकारच्या प्राणघातक प्रदुषणाच्या) सामोरे जावे लागेल.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

भूतदया परत्वे जया तथा परी। संतनमस्कारी सर्व भावे ॥
शिकल्या बोलाचा धरशील ताठा। तरी जाशील वाटा यम पंथे ॥१५७॥

ज्याच्या मनात भूत दया आहे त्याचे घरी चक्रपाणी देव म्हणजेच सुख, समाधान आहे. अशा भूतदयाळू व्यक्ती पेक्षा जगात कोणीही श्रेष्ठ नाही. कोणतीही अपेक्षा न बाळगणारा असा हा देवाला आवडतो. तो देवच आहे असे जाणून त्याचे चरणी लीन व्हावे, असा तुकारामांचा भूतदयाळू व्यक्ती विषयी आदर युक्त जिह्वाळा आहे.

काही न मागे कोणासी। तोची आवडे देवासी ॥

देव तथासी म्हणावे। त्याचे चरणी लीन व्हावे ॥१५६८॥

भूतदयाशील व्यक्ती सारखा श्रेष्ठ असा या पृथ्वीवर कोणीही नाही. याविषयी तुकाराम निर्धाराने सांगतात. ज्याच्या जवळ दया, क्षमा, शांती आहे ते देवाचे आश्रमस्थान आहे. दया, क्षमा संपन्न हरिभक्ताच्या म्हणजेच विश्वसेवकाच्या घरी देव धावत येतो. अंतःकरणात भूतमात्राविषयी प्रेम असेल तर आणखी कोणत्याही युक्तीची गरज नाही.

संत पुजा हीच मूर्तिपूजा :-

संत हेच सज्जन, संत हरिकीर्तन करतात, ते हरी गुण गातात असे विश्वसेवक संत त्यांचे चरणतीर्थ घेण्यासाठी तुकाराम धावून जातात. त्यांचे तप हेच तीर्थ असून ते यावाचून दुसरे साधन जाणत नाहीत. त्या संतमहंतांवरून शरीर ओवाळून टाकावे असे त्यांना वाटते. अशा संत महंतांची भेट किंवा सेवा घडणे हीच त्यांची मूर्ती पूजा आहे.

संत महंत माझी पूजा। माण भाव नाही दुजा ॥११९५॥

प्रतिमापूजा ... व्यभिचारी व्यक्ती :-

चरितार्थ सुखाने चालून ऐश्वर्यसंपन्न होण्याच्या हेतूने प्रतिमेला देव मानून पूजा बांधणे म्हणजे अज्ञानी लोकांनी केलेली पाषाणाची पूजा आहे. पूजा विधीतील स्वकर्माचरणाने विश्वसेवाहे अंतरीचे सार सोडून अन्यव्यवहार करणारा भारवाही आहे. तुकारामांच्या दृष्टीने अशी व्यक्ती ढोंगी व व्यभिचारी भक्ती करते.

वृत्ति भूमी राज्य द्रव्य उपर्जिती। जाणा त्या निश्चिती देव नाही ॥४२॥

भाडेकरी, पाठीवरी भारवाही, पाषाणपूजी, लोभी, चोर, शिंदळी या प्रतिमातून तुकारामांनी अशा भक्तीचा तिरस्कार केला आहे. समाजात अशा प्रतिमापूजेतून अनेकवेळा दामिक बेगडी भक्तीचे दर्शन होते. ते म्हणतात.

मातीचा पशुपती, पाशानाचा विष्णू, कास्याची जगदंबा, निर्माण करुन विश्व मुर्तीचे व्यापकत्व नजानता केलेले हे प्रतिमापूजन खरे नव्हे. शिव, विष्णू, जगदंबा ही विश्वरुपाची नामे आहेत. विश्वरुप नव्हेत. हा भेद लक्षात घेवून पूजा करावी.

प्रतिमा पूजेचा सामाजिक जीवनावरील परिणाम :-

आजच्या काळामध्ये प्रतिमा आणि विश्वरुप यातील भेद न समजून घेता पूजा केली जात आहे परिणामी अनेक भोंदू व बाबा समाजाची लूट करीत आहेत. प्रतिमापूजेतून सोवळा, ओवळा, विटाळ या संकल्पना जनमानसात दृढमूल होवून स्पृश्यास्पृश्या भावना जोपासली जात आहे. प्रतिमापूजेतून दृढमूल झालेली सोवळा, ओवळा, विटाळ ही कल्पना तुकारामांना मान्य नाही. उलट त्यांनी अशा कल्पनांचे उदात्तीकरण केले आहे. त्यातून सामाजिक स्वास्थ्य व धार्मिक शुद्धता राखण्याचा प्रयत्न केला आहे.

‘विटाळ’ परद्रव्याचा, परनारीचा धरावा (अभंग 284) या पासून दूर राहतो तो ‘सोवळा’ (अभंग 621), देव बाटणे, देव विटाळणे या कल्पना अज्ञानी जणांच्या आहेत. बाटलेला देव पाण्याने प्रक्षाळून

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘सोवळा’ करणे हे संत एकनाथांना अपूर्णतेचे कारण वाटते. प्रतिमेलाच देव मानून व्दारका, पंढरी, अशी चारी धाम देवयात्रा करून जो देव शोधतो तो वेडा आहे. पाषाणाची भक्ती करणारे मुख असून सर्वस्वाला मुकणारे आहेत. प्रस्तराचा देव भक्तांना बोलतो हे सांगणारे नि ऐकणारे दोघेही मुख असून प्रतिमेचे महात्म्य वर्णन करणारे पामर आहेत. त्यांचे बोलणे ऐकू नये असे संत नामदेव सांगत आहेत.

प्रतिमापूजेतून सुरू झालेल्या देव यात्रा, व्रत-वैकल्य, योग-याग, जप-जाप्य, तसेच तीर्थक्षेत्रांना आलेले अवाजवी महत्व तुकारामांनी नाकारले आहे. एवढेच नव्हेतर त्यावर वेळोवेळी प्रहार केला आहे. यातून त्यांच्या प्रखर विज्ञान निष्ठेची जाणीव होते.

तीर्थी धोंडा पाणी। देव रोकडा सज्जणी ।।

पूजा विधींचे यथार्थ दर्शन :-

आजकाल उपवास, व्रत, पाठ, तप, तीर्थ इ. खरे स्वरूप विकृत होताना दिसते. या बाबत ख-या ज्ञानापेक्षा ऐकीव ज्ञानावर विश्वास ठेवून लोक वागताना दिसतात. परमेश्वराला प्रतिमेत पाहिल्यामुळे असी विपरीतता आली आहे.

उपवास - उप + वास =जवळ राहणे हा शब्दाचा मुळ अर्थ आहे. शरीर क्लेश वा आहारातील बदल म्हणजे उपवास नव्हे, तर सज्जन, तत्वदर्शी विभूतिंच्या जवळ काही काळ राहून चांगले विचार प्राप्त करून घेणे हा खरा उपवास आहे.

तप - स्वकर्माचरणाने सर्वांना प्रकाशित करणे, अंतःकरण वृत्ती प्रकाशित करणे म्हणजे तप होय. स्वकर्माचे कौशल्यपूर्वक आचरण म्हणजे तपाचरण होय, या तपाचरणात सर्वस्वाचा त्याग अभिप्रेत नसून समाजाभिमुख होवून स्वकर्म करणे अभिप्रेत आहे.

अध्ययन-अध्यापन, सत्संग, परोपकार, आचार्य, अतिथी, माता व पिता यांची सेवा ज्ञान-विज्ञान इ. गोष्टी माणसांना दुःखातून तारणा-या असल्यामुळे त्यांना तीर्थ म्हणने संयुक्तीक आहे.

प्रतिमापूजापेक्षा मूर्तिपूजा मोठी :-

प्रतिमा पूजा करत असताना संत घरी आले तर त्यांची सेवा करावी. प्रतिमापूजा बाजूला सारावी संत सेवा हिच श्रेष्ठपूजा आहे, त्यातून अधिक आनंद मिळेल. संतांची अवहेलना करून केलेली पूजा तुकारामांना मान्य नाही. वैदिकमंत्रांनी प्रमिमेच्या शिरी वाहीलेली ‘मंत्र पुष्पांजली’ ही तुकारामांना दगड-धोंड्याची वृष्टी वाटते. दारी आलेल्या अतिथिला शिवीगाळ करून प्रतिमेला ‘चारीठाव’ नैव्यद्य करणे हा अधर्म आहे. प्रतिमाच देव मानून दैनंदिन व्यवहारात भेदबुद्धी ठेवून जो केवळ प्रतिमेची पूजा करतो. त्याची ती पूजा नसून ख-या विश्वरूपाची प्रतारणा आहे, असे तुकारामांना वाटते. अशांचे वागणे वांझेच्या मैथुनाप्रमाणे आहे. ते कणसे नसलेल्या पिकाप्रमाणे वाया गेलेले आहेत असा भक्त सदा सुतकी आणि चांडाळ असतो. अशा कृत्यामुळे त्याच्या मनातिल तळमळ शांत होत नाही.

भाव हाच भगवंत :-

भावाने भगवंत पूजा केल्यास लाभ होतो. भाव हा गोड आहे. आम्ही संत (विश्वसेवक) भावाने बळवंत आहोत. या सारख्या विधानातून येणा-या ‘भाव’ संकल्पनेतून त्यांना ‘क्षरभाव’, ‘अक्षरभाव’ आणि ‘पुरषोत्तम भाव’ अभिप्रेत आहे. क्षर, अक्षर, पुरषोत्तम भावाच्या यथार्थ ज्ञानविज्ञानातून जीवाला उठा उठी लाभ घेवून तो देवकृपेला पात्र, मुक्त आणि बळवंत होतो. ज्याला भाव कळला नाही त्याने परमेश्वराच्या स्वरूपाला अपूर्ण ज्ञानाने दूबिले आहे.

तुका म्हणे संती भाव केला बळी। न कळता खळी दूबिला देव।।166।।

तसेच तुका म्हणे अवघे फिटे भाव विण। (111)

‘भाव’ न जाणता परमरत्न स्वरूपाविषयीचे प्रतिपादन ‘बडबड’ आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संपुष्टात घालून, पूजाभिषेक करणे, त्याच्या पुढे नाचणे, स्तुतिस्तोत्र गाणे, फुलांच्या माळा घालणे, ही प्रतिमा पुजा आहे. ती विश्वमूर्तीची पुजा नाही, कारण विश्वमूर्ती ही संपुष्टात बसू शकत नाही. तिला सीमित रुपरेखा नाही. ती शब्दातीत आहे. (विश्वमूर्तीचा 'अक्षर' भाव शब्दातीत आहे) ती अतिव्यापक असल्यामुळे तिच्या गळा माळा घाला येत नाहीत.

सारांश :-

प्रतिमापूजा म्हणजे मुर्तीपूजा नव्हे. मुर्ती कोणास मानावे, सदगुणी सज्जन हेच संत, संत हेच देव, संतांची पूजा म्हणजे मुर्तीपूजा. ती करताना पर्यावरण परिरक्षणाचा, समाज हिताचा विचार करावा. असे तुकारामांना वाटते.

संदर्भ :-

- 1) डॉ. रां. दा. पेंडसे –साक्षात्कारी संत तुकाराम
- 2) संपा. शेणोलीकर ह.श्री. –प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप
- 3) संपा. जोशी काशीनाथ अनंत –सकल संत गाथा

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संत तुकारामांच्या काव्यातील वैचारिकता

डॉ. प्रीती पाटील

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, वारणानगर

प्रस्तावना :-

संत तुकाराम हे क्रांतिकारी संत, परखड समाज सुधारक आणि श्रेष्ठ महाकवी म्हणून सर्वमान्य आहेत. त्यांच्या कवितेचा अभ्यास अनेक दृष्टिकोनातून केला गेला व आजही केला जात आहे. काळाच्या प्रवाहामध्ये त्यांच्या कवितेच्या प्रभाव कमी होऊ शकला नाही किंवा आधुनिक समाजामध्ये त्यांची कविता कालबाह्य ठरू शकली नाही एवढे चिरंतन विचार वैभव तिच्यात सामावलेले आहे. तुकारामांच्या विचारांचा पाया म्हणजे त्यांचे अनुभव. आत्मपरतेच्या आधारे प्रकटलेली त्यांची कविता समाजनिष्ठ व तितकीच मानवाधिष्ठीत आहे.

सतराव्या शतकात तुकारामांनी मानवाच्या आत्मिक आणि सामाजिक कल्याणाचा मार्ग दाखवला. मराठी कवितेला सामाजिक आशयाची एक अपरिहार्य बैठक मिळवून दिली. केवळ अध्यात्माचीच नव्हे तर जगण्याची नवी वैचारिक दृष्टी दिली. तुकारामांची विचारधारा राष्ट्रीयत्वाच्या सीमारेषा ओलांडून वैश्विक झाली आहे यावरून तिचे श्रेष्ठत्व स्पष्ट होते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये तुकारामांच्या निवडक अभागांच्या आधारे त्यांच्या वैचारिकतेच्या विविध पैलूंचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :-

- साहित्यातील वैचारिकतेचे महत्व समजून घेणे.
- संत तुकारामांच्या कवितेतील वैचारिकतेचे विविध पैलू स्पष्ट करणे.
- तुकारामांच्या काव्यातील वैचारिकतेची अभिव्यक्ती अभ्यासणे.
- तुकारामांच्या कवितेतील वैचारिकतेचा प्रभाव अभ्यासणे.
- तुकारामांच्या वैचारिकतेचे आजच्या संदर्भात महत्व स्पष्ट करणे.

साहित्यातील वैचारिकता :-

विचाराला प्राधान्य देणारे साहित्य म्हणजे वैचारिक साहित्य अशी वैचारिक साहित्याची ढोबळमानाने व्याख्या करता येईल. अशा साहित्यामध्ये त्याच्या अभिव्यक्तीच्या बाह्यरूपापेक्षा साहित्यांतर्गत अर्थाला, आशयातील तर्कनिष्ठा, बुद्धिप्रामाण्याला अधिक महत्व असते. वैचारिक साहित्य हे ज्ञानाधिष्ठित समाजनिर्मितीचे महत्वपूर्ण माध्यम असते. वैचारिक साहित्यामध्ये चिंतनशीलतेची, अनुभवाच्या व्यापकतेची, वास्तवाच्या आकलनाची एक निश्चित अशी बैठक असते. साहित्याचा कस, त्याचे सामाजिक महत्व, वाङ्मयीन उंची साहित्यातील वैचारिकतेच्या आधारेच निश्चित होत असते.

मराठीतील वैचारिक साहित्याची परंपरा पाहता असे लक्षात येते बळंशी वैचारिक साहित्य हे क्रियाशील समाजसुधारक किंवा कोणत्यातरी चळवळीशी संबंधीत विचारवंताकडूनच निर्माण केले गेले आहे. समाजमन घडवण्यासाठी, सामाजिक परिवर्तन करण्यासाठी, समाजजीवनाला गती देण्यासाठी, एखादी चळवळ पुढे नेण्यासाठी वैचारिक साहित्याचे माध्यम स्वीकारलेले आहे. हे वैचारिक साहित्य त्या-त्या काळातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, धार्मिक, पर्यावरणविषयक जाणिवा व समस्या घेऊनच वाटचाल करत असल्याचे दिसते.

साहित्यकृतीतील वैचारिकता त्या साहित्यकृतीच्या आशयाला एका सूत्रात बांधत जाते. त्यामुळे साहित्यामध्ये संगती राहते. आशय सुसंबद्ध व अर्थपूर्ण ठरतो. साहित्यकृतीत वैचारिकता नसेल तर विसंगती जाणवते. आशयाचा एकसंघ परिणाम संभवत नाही. थोडक्यात, साहित्यामध्ये वैचारिकता अधिक महत्वपूर्ण असते. वैचारिकतेवर साहित्यकृतीचा दर्जा अवलंबून असतो.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संत तुकारामांच्या काव्यातील वैचारिकतेची विविध रूपे:-

संत तुकारामांची कविता त्यांच्या जीवनविषयक, समाजविषयक चिंतनाचा, विचारांचा एकात्म अविष्कार आहे. भरकटलेल्या समाजाला नीतीमत्तेचा, सदाचरणाचा, डोळस भक्तीचा मार्ग दाखवण्यासाठी तुकारामांच्या विचारांचे प्रकटीकरण त्यांच्या काव्यातून झाले. समाजातील खोटेपणाचा बुरखा फाडण्यासाठी धारदार शब्दांचे शस्त्र घेऊन तुकोबांनी निर्भिड विचारांची मांडणी केली. तुकारामांची वैचारिकता पुढील काही महत्वपूर्ण मुद्द्यांच्या आधारे अभ्यायता येईल.

तुकारामांची कविता : क्रांतिकारी विचारधारा :-

मध्ययुगीन कालखंडात स्वतंत्र विचारधारा रूजवण्याची क्रांती तुकारामांच्या काव्याने केली. तुकारामांच्या काळातील राजकीय, धार्मिक व सामाजिक स्थिती अभ्यासली तर त्यांच्या विचारांचे सामर्थ्य समजते. सततची युद्धे व राजकीय स्थित्यंतरे यामुळे समाजात अस्थिरता आली होती. धार्मिक क्षेत्रामध्ये अज्ञान, स्वार्थ, अंधश्रद्धा, यज्ञयाग, जपजाप्य, व्रतवैकल्ये, उद्यापने, पूजापाठ, नवस-सायास, तीर्थयात्रा याचे अवडंबर माजले होते. समाजात दुःख, दारिद्र्य याचे धैमान होते. वर्णव्यवस्था, जातीभेदाची चौकट दृढ झाली होती. बहुजन समाज अज्ञानाच्या अंधारात पिचलेला होता. भोंदूगिरीचा सुळसुळाट झाला होता. अशा काळामध्ये तुकारामांनी आपल्या काव्यातून प्रबोधनाची क्रांती घडवली.

होरुनि संन्यासी भगवी लुगडी। वासना न सोडी विषयाची ॥
निंदिती कदान्न इच्छिती देवान्न । पाहताती मान आदराचा ॥
तुका म्हणे ऐसे दांभिक भजन । तया जनार्दन भेटे केवी ॥ (३६३४)

किंवा

घालूनियां मध्यावर्ती । दाटुनि उपदेश देती ॥
ऐसे पोटभरे संत । तया कैचा भगवंत ॥ (४१७२)

अशा अभंगामधून भोंदू संन्याशांवर प्रहार केले. भक्तीच्या नावाखाली दांभिकपणा करणा-या पोटभरू संतांवर तुकारामांनी टिकासत्र सोडले. आचरण खोटे, उपदेश खोटा अशा लोकांना भगवंत कदापी भेटणार नाही हे तुकारामांनी रोखठोकपणे सांगितले.

मुखे सांगे ब्रम्हज्ञान। जन लोकांची कापितो मान ॥
ज्ञान सांगतो जनाशी। नाही अनुभव आपणासी॥
कथा करितो देवाची। अंतरी आशा बहु लोभाची॥
तुका म्हणे तोचि वेडा। त्याचे हाणूनि थोबाड फोडा॥ (४०२९)

भक्ती मार्गातील ढोंगावर निकराने तुटून पडणा-या तुकोबांनी तत्कालीन धर्ममार्तांडांच्या विरुद्ध असे वैचारिक बंड पुकारले. केवळ धर्मातील अंधश्रद्धा, थोतांड मांडून ते थांबले नाहीत तर खरी भक्ती व अध्यात्माचा योग्य मार्गही दाखवला.

जे का रंजले गांजले। त्यासि म्हणे जो आपुले॥
तोचि साधू ओळखावा। देव तेथेची जाणावा॥

संत, साधुत्वाची आचारसंहिताच तुकारामांनी काव्यातून व्यक्त केली आहे. संत हे माणसातील देवाचे स्वरूप आहे. दगडाधोंडयात देव नाही तर तो चांगल्या माणसांच्या हृदयात आहे असा विचार तुकोबा मांडतात.

“ तीर्थी धोंडा पाणी। देव रोकडा सज्जनी”

किंवा

“ न लगे सायास जावे वनांतरा। सुखे येतो घरा नारायण”

अशी तुकारामांची ईश्वराविषयीची धारणा आहे. मूर्तीपूजेला महत्त्व असणा-या काळात तुकारामांनी देव मूर्तीत नाही तर माणसात आहे हे समाजमनावर ठसवण्याचा प्रयत्न केला. ‘मोक्ष’ या कल्पनेविषयी तुकारामांचे विचार खूप महत्त्वपूर्ण आहेत.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

“ नाही देवापाशी मोक्षाचे गोठोळे। आणुनि निराळे धावे हाती।।

इंद्रियाचा जय साधुनिया मन। निर्विषय कारण असे तेथे।।

तुका म्हणे फळ आहे मुळापाशी। शरण देवासी जाय वेगी।। (२३२५)

कोणाकडून तरी मिळणारी गोष्ट म्हणजे मोक्ष, ती मरणोत्तर मिळते या समजूती तुकारामांनी खोडून काढल्या इंद्रियाच्या वासनेपासून मुक्त होऊन मोक्ष जिवंतपणी अनुभवता येते. मोक्ष स्वतःपाशी आहे असा नवविचार तुकारामांनी मांडला.

तुकारामांची चिंतनशील विचारसरणी :-

तुकारामांचा समकालीन परिस्थितीचा सूक्ष्म अभ्यास होता. सामाजिक, व्यवहारिक, सांस्कृतिक, धार्मिक निरीक्षण होते. समाजातील समस्यांवर सखोल चिंतन होते. त्याच्या जीवनविषयक काव्यामध्ये अंतर्मुखता, उत्कट अनुभूती व चिंतनशीलतेचे एकात्मिकरण दिसते. 'सुख पाहता जवापाडे, दुःख पर्वताएवढे'

ही एक ओळ जरी घेतली तरी संपूर्ण जगण्याचे सार कळते. तुकाराम व त्यांची कविता एकमेकांपासून वेगळी काढताच येणार नाही.

‘अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी। आवरिता परि आवरेना।।

अशीच काव्याची उत्पत्ती असल्याने तुकारामांची कविता जीवनविषयक तत्वज्ञान घेऊनच प्रकटते.

संसारातील एकामागे एक येणाऱ्या संकटांनी तुकारामांना ग्रासले. संसाराची वाताहत कशी झाली ते 'संसाराच्या तापे तापलो मी देवा' या अभंगात तुकारामांनी मांडली आहे. तुकारामांचे आत्मपर अभंग हे जणू त्यांचे उत्तम चरित्रच आहेत. कुळाविषयी माहिती, व्यवसाय, प्रपंच्यातील त्रास, भक्तीची गोडी, विठठलभक्तीची ओढ, आत्मस्थिती व परिस्थिती यांचा संघर्ष तुकाराम व्यक्त करतात.

रात्रं दिवस आम्हा युद्धाचा प्रसंग। अंतबाह्य जग आणि मन।।

जीवा ही आगोज पडती आघात। येऊनिया नित्य नित्य करी।।

तुकारामांची ही संघर्षवृत्तीच त्यांच्या उत्कट अनुभूतीचे बळ आहे. जग दिल्या घेतल्याचे आहे. अंतकाळी पांडुरंगाशिवाय कोणी असणार नाही हे तुकाराम उदाहरणांनी पटवून देतात.

सोईरे धाईरे दिल्याघेतल्याचे। अंत हे काळीचे नाही कोणी।।

सख्या गोत्रबहिणी सुखाचे संगती। मोकलुनी देती अंतकाळी।।

किंवा (३६६३)

बाइल म्हणे खर मरता तरी बरे। नासिले हे घर थुंकोनिया।।

तुका म्हणे माझी नव्हेतील कोणी। तुज चक्रपाणी वाचूनिया।। (२६६६)

तुकारामांची जीवनविषयक कविता चिंतनशील व विचारगर्भ आहे. या कवितेला वास्तवाचे अधिष्ठान आहे. संकटांच्या अग्नीत होरपळलेले तुकोबांचे मन अनुभवाचे लखलखते काव्य निर्माण करू शकले. दुःखाच्या विदारक प्रत्ययाने आत्मस्थितीचे चिंतन करायला त्यांना भाग पाडले. तुकोबांच्या अभंगातून त्यांचे संघर्षमय जीवन व खडतर चरित्रपट समोर उभा राहतो. समाजातील कर्मठ लोकांकडून त्यांना अतोनात त्रास झाला.

जीवनाच्या उद्ध्वस्तीकरणाने तुकोबांना भक्तीमार्गाची दिशा दाखवली. जगणे सुसह्य करण्यासाठी काव्याची अभिव्यक्ती होऊ लागली. त्यांच्या चिंतनशील काव्याने अनेकांना जगण्याचा आधार दिला. तुकोबातील अस्सल भक्ताने संकटावर केलेली मात काव्य बनून समाजासाठी प्रेरक गाथा बनली.

पुरोगामी विचारांची पेरणी :-

अंधश्रद्धा, अज्ञान, कर्मकांडाविरुद्ध प्रहार करणारे तुकारामांचे विचार पुरोगामीत्वाची रूजवण करताना दिसतात. विषमता, जातीयता, वर्णव्यवस्था मिटवण्याचा प्रयत्न करतात.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

“ महारासि सिवे। कोपे ब्राम्हण तो नव्हे।

नातळे चांडाळ त्याचा अंतरी विटाळ (५५)

महाराचा स्पर्श झाल्यावर जर ब्राम्हणाला संताप आला तर तो खरा ब्राम्हणच नव्हे. ज्याच्या मनात जाती, वर्ण आहे त्याला श्रेष्ठ मानता येणार नाही असा विचार तुकाराम मांडतात. वर्णव्यवस्थेची, विषमतेची दरी यावर तुकाराम सडेतोड भाष्य करतात. तुकारामांच्या काळात स्त्रीयांची अवस्था बिकट होती. रूढी-परंपरा बरोबरच स्त्री विकार व वासनेची शिकार बनत होती. अशा काळात

पराविया नारी रखुमाई समान। हे गेले नेमून ठायीचेंची।। (५२४)

असा उपदेश देऊन परस्त्रीचा सन्मान करण्याचा विचार रूजवतात. नवस सायास, व्रतवैकल्ये, उपास-तापास अशा कर्मकांडात अडकलेल्या समाजाला तुकारामांनी चांगलेच फटकारले. ‘नवस करून जर मुले होत असती तर पती करण्याची गरज नसती’ हे ठणकावून सांगितले. अंधश्रद्धेला खतपाणी घालणाऱ्या रूढी व प्रथावर त्यांनी हल्ला केला. क्षुद्र देवतांचा तीव्र शब्दात समाचार घेतला. मूर्तीपूजा, कर्मकांडाला कडाडून विरोध केला. माणसाच्या मनातला खरा ईश्वर व सेवेमध्ये दडलेली खरी भक्ती समाजाला दाखवली. बुरसटलेल्या विचारांची जळमटे झाडून टाकून समाजामध्ये पुरोगामी विचारांचा प्रकाश तुकारामांच्या विचारांनी पसरवला.

तुकारामांच्या विचारांची वैश्विकता:-

मराठी साहित्याच्या दालनात तुकारामांच्या अभंगाचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. भावनाप्रधान भक्त आणि परखड समाजसुधारक असे दुधारी व्यक्तिमत्व असणाऱ्या तुकोबांचे विचार वैश्विक पातळीवर पोहचले आहेत. स्थळ, काळाची मर्यादा ओलांडणाऱ्या या विचारांमध्ये जगाच्या कल्याणाची आकांक्षा आहे. मानवतावादी मूल्यांचा पुरस्कार करणारी तुकोबांची कविता सर्वांच्या समाधानाचा विचार करते.

केवळ वारकऱ्यांना नव्हे तर संपूर्ण मानवजातीला नीतीमूल्यांची आठवण करून देणारे विचार तुकोबांनी मांडले. विविध वर्गातील लोक समानतेच्या पातळीवर यावेत यासाठी जातीधर्माच्या पलीकडे जावून मानवता ह्या विश्वधर्माचा विचार मांडला. साध्या भोळ्या अडाणी माणसापासून ते संशोधक, अभ्यासक, उच्चपदवी प्राप्त लोकापर्यंत तुकोबांचा अभंग प्रत्येकाला मार्गदर्शक ठरतो. तुकारामांच्या विचारांच्या वैश्विकतेबद्दल डॉ. निर्मलकुमार फडकुले लिहितात, “ तुकोबांच्या विचारधारेला मानवतावादी मूल्यांचे अधिष्ठान असल्यामुळे त्यांचे अवाहन विशिष्ट परिस्थितीत आणि काळातच होऊ शकेल असे नसून ते सार्वकालीन आहे. कोणत्याही जाती-धर्माचा वा पंथाचा मनुष्य त्यांची अभंगवाणी वाचताना तद्रूप होऊ शकतो.” (संत कवी तुकारामः एक चिंतन, पृ. ६०) तुकारामांची विचारधारा अखिल मानवजातीस दिशा देणारी आहे. जीवन समाधानी व समृद्ध करण्यासाठी ती मार्गदर्शक आहे.

तुकारामांच्या वैचारिकतेचे आजच्या संदर्भात महत्व :-

समकालीन धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणविषयक परिस्थिती अभ्यासता असे लक्षात येते तुकारामांच्या विचारांची आज प्रकर्षाने गरज आहे. विज्ञानाच्या आजच्या युगात वैज्ञानिक सृष्टी स्वीकारलेला समाज दृष्टीने मात्र विज्ञाननिष्ठ बनला नाही. अंधश्रद्धा, विषमता, कर्मकांड याचे प्रस्थ आजही समाजमनात दृढ आहे. परस्त्रीला मातेसमान मानणारा तुकोबांचा दृष्टिकोन समाजात रूजला तर आज स्त्रीयावर होणाऱ्या अत्याचारांना नक्कीच आळा बसेल. आज पर्यावरणाचा प्रचंड ऱ्हास होत आहे. तुकारामांनी सांगितलेला

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे। पक्षी ही सुस्वरे आळविते।। (२४८१)

हा पर्यावरणवादी दृष्टिकोन समाजात रूजणे गरजेचे आहे. खरी भक्ती खरा देव, नीती-मूल्ये या विषयीचे तुकारामांचे विचार समकालीन परिस्थितीमध्ये नक्कीच मार्गदर्शक ठरतील. आज जाती-धर्माचे विष मानवी मनात भिन्नत आहे. अशा स्थितीत तुकोबांचा विश्वधर्म सांगणारा विचार मार्गदर्शक ठरेल. जागतिकीकरणाने आज मानवापुढे अनेक आव्हाने उभी केली आहेत. यांत्रिकीकरण, भावनाशून्यता, वंगळवाद, स्वार्थीवृत्ती, हरवत चाललेली संवेदना अशा आव्हानांवर यशस्वीपणे मात करण्यासाठी तुकारामांची वैचारिकता नक्की सामर्थ्य देऊ शकते. ताण-तणावाच्या, मानसिक शांती

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

हरवलेल्या मानवी मनास तुकारामांचे अभंग आत्मबळ पुरवतात. तात्पर्य, जीवनाचा भवसागर पार करण्यास आजही तुकारामांचे विचार दीपस्तंभप्रमाणे मार्ग दाखवतात.

तुकारामांच्या वैचारिकतेची अभिव्यक्ती :-

तुकारामांचे विचार भावानुभवाच्या माध्यमातून व्यक्त झाले. त्यांच्या कवितेतील कलात्मकताही श्रेष्ठ दर्जाची आहे. रोजच्या व्यवहारातील उदाहरणे, प्रचलित प्रतिमाने यामुळे तुकारामांचे विचार अज्ञ जनांनाही सहज समजावे असे आहेत. सोपी, सुटसुटीत आणि नेमकी भाषा हे त्यांच्या कवितेचे महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. तुकारामांची कविता कुठेही क्लिष्ट किंवा जडबंबाळ झालेली नाही. अलंकाराचा सोसही कुठे जाणवत नाही. ज्वलंत अनुभवांमुळे, उत्कट अनुभूतीमुळे, चिंतनशीलता व सूक्ष्म निरीक्षणक्षमतेमुळे तुकारामांचे काव्य लक्षणीय ठरले आहे. गूढता, अनाकलनीयता याचा स्पर्शही या कवितेला नाही. अज्ञ जनतेलाही मुखोद्गत व्हावी अशी लयबद्ध, साधी, सोपी रचना घेऊन ही कविता साकारलेली आहे. कमीत कमी शब्दात जास्तीत जास्त अर्थ सामावलेली अशी भाषा आहे.

समाजदोषावर भाष्य करताना तुकारामांचे विचार अधिक धारदार बनतात. तोंड फोडा, थुंका, आग लावा, मोडून काढा, धिंड काढा, हकलून दया, नाक कापा, लाथ मारा, जाळून टाका असे विद्रोहाचे शब्द विचारातील दाहकता स्पष्ट करतात. रोखटोक भाषा, निर्भिड मांडणी, सडेतोड प्रतिमाने तुकारामांच्या विचाराला अधिकच टोकदार बनवतात. त्यांच्या कवितेत विनोदालाही स्थान आहे, उपहासाचा वापर आहे. तत्वज्ञान जड होणार नाही याची दक्षता तुकारामांनी घेतलेली आहे. नादमयता, अर्थप्रचुरता, कारूप्य, गतीशीलता, आशयघनता, नाट्यमयता, प्रांजळपणा, प्रासादिकता, कोमलता, अशा काव्यगुणांनी संपन्न असणारी ही कविता आहे.

तुकारामांच्या कवितेच्या अभिव्यक्तीवरून तुकारामांचे व्यक्तित्व समजते. कारूप्याने मेणाहून मऊ असणारे त्यांचे अंतःकरण लबाड प्रवृत्तीवर प्रहार करताना वज्रस भेदण्याइतपत कठोर बनू शकते. विठठलाच्या भेटीसाठी तळमळणारे त्यांचे कोमल, हळवे मन कर्मकांडावर टिका करताना दगडासारखे कठीण बनते. तुकारामांच्या विचारांची बैठक, त्यातील प्रखरपणा, मानवी मूल्याची जाण, सजगता, डोळसता त्यांच्या कवितेच्या अभिव्यक्तीतूनही दिसून येते.

समारोप :-

तुकारामांच्या कवितेत अवतरलेली वैचारिकता आगन्तुक नाही. ती श्रेष्ठ दर्जाची वैचारिक कविता आहे. तुकारामांच्या कवितेतील भावानुभव श्रेष्ठ की विचारानुभव श्रेष्ठ याचा अभ्यास केल्यानंतर असा निष्कर्ष निघतो की विचार भावानुभवातून व्यक्त झाला आहे. त्यांच्या कवितेतील विचार कवितेची कलात्मक पातळी अबाधित ठेवूनच, अनुभवाचा भाग बनून प्रकटला आहे. कवितेतील श्रेष्ठतम वैचारिकतेमुळेच मराठी सारस्वतामध्ये आजही तुकाराम कळसाचे अढळ स्थान प्राप्त करून टिकून आहेत. मानवतेची चाड आणि अन्यायाची, ढोंगाची चीड व्यक्त करताना तुकारामांनी वैचारिक बंड पुकारले. तत्कालीन समाजव्यवस्थेला धक्के देणारे मानवी हिताचे क्रांतिकारी विचार मांडले. तुकारामांच्या कवितेतील वैचारिकतेमुळे काव्यातील जीवनानुभव एकट्या तुकारामांचा मर्यादित न राहता ते वैश्विक काव्य बनले. तुकारामांच्या काव्यओळींना सुभाषितांचा दर्जा प्राप्त झाला. सतराव्या शतकातील तुकारामांची कविता आज एकविसाव्या शतकातही मार्गदर्शक ठरते ती कालातील असणाऱ्या तुकारामांच्या द्रष्ट्या विचारांमुळेच.

संदर्भसूची :-

1. शासकीय प्रत/श्री तुकारामबावांच्या अभंगाची गाथा
2. कोलते, र.का. : 'मराठी संतांचे सामाजिक कार्य', ठोकळ प्रकाशन, पुणे, १९६८
3. पांगारकर, ल.रा. : 'संत तुकाराम चरित्र', वरदा बुक्स, पुणे, द्वितीयावृत्ती, १९९८
4. डॉ. फडकुले, निर्मलकुमार : 'संतकवी तुकारामः एक चिंतन' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, तृतीयावृत्ती १९९८
5. नेमाडे, भालचंद्र : 'तुकाराम' साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीयावृत्ती १९९७

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संत साहित्यातील वैचारिकता आणि संत तुकाराम

प्रा. भीमराम जोतिबा शिंदे

मराठी विभाग, ऑंकार शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :

वेदकाळापासून भारतभूमिला समृद्ध आध्यात्मिक वातावरण लाभले. हजारो वर्षांची परंपरा आपणास पाहावयास मिळते. याचे फलित म्हणजे महाराष्ट्र भूमिलाच नव्हे, फक्त भारत देशालाच नव्हे, तर संपूर्ण जगाला मिळालेला आध्यात्मिक, तत्वज्ञानिक, सांस्कृतिक, मानविक, वैचारिक आणि भक्तियुक्त अर्क म्हणजे 'संतसाहित्य' होय. काळाच्या सीमा ओलांडणारे आणि सर्वच काळातील मानवी जीवनाला कवेत घेणारे व चिरंतन असे ज्याचे अस्तित्व टिकणारे असे जे वाडमय आहे ते वाडमय म्हणजे 'संतवाडमय'. मानवाला व मानवी जीवनाला मिळालेली अनुपमेय, अमोल, अद्वितीय, अक्षर अशी भेट म्हणजे संतवाडमय. वैचारिकतेचा खजिना, वैचारिकतेचे भांडार, वैचारिकतेचा सागरच नव्हे, तर दशदिशा व्यापून शेष राहिल असे हे संतवाडमय भूत, वर्तमान आणि भविष्य काळाला क्षणोक्षणी मार्गदर्शन देण्याचे सामर्थ्य ज्यात आहे असे हे संतवाडमय आहे.

काळानुरूप प्रबोधन :

ज्या काळात ज्या विचारांचा प्रभाव होता त्या पध्दतीने समाजाला, मानवी जीवनाला प्रबोधन करणारे, योग्य वळण देणारे ठरले आहे. धार्मिक काळात धर्म श्रद्धेचा आधार घेते आणि आजच्या विज्ञान काळात त्यातील विज्ञानाचा व त्यातील वैचारिकतेचा आधार मानवी जीवनाला, अभ्यासकांना घेता येतो. देव धर्माचा आधार न सोडता प्रचंड अशी वैचारीक क्रांती करणारे वाडमय आहे. सामान्य लोकांचा बुद्धीभेद न करता त्यांना आवडणा-या जीवनपध्दतीचा अवलंब करून त्यांचे प्रबोधन करणे व त्यांच्यात विचार रुजवून कृती करावयास लावण्याचे सामर्थ्य संत वाडमयात अक्षरा-अक्षरात भरलेले आहे.

कालातील वैचारिकता :

आजचे युग हे विज्ञान युग आहे. वैचारीक स्वातंत्र्याचे युग आहे. आज, संतवाडमयाने देव आणि धर्माचे रूप जे घेतलेले आहे ते थोडे बाजूला सारून त्यातील निव्वळ वैचारीकतेचा जर विचार करायचे म्हटले तरी सुद्धा संतांच्या सारखे विचारवंत किंवा संतांच्यासारखी कालातील वैचारिकता तथाकथित विचारवंतांच्यात सापडणे कठिणच. विचार असेल तर भाव नसतो भाव असेल तर विचार नसतो असे काहीसे चित्र दिसते. संतसाहित्यात मात्र विचार आणि भाव यांचा मिलाफ थक्क करून सोडणारा आहे. आधुनिक विचारवंतांच्याकडून सांगितलेली सर्वच मूल्ये संत-साहित्यात सापडतात. या दृष्टीने आपण जर संतसाहित्याकडे पाहू लागलो, संतसाहित्याचा विचार करू लागलो तर याची प्रचिती आपणास येऊ लागते. व्यक्तित्वा उन्नतीपासून, समाजाच्या उन्नतीपर्यंत विचार करणारे असे संत साहित्य महाराष्ट्रभूमिला मिळाले आहे. विश्वाचे प्रबोधन करण्याचे सामर्थ्य या संत साहित्यात आहे.

प्रबोधन कौशल्य :

कुटुंबाचे ऐक्य, समाजाचे ऐक्य, सुजाण नागरिक, प्रामाणिक व कर्तव्यदक्ष अधिकारी, नेते, कर्मचारी, मजूर, शासन, गरीब, श्रीमंत एवढेच नव्हे तर प्रत्येक मानवाला घडविण्याचे सामर्थ्य संतसाहित्यात ठासून भरलेले आहे. हे कार्य आजही आधुनिक काळातल्या कोणत्याही विचारवंतांच्याकडून झालेले दिसत नाही. एखाद्या विचाराचे समर्थक दुस-या विचारधारेचा व्देष करतात. एखादा समाज दुस-या समाजास दोष देतो. एखादा धर्म दुस-या धर्माला मानत नाही. एखादी संस्कृती दुस-या संस्कृतीस नाकारते. अशा सर्वांना प्रेमाने, मनापासून, अंतःकरणापासून, विचाराने व भावाने जोडायचे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

असेल तर संत साहित्याची शिकवण, प्रबोधनाची पध्दत उचलावीच लागेल. अन्यथा व्यासपीठावर मोठ-मोठे विचार, वैश्विक विचार मांडायचे आणि खाली उतरलेकी माझा विचार श्रेष्ठ की तुझा विचार श्रेष्ठ या विषयी सार्वजनीक अथवा खाजगी ठिकाणी हुज्जत घालत बसायचे असा प्रकार वर्षानुवर्षे चालतच आहे. अशा सर्व गुंतागुंतीतून बाहेर पडायचे झाल्यास संत साहित्याशिवाय दुसरा पर्याय उरत नाही. अठरापगड जातीतल्या लोकांना संत एकत्र आणू शकतात तर एखादा विचारवंत असे का करू शकत नाही? असा प्रश्न सातत्याने भेडसावत राहतो.

अशक्य ते शक्य :

हिंदु-मुस्लिम यांच्यात झालेल्या धार्मिक दंगली अथवा अशीच जगभरातील घडलेली इतर उदाहरणे इतिहासात मिळतातच, पण सिख धर्माच्या 'ग्रंथसाहेबा' सारख्या धर्मग्रंथात संत नामदेवांच्या अभंगाना स्थान मिळते ही घटना विचारवंतांना अवाक् करून सोडणारी नाही का? आपापली आवड, विचार, वृत्ती, प्रवृत्ती, सांभाळून संपूर्ण विश्वाला एका वैचारिक सूत्रात बांधायची ताकत संत साहित्यातल्या विचारात आहे. लौकिक विचारांपासून अलौकिक विचारांचे जीवन समजावणारे साहित्य म्हणजे संतसाहित्य व संतसाहित्यातील वैचारिकता होय.

शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेले स्वराज्य ही मराठी संतांच्या कार्याची अंतिम फलश्रुती होती असे न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडयांसारख्या प्रतिभाशाली विचारवंताने सांगितले आहे. महात्मा फुले व बाबासाहेब आंबेडकर महाराष्ट्रात निर्माण होऊ शकतात याचे कारण सुध्दा संतांच्यात त्यांच्या वाडमयात असलेली समतावादी विचारांची पार्श्वभूमी हे होय.

ज्ञान-कर्म व प्रेमावलंबन :

आजही सामान्य माणूस धर्मश्रद्धेतून, पुण्यप्राप्तीच्या अपेक्षेतून कीर्तन, प्रवचन, पारायण, सप्ताह, वारी इ. गोष्टींचे सानिध्य अनुभवत असतो. शेकडो वर्षे विविध जाती जमातीच्या लोकांना एकत्रित बांधून ठेवणारा संत परिवार, संत वाडमय यांचा विचार आज प्रबुध्द, विचारवंत म्हणविणा-यांनी करायला हवा. संतांनी मानवाला विचार कृतीत आणायला लावले. आजचा विचारवंत हे का करू शकत नाही? कुठे कमी पडत आहे? विचार पेरायला, वाढवायला कुठे चुकतो आहे? याचा खूप गांभीर्याने विचार करण्याचा हा काळ आहे. विविध ज्ञानशाखांच्या नजरेने संतसाहित्याकडे पाहता येते व संत साहित्यातील वैचारिकता व या वैचारिकतेची कालातीत झेप समजावून घेता येते.

कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, समाजसंस्था, राज्यसंस्था, धर्मसंस्था, शिक्षणसंस्था इत्यादींचा ढासळत असलेला डोलारा सावरायचा असेल तर मुळात माणूस घडला पाहिजे, प्रामाणिक कर्तव्य करणारा असला पाहिजे. हे फक्त नियमांच्या, कायद्यांच्या चौकटीत शक्य नाही. ज्ञान आणि प्रेम यांचा समन्वय साधून हे शक्य करता येऊ शकते. संतानी फक्त विचार नाही मांडले तर भावयुक्त बनून ते माणसांमध्ये रुजवले. शिवाजी महाराजांनी फक्त कायदयाने सैनिकांवर धाक ठेवला नाही तर सैनिकांवर बापासारखे, भावासारखे, आप्तेष्टांसारखे, आईसारखे प्रेम केले, काळजी केली. म्हणूनच शिवाजी महाराजांच्या नंतरही सैनिक, स्वराज्य हे आपले आहे म्हणून शत्रुशी लढा देत राहिले. ज्ञान नावाच्या विचार नावाच्या रोपटयाला प्रेम नावाचे, भाव नावाचे पाणी, खत दिल्याशिवाय व आईच्या हृदयाने सांभाळ केल्याशिवाय विचार, ज्ञान नावाचे रोपटे फुलत नाही, फळत नाही. या साध्या सुबोध, सहज समजणाऱ्या शिकवणीचा पाठ संत साहित्य देते. याचा विसर आजच्या तथाकथित वैचारिकतेला पडला आहे का?

वैचारिकतेचे भांडार :

संत साहित्यात सर्व ठिकाणी वैचारिकताच तुडुंब भरलेली आहे. वैयक्तिक, सामाजिक, नैतिक, सांस्कृतिक, तात्वीक, कौतूंबिक, धार्मिक, राजकीय, मानसशास्त्रीय, पर्यावरणीय, स्त्रीवादी, आर्थिक, ऐतिहासिक, भाषिक, साहित्यिक, आध्यात्मिक, इत्यादी दृष्टीकोनातून वैचारिकतेची प्रचिती येईल. बाह्यरूप भक्तीचे आध्यात्माचे जरी दिसत असले तरी संतसाहित्याचे अंतरंग मात्र अभ्यासासाठी स्वीकारल्या जाणाऱ्या अनेक दृष्टिकोनातून अभ्यासता येईल असे आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

एखादा खऱ्या अर्थाने ज्ञानाचा अधिकारवाणीने उपदेश करणारा, मानवी जीवनाला आवश्यक त्या सर्व बाबींचा समावेश आपल्या साहित्यात करतो याचे उत्तम उदाहरण म्हणून संत साहित्याकडे पाहता येईल. ज्ञान नावाची, जीवन नावाची, साहित्य नावाची सुंदर मूर्ती कशी आकाराला येते याचे सर्वश्रेष्ठ उदाहरण म्हणजे संत साहित्य होय. अशा अनेक पैलूंचा विचार करणारे संत साहित्य हे अगदी सहजरित्या लोकांच्या तोंडी रुळू शकते व आवश्यक तो विचार लोकांच्या पर्यंत पोहचवू शकते. यातच संत साहित्याचे सामर्थ्य अनुभवावयाला मिळते. जे वाङ्मय विचारांनी परीपूर्ण असते तेच काळाच्या सिमा ओलांडते. हे मात्र विसरून चालणार नाही. वैचारिक साहित्याची कितीही चर्चा झाली तरी सुध्दा व्यक्ती अथवा समाज अथवा अन्य क्षेत्रात वैचारिकता रुजविण्यासाठी संतांचे प्रबोधन करण्याचे मर्म समजून घ्यावे लागेल. अन्यथा या सर्व चर्चा फक्त ग्रंथातच राहतील आणि सुंदर मानव अथवा समाज पाहायला मिळणे दुर्मिळ होईल.

संत तुकारामाची वैश्विकता :

संत तुकारामांच्या साहित्याचा अभ्यास आपणास वैचारिकतेच्या दृष्टिने करता येईल. समकालीलनत्वाच्या कसोटीवर हे साहित्य पूर्णपणे उतरेल. सार्वकालीन समकालीनत्व हे संत तुकारामांच्या वाङ्मयात पानापानावर पाहायला मिळते. जागतिक दर्जाचा कवी म्हणूनही तुकारामांचा उल्लेख केला जातो. आजच्या विज्ञानयुगात, तंत्रज्ञानाच्या युगातही, अभ्यासक तुकारामांच्या वाङ्मयाचा गौरव जागतिक परिमाण लाभलेले वाङ्मय अथवा वैश्विक वाङ्मय म्हणून चिकित्सा करू पाहतात. यातच संत तुकारामांच्या वाङ्मयाची आजच्या वर्तमान काळाच्या संदर्भातील प्रस्तुतता महत्वाची वाटते.

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥
ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिले देवालया ॥
नामा तयाचा किंकर । तेणे रचिलें ते आवार ॥
जनार्दन एकनाथ । खांब दिधला भागवत ॥
तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥
बहिणी म्हणे फडकती ध्वजा । निरुपणा केले वोजा ॥

हा अभंग ज्ञानेश्वरांपासून ते तुकारामापर्यंतच्या विचारधारेची सातत्यता व एकरूपता समजावतो. एवढेच नव्हे, तर 'तुका झालासे कळस' या वचनातून सूचित झालेला अर्थही खूप विचार करायला लावतो. वारकरी संप्रदायाची विचार सिंचन करण्याची काळानुरूप अनुसरलेली प्रबोधन कार्याची परंपरा तुकारामापर्यंत उत्तरोत्तर अधिक विशाल होत गेलेली दिसते. तात्वीक सामर्थ्याच्या दृष्टीनेही, सामाजिक उपदेशाच्या दृष्टीनेही व निर्भिडतेच्या दृष्टीनेही आणि सर्व सामाजिक घटकांना आपलसं करण्याच्या दृष्टीनेही तुकारामांच्या वैचारिकतेची उंची वाढत गेली आहे. मानवी जीवनाच्या अंगोपअंगाना स्पर्श करणारी ठरलेली आहे. या अर्थाने संत तुकाराम कळस ठरलेले आहेत. फक्त संत मालिकेतील शेवटचे संत असा अर्थ इथे अभिप्रेत नाही. हे येथे विचारात घ्यावे लागेल. त्यांनी प्रतिपादिलेले विचार आजच्या काळास मार्गदर्शक आहेत. मानवास खऱ्या अर्थाने सुसंस्कृत करणारे आहेत.

विषय वैविध्यता :

संत तुकारामांच्या वाङ्मयात विविध विषयांना स्पर्श झालेला आहे. नुसता स्पर्शच नाही झाला तर अधिकारवाणीने उचित जीवनाचरण, उचित कृती मानवांकडून घडण्यासाठी निःशंकपणे, आत्मविश्वासाने विचार दिला आहे. एखादे चित्र काढताना, त्याचे अवयव, त्याचे अलंकार, त्याचा पोषाख इ. बाबी योग्य त्या ठिकाणी चितारल्या व योग्य त्या प्रमाणात चितारल्या तर ते चित्र समतोल वाटेल. जणू असेच मानवी जीवनाचे चित्रण संत तुकारामांनी केलेले आहे. सर्व शास्त्राकडून मानवी जीवन तपासले जाते. योग्य ते निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न होतो. उचित बाबी व अउचित बाबी समजावण्याचा प्रयत्न केला जातो. माणूस ज्या वेळी भोजन करतो त्यावेळी ताटात समतोल आहार घेत असेल तर त्याचे शरीर आरोग्यमय बनेल, पुष्ट बनेल. एखादा पदार्थ आवश्यकतेपेक्षा जास्त खायचा व एखादा पदार्थ खायचाच नाही असे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

केल्यास त्याचे विपरीत परिणाम दिसतात. जणू असेच आजच्या मानवी जीवनाचे झाले आहे. मानवी जीवन समतोल राहिलेले नाही. मानवी जीवनास एखाद्या आवश्यक असणाऱ्या विचारधारेचेही असेच झाले आहे. एकाच विचारधारेला अतिरेकी प्रमाणात स्वीकारल्यास मानवी जीवनाचा तोल जातो. मानवी जीवनास अर्थार्जनाची गरज आहे. नैतिक शिक्षणाची गरज आहे. धार्मिक सलोख्याची गरज आहे. वैश्विक बंधुभावाची गरज आहे. ईश्वरश्रद्धेची गरज आहे. कौटुंबिक ऐक्याची गरज आहे. व्यक्ति स्वातंत्र्याची गरज आहे. देशप्रेम, निसर्गप्रेम, भक्ती, आध्यात्म, विज्ञान इ. अनेक गोष्टींचा समतोल साधल्याशिवाय मानवीजीवनास सुसंस्कृत रूप देता येणार नाही. हे सर्व विचारधारेतून शक्य झाले पाहिजे. पण असे होताना दिसत नाही. मानवी जीवनास पोषक विचार कोणता व माझ्या वैयक्तिक समर्थनाचा विचार कोणता या मध्ये गफलत आजची वैचारिकता व विचारवंत करत आहेत. विचारवंतांनाही योग्य मार्गदर्शन संत तुकारामाच्या वाङ्मयातील वैचारिकता करेल. या दृष्टीने संत तुकारामाच्या वाङ्मयाची वर्तमान काळातील प्रस्तुतता अत्यंत महत्वाची वाटते. योग्य समन्वय तुकारामांच्या वाङ्मयातील वैचारिकता साधते असे नमूद करावेसे वाटते.

समतेचा पुरस्कार :

‘विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेदभ्रम अमंगळ’ या विचारास घेवून संत तुकारामांनी विशाल हृदयाने, व्यापक सहानुभूतीने, स्वानुभवाने समाजाला समजून घेतले. आजच्या काळासारखी शिक्षणसुविधा नसतानाही त्यांनी दिलेली शिकवण समाजाच्या शेवटच्या तळागाळातील माणसापर्यंत पोहचली. संपूर्ण महाराष्ट्र या घटनेस, या कार्यास पाहिलेला आहे. चालते-बोलते ज्ञानभांडार, चालते-बोलते विद्यापीठ, चालते-बोलते वेद, चालती-बोलती अनुभवांची प्रयोगशाळा, सिध्दावस्थेचे मूर्तिमंत विचारवंत अशी नानाविध रूपे संत तुकारामांची दिसतात. देहूला जणू पारमार्थिक विद्यापीठाची स्थापना झाली आणि समतेचा सूर्योदय समाजाने पाहिला. भेदाभेदाने बरबटलेला समाज संत तुकारामांना पाहवला नाही. स्त्री-शूद्रांचे शोषण पाहून ज्यांचे हृदय वेदनेने तडफले अशा तुकारामांनी मानवतेचा विडा उचलला. कामाला लागले. भगवंताचे अधिष्ठान मानले. ‘यातिहीन नये ऐकों ज्यावेद । तया दिले पद वैकुंठीचे’ असा स्वानुभव घेऊन, हाच अनुभव साऱ्या मानवजातीला व दुर्लक्षित समाजालाही घेता यावा म्हणून कार्य केले. अणूरणीया थोकडा असणारा तुकाराम आकाशाएवढा झाला. ‘आपुले मरण पाहिले म्यां डोळा’ असा दिव्य, अनुपम सोहळा त्यांनी अनुभवला. पूर्णावस्थेला पोहचलेला संत तुकाराम. ‘तरुवर बीजापोटी । बीज तरुवरा सेवटी । तैसे तुम्हां आम्हा जाले । एकी एक सामावले’ असा श्रेष्ठ अनुभव घेतलेले संत तुकाराम स्वसुखात गुरफटून न जाता समाजाच्या उन्नतीचा वसा घेतात. वर्णावर्ण व्यवस्था, जातीभेद व्यवस्था पाहून, अनुभवून गुदमरतात. ज्ञानी पुरुषाची मनःस्थिती लोकोध्वारासाठी पेटून उठते. आणि संत तुकाराम गर्जना करतात ‘आता उरलो उपकारापुरता’ आणि विषमतेला विरोध करतात. समतेचा, बंधुत्वाचा विचार मांडतात. वारकरी संप्रदाय भेद मिटविणारा, संत तुकारामांचा विचार भेदाभेदाला जवळ न करणारा असा आहे. ‘बुढती हे जन देखवे न डोळा’ म्हणून संत तुकाराम समाजासाठी जगतात व समतेचे पुरस्कर्ते बनतात. ‘असत्’ चा, विषमतेचा निषेध करतात. ‘यारे सारे लहान थोर । याति भलते नारी नर’ अशी हाक देतात. ‘जे का रंजले गांजले, त्यांसी म्हणे जो आपुले’ या वचनातून समर्थांच्या, साधुंच्या विचारांची दिशा समजावतात. ‘याति कुळ येथे असे अप्रमाण । गुणांचे कारण अंगी असे’ असे ठणकावून सांगितले. जन्मावर आधारित जातिव्यवस्थेला विरोध केला, प्रहार केला. प्रयत्नवादाला महत्व दिले. स्त्रीशूद्रांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला. रात्रंदिन संघर्षाला सामोरे जावून कर्तृत्व सिध्द केले. आत्मभान जागृत करून प्रयत्नवादाचा धडा दिला व समतेचा स्वीकार करून ‘आधी केले मग सांगितले’ असे उदाहरण बनून राहिले.

विशाल चारित्र्याचा विचार :

‘आपुलिया हिता जो असे जागता ।धन्य मातापिता तयाचिया’ अशा प्रकारचे जीवन जगणारी व्यक्ती देवाला सुध्दा आवडते. आपला पुत्र गुणी व्हावा असे आईवडिलांना वाटते, पण असा पुत्र जन्मास येण्यासाठी आईवडिलांचे जगणेही चारित्र्य संपन्न असावयास हवे. म्हणून ‘शुध्द बीजापोटी ।फळे रसाळ गोमटी’ अशी शिकवण देतात, विचार मांडतात.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

यातून वैयक्तिक शिकवणी पासून व्यापकपणे सर्वांना कवेत घेणारा विचार मांडला जातो. व्यक्ती, कुटूंब, समाज यांना दिली जाणारी शिकवण महत्वाची ठरते. 'पराविद्या नारी माऊली समान' असे सांगून 'कुणाही जीवाचा न घडो मत्सर' असा विचार मांडून, उत्तुंग चारित्र्य घडविण्याचा विचार देवून ध्येय साध्य करायचे असेल तर 'निश्चयाचे बळ । तुका म्हणे तेचि फळ' असा मार्ग दाखवितात. 'पवित्र ते कुळ पावन तो देश । जेथे हरीचे दास जन्म घेती' असे कुळ, असा देश निर्माण व्हावयास प्रत्येक व्यक्ती घडली पाहिजे. इथे चारित्र्य नावाच्या संकल्पनेला प्रचंड व्यापक बनवतात व या विचाराने जीवनावश्यक अशा अनेक विचारांना सामावून घेतात. 'अवगुणांचे हाती । आहे अवधीच फजीती' असा परिणाम सांगतात व चारित्र्यवान जीवनाचरणाची आस निर्माण करतात. दुर्जनांचा संग कमालीचा त्याज्य मानतात व सांगतात, 'दुर्जनाची गंधी विष्टिचिये परी । देखोनियां दूरी व्हावें तया' अशी सावधानता कुविचाराविषयी व कुसंगतीविषयी बाळगणे महत्वाचे मानतात. चारित्र्याचा गोडवा चाखायचा असेल व इतरांशी मधुर संबंध निर्माण करायचा असेल तर 'लहानपण देगा देवा । मुंगी साखरेचा रवा' या अभंगातून वर्तन कसे असावे हा विचार सांगतात. मोठेपणा मिरवणे अथवा अहंकार जपणे ही चारित्र्याला येणारी जणू दुर्गंधीच आहे. या दुर्गंधीचा वारा सुध्दा लागला नाही पाहिजे अशी शिकवण देतात. 'सत्यं वद' चे महत्व सांगतात सत्य वचन न बोलणे म्हणजे स्वतःचीच अधोगती करणे मानतात व सांगतात. 'असत्य जे वाणी । तेथे पापाचीच खाणी', 'सत्य बोले मुखे । तेथे उचंबळती सुखे'. यातून जणू सुखी जीवनाचा विचार देतात. संत तुकारामांच्या अभंग वाङ्मयात अभंग चारित्र्य निर्माणाचा विचार ठासून भरलेला दिसेल.

वैश्विक बंधुभाव :

'जे जे भेटे भूत । ते ते मानी भगवंत' 'खेळ मांडियेला वाळवंटी ठायी । नाचती वैष्णव भाई रे' अशा अनेक अभंगातून संत तुकाराम एक महान विचार देऊन जातात. आजच्या विश्वाला मानवा-मानवाचे संबंध प्रेमळ पाहण्याची तहान लागलेली आहे. पण माणूस सख्या भावालाही भाऊ मानायला तयार नाही. आणि आजच्या विचारवंतांना वाटते हे जग सुखी, आनंदी झाले पाहिजे. माणूस माणसाशी जोडला गेला पाहिजे. संत तुकारामांनी प्रत्येक जीव भगवंताचे रूप माना असा उपदेश केला ही फार मोठी गोष्ट आहे. त्यांची ईश्वर श्रद्धा जेव्हा खूप व्यापक बनते तेव्हा त्यांना आलेली ही प्रचिती आहे. सारे लोक एका परमेश्वराची लेकरे आहेत हे पटवून देण्यात तुकाराम यशस्वी झाले आहेत. म्हणून तर ते जातीभेदाचा प्रभाव असतानाही अठरा पगड जातीला एकत्र आणू शकले आणि वाळवंटी ठायी भक्तिखेळ खेळले. ईश्वर श्रद्धेचा पाया मजबूत बांधून समाजात भक्तिच्या आधारे वैश्विक पिता व वैश्विक बंधुभाव समजावण्यास यशस्वी ठरले आहेत. धर्मश्रद्धेचा ईश्वर श्रद्धेचा उपयोग समाजाला प्रबोधन करण्यासाठी करता येतो. शुध्द मानव्याची निर्मिती करता येते असा विचार त्यांच्या अभंग वाङ्मयात अत्यंत निःशंकपणे व आत्मविश्वासाने मांडलेला आहे.

भूतदया :

समाजात सुखवस्तू जीवन जगणारा वर्गही मोठयाप्रमाणात आहे. पण मूलभूत गरजा भागवू न शकणाराही वर्ग आहे. जीवन जगायला समर्थ असणारा वर्ग स्वार्थलोलुप वृत्तीतून बाहेर पडून दीन व गरजू लोकांना दयाभाव दाखवून, शोषितांच्यासाठी लढावयास सिध्द झाला पाहिजे. तरच समर्थाने स्वतःला समर्थ म्हणवून घेण्यात अर्थ आहे. अशा समर्थ लोकांना जागृत करून भूतदयेचा नेमका विचार संत तुकाराम देतात. आजच्या समाजाला स्वस्थ पाहावयाचे झाल्यास 'दया तिचे नाव भूतांचे पालन आणि निर्दळण कंटकांचे' असा आजच्या काळाला प्रस्तुत असणारा विचार मांडतात. खोट्या कर्मकांडाच्या मागे न लागता, खोट्या रुढी-परंपरेत न गुरफटता मानवाचे खरे-खुरे कर्तव्य कसे असावयास हवे हे परखडपणे सांगतात. आजच्या काळात शेकडो-हजारो लोक कुपोषित जीवन जगत आहेत. अनेक लोकांना पोटभर जेवणही मिळत नाही. देवा-धर्माच्या नावावर खोटे समाधान अनुभवतात असे आचरण करून खोटे समाधान मिळविण्यापेक्षा भुकेल्या व्यक्तींना माणूस आपापल्या शक्तिनुसार अन्न देऊ लागला तर कुपोषणाचा प्रश्न प्रश्नच राहणार नाही. म्हणून संत तुकारामाचा भूतदयेचा विचार आज महत्वाचा वाटतो. ते म्हणतात 'भुके नाही अन्न । मेल्यावरी पिंडदान ॥ हे तों

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

चाळवाचाळवी । केले आपणचि जेवी ॥' भूतदयेचा विचार आज खूप महत्वाचा ठरत आहे व हा विचार कित्येक अभंगातून संत तुकारामांनी मांडलेला आहे.

अयाचकतेने ज्ञानदान :

आजच्या काळात शिक्षण सर्वांना मिळत आहे. पण शासनसुध्दा शिक्षणाचा बाजार मांडत आहे. आर्थिक मोबदला घेतल्याशिवाय शिक्षण मिळत नाही. महागडे शिक्षण आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असलेले लोक घेत आहेत. सर्व समाजाला, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसलेल्या लोकांना, आवडेल ते शिक्षण मिळेलच, घेता येईलच असे नाही. देवा धर्माच्या नावावरही आज पैसा गोळा केला जातो. प्रवचनकार, किर्तनकारही आज पैसे घेवून प्रबोधन करत आहेत. पण संत तुकाराम आजच्या काळालाही लाजवेल असा व ज्ञानदान कसे करायला हवे याबद्दल विचार मांडतात व ज्ञानदानाचे पावित्र्य टिकवायचे असेल तर अयाचकतेचा विचार मांडतात व आत्मियेतेने विचार दिल्यास समाज घडवता येतो हे स्वतःच्या आचरणातून दाखवून देतात. ते म्हणतात ...

‘जेथे कीर्तन करावें । तेथें अन्न न सेवावें ॥’

‘तुका म्हणे द्रव्य घेती । देती तेही नरकाजाती ॥’

असे पावित्र्य ज्ञानदानाचे राहिले पाहिजे. व्याख्याने, प्रवचने, कीर्तने, प्रबोधने करणारे लोक, समाज घडविण्यासाठी तळमळणारे तथाकथित लोक, तुकारामांच्या या विचाराचा उपयोग आजच्या काळाची गरज अथवा प्रस्तुतता म्हणून करतील का ?

अर्थार्जनाची पावित्र्यता :

वर्तमानकाळ हा अर्थार्जनाचा विचार रात्रंदिवस करतो आहे. कमालीचे महत्व अर्थप्राप्तीस आलेले आहे. शिक्षणक्षेत्रात सुध्दा विद्यार्थी येतो तो मुळी अर्थार्जनाचे ध्येय ठेवूनच. पालक सुध्दा पाल्याला अशाच क्षेत्रात घालू इच्छितात की ज्या क्षेत्रातून भरपूर अर्थप्राप्ती करून घेता येईल. शिक्षण, ज्ञान मिळविण्याचा हेतूच शुध्द ज्ञानार्जनाचा राहिलेला नाही. जो तो फक्त फायदावादी बनलेला दिसतो. प्रत्येक गोष्टीत मला काय मिळेल याचाच विचार करताना दिसत आहे. पैसा मिळविण्याचा अतिरेकी हव्यासामुळे सेवाक्षेत्रे व सर्वच क्षेत्रांमध्ये पैसा कसा मिळविता येईल याचाच विचार ध्यानीमनी तरळत असताना दिसतो. पैशासाठी वाटेल ते कृत्य करण्यास माणूस धजेना झालाय. पैसा, पैसा आणि पैसा बसू एवढेच काय ते त्याचे ध्येय होऊन बसले आहे. पण अर्थप्राप्तीचा हेतू साध्य करताना योग्य अयोग्य मार्गाचा अवलंब करण्यात कसलेच ताळतंत्र ठेवत नाही. अशा काळाला अर्थार्जनाचे पावित्र्य सांभाळण्याचा विचार मिळणे अत्यंत निकडीचे बनले आहे. विचार देणाऱ्यातही हे पावित्र्य दिसेनासे झाले आहे. त्यामुळे अर्थार्जन पावित्र्याचा जो संस्कार व्हायला हवा तो होताना दिसत नाही. अशा वेळी संत तुकारामांचे अर्थपावित्र्याचे विचार अनमोल वाटतात ते म्हणतात....

‘जोडोनियां धन उत्तम वेव्हारें । उदास विचारें वेच करी ॥

उत्तमची गति तो एक पावेल । उत्तम भोगील जीवखाणी ॥’

त्यामुळे अर्थप्राप्तीची भूक पावित्र्यता सांभाळून भागवली पाहिजे. कितीही धन मिळविले तरी जीवन आनंदी, सुखी बनविण्यासाठी धनाचे महत्व मर्यादितच आहे. हे सत्य नाकारून चालणार नाही. म्हणून ते सांगतात. ‘धन मेळवून कोटी । सर्वे न ये रे लंगोटी’ ही वस्तुस्थिती मान्यच करावी लागते. प्रस्तुत वर्तमान काळात अर्थपावित्र्याचा विचार केला जात नसल्याने व केला तरी पावित्र्याचा, सरळ मार्गाने धन कमाविण्याचा, योग्य मोबदला घेण्याचा संस्कार, विचार न रुजल्याने अवैध पध्दतीने अर्थप्राप्ती करून घेण्यातच धन्यता मानणारा काळ समाजास अधःपतनाकडे घेऊन जात आहे. सर्व काही आहे पण जीवन सुखी मात्र नाही याचा अनुभव थोड्याफार प्रमाणात आपण सर्वजन घेतच आहोत.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

पर्यावरणवादी विचार :

पर्यावरणाकडे, निसर्गाकडे आत्मियतेने पाहण्याचा दृष्टीकोन माणसाने गमावला आहे. निसर्गाला ओरबाडून जीवन जगण्यात माणसाला मौज वाटत आहे. निसर्ग वाचला तरच माणूस वाचेल. माणसाचे अस्तित्व सुरक्षित राहिल. मानवी जीवनावर होत असलेल्या बिघडलेल्या विपरीत पर्यावरणाचा गंभीर परिणाम आज जाणवत आहे. मानवी आरोग्य, जीवसृष्टीचे आरोग्य धोक्यात आले आहे. आज माणूस बिघडलेल्या पर्यावरणामुळे मृत्यूपंथाची घंटा ऐकतो आहे. स्वतःच्या नाशाची चाहूल लागल्याने निसर्गाचा, पर्यावरणाचा थोडासा विचार डोकावतो आहे पण हे सुद्धा गांभीर्याने घडत नाही. अशा काळाला संत तुकारामांचा निसर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन संजीवनी देणारा ठरत आहे. भावयुक्त दृष्टीने निसर्गाचा विचार कराल तर सुरक्षित जीवन जगालच जगाल पण निसर्गाला आपला मानून, उपयुक्ततेच्या पुढे नेणारा भावमयतेचा, सगे, सोयरे समजून जिव्हाळ्याचे नाते जोडण्यातला आनंद अनमोल असेल. मानवी जीवनाला व सृष्टीला फुलविणारा ठरेल, स्वास्थ्य देणारा ठरेल. म्हणून संत तुकाराम निसर्गाकडे, पर्यावरणाकडे पाहण्याची जी दृष्टी देतात त्या दृष्टीची, विचाराची झेप, उंची आपल्याला अंतर्मुख करणारी ठरते. त्यांनी त्यांच्या वाङ्मयातून मांडलेला विचार अंतर्मुख करून सोडतो. संत तुकाराम म्हणतात...

वृक्षवल्ली आम्हां सोयरे वनचरें । पक्षी ही सुस्वरें आळविति ॥१॥
येणें सुखें रुचे एकांताचा वास । नाही गुण दोष अंगा येत ॥२॥
आकाश मंडप पृथिवी आसन । रमे तेथें मन क्रीडा करुं ॥३॥
कंथाकर्मंडलू देहउपचारा । जाणवितो वारा अवसरु ॥४॥
हरिकथा भोजन परवडी विस्तार । करोनि प्रकार सेवूं रुचि ॥५॥
तुका म्हणे होय मनासी संवाद । आपुलाचि वाद आपणांसी ॥६॥

समारोप :

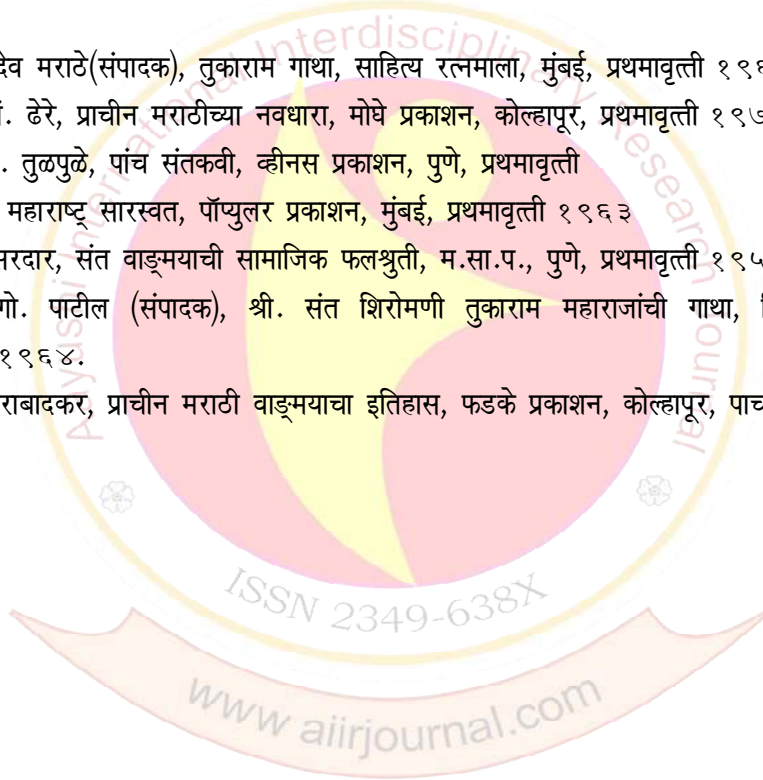
मानवी समुहजीवनाला वैचारिक समृद्धी देणारे संत तुकाराम यांचे वाङ्मय म्हणजे विश्वात प्रतिपादिलेल्या आजपर्यंतच्या विचारांचा सार अथवा अर्क म्हणावा लागेल. मानवी जीवनास स्वास्थ्य देणारा व वैचारिक गोंधळातून निःसंशयपणे, निःसंदिग्धपणे बाहेर काढणारा असा विचारवंत इतिहासामध्ये दुर्मिळच म्हणावा लागेल. व्यक्तिजीवनापासून समुहजीवनापर्यंत व कुटूंबापासून वैश्विक ऐक्यापर्यंतची विचारधारा संत तुकारामांच्या वाङ्मयात सापडते. व्यक्ति उन्नती, कुटूंब उन्नती, समाजोन्नती, व्यवहारोन्नती, विचारोन्नती, नैतिक आचरण, भावयुक्त आचरण, कर्मपावित्र्य, विचारपावित्र्य, अर्थपावित्र्य, मनःपावित्र्य, हेतूपावित्र्य, दृष्टिकोन शुद्धता, नेतृत्व परिपक्वता, संतत्व पावित्र्यता, भक्तिपावित्र्यता, ज्ञानपावित्र्यता, निसर्गभावमयता, संस्कार सिंचनता, स्वास्थ्यमय समाजोपदेशता, निःस्पृहता, अयाचकता, निष्काम कर्माचरणता, इहलोकी जीवनाची व पारलौकिक जीवनाची सार्थकता आणि मानवी जीवनाची साफल्यता इ. अनेक बाबतीत संत तुकारामांची वैचारिकता मानवीजीवनास सिद्धावस्थेपर्यंत पोहचवू शकते. त्यांच्या वाङ्मयाचे सामर्थ्य म्हणजे आजच्या वर्तमान काळाला तर घडवेलच घडवेल पण भविष्याला सुद्धा दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक ठरेल. प्रस्तुत काळाला दिशा देणारे, चिरंतन वैचारिकता देणारे, काळानुरूप प्रबोधन करणारे, कालातीत वैचारिकता मांडणारे, अशक्य ते शक्य करणारे, ज्ञान, कर्म व प्रेमाची मूस बांधणारे, वैचारिकतेचे भांडार असणारे, वैचारिकतेला वैश्विक रूप प्राप्त करून देणारे, विषय वैविध्यतेने भरलेले, नटलेले, समत्वाची भूक भागवणारे, विशाल आणि विशुद्ध चारित्र्याची तहान भागवणारे, विश्वबंधुत्वाचे साधन ठरलेले, भूतदयेने मानवतेला शोभविणारे, समर्थांना शक्तिचा सदुपयोग करायला लावणारे, अयाचकतेने ज्ञानदानाला शिखरावर नेलेले, ठेचकाळणाऱ्या, डळमळणाऱ्या मानवी जीवनाला महामार्गावरून गतिमान करणारे, संतत्वाचा समाज प्रबोधनाचा, समाज सुधारकाचा, द्रष्ट्या नेतृत्वाचा, जीवनवादी कवित्वाचा महिमा वाढविणारे, कृतिशील तत्वज्ञानाला कवेत घेणारे वाङ्मय आणि विचार म्हणजे संत तुकाराम. 'आम्हां हे कौतुक जगा द्यावी नीत' हे व्रत घेऊन 'माझीये युक्तीचा नव्हे हा प्रकार । मज विश्वंभर बोलवितो' असा विनय स्वीकारून 'जेणे वाढे अपकीर्ति । सर्वांहीं तें वर्जावें ॥ सत्य रुचे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

भलेपण । वचन ते जगासी ॥' अशी समज बाळगून 'ओले मूळ भेदी खडकाचें अंग । अभ्यासासी सांग कार्यसिध्दी ॥' हे मर्म ओळखून, प्रसंगी परखड बनून 'वेदांचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा । इतरांनी वहावाभार माथा' अशा आत्मविश्वासाने 'आनंदाचे डोही आनंद तरंग । आनंदाचि अंग आनंदाचे॥' असा अनुभव घेतात आणि 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती। देह झिजवितो उपकारे॥' असे ध्येय उरासी बाळगून 'आम्ही वैकुंठवासी। आलो याचि कारणासी। बोलिलेजे ऋषी। साच भावे वर्तावया॥' असे कार्य अविरतपणे करत राहतात. विवकेयुक्त वाणीचा सूर्य होऊन विश्वाला ज्ञानप्रकाश देत राहतात.

साधन ग्रंथ

१. विठ्ठलबुवा कृष्णाजीपंत देवडीकर(संपादक), तुकाराम गाथा, श्री ज्ञानेश्वर महाराज संस्थान, आळंदी, प्रथमावृत्ती १९९३.
२. अनंत वासुदेव मराठे(संपादक), तुकाराम गाथा, साहित्य रत्नमाला, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९६४.
३. डॉ. रा. चिं. ढेरे, प्राचीन मराठीच्या नवधारा, मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९७२.
४. डॉ. शं. गो. तुळपुळे, पांच संतकवी, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती
५. वि.ल.भावे, महाराष्ट्र सारस्वत, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९६३
६. प्रा.गं.बा. सरदार, संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती, म.सा.प., पुणे, प्रथमावृत्ती १९५०
७. श्री. रा. गो. पाटील (संपादक), श्री. संत शिरोमणी तुकाराम महाराजांची गाथा, विठ्ठल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९६४.
८. ल.रा. नसिराबादकर, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पाचवी आवृत्ती १९९४.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

नारायण सुर्वेच्या कवितेतील वैचारिकता

डॉ. नितीश पांडुरंग सावंत

मराठी विभाग प्रमुख, जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

‘साहित्य’ हा जीवनव्यवहाराचा एक भाग आहे. जीवनापलीकडे साहित्याचे ‘स्वतंत्र’ आणि ‘स्वयंभू’ असे अस्तित्व असू शकत नाही. साहित्यातही कोणती ना कोणती विचारसरणी किंवा मूल्यदृष्टी प्रेरणास्त्रोत पुरवत आली. आहे साहित्य कृतीतून ती अविष्कृत होत राहिलेली आहे. काही साहित्यकृतींच्या बाबतीत ती मूल्यदृष्टी बलस्थान म्हणून वावरताना दिसते. नारायण सुर्वेच्या कवितेतून त्यांची साम्यवादी दृष्टी बाजूला करता येत नाही. त्यांच्या कवितेतून साम्यवादी विचार दूर केला तर त्यांच्या कवितेला अर्थ राहणार नाही. तेच त्यांच्या कवितेचे बलस्थान आहे. मराठी साहित्यात वेगवेगळ्या ‘मूल्यदृष्टी’ साहित्यिकांना प्रभावित करताना आढळतात. अभिजातवाद, सौंदर्यवाद, कलावाद, जीवनवाद, रूपवाद, अस्तित्ववाद आदीबंधाचा शोध अशा अनेक मूल्यदृष्टींनी मराठी साहित्यावर वेगवेगळ्या कालखंडात प्रभाव गाजवलेला आहे. वेगवेगळ्या साहित्यकारांना प्रभावित केलेले आहे. काही साहित्यकार सातत्याने एकाच मूल्यदृष्टीच्या प्रभावाखाली लिहित राहिलेले दिसतात. तर काही मार्ग बदलून वेगळ्या वाटेने वाटचाल करताना दिसतात. ‘स्त्रीवाद’ ही १९७५ नंतर आकारास आलेली मूल्यदृष्टी आहे.

स्त्रीवाद : सामाजिक संदर्भ

महाराष्ट्रात स्त्रियांच्या उत्थानासाठी, त्यांच्या विकासासाठी कार्य करणाऱ्या समाजसुधारकांची एक थोर पंरपरा दिसते. महात्मा फुले, आगरकर, महर्षी कर्वे, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशा अनेक महात्मांनी स्त्रियांना समान स्थान मिळवून देण्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळात खूप प्रयत्न केलेत. १९७५ हे ‘युनो’ ने स्त्रीमुक्ती वर्ष म्हणून साजरे करायचे ठरवले. १९७१ साली सर्व सदस्य देशांना ‘युनो’ ने पत्र पाठवून विचारले की “तुमच्या देशातील स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे”¹ याचा अहवाल आमच्याकडे पाठवा. भारताच्या समाज कल्याण खात्याकडे असे पत्र आले तेव्हा त्यांच्या असे लक्षात आले की, समाज कल्याण खात्यात ‘दलित’, ‘युवक’, ‘आदिवासी’ असे निरनिराळे विभाग होते पण ‘स्त्री’ हा स्वतंत्र विभाग समाजकल्याण खात्याकडे नव्हताच. हे पत्र अनेक दिवस समाजकल्याण खात्यात एका विभागाकडून दुसऱ्या विभागाकडे फिरत राहिले. शेवटी समाज कल्याण खात्याच्या राज्यमंत्री श्रीमती फुलरेणू गूहा यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली गेली. तिने भारतातील स्त्रियांच्या परिस्थितीविषयी माहिती गोळा केली आणि हा अहवाल १९७५ साली ‘समानतेकडे वाटचाल’ (Towards Equality) या नावाने प्रसिध्द झाला.

नारायण सुर्वेच्या कवितेतील स्त्री

सुर्वेची प्रेमकविता ही निखळ ‘प्रेमकविता’ म्हणून न येता जीवनाचा अपरिहार्य आणि महत्वाचा भाग म्हणून येते कारण सुर्वे प्रेमासाठी प्रेमकविता लिहीणारे कवी नाहीत. जीवनातील प्रेमाचा आवश्यक वाटा मान्य करून प्रेम तपशीलांसह भोगणारे कवी आहेत. या तपशिलांत जसे सुख आहे. तसे दुःखही आहे. आनंद आहे तशा यातनाही आहेत. सुर्वेच्या कवितेतील प्रेयसी ही निःसंशय त्यांची पत्नी असली तरी कवितेतील वैवाहिक संदर्भ खाजगी नाहीत साऱ्या कष्टकरी माऊल्यांचे प्रतिनिधीत्व करण्याची असामान्य ताकद या कवितेमध्ये आहे.

डोंगरी शेत माझ मी बेनू किती

आलं वरीस आम्ही राबाबं किती.

अशी कष्टकरी स्त्री त्यांच्या कवितेत दिसते

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सुर्व्याच्या कवितेतील स्त्री आपल्या सोबत जीवनाकडे सर्व वास्तवसंदर्भ घेऊन येते. मानवी जीवनाती 'दुःख' या मुलभूततेवर सुर्व्याचा डोळा सतत रोखलेला असतो. स्त्रीच्या दुःखाला आणि असुरक्षित जीवनाला बाहय जगातील ताणतणाव अधिक जबाबदार आहेत. सातत्याने संघर्षशील जीवन तिच्या वाट्याला येते. त्यामुळे नुसत्या वैयक्तिक बाबी घेऊन त्यावर सगळे प्रेम बेतून सुर्व्याची कविता उभी राहत नाही.

स्त्री – पुरुष म्हणजे हया जगण्याच्या संघर्षाची दोन चाके, तेव्हा उभयतांच्या जगण्यात येणाऱ्या सर्व सुख दुःखाची, प्रसंगाची आठवण ठेवीत त्यांची कविता पुढे जाते. उदाहरण दयायचे झाल्यास 'पावसाळा' ही कविता पाहता येईल. आधुनिक मराठी कवितेतील पावसाळ्याच्या साऱ्या कविता एकत्र केल्या तर अनेक रमणीय रूपात पाऊस भेटीला येतो. बालकविंच्या कवितेत येणारे 'सरसर शिरवे' बोरकरांच्या 'सरीवर सरी आल्या ग' ग्रेसच्या कवितेत 'दुःखाला हलकेच जाग आणणारा' पाऊस विठ्ठल वाघांच्या 'ढगांचे ढोल वाजवत' येणारा पाऊस महानोरानी पाहीलेले 'चिंब झाली पावसाने दुर राने गर्दशी ओली निळाई डोंगराने' असे पावसाचे बेहोश रूप धारण करते. पावसाची अनेक रूपे अनेक कवींनी पाऊस म्हणजे सृजन पाऊस म्हणजे जीवनघाट. शेतकऱ्याच्या डोळ्यात आनंद उभा करणारा असा.

सुर्व्यांना मात्र पावसाचे रमणीयत्व दसत नाही असे नव्हे पण. या रणीयत्वापेक्षा समोरचे भीषण प्रश्न त्यांना अधिक जाणवतात. उन्मत गडगडात करीत विजांचे आसूड ओढीत किरबीजी राखी ढगांचे गुबगुबीत कळप हाकारीत आणणारा पाऊस आता अनेकांचे संसार पाण्यावर तरंगवणार कारण गटारे तुंबणार, रस्यावरून पाण्याचा पूर रोगांवात धावू लागतो. झोपडपट्ट्यातील घरे रस्ते पाण्याखाली समुद्र फुगतो. सगळा दबलेला गाळ वर येतो. पावसाचे सृजनदायी स्वरूप विसरून कविच्या डोळ्यात जाळ पेटतो आणि

'आता हया वाटे वरून

दोन पोरांना धरून

ती कशी जाईल ?

(पावसाळा, माझी विदयापीठ पृ. ५१)

हा पडलेला प्रश्न

सुर्वे आपला कवितेबद्दल सांगतात – माऱ्या प्रेमकवितेकडे पाहताना ती प्रौढावस्थेतील कविता आहे. सांसारिक प्रेमातील कविता आहे. असं म्हटलं जाऊ लागलं आहे. पण एक गोष्ट खरी की, असंही प्रेम असू शकते. असं भान आता यायला लागलं आहे. पण एक गोष्ट खरी की, अठरावीस वर्षांचा मुलाच्या प्रेमावर आधारलेली माझी कविता नसेल, नाहीही. परंतु त्यांनतर कवितेची सुजाण जाण म्हणजे प्रेमाकडे पाहण्याची असते ती माऱ्या कवितेने स्वीकारली. याच कारण असं की, मीच मुळीच तीस पस्तीस वर्षे वयानंतर कविता लिहायला लागलो. त्यामुळं माझं एक मन तयार झालं होत की, जीवनातल्या सर्व प्रश्नांकडे पाहण्यासाठी जे बॅलन्सिंग लागतं ते मला परिस्थितीन शिकविलं होत. ते बॅलन्सिंगच भान माऱ्या पुढच्या कवितातून व्यक्त झालं आहे असं मला वाटतं .''^२

परिस्थितीशी सामना करण्यासाठी जेव्हा या जगातील माणसे बाहेर पडतात तेव्हा रस्ते रणक्षेत्र असतात आणि फुटपाथ विसाव्याचे ठिकाण. दिवसेंदिवस घराकडे, पत्नीकडे लक्ष द्यायला अवसर मिळत नाही, कारण एक पाय लढ्यात तर दुसरा जेलमध्ये. घराची बातमी त्याला कर्णोपकर्णीच कळते.

'परवा वामन्याच्या बायकोला पोचवून आलो .

पींड आडवा आला म्हणतात,

तेव्हा कळलं,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सावकरानं जप्ती आणली.

आणि तू,

ममद्याच्या पडवीत तीन धोंडे मांडलेस

जीव जळला माझा

पण रात्री पुन्हा गेटात घातल'

(- तर समज, नव्या माणसाने आगमन पृ. ५१)

स्वतःच्या घरावर सावकाराची जप्ती आली, बायकोला घर सोडून ममद्याला पडवीत तीन दगडाची चूल पेटवावी लागली, हे कळले तरी कुठे? तर वामन्याचा बायकोला स्मशानात पोचवायला गेल्यावर! त्या वामन्याला बायकोच्या आजारपणात जवळ बसायला अवसर नव्हता, आणि याला घरावर जप्ती आली तरीही घरी थांबायला बघायला वेळ नाही. कारण रात्री पुन्हा पोलीसांनी गेटात घातले आणि या अवस्थेत पत्नीला निरोप काय ? तर

'माझ्याकडून काहीच कळले नाही,

तर समज

मी ठीकच असेन,

(-तर समज नव्या माणसाने आगमन पृ ५०)

तिने आवडीने केलेला स्वयंपाक खायला देखील हा कधी घरात नसतोच. रात्र ताऱ्यांनी भिजते. तिची तरुण गात्रे शहारून उठतात. तेव्हा हा एकतर सभेत असतो किंवा भूईपत्र रंगवीत असतो. सल्ला हा की तिने उपाशी बसून वाट पाहू नयेसरते प्रहर मोजू नये उलट

'कधीतरी राक्षस येतील
आपुले दार ठोठावतील
घराची झडतीही घेतील
क्षणभरही थरकू नाको '

(थरकू नको, ऐसा गा..... पृ २७)

सुर्व्याच्या कवितेत 'स्त्री' ची अनेक अर्थाने कोंडी झालेली दिसते. तिचे सांसारिक जीवन उध्वस्त झालेले दिसते. भावजीवन गुदमरलेले आहे. भोवतालच्या वास्तवाच्या ताणाखाली ती सातत्याने वावरत असते तरीही ती सामंजस्य आहे, तिला परिस्थिती सापेक्ष सुजाणता प्राप्त झाली आहे. त्याच्या ज्या अपेक्षा तिच्याकडून आहेत त्या तर ती पूर्ण करतेच. उलट जेव्हा त्याची अवस्था गुदमरलेली, गोधळलेली असते तेव्हा धीर देते.

तू थकला असशील तर
माझी देहवात पेटवून ठेव
धुसर धुक्यातील जगात
हातात हात घेतले आपण
तू म्हणालास तेव्हा,
तुझा हात हृदयावर ठेव
असा समीप ये, आणि
सगळे सागायचे सांगून टाक

(धीर , माझे विद्यापीठ पृ. ४२)

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

नारायण सुर्व्याच्या सर्वच कवितामधून कठोर वास्तव वारंवार प्रकट होते. किंबहुना सुर्वे स्वतःच्या जाणिवेला वारंवार कठोरतेच्या तागडीत मोजतात आणि नंतरच प्रकट करतात सुर्वेची प्रेमकविता ही एकटया कवीची नाही तर जीवनामध्ये साथ दिलेल्या पत्नीची आणि तिने उपसलेल्या कष्टाची ही कविता आहे. नरहर कुरुंदकर म्हणतात, "ही कहाणी केवळ 'मी' ची कहाणी नाही. ती मी च्या सहचारीणीची सुद्धा कहाणी आहे किंबहुना या विद्यापीठात हा विद्यार्थी शिकत राहिला तो प्राध्यापकाच्या आधाराने. हा आधार जर नसता तर विद्यापीठातून विद्यार्थी केव्हाच पळून गेला असता " 3

मला भरपूर वाढून
स्वतः अर्धपोटी राहून
काळोखातच फिरवीसी
गार बोटे गालांवरून
अर्ध मितल्या पापणीत
स्वप्ने येती पंख लावून
बाचुकली होऊन कां ग
कुठेतरी जाती पळून
जाती जशा उल्का जळून

(थोडी ठेव, ऐसा गामी ब्रम्ह, पृ. ९)

संसारातील ही ओढग्रस्तता पचवून धीर टिकवून ठेवणारी, उदास अवस्थेत खंबीर आधार देणारी थकलेल्या अवस्थेत चैत्रपालवी होऊन पदाराने घाम टिपणारी आणि 'किती वाळलात तुम्ही' असे हळवेपणाने विचारणारी पत्नी जेव्हा संसाराचा खांब निकराने तोलून धरते तेव्हा ती पत्नी नसते तर घराच्या उभारणीतील एक भागीदारीण, सहचारीणी, सहप्रवाशी असते. प्राप्त आर्थिक परिस्थितीत पत्नीचे प्रत्यक्ष सहकार्य अपरिहार्य आहे.

सुर्वेच्या कवितेतील स्त्रीच्या दुःखात जसे वैयक्तिक जीवन संदर्भ आहेत, त्याहीपेक्षा भोवतालच्या जीवनातले वास्तव आणि त्यातील ताण-तणाव अधिक जबाबदार आहेत सुर्वे पत्नीचे दुःख तिच्या भावभावनांच्या चढाव-उतार यांचा आलेख काढीत असतानाच व्यक्तिजीवन कलात्मकरित्या समष्टी जीवनाशी जोडून टाकतात.

संदर्भग्रंथ

1. मुल्यसंकल्पना व साहित्यविचार : संपा - प्रकाश नेदकर (प्रा. बाळकृष्ण काळेकर गौरवग्रंथ)
2. नारायण सुर्वे 'मधुरा' दिवाळी अंक १९७६
3. नरहर कुरुंदकर सर्व सुर्वे, पृष्ठ ११०
4. भारतीय स्त्री जीवन - गीता साने. मौज प्रका १९९७
5. ऐसा गा मी ब्रम्ह - नारायण सुर्वे - अभिनव प्रका. मुंबई १९६२
6. नव्या माणसाचे आगमन - नारायण सुर्वे - पॉप्युलर प्रका. मुंबई १९८८

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संत तुकाराम आणि कबीर यांच्या विचारधारेतील साम्यस्थळे

प्रा. सुखदेव नारायण एकल

सहाय्यक प्राध्यापक, कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंगलज

प्रस्तावना-

महाराष्ट्रातील परखड समाजसुधारक संत म्हणून संत तुकाराम यांच्याकडे पाहिले जाते. तर उत्तर भारतातील लोकात्तर संत म्हणून संत कबीर यांच्याकडे पाहिले जाते. दोन्ही संतानी आपल्या कार्यातून आणि विचारातून भारतीय साहित्यविश्वाला समृद्ध केले आहे. या दोन संतानी आपल्या विचारातून तत्कालीन जीवनाच्या सर्वच सीमारेषा पार करून माणसा-माणसात कसला भेद नाही हे दाखवून दिले. झोपलेल्या समाजातील मानवी चेतनेचे प्रबोधन प्रबोधन करून एका नव्या विश्वधर्माची निर्मिती केली. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये संत तुकाराम व संत कबीर यांच्यातील वैचारिक साम्याचा आढावा घेतला जाणार आहे.

संत तुकाराम आणि संत कबीर हे दोघेही क्रांतिकारी समाजसुधारक तसेच स्पष्ट व परखड वाणी असणारे, आपल्या जीवनात माणसाला केंद्रस्थानी मानणारे, धार्मिक तसेच सामाजिक पाखंडतेवर आपल्या आचार विचारातून हल्ला चढविणारे महान विचारवंत म्हणून जगाला परिचित आहेत. तसे दोघेही वैष्णव. एक महाराष्ट्रातील तर दुसरे उत्तर भारतातील. दोघांच्याही वृत्ती प्रवृत्तीमध्ये कमालीचे साम्य. जातीपंथाची बंधने दोघांनी झुगारून देवून आपले आयुष्य समाजसेवेसाठी वेचले. एक कुणबी तर दुसरा विणकर. आपला व्यवसाय करित दोघांनीही ईश्वराची भक्ती केली. एकाने सगुण भक्ती तर एकाने निर्गुण भक्ती केली. या दोघांनीही माणसातील देवत्व स्वीकारून माणूसकीचा अखंड झरा आपल्या अभंगवाणीतून व्यक्त केला. निर्भिडता सत्यवादीता, अहिंसा, प्रेम यांचा प्रचार आणि प्रसार आपल्या कार्यातून या दोघांनी आयुष्यभर केला. समाजातील कर्मकांडी लोकांचा दोघांनी टोकाचा विरोध झाला. जगण्यातील अनुभवातून दोघांचं काव्य जन्माला आलं. धर्माच्या नावावर चाललेला अमानुष व्यवहार याला अखंड विरोध या दोन्ही संतानी केला. या दोन्ही संतांच्या वाङ्मयातील विचारधारा नेमकी कशी होती याचा विचार पुढील विश्लेषणातून करता येईल.

संत तुकाराम आणि कबीर या दोघांचा पिंड जसा भावनाप्रधान होता तसा तो परखड समाजसुधारकांचाही होता. दोघांचेही दुधारी व्यक्तिमत्त्व होते. आपआपल्या परंपरेतील सर्व विचारधारा अंगिकारून या विचारधारेला नवा आयाम देण्याचा दोघांनी प्रयत्न केला असे दिसून येते. हे दोन्ही संत क्रांतिकारी विचारांनी प्रभावित असे होते. कवी संत आणि साधक, समाजसुधारक अशी विविध वैशिष्ट्ये त्यांच्या व्यक्तिमत्वात एकवटलेली होती. जाती-भेद व कर्मकांडास विरोध करित त्यांनी विश्वधर्माचे स्वप्न पाहिले होते की ज्यामध्ये सर्व धर्मांचे, पंथाचे लोक एकत्र एका पंक्तीत बसून सुखी व समाधानाने आनंदाने जीवन जगू शकतील ही प्रगल्भ दृष्टी तुकाराम व कबीरांमध्ये होती. विशेषतः त्यांच्या विचारधारेची आधारशीला ही अनुभव ज्ञानाची आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितेतील भक्ती व चिंतन अत्यंत उच्च कोटीचे आहे असे दिसून येते. कबीर व तुकाराम यांच्यात जवळ जवळ सव्वाशे ते दिडशे वर्षांचे अंतर होते. याविषयी डॉ. ल. रा. पांगारकर म्हणतात, 'उत्तर हिंदुस्थानातील संतकवीपैकी कबीरांच्या दोहयाशी तुकोबांच्या अभंगाशी बरेच साम्य होते.'^१

कोणत्याही समाजात जसे काही सज्जन असतात तसे काही दुर्जनही असतात. कारण मनुष्यस्वभाव हा त्रिगुणात्मक आहे काही लोक सात्विक वृत्तीचे असतात तर काही लोक दुष्ट प्रवृत्तीचे असतात. पण जेव्हा देवधर्म मानणारे, स्वार्थ आणि विषयोपभोग हे जीविताचे ध्येय मानणारे, त्याकरिता इतरांना पीडणारे दुष्ट प्रवृत्तीचे लोक समाजात अधिक असतात तेव्हा तो समाज पतित व परतंत्र होतो अशावेळी समाजाची शुद्धी करणाऱ्या, सामाजिक अन्यायाला वाचा फोडणाऱ्या सात्विक परंतु दुर्बल लोकांच्या बाजूने उभे राहणाऱ्या सत्पुरुषांना अप्रियता सहन करून टिका करावी लागते. खरे तर अशा लोकांवर टिका करणे ही सोपी गोष्ट नसते तर ते एक खडतर आव्हान असते. हे खडतर आव्हान तुकाराम आणि कबीर यांनी आपल्या विचारधारांतून केले असे दिसून येते. खरे तर संतांच्या विचाराची आणि कार्याची

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महती सुमारे शतकापूर्वीच न्या. रानडे यांनी आपल्या Rise of Maratha Power या ग्रंथामधून प्रकट केली आहे. पण आज विचारवंताना त्याचा विसर पडला आहे.

समाजाला परिवर्तनाच्या वाटेवर आणावयाचे असेल तर समाजातील वाईट गोष्टींचा समाचार घेतला पाहिजे. हेच मुख्य काम संत तुकाराम आणि संत कबीर यांनी केले. सज्जनांना साथ व दुर्जनांचा नायनाट ही भूमिका ठेवली. समाजाच्या शुद्धिकरणाचे मोठे काम या संतांनी आपल्या कार्यातून केले. या संदर्भात कबीरांबद्दल रामकुमार वर्मा यांची नोंद महत्त्वाची वाटते ती अशी, 'संत कबीर एक क्रांतिकारी कवी थे । परम्परासे आनेवाली समस्त मान्यताओं को किस प्रकार युग के अनुकूल परिवर्तित किया जा सकता है, यह अन्तर्दृष्टी संत कबीर में थी। यह कारण है की शास्त्रीय ज्ञान की उपेक्षा करते हुए उन्होंने जनमानस को समझा और जातिभेद एवं कर्मकांडो का विरोध करते हुए उन्होंने ऐसे विश्व-धर्म की परिकल्पना की, जिसमें विविध वर्गोंके लोग बिना किसी बाधा के समान रूप के एक पंक्तीमें बैठ सकें ।'^२ असा मानवतेचा विचार कबीरांनी आपल्या विचारात ठेवला. त्यांनी समाजातील विषमतेवर बोट ठेवले व तिचे निर्मुलन करण्याचा अटोकाट प्रयत्न केला. संत तुकारामाचीही भूमिका यापेक्षा फार वेगळी नव्हती असे दिसून येते. एकीकडे भक्ती तर दुसरीकडे दया तिचे नाव भूतांचे पाळण । आणि निर्दालण कंटकांचे अशी भूमिका तुकारामांची होती. तुकारामांच्या या भूमिकेचा विचार करताना डॉ. ल. रा. नसिराबादकर यांच्या विचाराची नोंद घ्यावीशी वाटते. ते म्हणतात, 'रूढ संकेतांच्या दांभिकपणाच्या आणि अंधश्रद्धेच्या विध्वंसाचे प्रथम समाजाची मनोभूमी नांगरून तिच्यात प्रांजळ भक्तिभाव, नीती आणि समाजउद्धाराचे विधायक बी पेरणारा संत म्हणजे संत तुकाराम.'^३

संत तुकाराम आणि संत कबीर यांच्या काळातील समाजिक, धार्मिक, राजकीय जीवनाचा विचार केला तर असे दिसते या काळातील सामाजिक परिस्थिती फारच बिकट होती. अज्ञान, अंधश्रद्धा, ढोंगीपणा, कर्मकांड, उच्चनिचता या सर्वांना समाज ग्रासला गेला होता. या सर्वातून समाजाला उन्नतीचा मार्ग दाखविण्याची नितांत गरज होती. ती भरून काढण्याचे काम संत तुकाराम आणि संत कबीर यांनी आपल्या विचारातून आणि कार्यातून केली असे म्हणता येते. संत तुकाराम हे इतर संतांपेक्षा वेगळे होते. तुकारामाच्या मनात समाजाबद्दल कळवळा होता. त्यांनी समाजाप्रती आपली भूमिका स्पष्ट केली होती. समाजातल्या ढोंगी वृत्तीवर त्यांनी आसूड ओढला. ढोंगी, पाखंडी लोकांचे खरे रूप समाजासमोर आणले. संत तुकाराम व संत कबीर यांचे विचार हे ज्ञानसंपन्न तर आहेत त्याचबरोबर ते अनुभवसंपन्न आहेत कारण जीवनाच्या कसोटीत तावून सुलाखून निघाल्यानंतर येणारे जीवनानुभव त्यांच्या विचारांतून उतरले आहेत. 'तुकाराम अनुभवाचे ग्रहन आणि आविष्करण करतात म्हणजे काय करतात. तर मेणाहून मऊ होवून काही अनुभव तो अतिशय हळूवापणे घेतो व व्यक्त करतो; तर वज्राहून कठिण होवून काही अनुभव तो प्रखरपणे व्यक्त करतो.'^४ त्यामुळे रंजल्या गांजल्या लोकांना पोटाशी धरून त्यांना समतेचा मार्ग दाखविण्याचे काम या दोन्ही संतांनी केले. समाजाची संपूर्ण घडी त्यांनी आपल्या विचारांतून बसविण्याचा प्रयत्न केला. समाजात नव्या समतेच्या, प्रेमाच्या, मांगल्याच्या विचारांची पेरणी या संतांनी केली असे म्हणावे लागेल.

संत तुकाराम आणि संत कबीर यांची तत्कालिन समाजस्थिती खूपच बिकट होती. भोळ्या भाबड्या जनतेला धर्माच्या नावावर लुबाडले जात होते. त्यांची फसवणूक केली जात होती. खऱ्या धर्मापासून, खऱ्या भक्तीपासून त्यांना दूर नेल जात होती. लोकांना अंधश्रद्धेच्या खाईत लोटले जात होते. धर्माचा खोटा प्रचार केला जात होता. अशा धर्माच्या विकृत स्वरूपाचे परिशिलन करण्यासाठी व खरा धर्म लोकांना सांगण्यासाठी संत तुकाराम व संत कबीर यांच्या काव्याचा जन्म झाला. ज्यांनी समाजाला खरा धर्म सांगण्याची गरज होती तेच पाखंडी बनत होते. कबीर म्हणतात, ' पंडित जन माते पढि पुरान, जोगी जन माते जोग धियान । सनियासी माते अहं मेव, तपसी माते स बतप के भेव । सभ मतमाते कोऊ न जाग, सैग ही चोर घर मुसन लाग ।' धर्माचे पालन करण्यासाठी, खंडण करण्यासाठी आपला जन्म आहे हे संतांनी जानले होते. जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती या उक्तीची खरी जाण या दोन्ही संतांच्या कार्यातून आणि विचारातून येते. समाजातील ढोंगी वृत्तीचा समाचार घेताना दोन्ही संतांच्या विचार पाहणे गरजेचे ठरते. गाजराची पुंगी । तैसे नवे जाले जोगी । काय करोनी पठण केली अहंता जतन । अल्प असे ज्ञान । अंगी ताठा अभिमान । तुका म्हणे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

लंड । त्याचं हापोनि फोडा तोंड, किंवा ऐसे कैसे झाले भोंदू । कर्म करोनि म्हणती साधू । तर यासारखे कबीर म्हणतात, लोका जाति न भूलो भाई । खलिफ खलक खलक मे खालिक, सब घर रहयो समाई । अल्ला एकै नूर उपनाया, ताकी कैसी निन्दा । ता तूर थै सब जग किया, कौन भला कौन मन्दा । समाजोद्वाराच्या कार्याने प्रेरित झालेल्या तुकाराम-कबीरांनी अनीती माजविणाऱ्या लोकांची अशा पद्धतीने हजेरी घेतली. तुकाराम आणि कबीर यांचा एकूणच सामाजिक विचार उच्च प्रतीचा होता असे म्हणता येते.

समाजात असणाऱ्या कर्मकांडाबद्दल ज्या पद्धतीने संत तुकारामांना चिड होती तशीच चिड संत कबीरांच्या मनातही होती. सामान्य मानसांनी यापासून दूर गेले पाहिजे अशी त्यांची धारणा होती. कारण कर्मकांड हा अहंकारांनी व्यापून राहिल्याने माणसाला राक्षस बनवतो. त्यामुळे स्वर्ग नरक, या कल्पनांवर या दोघांनी विश्वास ठेवला नाही. व्रतवैकल्य, सोवळेओवळेपणा याला त्यांनी कडाडून विरोध केला. त्यापासून लोकांना परावृत्त केले. कर्म, प्रारब्ध यासारख्या गोष्टींवर विश्वास न ठेवता समाजाला प्रयत्न, कष्ट, अभ्यास याची शिकवण दिली. *असाध्य ते साध्य करीता सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे* ही तुकारामांची उक्ती कबीरांच्या विचारातूनही दिसून येते. *पाया जाला नारू । तेथे बांधला कापुरू । तेथे बिबव्याचे काम । अधमासि तों अधम* यासारखेच संत कबीर म्हणतात, *मारी मरूँ कुसंग की, केला कांठे बेरि । वो हालें वो चोरियों, साषित संग निबेरी । किंवा दोष पराये देखकर, चल्या हसंत हसंत । अपने च्यंत न आवई, जिनकी आनि न अन्त ।* संत तुकाराम-कबीरांनी सामाजिक विसंगतीवर बोट ठेवून अत्यंत तळमळीने त्यावर प्रहार केला. त्रासदायक आजाराला सौम्य औषध उपयोगी पडत नाही. देव्यावर बसलेल्या विंचवाला देवपूजा आवडत नाही. नांगी मारणे हा त्याचा स्वभाव आहे. मग तो पुजाऱ्यालाही सोडणार नाही म्हणून तो देव्यावर बसला असला तरी त्याला पैजाराने मारणे आवश्यक आहे. अधमासि अधम झाल्याशिवाय व्यवहारात आपण जगू शकणार नाही ही जाणीव संताना होती. कबीरांचे सामाजिक जाणिवेच्या विचाराबद्दल यशदत्त शर्मा म्हणतात, कबीर ने जाति जाति की विचारधारा का खण्डण कर समाज को मिलाकर दृढ बना देन का प्रयास किया । धर्म को किसी वर्ग विशेष की बपौती न मानकर आपने उसे सार्वजनिक क्षेत्रमे लाकर खडा किया... कबीर की विचारधारा धर्म जाति अथवा समाज विशेष तक सिमित नहीं थी, उसमें मानव मात्र के कल्याण की भावना थी । इस भावना ने समाज के नैतिक और धार्मिक दोनो प्रकार के उत्थान मे सहयोग दिया ।^५

सारांश-तुकाराम आणि कबीर यांच्या विचारधारेत बरेच साम्य आहे. सामाजिक उत्थानाचे विचार त्यांच्या कवितेतून स्पष्ट झाले आहेत. परंतु दोन्ही संतांचे विचार एका ध्येयाने आणि कार्याने सशक्त आणि समर्थपणे साधले आहेत. दोघांनीही समाजाला डोळस भक्ती आणि सामाजिक नीती शिकविली. समाजाला विश्वबंधुत्वाचा नवा विचार दिला. माणसाकडे माणूस म्हणून बघण्याची दृष्टी दिली. तसेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांची शिकवण दिली असे आपल्याला संत तुकाराम आणि संत कबीर या दोन्ही संतांच्या काव्याच्या निरीक्षण करता म्हणता येईल.

संदर्भ-

१. पंगारकर ल.रा., 'संत तुकारामांचे चरित्र', वरदा बुक्स प्रकाशन, पुणे, १९९८
२. वर्मा रामकुमार, 'कबीर एक अनुशीलन', साहित्यभवन इलाहाबाद, १९८३
३. नसिराबादर ल.रा., 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९४
४. माळी गजमल, पिंगे श्री. म., 'तुकारामांचे निवडक अभंग', व्हिनस प्रका. पुणे
५. वर्मा रामकुमार, उनि.,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

ताओ विचारांची वर्तमानकालीन प्रस्तुतता

डॉ. बळवंत मगदूम

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, मोखाडा, ता. मोखाडा, जि. पालघर

प्रस्तावना :

जगभरातील अनेक दर्शननांनी, तत्त्ववेत्यांनी मानवाचा जन्म, त्याचे असतेपण याविषयी खूप खोलवर चर्चा केली आहे. कधी ही चर्चा अभौतिकाशी जोडली आहे तर ती कधी भौतिकतेशी. काहीनी दर्शननांनी तर टोकाला जाऊन अभौतिक गोष्टीचा आग्रह धरलेला आहे. आज कमी अधिक फरकाने आपल्या भवतीच्या वर्तनव्यवहार हा देव, स्वर्ग, नरक, पाप, पुण्य या सारख्या संकल्पनांनी व्यापलेला आहे. यांच्या जोडीला वर्णद्वेष, दहशतवाद, भोगीवृत्ती, स्त्रीकडे पाहण्याचा दूषित दृष्टिकोन, आंधळे स्वार्थांधं नेतृत्व, स्वामीत्व भावना हे ही प्रश्न आपल्या भोवती रूजी घालताहेत. यावर ताओ कोणती उत्तरे देतो का? हे पाहण्याचा हा अल्प प्रयत्न आहे.

या निबंधात ताओ विचारांचा अन्वयार्थ लावताना ताओ विचारांचे वेगळे तपासण्याबरोबरच त्यातील तत्त्वे वर्तमानाच्या संदर्भात कोणती भूमिका बजावू शकतात, त्यांची वर्तमानकालीन प्रस्तुतता काय? भारतीय तत्त्वविचार आणि ताओ विचार यातील आढळणारे साम्य कोणते अथवा वर्तनव्यवहाराबाबत महत्त्वाचे वाटणारे ताओ विचार आदीबाबीचा ऊहापोह करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ताओवाद

चीनी बुद्ध म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या लाओत्सेने अडीच हजारवर्षापूर्वी (ख्रिस्तीपूर्व ६०४ ते ५३१) या तत्त्वज्ञानाची मांडणी केली. तत्कालीन चीनमधील सततची युद्धे, अंतर्गत बंडाळ्या यातून जरी या बंडखोरीच्या तत्त्वज्ञानाचा उदय झाला असला तरी हे तत्त्वज्ञान मानवकेंद्री, निसर्गकेंद्री आहे. निसर्ग आणि मानवाविषयी केलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण विचार पद्धतीतून त्याचा जन्म झाला आहे. *ताओवाद* ही एक शास्त्रीय विचारधारा वाटते कारण निरीक्षण हा या व्यवस्थेचा पाया आहे. निरीक्षणाने आपल्या कार्यकारणभाव उमगेल व कार्यकारणातून सृष्टीचे ज्ञान होईल अशी ताओविचारांची धारणा आहे. त्यामुळे ताओ हा विज्ञानवाद ठरतो.

लाओत्सेचा हा विचार ताओ म्हणून जगभर ओळखला जातो. त्याला आधुनिक चिनीच्या प्रगतीचे गमक मानले जाते. या वादात सकारात्मकता आणि नकारात्मकता ही निसर्गाची दोन तत्त्वे आहेत. त्याला या वादात *यीन* आणि *यांग* असे संबोधले गेले आहे. ही दोन्हीही तत्त्वे निसर्गतत्त्वे असून सृष्टीच्या समतोलासाठी ती महत्त्वाची आहेत. कारण वाईटाशिवाय चांगल्याची किंमत नाही. व चांगल आहे म्हणून हे वाईट हे 'वाईट' ठरत आहे. त्यान्याये सकारात्मकता आणि नकारात्मकता ही आवश्यकच आहे कारण "ही निसर्गाची दोन तत्त्वे पूर्णतः समतोल अवस्थेत असतील तरच समाजात शांतता, प्रगती व आनंद यांची निर्मिती होती"^१ म्हणूनच *ताओवाद* ही एक शास्त्रशुद्ध संकल्पना ठरते. जी विश्व कसे निर्माण झाले याविषयीचा तर्कशुद्ध विचार करते. ज्या काळात कुठल्याही प्रकारचे विज्ञान आकारास आले नव्हते त्या काळात त्याने शास्त्रशुद्ध विचार मांडला. यामध्ये धर्म आणि तत्त्वज्ञानाची चर्चा आहे. मानवी अस्तित्वाच्या, त्याच्या असतेपणाची चर्चा आहे म्हणून "म्हणाल तर तत्त्वज्ञान आहे, म्हणाल तर विज्ञान आहे. धर्म आहे, पण अध्यात्माच्या किंवा भौतिकांच्या पलिकडे जाणारा. या विश्वाकडे समग्र दृष्टीने कसं पाहावं व त्याला समग्रतेनं कसं जाणावं? हे ताओवाद आपल्याला शिकवतोच ; परंतु आपल्या ज्ञानाचा उपयोग समाज आणि व्यक्तीच्या अंतर्बाह्य विकासासाठी केला पाहिजे, हा आग्रहही धरतो"^२ त्याने तो मानवीकेंद्री ठरतो. या वादाने आपल्या भोवतीच्या खूप छोट्या छोट्या गोष्टींची चर्चा केली.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

जी मानवी जगण्याशी संबंधित आहे. त्यामुळे *ताओवाद* हा मानवकेंद्री आहे. अभौतिकाला नकार देणारा भौतिक विचार ठरतो.

ताओ असणं हा ताओवादाचा पाया आहे. जी व्यक्ती ताओ ती ताओवादी ठरतो. लाओत्सेनं ताओ म्हणून कुणालाही मान्यता देत नाही जी व्यक्ती कार्यकारण जाणण्याला महत्त्व देते तिला ताओ संबोधण्यास लाओत्से मान्यता देतो. अथवा “ज्या जाणण्यानं स्वतःला जाणलं जात नाही, तो ज्ञानाचा भ्रम आहे, आभास आहे. ज्या जाणण्यानं स्वतःला जाणलं जाऊ शकत ते ज्ञान होय. तोच ताओ होय.”^३ म्हणजे स्व अस्तित्वाला जाणणारा व्यक्ती ज्ञानी ठरतो व तोच ताओ होय. *ताओवाद* तत्त्वविचारात ज्ञानाला महत्त्व देतो कारण ज्ञान ही माणसासोबत सतत राहणारी गोष्ट आहे. ती सार्वकालीक सुखाचे कारण आहे. व्यक्ती ज्या ज्या ठिकाणी वास्तव्य करते त्या त्या ठिकाणी ज्ञान हीच एकमेव गोष्ट तुमच्यासोबत असते. म्हणून भौतिक सुख मिळविण्यापेक्षा माणसाने ज्ञानपिपासू बनावे असे ताओला वाटते. ज्ञानाचा त्याने ठरलेला हा आग्रह या तत्त्वविचारांना भौतिकवादी ठरवतो. या विचारप्रणालीत तीन बाबींची अधिक चर्चा आढळते ती तीन सूत्रे पुढीलप्रमाणे

अ) निसर्गप्रणाली :-

निसर्गाकडे चला हा त्याने दिलेला विचार हा महत्त्वपूर्ण विचार आहे. ताओही एक निसर्गप्रणाली, निसर्गविचार आहे. निसर्गाच्या ठिकाणी सर्वप्रेरणा नांदत असल्याने लाओत्से निसर्गाला आदिमाता (Super Mother) मानतो आहे. *ताओवाद* निसर्ग आणि व्यक्तीमध्ये भेद करत नाही. कारण निसर्ग म्हणजे व्यक्ती किंवा व्यक्ती म्हणजे निसर्ग मानतो. सृष्टीवरील जीव जंतू मानव ही निसर्गाचीच रूपे आहेत. म्हणूनच “निसर्गाच ताओ आहे किंवा ताओच निसर्ग निसर्गप्रणाली आहे. निसर्गाशी एकरूप होणे म्हणजे ताओला जाणणे. ताओकडे जाण्याचा मार्ग निसर्गाच्या हृदयातून जातो म्हणजे आपल्याच हृदयातून जातो”^४ असे ताओ मानतो. त्यामुळे व्यक्तीने निसर्गाकडे वळले पाहिजे. एकांतवास स्वीकारला पाहिजे. तो स्वीकारला, निसर्गाला सर्वार्थाने समजून घेतले तर तुमच्या ठिकाणी स्वार्थीवृत्ती नांदणार नाही. जी माणसे निःस्वार्थी असतात ती गर्दीपासून दूर असतात. निसर्गाला जवळ करतात. वारकरी परंपरेत ही वृत्ती ज्ञानेश्वर, तुकारामात आढळते. तुकारामांनी भोवतालच्या स्वार्थी प्रवृत्तींना कंटाळून त्यांनी निसर्गाला जवळ केले व *वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी* म्हणत निसर्गात आत्मतत्त्व शोधले.

ताओवादातील हा निसर्गविचार चिरशांतीचे प्रतिक ठरतो. त्या वादाचे असणारे वेगळेपण अधोरेखित करतो.

ब) ज्ञानप्रणाली :-

मागे चर्चा केल्याप्रमाणे *ताओवाद* हा माणसाच्या ज्ञानी असण्याला प्राधान्य देतो आहे. कारण ज्ञानपिपासू असणे हे अज्ञानपेक्षा महत्त्वाचे आहे. ज्ञान हीच माणसाची खरी संपत्ती आहे. कारण ते भौतिक सुख आहे. शिवाय ती निष्पक्ष गोष्ट आहे कारण ज्ञानाने कोणताही पक्ष घेतला तर पक्षपात होईल. त्याला साचेबंदपणा येईल. एका अर्थी स्वार्थ विरहीत वाहणाऱ्या नदीसारखे ज्ञान आहे. ताओवादात ज्ञान आणि ज्ञानी माणसाला दिलेले महत्त्व पाहता *ताओवाद* हा बौद्धिकवाद ठरतो. अशाच प्रकारच्या बौद्धिकतेचा आग्रह विवेकवादी विचारवंत बेट्रोल रसेलने Man is a rational animal म्हणत धरलेला आढळतो.

प्रकाश ज्या पद्धतीने सुंदर गोष्टींना प्रकाशित करतो, अशुभ गोष्टींना अंधारात टाकतो त्याप्रकारे ज्ञान आहे. ज्ञान हा एक आरसा असून, ज्ञानी माणूस हा आरशासारखा असतो. ज्याच्या ठिकाणी कोणतीही धारणा नसते. तो सर्वप्रकारच्या स्वार्था पलिकडे गेलेला असतो. म्हणून आचार्य रजनीश म्हणतात की जीवनाचं अंतिम दर्शन घ्यायचं असेल, सत्य जाणायचं असेल तर तुम्हाला असाच आरसा व्हावा लागेल. असे निसर्ग, ज्ञानी माणसे, संत महान आहेत. ज्यांच्यामनी सज्जन दुर्जन असा भेद नसतो. फसवणूक करणे हा त्यांचा हेतू नसतो.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

क) दैनंदिन आचरणप्रणाली :-

ताओवाद माणसाने आपल्या आयुष्यात वेळेला किती महत्त्व द्यावे हे सांगतो. सामान्य माणसाने माणसांशी कशा तऱ्हेने वागावे, कसे बोलावे, इतरांशी कशाप्रकारे संबंध प्रस्तापित करावे, याविषयी निरीक्षणे नोंदवितो आहे. माणसाने स्पर्धा करू नये अधिक कीर्ती मिळविण्याची इच्छा ठेवू नये यश, सत्ता, संपत्तीचा आग्रह ठरू नये, मानसन्मानाच्या मागे लागू नये, कारण या गोष्टी माणसाला विकृत, उन्मादी व विध्वंसक बनवितात. त्यामुळे त्यांने जिंकण्याची अपेक्षा न ठेवता हारण्याची तयारी ठेवावी. असे मानतो. कारण जिंकणारा काहीही करून जिंकत असतो. आणि तिथे जीत आहे तिथे वरील दुर्गुण आहेत. शिवाय कोणत्याही गोष्टीत गुंतून राहू नये असेही म्हणतो, आजचा अनुभव हा उद्याचा असणार नाही. जसा निसर्ग हा दररोज नित्य नवा असतो तसा अनुभव हा ही प्रत्येकवेळी नवा असतो. निसर्गाप्रमाणे माणसाने आपले विचार वास्तववादी ठेवावेत. या वास्तववादाचा संबंध हा मानवी आचरणाशी आहे त्यामुळे तो महत्त्वाचा आहे. त्याधारे ताओवाद ही दैनंदिन आचरण प्रणाली ठरते.

कोणतीही विशिष्ट धारणा मनात धरून वर्तन करू नका. वर्तनात स्वाभाविकता ठेवा. कारण जशी तुमची धारणा तसा तुम्हाला जगाचा अनुभव येतो. शिवाय माणसाच्या ठिकाणी असणारी धारणा कोणते ना कोणते रूप घेत असते जर आपण पूर्व धारणेने वर्तन करत गेलो आपले नुकसान होईल. त्यामुळे धारणा ठेवून वर्तन करू नका. चांगल्या आणि वाईट गोष्टीला चांगले वाईट ठरविण्याची घाई करू नका कारण आपल्या सभोवती चांगल्या आणि वाईट गोष्टी नांदत असतात. किंबहुना वाईट गोष्टीच्या मुळे चांगल्या गोष्टींना महत्त्व आहे. त्यामुळे चांगल किंवा वाईट असा मनात भेद ठेवू नका कारण त्यांचे अस्तित्व हे निसर्गाचे आहे. त्याकडे निकोपतेने पाहण्याचा आग्रह जसा ताओवादात धरलेला आढळतो तसाच समाजातील नीतीनियम हे मानवी सामाजिक, वैयक्तिक गरजेतून आलेले आहेत. हे ही सांगितले आहे. म्हणून या नीतीनियमाचे अवडंबर अथवा त्यांची केली जाणारी जबरदस्ती चूकीची आहे. व्यक्तीला गुलाम बनविणाऱ्या निद्रा, भूक, मैथुन अशा ज्या ज्या गोष्टी आहेत. ज्याने मानवी अस्तित्व नियंत्रित केले जाते. त्याला दास बनविले जाते त्याच्या पलिकडे व्यक्तीला जाता यायला हवे असे ताओवाद मानतो.

सारांशाने ताओवादाने निसर्गाकडे चलण्याविषयीचा धरलेला आग्रह, व्यक्तीच्या ज्ञानी बनण्याविषयी घेतलेली भूमिका, वर्तनव्यवहारात कार्यकारणभावाला दिलेले प्राधान्य, वैयक्तिक आचरणावर केंद्रित केलेले लक्ष या बाबी निश्चित वेगळ्या आहेत. यातील काही विचारसूत्रे गौतम बुद्धांच्या विचारात, वारकरी संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञान आढळतात.

वर्तमानकालीन प्रस्तुतता :

ताओवादाची वर्तमानकालीन प्रस्तुतता अधिक विस्तारणे तपासणे शक्य आहे परंतु काही मर्यादांच्यामुळे व अभ्यासाच्या सोयीसाठी काही बाबींचा ऊहापोह खालीलप्रमाणे केला आहे.

ताओवाद ही एक निसर्गप्रणाली आहे. याबाबतीतील विचार आपण वरती पाहिला आहेत. कोणतीही व्यवस्था ही एकटी नसते ती सर्वांशी जोडलेली असते. असे असतानाही आज शहरे खेड्यावर अधिग्रहण करून त्यांचे शोषण करताहेत. मुंबईसारख्या शहराला खेडी तहानलेली ठेवून पाणी पळवून न्येले जाते. शहराने उत्पन्न केलेला कचरा खेड्यात टाकला जातो आहे. खरे तर शहर आणि खेडी ही आपण आपल्या सोयीसाठी प्रगतीचे निकष ठरवून विभागणी केली असली तरी ही सर्व एकच आहेत. याचा विसर पडलेला आहे. आचार्य रजनीश म्हणतात त्याप्रमाणे, निसर्ग हा एकटा नाही कारण त्यांचे असणे हे सर्व गोष्टींशी जोडलेले आहे. आज आपण मात्र हे निसर्गाचे प्रत्येक गोष्टींशी असणारे जोडलेपण तोडत चाललो आहोत. खेड्याचे विस्थापण करून वसविली जाणारी शहरे, धरणे, रस्ते यासाठी निसर्गाला अपरिमित ओरबडणे सुरू आहे. आज उत्पन्न झालेल्या दुष्काळ, तापमानवाढ या सारख्या समस्यांची उत्तरे आपणाला ताओवादात आढळतात. ताओवाद केवळ निसर्गाकडे चला म्हणून संदेश देत नाही तर निसर्गाचे अनुकूल वा प्रतिकूल असणे आपल्या हातात नसल्याचे सांगून व्यक्तीने

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

निसर्गाप्रमाणे स्वतःत बदल करून घेण्याची शिकवण देतो. आपण मात्र निसर्गाप्रमाणे स्वतःला बदलून न घेता जो तो आपल्या कलाने निसर्गास बदलण्यास भाग पाडतो आहे.

ताओने एके ठिकाणी असे मत मांडले आहे की, जेव्हा आपली परंपरागत गृहितके कोसळून पडतात आणि आपण नवा विचार करतो. तो आपला विचार हा नवा विचारच असतो. कारण कोणतीही व्यवस्था नव्याने निर्माण होण्यासाठी ती मोडून पडावी लागेल किंवा काही तरी नवीन घडण्यासाठी काहीतरी नष्ट करावे लागेल. म्हणजे नवतेसाठी परंपरा अस्तित्वात असायला हवी. जर परंपरा अस्तित्वात असेल तर ती मोडून नवता घडविता येईल. हा ताओवादातील नवतेचा आग्रह आहे. आज आपण कोणतीही नवी गोष्ट करायला गेलो का त्यावर टीकाटिप्पणी करून तिला नकार देतात. जशी नवतेसाठी परंपरा अस्तित्वात असायला हवी त्याप्रकारे सत्य काय आहे हे कळण्यासाठी असत्य कळायला हवे कारण असत्यामुळे सत्याचा बोध होईल. म्हणजे कोणतीही व्यवस्थेची चांगली बाजू समजण्यासाठी ती व्यवस्था चांगल्या अथवा वाईट स्वरूपात अस्तित्वात असणे ताओ अपेक्षितो.

ताओ नेतृत्वावर बोलतो. सोळावा लुई, मुहम्मद बिन तुघलक, ओसामा बिन लादेन, सद्दाम हुसेन अथवा अलिकडील उत्तर कोरियाचा हुकूमशहा किंम जोंग ऊन ही उदाहरणे आणि अशी जगभर आढळणारी किती नेतृत्व सांगता येतील जी नेतृत्वे स्वार्थी होती. त्यांनी त्यांच्या स्वार्थापायी लोकांना अधोगतीला न्येले. येथे स्वार्थी नेतृत्व लोकांना अधोगतीला घेवून जाते हा ताओवादातील विचार अधोरेखित होतो. स्वार्थी नेतृत्वाच्या जोडीला माणसाच्या ठिकाणी असणारी स्वामित्व भावना ही कलहाचे व मानवी दुःखाचे मूळ ठरते. गौतम बुद्धाने तृष्णोला मानवी दुःखाचे मूळ मानले तर ताओवादने स्वामित्व भावना दुःखाचे मूळ ठरविले आहे. संत साहित्यातील ज्ञानेश्वरापासून तुकारामपर्यंतचा कितीतरी अभंगात स्वामित्व भावनेला नकार देण्याचा विचार सांगितला आहे. तुकाराम आपल्या एका अभंगात *स्त्रिया पुत्र कळत्र हें तंव मायावंत / शेवटींचा अंत नाही कोणी //* असे म्हणून स्वामित्व भावनेला नकार देण्यास सांगतात पण व्यक्ती त्याकडे सोयीने दुर्लक्ष करत आली आहे.

आज आपल्या अवतीभवतीच्या वर्तनव्यवहारात हा देव, स्वर्ग, नरक, पाप, पुण्य या संकल्पनांनी थैमान मांडले आहे. हे सारे अभौतिकतेशी निगडीत आहेत. *ताओवाद* हा सर्व दैवी संकल्पनांना नकार देतो. कार्यकारणाचा आग्रह धरतो. कार्यकारणाशिवाय कोणतीही गोष्ट घडत नाही मानतो. असे असताना आपण मूलाच्या जन्मापासून सुख दुःखापर्यंत सर्वांला परमेश्वराला जबाबदार धरतो आहे. वास्तविक व्यक्तीचे वर्तन या सर्वांला कारणीभूत असताना त्याकडे अपरिमित दुर्लक्ष करत आहोत. एकीकडे *ताओवाद* आपणाला वैज्ञानिक दृष्टी देत असताना आपण वरील संकल्पनांच्या अधारे भौतिककडे वळण्याऐवजी अभौतिक वळत आहोत.

व्यक्तीची स्वार्थीवृत्ती एखादी गोष्टीला चांगले अथवा वाईट ठरवते. कोणतीही गोष्ट चांगली किंवा वाईट नसते. कोणत्याही गोष्टीचे प्रसंगपरत्वे, व्यक्तीपरत्वे चांगले वाईटपण बदलत असते. असे *ताओवाद* मानतो. जसे निसर्गाला सदासर्वकाळ विधायक राहणे शक्य नसते तसेच मानवाचे आहे. मानव हा निसर्गाचे अपत्य असल्याने मानवालाही सदासर्वकाळ विधायक राहणे शक्य नाही. परंतु आपण आपण आपल्या स्वार्थीवृत्तीनुसार माणसाला आणि पर्यायाने निसर्गालाही विधायक अथवा विधातक ठरवतो.

ताओच्या मते स्त्री पुरुष संबंधावर समाजाच्या निर्मिती झाली. त्यामध्ये सृजनशक्ती असणारी स्त्री ही सर्वात महत्त्वाची त्यांने मांडली आहे. वर्तमान स्थितीत स्त्री सुधारणाचा इतका दीर्घ इतिहास आपल्या समोर असतानाही आजही समाज स्त्रीकडे एक भोगवस्तू म्हणून पाहतोय. हे दयनीय आहे. ताओ तर स्त्री ला व निसर्गाला त्यांच्या ठिकाणच्या सृजनशीलतेमुळे त्यांना आदिमातेची (Super Mother) उपमा देतो. हे निश्चित वेगळे आहे.

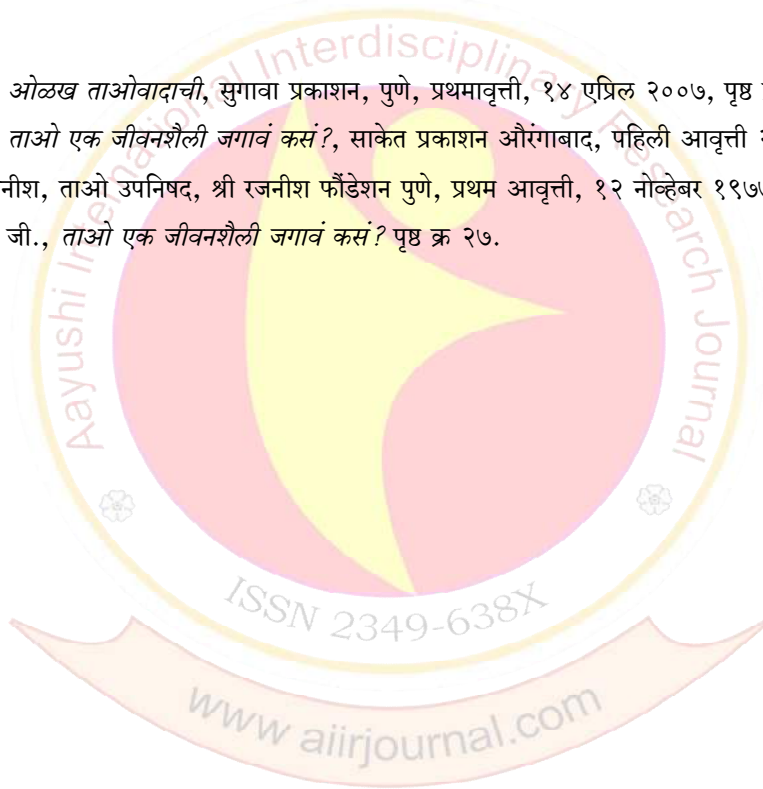
आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

ताओवाद हा माणसाच्या ज्ञानी असण्याला प्राधान्ये देतो आहे. ज्ञान हीच व्यक्तीची खरी संपत्ती मानतो आजमात्र ज्ञानऐवजी माणसाचे मोठे हे त्यांच्या भौतिक सुखाच्या आधारे मोजले जाते. ज्ञानपिपासूवृत्तीऐवजी नक्कल करण्याची वृत्ती समाजात बोकाळलेली आढळते. बौद्धिकतेचा ताओवादात ठरलेला आग्रह हा वर्तमानातील आपल्या अनेक समस्यावरील उपाय ठरू शकतो. असे असेल तरी माणसाने जिंकण्याची इच्छा धरू नये, कीर्ती मिळविण्याचा हव्यास ठेवू नये हा विचार आजच्या काळातील स्पर्धात्मक युगाचा विचार करता न रूजणारा आहे.

वास्तविक ज्याप्रकारे जातककथा, झेनकथाची निर्मिती झाली त्या पद्धतीने भारतात या वादाची व इतर तत्त्वज्ञानाची सूत्रे स्वीकारून जर ललितकृती निर्माण झाल्या असत्या तर कदाचित आजच्या वर्तमानाचे चित्र वेगळे आढळले असते. म्हणूनच आजच्या वर्तमानात आपणास पुन्हा ताओकडे जाणे उपयुक्त ठरेल असे वाटते.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. वाघ बी. जी., *ओळख ताओवादाची*, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १४ एप्रिल २००७, पृष्ठ क्र. २२.
२. वाघ बी. जी., *ताओ एक जीवनशैली जगावं कसं?*, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती २००७, पृष्ठ क्र. १२.
३. भगवान श्री रजनीश, *ताओ उपनिषद*, श्री रजनीश फौंडेशन पुणे, प्रथम आवृत्ती, १२ नोव्हेंबर १९७७, पृष्ठ क्र. ३.
४. उनि. वाघ बी. जी., *ताओ एक जीवनशैली जगावं कसं?* पृष्ठ क्र २७.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महात्मा बसवेश्वरांच्या वचन साहित्यातील वैचारिकता

डॉ. दत्ता पाटील

मराठी विभाग प्रमुख, डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

प्रास्ताविक :-

मध्ययुगीन भारतातील कन्नड, मराठी, हिंदी इत्यादी भाषांतील साहित्य हे विविधांगी स्वरूपाचे आहे. मराठीमध्ये महानुभाव, वारकरी संप्रदायाने तर हिंदीमध्ये संत कबीर, दादू दयाल, रसखान रहिम इत्यादी सारख्या संत पुरुषांनी आपापल्या भाषांमध्ये आपल्या वाङ्मयीन कर्तृत्वाचा ठसा उमटवून त्याद्वारे समाजजागृतीचे कार्य केले आहे. कन्नडमध्ये मात्र महात्मा बसवेश्वरांनी बाराव्या शतकात आपल्या वचन साहित्याद्वारे मध्ययुगीन कन्नड वाङ्मय समृद्ध करून त्याद्वारे तत्कालीन काळात केलेले वैचारिक प्रवर्तन ध्यानात घेण्यासारखे आहे. त्यांची ही परंपरा त्यांच्या शरणांनी पुढे कित्येक वर्षे चालविलेली आढळते. महात्मा बसवेश्वरांनी वचनसाहित्याद्वारे तत्कालीन सनातन विचारसरणीच्या समाजजीवनाच्या पार्श्वभूमीवर समाजमनात पुरोगामी विचारांची पेरणी केली. त्यातून जीवनाचा गहन अर्थ जसा उकलून दाखविला. तद्वत्तच ऐहिक जीवनात समस्या का निर्माण होतात याचा विविध उदाहरणाद्वारे उलगडा केला. अन् त्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी 'अनुभवमंडप'ची स्थापना करून समतावादी विचार प्रसाराची एक कृतिशील चळवळ सुरु केली. अर्थात महात्मा बसवेश्वरांच्या विचारविश्वाचे अधिष्ठान समता हे आहे. त्यासाठीच त्यांनी पारंपारिक धर्मविचाराचे पुनर्मूल्यांकन करत समाजातल्या सर्व स्तरातल्या लोकांची ऐहिक व पारमार्थिक कल्याणाची एक मोठी चळवळ उभी केली. या संदर्भातील त्यांनी पायाभूत विचारसरणी आपल्या वचनसाहित्याद्वारे प्रतिपादली. यादृष्टीने प्रस्तुत शोधनिबंधात महात्मा बसवेश्वरांच्या वचनसाहित्यातील वैचारिकतेच्या स्वरूपाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महात्मा बसवेश्वरकालीन सामाजिक पर्यावरण व त्यांचे व्यक्तित्व :-

मध्ययुगीन भारतातील कर्नाटकातील बाराव्या शतकातील एक क्रांतिकारी संत म्हणून महात्मा बसवेश्वरांचा उल्लेख केला जातो. 'जगतज्योति बसवेश्वर' म्हणून ते विशेष परिचित आहेत. ११३१ ते ११६७ असा बसवेश्वरांचा कालखंड मानला जातो. पण यांच्या जन्मकालाविषयी अनेक मतमतांतरे आहेत. कर्नाटकातील विजापूर जिल्ह्यातील 'बसवनबागेवाडी' ही बसवेश्वरांची जन्मभूमी व 'कूडलसंगम' ही ऐक्यभूमी होय. तर बिदर जिल्ह्यातील 'बसवकल्याण' ही त्यांची कर्मभूमी होती. बसवेश्वर हे या कल्याण राज्याचे पंतप्रधान होते. तत्कालीन काळात कल्याण हे कर्नाटक, महाराष्ट्र आणि आंध्रप्रदेश या तीन राज्यांच्या अनेक भागापर्यंत विस्तारलेले मध्ययुगातील एक प्रमुख राज्य होते. तत्कालीन काळात या राज्यात सामाजिक विषमता पराकोटीला गेली होती. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र अशी चातुर्वर्ण्य व्यवस्था समाजजीवनात रूढ होती. सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात ब्राह्मणांशिवाय इतर वर्णांना महत्त्व नव्हते. किंबहुना उच्चवर्णीय म्हणून ब्राह्मणांचाच प्रभाव इतर सर्व वर्णांवर होता. त्यामुळे इतर वर्णांतील व्यक्तिविकास खुंटला होता. सामाजिक जीवनात कमालीची विषमता आणि भेदाभेद माजला होता. देवदेवतांच्या नावावर व्रतांचे निमित्त करून जनसामान्यांची लुबाडणूक व शोषण समाजातील वरिष्ठ वर्ग करीत होता. जातीपार्लेची बंधणे अधिक कडक होती. सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिकदृष्ट्या दबलेला, दडपलेला, शोषित, पीडित, व्यथित, तळागाळातला मागासलेला शूद्रवर्ग याचे शोषण होत होते. स्त्रीपुरुष अशा सामाजिक लिंगभेदांमुळे स्त्रियांच्या अभिरुचीला वा व्यक्तिस्वातंत्र्याला महत्त्व नव्हते. समाजजीवनात भक्ती म्हणजे केवळ पूजाप्रार्थना, जपजाप्य, तपश्चर्या, तीर्थयात्रा, व्रतवैकल्ये, होमहवन आणि कर्मकांड यांचे स्तोम माजले होते. खऱ्या भक्तीपासून सर्वसामान्य समाज पोरखा झाला होता. तत्कालीन समाजजीवनाच्या पार्श्वभूमी संदर्भात कृष्णा मेणसे लिहितात, "सनातन संस्कृती तोंडाने अद्वैत तत्वज्ञान सांगत असली तरी वर्णाश्रम धर्मावर आधारित समाजरचना दृढ झाली होती. समाजाचा मोठा विभाग भौतिक आणि आध्यात्मिक हक्कांपासून वंचित होता." (मेणसे, कृष्णा पृष्ठ क्र. १७) सनातनी वृत्तीच्या लोकांनी समाजाला सज्ञानाचा केवळ पोपटपंची उपदेश करत वर्णाश्रम धर्मव्यवस्था अधिक पक्की करून त्या आधारे स्वतःची सोय साधली होती. परिणामी बहुजन समाज आपल्या मूलभूत हक्कांपासून

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

पारखा झाला होता. त्याला 'स्व' ची जाणीव नव्हती. त्यामुळे भौतिक विकासापासून तो वंचित होता. परस्पर प्रेम, स्नेह, समता, मानवता, सद्भावना, संहिष्णूता, दया, करुणा, शांती, सहकार्य आणि समजूतदारपणा इत्यादी मूल्यांची समाजजीवनात कमालीची उणीव होती. सद्सद्दिवेकबुद्धी आणि कर्तृत्व याला प्राधान्य मिळण्याऐवजी वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था यामुळे कर्मकांड आणि जन्मप्रामाण्यता व ग्रंथाप्रामाण्यता यालाच अधिक प्राधान्य प्राप्त झाले होते. महात्मा बसवेश्वरांच्या मनात या सर्व हीनरूढीविषयी कमालीची चीड आणि तिटकारा उत्पन्न झाला. यातूनच त्यांनी आपल्या वचनाधारे समाजजीवनातील या अपप्रवृत्तीविरुद्ध टीकेची झाडे उडविली. त्यासाठी कृतिशील कार्याचा पुरस्कारही केला.

महात्मा बसवेश्वरांचा जन्म एका सुखवस्तु वैदिक आचार, विचारायुक्त ब्राह्मण कुटुंबात झाला. ब्राह्मण कुटुंबात 'मुंज' हा एक संस्कार मानला जातो. पण लहानवयातच त्यांनी त्याला विरोध केला. अखेर कुटुंबियांच्या आग्रहाखातर त्यांना मुंज करून घ्यावे लागले. त्यामुळे गळ्यात जानवे आले. पण ते फार काळ टिकले नाही. वयाच्या सोळाव्या वर्षी त्यांनी गळ्यातील जानवे काढून टाकले. आणि कर्मठपणाला, ब्राह्मण्याला विरोध करण्यासाठी समता, मानवता आणि जातीविरहित धर्म व भक्तीप्रवणता यासाठी लिंगायत धर्माचा पुरस्कार करून समाजसेवेचे व्रत अंगीकारले. कूडलसंगमाला जाऊन तेथील सिद्धेश्वराची (शिवलिंगाची) आराधना सुरु केली. या आराधनेतूनच उत्कृष्ट दर्जाच्या वचनांच्या निर्मितीस सुरुवात झाली. त्यांची आज जवळ जवळ बाराशे वचने उपलब्ध आहेत. त्याद्वारे त्यांनी निखळ भक्तीभावानेचा आणि सामाजिक समतेचा विचार मांडला आहे. कर्नाटकातील विजापूर जिल्ह्यातील कूडलसंगमातला शिव हे बसवेश्वरांचे इष्टदेवत होय. तत्कालीन काळात कूडलसंगम हे विद्येचे मोठे केंद्र म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यामुळेच बसवेश्वर तिकडे आकर्षित झाले. तेथेच त्यांना 'ईशान्य' या गुरुंची प्राप्ती झाली. तेथे दहा-बारा वर्षे अखंड साधना केली. त्यानंतर बसवेश्वरांची कीर्ती, ख्याती आणि बुद्धिमत्ता याचा लौकिक सर्व दूर पसरला. बिज्जलांच्या मंगळवेढ्यातही त्यांची कीर्ती पोहोचली. कर्नाटकाच्या राजकारणात बदल झाल्यावर बिज्जलाबरोबर बसवेश्वर कल्याणला गेले. तेथूनच साधारणपणे ११५५ ते ११६७ या काळात सामाजिक सुधारणेसंदर्भात वचन साहित्याधारे, मांडलेला विचार आणि केलेले कृतिशील कार्य एकमेवाद्वितीय आहे. याद्वारे त्यांनी आपल्या असंख्य शरणांचा एक परिवार निर्माण केला. त्या आधारे समानतेचा विचार सर्वदूर समाजाच्या अगदी खालच्या थरापर्यंत नेऊन पोहोचविला.

बसवेश्वरांच्या वचनसाहित्यातील समतावादी विचार :-

साधारणपणे ११५२ नंतर म. बसवेश्वर आणि त्यांच्या शरणांचा संप्रदाय झपाट्याने वाढला. त्याचा प्रसार अधिक गतिमान झाला. याचे मूळ कारण म्हणजे त्यांनी वचनसाहित्याद्वारे मांडलेला शुद्ध भक्तीभावानेचा आणि समानतेचा विचार होय. जातीभेदातीत समानतेचा विचार, स्त्री-पुरुष समानतेचा आणि स्त्री व्यक्तीस्वातंत्र्याचा विचार, व्यक्तीचे महत्त्व जन्मावरून वा कुलावरून न ठरता ते त्याच्या स्वकर्तृत्वावरून ठरावे. इत्यादीसारखी समतावादी विचारसरणी आपल्या वचनसाहित्यातून मांडली. गद्य-पद्यमिश्रित 'वचनसाहित्य' हा प्रकार बसवेश्वरसहित सर्व शरणीयांनी स्वीकारला. त्याद्वारे त्यांनी मांडलेला विचार तत्कालीन समाजजीवनात मूलगामी परिवर्तन घडवून आणण्याच्या कामी महत्त्वाचा ठरलेला दिसतो.

जातीभेदविरोधी सामाजिक समतेचा विचार :-

जातीभेदाचा, वर्णाश्रम समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार करणाऱ्या वैदिक संस्कृतीला फाटा देऊन सामाजिक समतेसाठी नवी विचारसरणी समाजात रुजली पाहिजे. कोणत्याही व्यक्तीचे महत्त्व हे त्याच्या जन्मावरून न ठरता कर्तृत्वावरून ठरले पाहिजे. हा सामाजिक समानतेचा मूलगामी सिद्धांत महात्मा बसवेश्वरांनी बाराव्या शतकात मांडला. जातीभेदयुक्त समाजरचना ही परंपरेने सनातनी लोकांच्या हितसंरक्षणासाठी चालत आलेली आणि माणसाचे माणूसपण नष्ट करणारी हीन प्रथा आहे. याविरोधी महत्त्वपूर्ण विचार त्यांनी वचनसाहित्याद्वारे मांडला.

'हा कुणाचा, हा कुणाचा ऐसे नच वदवावे

हा आमुचा, हा आमुचा ऐसिचि वदवावे.

कूडलसंगाच्या घरचा पुत्रचि वदवावे' (लिगाडे, जयदेवीताई पृ.६८)

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

प्रस्तुत वचनातून सामाजिक भेदाभेद यावर केलेले भाष्य मर्मग्राही आहे. कारण तत्कालीन काळात कुलावरून व्यक्तीचे श्रेष्ठत्व ठरत. त्यामुळे सामान्य कुळातील व्यक्तीच्या व्यक्तित्वाला महत्त्व वा स्थान नव्हते. तो बहिस्कृत मानला जात होता. यासाठीच त्यांनी हा कुणाचा तो कुणाचा असे न मानता आपण सर्वजण एकाच शिवाच्या घरची लेकरे आहोत. हा समानतेचा विचार ते मांडतात. कुल, आर्थिक वा सामाजिक स्तरांनुसार विभाजित झालेल्या समाजात सामाजिक समतेचे महत्त्व ते प्रतिपादन करतात. तर शुद्रातिशुद्रातील अनेक जनांपैकी कुणाला वडील, कुणाला बंधू, काका असेही म्हणून त्यांच्याविषयी आपलेपणाची भावना व्यक्त करताना म्हणतात.

“वडील आमचे मातंग चेन्नया

पितामह आमचे ढोहर कक्कया

चिक्कयाला जाणा हो आपुलाच अय्या

भैया आमचा किन्नरी बोम्मया

जाणत का नाही हो मजला, कूडलसंगमदेवा” (लिगाडे जयदेवीताई, पृ. ७०)

बसवेश्वरांनी स्थापना केलेल्या अनुभवमंडप मार्फत तत्कालीन काळात कर्नाटकात सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाची, समानतेची जी चळवळ सुरु केली होती त्याच्या प्रभावाने पूर्वाश्रमीचा मातंग जातीतील चेन्नया शिवशरणीक झाला. चेन्नया यांनी वेदादी ग्रंथाचे चिंतन केले. पुढे स्वतः उद्बोधक समतावादी विचार व्यक्त करणारी अनेक वचने लिहीली. हे चेन्नया साधारणपणे बसवेश्वरांच्या वडिलांच्या वयाचे होते. म्हणून बसवेश्वर अशा मातंग जातीतील शरण चेन्नयाला आपल्या वडिलांसमान मानतात. त्याच्या मांडीला मांडी लावून बसतात. तर कक्कया हे बसवेश्वरांचे एक ज्येष्ठ समकालीन सहकारी होत. कक्कया हे पूर्वाश्रयी ढोर जातीतील होते. कर्नाटकातील कल्याण शहरात बाराव्या शतकात जी क्रांती झाली त्यानंतर वचन साहित्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी कक्कयावर सोपविण्यात आली. तेव्हा वचन साहित्याच्या संरक्षणार्थ कक्कयाला वीरमरण पत्करावे लागले. अशा कक्कयाला बसवेश्वर आदराने पितामह असे संबोधतात; तर चिक्कया हे बसवेश्वरांचे आणखी एक ज्येष्ठ समकालीन सहकारी होय. चिक्कया मूळचे दरोडेखोर होते. तत्कालीन काळात बसवेश्वरांना जीवे मारून दरोडा घालण्याच्या उद्देशाने तो बसवेश्वरांकडे आला; पण बसवेश्वरांच्या सदुपदेशाने त्याचे मनपरिवर्तन होऊन तो त्यांना शरण आला. अखेर शिवशरणीक होऊन पुढे तो एक चांगला उद्बोधक, समतावादी विचार प्रसृत करणारा वचनकार ठरला. म्हणून त्याला बसवेश्वर चिक्कया हा आपलाच आहे असे जाणा असा निर्वाळाहा देतात. तर किन्नरी बोम्मया हा देखील असाच शूद्र जातीतील हीन रूढीने ग्रासलेला होता. तो ही अनुभव मंडपाच्या प्रभावाने शरणिक होऊन त्याने उत्तम दर्जाचे वचन साहित्य निर्माण केले अशा लोकांना जाणले पाहिजे. असा कृतिशील समतेचा आणि जातीभेदातीत सामाजिक सुधारणेचा क्रांतिकारी विचार बसवेश्वरांनी आपल्या वचन साहित्याद्वारे मांडला आहे. बाराव्या शतकातील जातीभेदाच्या रूढ चौकटी विरोधी मांडलेला विचार आणि कृतिशील कार्य ह्या गोष्टी आजच्या परिवर्तनवादी चळवळींना आदर्शवादी स्वरूपाच्या आहेत.

“महारवाड्याची जमीन अन्

मठमंदिराची जमीन असते का वेगळी?

ज्ञानीयांची जात अन्

अज्ञानीयांची जात असते का भिन्न?

‘शेठ’ कसा म्हणू मी श्रीयाळ शेटीस?

‘परीट’ कसा म्हणू मी मडिवाळ माचय्यास?

‘ढोर’ कसा म्हणू मी कक्कयांस?

‘मातंग’ कसा म्हणू मी हरळय्यांस?

मज म्हटल्यास मी ‘ब्राह्मण’ अन् मीच श्रेष्ठ

नाही का हसणार मजवरी कूडलसंगमेश्वर”(लिगाडे जयदेवीताई, पृ. ७२)

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महारांची जमीन आणि मठमंदिराची जमीन सारखीच जमीन म्हटलं की पोषणमूल्यही तिच्यात सारखेच आले. मग ती कोणची का असेना. ती सगळीकडे समानच तत्कालीन समाजजीवनाच्या पार्श्वभूमीवर जनसामान्यांच्या जीवनासी निगडित जमीन आणि मठाचे पावित्र्य यासारखे दाखले देत ऐक्यासंदर्भात सांगितलेला विचार, ज्ञानी आणि अज्ञानी यांच्यात माणूस म्हणून असलेला एकसारखेपणा, अनाथ आणि शेट सावकार यांच्यातील मानवतेच्या पातळीवर साधलेले ऐक्य, शिवाय परीट, ढोर मातंग आणि ब्राह्मण हे सर्व मानव म्हणून एकच आहेत. ते वेगवेगळे माणने म्हणजे साक्षात कुडलसंगमेश्वराने त्याविषयी उपहासाने हसल्याचा प्रकार होय. याचा अर्थच असा की वर्ण, वर्ग, वंश आणि जाती व व्यवसाय यावर आधारित सामाजिक विषमता बसवेश्वरांना मान्य नाही. यासाठी त्यांनी माणसाचे माणूसपण हिरावून घेणाऱ्या प्रस्थापित समाजव्यवस्थेविरुद्ध प्रखर विचार मांडून कृतिशील कार्य केले.

स्त्री पुरुष समानतेचा विचार:-

धार्मिक जीवनातील आचरणाबाबत समाजजीवनात वावरत असताना बसवेश्वराने स्त्रियांना स्वातंत्र्य दिले. स्त्री पुरुष असा भेदाभेद केला नाही. स्त्री ही एक उपभोग्य वस्तू आहे, ती अबला, दुय्यमदर्जाची, पुरुषावलंबी असून तिला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. या पारंपरिक हीन रूढी विरोधी बसवेश्वरांनी महत्त्वपूर्ण जनजागरण आणि कृतिशील कार्य केले. याचा परिणाम म्हणून तत्कालीन काळात अक्कमहादेवी, दानम्मासारख्या महान स्त्रिया या काळात होऊन गेल्या. स्त्रियांनाही धर्मगुरु होता येते याची ही मूर्तिमंत उदाहरणे होय. शिवाय चांभारासारख्या हीन जातीत जन्मलेल्या युवतीचा एका संवर्णासी विवाह लावून आंतरजातीय विवाहाचा पायंडा बसवेश्वरांनी सुरु केला. याची प्रेरणा घेऊन अक्कमहादेवी, दानम्मादेवी यांनी अनेक आंतरजातीय तसेच सामुदायिक विवाह घडवून आणले. अर्थात तत्कालीन काळाच्या पार्श्वभूमीवर बसवेश्वरांचे हे समतावादी कार्य ध्यानात घेण्यासारखे आहे

वैश्विकतेचा विचार:-

विश्व हेच एक कुटुंब आहे असा विचार सांगून विश्वबंधुतेचा, मानवतेचा विचार बसवेश्वरांनी मांडला.

“मी कोण, हा कोण तो कोण
सर्व माझे जान निधी तोंडी.....
लडिवाळ मी बाळ.....
कंडलसंगमदेवा,

आपुले मानावा सर्वा लागे”(लिगाडे जयदेवीताई, पृ. ७२)

बसवेश्वरांची ही विश्वकुटुंबमयाची भूमिका होय. समानता, मानवता, बंधुता, आणि मुलतः मानवी जीवसमान म्हणून माणसाची ओळख साऱ्या विश्वाला व्हावी ही या मागची भूमिका आहे. बसवेश्वरांचे हे विचार स्वनिर्भर, स्वनियंत्रित, सामाजिकसमता प्रस्थापित करणारे सर्वसमावेशक आहेत. त्यामुळेच त्यांना वैश्विकतेचे रूप प्राप्त झाले आहे. माणसामाणसातील भेदाभेद नष्ट होऊन एका समानतेच्या आणि मानवतेच्या पातळीवर समाज एकत्र आला पाहिजे. त्यांच्यातील शोषणव्यवस्था संपुष्टात आली पाहिजे हा मूलगामी विचार बसवेश्वरांनी वचनसाहित्याद्वारे मांडला आहे.

निष्कर्ष:-

१. बसवेश्वरांचा जन्म ब्राह्मण कुटुंबात झाला. पण ब्राह्मणाच्या ब्राह्मण्याला आणि कर्मठपणाला त्यांनी विरोध केला.
२. बसवेश्वरांनी आविष्कारासाठी 'वचन' या साहित्यप्रकाराचा गद्य-पद्य मिश्रीत स्वीकार केला आहे.
३. बसवेश्वरांनी जाणीवपूर्वक लोकभाषेचा पुरस्कार करून त्या आधारे तत्त्वचिंतन आणि समाजमनात खऱ्या ज्ञानाचा प्रसार केला. कारण त्याकाळी संस्कृत भाषा ही वरिष्ठाची, ब्राह्मणाची मिरासदारी होती. सर्वसामान्यांनाही भाषा अवगत नव्हती. केवळ मुठभर लोकांची मक्तेदारी संस्कृत भाषेच्या बाबतीत होती. तेव्हा त्याला छेद देऊन लोकभाषांचा पुरस्कार केलेला आढळतो.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

४. महात्मा बसवेश्वरांनी उत्तमोत्तम संस्कृत ग्रंथांचे अध्ययन केले होते. पण संस्कृत ही वेदभाषा म्हणून संपन्न आहे खरी; पण ती सर्वसामान्याची भाषा नव्हे. प्राचीन आणि प्रवाही न राहिलेली उच्चवर्णीयांची भाषा संस्कृत भाषा होय. यासाठी तिला फाटा देऊन सर्वसामान्यांना आपला विचार पटवून देण्यासाठी आपले सर्व वचनसाहित्य त्यांनी कन्नड या लोकभाषेत लिहिले आहे.
५. त्यांच्या वचनाद्वारे सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्रात साधलेले वैचारिक प्रवर्तन आणि कृतिशील कार्य वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपाचे आहे.

संदर्भसूची:-

१. मेणसे, कृष्णा, श्री बसवेश्वर ते श्री ज्ञानेश्वर - एक चिंतन, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई आ.प. अ१९९६.
२. सहस्त्रबुद्धे, पु.ग., महाराष्ट्र संस्कृती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, आ.प.१९७९
३. लिगाडे, जयदेवीताई, बसववचनामृत (मराठी भाषांतर) प्रका. बसवसमिती, बेंगलोर, १९६८.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वैचारिकतेचे अधिष्ठान लाभलेला सुधारक : महात्मा बसवण्णा

प्रा. डॉ. मांदेश हिरेमठ

मराठी विभाग, देशभक्त आनंदराव बळवंतराव नाईक कॉलेज, चिखली

प्रस्तावना :

महात्मा बसवण्णा हे मध्ययुगीन काळातील महत्त्वाचे सुधारक होत. मध्ययुगीन काळातील सामाजिक सुधारणा चळवळीचे ते प्रवर्तक होते. ज्या काळात वर्णाश्रम व्यवस्थेचे आणि धर्मव्यवस्थेचे प्राबल्य होते, समाजाचा मोठा गाट सर्व प्रकारच्या हक्कांपासून कोसो मैल लांब होता अशा काळात बसवण्णांनी सामाजिक समतेसाठी केलेले कार्य अद्वितीय अशा प्रकारचे होते. महात्मा बसवण्णांच्या सामाजिक सुधारणेसाठी अनेक प्रकारची अंगे होती. धर्मसुधारणा, संस्कृती सुधारणा, समाज सुधारणा, कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी, वचनशास्त्राची निर्मिती, मातृभाषेतून शिक्षणाचा प्रसार, विवेकनिष्ठ आणि विज्ञाननिष्ठ दृष्टीकोनाचा प्रसार, परिवर्तनवादी विचारांचा प्रसार, अंधश्रद्धा निर्मूलन, रुढी, प्रथा, परंपरांचे उच्चाटन, स्त्रियां, दीन, दलित, अस्पृश्य या सर्व घटकांचा उद्धार, समाजप्रबोधन, व्यावसायिक शिक्षणाचा प्रसार, देवदासी निर्मूलन, वेश्या निर्मूलन इत्यादी त्यांच्या सुधारणा चळवळीचा थोडक्यात आढावा घेणे हे या शोध निबंधाचे उद्दिष्ट आहे.

चातुर्वर्ण्याला मूठमाती :

जी जात नाही ती 'जात'. या जातीव्यवस्थेचे माणसाचा अंत केला, परंतु अजूनही जातीव्यवस्थेचा अंत झाला नाही. हे या जगातील भयंकर असे वास्तव. वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था आणि सामाजिक विषमतेची उतरंड महात्मा बसवण्णांनी मोडून काढली. बसवण्णांनी ज्या वर्णाश्रम धर्म व्यवस्थेचे उच्चाटन केले त्याविषयी डॉ. अ. ना. देशपांडे यांचे विचार लक्षात घेतले की, महात्मा बसवण्णांच्या कार्याची प्रचिती येते. डॉ. देशपांडे म्हणतात, 'भारतीय समाजात प्रथमतः वर्णधर्मातर्गत विषमतेला योजनाबद्ध थारा देणाऱ्या ब्राह्मणांच्या प्रतिगामी शक्तींशी तडजोड न करणारा भारतीय मध्ययुगातील बसवेश हा पहिला वीर भक्त होय.' भारतीय समाजव्यवस्थेत बुद्ध बसवण्णा आणि आंबेडकर ह्यांनी जातीव्यवस्थेविरुद्ध बंड पुकारून वर्णव्यवस्था आणि जातीव्यवस्थेच्या निर्मूलनाची कृतीशील आखणी केली.

बसवण्णांचे स्वतंत्र असे समाजशास्त्र होते. त्यांच्या समाजशास्त्रात कोणत्याही प्रकारच्या भेदभावाला थारा नव्हता. सवर्ण-अस्पृश्य किंवा श्रेष्ठ-कनिष्ठ हा जातीभेद नव्हता. काळा-गोरा असा वर्ण भेद नव्हता. गरीब-श्रीमंत असा वर्ण भेद नव्हता. स्त्री-पुरुष असा लिंग भेद नव्हता. व्यवसायावर आधारलेला व्यवसाय भेद नव्हता. भेदभावरहित समाजव्यवस्थेची निर्मिती ही बसवण्णांची भूमी होती. पुढील वचनावरून माणसाचे मोठेपण हे जातीवर अवलंबून नसून ते कर्तृत्वावर असते याची प्रचिती येते.

व्यास भोईणीचा पुत्र, मार्केडेय मातंगीचा पुत्र

कुल गोत्रांच्या अगोदर काय होते ?

साक्षात अगस्त्य बेरड, दुर्वास चांभार कश्यप लोहार, न्हावी कौडिव्यासी

सारे त्रिभूवन जाणते पहा

आमच्या कूडलसंगम देवाचे वचनच असे आहे

खूपच असला तरी शिवभक्तच कुलीन आहे.

महात्मा बसवण्णांनी जातीव्यवस्थेच्या निर्मूलनाची नुसते धडे दिले नाहीत तर त्यांनी प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी स्वतःपासून केली. बसवण्णा अन्य जातीच्या लोकांप्रमाणे अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या महार, मांगादी लोकांच्या घरी जात. त्यांच्यासोबत भोजन करत. ढोर कक्क्यांना ते आजोबा म्हणत. मातंग चेन्नमांना ते वडील मानत.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

नागीदेव कांबळे यांच्याकडे ते जेव्हा भोजनाला गेले तेव्हा बिजल दरबारातील काही मंत्र्यांनी राजाकडे तक्रार केली की, मंत्री बसवेश्वर प्रत्यक्ष राजदरबारालाही अपवित्र करून बाटवीत आहेत. अशा कोणत्याच तक्रारीला त्यांनी कधीच भीक घातली नाही.

माणसांची जात ईश्वराने निर्माण केली आहे. या वैदिक मताचे बसवण्यांनी खंडन केले. विशिष्ट व्यवसाय करण्याच्या पध्दती, प्रवृत्ती व परंपरेतून वेगवेगळ्या जाती उदयास आल्या. या समाजशास्त्राच्या व्यावसायिक सिध्दांताचे समर्थन बसवण्यांनी केले. व्यवसायातील श्रेष्ठ-कनिष्ठता बसवण्यांनी मोडून काढली. याविषयी बसवण्यांचे एक श्रेष्ठ वचन आहे.

रजः स्थैर्याविन पिंडास नसे आधार

शुक्र-शोणिताचा एकच असे व्यवहार

आशा, आमिष, क्रोध, हर्षादी विषयही एकच;

वाचून काय नि ऐकून काय फल?

कुलज म्हणविण्यास कोणता निकष?

लोखंड तापवून लोहार होतसे

जगी जन्मला को कोणी कानातून?

म्हणून लिंगस्थल जाणतो तोच कुलीन, कूडल संगम देवा

सर्वांचा जन्म हा मातेच्याच उदरातून होतो. त्यामुळे प्रत्येक जीव हा शिवांश असतो. त्यामुळे एक श्रेष्ठ व दुसरा कनिष्ठ असे म्हणता येणार नाही. जातीय विषमता, श्रेष्ठ-कनिष्ठता किंवा भेदभाव बसवण्यांनी कोणत्याच अर्थाने समर्थनीय मानलेला नाही अशा तऱ्हेने निकोप सामाजिक अभिसरण होण्यासाठी बसवण्यांनी वर्णाश्रम धर्मव्यवस्थेची सर्व प्रकारची बंधने झुगारून दिली.

विश्वाची निर्मिती करणाऱ्या पंचमहाभूतामध्ये कसलाही भेदभाव नसतो तर माणसामाणसात भेदभाव का? असा प्रश्न बसवण्या करतात. जमीन, पाणी, रक्त या गोष्टी सर्वांच्यात सारख्याच असतात तर मग जातीय श्रेष्ठ-कनिष्ठता हे केवळ थोटांड असून अर्थहीन आहे हे ठणकावून सांगतात. समाजात अस्तित्वात असलेली ही भेदभाव प्रवृत्ती मूळातून उखडून टाकण्यासाठी आपल्या वाचनातून प्रहार करतात.

महारवाड्याची जमीन अन्

मठमंदिराची जमीन असते का भिन्न?

ज्ञानीयांची जात अन्

ज्ञानीयांची जात असते का भिन्न?

शेठ कसा म्हणू मी श्रीयाळ शेटीस?

धोबी कसा म्हणू मी मडिवाळ मांच्यास?

ढोर कसा म्हणू मी कक्कयांस?

मज म्हटल्लास मी ब्राह्मण अन् मीच श्रेष्ठ

नाही का हसणार मजवरी कूडल संगमेश्वर

महात्मा बसवण्यांनी जातीविहीन समाजाचे स्वप्न पाहिले होते. म्हणून त्यांनी समाजाला जाती-उपजातीत विभागणाऱ्या जातीयव्यवस्थेला कडाडून विरोध केला. आपल्या अनुभवमंटपात त्यांनी मातंग चेन्नय्या, ढोर कक्कय्या, चांभार

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

हरळय्या, धोबी माचय्या, न्हावी आप्पण्णा, कोळी कनप्पा अशा बहिष्कृत समजल्या गेलेल्या माणसांशी जिवाळ्याचे संबंध जोडले. बसवण्यांनी स्थापन केलेले अनुभवमंटप म्हणजे त्या काळाचे समतापीठच होते.

आंतरजातीय विवाहासाठी देखील बसवण्यांनी खूप प्रयत्न केले. त्याविषयीचे एक महत्त्वपूर्ण वचन आहे.

भोजन देव्याहोव्यात म्हणती झाला क्रियाहीन

कन्या देव्याहोव्यात हुडकती जातपात,

कसा म्हणू तयांना भक्त ?

कसा म्हणू तयांना युक्त ?

ऐका बा कूडल संगमदेवा!

जात-पात विसरून भिन्न-भिन्न जातीत रोटीबेटीचे व्यवहार व्हावेत. म्हणजे माणसांच्या मनातील जात नाहीशी होईल. समाज निकोप होऊन एकोपा नांदेल यासाठी त्यांनी सदैव प्रयत्न केले. धार्मिक सहिष्णूता निर्माण करण्यासाठी, जातीय भावना नष्ट करण्यासाठी, सर्वांना एकत्र गुंफण्यासाठीच त्यांनी इष्टलिंग दीक्षा देणे सुरु केले. लिंग धारणा सुरु केल्यानंतर पूर्वीची जात-पात नष्ट होऊन जाते. मग त्यांच्यात रोटी-बेटी व्यवहार होण्यास काहीच हरकत नाही अशा तऱ्हेचे जातीभेद नष्ट करण्याचे आंदोलन बसवण्यांनी सुरु केले. बसवण्यांनी कोणताही विचार केवळ सांगितला नाही तर त्यांनी आधी तो कृतीत आणला.

वेद आणि यज्ञाचा धिक्कार केला :

वैदिकांकडे सर्व प्रकारची सत्ता, संपत्ती, विद्या, प्रतिष्ठा हात जोडून उभे होते. याच्या बळावर वैदिकांनी समाजात कर्मकांडाचे आणि यज्ञयागाचे रोपटे लावले. परंपरेने चालत आलेल्या चुकीच्या गोष्टीचे पालन करण्यास अक्कल लागत नसते. मात्र एखादी चुकीची गोष्टी नाकारायला बुद्धी लागते. वेदांनी यज्ञ धर्माचा पुरस्कार केला. मात्र बसवण्यांनी वैदिकांच्या यज्ञसंस्था, पौराहित्य, याज्ञिकजन, स्मार्त, अग्निहोत्री यांच्यावर सडकून टीका केली. ब्राह्मण पुरोहित वर्गाचे शोषण कार्य, यज्ञ विधीतील अपव्यय, सोवळ्यांचा अतिरेक, बाह्य कर्मकांड, दुष्टाचरण यातून निर्माण झालेली मानसिक गुलामगिरी यांना बसवण्यांनी टीका विषय बनविले. याचा प्रत्यय त्यांच्याच एका वचनात येतो.

अग्नी देव म्हणून हवी देणाऱ्या

ब्राह्मणाच्या घरास आग लागता

मोरीचे पाणी, रस्त्यावरील धूळ टाकून

बोंब मारीत सर्वांना हाका मारतात,

वंदन करणे सोडून अग्निची निंद करतात

कूल संगम देवा

मध्ययुगात महात्मा बसवण्यांनी कर्मकांडावर अनेक प्रकारे प्रहार केला आहे. त्या काळात ब्राह्मणांना उच्च वर्णीय राजे, सरदार, जहागिरदार, वतनदार यांना मुठीत ठेवले होते. उच्च वर्णीयांनाच आपल्या मुठीत ठेवल्यामुळे इतर सामान्यांचा प्रश्नच नाही. मंदिर, संस्था, यज्ञ, होमहवन, प्राणी बळी, सती प्रथा, अनुष्ठाने, व्रतवैकल्ये, नवस, उपास-तापास, उद्यापने, जप-तप, विविध व्रतवैकल्ये, तीर्थयात्रा, प्रायश्चित, विधी यावर पुराणांचा जबरदस्त प्रभाव होता. पोथ्यांच्या शेवटी लिहिलेल्या फलश्रुतीमुळे आणि इष्ट कामनापूर्तीचे साधन म्हणून व्रताचरण बरोबर न केल्यास घातलेल्या भितीमुळे शास्त्री, पंडीत, पुरोहित यांचे उखळ पांढरे होत होते. बाकीचा सारा समाज देशोधडीला लागत होता. या अशा अंधश्रद्धांमुळे सर्वसामान्य समाजाचे शतकानुशतके अनेक प्रकारे शोषणच होत राहिले. अशा सान्या कर्मकांडाविरुद्ध बसवण्या आयुष्यभर प्रबोधन करत राहिले.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

देव आणि मंदिर, देव आणि भक्त यांच्यातील पुरोहित, पुजारी नावाचा दलाल बसवण्यांनी नाकारला. पुजाऱ्याकरिता केली जाणारी पूजा बसवण्यांना मान्य नव्हती. अशा भाडोत्री पूजेविषयी व्यहारातील दाखला देत बसवण्या म्हणतात,

दुसऱ्याच्या डोळ्याने आपणास नेत्रमुख लाभेल काय ?
दुसऱ्याच्या जल प्राशनाने आपली तृष्णा भागेल काय ?
दुसऱ्याने आहार घेतले असता आपले पोट भरेल का ?
तद्वत, दुसऱ्याने केलेल्या पूजेचे आपणास फळ मिळेल का ?
हे कूडल संगम देवा

देव पूजा ही भाडोत्री पुजाऱ्याकडून करण्यापेक्षा आपण स्वतःच करणे योग्य होय असे बसवण्या म्हणत असत. महात्मा बसवण्यांनी मंदिर महात्म्य, मूर्तिपूजा आणि बहुदेव वाद नाकारले. बसवण्या एक देवोपासक होते. अंगावर नित्यधारण करावयाच्या इष्टलिंग स्वरूपातच शिवोपासना पुरस्कारली. देव मंदिरात अथवा मूर्तीत नसतो हे त्यांनी स्पष्टपणे नाकारले. एकेश्वर वादाविषयी बसवण्यांचे एक महत्त्वपूर्ण वचन आहे.

दगडाचा देव, देव नव्हे, मातीचा देव देव नव्हे
वृक्ष देव, देव नव्हे, धातूचा देव, देव नव्हे
सेतूबंध रामेश्वर, काशी, गोकर्ण, केदार
अन् इतर क्षेत्रीचा देव, देव नव्हे
देव तुमच्या अंतर्दामी, आत्म देव जाणणेचि थोर
हे कूडल संगमेश्वर

बसवण्यांनी एकूणच बहु देववाद संकल्पना नाकारून एक देव उपासनेचे समर्थन केले.

स्त्री मुक्तीचा आद्य प्रवर्तक :

जगातला निम्मा भाग स्त्रियांनी व्यापलेला असताना जगातल्या सर्वच धर्मांनी स्त्रीला गौण मानले होते. विविध प्रकारच्या चुकीच्या प्रथा परंपरामुळे स्त्रियांच्यावर अनेक प्रकारची बंधने लादण्यात आली होती. १२ व्या शतकापर्यंत स्त्रियांच्या परवशतेत काहीच फरक पडला नव्हता. शुद्रापेक्षाही वाईट अशा प्रकारची स्थिती स्त्रियांच्या वाट्याला आली होती. अशा पार्श्वभूमीवर बसवण्यांनी वीरशैव तत्वज्ञानाच्या माध्यमातून स्त्रियांवरची सर्व बंधने काढून टाकले. तिचा आदर व सन्मान केला. स्त्रियांना सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य बहाल केले.

स्त्रियांच्या परावलंबत्वाचे सर्वात प्रमुख कारण म्हणजे आर्थिक स्थैर्य. स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी बसवण्यांनी अनुभवमंटात स्त्रियांना व्यावसायिक शिक्षण उपलब्ध करून दिले. एवढेच नव्हे तर त्या त्या क्षेत्रात निपूण असणाऱ्या स्त्रियांची व्यवसाय शिक्षणावर नेमणूक केली. व्यवसाय शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रियांना स्वावलंबी व स्वाभिमानी बनवून इतर स्त्रियांच्यासमोर एक वेगळा आदर्श घालून दिला.

बसवण्यांच्या अनुभवमंटात शिक्षणाचे धडे गिरवत असणाऱ्या सत्तरहून अधिक स्त्रियांना वचन साहित्याची निर्मिती केली. या सर्व स्त्रियांच्यामध्ये अक्कमहादेवी यांचे स्थान वरचे आहे. या स्त्रियांनी अनेक विषयावरती वचन साहित्याची निर्मिती केली. स्त्री-पुरुष भेदभाव, सदाचरण, नैतिकता, नीतीमूल्ये, मनोनिग्रह, व्रतनिष्ठा, व्यवसाय, आर्थिक विषमता, मानवता धर्म, दंभ-ढोंग प्रवृत्ती अशा अनेक विषयावरची वचने पाहिल्यानंतर त्या स्त्रियांच्या चिंतन, मनन, अनुभव, अभ्यास या सर्व गोष्टींची प्रचिती येते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मध्ययुगात विधवांची परिस्थिती अत्यंत घृणास्पद अशी होती. वैधव्याचे जीणे जगणे म्हणजे जीवंतपणी मरण यातना कवटाळल्यासारखे होते. अशा परिस्थितीत विधवा पुनर्विवाहासाठी महात्मा बसवणांनी महत्वाची भूमिका घेतली. विधवांबरोबरच वेश्यांच्या पुनर्वसनासाठी बसवणांनी मोलाचे प्रयत्न केले. वेश्यांना वेश्या व्यवसायापासून मुक्त करून त्यांना अनुभव मंटपात उदरनिर्वाहाचे साधन निर्माण करून दिले. वेश्यांचे लग्नही लावून दिले. विधवा पुनर्विवाह आणि वेश्यांच्या पुनर्वसनासाठी बसवणांनी केलेले प्रयत्न हे काळाच्या कितीतरी पुढचे होते. बसवणांचाच किता नंतरच्या काळात महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी गिरवलेला दिसून येतो.

निष्कर्ष :

- १) बसवणांनी विवेकवादाच्या आधारावर सुधारणावादी आणि परिवर्तनवादी विचारांची पायाभरणी केली.
- २) वर्ण व्यवस्था, जाती व्यवस्था, उच्च-निचतेची मानसिकता बसवणांनी झुगारून दिली. समताधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठी अखेरपर्यंत प्रयत्नशील राहिले.
- ३) स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या सामाजिक मूल्यांना बसवणांनी प्राधान्य दिले.
- ४) वेदप्रामाण्य नाकारले, होम-हवन विधीचा धिक्कार केला आणि कर्मकांडावर प्रहार केले.
- ५) बसवणांनी एकेश्वर वादाची जोपासना केली. त्याचवेळी बहुदेववाद नाकारला.
- ६) स्त्रियांच्या अधःपतनाच्या काळात स्त्रियांना सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य बहाल करून त्यांना स्वावलंबी व स्वाभिमानी बनविले.
- ७) बहिष्कृत समजल्या गेलेल्या विधवा व वेश्यांच्या पुनर्वसनासाठी केलेले प्रयत्न कालातीत आहेत.

संदर्भ :

- १) घुगरे, डॉ. सूर्यकांत : वीरशैव व इतर धर्म आणि समाज, साधना बुक स्टॉल, गडहिंग्लज, दु. आ. २०००
- २) मेनकुदळे, डॉ. अशोक गं. : क्रांतीकारी युगप्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर, महाराष्ट्र बसव परिषद, हिरेमठ संस्थान, भालकी, तृतीय आवृत्ती २०१४
- ३) स्वामी, बसवराज : समग्र क्रांतिप्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर अमृता प्रकाशन, लातूर

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महात्मा बसवेश्वरांच्या साहित्यातील वैचारिकता

नंदकुमार विरभद्र कुंभार

संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना -

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये महात्मा बसवेश्वरांच्या साहित्यातील वैचारिकतेचा शोध घेतला आहे. महात्मा बसवेश्वरांचे साहित्य कन्नड भाषेमध्ये लिहिले आहे. परंतु कन्नडमधील बसवेश्वरांच्या साहित्याचे मराठी भाषिक असणाऱ्या अनुयायांनी मराठी भाषांतर केले. या भाषांतरित मराठी वचनामधून बसवेश्वरांच्या वैचारिक सामर्थ्याची जाणीव अभ्यासकांना, समीक्षकांना व वाचकांनाही होऊ लागली आहे. पूर्वी केवळ धार्मिक तत्त्वचिंतक या दृष्टीनेच त्यांचे साहित्य तपासले आणि पाहिले जाई. मात्र वैचारिक अंगाने साहित्य तपासता काही मूलभूत स्वरूपाचे विचार त्यांच्या वचनातून नक्कीच सापडतात. महात्मा बसवेश्वर आणि त्यांच्या अनुयायांनी लिहिलेल्या साहित्याला 'वचनसाहित्य' किंवा 'शरणसाहित्य' असे म्हणतात. या वचनसाहित्यामधून महात्मा बसवेश्वरांचे वैचारिक अभिव्यक्ती होताना दिसते.

महात्मा बसवेश्वरांच्या वचनसाहित्याचे वैचारिक, सांस्कृतिक नाते वैदिक वेद, पुराण व मनुस्मृतीशी नसून स्वातंत्र्यता, समता, बंधुता, न्याय, नीती इ. मूल्य आणि तत्त्वांशी संबंधित आहे. वेद, पुराण, मनुस्मृतीमध्ये मूल्य आणि तत्त्वांचा अभाव दिसून येतो. बाराव्या शतकामध्ये महात्मा बसवेश्वरांनी आणि तेराव्या शतकात संत नामदेवांनी बहुजन समाजाला या ब्राह्मणी व्यवस्थेच्या मगरमिठीतून सोडविण्याचा प्रयत्न केला. बाराव्या शतकातील लिंगायतांचे वचन आंदोलन बहुजन समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक इतिहासाचाही उलगडा करतात.

समाजसुधारक महात्मा बसवेश्वरांचे मराठी साहित्यास योगदान

महात्मा बसवेश्वरांनी आपल्या विचार आणि कार्यातून सामाजिक प्रबोधन केले. महात्मा बसवेश्वरांचे कार्य हे मराठी आणि कन्नड भाषेत, महाराष्ट्र आणि कन्नड या सीमा भागापासून सुरूवात झाली आहे. महाराष्ट्र आणि कर्नाटक हा सीमा भाग असून आजपर्यंत सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि वाङ्मयीन देवाणघेवाण होत आली आहे. बसवेश्वर महाराज हे मराठी आणि कन्नड साहित्याचा दुवा म्हणून महत्त्वाचे आहेत. बसवेश्वर महाराजांचे साहित्य कन्नड भाषेमध्ये लिहिले असले तरी बसवेश्वरांच्या निर्वाणानंतर झालेल्या प्रतीक्रांतीच्या परिणामातून कन्नड वचने मराठी भाषेत भाषांतरित होऊ लागले आहेत. 'वचन साहित्य' म्हणून आज मराठी साहित्याचा एक भाग बनून गेले आहे.

मराठी भाषेमधील वचन साहित्यातून व्यक्त झालेला विचार मराठी साहित्याला वैचारिक दृष्ट्या समृद्ध करणारा आहे. वचनाद्वारे मराठी भाषेमध्ये विवेकवादी विज्ञाननिष्ठ विचारांची परंपरा चालू असल्याचे दिसून येते. महात्मा बसवेश्वरांच्या लेखनामधून नैतिक विचारांची मांडणी पहावयास मिळते. तत्कालीन परिस्थितीमध्ये धार्मिक रूढी, परंपरा यांच्या विचारामध्ये ते एक वैचारिक फार मोठे बंड होते. त्यांच्या साहित्यामधून नैतिक विचारांची मांडणी अभिव्यक्त होते. बसवेश्वरांच्या वचनांना धार्मिक, अध्यात्मिक म्हणून मूळ विचारापासूनही बाजूला ठेवण्याचा प्रयत्न केला असला तरी वास्तविक वचनामधून सामाजिक व वैचारिक विचारांचा आशय मिळतो. वचनांची भाषा ही साधी-सोपी आणि सामान्य जनतेला कळेल, उमजेल अशी आहे. प्रत्येक वचन म्हणजे एक स्वतंत्र वैचारिक विचार असल्याचे दिसते. आपल्या वचनातून समता, बंधुता, स्वातंत्र्य, न्याय, नीती इ. मूल्ये व तत्त्वे दिसून येतात. एकूणच महात्मा बसवेश्वरांचे जीवनकार्य आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या वचन साहित्याचा मराठी भाषेवर झालेला प्रभाव दिसून येतो.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महात्मा बसवेश्वरांच्या साहित्यातील वैचारिकता

१) श्रमश्रेष्ठतेचे तत्त्वज्ञान -

महात्मा बसवेश्वरांचे 'कायकवे कैलास' हे वचन अत्यंत महत्त्वाचे आहे. 'कायक' हा कन्नडमधील उपयोजिला जाणारा शब्द असून याचा प्रचलीत मराठी अर्थ श्रम, परिश्रम, काबाडकष्ट, कर्म, कार्य, कृतीसेवा, कर्तव्य, जबाबदारी, बांधिलकी, उद्योग, पेशा, नोकरी, व्यवसाय, उद्योजकता, उत्पादकता, अर्पितकाम इ. घटक या संकल्पनेत येतात. कर्म हाच धर्म, कर्तव्यशीलता हीच धर्मशीलता, कर्तव्यपूर्ती हीच ईश्वरप्राप्ती, कर्तव्यानंद हाच मोक्षानंद, काम हेच धर्म, काम हीच सेवा हा 'कायकवे कैलास' या वचनाचा आशय आहे. या वचनात महात्मा बसवेश्वर म्हणतात,

‘ज्याने आपल्या घामाने ही काळी माती भिजवली
अखंड श्रमाने ज्याने आपला देह बनवला कष्ट उपसले पोटासाठी,
ज्याने आपले तन आणि मन श्रमपूर्वक झिजावे,
श्रमाची पूजा करून ज्याने शिवाची पूजा केली,
श्रमिकाच्या झोपडीत जो कैलास मानतो,
ज्याची वाणी तशी करणी तोच जगतगुरू होय’^१

२) अनिष्ट धार्मिक रूढी प्रथांना नकार -

‘दगडाचा देव, देव नव्हे
मातीचा देव, देव नव्हे
वृक्षादेव, देव नव्हे
धातूचा देव, देव नव्हे
सेतूबंध रामेश्वर काशी गोकर्ण केदार
अन् इतक्षेत्रीचा देव, देव नव्हे

देव तुमच्या अंतर्यामी, आत्मदेव जाणणेचि थोर’^२

दगड, माती, वृक्षा, धातू यासारख्या सजीव-निर्जिव वस्तू किंवा तीर्थक्षेत्री देव नसून ह्या पूजा, उपासना करण्याच्या प्रवृत्ती, वृत्ती, प्रथा, परंपरांना महात्मा बसवेश्वरांनी नकार दिला. देव आपल्यामध्ये आहे तो अंतःमध्ये आहे तो ओळखा असे उपदेश केले.

३) समतावादी विचार -

“हा कोण? हा कोण? हा कोण?
असे म्हणवू देऊ नका,
असा भावही माझ्या मनी येऊ देऊ नका
हा आमचा, हा आमचा, हा आमचा
असेच म्हणवून घ्या
सर्वांना तुमच्या घरचा पुत्र म्हणावा
हे कुडलसंगम देवा।।”^३

सर्व मानवजात एकच आहे, समभाव, समताभाव, मानवताभाव वरील वचनात मांडतात. महात्मा बसवेश्वरांची शरण चळवळ ही समतावादी चळवळच होती. अनुभव मंटपामध्ये स्त्री-पुरुष, उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेदभाव नव्हता. समतावादी विचारांचा उपदेश वचनामध्ये मांडलेला दिसतो.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

४) सर्वच जातीसमूहांना एकत्र आणले व वर्णव्यवस्थेचे खंडन केले -

वेदावर तलवार चालवेन
शास्त्राला बेडी घालीन
तर्कावर चाबूक चालवेन
मोची चन्नयाचा पुत्र आहे मी
लोखंड बडविणारा लोहार झाला
कपडे धुणारा धोबी झाला
सूत विणनारा विणकर झाला
वेद वाचणारा ब्राह्मण झाला^४

अठरा पगड जातीमधील धर्माधतेला आणि अनिष्ट भेदाभेदाला कंटाळलेले लोक महात्मा बसवेश्वरांचे अनुयायी झाले. बुरुडाचा-केतय्या, परटाचा-माचय्या, मांगाचा-चेन्नया, ढोरांचा-कक्कय्या, चांभाराचा -हरळ्या, कुंभाराचा- गुंडय्य, न्हाव्याचा - हपय्य, कोष्ट्याचा - चंदय्य, सोनाराचा - ब्रह्मय्य, पारध्याचा- मधुवय्य, गेराखी-तरूगरामण्णा, सुताराचा - बसवय्या उदाहरणादाखल इ. अशा अनेक जातीधर्मातील लोकांनी शिष्यत्व व अनुयत्वं पत्करले. यामधून वर्णव्यवस्थेचे बसेश्वरांनी खंडण केलेले दिसते.

५) वेद हे प्रमाण मानण्यास नकार -

हिंदू धर्मग्रंथ, शास्त्र, पुराणे, वेद, उपनिषदे यांच्यातील विसंगतीवर त्यांनी बोट ठेवले. महात्मा बसवेश्वर हे एकेश्वरवादी होते. त्यांनी वेदप्रामाण्यतेपेक्षा अनुभवप्रामाण्यतेला सर्वश्रेष्ठ मानले.

“मी विष्णूला मानू का श्रेष्ठ? पण, तो तर वैतागला दहा अवतारांवर
मी ब्रह्माला मानू का पर्याय? पण त्याला तर एक तोंड गमवावे लागले
मी वेदांना मानू का सर्वोच्च? पण त्यांना तर प्राणिहत्तेची आस
मी शास्त्रांना मानू का उच्च? पण ती तर अतिपाल्हाळ
मी पुराणांना तरी मानू का? पण ती तर पूर्वजन्मकर्मात गुरफटलीत
एकटाच तू स्वयंभू, एकटाच तू परिपूर्ण परमेश्वर
तुला नचे पर्याय ‘हे कुडलसंगमेश्वर’^५

६) जातिभेदाविरोधी परखड विचार -

“महारवाड्याची जमीन अन्
मठ मंदिराची जमीन असते का भिन्न?
ज्ञानीयांची जात अन्
अज्ञानीयांची जात असते का भिन्न?
‘शेठ’ कसा म्हणू मी श्रीयाळ शेड्डीस?
‘परीट’ कसा म्हणू मडिवाळ माचयांस?
‘ढोर’ कसा म्हणू मी ‘ब्राह्मण’ अन् मी श्रेष्ठ
नाही का हसणार मजवरी कुडलसंगमेश्वर’^६

तत्कालीन परिस्थितीपासून आजपर्यंत वर्ण, वंश, लिंग, वर्ग आणि जातीच्या नावावर समाजामध्ये भेदभाव आहे. महात्मा बसवेश्वरांनी ही सामाजिक विषमता नाकारून जातिभेदाविरोधामध्ये आपले विचार वचनातून व्यक्त केले.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

७) स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार -

समाजामध्ये स्त्रीला अत्यंत गौण स्थान होते. स्त्री स्वातंत्र्य आणि विषमता नष्ट करून स्त्रियांना सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी त्यांनी कार्य केले. स्त्री शिक्षणप्रसार, स्त्रियांच्या संघटना, शिक्षणासाठी प्रशिक्षण केंद्रे, बालविवाहास विरोध, विधवा विवाहास मान्यता, देवदासी आणि वेश्या यांची पुनर्वसन इ. कार्ये बसवेश्वरांनी बाराव्या शतकामध्ये केली. स्त्री ही समजजीवनातील महत्त्वाचा घटक असून तिला स्वातंत्र्य मिळून प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे यासाठी बसवेश्वरांनी तहहयात कार्य केले.

८) अहिंसेचा पुरस्कार -

“दयेविना धर्म तो कोणता ?

दयेविना धर्म तो कसा ?

दया हवी सकल प्राणिमात्रांसाठी

दया हेचि धर्माचे मूळ

न रून कुडलसंगमदेवास दयेविना अन्य”^७

“हत्या करणाराच अस्पृश्य

कुलाचे पयोजन कशासाठी

सकल जीवात्म्याचे हित इच्छिणारे

कुडलसंगमदेवाचे शरणच कुलीन।”^८

हत्या करणारा कित्तीही श्रेष्ठ असला तरी तो त्याज्यच. दया, क्षमा, शांती हे जीवनाचे महत्त्वपूर्ण पैलू होत. बसवेश्वरांना काया-वाचा-मन या तिन्ही पातळीवरील हिंसा मान्य नव्हती. म्हणूनच बसवेश्वरांनी आपल्या वचनात अहिंसावादी धर्माचा पुरस्कार केला.

९) जीवनातील आनंद आणि तत्वचिंतन -

आनंदी जीवन जगण्यासाठी म्हणून तत्वचिंतनाची जरूरी असते. यासाठी नैतिकता असणे खूप आवश्यक आहे. समाजामधील संत, विचारवंतांनी, महापुरुषांनी नैतिक विचारांची शिदोरी समाजाला दिली आहे. त्यामुळेच संत बसवेश्वरांचे नीतिविचार आणि नितिमूल्ये आचरणात आणण्यासाठी समाजामध्ये जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. बसवेश्वरांनी पंच आचार नितिशास्त्रामध्ये मांगल्य, बंधुता, तारूप्य, समता इ. मानवतावादी मूल्यांचा समावेश आणि शिकवण दिलेली आहे. विषमता, अनैतिकता, हिंसाचार यासारख्या दृष्ट प्रवृत्तीचा नायनाट करून कल्याणकारी व मानवतावादी मूल्यांची जोपासना करण्याची शिकवण दिली. हेच विचार आपल्या वचनातून मांडण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

१०) सामाजिक व्यवहाराची आचारतत्त्वे -

“नको करू चोरी, नको करू हत्या

नको बोलू असत्य, नको धरू मनी द्वेष

नको मानू कुणा तुच्छ, हीच खरी अंतरंगशुद्धी

हीच बहिरंगशुद्धी अन्

हीच कुडलसंगमास प्रसन्न करण्याची खरी पद्धती”^९

अंतरंगशुद्धी म्हणजे श्रद्धा, मन, बुद्धी, भावना व विचार आणि कृती, वर्तन व आचार यांची शुद्धी म्हणजे बहिरंगशुद्धी होय. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या आचार विचारात शुद्धी टिकवली पाहिजे. यासाठी त्यांनी सात बोधतत्त्वे आणि सात आचारतत्त्वे महात्मा बसवेश्वरांनी वरील वचनात सांगितली आहेत.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

११) नैतिक मूल्यांची प्रतिष्ठापना -

“करू नये चोरी, करू नये हत्या
करू नये क्रोध, बोलू नये मिथ्या
करू नये तिरस्कार, मारू नये बढाई
नको मत्सर ठायी ठायी हीच बहिरंग शुद्धी
आमच्या कुडलसंगमदेवास,
प्रसन्न करण्याची हीच रीत”^{१०}

बसवेश्वरांच्या नैतिक मूल्यांची प्रतिष्ठापना हे साहित्य आणि कार्याचा केंद्रबिंदू आहे. नैतिक मूल्याशिवाय सामाजिक विकास आणि सामाजिक शुद्धीकरण होऊ शकणार नाही म्हणून त्यांचे संवर्धन करणे आवश्यक आहे. चोरी, हत्या यासारखी कृत्ये मनालाही शिवू नयेत. क्रोध, बढाई, मत्सर करू नयेत. केलेल्या सदवर्तनामुळेच आयुष्य स्वच्छ व सुंदर होऊ शकते. हा अत्यंत मौलिक विचार संत बसवेश्वर महाराजांनी आपल्या वचनातून दिलेला आहे.

निष्कर्ष -

बाराव्या शतकामध्ये धर्म, कर्मकांडाचे स्तोम माजले असताना महात्मा बसवेश्वरांनी खूप पुरोगामी विचार मांडलेले दिसतात. कठोर अशा सांप्रदायिकतेला विरोध करून सामान्य माणसांच्या अज्ञानाला सामोरे जावून अत्यंत खालच्या जातीतील माणसांच्यात जागृती करून त्यांच्यात सुसंस्कार भरण्याचे कार्य महात्मा बसवेश्वरांनी केलेले आहे. सामाजिक जीवनामधील अज्ञान, अविचार, अंधश्रद्धा, बुरसटलेल्या काही धार्मिक संकल्पना यासारख्या अविचारांना वचनांच्या आणि कार्यांच्या माध्यमातून विरोध केला. त्यांच्या वचनामधून सामाजिक समतेचा विचार, स्वातंत्र्यतेचा, समतेचा, विश्वबंधुतेचा, सदाचार यासारख्या जीवनावश्यक मूल्यांना सर्वश्रेष्ठ मानून बसवेश्वरांनी आपली वचने लिहिली. स्त्री, पुरुष, समाजातील विविध स्तर यांच्यात समानता असणे गरजेचे आहे हा विचार महात्मा बसवेश्वरांनी आपल्या वचनातून मांडलेला आहे.

संदर्भ-

- १) घुगरे सूर्यकांत, समाजप्रबोधनाचे कृतिशील प्रणेते महात्मा बसवेश्वर -लेख, महामानवांची कार्यप्रणाली - संपा. भारती रेवडकर, मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती, २०१३, पृ. ३२.
- २) उनि., पृ. २६.
- ३) उनि., पृ. २६.
- ४) हळय्यास शिवशरण, श्री. मार्कंडेया दोडमनी चॅरिटेबल ट्रस्ट, धारवाड, पृ. २७.
- ५) घुगरे सूर्यकांत, समाजप्रबोधनाचे कृतिशील प्रणेते महात्मा बसवेश्वर -लेख, महामानवांची कार्यप्रणाली - संपा. भारती रेवडकर, मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती, २०१३, पृ. ३५.
- ६) उनि., पृ. २६.
- ७) शिरगुप्ते राजा (संपा.), सम्यक् विद्रोही बसवण्णा - कबीर-तुकोबा आरंभ विशेषांक, २००८, पृ. ३८.
- ८) घुगरे सूर्यकांत, समाजप्रबोधनाचे कृतिशील प्रणेते महात्मा बसवेश्वर -लेख, महामानवांची कार्यप्रणाली - संपा. भारती रेवडकर, मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती, २०१३, पृ. २८.
- ९) शिरगुप्ते राजा (संपा.), सम्यक् विद्रोही बसवण्णा - कबीर-तुकोबा आरंभ विशेषांक, २००८, पृ. ३९.
- १०) उनि., पृ. ३९.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

थोर विचारवंत साहित्यिक योद्धा- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. डॉ. सौ. सुनिता एस.राठोड

श्री शहाजी छ. महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर

प्रस्तावना

आज भारतामध्ये अनेक प्रकारच्या साहित्याचे प्रवाह तयार झाले आहेत. असे साहित्य का निर्माण झाले हा प्रश्न जेव्हा आपल्यापुढे उभा राहतो तेव्हा सहाजिकच आपल्या भारतीय समाजात असलेल्या विविध जाती, पंथ, धर्म यांचा पगडा लोकांच्या मनावर पडलेला आहे. त्याची जाणीव होते. त्या-त्या समुदायातही असणाऱ्या चालीरिती, परंपरा यावर प्रकाश टाकणाऱ्या साहित्याची निर्मिती आज होताना दिसत आहे. यातून आपल्या वेदना, दुःख, आनंद या भाव-भावनांच्या बाबतीत मनाची होणारी घाल-मेल प्रखरपणे मांडली जात आहे. याचे कारण असे की, इतिहासात आपल्यावर झालेला अन्याय अत्याचार लोकांच्या निदर्शनास यावा व त्यांच्यामध्ये परिवर्तन होवून त्यांना माणूस म्हणून जगता यावे आणि तसे परिवर्तन घडवे हा प्रमुख हेतु आहे. तो साध्य करण्यासाठी आजच्या साहित्यातून प्रयत्न होताना दिसत आहेत. हे साहित्य आत्मचरित्र, कथा, कादंबरी, कविता, वर्तमान पत्रे, मासिके यातून प्रकट होत असून लोकांच्याकडून त्याचे वाचनही होत आहे. आजच्या शैक्षणिक अभ्यासक्रमात ही कथा, कादंबरी, कविता, नाटक यांचा समावेश केला जात आहे. ही चांगली बाब आहे.

परंतु आजही आपल्या देशात बहुसंख्य लोक अज्ञान, निरक्षर, अंधश्रद्धाळू आहेत. तसेच सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेमुळे त्यांची वैचारिक प्रगतीही झाली नाही. याचा प्रत्यय आपल्याला येतो. या सर्व आपत्ती मानव निर्मित आहेत. त्यांचे उच्चाटन करून मानवाला त्यामधून बाहेर काढून न्याय, समता आणि माणुसकीची पुर्नस्थापना करण्याच्या वैचारीक साहित्य चळवळीची फार गरज आहे. तसेच बहुजनांना आत्मसन्मान मिळवून देण्याच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार बौद्ध तत्वज्ञान, कबिरांचे सामाजिक जागृतीचे विचार, चार्वक, शाहू महाराज, क्रांतीबा फुले यांचे विचार आणि पुरोगामी लेखनांची आणि विचारांची भूमिकाही महत्वाची ठरणारी आहे.

डॉ. बाबासाहेबांचे लिखन हे मरणयातना भोगत असणाऱ्या आणि अर्थमेल्या समाजाला जीवंत करणारे आणि त्यांना स्वतःची जाणीव करून देणारे आहे. त्यांच्या प्रेरणेतूनच आजचा बहुजन समाज जागृत झाला आहे. याचे वास्तव स्वरूप आज आपल्याला दिसत आहे. हे अधिक स्पष्ट करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या लेखनातून विविध पुस्तकातून मांडलेल्या कांही गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतील. त्यांची माझी आत्मकथा, बुध्द आणि त्याचा धम्म, जातीव्यवस्थेचे उच्चाटन, शुद्र कोण होते, व्हॉट काँग्रेस हॅव डन फॉर द अनटचेबल्स, पार्टीशन ऑफ इंडिया, थॉटस् ऑन पाकिस्तान, प्रॉब्लेम ऑफ रुपी, रानडे, गांधी आणि जीना अशी अनेक पुस्तके लिहिली आहेत. तसेच महाराष्ट्र शासनाने प्रसिध्द केलेले त्यांचे लेखन आणि भाषणे ही त्यांची ग्रंथ संपदा माणसाला विचार करावयास लावणारी आहे.

उद्दिष्टे-

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार अभ्यासणे.
२. साहित्य आणि समाज यांचा संबंध अभ्यासणे.

गृहीतके-

१. भारतीय समाजाला परिवर्तनवादी विचार स्विकारणे जड जाते.
२. आजही भारतीय समाजावर अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा, जात-पात, धर्म यांचा पगडा आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संशोधन पध्दती-

प्रस्तुत शोध निबंध, दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीवर आधारीत आहे. यामध्ये संबंधित संदर्भग्रंथ, नियतकालीके, मासिके व साप्ताहिके यांचा आधार घेतला आहे. त्यातील काही विचार पुढीलप्रमाणे आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे क्रांतीकारी विचार-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या क्रांतीकारी लेखनातून आणि विचारातून समाज परिवर्तन घडविणारी मते अत्यंत प्रभावीपणे मांडलेली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

समाज उध्दार-

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला ते ठणकावून सांगतात की, आपला उध्दार म्हणजे समाजाचा उध्दार असे कोणीही गृहीत धरू नये किंवा तसा विचारही करू नये तर समाजाचा उध्दार म्हणजेच आपला उध्दार असे प्रत्येकाने मनोमनी मानले पाहिजे. आणि त्या विचाराधिन राहूनच पाऊले टाकली पाहिजेत तरच समाज एका समान पातळीवर येईल. सध्या वैयक्तीक कर्तृत्वातून बहुजन समाजातील अनेक लोक पुढे आहेत आणि ते प्रस्थापीत झाले आहेत. परंतु सामुहिक कर्तृत्वाच्या बाबतीत आपण बरेच मागे आहेत. काही लोकांनी मात्र सामुहिक कर्तृत्वाच्या बाबतीत बरे-वाईट मार्ग स्विकारून बाजी मारली आहे. परंतु शोषितांचे शोषणापासून संरक्षण करण्यात ते कमी पडत आहेत. या संदर्भातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार मोलाचे ठरतात ते म्हणतात, वैयक्तीक कर्तबगारी आणि सामुहिक कर्तबगारी यांची तुलना करता सामुहिक कर्तबगारी शोकडोपटीने श्रेयस्कर ठरते. वैयक्तीक कर्तबगारी आकाशाएवढी उंच असली तरी साधारण उंचीच्या सामुदायिक कर्तबगारीच्या पांसगालाही ती पुरणार नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वरील विचार प्रस्थापितांचे वर्चस्व झुगारून देवून समतेवर आधारीत असणाऱ्या समाज निर्मितीची तयारी करण्याची ताकद बहुजनांना देतात. माणसाला माणूस म्हणून जगण्याची उर्मी देतात. जीवनात चैतन्य निर्माण करतात. स्वतंत्र विचार करण्याची क्षमता असणारा निर्भळ समाज कसा असावा याचा मूलमंत्र सांगतात. सामुदायिक कर्तबगारीही फारच महत्वाची आहे. ती दाखविताना कोणत्या मार्गाने जावयाचे याचेही मार्गदर्शन डॉ. बाबासाहेबांनी करून ठेवले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे गुरु-

'बुध्द' हे बाबासाहेबांचे पहिले गुरु, दुसरे गुरु 'कबीर' आणि तिसरे गुरु म्हणजे 'जोतीबा फुले' होत. बुध्द हे स्वयंप्रकाशित होते. त्यांनी स्वतः दुःखावर मात करणाऱ्या मार्गाची निर्मिती केली. आपल्या अनुयायांना अज्ञान नष्ट होऊन ज्ञान उदयास येणेचा मार्ग सांगितला. हा मार्ग म्हणजे बुध्दाचा धम्म होय. प्रज्ञेचे प्रामाण्य आणि करुणेचा अग्रह या बुध्दाच्या शिकवणीने अनेक लोकांचे जीवन बदलले याहूनही महत्वाचे म्हणजे बुध्दाने जुन्या समाज व्यवस्थेवर घाव घातले. नव्या व्यवस्थेचा पाया घातला, चार्तुवर्ण व्यवस्था नाकारली, अस्पृश्य, हीन समजल्या जाणाऱ्या वर्गाला हृदयाशी धरले हे धाडस बुध्दानी केले आणि अशा समतावादी व्यवस्थेच्या विचाराचा प्रसार केला.

'कबीर' हे बाबासाहेबांचे दुसरे गुरु त्यांच्या जगण्याचा अगदी सोपा आणि सरळ मार्ग होता. त्यांचा हा मार्ग समाजात आणि विश्वात परिवर्तन घडविणारा होता मानसाला माणूस म्हणून जगता यावे असा हा मार्ग होता. त्यांना धर्माधर्मातील तेढ पटत नव्हती, सत्य, मन,प्रेम, करुणा, स्मरण या बाबतीत ते सकारात्मकदृष्ट्या अग्रही होते. तर असत्य,अंधश्रध्दा, ईश्वर, ब्रह्म, आत्मा, चोरी, लबाडी या गोष्टी त्यांनी नाकारल्या आहेत. डॉ. बाबासाहेब या मताचेच होते त्यामुळे त्यांनी कबीरांना गुरु स्थानी मानले.

बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'जोतीबा फुले' हे तिसरे गुरु होत. त्यांनीच शिंपी, कोळी, कुंभार, न्हावी, महार, मांग,चांभारांना माणूसकीचे धडे दिलेले आणि शिकविलेही. त्या काळात क्रांतीकारी विचार घेवून लढणारा हा समाज

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सुधारक डॉ. बाबासाहेबांना भावला. गरीबा बद्दलची त्यांची आत्मीयता आणि रुढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धेच्या ओझ्याखाली दबल्या गेलेल्या लोकांना त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देण्याचे काम फुलेंनी केले. त्यांची ही वैचारिकता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मनावर खोलवर रुजली आणि त्यांनी जोतिबा फुलेंना गुरु स्थानी स्विकारले. इतर कोणी कोणत्याही मार्गाने जावोत पण आम्ही मात्र जोतीबा फुलेंनी दिलेल्या मार्गानेच जाणार असे त्यांनी ठरवूनच टाकले.

लोकशाही आणि धर्म -

लोकशाही आणि धर्म मूल्यांचा परस्पर काहीही संबंध नाही हे आपल्याला मानावेच लागेल. कारण लोकशाहीची व्याख्याच अशी आहे की, लोकांकडून, लोकांची, लोकासाठी चालविलेली शासन व्यवस्था अशी लोकशाहीची सुटसुटीत आणि समर्पक व्याख्या केली आहे. लोकशाही मानणाऱ्या लोकशाहीत मोडणाऱ्या आणि तिचे पालन करणाऱ्या लोकांचे किंवा समुहाचे धर्म एक किंवा अनेक असू शकतात. कारण लोकशाही धर्माचा विचार करित नाही तर ती त्याच्या धर्मापलीकडे पसलेल्या मानवाचा आणि मावनतेचा विचार करते. समाजाला अशी शिकवण देणाऱ्या साहित्याची आज गरज आहे. हे मान्यच करावे लागेल अशा साहित्याची निर्मिती करून समाजात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता वाढविण्याचे उद्दिष्टे समोर ठेवून सर्वांना समान न्याय मिळवून देण्याच्या कामी नव लेखकांची जबाबदारी वाढणार आहे. कारण समाजाची एकीची घडी बसविण्यासाठी त्यांच्या वैचारिक लेखणीची गरज आहे.

विस्तृत अभ्यास-

विविध आवडलेल्या ग्रंथांचे वाचन करणे हा डॉ. बाबासाहेब आंबेकरांचा नित्यक्रमच होता. महाविद्यालयीन शिक्षणानंतरही दररोज ११ ते १८ तास ते वाचन करित. त्यातून मिळणाऱ्या ज्ञानाचा उपयोग बहुजनांचा उध्दार करण्यासाठी काय उपाय करावेत ते ठरवित असत एखाद्या प्रश्नासंबंधी निर्णय घेताना किंवा मार्गदर्शन करताना ते भूतकाळ वास्तव स्थिती आणि भविष्यातील बऱ्या-वाईट परिणामांचा लेखा-जोखा करित असत. भारत पाकिस्तान फाळणी संदर्भातील काही विचार त्यांनी मांडले. त्या विचाराकडे त्यावेळच्या नेत्यांनी पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. फाळणीनंतर कोण कोणते प्रश्न भविष्यात निर्माण होतील. त्याचा भारतावर काय परिणाम होईल ते स्पष्टपणे सांगितले होते. आणि आपण आता ते परिणाम भोगत आहोत. जरी आज या संदर्भात कोणीही आपले मत व्यक्त करत नसले. तरी आजच्या तरुणांनी या संदर्भात अभ्यास केला तर त्यांचे डोळे निश्चितपणे उघडतील यात शंका नाही. डॉ. बाबासाहेबांची वैचारिक प्रगल्भता किती होती ते यावरून समजून येईल. डॉ. बाबासाहेबांची प्रतिमा आणि प्रतिभा देशातील प्रत्येक बहुजनांच्या मनावर खोलवर बिंबली पाहिजे. जोपर्यंत या देशाला डॉ.बाबासाहेब आंबेकर कळणार नाहीत तोपर्यंत या देशाची प्रगती होवू शकणार नाही. आता त्यांच्या अनुयाय्यांनी त्यांचे अष्टपैलू व्यक्तीमत्व आत्मसात करून त्यांच्या साहित्याचा झपाटून अभ्यास करून त्याचा प्रसार व प्रचार करावा लागेल. आज याची नितांत गरज आहे.

एकीची ताकद-

शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा हा मुलमंत्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्याला दिला आहे. त्याकडे आपण कधीही विचारपूर्वक पाहिलेच नाही. आता पाहण्याची गरज आहे शिका म्हणजे नोकरी मिळविण्यासाठी शिका असे त्यांना अभिप्रेत नव्हते तर शिका स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी, यश मिळविण्यासाठी, वर्चस्व, न्याय मिळविण्यासाठी, ज्ञान मिळविण्यासाठी शिका असे त्यांना अभिप्रेत होते. जात-पात आणि धर्म या मुदयावर न विखूरली जाणारी मजबूत संघटना तयार करून एकत्रित या आणि बहुजनांच्या हितासाठी संघर्ष करा हे सांगितले आहे. त्यामुळे तुमचा उध्दार होईल. हे सर्व

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

तुम्ही केलेच पाहिजे. कारण तुमचा उध्दार करणेसाठी दुसरा कोणीही येणार नाही किंवा तो मी ही करणार नाही. मनात आणाल तर, तुम्हीच तुमचा उध्दार करून घेणेस समर्थ व्हाल. हे आजच्या बहुजन समाजावर बिंबवले पाहिजे.

आर्थिक सुबत्ता-

आर्थिक ताकद ही फार मोठी ताकद आहे हे आपल्याला माहित आहे. ही एकटयाकडे असून चालणार नाही तर ती सर्वांकडे आली पाहिजे आणि वाढलीही पाहिजे. ती वाढवावयाची असेल तर आर्थिकदृष्ट्या श्रीमंत होण्यासाठी प्रयत्न करावेच लागतील. आपल्यातील प्रतिष्ठितपणा, हेवे-दावे आत्मकेंद्रीतपणा, स्वार्थी प्रवृत्ती हे सगळे विसरून आपल्यातील गरजूंना मदतीचा हात देवून वर खेचण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तरच पुढे आपल्याला आशेचा किरण दिसेल याची दखल घ्याव्याने समाजातील प्रस्थापितांनी घेवून आर्थिकदृष्ट्या विस्तारित असलेल्यांना एकत्रीत करून त्यांना आर्थिक विकासाच्या मार्गावर आणण्याचा सामुहिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. ही जबाबदारी प्रस्थापितांना स्विकारावी लागेल असे डॉ. बाबासाहेब सांगतात.

अशा या थोर क्रांतीकारी विचारवंतांचे नेतृत्व, लढे, समतेची विचारधारा आणि परिवर्तनवादी विचार यांची माहिती जगाला ज्ञात व्हावी म्हणून जब्बार पटेल यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चित्रपट तयार केला. तो चित्रपट १४ एप्रिल २००० मध्ये डॉ.बाबासाहेबांच्या जयंती दिवशी सर्व जगभर झळकला. राष्ट्रीयस्तरावर या चित्रपटाच्या बाबतीत मर्यादा जाणवते. परंतु आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ती ताकदीची ठरली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवनच मुळात उग्र लढ्यांनी भरलेले आहे. त्यांचा प्रभावीपणा या चित्रपटाचे वैशिष्ट्ये ठरले आहे. कायदामंत्री असताना हिंदू कोड बिलाव्दारे भारतीय समाज समपातळीवर आणण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला परंतु त्यांना प्रचंड विरोध झाला. विरोधकांना समजावून सांगणेचा त्यांनी आटोकाट प्रयत्न केला परंतु तो निरर्थक ठरला. त्यांना अपयशाला सामोरे जावे लागले. ते अपयश पचवितांना त्यांना भयंकर यातना झाल्या या प्रसंगावरून परिवर्तनवादी विचार त्यावेळी कसा दाबून टाकला जात असे याचा प्रत्यय येतो.

या चित्रपटाच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेबांचे विचार जगापुढे मांडण्यात आले. या चित्रपटाकडे केवळ चित्रपट किंवा जीवनपट म्हणून पाहून चालणार नाही. तर त्यांच्या विचारांचा कृतीशिल परिणाम आजच्या मानवी मनावर कसा होईल याचा विचार होणे गरजेचे आहे. असे झाले तर समाजात शांतता आणि एकमेकाबद्दल आदरभाव राहून सर्वसमाज एकत्र राहिल. हा उद्देश केव्हा सफल होईल हे आपल्याला काळच सांगेल.

समारोप -

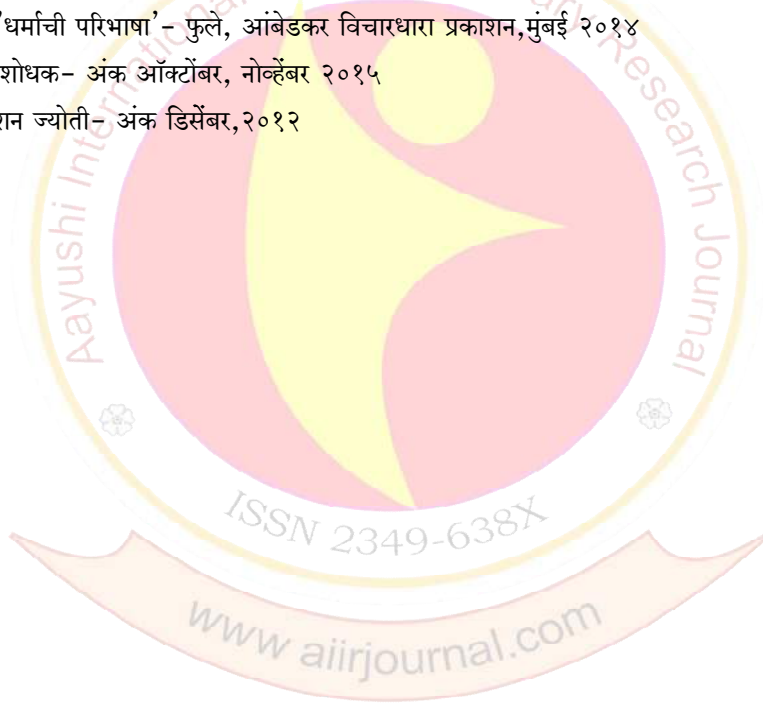
आपल्या महापुरुषांचे विचार, तत्वज्ञान आणि त्यांचे कार्य भावी पिढीपर्यंत लहानपणापासून त्यांच्या पर्यंत कसे पोहचतील याचा व्यापक विचार होणे आवश्यक आहे. जिजाऊंनी इतिहासातील थोरांच्या कथा सांगून बाल शिवाजीला स्वराज्याच्या स्थापनेसाठी प्रोत्साहित केले. त्याचप्रमाणे आज आपण बुध्द, फुले, शाहू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे साहित्य, कथा आणि कर्तृत्व बहुजनांनी आपल्या मुलांच्या मनावर बिंबवून त्यांना महत्वाकांक्षी कार्यासाठी प्रोत्साहित करून त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला पाहिजे हे सार्वजनिकरित्या होणे गरजेचे झाले आहे तरच समाज जागृत होईल. भारताचे दिवंगत माजी राष्ट्रपती डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी जाहिर वक्तव्य केले आहे की, २०२० मध्ये भारत महासत्ता बनेल. परंतु सध्यस्थिती पाहिली असता असे दिसते की, या देशातील आर्थिक आणि सामाजिक विषमता, जातीवाद, धर्माधता, अंधश्रद्धा यांचा प्रमुख अडसर आहे. तो अडसर दुर करावाच लागेल अन्यथा भारताचे महासत्ता बनण्याचे स्वप्न हे स्वप्नच राहिल. जर हे स्वप्न सत्यात उतरावयाचे असेल तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानात सर्वोच्च स्थान दिलेल्या स्वातंत्र, समता आणि बंधुता या तत्वांचे अगदी काटेकोरपणे पालन करावेच लागेल. म्हणून आजच्या साहितीकांनी देखील स्वातंत्र, समता आणि बंधुता यांना प्रमाण मानून अत्यंत निर्भिडपणे आपली मते

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मांडण्यासाठी पुढे आले पाहिजे. त्यातूनच वास्तव आणि वैचारिक साहित्याची निर्मिती होईल. ही वैचारिक साहित्याची चळवळ बहरली तरच आदर्श आणि समानताधिष्ठीत समाजाची निर्मिती होईल ही जबाबदारी आजच्या नव लेखकांना पार पाडावी लागेल ते करताना मात्र त्यांना जुन्या संदर्भांना विचारात घ्यावे लागेल. समाजातील विविध प्रकारच्या विषमता या मानव निर्मित आहेत. याची जाणीव किमान सुशिक्षित लोकांना तरी व्हावी अशी अपेक्षा आहे. ती जोपर्यंत होत नाही तोर्यंत भारताचा शाश्वत व सर्व समावेशक विकास होणे नाही. असे म्हटले तरी अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ-

१. डॉ. ज्ञानराज काशिनाथ गायकवाड- 'महामानव' रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर २०१३
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर- 'माझी आत्मकथा' - नालंदा प्रकाशन, इस्लामपूर २०११
३. रविनंद नामदेव होवाळ- 'जोडा आणि राज्य करा' - नमोत्क्रांती प्रतिष्ठान, कोल्हापूर २००६
४. बबन लव्हात्रे- 'बुध्द तत्वज्ञानी कबीर' - राहुल कला केंद्र, नागपूर, १९९९
५. राजा ढाले- 'धर्माची परिभाषा' - फुले, आंबेडकर विचारधारा प्रकाशन, मुंबई २०१४
६. पुरोगामी सत्यशोधक- अंक ऑक्टोबर, नोव्हेंबर २०१५
७. प्रबोधन प्रकाशन ज्योती- अंक डिसेंबर, २०१२

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

हमीद दलवाई यांच्या विचारांची प्रस्तुतता

डॉ. आर. के. शानेदिवाण

सहयोगी प्राध्यापक, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

महाराष्ट्राला पुरोगामी विचारांची संपन्न परंपरा आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासून नवा विचार मांडणे आणि त्याचा सातत्याने पाठपुरावा करणे या गोष्टींची सुरुवात महाराष्ट्राने केली. वेगवेगळ्या जातीधर्मातील लोकांना सन्मानाची वागणूक मिळून सर्वांनी माणूसकीच्या नात्याने एकमेकांशी बांधले जावे अशीच भावना त्यामागे होती. महाराष्ट्राच्या या परंपरेचा गौरव आदराने होतो. याच परंपरेचा पुढचा टप्पा म्हणून मुस्लीम विचारवंतांच्या विचार मांडणीकडे पाहता येते. इस्लामच्या पंधराशे वर्षांच्या काळात अगदी अपवादाने पुरोगामी विचार किंवा प्रबोधन परंपरा मांडण्याचा आणि जपण्याचा प्रयत्न झाला. नवा विचार तर अगदी अभावाने मांडण्यात आला. अशावेळी हमीद दलवाई यांच्या विचारांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते.

हमीद दलवाई यांनी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या माध्यमातून मुस्लिमांसाठीची प्रबोधन चळवळ उभी केली. ही वैचारिक चळवळ, आंदोलने, मोर्चा, परिसंवाद, चर्चा आदी माध्यमातून पुढे सरकत असताना त्यांनी आपले विचार व भूमिका वेगवेगळ्या पुस्तकातून अधोरेखित केली. यामध्ये 'राष्ट्रीय एकात्मता आणि भारतीय मुसलमान', 'मुस्लिम जातीयतेची कारणे व उपाय', 'इस्लामचे भारतीय चित्र' या ग्रंथांचा समावेश होतो. ही तिन्ही पुस्तके इस्लामशी निगडित असून भारतीय संदर्भात इस्लाम कसा असावा याचे चिंतन प्रस्तुत पुस्तकातून समजून घेता येते. येथे एक बाब लक्षात घ्यावयास हवी की, या लेखनाचा कालावधी स्वातंत्र्यानंतरचा आहे. हा काळ खूपच संवेदनशील होता. फाळणीनंतर भारतीय मुस्लिमांसंदर्भात नकाराची भावना होती. अशा काळात इस्लाम संदर्भात प्रबोधनवादी नजरेतून मांडणी करणे खूपच धाडसाचे होते. हमीद दलवाईंनी असे धाडस केले ही बाब महत्त्वपूर्ण आहे. अर्थात त्याला प्रतिसाद कसा मिळाला? सकारात्मक की नकारात्मक? या गोष्टींचा उहापोह होणार, होत राहणार. पण यांमुळे हमीद दलवाईंच्या ऐतिहासिक कार्याला नजरेआड करता येणार नाही.

हमीद दलवाई यांनी आपल्या विचारांचा परिघ संकुचित ठेवलेला नव्हता. त्यांना विज्ञानवादी समाज बनवायचा होता. त्यामुळे जे जे अवैज्ञानिक आहे त्या त्या गोष्टींना त्यांनी विरोध केला. एखादी गोष्ट परंपरेने चालत आली म्हणून पिढ्यानपिढ्या तिचा स्वीकार व्हावा ही बाब त्यांना पटत नाही. धर्मसंस्थांचे नियम अपरिवर्तनीय असतात, हेही त्यांनी वेळोवेळी नाकारले. त्यांना काळानुरूप बदल हवा होता. शेकडो वर्षांपूर्वीची समाजव्यवस्था नजरेसमोर ठेवून केलेले नियम आजही तसेच सुरू ठेवणे त्यांना अप्रस्तुत वाटत होते. म्हणून त्यांनी आधुनिकतेची कास धरून परंपरानिष्ठ विचार डावलला.

हमीद दलवाईंनी मुल्ला मौलवींचे प्रस्थ नाकारले. कोणतीही व्यवस्था वाईट नसते. पण काळाबरोबर बदल नाही स्वीकारले तर त्यामध्ये साचेबंदपणा येतो. मुल्ला मौलवींनी मूळ धर्मतत्वांचा विपरित अर्थ सांगून आपले प्रस्थ वाढविले. त्याकाळीच नव्हे तर आजही मुस्लीम धर्मविचारांची चर्चा किंवा चिकित्सा करणे म्हणजे धर्मद्रोह करणे अशी मांडणी होते. यालाच हमीद दलवाईंचा विरोध होता. आपले वर्चस्व अबाधित ठेवण्यासाठी धर्मातील विशिष्ट व्यवस्था कार्यरत राहणार असेल तर धर्माचा मूळ गाभा कसा आत्मसात करता येईल असा प्रश्न निर्माण करून त्यांनी विज्ञानवादी नवविचारांचा पाठपुरावा केला. नवा विचार नसेल तर प्रगती होणार नाही. नवी आव्हाने पेलता येणार नाहीत. म्हणून मुस्लीम समाजाने मुल्ला-मौलवींच्या विळख्यातून बाहेर पडावे अशी धारणा हमीद दलवाईंची होती.

हमीद दलवाईंचा आक्षेप धर्मतत्वांचा चूकीचा आणि सोयिस्कर अर्थ लावण्याला होता. सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे मूळ कुराणातील बाबी अनेकांना स्पष्टपणे माहित नाहीत किंवा योग्य पद्धतीने मांडता येत नाहीत. कुराणाचा अर्थ

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मुल्ला, मौलवींसह अनेकांनी सोयीनुसार घेतला. याचा सर्वाधिक फटका मुस्लीम स्त्रियांना बसला. विशेषतः 'तलाक' संदर्भातील मूळ धर्मतत्त्वांना हरताळ फासण्यात येऊ लागले. तलाक कधी होतो? का होतो? त्याची मर्यादा? पती पत्नीचे कर्तव्य? समाजाचे दायित्व? अशा बाबी विचारात न घेता केवळ मनात आले म्हणून 'तलाक' देणे व पुन्हा त्याला धर्मतत्त्वांचा आधार शोधणे या गोष्टींमुळे मुस्लीम स्त्रिया असुरक्षितता अनभवू लागल्याचे निरीक्षण हमीद दलवाईंनी वेळोवेळी नोंदविले आहे. त्यांना 'तलाक'ची प्रचलित पद्धती अमानुष वाटते. जेथे स्त्रियांचा विचार होत नाही त्याला त्यांनी अमानवी कृत्य मानले. म्हणून त्यांनी तलाकची प्रस्थापित पद्धती बदलणे गरजेचे आहे असे आग्रही प्रतिपादन केले. आपला हा विचार लोकांसमोर यावा आणि समाजाने या प्रश्नाकडे गांभीर्याने पाहावे या हेतूने त्यांनी मुस्लीम तलाक पिडीत महिलांचा मोर्चाही आयोजित केला. मुस्लीम समाजाची मानसिकता नजरेसमोर आणली तर हमीद दलवाईंची ही कृती किती धाडसी होती याचा प्रत्यय येतो. हमीद दलवाईंच्या या चळवळीला अनेक स्त्रियांची मूकसंमती होती व आजही आहे. पण पुरुषप्रधान धर्मव्यवस्थेत उघडपणे असे मत मांडणे स्त्रियांना शक्य होत नाही. एकाअर्थी मुस्लीम पिडीत स्त्रियांचा आवाज बनण्याचे काम हमीद दलवाईंनी केले.

हमीद दलवाईंनी राष्ट्र आणि धर्म या दोहोंच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण मांडणी केली आहे. त्यांच्या दृष्टीने सर्वप्रथम राष्ट्रहित, राज्यघटना यानंतर धर्मभावनेचा विचार व्हावयास हवा. व्यक्तीजीवनात धर्माचे स्थान सर्वोच्च असले तरी 'राष्ट्र' ही भावना त्यापेक्षाही सर्वोच्चमूल्य असणारी आहे अशी त्यांची धारणा होती. आपल्या या भूमिकेचा पुरस्कार करण्यासाठी हमीद दलवाई यांनी भारतीय मुस्लीम मानस समजून घेण्याच्या दृष्टीने भारताच्या बहुतांशी भागाचा दौरा केला. हा दौरा विशिष्ट हेतू नजरेसमोर ठेवून करण्यात आला. साधारणपणे भारतीय मुस्लीम असे म्हटले की, सर्व मुस्लीम एकसारखे आहेत किंवा असतात असे समजण्याची धारणा आजही आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात तर अशीच धारणा होती. त्यामुळे भारतीय पातळीवर घेतला जाणारा राजकीय निर्णय सर्व मुस्लिमांचा आहे किंवा सर्वांना मान्य आहे असेच समजले जायचे. या अशा धारणेमुळे मुस्लिमांचे अतोनात नुकसान झाले. त्यांना सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय, शैक्षणिक स्तरावर समजून न घेता त्यांच्यासाठी सरसकट एकच धारणा कार्य करित राहिली. विशेषतः फाळणी संदर्भातील लोकमानस अशाच पद्धतीने तयार झाले. कांही मूठभर लोकांच्या धर्मवादी, जातीयवादी दृष्टिकोनाने या देशाची फाळणी झाली. हा निर्णय चार भिंतीच्या आत राहून घेतला गेला. पण कांही बिगर मुस्लिमांनी या निर्णयाला सर्व भारतीय मुस्लीम जबाबदार आहेत असा कांगावा केला. शहरात राहणाऱ्या कांही महत्त्वाकांक्षी, अहंकारी लोकांच्या अड्डाहासामुळे अशी परिस्थिती ओढवली. या फाळणीच्या न केलेल्या गुन्हासाठी आजही कांही संघटना मुस्लिमांना जबाबदार धरतात. याचा परिणाम असा झाला की स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय मुस्लिमांच्या विकासासाठी कोणताही ठोस कार्यक्रम राबविण्यात आला नाही. 'धर्माच्या बंदिस्त चौकटतीच तूम्ही सुरक्षित आहात' अशा तऱ्हेचा प्रसार जाणीवपूर्वक करून मुस्लिमांना मुख्य प्रवाहात येण्यापासून रोखण्यात आले. शिक्षणाच्या तुटपुंज्या सुविधा, धार्मिक शिक्षणासाठी मदतसे, नोकरीची अनुपलब्धता यांमुळे भारतीय मुस्लीम आपल्या ठराविक कक्षेत फिरू लागला. त्यांना हा परीघ भेदता येत नव्हता. त्यातच रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, स्त्रियांसंदर्भातील प्रतिगामी दृष्टी, पुरुषांचे वर्चस्व, मुल्ला मौलवींचा हस्तक्षेप या गोष्टींमुळे त्यात भरच पडत होती. अशावेळी बिगर मुस्लीम समाजासह मुस्लिमांनाही 'भारतीय मुस्लीम' कसा आहे हे समजावे या हेतूने हमीद दलवाई देशभर फिरले. त्यांनी उत्तर भारताचा दौरा केला. त्या काळात अनेक माणसं, समाज प्रतिनिधी त्यांना भेटले. त्याआधारे हमीद दलवाईंनी मुस्लीम समाज अनुभवला. त्यातून त्यांना अनेक विसंगती जाणवल्या. पण त्याकडे केवळ 'विसंगती' म्हणून पाहणे त्यांना 'आत्मवंचना'^१ वाटते.

भारतातील इस्लामचे चित्र समजून घेण्यासाठी हमीद दलवाईंनी विविध प्रांतातील खेडी व शहरे पालथी घातली. या अनुभवातून त्यांनी भारतीय मुसलमान भारतीय संस्कृतीत वाढलेला, संस्कारित झालेला आहे सप्रमाण मांडले. इस्लामची

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वैचारिक व सैद्धांतिक बैठक जगभर मान्य झालेली असली तरी भारतीय स्तरावर मात्र हिंदू व्यवस्थेचा खूप मोठा प्रभाव सहजपणे अनुभवता येतो. हमीद दलवाईंनी यासंदर्भात अनेक उदारहणे दिली आहेत. विशेषतः मुस्लीम लिंगची स्थापना करताना देवाला समारंभपूर्वक नारळ अर्पण करणे, पाकिस्तानात राहात असलेल्या स्त्रीने आपण 'हिंदुस्थानी माँ हूँ' असे म्हणणे, समतेचा आग्रह धरणारे पण प्रत्यक्ष जीवनात भेदाभेद पाळणारे मियाभाई, बंगाली मुसलमानांना उद्योगात सहभागी न करणारे खानबहादूर, मुलाचे नाव वेदकालीन पुशान असे ठेवणारे अयुब, मुसलमान विधवेशी विवाह केलेला ब्राह्मण ठाकूर, दारिद्र्यामुळे पाहुण्याचा पाहुणचार करू न शकणारे खेड्यातील मुसलमान इ. आदी घटना व प्रसंग प्रातिनिधिक आहेत.

या घटनांमध्ये भारतीय मुस्लीम शोधताना हमीद दलवाई चकित होतात. या मुस्लिमांच्या वर्तनाने ते अस्वस्थ होतात. भारत-पाकिस्तान युद्धाच्या वेळी भारतात राहणारा एक मुस्लीम कामगार जेव्हा, 'आखिर इस्लामके झेंडे का भी कोई खयाल करना चाहिये या नही'^२ असे म्हणतो तेव्हा आपल्या तार्किक दृष्टिकोनाचे मूल्य शून्यवत असल्याची भावना हमीद दलवाई व्यक्त करतात. ग्रँड हॉटेलमधील एका वार्तालापामध्ये 'आपण मुस्लीम सामाजिक सुधारणांचा आग्रह का धरता?' या प्रश्नाचे उत्तर देताना त्यांनी 'हिंदूंनी अस्पृश्यता पाळली, मुसलमानांबरोबर न खाण्याचे निर्बंध पाळले तर तुम्हाला आवडेल?'^३ असे उत्तर दिले. याचा अर्थ भारतीय समाजजीवनात वावरताना आजूबाजूच्या वातावरणातील संदर्भ लक्षात घेत आपले वर्तन असायला हवे असे हमीदना वाटते. समान नागरी कायद्यासंदर्भातील विचारही एका भेटीदरम्यान मांडले आहेत. हमीद दलवाईंच्या मतानुसार, 'आपण एक सेक्युलर घटना बनवली आहे आणि समान नागरी विधेयक करण्याचे तत्व या घटनेत मान्य करण्यात आले आहे, तेव्हा असे विधेयक करून आपण सेक्युलॅरिझमचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी वाटचाल सुरू करावी'^४ या मतांवर वादविवाद झाल्यावर कायद्याची सक्ती केल्याखेरीज कोणत्याही समाजात सामाजिक सुधारणा करता येणार नाही असे विधान दलवाई करतात.

हमीद दलवाईंची वैचारिक बैठक सुधारणावादी होती. त्यांनी धर्मतत्वांची चर्चा करून आपल्या समाजातील लोकांची मने दुखवावीत अशी धारणा ठेवलेली नव्हती. त्यांचा दृष्टिकोन व्यापक वैचारिक सुधारणांचा आग्रह धरणारा होता. समाजाने बदलत्या काळात स्वतःमध्ये बदल करण्यासाठी तयार रहायला हवे अशी हमीद दलवाईंची मनोमन भावना होती.

'राष्ट्रीय एकात्मता आणि भारतीय मुसलमान' हे पुस्तक हमीद दलवाई यांच्या मृत्यूनंतर जवळजवळ पंचवीस वर्षांनी प्रकाशित झाले. या पुस्तकाच्या शीर्षकांतून लेखकाच्या लेखनाचा हेतू स्पष्ट होतो. त्यांना 'राष्ट्रीय एकात्मतेसंदर्भात भारतीय मुसलमान' अशी मांडणी करावयाची आहे. स्वाभाविकपणे प्रस्तुत लेखनात भारतीय इस्लाम, मुसलमानांच्या धार्मिक चळवळी, भारतीय मुसलमान आणि हिंदुत्ववाद या संदर्भातील विचार आहेत. त्याचबरोबर भारताशी संबंधित असल्यामुळे पाकिस्तानची चळवळ, भारत-पाक संबंध आणि पाकिस्तानची उद्दीष्टे या संदर्भातील व्यापक विवेचनही लेखकाने मांडले आहे. हमीद दलवाई यांचा दृष्टिकोन प्रखर राष्ट्रवादी आहे. त्यांच्या लेखनात याचा प्रत्यय वारंवार येतो. त्यांनी आपली मते मांडताना पुरेसे स्वातंत्र्य घेऊन आपल्या मतांच्या पुष्टर्थ संदर्भ तपशीलही दिला आहे.

'भारतीय इस्लाम' या पहिल्या प्रकरणामध्ये हमीद दलवाई यांनी इस्लामचे भारतात आगमन कसे आणि कोणत्या परिस्थितीत झाले याचे विवेचन केले आहे. त्यांच्या मतानुसार, 'इस्लामचे आगमन शांततापूर्ण झाले नसून ते हिंसक पद्धतीने झाले.'^५ भारतातील इस्लामचा प्रसार धीमा आहे. दलवाईंनी प्रेषित महंमदाना धर्मसंस्थापक व राज्यसंस्थापक असे म्हणून भारताव्यतिरिक्त इतरत्र झालेला धर्मविस्तार राज्यसत्तेने झाल्याचे नमूद केले आहे. इस्लामी राज्याचा विस्तार झपाट्याने झाल्याचे नमूद करून, बिगर मुस्लिमांसंदर्भात कोणती धोरणे राबविली होती याचाही परामर्श दलवाई घेतात. इस्लामच्या सुरुवातीच्या काळात धर्मांतरे सक्तीने झाली किंवा अपमानित अवस्थेतून मुक्त होण्यासाठीही लोक धर्म बाळगू

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

लागल्याचे^६ निरीक्षण हमीद दलवाईनी नोंदविले आहे. भारतामध्ये मोगल सत्ता साधारणपणे आठशे वर्षे होती. यापैकी अकबराचा काळ उदारमतवादी तर औरंगजेब कट्टर धर्मवादी होता. त्याला भारत इस्लाममय करायचा होता. पण त्याच्या मृत्यूनंतर इस्लामी सत्ता दुर्बल बनली. यामुळे धर्मप्रसाराचे उद्दीष्ट अपूरे राहिल्याचे मत नोंदवून, 'या जाणिवेने धर्मनिष्ठ मुसलमानी मने भारली व त्यातून आधुनिक इतिहासातदेखील मुसलमानी धार्मिक चळवळींनी जन्म घेतला'^७ असे प्रतिपादन हमीद दलवाई करतात.

मुसलमानांच्या धार्मिक चळवळींचा वेध हमीद दलवाई यांनी अभ्यासपूर्ण आणि तर्कनिष्ठ पद्धतीने घेतला आहे. साधारणपणे १९ वे शतक ते स्वातंत्र्यापर्यंतच्या काळात मुस्लिमांमध्ये वेगवेगळ्या पातळ्यांवर स्थित्यंतरे झाली. या स्थित्यंतरावर धार्मिक नेत्यांचा प्रभाव होता. स्वातंत्र्यलढ्यातील मुस्लिमांचा सहभाग नाममात्र होण्यामध्येही या धार्मिक नेत्यांचे नेतृत्व कारणीभूत होते. हमीद दलवाईनी तर त्याकाळात आधुनिक नेतृत्व अस्तित्वातच नव्हते असे सांगून आजही म्हणजे संबंधित लेखन झाले त्यावेळी सुद्धा यापेक्षा वेगळी परिस्थिती नव्हती^८ असे नमूद केले आहे. हा संपूर्ण तपशील मांडताना त्यांनी गांधी-नेहरू यांची भूमिका, त्यांच्यासंदर्भात मुस्लिमांमध्ये असणारा अविश्वास यांचा सविस्तर उहापोह केला आहे. विवेचनाच्या ओघात दलवाईनी कांही देशातील प्रथा, परंपरांचाही उल्लेख केला आहे. यामध्ये, बहुतांशी मुसलमान प्रजासत्ताकांच्या घटनेनुसार राष्ट्रप्रमुख मुसलमान असणे ही बाब महत्त्वपूर्ण आहे.^९ त्यांनी इतर बाबींचा उहापोह करून, 'मुसलमान जिथे अल्पसंख्यांक आहेत तिथे ते बहुसंख्यांकाशी जुळते घेत नाहीत आणि जिथे बहुसंख्यांक आहेत तिथे इतरांना सामावून घेत नाहीत.'^{१०} असे चिंतनगर्भ निरीक्षण नोंदविले आहे. ही परिस्थिती बदलायची असेल तर 'इस्लामचे वेगळेपणाचे स्वरूप नष्ट व्हावयास हवे'^{११} असे त्यांना वाटते.

इस्लामचा विचार धर्मशास्त्राला धरूनच होतो. इथे चिकित्सा किंवा टीका खपवून घेत नाहीत. म्हणून, 'प्रेषित, त्याचे आयुष्य आणि इस्लामचा इतिहास यांच्याबद्दल निरपेक्ष भावनेने बोलणारा मुसलमान विचारवंत मी अजून पाहिलेला नाही'^{१२} असे रोखठोक विधान हमीद दलवाई करतात. यातून त्यांना मुस्लिमांतील परंपरानिष्ठता आणि साचलेपण अधोरेखित करायचे आहे. हमीद दलवाईच्या मतानुसार मुस्लिमांनी इस्लामी धर्मशास्त्र नीट समजून घेणे जरूरी आहे. मुस्लिमांचे इतिहासासंबंधीचे ज्ञान अपूरे आणि 'वेडगळ'^{१३} समजूतीत अडकले असल्याची नोंद करून याला केवळ सर्वसामान्य मुस्लिमच नव्हे तर मुस्लीम बुद्धिवादी विचारवंतही तेवढेच जबाबदार असल्याचे दलवाई सांगतात. या संदर्भात त्यांनी प्रा. हबीब, माजी चीफ प्रोटोकॉल श्री. एम. आर. ए. बेग, ए. ए. मुजिद यांच्या लेखनाचा आधार घेतला आहे. या ठिकाणी हमीद दलवाई एका गोष्टीचा उल्लेख आवर्जून करतात की, भारतातील किंवा जगातील कोणत्याच मुस्लीम विचारवंताने धर्मावर आणि धार्मिक नेत्यावर टीका करण्याचे धाडस दाखवलेले नाही. उलट इस्लाम धर्म परिपूर्ण आहे अशी श्रद्धा व्यक्त करूनच मुसलमान सुधारकांनी सामाजिक बदलाचा प्रयत्न केल्याचे स्पष्ट मत हमीद दलवाई नोंदवितात.^{१४}

हमीद दलवाई यांनी प्रेषित महंमदासंदर्भात वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी केली असून, 'सगळ्याच धर्मश्रद्धा प्रेषितांच्या भोवती एकवटलेल्या आहेत हे हास्यास्पद आहे' असे म्हटले आहे. दलवाई यांचे हे विधान गंभीर आणि धाडसी आहे. अशा तऱ्हेची मांडणी अगदीच अपवादात्मक असून त्यांच्या मतानुसार 'प्रेषित महंमद कितीही थोर असले तरी ते मनुष्य होते आणि माणसांतील गुणदोष त्यांच्यात असणे स्वाभाविक आहे.'^{१५} आपल्या म्हणण्याच्या पुष्टर्थ त्यांनी इस्लामपूर्व काळातील बहुपत्नीत्व प्रथा, प्रेषितांची पत्नी आयेशा संदर्भातील प्रवाद यांचा उल्लेख करून 'मुसलमान विचारवंतांनी या संदर्भात काहीही (टीकात्मक) भाष्य केलेले नाही.'^{१६} असे निरीक्षण नोंदवितात. हमीद दलवाई मात्र या संदर्भात अनेक प्रश्न उपस्थित करून हिंदू व ख्रिश्चन विचारवंत जशी चिकित्सक भूमिका घेतात तशी मुसलमान विचारवंतांनी घ्यावयास

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

हवी असे म्हणतात. याच्या पुष्ठर्थ त्यांनी मार्टीन ल्युथर, प्रा. न. र. फाटक, नरहर कुरुंदकर, निराद चौधरी यांचा उल्लेख केला आहे. हमीद दलवाई यांनी हिंदू आणि मुस्लीम समाज व्यवस्थेचा तुलनात्मक परामर्श घेतला. या आधारे हिंदू अधिक उदारमतवादी असल्याचे नोंदवून मानवतावादाचा पुरस्कारही हिंदूच अधिक प्रमाणात करतात^{१७} असे सांगून मुस्लीम विचारवंत स्वधर्माची चिकित्सा न करता इतरांच्या धर्मश्रद्धेवर टीका करतात असेही मत नोंदविले आहे.

‘भारतीय मुसलमान’ या लेखामध्ये स्वातंत्र्योत्तर भारतीय मुस्लीम मन आणि समाज यांचा वेध हमीद दलवाई घेतात. भारताची फाळणी झाली. पाकिस्तान निर्माण झाले. दुर्दैवाने भारतातील अनेकांनी या घटनाप्रक्रियेस पाठींबा दिला. फाळणीनंतर भारतात राहणाऱ्या मुस्लिमांनीही विजयोत्सव बेभानपणे साजरा केला^{१८} असे विधान हमीद दलवाई करतात. असे का झाले याची चिकित्सा करताना त्यांनी, भारतीय मुसलमान समाज वर्तमानापेक्षा भूतकाळातच अधिक रमतो असे सांगून ‘आपण सत्ताधीश होतो’ ही गोष्ट ते विसरू शकत नव्हते असेही दलवाई म्हणतात. मुस्लिमांच्या या कृतीला त्यांनी ‘इतिहासाकडे विकृतीने पाहण्याचा मुस्लिम मूर्खपणा’^{१९} असे म्हटले आहे. त्यामुळे वस्तुस्थितीला सामोरे जाण्याचे धारिष्ट्य त्यांच्यात निर्माण झाले नाही. एकाचवेळी परस्परविरोधी शक्यता ते मांडतात. त्यात तर्क नसतो. मुस्लिमांची अशी मानसिकता नजरेसमोर ठेवून, ‘तर्कशुद्धता हा गुण मुस्लीम समाजाने अजून स्विकारलेला नाही आणि तर्कला धरून बोलणारा सुशिक्षित मुसलमान मी अजून पाहिलेला नाही’^{२०} असे विधान करून त्यांनी मुस्लिमांच्या मनाच्या ठेवणीची मानसशास्त्रदृष्ट्या चिकित्सा केली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर भारतात राजकीयदृष्ट्या अनेक गोष्टी घडल्या. मुस्लिमांचा त्यातील सहभाग, विचारसरणी, वेगवेगळ्या नेत्यांच्या भूमिका, त्याचे पर्यवसन आदी बाबींचा विस्तृत आढावाही हमीद दलवाई घेतात. या संदर्भात तबलीकची भूमिका त्यांनी विस्तृतपणे मांडली आहे. तबलीक जमात अगदी अल्पावधीत झपाट्याने पसरली. त्यामध्ये सर्व प्रकारचे धर्मनिष्ठ आहे. बिहार, मध्यप्रदेश, गुजरात या भागात यांचा खूप प्रभाव आहे. सकृतदर्शनी धर्माचे पालन करावे असा संदेश देणारी संघटना असे तिचे स्वरूप असले तरी, या संघटनेतील ‘मौलवी पिसाट मनोवृत्तीचे’^{२१} असून ही मंडळी धर्माच्या आडून राजकारणच करतात याचा दाखला देऊन तबलीकने मुस्लिमांना अधिकाधिक कडवे बनविले असे हमीद दलवाई नमूद करतात.

हमीद दलवाई यांचा मुस्लीम बुद्धिवाद्यांवर विश्वास नाही. अंतर्मुख होऊन आत्मनिरीक्षण करून धर्मातीत विचार करणारी मंडळी मुस्लिमांमध्ये नसण्याला त्यांनी ‘बौद्धिक आणि सांस्कृतिक पातळीचा अभाव’ हे कारण दिले आहे. हिंदू बुद्धिवादी प्रत्येक समस्येकडे बुद्धिजीवी दृष्टिकोनातून पाहतो पण, मुस्लीम बुद्धिवादी हा खऱ्या अर्थाने ‘बुद्धिवादी नाही’ तर तो ‘मुस्लीम’ असतो असे परखड विवेचन करतात. केवळ धर्माच्या विशिष्ट चौकटीत राहून विचार केला तर निष्कर्षही चौकटीबद्ध हाती येतात. या संदर्भात त्यांनी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा विचार मांडला आहे. पैगंबर महंमदासंदर्भात विधान करणे किंवा हजरतबाल प्रकरणासंदर्भात सदसद्विवेकाने बोलणे या गोष्टी त्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. जे चूकीचे आहे ते बोलणे मुस्लीम विचारवंतांना शक्य झाले नसल्याचे^{२२} नमूद करून, ‘समाजाच्या प्रगत चळवळीचे नेतृत्व करणारा, सनातनपणाविरूद्ध लढणारा, नव्या कल्पना, नव्या जीवनमूल्यांचा सतत स्वीकार करणारा आणि बुद्धीच्या कसोटीवर सत्यता अजमावून पाहणारा’^{२३} बुद्धिवादी असतो असे म्हटले आहे. पण दुर्दैवाने अशी मानसिकता असणारा मुस्लीम विचारवंत अभावाने आढळतो असे हमीद दलवाई म्हणतात. आज जी मंडळी वैचारिक मांडणी करतात त्यांच्यावर धर्माचा जबरदस्त पगडा असून कांही काळाने आधुनिक, पुरोगामी विचाराने प्रेरित होऊन मुस्लीम नेतृत्व उभे राहिल अशी आशा त्यांना आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

भारतीय मुस्लीम मन नेहमीच भूतकाळात रमले.^{२४} त्यांना आपले वर्चस्व संपल्याची अस्वस्थ जाणीव सतावत राहिल्यामुळे त्यांनी फाळणीची मागणी केली असे सांगून, 'फाळणी हीच मूळी ओलीस ठेवण्याच्या रानटी सिद्धान्ताच्या प्रयोगाचे फलित आहे' असे म्हटले आहे. हा प्रयोग दुधारी शस्त्रासारखा मुस्लिमांवरच उलटला असल्याचे दाहक सत्य समकालीन घटनांना सामोरे ठेवून दलवाई मांडतात. मुस्लिमांनी वस्तुस्थितीचा विचार न करता गृहीतके मांडली आणि आपल्या सोयीनुसार न्याय्य कल्पना राबविल्याचे निरीक्षणही^{२५} हमीद दलवाईंनी नोंदविले आहे.

फाळणीपूर्व व फाळणीनंतर काळात 'राष्ट्रीय मुसलमान' ही संकल्पना रूढ झाली होती. पण या व्यक्तीबद्दल हमीद दलवाई अत्यंत कडवट शब्दात बोलतात. त्यांना राष्ट्रीय मुसलमान ही संकल्पनाच मान्य नसून त्यांचा 'राष्ट्रीय मुसलमान हा डोके आणि शोपूट नसलेला परंतु अत्यंत धोकेबाज असा अक्करमाशी प्राणी'^{२६} असा उल्लेख करतात. या व्यक्ती कोणताही विचार धडपणे मांडत नाहीत. संदिग्धता निर्माण करणे हीच त्यांची वृत्ती असते असे दलवाईंना वाटते. या संदर्भात त्यांनी डॉ. सय्यद अहमद, मौलवी हुसेन, अहमद मदनी यांच्या वक्तव्यांचा समाचार घेतला आहे. ही वक्तव्ये अलगतावादाचा पुरस्कार करणारी असून भारतीय मुसलमान या विचारांनी प्रभावित होतो असे निरीक्षण नोंदविताना 'भारतीय मुसलमान हे मध्ययुगीन अवस्थेचे खरे प्रतिक'^{२७} असल्याचे प्रतिपादन हमीद दलवाई करतात.

हमीद दलवाई मुस्लिमांतील धर्मवादी विचारांचा तीव्र शब्दात समाचार घेतात. त्यांची धर्मपिक्षा माणसांवर श्रद्धा आहे. त्यामुळे केवळ मुस्लिमच नव्हे तर हिंदूतील जातीयवादी वृत्तीही घातक असल्याचे प्रतिपादन ते करतात. या दोन्ही समाजातील ही वृत्ती बदलायची असेल तर चैतन्यशीलता^{२८} निर्माण व्हावयास हवी. मुस्लिमांनी आपली चैतन्यशीलता धर्मविस्तारात मशगूल ठेवली. दलवाई याला 'जंगली मध्ययुगीनता' असे म्हणतात. त्यांना असे युग अभिप्रेत नाही. त्यांनी असे जग कल्पनेत ठेवले आहे जीथे, 'हिंदू हिंदूना आधुनिक बनवितो आहे आणि त्याचबरोबर मुस्लिम इरॅशनल जातीयवादी राजकारणाला विरोध करतो आहे.'^{२९} असे झाले तर हिंदू-मुस्लीम प्रश्न संपुष्टात येईल असे दलवाईंना वाटते. प्रश्न सोडविण्यासाठी परस्परांना समजून घेण्याची इच्छा मनात असावयास हवी. केवळ सनातनी वृत्ती बाळगली तर दुसऱ्या दिशेनेही तसेच उत्तर मिळते असे सांगून 'एका धर्मातील सनातनीपणाच्या आधारेच दुसऱ्या धर्मातील सनातनीपणा टिकत असतो. तुम्ही हिंदू सनातनीपणा नष्ट करायला लागा आणि त्यायोगे मुस्लिम सनातनीपणावर आघात करा'^{३०} असे चिंतनगर्भ विचार मांडले आहेत.

हमीद दलवाई यांनी अनेक मुस्लीम विचारवंतांच्या भूमिकेचा परामर्श घेतला आहे. यामध्ये डॉ. सय्यद अहमद, खलिकुझ्झमन, डॉ. फरिदी, डॉ. युनूस नूरी यांचा समावेश होतो. अलिगड विद्यापीठामध्ये झालेले आंदोलन, उर्दू भाषेचा प्रश्न, कश्मिर प्रश्नाचे स्वरूप व तत्कालीन काँग्रेस सरकारची भूमिका याचाही विस्तृत आढावा दलवाई घेतात. या काळातही कांही बुद्धिवंत मुसलमान मंडळी आपली जातीयवादी भूमिका मांडत होते. यामध्ये श्री. नूराणीही होते. त्यांना १९६५ च्या युद्धादरम्यान स्थानबद्ध केले होते. या घटनेचा संदर्भ देऊन, 'जातीयवादी मुसलमान भेकड असतात'^{३१} असे विधान दलवाई करतात. अलिगड विद्यापीठामध्ये कांही विद्यार्थी हमीद दलवाईंशी वाद घालून आपली अलगतावादी भूमिका मांडत होते. त्याचा वृत्तांतही हमीद दलवाई यांनी दिला आहे. तसेच पाकिस्तान, बांग्लादेश येथील घटना आणि विचारवंतांच्या मतांचा परामर्श घेऊन, 'उदात्त, मानवतावादी परंपरा इस्लामच्या समाजधारणेत रूजविणारा महापुरुष अजून जन्माला यावयाचा आहे'^{३२} असे म्हटले आहे.

हमीद दलवाईंनी केवळ इस्लाम संदर्भातच विचार मांडले नाहीत तर सर्व धर्मांची चिकित्सा करून त्या संदर्भात इस्लामची तत्वे तपासताना भारतीय लोकशाही, राष्ट्रवाद, हिंदूत्ववाद, भारत-पाक संबंध, जातीयवादाचे स्वरूप यासंदर्भातही सडेतोड मांडणी केली आहे. दुदैवाने त्यांची भूमिका व त्याचे व्यापकत्व समजून घेण्याची तसदी जेवढी बिगर

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मुस्लिमांनी घेतली तेवढी मुस्लिमांनी घेतली नाही. उलट समजून न घेताच त्यांना मुस्लिमविरोधी घोषित करण्यात अनेकांनी धन्यता मानली. कोणताही विचार सदासर्वकाळ योग्यच ठरेल असे नाही. काळाबरोबर त्यामध्ये बदल होईल किंवा एखादा विचार पूर्णपणे रद्दवातल ठरून त्या ठिकाणी नवा विचार प्रस्थापित होईल ही धारणा खुल्या मनाने स्वीकारायला हवी. नव्या विचारासंदर्भात व्यापक चर्चा घडवून त्यातील नाविण्य समजून घ्यायला हवे. हमीद दलवाईंनी सुद्धा आपण बरोबर आहोत अशी आग्रही भूमिका घेतल्याचे जाणवत नाही. उलट अनेक ठिकाणी लोकांशी संवाद, चर्चा करणे अशीच त्यांची भूमिका राहिली. एक बाब निश्चित आहे की, विचारांचा प्रतिवाद विचारानेच व्हावयास हवा. जर हमीद दलवाईंचे विचार समाजासाठी घातक असतील तर त्यांचा प्रतिवाद करून असे विचार खोडून काढावयास हवेत. असे झाले तर धर्म आणि समाज या दोहोंच्या दृष्टीने ही बाब स्वागतार्ह ठरेल.

हमीद दलवाई मुस्लीम विरोधी विचारधारेचे हस्तक आहोत असा त्यांच्यावर आरोप होत असे. पण त्यांची वैचारिक भूमिका आणि तिची मांडणी तशी नव्हती. कारण जसे त्यांनी मुस्लिमांतील धर्माधतेवर प्रहार केला तसाच हिंदू जमातवादावरही प्रखर टीका केली. हिंदुत्ववाद ही संकल्पना स्पष्ट करताना हमीद दलवाई यांनी त्यांचे विभाजन तीन विभागात केले. यामध्ये वैदिक काळाला मानणारे आर्यसमाजी, चातुर्वर्ण्याच्या चौकटीवर श्रद्धा ठेवणारा राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि हिंदू राष्ट्रवादाच्या प्रेरणा लाभलेली हिंदू महासभावादी यांचा समावेश केला. या तीन प्रवाहांचे पुरस्कर्ते भिन्न वैचारिक भूमिका असणारे आहेत. दयानंद सरस्वती, हेगडेवार-गोळवलकर व वि. दा. सावरकर या वैचारिक पंथाचे क्रमशः नेतृत्व करित होते. यांचे वैचारिक योगदान, भूमिका आणि प्रभाव यांचाही हमीद दलवाई वेध घेतात.

वि. दा. सावरकरांची वैचारिक भिस्त शास्त्रीय होती. त्यांच्या व्यक्तित्वात विरोधाभास जाणावा अशी बैठक होती. त्यांना अस्पृश्यता, चातुर्वर्ण्य इतकेच नव्हे तर परमेश्वराचे अस्तित्वही मान्य नव्हते. विज्ञाननिष्ठ समाज उभारावा हा त्यांचा आग्रह कायम राहूनही त्यांनी भारत हिंदुराष्ट्र व्हावे असे म्हटले. हमीद दलवाई यांनी सावरकरांची तुलना जीनांशी करून त्यांना सनातन्यांचे विरोधक म्हटले आहे. सावरकरांच्या भूमिकेचा समाचार घेताना त्यांनी अनेक मूलभूत प्रश्न उभे करून सावरकरांमध्ये वैचारिक गोंधळलेपणा होता असे उदाहरणासहित दाखवून दिले. त्यांच्या मतानुसार 'सावरकरांचा वैचारिक दृष्टिकोन म्हणजे मध्ययुगीन प्रेरणांवर आधुनिक विज्ञानाचे कलम आहे.'^{३३} सावरकरांच्या विज्ञानवादी दृष्टिकोनावर हमीद दलवाई अनेक प्रश्न उपस्थित करतात. त्यांना मानवता हवी होती तर मग निसर्गाची कटू सत्ये वारंवार सांगण्यामागे त्यांचा हेतू काय होता असा प्रश्न दलवाई उपस्थित करतात. सावरकर आपल्या वक्तव्यात आणि लेखनात नेहमी 'मोठा मासा छोट्या माशाला गिळतो'^{३४} असे म्हणायचे. हमीद दलवाईंचा आक्षेप या विधानाला नाही तर 'असे होऊ नये' म्हणून सावरकर काय करतात हा त्यांच्या दृष्टीने खरा प्रश्न आहे. कारण निसर्गनियम नजरेसमोर मांडून समानतेच्या तत्वाला हरताळ फासणाऱ्या सावरकरांची अशी भूमिका मुस्लिम विरोधाचे दृश्य रूप असल्याचे रोखठोक प्रतिपादन दलवाई करतात. सावरकरांनी हिंदुत्ववादी चळवळ उभी केली पण आजच्या काळात या चळवळीच्या शिलेदारांनी सावरकरांच्या विचारांनाच तिलांजली दिली आहे. सावरकर गोहत्याचे समर्थन करतात तर त्यांचे अनुयायी गोहत्याबंदीची चळवळ उभी करतात. याला हमीद दलवाईंनी 'सावरकरांचे अपयश' असे म्हटले आहे. दलवाईंनी सावरकरांची विज्ञाननिष्ठा हिटलरच्या जातीची होती असे सांगून 'सावरकरांना दुसऱ्यावर मात करणे, दुसऱ्यांना आपल्या धाकाखाली नमविणे याकरिता शास्त्रांचा आणि ज्ञानाचा उपयोग करून घ्यायचा होता'^{३५} असे म्हटले आहे.

हिंदू महासभा या सावरकरवादी विचारसरणीचे अस्तित्व कमी होत असून जनसंघाची उभारणी याच काळात घडली असे दलवाई सांगतात. जनसंघात रा. स्व. संघाचे कार्यकर्ते आहेत. या लोकांना पहिल्यापासून मुस्लीम प्रश्नाने पछाडलेले होते. त्यांना 'धर्मनिरपेक्षता' ही संकल्पनाच मान्य नाही, त्यामुळे हिंदू-मुसलमान दंगा असो, भारत-पाकिस्तान युद्ध असो, जनसंघाची वृत्तपत्रे, नेते, कार्यकर्ते कमालीची मुस्लिमविरोधी भूमिका घेताना दिसतात^{३६} असे निरीक्षण

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

दलवाईंनी नोंदविले आहे. असे असले तरी भविष्यात मुस्लिम प्रश्नाने पछाडले जाणे बंद होईल. कारण आर्थिक प्रश्नासह सर्वच प्रश्न तीव्र बनतील. अशावेळी जनसंघाला सत्तेवर यायचे असेल तर त्यांना दलित जमाती आणि अल्पसंख्यांक याविषयीची धोरणे बदलावी लागतील असे दलवाईंनी म्हटले आहे.

हमीद दलवाईंनी केवळ नकारात्मक बाबींकडेच निर्देश केले असे नाही तर, शिक्षणाच्या बाबतीत मुस्लीम समाजात सकारात्मकता येत असल्याची नोंद केली आहे. उर्दू ऐवजी इतर भाषेतून शिक्षण घेण्याबरोबर तंत्रशिक्षणासह व्यवसाय करण्याकडे कल वाढतो आहे. शहरांमध्ये मोहल्ला संस्कृती कमी होऊन मुस्लीम वस्ती शहराच्या वेगवेगळ्या भागातून विखुरते आहे याची नोंद घेऊन नवे नेतृत्व मुस्लीम समाजात निर्माण होण्याची शक्यताही त्यांना वाटते. विशेषतः खालच्या वर्गातील लोक नेतृत्वासाठी पुढे सरसावतील अशी त्यांना आशा आहे. आणखी एक बदल म्हणजे आंतरधर्मिय लग्नाचे प्रमाण वाढू लागले आहे ही बाब त्यांना सुखावते. या मार्गाने एकात्मतेच्या दिशेने पाऊल टाकणे शक्य होईल अशी त्यांची भावना आहे. हमीद दलवाईंचा शिक्षित मुस्लिमांपेक्षा खालच्या जातीतील लोकांच्या क्रय व निर्णय क्षमतेवर अधिक विश्वास आहे. राजकीय दृष्टीनेही मुस्लीम समाज सजग बनतो आहे, याचे त्यांना समाधान असून जातीयवादी शक्तींचे संघटन होईल असे त्यांना वाटत नाही. एकूणच मुस्लीम समाजाला बदलाच्या पातळीवर खूप मोठा पल्ला गाठायचा आहे याची जाणीव मनात ठेवूनही, जे बदल घडताहेत ते अल्पप्रमाणात का असेनात पण त्यामुळे भविष्याची वाट सुकर होईल असे हमीद दलवाईंना वाटते.

हमीद दलवाई बुद्धिवादी पुरोगामी विचारवंत आहेत. त्यांना मुस्लीम समाजाची मानसिकता कशी आहे याची पुरेपूर जाण आहे. त्यामुळेच अनेक उणीवा दिसत असल्यातरी 'जामियामिलिया' सारखी संस्था बदलासाठी किमान प्रयत्न करित असल्याचे समाधान त्यांना आहे. त्याचबरोबर श्री. अबीद हुसेन, प्रा. यासिन दलाल, प्रा. जहाँआरा बेगम व श्री. हसन उल रेहमान, मेहरूदीन खान अशी मंडळी आपआपल्या कार्यक्षेत्रात नवा विचार मांडत आहेत याचेही कौतुक आहे. हा प्रयत्न छोटा आहे. संस्थेच्या दृष्टीनेही यांची ताकद कमी आहे.

मुस्लिमांमध्ये बदल हवा म्हणणारे अनेकजण आहेत. त्यांची संख्याही मोठी आहे. पण या व्यक्ती उघडपणे आपल्या भावना व्यक्त करित नाहीत. ही मंडळी कृतिशून्य आहेत. त्यांना समाजाकडून चारित्र्यहनन होईल, आपल्याला बहिष्कृत केले जाईल अशी भीती वाटते. त्यामुळे अशी माणसं कोणत्याच कळपात नसतात. ती जातीयवाद्यांच्या जमातीत किंवा सुधारणावाद्यांच्या मंडळात जाण्यातही टाळाटाळ करतात. इतर धर्माच्या तुलनेत मुस्लीम पुरोगामी विचारवंत अधिक एकाकी असतो. त्याला कोणत्याच पातळीवर आधार मिळत नाही. याचा प्रत्यक्ष अनुभव हमीद दलवाईंनी घेतला असून त्यांना अनेकवेळा जीवघेण्या हल्ल्यांना सामोरे जावे लागले. असे असून सुद्धा ते आशावादी आहेत. कधी न कधी हिंसेची भीती नाहिशी होईल आणि मुस्लीम समाज बदलाला सामोरा जाईल अशी आशा त्यांना वाटते.

हमीद दलवाई यांनी भारतीय इस्लामसह भारतीय मुसलमानांसंदर्भात विस्तृत, व्यापक आणि गंभीर मांडणी केली आहे. दलवाईंना बदल हवा आहे. हा बदल एकाएकी घडेल असे नाही. पण त्यादृष्टीने पाऊले उचलायला हवीत अशी त्यांची भावना आहे. या भावनेतून त्यांनी भारतातील इस्लामची प्रेरणा, भूमिका, वाटचाल आणि सद्यःस्थितीचा वेध घेतला आहे. हा वेध अभ्यासपूर्ण आणि परखड आहे. यासाठी त्यांनी अनेक विचारवंतांच्या मताचा आधार घेऊन आपली मते मांडली आहेत. ही मते आक्रमक, वस्तुनिष्ठ आहेत. कोणाच्यातरी भावना दुखावतील म्हणून त्यांनी बोटचेपी भूमिका घेतलेली नाही. उलट आपल्या मांडणीला विरोध होऊन त्याचे वाईटातले वाईट परिणाम आपल्याला सोसावे लागतील याची जाणीव त्यांना असावी असे सतत वाटत राहते. यामुळेच धर्म, धर्मव्यवस्था, प्रेषित पैगंबर, तत्कालीन समाजव्यवस्था, आधुनिक विचारवंत यासंदर्भात त्यांनी बुद्धिनिष्ठ प्रश्न उपस्थित केले असून यांची गांभीर्याने चर्चा व्हावी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

अशी त्यांची अपेक्षा आहे. बदल हा प्रवाही जीवनाचा स्थायीभाव असून मुस्लीम समाजानेही बदलाकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहावे, त्याला सामोरे जावे असे हमीद दलवाईना वाटते.

हमीद दलवाई यांना सामाजिक प्रश्नांसह राजकीय विषयांचेही आकर्षण होते. त्यांना राजकारणात रस होता. अर्थात राजकारण म्हणजे सत्तेचे राजकारण एवढाच मर्यादित अर्थ त्यांना अभिप्रेत नसे. त्यामुळे राजकीयदृष्ट्या होणारे बदल, त्याचे परिणाम यासंदर्भात त्यांची टिपणे सुरू असत. या दृष्टीने फाळणी संदर्भातील त्यांचे चिंतन महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या मतानुसार या उपखंडातील बहुतेक सर्व मुसलमानांनी पाकिस्तान हे आपले वेगळे धार्मिक राष्ट्र करावे अशी मागणी केली व त्यातून देशाची फाळणी झाली.^{३७} हमीद दलवाई यांनी या विधानासंदर्भात कोणताही ठोस पुरावा दिलेला नाही. पण त्याचे विश्लेषण करताना भारतीय मुस्लिमांनी वेगळे राष्ट्र, त्या राष्ट्रात हिंदू अल्पसंख्यांक असावेत आणि पाकिस्तानने हिंदूना ओलीस ठेवावे अशा तीन मागण्या केल्याचे म्हटले आहे. एकाअर्थी त्यांच्या विवेचनावरून भारताच्या फाळणीला हिंदूपेक्षा मुस्लीम जबाबदार असल्याचे स्पष्ट प्रतिपादन दलवाई करतात.^{३८} फाळणीचा निर्णय मुस्लिमांच्या मनासारखा झाल्यामुळे भारतातील मुस्लिमांनी 'सर्वधर्मीय एकसंघ' भारतीय समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहावयास हवे असे दलवाईंनी म्हटले आहे.

हमीद दलवाईंचे लेखन ग्रंथरूपात प्रसिद्ध झाले पण त्यांनी प्रासंगिक स्वरूपात अनेक लेखांची मांडणी केली आहे. हे लेखन 'साधना' (दिवाळी २०१५) मासिकातून प्रसिद्ध होत आहे. हमीद दलवाईंनी या लेखांतून मुंबई, महाराष्ट्र, हिंदु मुस्लीम संबंध आणि मुसलमान समाजाचे अंतरंग या विषयासंदर्भात चिंतनगर्भ मांडणी केली आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात मुंबई शहराला विशेष महत्त्व होते. देशातील बहुतांशी सर्व प्रांतातील लोक आपल्या जाणीवा वैशिष्ट्यासह येथे राहत होती. स्वातंत्र्याच्या संग्रामात तर या शहराची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती. हमीद दलवाईंनी ही सर्व परिस्थिती नजरेसमोर ठेवून मुंबईतील भेंडी बाजार हे मुसलमानांच्या राजकीय चळवळीचे केंद्र होते^{३९} असे म्हटले आहे. याच भागातील केसरबागच्या मैदानावर द्विराष्ट्रवादाचा जीनांचा संदेश ऐकून 'कायदे आजम जीना जिंदाबाद', 'पाकिस्तान जिंदाबाद' अशा घोषणांनी आसमंत दणाणला होता याचीही आठवण दलवाई सांगतात.

स्वातंत्र्य मिळाले. औद्योगिकीकरणाची चाहूल गतीने लागू लागली तशी एकसंघ मुसलमान समाजाचे विघटन सुरू झाले. आर्थिक कुवतीनुसार स्तर निर्माण झाले. सर्वसामान्य मुस्लिमांच्या जगण्यात फार मोठा बदल झाला नाही. सध्या या भागातील मुसलमान विखुरले जात आहेत असे सांगून मुस्लिमांतील विविध जाती, उपजातींचा निर्देश केला आहे. गोमांस विक्री, हातभट्टीचा व्यवसाय यांचाही उल्लेख करताना शौकतुल्ला या उत्तर प्रदेशातील वृद्धाची बोलकी प्रतिक्रिया नोंदविली आहे. 'हरिजन' मासिक बंद पडले तेव्हा उद्रेगाने तो ढसाढसा रडला आणि 'कम्बखत बदलते नाही। अभी तक बदलते नहीं'^{४०} अशी उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया दिली. ही त्याची कृती मुस्लिमांतील जातीयतेसंदर्भातील होती.

हमीद दलवाई यांनी मुंबईतील मुस्लीम समाजाचे चित्र मांडून, 'मुंबईच्या सर्व वस्त्यात आता विखुरल्या गेलेल्या या समाजाचे अलिप्त जीवन आता हळूहळू संपूषात येत आहे. तो संपूर्णपणे नष्ट होईल आणि मुसलमान भारतीय जीवनात संपूर्णपणे सामावले जातील तेव्हा राष्ट्रीय एकात्मतेचे भारताचे स्वप्न पूरे होईल'^{४१} अशी आशा व्यक्त केली आहे. हमीद दलवाईंनी व्यक्त केलेले हे विचार जुलै १९६५ सालातील आहेत. पन्नास वर्षांपूर्वी त्यांनी मांडलेले हे विचार आजही चपखल वाटतात यातच या विचारांचे मौलिकत्व जाणता येते.

'महाराष्ट्रीय मुसलमान' या लेखांतून महाराष्ट्रीय वातावरणात राहात असताना महाराष्ट्रीय मुस्लिमांची भूमिका कशी असायला हवी याचे चिंतनगर्भ विवेचन हमीद दलवाई करतात. त्यांच्या मतानुसार, 'आपली भाषा आणि आपली संस्कृतीच अखेर महाराष्ट्राच्या समाजजीवनातले आपले स्थान निश्चित करणार आहे.'^{४२} त्यामुळे मुस्लिमांनी मराठी भाषा,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संस्कृती, इतिहास आणि परस्परांशी समरस व्हायला हवे. विशेषतः भाषेच्या संदर्भात उर्दूचा अतिरिक्त आग्रह सोडून मराठीतून शिक्षण घेण्यासंदर्भात आग्रह ठेवायला हवा. सत्ताधारी मंडळी आपल्या राजकीय स्वार्थासाठी मुस्लिमांना धर्माच्या नावाखाली खितपत ठेवत आहेत. अशावेळी मुस्लिमांनी आत्मपरिक्षण करण्याची वेळ आलेली आहे, असे सांगून स्थानिक जनतेशी असलेले आपले सांस्कृतिक संबंध दृढ करण्यासह परंपरांचे जतन केले तर आपण खऱ्याखुऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रीय म्हणून ओळखले जाऊ^{४३} असे हमीद दलवाईंनी म्हटले आहे.

‘हिंदू-मुस्लीम संबंध’ या लेखांतून हमीद दलवाई यांनी भारताच्या दीर्घ इतिहासाचा मागोवा घेऊन ‘पूर्वग्रह’ सोडून दिल्याशिवाय भविष्याला वळण लावता येणार नाही^{४४} असे नमूद केले आहे. हिंदू व्यवस्थेने शूद्र, अतिशूद्रावर अन्याय केले म्हणून त्यांनी धर्मत्याग केला, ते मुस्लीम बनले. पुढील काळात मुस्लीम राज्यकर्ते बनले त्यांनीही अन्याय केले पण या सर्वांचे मूळ एकाच व्यवस्थेत आहे हे लक्षात घ्यावयास हवे. भूतकाळ निघून गेला असून त्याचे स्मरण ठेवून वर्तमान आणि भविष्य या दोहोवरही विपरित परिणाम होणार आहे. अशावेळी दोन्ही समुदायांकडून सकारात्मक प्रयत्नांना चालना द्यावयास हवी. असे झाले तर संबंध सुधारतील अशी भावना हमीद दलवाईंनी व्यक्त केली आहे.

‘भारतीय मुसलमानांचे अंतरंग’ या लेखामध्ये भारतीय मुस्लिमांची मानसिकता कशी कार्यरत आहे याचे विविध देशांतील परिस्थितीचा आढावा घेऊन हमीद दलवाईंनी चिंतन मांडले आहे. यामध्ये सोव्हिएत रशिया, इथिओपिया, युगोस्लाविया यांचा समावेश आहे. या विवेचनादरम्यान भारतीय मुस्लिमांची पाकिस्तानच्या निर्मितीला पाठींबा देताना, ‘त्याला इस्लामिक राष्ट्रविषयक आकांक्षेचे प्रतीक’^{४५} मानल्याचे मत नोंदवले आहे. हे घडत असताना राजकीय नेत्यांनी घेतलेले निर्णय, त्याचे झालेले परिणाम यांची चर्चा करताना महात्मा गांधी, पंडित नेहरू व वल्लभभाई पटेल यांनी तत्कालिन परिस्थितीत घेतलेल्या भूमिकांचीही चिकित्सा केली आहे. ही सर्व परिस्थिती मांडून, ‘आधुनिकतेचा संस्कार झालेले नवे मुस्लीम नेतृत्व ज्या क्षणी अल्पसंख्य-बहुसंख्य जाणिवेतून विचार करायचे बंद करील त्या क्षणी येथील मुस्लीम मनोवृत्तीत फरक पडेल’^{४६} अशी भावना व्यक्त केली आहे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून अडसष्ट वर्षे झाली. फाळणी होऊन तेवढाच कालावधी लोटला. फाळणीने भारतीय समाज व्यवस्थेत अनेक प्रश्न निर्माण होण्यासह हिंदू-मुस्लीम समुदायामध्ये कमालीची कटूता निर्माण झाली. अखिल विश्वाला मानवतेची शिकवण देणाऱ्या भारताची शकले धर्मतत्त्वाच्या आधारावर होणे हीच मोठी शोकांतिका ठरली. स्वातंत्र्योत्तर काळात फाळणीच्या जखमा भरून आल्या पण कांही विशिष्ट विचारसरणीच्या संघटनांनी अधून मधून या जखमांना उघडे करण्याचे तंत्र अवलंबले. या व्यक्ती व संघटना पाकिस्तानला लक्ष्य करून भारतीय मुसलमानांना दबावाखाली ठेवत असतात. यासाठी दंगे, लुटालुट, हाणामारीसह सामुदायिक हत्याकांडासारखे उपक्रमही राबविले जात आहेत. एकाअर्थी भारतीय मुस्लिमांना न केलेल्या गुन्ह्याच्या भीतीखाली सतत वावरावे लागते. अशा परिस्थितीत हमीद दलवाईंच्या विचारांचे वेगळेपण निश्चितपणे जाणवते.

हमीद दलवाई यांनी आपला विचार आणि भूमिका सडेतोडपणे मांडली. समाजांमध्ये वावरताना इतर कोणत्याही बाबीपेक्षा माणूस हाच आपल्या आस्थेच्या केंद्रस्थानी असावयास हवा अशी सातत्यपूर्ण मांडणी केली. असे करताना त्यांनी धर्म नाकारला. धर्मव्यवस्था नाकारली. मी माणूस म्हणून जन्मलो आणि माझे समाजाशी व समाजाचे माझ्याशी असणारे व्यवहार माणूस म्हणूनच व्हावेत अशी धारणा ठेवली. स्वाभाविकपणे हमीद दलवाई ज्या इस्लाममध्ये जन्मले त्यातील अनेकांना त्यांची भूमिका आणि विचारांची दिशा अयोग्य वाटली. पुरोगामित्वाच्या नांवाखाली हमीद दलवाई इस्लामला बदनाम करित आहेत अशी सार्वत्रिक हाकाटी करण्यात आली. प्रसंगी त्यांच्यावर शारीरिक हल्लेही झाले. पण आयुष्याच्या अखेरच्या काळापर्यंत हमीद दलवाई आपल्या निवडलेल्या मार्गावर चालत राहिले. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या विचारांना बळ

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

देणारी संस्था त्यांनी उभी केली असून आजही हमीद दलवाईचा विचार पुढे नेण्याचे कार्य मर्यादित पातळीवर का असेना सुरू आहे.

हमीद दलवाईंनी व्यक्तिगत जीवनात धर्म मानला नाही. कोणत्याच धर्मतत्वांना स्वीकारले नाही. स्वतःला 'निधर्मी' समजण्यात त्यांनी धन्यता मानली. त्यांची ही भूमिकाच त्यांच्या विचारांना मान्यता देताना अडचणीचे ठरते. भारतीय आणि विशेषतः महाराष्ट्रीय मुस्लिमांतील मोठा वर्ग हमीद दलवाईंना 'काफर' समजतो. जी व्यक्ती स्वतःला मुस्लीम समजत नाही, इस्लामच्या तत्वांवर आसूड ओढते अशा व्यक्तीने धर्मसुधारणा शिकवू नयेत अशी भावना अनेक ठिकाणी जाणवते. त्यामुळे हमीद दलवाईंच्या विचारांना मुस्लीम समाजातून फारसे प्रोत्साहन मिळाले नाही. उलट बिगर मुस्लिमांनी मात्र त्यांना डोक्यावर घेतले. त्यांच्या विचारांतील मौलिकत्व जाणले. याचा दुर्दैवी परिणाम असा झाला की हमीद दलवाई मुस्लिम विरोधी विचारधारेचे हस्तक आहेत असे म्हटले जाऊ लागले. स्वाभाविकपणे हमीद दलवाई मुस्लिमांच्या दृष्टीने बेदखल ठरले. यामुळे त्यांचे विचार समजून घेऊन सकारात्मक पाऊले उचलणाऱ्या व्यक्तींना समाजाच्या रोषाला सामोरे जावे लागले ही वस्तुस्थिती आहे.

असे असले तरी केवळ मुस्लिम विचारवंत म्हणूनच नव्हे तर मानवतावादाचा आग्रह धरणारा निधर्मी विचारवंत म्हणूनही हमीद दलवाईंचे योगदान नाकारता येत नाही. विसाव्या शतकात विज्ञानाने खूप मोठी झेप घेतली. समाजसुधारणेचे वारे वाहू लागले. जात, धर्म यापेक्षा माणूस महत्त्वाचा आहे ही भूमिका स्थिरावू लागली. हमीद दलवाईही याच काळाचे अपत्य आहे. लोकशाही आणि राष्ट्रवाद यावर श्रद्धा असणाऱ्या हमीद दलवाईंना आपला धर्मही या वाटेवरील सहप्रवासी असावा असे वाटू लागल्याने त्यांनी आपले विचार मांडले. येथे एक नोंद घ्यावयास हवी की हमीद दलवाई जेव्हा आपली भूमिका मांडत तेव्हा त्याला अनेक संदर्भ असत. त्यामुळे इस्लाम मानणारी सश्रद्ध व्यक्तीही त्यांच्या विचाराने प्रभावित होत असे हे हमीद दलवाईंचे सर्वात मोठे यश आहे.

संदर्भ सूची :

- १) दलवाई हमीद, इस्लामचे भारतीय चित्र, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९८२, पृ. २१.
- २) तत्रैव, पृ. १८.
- ३) तत्रैव, पृ. ३३.
- ४) तत्रैव, पृ. ५६.
- ५) दलवाई हमीद, राष्ट्रीय एकात्मता आणि भारतीय मुसलमान, साधना प्रकाशन, पुणे, २००९, पृ. १.
- ६) तत्रैव, पृ. ४.
- ७) तत्रैव, पृ. ४.
- ८) तत्रैव, पृ. १५.
- ९) तत्रैव, पृ. २२.
- १०) तत्रैव, पृ. २५.
- ११) तत्रैव, पृ. २५.
- १२) तत्रैव, पृ. २५.
- १३) तत्रैव, पृ. २५.
- १४) तत्रैव, पृ. ३०.
- १५) तत्रैव, पृ. ३१.
- १६) तत्रैव, पृ. ३२.
- १७) तत्रैव, पृ. ३५.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- १८) तत्रैव, पृ. १२६.
१९) तत्रैव, पृ. १२८.
२०) तत्रैव, पृ. १२७.
२१) तत्रैव, पृ. १४१.
२२) दलवाई हमीद, मुस्लीम जातीयतेचे स्वरूप कारणे व उपाय, सविता प्रकाशन, पुणे, १९७८, पृ. १६.
२३) तत्रैव, पृ. १७.
२४) तत्रैव, पृ. २३.
२५) तत्रैव, पृ. २४.
२६) तत्रैव, पृ. ३१.
२७) तत्रैव, पृ. ३८.
२८) तत्रैव, पृ. ४०.
२९) तत्रैव, पृ. ४३.
३०) तत्रैव, पृ. ४३.
३१) दलवाई हमीद, राष्ट्रीय एकात्मता, उनि. पृ. १५६.
३२) तत्रैव, पृ. १६७.
३३) तत्रैव, पृ. १८६.
३४) तत्रैव.
३५) दलवाई हमीद, राष्ट्रीय एकात्मता, उनि. पृ. १८५.
३६) तत्रैव, पृ. १९५.
३७) दलवाई हमीद, मुस्लिम जातीयतेचे स्वरूप, उनि. पृ. १३.
३८) तत्रैव, पृ.
३९) दलवाई हमीद, मुंबईकर मुसलमान, साधना (१५ ऑगस्ट २०१५), पुर्नप्रसिद्धी, पृ. ३९.
४०) तत्रैव, पृ. ४०.
४१) तत्रैव, पृ. ४१.
४२) दलवाई हमीद, महाराष्ट्रीय मुसलमान, साधना, उनि. पृ. ४९.
४३) तत्रैव, पृ. ५३.
४४) दलवाई हमीद, हिंदू-मुस्लीम संबंध, साधना, उनि. पृ. ५९.
४५) दलवाई हमीद, भारतीय मुसलमानांचे अंतरंग, साधना, उनि. पृ. ५६.
४६) तत्रैव, पृ. ५८.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आजच्या संदर्भात आण्णा भाऊराव साठे यांच्या कथेची प्रस्तुतता

डॉ. सविता अशोक व्हटकर

मराठी विभाग, भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

आजचा संदर्भातील वैचारिक साहित्याच्या प्रस्तुतांतर्गत अनेक विषयांचा घटकांचा समावेश होतो. खरं हा एक बृहत संशोधन प्रकल्पाचा विषय आहे. कारण रोजच आज येत राहणार नेहमीच बदल होत राहणार आणि बदलाला अनुसरूनच साहित्याची निर्मिती ही होत राहणार आणि ती तशी झालेली पण आहे. साहित्याचे विविध प्रवाह असतील, साहित्याचे प्रकार असतील, आणखी काही कला असतील, इतर शास्त्रे असतील यामध्येही निर्सर्गाच्या नियमाप्रमाणे बदल हा होतच राहतो. हा बदल स्विकारत आपण निसर्गातील एक घटक म्हणून किंवा मानव नावाचा प्राणि बदल स्विकारत जगतो. आता जगणे, जगवणे या मधला फरक आपणा सर्वांच्या लक्षात येतोच. साहित्याच्या बाबतीत मात्र जगणे आणि जगवणे हे नेहमीच्या जगणे-जगविण्याच्या पेक्षाही वेगळ्या स्वरूपाचे असते. साहित्यिक लिहीतो, त्याची प्रयोजने वेगवेगळी असतात. पण काही साहित्यिक असे असतात मकसंतरीफ जगत मी जाणीवपूर्वक मकसंतरीफ हा शब्द वापरते. इतरांना जगण्याची कला शिकवणारे, त्यासाठी काय करावे हे सांगणारे कितीही आणि कोणतीही अवहेलना वाटयला आली तरी इतरांच्या साठी जगणं न सोडणारी माणसं साहित्याच्या क्षेत्रात होऊन गेली. त्याच साहित्याने जनमनात आपले एक वेगळे नवनिताचे (मार्गदर्शनाचे) स्थान निर्माण केले. त्या साहित्यिकांपैकी अण्णा भाऊराव साठे यांचे नांव अग्रक्रमाने येते. त्यांच्या कथा साहित्यातून आजच्या संदर्भात जी प्रस्तुतता माझ्या लक्षात आली ती मी आजच्या राष्ट्रीय चर्चासत्राच्या निमित्ताने मांडण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

अण्णांच्या संपूर्ण साहित्याचा गाभा हा भूक आहे. त्यांचा कथा लेखनाचा कालखंड हा १९४९ ते १९६९ असा दोन शतकांचा आहे. अण्णांनी ज्या काळात कथा लिहायला सुरवात केली. तो स्वातंत्र्यपूर्वीचा कालखंड होता. पण हे स्वातंत्र्य कोणासाठी होते? या प्रश्नाचे उत्तर ही त्यांच्या समग्र साहित्यातून आढळते. अण्णांच्या सुरवातीच्या कथा नियतकालीतून प्रसारीत होत होत्या. त्या लक्षवेधी कथांनी अण्णांची लोकमानसात कथाकार अशी प्रतिमा निर्माण झाली. १९५० च्या ऑगस्ट महिन्यात त्यांचा मखुळवाडीफ नावाचा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. उत्तरोत्तर अण्णा कथा लिहितच राहिले. अण्णा लिहित होते त्यावेळी दलित साहित्य ही संकल्पना येऊ पहात होती. अण्णांच्या साहित्याने ही संकल्पना व्यापक केली. इतकेच काय तर त्यांच्या प्रत्येक साहित्य प्रकारात जुलूमशाहीविरुद्ध संघर्ष करण्याचे आवाहन आहे. त्यांच्या कथेत जी माणसे आपल्याला भेटतात ती गांजलेली, पिचलेली अशी आहेत. तरीही ती जगण्यासाठी संघर्ष करणारी आहेत. कारण अण्णांची मुळातच जीवनावर निष्ठा आहे मबरबादया कंजारीफ या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात म माझी जीवनावर फार निष्ठा असून मला माणसं फार आवडतात. त्यांची श्रमशक्ती महान आहे. ती जगतात. जगाला जगवतात. त्यांच्या बळावरच हे जग चालतं. त्यांची झुंजन आणि त्याचं यश यावर माझा विश्वास आहे. त्यांना विद्रुप करणं मला आवडत नाही नव्हे मला भिती वाटते.^१ त्यांच्या या विचारातून आजच्या संदर्भात त्यांच्या कथेची वैचारिक प्रस्तुतता लक्षात येते. काही मिळालं नाही की, नैराश्य येणं आणि आत्महत्या करणं ही आजच्या ज्याला आपण विज्ञानयुग म्हणून ओळखतो. या युगात सहजप्रवृत्ती झालेली आहे. ही सहजप्रवृत्ती निर्माण झाली ती जगण्यासाठी ज्या गोष्टींची आवश्यकता आहे. त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून ज्यांचा आपल्याला जगण्यासाठी किरकोळ उपयोग होतो. अशा किरकोळ गोष्टींचा कलेला हव्यास आणि या हव्यासापोटी माणसाचे अगदी स्वतःकडे झालेले दुर्लक्ष हे दुर्लक्षच मसणसाला एकाकी करते आणि मग हे एकाकीपणच माणसाला स्वतःचे अस्तित्व विसरायला लावते. अण्णांचा कथेतील पात्रांचा जीवनात जे प्रसंग येतात तेच मूळात जीवघेणे असतात. तरीही त्या जीवघेण्या प्रसंगावर ती माणसे मात करतात नव्हे तर अण्णा ज्यांना मात कशी करायची ते सांगतात. ती माणसे किंवा ती पात्रे जगण्यासाठी जीवघेण्या वाटचालीतून मार्ग शोधतातच म्हणून अण्णांनी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आपल्या कथेतून महान श्रमशक्ती असणारी, झुंजणारी पात्रच घेतली आणि ती जशीच्या तशी चितारली. हे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य त्यांच्या कथेच्या बाबतीत सांगता येते.

मी कथा कशी लिहितो? या विषयावर अण्णांची विचार प्रस्तुतता मांडणीतून ते सांगतात. असांनं अत्याचार आणि दारिद्र्य यांच्याद्वारे अंधकारातही श्रमजीवी जनता जगण्यासाठी शिकस्तीचे प्रयत्न करत असते हे मी जवळून पाहतो. अगदी बारीक दृष्टीने निरीक्षण करतो. आणि मग मशब्दांची योजकता तंत्र सूत्र आणि आपण का लिहित आहे याचा करून मगच मी लिहीतोफ^३ यावरूनच अण्णांचा तळागाळातल्या समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन लक्षांत येतो. त्यांची अपार कष्ट करण्याची तयारी, जगण्याची धडपड ही त्यांच्या जीवनावरची अढळ श्रद्धा स्पष्ट करते. अण्णा अशा माणसांना वैफल्यचा नांवाखाली विद्रुप करत नाहीत. तर त्यांच्या जगण्याच्या जिद्दीला सलाम करतात. अण्णांची पासष्ट ते सदुसष्ट वर्षांची कथा आजही जगण्याकडे नकारात्मक दृष्टीने पाहण्याच्या समाजाला कथेतून अनेक प्रकारचे संदर्भ देतातना दिसते. जगणं असह्य झालं म्हणून ते जगणं संपवायचं नाही तर ते इतरांच्या जगण्यासाठी वापरावं हे जे माणूस म्हणून जगण्याचे तंत्र आणि वरील संदर्भात मांडलेले आहे. ते जगण्यावरची श्रद्धा, स्वतःवरची श्रद्धा स्पष्ट करणारे आहे.

आजच्या संदर्भात अण्णांच्या कथेची प्रस्तुतता सांगतांना त्यांचा आणखी एक विचार लक्षात घेता येतो ते सांगतात ममी जे जीवन जगतो, पाहतो, अनुभवतो तेच मी लिहतो मला कल्पनेचे पंख लावून भरारी मारता येत नाही. त्याबाबतीत मी स्वतःला बेडूक समजतो. फ^३ अण्णांचे असे जीवनावर नितांत प्रेम आहे. मग ते माणसांना कसे विद्रुप करणार त्यांना त्यांच्या कथेतील माणसं अवती-भोवती भेटत असतात. त्यांचे जीवन अण्णांनी स्वतः अनुभवलेलं, पाहिलेलं असतं म्हणूनच सत्याची कास धरणारं, अन्यायविरुद्ध झुंज देणारे नायक अण्णांनी उभे केले. “सुलतान कथेतील पोटासाठी तुरूंगांत जाणाऱ्या बेकार सुलतानाला तेथे कशी भाकरी देण्यात येते व त्यामुळे त्याचे पोट भरले जात नाही म्हणूनच तो मरण्याची भाषा करतो. परिणामी त्याला दोन जादा भाकरी दिल्या जातात. संघर्षाशिवाय इथं काही मिळत नाही हे सत्य सांगणारी दुसरी कथा मबंडवालाफत्या मांग हा कथा नायक कोरडी भाकर खात आपण केव्हा ना केव्हा मरणारच आहोत. मग जमीन मिळविण्यासाठी मेलो तर काय वावगे ? या विचाराने तो पेटतो आणि जमींदारावर हल्ला करून तो तुरूंगात जातो. महक्कासाठी संघर्ष कराफ ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची शिकवण अण्णांनी आपल्या कथांतून समर्थपणे सांगितली. जातीवरील गुन्हेगारीचा कलंक धुवून काढणे व गुन्हेगार जात म्हणून आवडीवर हजेरी देणे ती ही दिवसातून तीन वेळा या अन्यायविरुद्ध लढणारा सावळा मांग. स्वराज्य माझ्यात काडीचाही बदल करू शकले नाही असे खडसावून सांगतो. तर रामू भूकेसाठी कोंबडीचोर होतो. अशी अनेक अन्यायविरुद्ध आग ओकणारी माणसे अण्णांच्या कथेतून आलेली आहे. अण्णांच्या या कथा आजचा संदर्भ सांगणाऱ्या आहेत. यामध्ये भूक आहे, हक्क आहे, संघर्ष आहे स्वतंत्र भारतात आपले स्वतःचे स्थान मांडणारी व्यक्ति आहे. तसेच चोरपण आहे. अण्णा चोरीचं कधी समर्थन करत नाहीत पण कष्ट करण्याची तयारी असूनही हाताला काम मिळत नाही. तेव्हा नाईलाजाने माणसाला चोरी करावी लागते. ही चोरी भूकेसाठी आहे, चैन-विलासासाठी नाही किंवा इथे कोणाला उपद्रव देण्याचा उद्देशही नाही. सामाजिक जीवनामध्ये- विषमतेविरुद्ध लढणारी आशावादी बेडर माणसे अण्णांनी आपल्या कथांमध्ये आणलेली आहेत. म्हणून अण्णांसारख्या जातीवंत कलावंतांच्या मनोवृत्तीनी जे जगण्यावर प्रेम केले. त्याचे श्रेय त्यांना स्विकारलेला मार्क्सवादी विचारधारेला दिले पाहिजे. मार्क्सवादाने या जगात काय केले? या प्रश्नाला इथे महत्व नाही. परंतु त्यांच्या विचाराने अण्णाभाऊ नावाच्या जन्मजात कलावंताला जगण्याचे व कलेचे एक प्रयोजन दिले हे महत्वाचे आहे.^५ अण्णांनी अनेक विषयांवर कथा लिहील्या त्यात सामाजिक, आर्थिक पिळवणूकीच्या कथा आहेत. या कथांमुळे अण्णा सर्व प्रकारच्या प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करू शकले व तशा प्रकारची शिकवण आजही त्यांची कथा देते. एकूणच त्यांच्या कथांचा विषय झालेली माणसे त्यांचे मभयाण जीवनवास्तव हे सगळे परंपरावादी कथेला हादरवून सोडणारे, अस्वस्थ करणाऱ्या स्वरूपातील आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

समाजव्यवस्थेत ज्या दबलेल्या, पिचलेल्या व नाकारलेल्या माणसांची अवहेलना मांडली होती. त्यांना नीतीमत्ता, धाडस, बाणेदारपणा, करारीपणा देऊन त्यांनी जगात सन्मानात जीवन जगावं अशी उर्मी अण्णा आपल्या कथांतून निर्माण करतात. फ^५ त्यांच्या कथेतील माणसे दरिद्री जगण्याने पोळून निघालेली आहेत असे असले तरी अन्याय सहन करत नाहीत. अन्यायाविरूद्ध ती बंड करून उठतात, जाब विचारतात म्हणूनच त्यांच्या कथांत विकृत रूप नाही. माणसे परिस्थितीने गरीब, गांजलेली असली तरी परिस्थितीला दोन हात करण्याइतकी शारिरीक आणि मानसिक श्रीमंती मात्र या माणसांत नक्कीच आहे.

अण्णांच्या कथेने आजच्या संदर्भातील प्रस्तुतता लक्षात घेतली. जगाच्या पाठीवर गरीबी रोजच कुठे ना कुठे असणारच म्हणून त्यांची कथा नव्याने रोजचे रूप पाहते, अनुभवते आणि नंतर आकाराला येते. तीच हे आकाराला येणं जगण्याचे मईगीतफ सांगून जाते. अण्णा जन्मताच, उपेक्षित, भुकेने सुध्दा कंगाल व्हावं इतक्या दारिद्र्यात कसे लहानाचे मखूप मोठेफ झाले त्यांनी अनुभवलेल्या वेदना, दिलेली झुंज, केलेला संघर्ष या सगळ्या गोष्टी त्यांनी उपेक्षितांच्या जगण्यात पाहिल्या तरीही त्यांना जगायचं असतं. जगण्यासाठी ती माणसं कधी कंटाळलेली नाहीत. या अनुषंगाने त्यांच्या मस्मशानातील सोनंफ या कथेचा विचार करता येतो. हातातील रोजगार गेलेल्या भीमाला जगण्याचा मार्ग सापडतो. स्मशानातील सोनं चोरताना त्या कोल्हाशी झुंज द्यावे लागते. त्यांची बोट तुटतात आणि दुसऱ्या दिवशी गिरणी संप मिटतो. अशा अनेक असामान्य माणसांना अण्णांनी आपल्या कथेतून साकारले आहे.

अण्णांच्या कथेतील अतिशय महत्वाचा आणि लक्षात घ्यावा असा घटक म्हणजे स्त्री पात्रे. या स्त्री पात्रांच्या बाबतीतही आजच्या संदर्भातील प्रस्तुततेच्या अंगाने विचार केला तर असे लक्षात येते की, त्यांच्या कथांमधून चित्रित झालेली स्त्रीपात्रे ग्रामीण भागातील आणि पुन्हा त्यात दलित, शहरी भागातील सुशिक्षित, अशिक्षित स्त्रीयांना अनेक प्रश्नांना सामोरे जावे लागते. त्यात झोपडपट्टीत राहणाऱ्या गिरणीत किंवा इतर ठिकाणी मजूर म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रीयांचे अनेक प्रश्न जसे आहेत तसेच आहेत. तरीही त्या आत्मविश्वासाने जगणाऱ्या आहेत. मनिखाराफ मधील फुला, मडोळेफ मधील आबी मबरबादया कंजारीफ मधील निळी या स्त्री मुळकथेतून समजून घ्याव्या अशाच आहेत. अण्णांच्या कथांतून जे स्त्रीयांचे प्रश्न येतात. त्यातून आपण एक लक्षात घेतो की, त्यांच्या मनात स्त्री जातीवर अपार निष्ठा आहे. स्त्रीयांचे प्रश्न मांडलेली त्यांची कथा त्या स्त्रीचे एक घर होते. त्यातच जन्मते, जगणे, वाढते, संघर्ष करते, धडपडते आणि त्यांच्या कथेला ती मकथापणफ देऊन जाते. त्यांच्या कथेतील स्त्री अन्याय अत्याचाराची बळी ठरते. ते अण्णांना सहन होत नाही. म्हणून ते तीची वेदना मांडतात. तीची बाजू ते समर्थपणे मांडतात. कारण ती दोषी असत नाही. पण बिकट परिस्थितीला मात्र ती अगदी ठामपणे सामोरी जाते म्हणून स्त्रीयांचे असे मांडलेले अनेक प्रश्नही आजच्या संदर्भ आणि विचार प्रस्तुत करण्यास अण्णांच्या कथेतून बराच मोठा वाव आहे असे मला स्पष्ट म्हणावेस वाटते.

अण्णांच्या कथा ह्या त्यांच्या स्वतःच्या जीवनानुभवातून निर्माण झालेल्या आहेत. त्या वास्तव आहेत. माणसांच्या गरीबीचे चित्रण करून त्यांना प्रतिकूल परिस्थितीतून बाहेर काढून पुन्हा समाजात, समूहात सामावून घेणे. तसेच जगण्यासाठी मसंघर्षफ नावाच्या हक्काचा उपयोग करण्यास शिकविणे. या सगळ्या गोष्टी येतात. ते स्वतः मानवी जीवनातील विविध प्रश्नांकडे डोळसपणे पाहतात. समाजातील सामाजिक, आर्थिक विषमता, स्त्रीयांच्या जीवनातील विविध प्रश्न, समाजातील दांभिकता याकडे त्यांचा कटाक्ष होता. म्हणून ते समाजातील मनाही रेफ या घटकाचे भीषण दारिद्र्याचे वास्तव चित्रण करू शकले. त्यांची ही कथा समाजातील अनेक घटक बदलण्यास कारणीभूत ठरू शकते, ठरते यातूनच आपणास समाजातील एक अनुभव आपणास समजून घेता येतो. त्याचा अन्वयार्थ अर्थ लावता येतो. त्याचे मुल्यमापन करता येते. हे विचार समाज बदलास कारणीभूत ठरतात. पण समाज बदलतो का? काळाच्या ओघात बदल हा प्रवाहितच राहणार. परंतु

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

अण्णांच्या कथेतून आलेला उपेक्षितांच काय? असे आधीच नमूद केल्याप्रमाणे सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक बदल घडवत जीवनमुल्यांशी जवळीक साधत आजच्या संदर्भात अण्णांची कथा नक्कीच प्रस्तुत आहे.

संदर्भ टीपा -

१. साठे अण्णा भाऊ - मबरबादया कंजारीफ प्रस्तावना. विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आवृत्ती २००८
२. चौसालकर अशोक - मयुगांतरफ मधील अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य,
३. शिंदे रणधीर (संपा.) - श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती ७ मे २०११ पृ.३६
४. साठे अण्णा भाऊ - मउनिफ प्रस्तावना
५. वानखेडे चंद्रकांत - अण्णा भाऊ साठे साहित्य दर्शन संकेत प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती ६ डिसेंबर २००७ पृ. ७२
६. जाधव अश्रू - अण्णा भाऊ साठे साहित्य व सामाजिक जाणीवा, अस्मिता प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती १ ऑगस्ट २००९ पृ. ४३

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मुस्लीम विचारवंतांच्या विचारांची प्रस्तुतता

डॉ. राजेखान शानेदिवाण

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

महाराष्ट्रातील विचारवंतांचा लेखाजोखा मांडताना मुस्लीम विचारवंतांचे योगदान अत्यल्प असल्याचे लक्षात येते. विशेषतः स्वातंत्र्योत्तर पंचवीस तीस वर्षांच्या काळामध्ये हमीद दलवाई यांच्या व्यतिरिक्त कोणतेही नांव समोर येत नाही. दलवाईंनी धर्मतत्त्वांमध्ये सुधारणा व्हावयास हव्यात असे सांगून इस्लामची मांडणी समकालीन संदर्भांना नजरेसमोर ठेवून करायला हवी असा विचार मांडला. आपल्या विचारांच्या प्रचार व प्रसारासाठी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना केली. कार्यकर्त्यांना दिशादर्शक ठरणाऱ्या ग्रंथांची मांडणी केली. आजच्या काळातही त्यांच्या विचारांचा जागर सुरू आहे. ज्येष्ठ इतिहासकार रामचंद्र गुहा यांनी हमीद दलवाईंचा समावेश विसावे शतक घडविणाऱ्या सतरा विचारवंतांमध्ये केला असून यातून त्यांच्या विचारांचे मौलिकत्व समजून येते.

१९८० च्या दशकात मुस्लीम लेखकांची नवी पिढी लिहू लागली. कथा, कादंबरी, कवितासह ललित लेखनातील या पिढीचे योगदान लक्षणीय आहे. याच दरम्यान काही मुस्लीम विचारवंतांनी आपले विचार लेखनासह सार्वजनिक व्यासपीठावरूनही मांडले. अशा विचारवंतांमध्ये अब्दुल कादर मुकादम आणि फकूद्दीन बेन्नूर यांचा प्राधान्याने उल्लेख करावा लागतो. या दोन्ही विचारवंतांनी काही काळ मुस्लीम सत्यशोधक मंडळामध्ये सक्रिय सहभाग नोंदविला होता. गेल्या पंधरावीस वर्षांमध्ये त्यांनी विविध विषयांवर विचारमंथन केले असून यामध्ये प्रामुख्याने धर्मविषयक धारणा, भारतीय मुस्लीम राष्ट्रवाद, अल्पसंख्यांक प्रश्न, दशहत्तवादी कृत्य, उर्दू भाषा प्रश्न आदी विषयांचे चिंतन महत्त्वपूर्ण आहे.

अब्दुल कादर मुकादम पुरोगामी विचारवंत आहेत. त्यांनी सामाजिक न्याय, समता व बंधुत्व या मूल्यांच्या बांधिलकीतून आपल्या कुवतीप्रमाणे काम करण्याचा वसा घेतला असून आधुनिक व पुरोगामी विचार लोकांपर्यंत पोहचवत यासाठी त्यांचा प्रयत्न असतो. त्यांनी 'भारतीय मुस्लिम समाजाचे अंतरंग' ही मुलाखतीवर आधारित पुस्तिका प्रकाशित केली आहे. दैनिक 'आपले महानगर' मधून त्यांनी 'दास्तान' हे सदर लिहिले. जवळजवळ दोन वर्षे या सदरातून भारतीय मुस्लिमांसह जागतिक स्तरावरील इस्लाम, इस्लामी देश, तेथील रूढी, परंपरा, कायदे यासंदर्भात मौलिक लेखन केले. या लेखनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ही केवळ माहिती नाही तर अब्दुल कादर मुकादम यांचे मुक्त चिंतन आहे. या संपूर्ण लेखांचे एकत्रित संकलन 'दास्तान भारतीय मुसलमानांची' या नावाने प्रकाशित झाले असून या दोन्ही पुस्तकांच्या आधारे अब्दुल मुकादम यांच्या विचारांची दिशा समजून येते.

'दास्तान भारतीय मुसलमानांची' या पुस्तकाची मांडणी सहा विभागात झाली आहे. यामध्ये मुस्लिमांचे भारतीयत्व, इस्लाम धर्म : परिचित-अपरिचित, सुफी संप्रदायाचे योगदान, इस्लामचे खरे शत्रु, मुस्लीम समाज : बदलते संदर्भ व इतिहासाची पाने यांचा समावेश आहे. वृत्तपत्रीय लेखन करताना हे विभाग नव्हते. पण पुस्तकाची मांडणी करताना विशिष्टता जपली आहे. यामुळे संबंधित विषयाची परिणामकारकताही वाढली आहे.

पहिल्या भागात 'मुस्लिमांचे भारतीयत्व' या शीर्षकांतर्गत भारतीय मुस्लिमांची शोकांतिका, भारतीय राज्यघटना व अल्पसंख्य बहुसंख्य, अल्पसंख्यांकांचे भारतीयीकरण की हिंदूकरण व धार्मिक मूलतत्त्ववाद या विषयांच्या अनुषंगाने विचार मांडले आहेत. यातून भारतीय मुस्लिमांवर होणाऱ्या अनाठायी आरोपांना लेखक उत्तर देण्याचा प्रयत्न करतो. त्याचबरोबर मदरसा शिक्षण, उर्दूचा आग्रह, स्थानिक भाषेविषयीची अनास्था व कमालीची गरिबी यांमुळे भारतीय मुसलमानातील मागासलेपण वाढील लागल्याचे परखड मत मांडून मुल्ला मौलवींनी इस्लामसंदर्भात चूकीचा संदेश निर्माण होईल असे वर्तन सातत्याने केले असून आजच्या संमिश्र आणि गुंतागुंतीच्या जीवनातील प्रश्न केवळ धर्मशास्त्राच्या आधारे सोडविता येणे अशक्य असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. मुस्लीम समाजाचे कोणतेही नेतृत्व समाजासंदर्भात आस्था बाळगत नसल्याचे^१ निरीक्षणही अब्दुल कादर मुकादम नोंदवितात.

भारतीय राज्यघटनेच्या तत्वाचा उल्लेख करून काँग्रेस सरकारने शहाबानो प्रकरणात घेतलेल्या भूमिकेला लेखकाने दुर्देवी ठरविले असून राज्यकर्त्यांच्या बोटचेप्या धोरणांमुळे हिंदुत्ववाद आक्रमक बनला असे मांडताना, बाबरी मशिद व गुजरात

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

दंगलीचा आधार घेतला आहे. दंगली संदर्भात कायमपणे मुस्लिमांना दोष दिला जात होता. पण १९९२-९३ च्या दंगलीनी हिंदूही दंगली करण्यात अग्रेसर असल्याचे जगाच्या निदर्शनास आल्याची नोंद लेखक करतो.^३ हे विवेचन करताना भारतीय संघराज्यातील अल्पसंख्य समाजासंदर्भात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे नेते सुदर्शन, डॉ. हेगडेवार यांच्या भूमिकेसह सावरकरांनी मांडलेल्या हिंदू राष्ट्राच्या संकल्पनेची चिकित्साही मूळ श्लोक उद्धृत करून लेखकाने केली आहे. या लेखनाचा कालावधी अटलबिहारी वाजपेयी पंतप्रधान असतानाचा आहे. त्या काळात एनडीए सरकारने अनेक धक्कादायक निर्णय घेतले, ज्यामुळे अल्पसंख्य समाज भयभीत झाला. एकाअर्थी विद्वेषाचे वातावरण निर्माण झाले. या सर्वांचा वेध घेऊन 'विद्वेषाच्या आधारे निर्माण झालेल्या मानसिकतेचा उद्रेक शेवटी हिंसेतच होत असतो'^४ असे चिंतनीय विचार मुकादम यांनी मांडले आहेत.

धार्मिक मूलतत्त्ववादाचे स्वरूप मांडताना लेखकाने पैगंबरकालीन इस्लाम, महंमद पैगंबरांचा दृष्टिकोन, त्यांचे जीवित कार्य या सर्वांचा मूलगामी वेध घेऊन काळाबरोबर मूळ संकल्पनेत कसे बदल केले गेले याचीही चिकित्सा केली आहे. पैगंबरांच्या काळात आत्यधिक उदारमतवादी असणारा इस्लामी समाज पुढील काळात मात्र विशिष्ट मानसिकतेच्या हातातील हत्यार बनला. कुराण व हदीसचे अर्थ सोयीनुसार काढले जाऊ लागले. इज्जेहाद म्हणजे समाजातील वेगवेगळ्या क्षेत्रातील लोकांना एकत्र बोलवून निर्णय घेण्याची परंपरा खंडित झाली. या सर्वांचे वस्तुनिष्ठ विवेचन करून अब्दुल मुकादम यांनी 'सुरूवातीच्या काळातील लोकानुवर्ती परंपरा आणि इज्जेहादसारख्या सिद्धांताचे पुनरुज्जीवन करणे ही मुसलमानांच्या भवितव्याच्या दृष्टीने काळाची गरज आहे'^५ असे म्हटले आहे.

'इस्लाम धर्म परिचित : अपरिचित' या विभागांमध्ये इस्लाममधील स्त्रियांचे स्थान, इस्लाम, मुस्लीम व कुटुंबनियोजन, इदतची संकल्पना व अन्वयार्थ, इस्लामचे आर्थिक सिद्धांत, व्याज प्रकरण, समान नागरी कायद्याचे राजकारण व गोमांस भक्षण की गोसंवर्धन या विषयांच्या अनुषंगाने मांडणी झाली आहे.

इस्लाममधील स्त्रियांचे स्थान हा नेहमीच चर्चेचा मुद्दा राहिला आहे. कधी अपुरी माहिती व ज्ञान तर कधी आकसाने या मुद्द्यांसंदर्भात बोलले जाते. अब्दुल मुकादम यांनी इस्लामची पार्श्वभूमी सांगून पैगंबर काळातील स्त्रियांना समाजात मान असल्याचे नमूद केले आहे. इतकेच नाही तर स्त्रियांना मशिदीत पुरूषांच्या बरोबरीने नमाज पढण्याचा अधिकार होता हे पैगंबरांची पत्नी हजरत आयशा व उम्म सलमा यांचा हवाला देऊन स्पष्ट केले आहे.^६ आजच्या काळात मात्र स्त्रियांना जाणूनबुजून डावलले जाते. त्यांच्या भावनांचा आदर न करता त्यांना विशिष्ट चौकटीत बंदिस्त केल्यासारखी परिस्थिती आहे. ही परिस्थिती बदलण्याच्या दृष्टीने कांहीनी प्रयत्न केल्याचे नमूद करून परिवर्तनवादी चळवळींना विरोध ही पुरूषप्रधान संस्कृतीची नीती^७ असल्याचे रोखठोक प्रतिपादन मुकादम यांनी केले आहे.

इस्लाम, मुस्लीम आणि कुटुंबनियोजन या संदर्भातही अज्ञानाने अनेक गोष्टी मांडल्या जातात. विशेषतः नॉन मुस्लीम राजकीय नेत्यांनी तर या मुद्द्यांना राजकारणाचा मुद्दा बनविला आहे. लेखकाने कुराण, हदीस यातील अनेक संदर्भ देऊन पैगंबरांच्या मनातील या संदर्भातील विचारांची दिशा स्पष्ट केली आहे. मुकादम यांनी आजची परिस्थिती अज्ञानातून निर्माण झाल्याचे सांगून यासाठी, 'कुवत नसलेल्या आणि धर्मशास्त्राचा विकृत अर्थ लावणाऱ्या उलेमांच्या दुराग्रहाला'^८ जबाबदार धरले आहे. या विषयाला अनुसरूनच हदीसची संकल्पना व त्यामागील अन्वयार्थही मुकादम यांनी स्पष्ट केला आहे. त्याचबरोबर इस्लामच्या आर्थिक सिद्धांतांची मांडणी करून व्याज प्रकरण कसे आहे याचाही अभ्यासपूर्ण वेध घेतला आहे.

'समान नागरी कायदा' हा विषय राजकीय बनला आहे. दीर्घकाळ सत्तेत राहिलेला काँग्रेस आणि वाजपेयींच्या नेतृत्वाखालील सत्तेवर आलेला भाजपा असे दोन्ही पक्ष हा प्रश्न 'सोडविण्यापेक्षा लॉबकळत ठेवणे हेच फायद्याचे असल्याचे राजकीय पक्षांना वाटते'^९ असे मत मुकादम यांनी नोंदविले आहे. भाजपाचा विरोध आणि पंडीत नेहरूची हिंदू कोड बिलासंदर्भातील निर्णायक भूमिका याचाही चिकित्सक वेध लेखकाने घेतला आहे.

'गोमांसभक्षण' हा दीर्घकाळ चर्चेत असणार विषय आहे. मुकादम यांनी या संदर्भात विस्तृत विवेचन देऊन वैदिक काळापासूनची परंपरा विशद केली आहे. गोहत्या आणि इस्लाम यांचा दुरान्वयानेही धर्मशास्त्रात उल्लेख नसल्याचे निसर्गप्रतिपादन मुकादम करतात. या संदर्भातील पाश्चात्य विचारवंतांच्या मतांचा त्यांनी वेध घेतला असून 'गोसंवर्धन आणि गोहत्या हे आर्थिक विकासाशी निगडित विषय असून त्याचा धर्माशी संबंध नाही. असलाच तर तो धर्मवादी राजकारणाशी आहे'^{१०} असे प्रतिपादन केले आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सुफी संप्रदायाचे योगदान या विभागामध्ये सुफींच्या आध्यात्मिक योगदानाची चर्चा मुकादम करतात. सुफी संप्रदायांवर हिंदू आध्यात्मिक परंपरेचा प्रभाव असल्याचे त्यांनी सोदाहरण स्पष्ट केले आहे. शाह तुराब चिश्ती यांचा समर्थ रामदास स्वामींचा भक्त म्हणून त्यांनी करून दिलेला परिचय अभ्यासपूर्ण आहे. अब्दुल कादर मुकादम यांनी शाह चिश्तीवरील रामदासांचा प्रभाव मांडताना अनेक कवितांचा उल्लेख केला आहे. याच विभागात 'दारा शुकोह : एक शापित शांतिदूत' या नावाचा महत्त्वपूर्ण लेख आहे. दारा शुकोह सम्राटाची पोटी जन्मला पण त्याची धारणा आध्यात्मिक राहिली. अनेक भाषांचे ज्ञान त्यांना होते. वेगवेगळ्या धर्मांच्या धर्मग्रंथातील ज्ञान त्यांनी आत्मसात केले होते. त्याचबरोबर अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथांचे लेखनही दारा शुकोह याने केले. इतके असूनही दारा शुकोह सर्वच स्तरावर दुर्लक्षणीय ठरल्याची खंत अब्दुल मुकादम यांनी व्यक्त केली आहे.

'इस्लाम धर्माचे खरे शत्रू' या विभागांतर्गत बोस्निया, जिहाद-जिहादी आणि तालिबान आणि इस्लामी राष्ट्रातील लोकशाही संदर्भात व्यापक विवेचन अब्दुल मुकादम यांनी केले आहे. बोस्नीयातील मुस्लिमांवर अतोनात अत्याचार करण्यात आले. स्त्रियांवर बलात्कार झाले. या सर्व घटना घडत असताना अमेरिका, ब्रिटन सारखी राष्ट्रे मूग गिळून गप्प बसली. कांही राष्ट्रांनी तर या सर्व प्रकारचे समर्थन केले. ही सर्व परिस्थिती कथन करून जगातील दहशतवाद व हिंसाचार या विरोधात धर्म, वंश, जात वा देश यांच्या पलिकडे जाऊन निर्भयपणे उभे राहिले पाहिजे^{११} असा विचार मुकादम मांडतात.

जिहाद-जिहादी यांचे स्वरूप स्पष्ट करताना मुकादम यांनी कुराणातील अध्याय नऊ व बावीसचा आधार घेतला आहे. यानुसार कुराणला अभिप्रेत असणारे तत्त्व कुणीही स्वीकारलेले नाही. उलट सर्वच राजसत्तांनी राजकारणासाठी इस्लामचा वापर केल्याचे प्रतिपादन मुकादम करतात. इस्लामी राष्ट्रात लोकशाहीचा अभाव का आहे याची परखड चिकित्सा करताना त्यांनी 'समता, न्याय, मानवी हक्क, मानवी प्रतिष्ठा, सर्वसमावेशकता आणि सहिष्णूता यांच्या अभावामुळे मुस्लीम राष्ट्रात लोकशाहीची मूळं रूजली नाहीत'^{१२} असे विचार मांडले आहेत.

'मुस्लिम समाज : बदलते संदर्भ' या विभागात मुस्लिमांसंदर्भात मूलभूत चिंतन मांडण्यात आले आहे. इस्लामी देशातील पुरोगामी चळवळींचा परामर्श घेताना पाकिस्तान, इजिप्त, ट्युनिशिया, बांगलादेश या देशांतील चळवळींचा उदापोह केला असून स्त्रियांचा पुढाकार असणाऱ्या या चळवळी मुस्लीम समाजात लोकशाहीकरणाच्या नव्या पाऊलवाटा ठरतील असे सांगून 'धर्मनिरपेक्षता' धोक्यात आली असून जातीयवादी विचारांचा प्रभाव वाढत असल्याचे निरीक्षणही मुकादम यांनी नोंदविले आहे.

भारतीय राष्ट्रीय प्रवाहात मुस्लिमांचे स्थान काय आहे याचे विस्तृत विवेचन करताना ऐतिहासिक दाखले देऊन राष्ट्रीय प्रवाह म्हणजे काय याची मीमांसा लेखक करतो. स्वातंत्र्यपूर्व काळात व सध्याही हिंदूत्ववाद अधिक आक्रमक आणि हिंसक बनला असे सांगून बाबरी मशिद, गुजरात दंगल यामुळे मुस्लीम समाजात ध्रुवीकरण झाल्याची नोंद मुकादम करतात. गुजरातमध्ये मुस्लिमांसंदर्भात असणार सार्वत्रिक असंतोषाचा व असहकार्याचा वेध लेखकाने गांभीर्याने घेतला असून 'राष्ट्रीय प्रवाह' असे म्हणून मुस्लिमांबद्दलचा आकस व्यक्त होतो असे प्रतिपादन अब्दुल मुकादम करतात.

तबलीक जमातीसंदर्भातील लेखकाची मांडणी अभ्यासपूर्ण आहे. आजच्या काळात तबलीकचे प्रस्थ वाढले आहे. विशिष्ट वैचारिक बैठक घेऊन ही चळवळ उभी असून 'ज्ञानाची प्राप्ती म्हणजे कुराण आणि पैगंबरांचा जीवनादर्श' एवढ्यापुरती तिचे क्षेत्र मर्यादित आहे. हे तत्त्वच मूळी पैगंबरांच्या तत्त्वांशी फटकून वागणारे आहे. या चळवळीने संपूर्ण मानवजात एकत्र बांधण्यापेक्षा केवळ मुस्लिमांना एकत्र ठेवण्याकडे प्राधान्यक्रम ठेवला.^{१३} वास्तव काय आहे याची चिकित्सा न करता केवळ स्वप्नरंजनात्मक आखणी हेच या चळवळीचे दृश्यरूप आहे. तबलीकने भौतिक जीवनाविषयी विरक्ती व तुच्छता दाखवून धर्माला सर्वोच्च स्थान दिले. पण या चळवळीत असणाऱ्यांच्या जगण्यात कायमपणे विरोधाभास जाणवतो.^{१४} असे निरीक्षण अब्दुल मुकादम यांनी नोंदविले आहे. त्याचबरोबर जागतिकीकरणाच्या वाढत्या पसाऱ्यात इस्लाम आणि मूलतत्त्ववाद यांच्या स्वरूपासह कुराणातील १०९ व्या अध्यायातील सहा श्लोकांचा आधार घेऊन धर्मतत्त्वांचा अर्थ विशद करण्याचा प्रयत्नही अब्दुल कादर मुकादम यांनी केला आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘इतिहासाची पाने’ या विभागातील लेखांतून भारतीय इतिहासात शिवाजी आणि मुस्लीम यांच्यातील संबंध उलगडून दाखविण्यात लेखक यशस्वी ठरले आहेत. त्याचबरोबर संघपरिवाराची भूमिका आणि इतिहासाचे पुनर्लेखन का व कसे या संदर्भातील विचारही त्यांनी परखडपणे मांडले आहेत. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील अग्रगण्य नेतृत्व म्हणजे सरदार पटेल होत. पटेलानी आक्रमक राष्ट्रवादाचा पुरस्कार केला. पण त्यासाठी मुस्लिमांना लक्ष्य करण्याची भूमिका घेतली नाही. उलट काही वस्तुस्थितीजन्य विधाने करून मुस्लिमांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने पाऊले उचलली. या व अशा गोष्टींचा संदर्भ देऊन संघ परिवारातील मंडळी जाती व धर्माच्या आधाराने राष्ट्रवाद रूजवू पाहात आहेत असे विचार मुकादम मांडतात.

छत्रपती शिवाजी आणि भारतीय विशेषतः महाराष्ट्रीय मुस्लीम हा नेहमीच चर्चेचा विषय राहिला. इतिहासकारांनी शिवाजी राजांना विशिष्ट चौकटीत ठेवण्याचा प्रयत्न केल्याने त्यांची प्रतीमा मुस्लीम विरोधी बनली. असे करणे शिवरायांवर अन्याय करणारे आहे असे प्रतिपादन मुकादम करतात. या संदर्भात अफजलखान भेट व मृत्यु या घटनेचा परामर्श लेखकाने घेतला आहे. शिवाजी आणि मुसलमान यांच्यातील संबंध सौहार्दाचे व विश्वासाचे होते याचीही उदाहरणे मुकादम यांनी दिली आहेत. संघ परिवारातील काही मंडळींना हिंदू राष्ट्र निर्माण व्हावे असे वाटते. त्यासाठी इतिहासाचे पुनर्लेखन व्हावे अशी त्यांची भूमिका आहे. मुकादम यांची याला हरकत नाही, पण हेतूनिष्ठ पुनर्लेखनाने मूळ इतिहास बदलणार नाही पण विद्वेषाचे वातावरण तयार होईल अशी मांडणी ते करतात. या विभागात इस्त्रायली राष्ट्रवादाचे दहशतवादी स्वरूप या नावाने ‘झायॉनिझम’ची माहिती आहे.

“दास्तान’ भारतीय मुसलमानांची’ या पुस्तकाच्या परिशिष्टामध्ये ‘लोकसंख्येचे गौडबंगाल’ या नावाने मुस्लीम लोकसंख्येसंदर्भातील अनेक शंकांचे साधार विवेचन आहे. या पुस्तकामध्ये चौकटीचा वापर करून लेखकाने वेगवेगळी माहिती व विचारही मांडले आहेत.

‘भारतीय मुस्लिम समाजाचे अंतरंग’ या पुस्तिकेमध्ये मुस्लीम प्रश्न, इस्लामचे भारतीय स्वरूप, स्त्री संदर्भातील इस्लामची भूमिका याची चर्चा आहे. विशेषतः इस्लामने स्त्रीला सर्वाधिक स्वातंत्र्य दिल्याचे सांगून वडिलांच्या हिश्यामध्ये मुलीला हक्क देण्याचा पहिला निर्णय इस्लामने घेतल्याचे म्हटले आहे.^{१५} ‘मदरसा’ हा विषय वादगस्त बनविण्यामागे राजकीय हेतू असल्याचे स्पष्ट करून मध्ययुगीन काळात मदरसा हेच ज्ञान मिळविण्याचे केंद्र असल्याचे निरीक्षणही त्यांनी नोंदविले आहे.^{१६} सद्यःस्थितीत आधुनिक शिक्षण देण्याची आणि विज्ञानवादी दृष्टिकोन रूजविण्याची प्रक्रिया सुरू असल्याचे सांगून ‘मदरशातून सतत देशद्रोही कारवाया चालतात हा आरोप फारच उथळ व बिनबुडाचा आहे’^{१७} असे परखड मत मुकादम यांनी मांडले आहे.

भारतीय मुस्लिमांच्या भवितव्याविषयीची चिंता मुकादम यांना आहे. त्यामुळे भारतातील मुस्लीम समाजाचे अस्तित्व व भवितव्य या देशातील बहुसंख्य समाजाशी जोडले गेल्याचे वास्तव मुस्लिमांनी खुल्या मनाने स्वीकारायला हवे असे त्यांना वाटते. बदलत्या राजकीय व सामाजिक परिस्थितीत मुस्लिमांचे भवितव्य अंधकारमय असल्याची प्रखर जाणीव त्यांना असून, याला मुस्लिमांचे सर्व क्षेत्रातील नेते जबाबदार आहेत असे परखड मत त्यांनी मांडले आहे. या नेत्यांनी सामाजिक न्याय, समता, समान नागरिकत्व यावर आधारित जे संविधान निर्माण करण्यात आले त्याची व्यापक, सर्वसमावेशक व सेक्युलर तात्त्विक भूमिका मुस्लीम समाजाला कधीच समजावून सांगितलेली नाही.^{१८} मुस्लिमांना धर्मवादी, इहवादी बनविण्याने या समाजाला मुख्य प्रवाहात येण्यात अडचणी निर्माण होत आहेत असे प्रतिपादन अब्दुल कादर मुकादम करतात. प्रतिपाद्य विषयाचे अभ्यासपूर्ण विवेचन करून विचारांची मांडणी करताना अब्दुल कादर मुकादम यांनी संयमी वृत्ती जपली. वस्तुस्थितीजन्य पुरावे आधारासाठी वापरल्यामुळे त्यांच्या विचारांचा समाजाच्या सर्व थरातून आदर होतो.

फकरूद्दीन बेत्रूर धार्मिक सामंजस्य आणि एकोपा वाढीस लागवा यादृष्टीने प्रयत्न करीत आहेत. गेल्या काही वर्षातील भारतीय समाजजीवनाचे गढूळलेले चित्र पाहिल्यावर ते अस्वस्थ होतात. विशेषतः हिंदू मुस्लीम या दोन्ही समुदायामध्ये निर्माण होत असलेली कटुतेची भावना त्यांना बेचैन करते. विशिष्ट जमातवादी विचारसरणीचे लोक जेव्हा जातीय संदर्भ नजरेसमोर ठेवून व्यक्ती आणि समाजामध्ये दूही निर्माण करतात, तेव्हा त्यांची अस्वस्थता ठळकपणे जाणवते. आजच्या या स्थितीला भारताची फाळणी जबाबदार असल्याचे त्यांना वाटते. या घटनेने भारतीय जनमाणसांवर दीर्घ परिणाम केले. मुस्लिम

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

समाज तर कायम दबलेला असाच आहे. बेनूरानी मुस्लीम समाजाची ही व्यथा मांडताना 'अश्वस्थाम्याच्या जखमेप्रमाणे त्यांनी प्रत्यक्षात न केलेल्या गुन्ह्यासाठी अपराधित्वाची भावना घेऊन मुसलमानांना जगावे लागत आहे'^{१९} असे म्हटले आहे.

भारताची फाळणी ही राजकीय घटना होती. सर्वसामान्य माणूस हा प्रक्रियेपासून खूप दूर होता. पण स्वातंत्र्योत्तर काळात सर्व मुस्लिमांना फाळणीचे गुन्हेगार ठरविले जात असल्याने हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी बलिदान केलेल्या अनेक मुस्लिमांचे विस्मरण झाले. ज्यांनी द्वीराष्ट्र सिद्धांताला विरोध केला अशा मुस्लिमांची नांवे जाणूनबुजून लोकांसमोर येऊ नयेत अशी खबरदारी घेतली जात असल्याची खंत बेनूरानी आहे.^{२०} तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळात पुरोगामी प्रबोधनवादी विचार मांडणारे अनेक मुस्लीम विचारवंत होते. त्यांची साधी दखलही घेतली गेली नाही असे बेनूरानी म्हटले आहे.^{२१} या विचारवंतांनी साचेबंद इस्लामला विरोध करून सुधारणांचा विचार मांडला ही बाब लक्षात घेऊन बेनूरानी अशा मुस्लीम विचारवंतांच्या विचारांचा सखोल परिचय घडवून आणला आहे.

फकरूद्दीन बेनूरानी बारा मुस्लीम विचारवंतांच्या विचार व कार्याचा परिचय करून दिला आहे. यामध्ये मौलवी मुमताज अलीखानांचा (अलिगढ) उल्लेख मुस्लीम स्त्रियांच्या हक्कांचे पुरस्कर्ते तर मौलाना उमर अहमद उस्मानी (कराची) यांना मुस्लीम स्त्रियांच्या हक्कांचे कैवरी असे म्हटले आहे. या दोन्ही विचारवंतांनी कुराणाचा आधार घेत स्त्रियांच्या सुधारणेचा विचार मांडला. या संदर्भातील व्यापक मांडणी बेनूरानी केली आहे. मौलाना तुफेल अहमद मंगळोरी (अलिगढ) यांना धार्मिक परंपरा लाभली. पण त्यांनी राष्ट्रीय विचारांचा पुरस्कार करताना हिंदू आणि मुसलमानांच्या अलगतावाद्याला कडाडून विरोध केला.^{२२} त्यांच्या विचारांचे हे वैशिष्ट्य होते की त्यांनी सर सय्यद अहमद यांच्या ब्रिटीशधार्जिण्या आणि अलगतावादी राजकारणाचा निषेध केला.^{२३} तुफेल मंगळोरी यांच्या लेखनावर काँग्रेस प्रणित स्वातंत्र्याच्या विचारप्रणालीचा आणि नेहरूप्रणित समाजवाद व राष्ट्रीय ऐक्य विचारांचा प्रभाव दिसून येतो^{२४} असे निरीक्षण बेनूर नोंदविताना.

मौलाना बरकुतुल्लाह (भोपाळ) थोर क्रांतिकारक होते. त्यांनी ब्रिटीश साम्राज्यशाही विरोधात जागतिक पातळीवर लेखन आणि प्रत्यक्ष सहभागही नोंदविला.^{२५} मौलाना हुसेन अहमद मदनी (उत्तरप्रदेश) यांना बेनूरानी संमिश्र राष्ट्रवादाचे पुरस्कर्ते असे म्हटले आहे. परंपरागत शिक्षण घेतलेल्या मदनींचा दृष्टिकोन धर्मांध किंवा पोथीनिष्ठ नव्हता.^{२६} महंमद खुदाबक्ष (पाटणा) हे 'नेमस्त लिबरल विचारवंत' होते.^{२७} त्यांनी मूलभूत संशोधन केले असून इस्लामसंदर्भातील त्यांचे लेखन विचारप्रवण आहे. मौलाना महमद अली लाहोरी (लाहोर) कुणारचे आदर्श भाष्यकार होते. त्यांनी कुराणाचे सखोल अध्ययन केले असून, 'पवित्र कुराण केवळ त्याच्यावरच श्रद्धा ठेवण्यास सांगत नाही तर असा आदेश देते की इस्लामच्या अनुयायांनी निरनिराळ्या राष्ट्रातील प्रेषितांना जे धर्मग्रंथ देण्यात आले त्यांच्यावरही श्रद्धा व विश्वास ठेवा'^{२८} असे म्हटल्याचे साधार स्पष्ट केले आहे. इस्लामच्या तत्वांना व्यापक अर्थ देण्याचे महान कार्य मौलाना लाहोरी यांनी केल्याचे निरीक्षण बेनूरानी नोंदविले आहे.

डॉ. कुवर महमद अशरफ (मुरादाबाद) यांची ओळख धर्मनिरपेक्ष विचारवंत अशी आहे. त्यांनी तत्कालीन मुस्लीम राजकारणाची परखड चिकित्सा केली आहे. डॉ. झाकीर हुसेन (उत्तरप्रदेश) यांचा उल्लेख भारताच्या संमिश्र संस्कृतीचे प्रतीक असा करून त्यांना भारतीय ऐक्याचे स्वप्न पाहिलेला विचारवंत शिक्षणतज्ञ असे बेनूरानी म्हटले आहे. डॉ. आलम खंदमिरी (हैद्राबाद) यांनी मुस्लिम लिंगाच्या अलगतावादी भूमिकेला विरोध करणारे लेखन केले असून बेनूरानी त्यांचा उल्लेख 'जैविक विचारवंत'^{२९} असा केला आहे. डॉ. मोईन शाकीर (औरंगाबाद) पुरोगामी, संवेदनशील विचारवंत होते. त्यांनी इस्लामचा गैरवापर करणाऱ्यांवर सातत्याने टीका करून त्यांचे कुटील राजकारण उघडे पाडले. त्यांनी आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणापर्यंत मुस्लिमांतील प्रतिगामी घटकांशी लढा दिला. डॉ. झकेरिया (कोकण महाराष्ट्र) साक्षेपी विचारवंत असल्याचे सांगून त्यांना मुस्लिम प्रश्नांसह इस्लाम संदर्भात दांडगा अभ्यास होता असे बेनूरानी म्हटले आहे. झकेरियांचे लेखन मुस्लीम नजरेतून झालेले नाही. त्यांचा जमातवादी राजकारणाला विरोध होता. सर्वस्पर्शी लेखन करणारे मुस्लीम विचारवंत अशी रफीक झकेरियांची प्रतिमा आहे.

फकरूद्दीन बेनूर यांनी भारतीय समाजजीवनात आपला प्रभाव सोडणाऱ्या विचारवंत मुस्लिमांची ओळख सखोल चिंतनाने करून दिली. या सर्व विचारवंतांमध्ये प्रबोधनवादी पुरोगामी विचारवंत हा समान धागा आहे. ही सर्वच मंडळी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

इस्लामचा अभ्यास करणारी असून धार्मिकतेपेक्षा राष्ट्रीय विचारांना प्राधान्य देतात. या माहितीपर संकलनामध्ये उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेशासह कराची, लाहोरच्या मुस्लीम विचारवंतांची ओळख करून देताना महाराष्ट्रात जन्मलेल्या दोन व्यक्तींचा समावेश बेन्नूरांनी केला असून दोन लेखांमध्ये हमीद दलवाईंचा ओझरता उल्लेख बेन्नूर करतात. त्यांच्यासंदर्भात टीकात्मक टिप्पणी त्यांनी केली आहे. याचा अर्थ स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये दलवाई यांचाही 'मुस्लीम विचारवंत' असा उल्लेख होत होता. त्यांची विचारसरणी कशी होती यासंदर्भात वाद प्रतिवाद होऊ शकतो. पण बेन्नूरांनी त्यांच्यासंदर्भातील माहिती प्रस्तुत संकलनात समाविष्ट केलेली नाही. फकरूद्दीन बेन्नूर यांनी काही काळ हमीद दलवाई यांच्यासोबत काम केले होते. या दृष्टीने त्यांच्या विचारांची बैठक बेन्नूरांना काही प्रमाणात माहीत असावी. ही बैठक व त्यासंदर्भातील टिप्पणी प्रस्तुत संकलनात समाविष्ट झाली असती तर प्रस्तुत संकलनामध्ये मुस्लीम विचारवंतांच्या विचारांचे सम्यक दर्शन घडण्यासह स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्रातील मुस्लीम विचारवंतांच्या विचारांचे वेगवेगळे आयाम समजून येण्यास मदत झाली असती.

भारतीय मुस्लिमांसंदर्भात अनेक प्रवाह आहेत. यामध्ये 'सर्व भारतीय मुस्लीम एकसारखे आहेत' हा महत्त्वाचा प्रवाह आहे. असे होण्यामागे अनेक कारणे आहेत. पण ही वस्तुस्थिती नाही. उलट जितकी विविधता हिंदू धर्मांमध्ये आहे तितकी विविधता मुस्लिमांमध्येही आहे. यासंदर्भात गेल्या काही वर्षात महत्त्वपूर्ण वैचारिक मांडणी होत असून, फकरूद्दीन बेन्नूर यांनीही अशी अभ्यासपूर्ण मांडणी केली आहे. भारतीय मुसलमान, त्यांच्यातील जातीव्यवस्था, मानसिकता यांचे विवेचन फकरूद्दीन बेन्नूर सापेक्षी अंगाने करतात. ही मांडणी करताना बेन्नूर यांनी पौराणिक आणि पाश्चात्य विचारवंतांच्या मतांचा आधार घेतला असून संबंधित विषयाच्या अनुषंगाने झालेल्या टीका-टिप्पणीनाही विवेचनाच्या कक्षेत आणले आहे.

भारतीय समाजरचनेत मुस्लिमांचे लोकसंख्यात्मक योगदान अकरा टक्के (१९९१ जनगणना) असल्याचे नमूद करून त्यातील ७१.२ टक्के मुस्लीम ग्रामीण तर १७.८ टक्के मुस्लीम शहरी भागात राहतात. त्याआधारे मुस्लीम समाज हा नागरी नव्हे तर ग्रामीण समाज^{३०} असल्याचे त्यांनी म्हटले आहे. हा समाज एकसंद, एकजिनसी नाही. अनेक पंथ घेऊन उभा राहिलेला हा समाज प्रादेशिक वैशिष्ट्ये अंगीकारून जगतो आहे. प्रथा, परंपरा, रूढी, अंधश्रद्धा, पोशाख, भाषा आदी सर्व पातळीवर भारतीय मुस्लिमांमध्ये विविधता आहे. येथील बहुसंख्य मुस्लीम सुफी संतांच्या दग्यांना जातात. तसेच सण आणि उत्सवांवर भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव स्पष्टपणा जाणवतो.^{३१}

फकरूद्दीन बेन्नूरांनी मुसलमानांतील वर्ग आणि भाषा यांची चिकित्सा केली असून या वर्गातील विविधांगी कंगोरे स्पष्ट केले आहेत. उर्दू भाषा, हिंदू आणि पर्शियन संस्कृतीच्या समन्वयातून विकसित झाल्याची नोंदही बेन्नूर करतात. या भाषेचा वापर केवळ भारतातच होतो^{३२} हे निरीक्षणही त्यांनी नोंदविले आहे. उर्दू केवळ मुस्लिमांची भाषा नसून उत्तर भारतातील मुस्लिम राजकारण्यांनी व मुस्लीम लिंगने राजकीय स्वार्थासाठी उर्दू ही भारतीयांची भाषा म्हणून 'प्रायोजित' केली असे सांगून मुस्लिमांची आजची वापरातील भाषा 'दख्खनी'^{३३} असून या भाषेचे मूळ साधू, बैरागी यांच्या भाषेमध्ये दाखविता येते. एकूणच भारतीय मुसलमान हे प्रथम भारतीय आहेत. कारण तळागाळातल्या प्रादेशिक जाती-जमातीनेच इस्लामचा स्वीकार केल्यानंतर मुसलमानी समाज तयार झाल्याचे अभ्यासपूर्ण विवेचन बेन्नूरांनी केले आहे.^{३४}

इस्लाममध्ये जातीव्यवस्था नाही परंतु भारतीय मुसलमानात त्याचे अस्तित्व प्रकर्षाने जाणवते. त्याची कारणे व स्वरूप बेन्नूरांनी विशद केली आहेत. या संदर्भात त्यांनी नोंदविलेले 'ज्या वरिष्ठ वर्णीय घटकांनी इस्लामचा स्वीकार केलेला होता असे लोकसमूह कर्मठ मूलतत्त्ववादी झालेले दिसून येतात'^{३५} हे बेन्नूरांचे निरीक्षण महत्त्वपूर्ण आहे. अलीकडील काळात 'जात' या शब्दापेक्षा जमात किंवा बिरादरी असे म्हटले जाते. या दृष्टीने मुस्लिमांमध्ये अनेक बिरादऱ्या कार्यरत असून त्यामध्ये ओबीसी आणि मागास जातीजमातीही आहेत. हिंदू समाज व्यवस्थेत असणाऱ्या बहुतांशी जाती-जमाती मुस्लिमांमध्ये असल्याचे नमूद करून या जाती भारतीय समाजवास्तवाचे फलित असल्याचे प्रतिपादन बेन्नूर करतात.

संस्कृती हा शब्द व्यापक अर्थच्छटा असणारा आहे. यादृष्टीने भारतीय मुसलमानांच्या इस्लामी संस्कृतीला बेन्नूर 'तथाकथित'^{३६} असे म्हणतात. कारण याचे स्वरूप खूप गुंतागुंतीचे आहे. यासंदर्भात अनेक उदाहरणे आणि संदर्भ बेन्नूरांनी दिले असून भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास मांडताना मुस्लिमांचे योगदान दुर्लक्षित केले तर हा अभ्यास अपूरा ठरेल. भारतीय

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संस्कृतीला इस्लामी राजवटीने दिलेले महत्त्वपूर्ण योगदान म्हणून बोलीभाषा व लोकभाषेला दिलेले उत्तेजन^{३७} याचा उल्लेखही बेन्नूरांनी केला आहे.

मुस्लीम मानसिकतेचे व्यामिश्र स्वरूपही बेन्नूरांनी अभ्यासपूर्ण मांडणीने विशद केले आहे.^{३८} यासंदर्भात मध्ययुगीन काळातील अनेक उदाहरणे ते देतात. त्याचबरोबर स्वातंत्र्योत्तर भारतामध्ये मुस्लिमांसमोर कोणकोणते प्रश्न आवासाून उभे आहेत त्याचेही साधार विवेचन त्यांनी केले आहे. त्यांच्या मतानुसार १८५७ ते १९४७ च्या भारताच्या फाळणीने इथल्या मुस्लीम समाजावर गंभीर परिणाम केले आहेत.^{३९} दीर्घकाळ आपण सत्तेत होतो ही मानसिकता असल्याने परिस्थितीशी जुळवून घेण्यात मुस्लिमांना त्रास झाला. त्यांच्या या अवस्थेचा फायदा मुल्ला मौलवींनी घेऊन मुस्लिमांना 'धर्मनिष्ठ'^{४०} बनविण्याच्या दृष्टीने आखणी केली. याचा दुर्दैवी परिणाम मुस्लिमांवर होऊन बुद्धिवाद, विज्ञाननिष्ठता त्यांच्यात रूजली नसल्याचे प्रतिपादन बेन्नू करतात.^{४१} यादृष्टीने त्यांनी ऐतिहासिक संदर्भापासून आजपर्यंतच्या घडलेल्या घटनांचा वेध घेऊन निष्कर्ष नोंदविले आहेत. याबरोबरच सच्चर समितीची निरीक्षणे, वहाबी चळवळीतील गुंतागुंत आणि मुस्लिमांचे नागरिकत्व, अपवर्तन व जिहादी मानसिकता यादृष्टीनेही महत्त्वपूर्ण विवेचन केले आहे.

राज्यशास्त्राचे अभ्यासक या नात्याने फकरूद्दीन बेन्नू यांनी स्वातंत्र्यलढा आणि क्रांतीकारकांच्या योगदानाचा अभ्यास केला आहे. त्याचबरोबर भारतीय समाजजीवनातील समाजसुधारकांच्या योगदानाची महत्त्वपूर्ण दखल घेऊन त्याची नोंदही केली आहे. यादृष्टीने त्यांनी ज्योतीराव फुले, आगरकर, गांधी, मौलाना आझाद, पंडित नेहरू, श्रीमती इंदिरा गांधी, बंकिमचंद्र चटोपाध्याय यांच्या संदर्भात व्यापक आणि मौलिक मांडणी केली आहे. या समाजसुधारकांनी समाजाच्या उन्नयनासाठी काय केले हे सांगून मुस्लिमांसंदर्भात त्यांचा दृष्टीकोन कसा होता याचेही विवेचन बेन्नूरांनी केले आहे.

बाबरी मशिदीचा विध्वंस आणि गुजरात दंगल या दोन्ही घटना स्वातंत्र्योत्तर भारतातील महत्त्वाच्या घटना असून एका विशिष्ट विचारसरणीने म्हणजे ब्राह्मणी वृत्तीने मुसलमानांची 'सामुदायिक कत्तल'^{४२} केली असे बेन्नूरांनी साधार पटवून दिले आहे. यामुळे भारतातील मिश्र आणि बहुजिनसी संस्कृती उध्वस्त करण्याची प्रक्रिया सुरू झाल्याचे निरीक्षण ते नोंदविताने. एकाअर्थी ब्राह्मणवादाचे पुनरुत्थान करण्याचा डाव किंवा षडयंत्र रचले गेल्याचे बेन्नू सांगतात. हे असेच घडत राहिले तर लोकशाहीसह मानवताही धोक्यात येईल असे सांगून, 'पुन्हा एकदा फुले आंबेडकरांच्या विचारातून व्यक्त होणारी बहुजनवादी संस्कृतीची मूल्ये आणि प्रतीके मांडावी लागतील'^{४३} अशी चिंतनात्मक मांडणी बेन्नू करतात. त्याचबरोबर, भारतीय मुसलमानांच्या राष्ट्रवादी वृत्तीचा परिचय करून देताना त्यांनी पाश्चात्य आणि पौराणिक विचारवंतांच्या भूमिकेचा आधार घेतला आहे. तसेच भारतातील मुस्लीम राजकारणाची दिशा, त्यातील बदल आणि सद्यःस्थिती यांचीही अभ्यासपूर्ण मांडणी त्यांनी केली आहे.^{४४}

फकरूद्दीन बेन्नू यांची ओळख अभ्यासू विचारवंत अशी आहे. दीर्घकाळ महाविद्यालयीन स्तरावर अध्यापन केलेल्या बेन्नूरांनी मुस्लीम समाजाच्या वैविध्यतेसह अंतरंगावर प्रकाश टाकला आहे. त्यांच्या विचारांची बैठक पुरोगामी असून काळाबरोबर बदलही स्विकारायला हवा अशी त्यांची धारणा आहे. कोणताही समाज झटकन बदलाला सामोरा जात नाही. परंपरेने त्याच्या व्यक्तीत्वावर जबरदस्त प्रभाव सोडलेला असतो. त्यामुळे समाजामध्ये स्थितीशिलता येते. अशावेळी समाजाला प्रबोधनासह नव्या विचारांचे संदर्भ हळूवारपणे सांगायला हवेत. जेणेकरून व्यक्तीच्या मनातील श्रद्धा आणि संकल्पनांना धक्का न पोहोचता अपेक्षित परिणाम साधता येतो. फकरूद्दीन बेन्नू यांनी अशीच भूमिका ठेवून आपली वैचारिक मांडणी केली आहे. कोणत्याही विचारधारेचा अतिरिक्त आग्रह न धरता समाजाच्या अंगाने प्रबोधन करणारे मुस्लीम विचारवंत अशी त्यांची ओळख आहे. येथे एक बाब लक्षात घ्यावयास हवी की बेन्नूरांच्या विचारांना मिळालेली मान्यता केवळ मुस्लिमांतूनच नाही तर हिंदूसह इतर धर्मीयांनीही त्यांच्या विचारांचा आदर केला आहे.

समारोप :

मुस्लीम व्यक्ती आणि समाजाची मानसिकता लक्षात घेतली तर अ. के. मुकादम आणि फकरूद्दीन बेन्नू यांनी समकालीन परिप्रेक्ष्य नजरेसमोर ठेवून विचारांची मांडणी केल्याचे लक्षात येते. आजच्या काळात ऐरणीवर असणाऱ्या अनेक विषयांसंदर्भात अभ्यासपूर्ण चिंतन असे त्यांच्या विचारांचे स्वरूप आहे. विशेषतः धर्मतत्त्वांसंदर्भातील विचारांची मांडणी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

भावनपेक्षा वस्तुनिष्ठ विवेचनावर बेतलेली आहे. सध्या जगभर इस्लामी धर्मतत्त्वांचा आधार घेऊन चूकीचे समर्थन करण्याची अहमहिका सुरू आहे. अशावेळी संतुलित, संयमित आणि सर्वसमावेशक मानवतावादाचा पुरस्कार करणाऱ्या मुकादम व बेन्नूर यांच्यासारखी विचारांची परंपरा जोपासणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची :

- १) मुकादम अब्दुल, दास्तान भारतीय मुसलमानांची, बॉम्बे सर्वोदय फ्रेंडशिप सेंटर, मुंबई, पृ. ३.
- २) तत्रैव.
- ३) तत्रैव, पृ. ९.
- ४) तत्रैव, पृ. ११.
- ५) मुकादम अब्दुल, धार्मिक मूलतत्त्ववाद, दास्तान, उनि. पृ. १५.
- ६) मुकादम अब्दुल, इस्लाम धर्म परिचित : अपरिचित, दास्तान, उनि. पृ. २०.
- ७) तत्रैव, पृ. २१.
- ८) मुकादम, इस्लाम, मुस्लीम आणि कुटुंबनियोजन, दास्तान, उनि. पृ. २५.
- ९) मुकादम, समान नागरी कायद्याचे राजकारण, दास्तान, उनि. पृ. ३५.
- १०) मुकादम, गोमांसभक्षण की गोसंवर्धन, दास्तान, उनि. पृ. ४३.
- ११) मुकादम, इस्लाम धर्माचे खरे शत्रू, दास्तान, उनि. पृ. ६०.
- १२) मुकादम, इस्लामी राष्ट्रातील लोकशाहीचा अभाव, दास्तान, उनि. पृ. ६९.
- १३) मुकादम, तबलीक जमात स्वरूप आणि मर्यादा, दास्तान, उनि. पृ. ८३.
- १४) तत्रैव, पृ. ८४.
- १५) मुकादम अब्दुल, भारतीय मुस्लीम समाजाचे अंतरंग, एकता सांप्रदायिक सौहार्द समिती, मुंबई, २००३, पृ. ५.
- १६) तत्रैव, पृ. ११.
- १७) तत्रैव.
- १८) तत्रैव, पृ. १४.
- १९) बेन्नूर फकरूद्दीन, आधुनिक भारतातील मुस्लिम विचारवंत, भूमी प्रकाशन, लातूर, २००७, पृ. ५.
- २०) तत्रैव.
- २१) तत्रैव.
- २२) तत्रैव, पृ. २८.
- २३) तत्रैव, पृ. २९.
- २४) तत्रैव, पृ. ३३.
- २५) तत्रैव, पृ. ४१.
- २६) तत्रैव, पृ. ४२.
- २७) तत्रैव, पृ. ६४.
- २८) तत्रैव, पृ. ७५.
- २९) तत्रैव, पृ. १०९.
- ३०) बेन्नूर फकरूद्दीन, भारतीय मुसलमानांची समाजरचना आणि मानसिकता, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २०१२, पृ. ११.
- ३१) तत्रैव, पृ. १८.
- ३२) तत्रैव, पृ. २३.
- ३३) तत्रैव, पृ. २४.
- ३४) तत्रैव, पृ. ३१.
- ३५) तत्रैव, पृ. ३४.
- ३६) तत्रैव, पृ. ४०.
- ३७) तत्रैव, पृ. ५७.
- ३८) तत्रैव, पृ. १०२.

आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र (दि. १२ जानेवारी २०१८)

विषय : आजच्या संदर्भात वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

३९) तत्रैव, पृ. १५३.

४०) तत्रैव, पृ. १५५.

४१) तत्रैव, पृ. १५६.

४२) बेन्नूर फकरुद्दीन, हिंदूत्व, भूमी प्रकाशन, लातूर, २००७, पृ. १४०.

४३) बेन्नूर फकरुद्दीन, हिंदूत्व, मुस्लीम आणि वास्तव, भूमी प्रकाशन, लातूर, २००७, पृ. १५५.

४४) तत्रैव, पृ. १४३.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

यशवंतराव चव्हाण यांच्या साहित्यातील वैचारिकता

डॉ. प्रकाश दुकळे

देशभक्त आनंदराव ब. नाईक महाविद्यालय, चिखली, ता. शिराळा, जि. सांगली

यशवंतराव चव्हाण यांचे व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी आहे. त्यांचे वाङ्मय विविधांगी आहे. त्यांनी आपल्या वाङ्मयातून अनुभवांचे प्रभावी आविष्करण केले आहे. त्यांनी आपल्या साहित्यात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शिक्षण, कृषी, राष्ट्र, भाषा, व्यापार, उद्योग, सहकार, संरक्षण इत्यादी विषयी विचार मांडलेले आहेत. आत्मचरित्र, ललित निबंध, विविध लेख, पत्रे, भाषणे, दीक्षांत समारंभातील भाषणे यातून त्यांची वैचारिकता दिसून येते.

लहानपणापासून त्यांच्या मनावर कष्टाचे, जिद्दीचे चांगुलपणाचे आणि राष्ट्रीय विचारसरणीचे संस्कार झाले होते. तरुणपणी गंभीर वाचनाची आवड जडली होती. १९३२ च्या कारावासात बुद्धिवंतांच्या सहवासात आणि प्रचंड ग्रंथ वाचनातून त्यांचे वैचारिक भरण पोषण झाले होते. समाजवाद, मार्क्सवाद, गांधीवाद या विचारसरणीमधील बारकावे त्यांच्या लक्षात आले होते. त्या विचारसरणीचा प्रत्यक्ष कृतीमध्ये परस्पर संबंध ते जोडत होते. या वैचारिक बैठकीमुळे मूलभूत समस्यांचे त्यांना चटकन आकलन होत असे. स्वतंत्रपणे निर्णय घेणे शक्य होत असे. राजकीय पटलावर ते चमकत असताना त्यांच्या विचारांची चमक ठळकपणे दिसत होती. अनेक पदावर त्यांनी काम केले. पण वाचनाचा छंद त्यांनी कधी सोडला नाही. सर्व विषयावर तितक्याच तळमळीने बोलणारे नेते म्हणून त्यांची ख्याती झाली होती. त्यांची राजकीय भाषणेसुद्धा साहित्यिक भाषणे बनत होती. विचार व्यक्त होत असताना ते प्रतिमा, प्रतीके व दृष्टांतांच्या माध्यमातून व्यक्त होत असत. त्यांचा साधा विचार सुद्धा ललित्याची झालर देऊन ललितरम्य होई. उच्च विचारांबरोबरच त्यांचे चारित्र्य व व्यक्तिमत्त्वही अभिजात स्वरूपाचे होते. त्यांचे राजकीय विरोधकही त्यांच्या चारित्र्यावर कधी टीका करित नव्हते. 'उक्ती तशी कृती' हे तत्त्व त्यांनी आचरणात आणले होते. आपल्या वाङ्मयातून त्यांनी जीवनभाष्य मांडले आहे; मानवतावादी दृष्टिकोण जोपासला आहे. त्यांच्या विचारांचे, विचारसरणीचे, तत्त्वचिंतनाचे स्वरूप आणि विशेष या प्रकरणात आपणास पाहावयाचे आहेत.

वैचारिकता : संकल्पना

माणूस हा विचार करणारा प्राणी आहे. आपले विचार तो भाषेच्या माध्यमातून व्यक्त करत असतो. विचार ही गोष्ट मानसिक स्वरूपाची आहे. विचार ही गोष्ट विधानस्वरूप झाल्यानंतरच तर्कशास्त्राच्या कक्षेत येते. मग तिचे रूपांतर विचारसरणीत किंवा वैचारिकतेत होते. याबाबत 'वामन मल्हार आणि विचार सौंदर्य' या ग्रंथात प्रभाकर पाध्ये म्हणतात, "पण विचार, विचारसरणी म्हणजे काय? आणि विचारसरणीची सुसंगतता ही संज्ञा देता येईल... विधानस्वरूप पावल्याशिवाय कुठलीही मानसिक प्रक्रिया विचार या सदरात येऊ शकत नाही आणि तर्कशास्त्राच्या कक्षेत येत नाही.

एखादा विचार कशाबद्दलचा आहे किंवा एखादी विचारसरणी कोणत्या विषयाबद्दल, कोणत्या घटनांबद्दल आहे, याच्याशी तर्कशास्त्राला काही कर्तव्य नसते. घटना रासायनिक असो वा मानसिक असो, जड किंवा पदार्थशास्त्रातील असो वा जीवशास्त्रातील असो, तिच्याबद्दल सुसंगत विचार करायची, तिचे सुसंबद्ध विधानांनी वर्णन करायचे, तर ते तर्कशास्त्राचे नियम पाळूनच करता येईल." थोडक्यात विचार ही गोष्ट विधानस्वरूप व्हावी लागते. मग तिचे विचारसरणीत रूपांतर होते.

'वाङ्मयातील वैचारिकता' या ग्रंथात डॉ. राजन जयस्वाल यांनी वैचारिकतेची सात लक्षणे सांगितली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे;

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

१. सहेतुकता व विशिष्ट दृष्टिकोण
२. सुत्रबद्धता
३. वैचारिकतेत विचारांची एक विशिष्ट सरणी असते.
४. दीर्घकालीनता
५. तात्त्विक तरीही लौकिक अनुभवाधिष्ठान
६. शास्त्रीय दृष्टिकोणजन्य संशोधन
७. प्रामाण्यविद्येत

या लक्षणांचा विचार केल्यास वैचारिकतेचे नेमके स्वरूप लक्षात येते. मानवीय दृष्टी असणे हे वैचारिकतेचे लक्षण आहे. म्हणजेच ती सहेतुक असते व तिच्यात विशिष्ट दृष्टिकोण असतो. “साधा विचार असेल तर तो व्यक्त करून माणूस मोकळा होऊन जातो पण वैचारिकतेत स्वमतमंडनार्थ चर्चा असते, विवेचन असते आणि परमताचे खंडनही आवश्यक असते.”^२ असे डॉ. राजन जयस्वाल प्रतिपादन करतात. त्यांच्या मते वैचारिकतेचे वय दीर्घकालीन असते. ती समाज मनावर पक्का ठसा उमटवणारी असू शकते. म्हणून गौतम बुद्ध, सॉक्रेटिस, अॅरिस्टॉटल, प्लेटो, महात्मा फुले, आगरकर हे त्यांच्या वैचारिकतेमुळे अमर झाले आहेत. त्यांची वैचारिकता आज अनुकरणीय म्हणून मान्यता पावली आहे.

वैचारिकता तात्त्विक असली तरी तिला लौकिक अनुभवांचे निकष लावले जातात. गोपाळ गणेश आगरकरांनी लोकशिक्षणाचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून तत्त्वविचार मांडले. म्हणजेच त्यांची वैचारिकता सामाजिक असली तरी तिला लौकिक अनुभवांचे अधिष्ठान होते. वैचारिकतेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे वैचारिकतेत कोणताही विचार अंतिम, वादातीत किंवा प्रमाण मानला जात नाही. पूर्वी वेद व मनुस्मृतीविरुद्ध बोलू नये असा दंडक होता. पण आज त्यामधील विचार खोडले जाऊ शकतात. आजचा योग्य विचार उद्या अयोग्य ठरू शकतो. काळ आणि समाज गतिशील आहेत. म्हणून वैचारिकता विचारवादांचे स्वागत करत असते. विचारवादामुळे वैचारिकता दृढ होत जाते. वैचारिकतेत लेखकाचा आत्माविष्कार असतो. वैचारिकतेत लेखकाचा दृष्टिकोण दिसून येतो. विचारवादामुळे समाजाचा फायदाच होत असतो असे खुद्द यशवंतरावांनीही मत मांडले आहे. नाशिक येथे सामाजिक परिषदेचे उद्घाटन करताना ते म्हणतात, “आधी राजकीय सुधारणा की आधी सामाजिक सुधारणा हा प्रसिद्ध व उद्बोधक वाद टिळक आणि आगरकर यासारख्या महापुरुषांमध्ये झाला. या वादसंवादातूनच महाराष्ट्र सामाजिकदृष्ट्या अधिक पुरोगामी बनला यात शंका नाही”^३ वादाचा उपयोग समाजाची वैचारिकता घडविण्यासाठी असा होऊ शकतो.

वैचारिक वाङ्मय हे तत्कालीन वातावरणातून निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्या, प्रश्न व स्थित्यंतरांशी निगडित असते. त्यामुळे तत्कालीन काळात विशेषत्वाने त्याला महत्त्व प्राप्त होते. हे वाङ्मय काळाआड गेले तरी, त्याची ऐतिहासिक मूल्ये नष्ट होत नाहीत. म्हणून त्याचा ऐतिहासिकदृष्टीने अभ्यास करणे आवश्यक असते. भूत, वर्तमान व भविष्य या काळाशी संबंध असणाऱ्या वाङ्मयास ऐतिहासिक दस्तऐवज असे संबोधले आहे. अशा महत्त्वपूर्ण वाङ्मयाचा अभ्यास, संशोधन करणे महत्त्वाचे आहे. म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांच्या वाङ्मयातून त्यांच्या वैचारिकतेचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. तो पुढीलप्रमाणे करता येईल.

साहित्यविचार

यशवंतराव चव्हाण यांचे व्यक्तिमत्त्व हे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्यावर वाङ्मयाचे संस्कार लहानपणीच झाले होते. ते सहृदय रसिक होते. त्या रसिकतेतून त्यांनी विविध स्वरूपाचे वाचन केले. भाषेवर मनापासून प्रेम केले. साहित्याविषयी त्यांनी चोखंदळ जाणकारी बाळगली होती. ‘साहित्याच्या क्षेत्रात माझी भूमिका नम्र रसिक वाचकाची आहे’ असे त्यांनी म्हटले असले तरी; ते एक प्रतिभावंत लेखक होते. उत्कटतेने विविध अनुभव घेऊन तितक्याच प्रत्ययकारी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

शैलीत ते शब्दबद्ध करणारे सिद्धहस्त लेखक होते. राजकारणाच्या धकाधकीच्या जीवनात ते शिरले नसते, तर प्रचंड प्रमाणात त्यांच्याकडून साहित्य निर्मिती झाली असती. त्यांच्या चौफेर वाचनातून त्यांना ग्रंथांची आस्वादक समीक्षा करण्याचे कौशल्य प्राप्त झाले होते. साहित्याविषयी व साहित्यकृतीविषयी त्यांनी केलेली विधाने ही समीक्षाच आहे. 'सह्याद्रीचे वारे', 'युगांतर' या भाषणसंग्रहात मानवतेचे पुजारी महाकवी रवींद्रनाथ टागोर, साहित्यिकांची जबाबदारी, साहित्य आणि संस्कृती, माझा विरंगुळा, आजच्या साहित्याकडून अपेक्षा या भाषणांतून व 'ऋणानुबंध' मधील मराठीचे सर्व संग्राहक स्वरूप, साहित्य आणि प्रबोधन या लेखांमधून आणि अनेक पुस्तकांना दिलेल्या प्रस्तावनेतून, मुलाखतीतून आणि स्फुट लेखनातून त्यांचे साहित्यविषयक विचार व्यक्त झाले आहेत.

'साहित्य' या शब्दाची व्याख्या करताना ते म्हणतात, साहित्य म्हणजे केवळ ललित साहित्य नव्हे. केवळ शब्द लालित्य म्हणजे साहित्य असेही नव्हे. तर साहित्य म्हणजे सामान्य जनतेचे हित करण्याचे काम करते ते साहित्य. जीवनाच्या विविध क्षेत्राशी साहित्याने संबंध प्रस्थापित करण्याची गरज आहे. साहित्यात विविधता आल्याशिवाय साहित्य समृद्ध होऊ शकत नाही. असे त्यांचे मत आहे. 'साहित्य' संकल्पनेबाबत ८ मे, १९६१ रोजी दादर येथे रवींद्रनाथ टागोर जन्मशताब्दी महोत्सवात ते म्हणतात, "कुठलाही महाकवी किंवा कवी निव्वळ शब्दांचा जुळारी होऊन कवि होऊ शकत नाही. नादमाधुर्य म्हणजेच काव्य असे आपणाला म्हणता येणार नाही. आपल्या मराठी वाङ्मयामध्येही असा एक काळ होता की ज्या वेळी शब्दलालित्य म्हणजेच साहित्य असे समजून अशा साहित्यामागे लोक धाव घेत. परंतु निव्वळ नादमाधुर्यातूनच निर्माण होणाऱ्या काव्यांत जनतेचे मन काबीज करण्याचे सामर्थ्य निर्माण होऊ शकत नाही. त्या जुळणाऱ्या सुंदर नादमधुर शब्दांच्या पाठीमागे एक नवा सामर्थ्यवान संदेश देणारे मन आणि विचार असल्याशिवाय कवि किंवा महाकवि निर्माण होऊ शकत नाही." शब्द जुळवून साहित्य निर्माण होत नाही. साहित्य हे संस्कारातून व विचारांच्या सामर्थ्यातून निर्माण होते. सामाजिक मनाला जागे करण्याचा आणि त्यामागील सांस्कृतिक प्रेरणांना जागे करण्याचे काम साहित्याने केले पाहिजे. त्यामुळे यशवंतराव म्हणतात, त्याप्रमाणे नादमधुर शब्दांपेक्षा सामर्थ्यवान संदेश व विचार महत्त्वाचे असतात.

अशा विधानाची पुनरावृत्ती त्यांनी २५ डिसेंबर, १९६५ रोजी हैद्राबाद येथे मराठी साहित्य संमेलनात केली. त्यावेळी ते म्हणतात, "साहित्य हे सुद्धा एका अर्थाने जीवनाची समीक्षा आहे. साहित्य निर्मिती करावी, पण खरे म्हणजे जीवनावरचा लोभ सोडू नये, जीवनावरचे प्रेम कायम ठेवावे. जीवनाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत काम करणाऱ्या सगळ्याच माणसांचा नाही म्हटले तरी साहित्याशी संबंध येतो. मग हे काम जीवनाच्या कोठल्याही क्षेत्रातले असो. शब्दांच्या मदतीशिवाय ते आपणास पार पाडता येत नाही. शब्दांचा वापर करून त्यांच्यामार्फत विचार मांडावयाचा असतो. मग हे प्रकटीकरण कोणी लेखनाद्वारा करील किंवा कोणी वाचेद्वारा करील. पण या प्रकटीकरणातून शेवटी साहित्य निर्मिती होत असते. निव्वळ शब्दलालित्य म्हणजे साहित्य ही साहित्याची व्याख्या घेऊन त्याप्रमाणे चालण्याचा काळ संपलेला आहे." या विधानातून शब्दलालित्यापेक्षा विचारालाच महत्त्व देण्याचा त्यांचा मानस दिसतो.

यशवंतरावांच्या मते साहित्य हे एक सामर्थ्य आहे. व्यक्तीच्या जीवनाप्रमाणेच राष्ट्राच्या जीवनात जी आव्हाने येतात; ती आव्हाने झेलण्याचे सामर्थ्य जेव्हा प्रत्यक्ष अनुभवाला येते; तेव्हा राष्ट्र मोठे होते. तर हे सामर्थ्य कोणत्याही शस्त्राने प्राप्त होत नाही किंवा बंदुकीच्या गोळीने प्राप्त होत नाही. हे सामर्थ्य विचारांतून व संस्कारातून येते. हे विचार आणि संस्कार देण्याचे काम भाषा आणि साहित्यामार्फत घडते. त्यामुळे साहित्याचे मोल जास्त आहे, असे त्यांना वाटते.

साहित्याची अंतिम प्रेरणा मानवी मूल्यांची जाणीव करून देणारी असली पाहिजे, असे ते म्हणतात. विविध भाषेतील लेखनतंत्र व सृष्टिसौंदर्य वेगळे असले तरी मानवी मनाचे त्यात पृथक्करण केलेले असते. भावनांचा जो प्रत्यय येतो; तो शेवटी एकच असतो. यासंदर्भात १३ फेब्रुवारी, १९६० रोजी सावरगांव डुकरे येथे विदर्भ साहित्य संमेलनाचे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

उद्घाटन प्रसंगी ते म्हणतात, “निरनिराळ्या भाषांतील अक्षर वाङ्मय वाचल्यानंतर त्यातील मानवी मूल्यांचा आपणास जो प्रत्यय येतो त्यामुळे त्या वाङ्मयाचे महत्त्व आपल्या मनाला पटत राहते. मानवी मूल्यांचा प्रत्यय हीच वाङ्मयाची आपण शेवटची कसोटी मानली तर मानवी मूल्यांची किंवा मानवी गुणांची वाढ करणे हे आम्ही आमचे साध्य मानले पाहिजे”^६ या उद्गारातून ते साहित्यातून घडणाऱ्या मानवी मूल्यांच्या दर्शनाला महत्त्वाचे स्थान देताना दिसतात. साहित्याचे ध्येय समाजाचे हित साधणे; हे जर असेल तर मानवी मूल्ये जोपासणे महत्त्वाचे आहे. हा त्यांचा विचार चिरंतन आहे.

देशातील साहित्यिकांच्या प्रेरणा आणि विषय एकरूप असले पाहिजेत, तरच खऱ्या अर्थाने देश एकरूप होईल. भारताच्या विविधतेचा शोध घेऊन त्यातून भारतीयत्वाचा शोध घ्यावा व ते लोकांच्यापर्यंत पोहोचवावे अशी त्यांची साहित्यिकांकडून अपेक्षा आहे. भारतीयत्व किंवा देशीयत्व शोधून ते साहित्यातून प्रकट व्हावे असे त्यांना वाटते. देशातील दुर्लक्षित व उपेक्षित अशा आदिवासी, दलित, स्त्री इत्यादींना आपला विषय बनवणे व भारतीय समाजजीवन आणि संस्कृतीचे दर्शन साहित्यातून घडवावे असे ते साहित्यिकांना सल्ला देतात.

कधी साहित्यिक राजकारण्यांना मार्गदर्शन करतात, तर कधी राजकारणी साहित्यिकांना मार्गदर्शन करतात, असे सर्वत्र चालत असते. त्यामुळे ते साहित्य व संस्कृती मंडळाचे उद्घाटन करताना नागपूर येथे २० डिसेंबर, १९६० रोजी साहित्यिकांना मार्गदर्शन करताना म्हणतात, “मानवी मनात अनेक मूक आशा आकांक्षा असतात, कल्पना असतात आणि त्या प्रकटीकरणासाठी, व्यक्तिमत्त्वासाठी एक प्रकारे हाका मारीत असतात. शब्दांसाठी त्या भुकेलेल्या असतात, तहानलेल्या असतात. त्यांच्या हाकेला ओ देऊन लेखक, विचारवंत, संशोधक व शास्त्रज्ञ त्यांना लेखनद्वारा शब्दरूप देत असतात. मराठी भाषिक जनतेच्याही अशा काही आशा आकांक्षा, इच्छा असून त्या विविधप्रवाही आहेत. त्यांना आपण लेखनद्वारा शब्दरूप केले पाहिजे. त्याचप्रमाणे ज्ञानाच्या सरोवराचे पाट आपण लोकांच्या जीवनापर्यंत पोहोचविले पाहिजे.”^७ इथे साहित्याकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोण समजतो. देशातील विचारवंत, कलावंत, लेखक, शास्त्रज्ञ व संशोधक यांच्या प्रयत्नाने निर्माण होणारे विचारधन हेच समाजाचे मोठे धन आहे. हे शब्दधन जपून ठेवणे समाजाचे व शासनाचे कर्तव्य आहे. त्यामुळे साहित्य व संस्कृती मंडळामार्फत हे काम व्हावे, अशी अपेक्षा ते बाळगतात.

साहित्य हे लोकजीवनातून निर्माण होते. लोकजीवनाचे प्रतिबिंब प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे साहित्यात उमटत असते. पुन्हा त्या साहित्याचा लोकजीवनावर परिणाम होतो. म्हणजेच साहित्याचा समाज जीवनासाठी आरशासारखा उपयोग होतो. कारण साहित्यात सर्वसाधारण लोकांच्या सांस्कृतिक, आर्थिक आणि सामाजिक प्रवृत्तीचे प्रतिबिंब सापडते. यातच साहित्याच्या उत्पत्तीचे व जनतेच्या अभिव्यक्तीचे रहस्य दडलेले आहे. मानवी जीवनाची अभिव्यक्ती साहित्याच्या माध्यमातून होते. म्हणून साहित्यात मानव आणि मानवोपयोगी प्रवृत्ती ह्यांची अभिव्यक्ती झाली पाहिजे. ज्या साहित्यामुळे अमंगलाचा नाश होतो आणि मंगलाची स्थापना होते, असे साहित्य उदात्त गुणांची प्रेरणा देऊ शकते. अशाप्रकारे साहित्य जनतेच्या उदात्त भावनांना प्रेरणा देऊन प्रगतीच्या दिशेने समाजाला गतिमान करते. साहित्याचा उद्देश मानवाला सुसंस्कृत घडवणे, मानवाची आत्मिक उन्नती घडविणे, आणि त्याचे विचार समृद्ध घडविणे हा आहे. त्यासाठी माणूसकेंद्री अभिव्यक्ती महत्त्वाची ठरते. असे यशवंतरावांचे मत आहे.

१९७५ साली कराड येथे यशवंतरावांच्या कर्मभूमीत भरलेल्या साहित्य संमेलनात स्वागतपर भाषण करताना त्यांनी मांडलेले विचार म्हणजे नामवंत समीक्षकाचे विचार वाटतात. इतकी मर्मग्राही समीक्षा करून मराठी साहित्याविषयी त्यांनी काही मूलभूत विचार मांडले आहेत. त्यावेळी ते म्हणतात, “साहित्य हे थर्मामीटरमधील पाऱ्यासारखे संवेदनशील असते. निदान असावे. समाजाच्या मानसामध्ये जे असते, तेच साहित्यात अवतरते. मराठी साहित्याचा इतिहास हेच सांगतो. आधुनिक काळात जो राष्ट्रवाद आला, जी राष्ट्रीय अस्मिता जागृत झाली, जे स्वातंत्र्याचे नवे विचार आले, त्यांचे परिणाम साहित्यावर झाले. भारतीय समाजाच्या या रचनापर्वात नव्या विचारांची व सर्वांगीण ज्ञानाची बीजे टाकत राहणे हेही

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

साहित्यिकाचे महत्त्वाचे कार्य आहे. कारण त्या विचारांनी प्रेरित झालेले व भारलेले राजकीय कार्यकर्ते समाजाला पुढे नेत असतात. यासाठी वैचारिक व चिंतनशील वाङ्मयाची महती नजरेआड करण्यासाठी नाही. मला वाटते, ही सामाजिकता, ही सामाजिक जाणीव, आपल्या सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणा असते. म्हणून आता नव्या सामाजिक प्रबोधनाचे चिंतन करणारे साहित्य हेच उद्याच्या मराठी साहित्याचे स्वरूप असणार, अशी माझी धारणा आहे.”^{१६} असे भाकीत त्यांनी वर्तविले आहे. या विधानातून वैचारिक प्रवर्तन व प्रबोधनाला साहित्यात महत्त्वाचे स्थान आहे, हे सिद्ध होते. त्याचबरोबर समाजाच्या प्रबोधनासाठी ललित साहित्याचा निश्चित उपयोग होतो. असे मत यशवंतराव मांडतात.

दलित साहित्याकडे त्यांनी जाणीवपूर्वक आत्मीयतेने पाहिले आहे. उच्चभ्रू साहित्याचे मानदंड दलित साहित्याला लावणे चुकीचे आहे. उच्चभ्रू साहित्यात पाश्चात्य वळणाची अश्लीलता चालत असेल, तर दलित साहित्यातील भाषेला नाके मुरडने चुकीचे आहे कारण नैतिक भेदभाव आहे. सामाजिक अभिव्यक्ती ही ज्या-त्या भाषेतून प्रकट होत असते. त्यामुळे त्या-त्या भाषेचा स्वीकार करणे महत्त्वाचे आहे. वाङ्मयाने माणसाचा हृदयविस्तार झाला पाहिजे असा मूलभूत विचार ते व्यक्त करतात.

निष्कर्ष

एकंदरीत यशवंतराव हे रसिक वृत्तीचे साहित्यिक आहेत. ते साहित्याचे आस्वादक समीक्षक आहेत. त्यामुळे रसिक वाचक, लेखक व आस्वादक समीक्षक या नात्याने त्यांनी साहित्याविषयी मुक्त चिंतन प्रकट केले आहे. साहित्य म्हणजे समाजाचे हित करणारे, सामर्थ्यवान संदेश व विचार देणारे, मानवी मूल्ये जोपासणारे, भारतीयत्व प्रकट करणारे, उपेक्षित घटकांचे आणि संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे म्हणजे साहित्य होय. असे ते मानतात. सामान्य माणसाच्या आशा-आकांक्षा साहित्यिकांनी शब्दबद्ध कराव्यात. ज्ञानाच्या सरोवराचे पाट लोकांच्या जीवनापर्यंत पोहोचावेत. साहित्यातून वैचारिक प्रवर्तन व प्रबोधन महत्त्वाचे ठरते. असे दिशादर्शक महत्त्वपूर्ण विचार ते व्यक्त करतात.

संदर्भ

- १) पाध्ये, प्रभाकर : १९७८, वामन मल्हार आणि विचार सौंदर्य, मुंबई, मुंबई मराठी साहित्य संघ, पृष्ठ क्रमांक : २८
- २) जयस्वाल, डॉ. राजन : २००७, वाङ्मयातील वैचारिकता, नागपूर, विजय प्रकाशन, पृष्ठ क्रमांक : ३
- ३) चव्हाण, यशवंतराव : १९९२, सहाद्रीचे वारे, मुंबई, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, पृष्ठ क्रमांक : १६९
- ४) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक : २७४
- ५) चव्हाण, यशवंतराव : १९९९, युगांतर, पुणे, कॉन्टिनेन्टल, पृष्ठ क्रमांक : २२३
- ६) उनि, सहाद्रीचे वारे, पृष्ठ क्रमांक २९४
- ७) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक : २९९
- ८) चव्हाण, यशवंतराव : १९८६, ऋणानुबंध, पुणे, प्रेस्टीज पब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्रमांक : १९९
- ९) उनि, युगांतर, पृष्ठ क्रमांक : १७३
- १०) चव्हाण, यशवंतराव : १९६१, शिवनेरीच्या नौबती, संपादक : तळवळकर, गोविंद व लिमये, आ.ह., पुणे, व्हीनस बुकस्टॉल, पृष्ठ क्रमांक : ८८
- ११) उनि, सहाद्रीचे वारे, पृष्ठ क्रमांक : १४८

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

यशवंतराव चव्हाण : संरक्षणाविषयी विचारांची प्रस्तुतता

प्रा. डॉ. आर. डी. मांडणीकर

सहा. प्राध्यापक, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

१९६२ च्या भारत चीन युद्ध दरम्यान देशाच्या संरक्षण खात्याची (विभागाची) जबाबदारी यशवंतराव चव्हाणांकडे सोपवण्यात आली व ती जबाबदारी यशवंतरावानी समर्थ विचाराने, शांततेच्या मार्गाने आणि संहितेच्या तत्वानी सांभाळली. यशवंतराव चव्हाणानी भारतीय सेना दलानी नवी आखणी केली. सामर्थ्यवान सेनादलाचा पाया घातला.

सैनिक व एकात्मता

सैन्यामध्ये सामिल होणा-या तरुणांच्या मनामध्ये आज वेगळाच विचार दिसून येतो. तो विचार म्हणजे संरक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा व्यवसाय म्हणून बघू लागले आहेत. पण यशवंतराव चव्हाण तरुणाना सांगतात, ज्या तरुण वर्गाना संरक्षण खात्यात जावायचे असेल अशा तरुणामध्ये राष्ट्रसेवा, देशसेवा, राष्ट्रप्रेम, देशाभिमान, मातृभूमिविषयी कृतज्ञता तसेच विचाराची कुवत असेल तरच त्या तरुणानी देशाच्या संरक्षण खात्यात सेवा करावी, असे नमुद करतात. भारतीय जवानांचे मन आणि मनगट खंबीर केले. तसेच भारतीय सैन्य दलाला विश्वास आणि प्रतिष्ठा मिळवून देण्याबरोबरच सैन्यालाही त्यांच्या प्रतिविश्वास वाटत होता. संरक्षणमंत्री म्हणून जात असताना यशवंतरावानी वर्तमानाचे भान होते. ही जबाबदारी म्हणजे सतीचे वाण आहे. याची प्रबळ जाणीव त्यांच्या मनात होती. कारण काळाबरोबर संरक्षण आणि युद्ध तंत्रे ही बदलली. आजचा काळ हा तलवारीने लढाई जिंकावी असा काळ नाही. तर विचारांची तलवार साफ आहे की नाही, आपल्या मनातील भावना साफ आहेत की, आपल्या प्रतिज्ञा साफ आहेत की नाही, हे पाहण्याचा आहे. आजची लढाई ही विचाराची लढाई आहे. एकाअर्थाने ती तत्वाची लढाई आहे. असे यशवंतराव चव्हाणाना वाटते.

युद्ध निती

तुम्हाला जर शत्रुचा पराभव करायचा असेल तर प्रथम शत्रु समजून घ्या. या विचारावर त्याची श्रद्धा होती. आपण कोणाशी लढतो आहोत हे एखदा लक्षात आल्यावर युद्धाचे डावपेच आखणे सोपे जाते. अन्यथा अंधारात चाचपडल्यासारखी अवस्था होऊ लागते. यामुळे संरक्षण संदर्भातील भुमिका मांडताना त्यांनी शत्रुच्या अंगाने विचार करण्यास प्राधान्य दिले.

केवळ चीनच्या संदर्भातच नव्हे तर युद्धदखोर आसणा-या कोणत्याही देशासंदर्भात अशी विचारसरणी ठेवून मांडणी करण्यास हवी. कारण आजचे संरक्षणाचे प्रश्न राष्ट्रीय स्तरावरून ते विचारात घेवून चालणार नाहीत. त्यांचे आंतरराष्ट्रीय आयाम पण विचारात घ्यावे लागतात. त्यामुळे यशवंतराव चव्हाणानी अशी दिशा देताना संरक्षणाचा एकाकी विचार करता येत नाही असे स्पष्ट केले. तसेच देशाच्या राजकीय आणि आर्थिक परिस्थितीच्या संदर्भात संरक्षणाचे प्रश्न समजावून घ्यावे लागतात. असे नि संदिग्ध प्रतिपादन केले आहे.

मंत्रालय व सैनिक यांच्यात सुसंवाद

एखादया राष्ट्रासोबत युद्धाला सामोरे जायचे असेल तर भारतातील सैन्य व संरक्षण मंत्रालय यामध्ये सुसंवाद असणे गरजेचे आहे. कारण या सैनिकाला मिळणारे मार्गदर्शन या विभागामार्फत दिले जाते. या सैनिकाना योग्य मार्गदर्शन त्यांच्या विचाराची प्रल्लभता सैनिकांच्या मनामध्ये युद्धाला सामोरे जाण्याचे धाडस, शौर्य, साहस, निर्माण करण्याचे कार्य संरक्षण खात्याचे असते. म्हणूनच याच्यामध्ये

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सुसंवाद असणे आवश्यक आहे. यशवंतराव चव्हाण तर सैन्याची दररोज सकाळी एक तास बैठक बोलावयाचे ही बैठक प्रार्थना सभा या नावाने ओळखली जाऊ लागली. या बैठकीत सैन्याना मार्गदर्शन करणे व सैन्याच्या ज्या समस्या, प्रश्न असतील त्यावर विचार मंथन करण्याचे कार्य संरक्षण खात्याचे आहे. असे त्यांना वाटत होते. सैन्यासोबत युध्दाविषयी ते नेहमी संभाषण करत होते. त्यांना राष्ट्रीय एकता, अखंडता कशी टिकवाची आणि त्यासाठी भारतीयांनी काय करायला हवे या संदर्भात मार्गदर्शन करायचे.

वास्तववादी धोरणाचा स्विकार

संरक्षणाच्या काळात यशवंतराव चव्हाणांनी संरक्षणाविषयक धोरणाकडे प्रॅक्टिकल पध्दतीने पाहण्याचा दृष्टीकोन रुजवला. यामुळे भारताने जरी अलिप्ततेचे धोरण स्विकारले असले तरी संरक्षण सिध्दतेमध्ये आपण कुठेही कमी पडायला नको अशी त्याची भूमिका होती.

त्याच्या मतानुसार भारताने जरी शांततावादी आणि अलिप्तता वादी राहायचे म्हटले तरी बलिष्ठ बनावेच लागेल आणि यासाठी नव्या तंत्राचा वापर स्वागतारित्या वृत्तीने करायला हवा. पुर्वीच्या काळी मनुष्यबळ महत्वाचे होते. कारण युध्दे समोरासमोर लढली जायची. पण आजचा काळ बदलला आहे. बदलेल्या परिस्थितीत देशाचे संरक्षण करायचे असेल तर केवळ लक्षावधी माणसे उभी करून चालणार नाहीत. ही माणसे मृत्युला सामोरे जातील, पराकोटीचा त्याग करतील पण एवढे करूनही देशाचे रक्षण करता येईल असे नाही. ही परिस्थिती मांडून यशवंतरावांनी नवीन शास्त्रास्त्रांची बांधणी करण्यावर भर दिला. यशवंतरावांनी शस्त्रास्त्र सज्जतेच्या संदर्भात घेतलेल्या निर्णयाचे मुल्य आज प्रकर्षाने लक्षात येते.

संरक्षण धोरणाची आखणी

यशवंतराव चव्हाणांनी आपल्या अधिका-यावर पूर्ण विश्वास ठेवला होता आणि त्यांच्या निर्णय क्षमतेचा आदर राखून त्यांना विचाराची स्वायतता दिली. सैन्यदलाने घेतलेल्या निर्णयामध्ये फेरफार किंवा बदल करण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्याचबरोबर अधिका-यांनी सुचवलेल्या नव्या कल्पनांना प्रोत्साहित करून जुन्या संकल्पनावर कडाडून हला चढवला. हे करताना त्यांनी सैन्यांच्या गरजांकडे लक्ष आणि शस्त्रास्त्रांच्या आधुनिकीकरणावर भर दिला. एकांर्णी रणागंगाबरोबर मानसिक दृष्ट्याही भारतीय सैन्य मजबूत व्हावे याचे प्रयत्न यशवंतरावांनी केले. यशवंतरावांनी स्वातंत्र्य हे सर्वश्रेष्ठ मुल्य मानले आणि स्वातंत्र्याची जपणूक स्वतःच्या प्राणाची आहूती देवूनही करायची तयारी ठेवायला हवी असे सांगितले. त्यामुळे दिलेली जबाबदारी स्वीकारण्यासाठी जात असताना सैनिक म्हणून प्रसंग पडल्यास जान देईन असे त्यांनी म्हटले होते. पण ही भावना व्यक्त करताना बलशाही भारत बनण्याचे विचार त्यांच्या मनात सातत्याने होते. त्यामुळेच स्वातंत्र्यासाठी स्वयंपूर्णता हीच भूमिका ठेवली. भारताचे धर्मनिरपेक्ष असणे संरक्षणाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचे वाटते. एखाद्या विशिष्ट धर्माचा अधिकृत म्हणून उल्लेख झाला आसता तर इतर धर्मिय दुःखावले जाण्याची शक्यता होती. कदाचित अशा धार्मिक समुहाना असुरक्षित वाटले असते. असे झाले असते तर आज जी एकसंधता दिसते तशी ती दिसली नसती. यशवंतरावांनी ही बाब मनात ठेउन इतिहासातील अनेक पराभवाना आपण एकात्म नव्हतो ही बाब कारणीभूत असल्याचे म्हटले आहे. त्यामुळे त्यांनी संरक्षणाची भूमिका मांडताना 'राष्ट्र' हि संकल्पना अधिक व्यापक बनवली. राष्ट्रात एकसंधत्व आहे. एकात्मता आहे आणि अशी भावना दृढ स्वरूपात आसली तर कोणत्याही शत्रुला आक्रमण करण्याची हिंमत होणार नाही अशा विश्वास त्यांना होता. भारतातील परंपरा ही समता, बंधुता आणि स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करते. वै-याच्या भावनेला इथे स्थान नाही. त्यामुळेच युध्दे कधीच घडता कामा नये असे यशवंतरावाना वाटते याचा अर्थ आम्ही भ्याड आहोत, दुबळे आहोत असे नाही. आम्ही आमचे संरक्षण करण्यास समर्थ आहोत. पण संरक्षणाच्या नावाखाली एखाद्यावर आक्रमण करणे यशवंतरावाना

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मान्य नाही. भारताने शेजारी राष्ट्रांशी नेहमीच सौहार्दपूर्ण संबंध ठेवण्याची भूमिका घेउन शांतता आणि सहाकार्यातून प्रगती होऊ शकते ही बाब नेहमीच मान्य केली. पण याचा गैरफायदा जर एखादा देश लष्कराचे भय दाखवून आम्हाला धमकावण्याचा प्रयत्न करत असेल तर आम्ही कोणाही पुढे नमते न घेता आक्रमणाचा खंबीरपणे मुकाबला करू अशी ग्वाही यशवंतराव देतात. अशा या वृत्तीमुळे यशवंतरावांचे संरक्षण मंत्रालय आणि सैनिकांशी आत्मीयतेचे नाते निर्माण झाले. याची चुणूक मंत्रीपदाची जबाबदारी स्विकारल्याच्या काही दिवसातच अनुभवावयास येऊ लागली.

भारताच्या संरक्षणाची मोठी जबाबदारी सैनिकांवर असते हे सैनिक जीवाची बाजी लावून सिमेवर पाहारा देत असतात. या संदर्भात यशवंतरावांच्या मनात कृतज्ञतेची भावना आहे. देशातील सर्व लोकांच्या संरक्षणाची जबाबदारी घेणा-या या सैनिकांची ईच्छाशक्ती प्रबळ असल्याने शत्रुचा पाडाव होतो. अशा या सैनिकांच्या पाठी मजबूत आणि विशाल भारतीय मन असते आणि हीच भारतीय सैनिकाची अभेदय शक्ती असल्याचे गौरवोद्गार यशवंतराव काढतात. हे सैनिक आणि भारतीय मन एकत्रितपणे भारताचे संरक्षण करण्यास सक्षम असून भारताच्या प्रतिष्ठेला साधा ओरखडा ओढण्याचे धारिष्ट्य करणा-यास कधीच माफ केले जाणार नाही. असे सांगून लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षता या दोन मुल्यांवर आधारलेली भारतीय समाजव्यवस्था संरक्षणाच्या अंगानेही तितकीच मजबूत आणि सशक्त असल्याचे प्रतिपादन यशवंतराव चव्हाण करतात.

सारांश

राज्याची जबाबदारी सांभाळत असताना अत्यंत विश्वासाने त्यांच्याकडे नेहरुंनी भारताच्या संरक्षण मंत्रालयाची जबाबदारी दिली. विचारपूर्वक निर्धाराने यशवंतरावांनी या विभागाला एक चेहरा दिला. त्यांच्या काळात संरक्षण विषयीच्या जाणीवा सक्षम समाजातील सर्व थरामधील लोकामध्ये रुजवण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. देशाच्या संरक्षणाचे निर्णय घेताना सर्वांना विचारात घ्यावे यासाठी सकारात्मक पाउले उचललीत. संरक्षणांमध्ये युध्दतंत्राचा विचार अपरिहार्यपणे करावा लागतो. जरी आपला देश शांततावादी असला तरी आपण शस्त्रसज्ज असायला हवे अशी मानसिकता ठेउन भारतीय सैन्याला प्रबळ बनवण्यामध्ये यशवंतराव चव्हाणांचे योगदान महत्वाचे आहे. या सर्व बाबी बरोबर भारतीय सैन्यदलातील प्रत्येक सैनिक हा देशाप्रती आपले सर्वोच्च योगदान देत असतो. त्यामुळे संपूर्ण राष्ट्र या सैनिकाप्रती सदैव कृतज्ञ राहायला हवे अशी भूमिका मांडल्याने सैन्याकडे पाहण्याचा संपूर्ण समाजाचा दृष्टीकोन बदलला. भारतीय सैन्यदल अधिकाधिक एकात्म झाले. त्यामुळे संरक्षणाविषयी यशवंतराव चव्हाण याचे कार्य सर्वोच्च असे दिसते आहे.

संदर्भ सूची

1. चव्हाण यशवंतराव आजचा छात्र धर्म, युगांतर पृ. क्र.12
2. चव्हाण यशवंतराव संरक्षणाची मुलसुत्रे, युगांतर
3. यशवंतराव चव्हाण संरक्षणाचा अन्वयार्थ, युगांतर
4. मंत्रालयातील कारकिर्द, यशवंतराव राष्ट्रीय व्यक्तीमत्व संपादक धा.कृ. केळकर साहित्य संस्कृती
5. तज्ञैव पृ. 26
6. यशवंतराव चव्हाण भारताच्या उज्वल भवितव्यासाठी, भुमिका पृ.क्र. 534
7. चव्हाण यशवंतराव आजचा छात्र धर्म, युगांतर, पृ. 12

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्री कामगार विषयक
धोरणातील वैचारिकता

प्रा. सौ. शैलजा श्रीधर शिंदे

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग, सहकारभूषण एस. के. पाटील महाविद्यालय, कुरुंदवाड, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लढा मनुवादी शोषणाविरुद्धचा होता. आर्थिक विषमतेच्या वरवंट्याखाली भरडल्या जाणाऱ्या कष्टकऱ्यांविषयी त्यांच्या मनामध्ये अपार कळकळ व दया होती. यामध्ये स्त्री कामगार हा तर अत्यंत दुर्लक्षित विषय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांच्या प्रश्नाकडे विशेषत्वाने लक्ष दिले. १९४२ ते १९४६ या काळात मजूरमंत्री म्हणून काम करताना स्त्री-पुरुष समानतेकडे लक्ष दिले. याशिवाय संविधानावर भाष्य करताना तसेच विविध भाषणांमधून कामगारांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम त्यांनी केले. कारण शोषण हा भारतीय समाजव्यवस्थेचा स्थायीभाव आहे. स्त्रिया आणि शूद्र यांचे शोषण करण्याचा हक्कच तथाकथित हिंदू धर्मग्रंथांनी पुरुषप्रधान संस्कृतीला देऊन टाकला होता. स्पृश्य-अस्पृश्य स्त्रीयांचे शोषण रूढी-परंपरा, जून्या चालीरीती आणि पुरुष मक्तेदारी या आधारावर केले गेले. भांडवलदार आणि कारखानदार कामगार वर्गाचे शोषण करतो. मग 'स्त्री' कामगार यातून वर्ज्य नाही. स्त्री कामगार वर्गाला जेव्हा या गुलामीची जाणीव झाली तेव्हा या शोषणातून मुक्त होण्यासाठी व 'माणूस' म्हणून जगण्यासाठी तीला चळवळीची गरज भासू लागली. या गुलामीची, शोषणाची उकल करताना उदारमतवादी स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, समाजवादी स्त्रीवाद, दलित स्त्रीवाद इ. दृष्टिकोनातून स्त्रीमुक्तीचे विवेचन केले गेले. परंतु भारतीय स्त्री कामगारांच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिवाय अन्य कोणत्याही विचारवंताने आजच्या संदर्भात स्त्री मुक्तीचा डोळसपणे विचार केला नाही. डॉ. आंबेडकरांच्या क्रांतीकारी विचारात 'स्त्रीवादाची' (फेमिनिझम) बीजे आढळतात. मात्र आधुनिकतेचे अंधानुकरण करणाऱ्या स्त्रीमुक्तीवाल्या १९४९ साली 'दि सेकंड सेक्स' लिहिणाऱ्या 'सिमोन दि बोव्हा' या फ्रेंच लेखिकेला स्त्रीमुक्तीची 'उद्गाती' म्हणून डोक्यावर घेतात. पण त्या आधी स्त्री स्वातंत्र्याचा उद्घोष करणाऱ्या म. फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याकडे हेतुपुरस्सर दुर्लक्ष करतात. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्री कामगारविषयक धोरणाची वैचारिकता आजच्या संदर्भात पाहणेचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी करताना प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. याशिवाय संदर्भीय विषयानुषंगाने साहित्यिकांच्या, विद्वान अभ्यासकांच्या मूळ ग्रंथांचा आधार घेतला आहे.

स्त्री गुलामीची पूर्वपिठीका :

भारतीय संस्कृतीमधील धर्मग्रंथांनी एकाचवेळेस स्त्रीला देवी म्हणून संबोधून तीची आरती करायची व 'शय्यासनमलंकार' अर्थात वासनापूर्तीचे साधन किंवा नरकाचे द्वार, पायाची दासी अशी संबोधने व वागणूक देऊन तीची अमानवी अवहेलना करावयाची हे जगाच्या पाठीवर एकमेवाद्वितीय असेल. धर्मपुरोहितांनी व धर्मशास्त्रकारांनी अत्यंत कुटीलतेने स्त्रीला लिंगभेदाच्या आधारावर जन्मतः गुलाम करून टाकले. या गुलामीला तीने ओळखू नये म्हणून 'आई', 'पतिव्रता', 'अर्धांगिनी', 'जन्मदात्री' अशा मोहक शब्दांच्या फुलोऱ्याखाली गुलामीची साखळदंडे झाकून टाकली. विद्येची देवी सरस्वती पण स्त्रीला शिकण्याचा अधिकार नाही. स्त्री ही शक्तीची देवता पण स्त्रीला अबला केले, अन्नाची देवता पण घरातील सर्वांची जेवणे झाल्यानंतर उरलेले अन्न तीने खावे, स्त्री संपत्तीची देवता लक्ष्मी, पण संपत्तीच्या

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

अधिकारपासून वंचित^१ थोडक्यात महान भारतीय संस्कृतीने स्त्रीला देवी म्हणून पूजले, माता म्हणून गौरविले पण माणूसपणाच्या हक्कापासून तीला नेहमीच वंचित ठेवले.

स्त्री शिक्षणाची आवश्यकता :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुले यांच्या प्रमाणेच स्त्री शिक्षणाचा आग्रह धरला. ते म्हणतात की, स्त्रीयांना फक्त प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण देऊन चालणार नाही तर उच्च शिक्षणाच्या प्रसाराखेरीज दुसऱ्या कशानेच त्यांचा विकास होणार नाही. माझ्या मते सर्व सामाजिक दुखण्यावर शिक्षण हेच औषध आहे.^२ या संदर्भात ते म्हणतात 'उपासमारिने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास मनुष्य हतबल होऊन अल्पायुषी होतो, तसेच शिक्षणाच्याअभावी तो निर्बुद्ध राहिल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होतो. यासाठी शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही.'^३ स्त्रीयांना शिक्षण दिले तर सर्वच क्षेत्रात स्त्रीया चाणाक्ष बनतीलव संयुक्तपणे संकटाचा मुकाबला करण्याचे धाडस त्यांच्यामध्ये निर्माण होईल असे त्यांचे मत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री कामगार विषयक विचार आणि कृती :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कामगारांकडे केवळ कामगार म्हणून न पाहाता तो प्रारंभी एक व्यक्ति आहे याचा विसर कधीच पडू देत नाहीत. एक व्यक्ती, एक मूल्य, व्यक्तीस्वातंत्र्य, संधीची समानता आणि सत्तेतील सहभाग हे आपले जीवनमूल्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कामगार वर्गालाही लागू करतात.^४ कामगारांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी आणि त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांशी विचारविनिमय करून १५ ऑगस्ट १९३६ मध्ये 'स्वतंत्र मजूर पक्ष' नावाचा पक्ष स्थापन केला आणि त्या पक्षाचा विस्तृतपणे जाहीरनामा प्रसिद्ध केला.^५

स्वतंत्र मजूर पक्षाची उद्दिष्टे व धोरणे :

भारतात १९३७ मध्ये सार्वत्रिक निवडणुका होणार हे स्पष्ट होते. या कायद्यामुळे राजकीय हक्क प्राप्त होणार होते, त्यासाठी राजकीय पक्षाची स्थापना करणे आवश्यक होते. प्रस्तावित राजकीय पक्ष जातीय आधारावर न उभारता या पक्षाला राष्ट्रीय स्वरूप देण्याच्या हेतूने शेतकरी व कामगारांच्या लढ्याशी जोडण्याचा निश्चय त्यांनी केला. आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष स्थापन केला. या पक्षाची ध्येय आणि उद्दिष्टे कामगारांचे हित डोळ्यासमोर ठेवून तयार केली गेली ती पुढीलप्रमाणे.

- १) कामगारांच्या कामाचे तास कमी करून मजूरीची किमान मर्यादा ठरविणे.
- २) कारखान्यातील व गिरण्यातील कामगारांच्या नोकरीची शाश्वती व बढती याबाबत कायदेशीर तरतूद करणे.
- ३) केलेल्या कामाचे योग्य वेतन दिले जावे.
- ४) कामगारांना राहण्यासाठी स्वस्त घर देणे.
- ५) कामगारांच्या आरोग्याची काळजी घेऊन त्यांना आजारी रजा देणे.
- ६) अपघाती नुकसान भरपाई देऊन वृद्धांना पेन्शन दिली पाहिजे.
- ७) कामगारांच्या बालकांसाठी शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करणे.^६

डॉ. आंबेडकरपूर्व कामगारांची स्थिती :

- १) १०९८ पर्यंत कारखान्यातील स्त्री-पुरुष कामगारांना दररोज १५ तास काम करावे लागत होते.
- २) स्त्री-पुरुष कामगारांना आरोग्यविषयक कोणत्याही सुविधा नव्हत्या.
- ३) कामगारांना काम करून थकल्यानंतर विश्रांतीसाठी विश्रांतीगृहे नव्हती.
- ४) स्त्रीयांना स्नानगृहे, शौचालय, मुताऱ्या, उपहारगृहे, पिण्याच्या पाण्याची सोय नव्हती.
- ५) कामगारांना अपघात विमा नव्हता. जादा श्रमाचा मोबदला दिला जात नव्हता.
- ६) बालकामगार आणि स्त्री कामगार यांच्या समस्या सर्वात मोठ्या होत्या.^७

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

बहिष्कृत कामगारांचा प्रश्न आणि डॉ. आंबेडकरांची भूमिका :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय कामगारांच्या हक्कांसाठी आयुष्यभर लढा दिला. मुंबईतील गिरणी कामगारांचा पहिला मोठा संप १९२८ साली झाला. संपाचे कारण होते कापड गिरणीतील स्पृश्य स्त्री-पुरुष कामगार अस्पृश्य वर्गातील कामगारांसोबत काम करण्यास तयार नव्हते. हा वाद तात्पुरत्या तडजोडीने मिटविला पण बहिष्कृत वर्गातील कामगारांनी एकजूट दाखवून स्वतःच्या न्यायहक्कांसाठी भांडण्याची तयारी दाखवावी. स्वतंत्र संघटना उभी करावी अशी भूमिका त्यांनी घेतली. जगातले सारे कामगार एक आहेत अशी घोषणा होत असली तरी व्यवहारात मात्र स्पृश्य कामगार व अस्पृश्य कामगार असा भेद केला जात होता.^६ हा भेद मिटविण्यासाठी आणि कामगार म्हणून सर्वांच्या वेदन सारख्याच आहेत यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी अथक परिश्रम घेतले. आज कोणत्याही जातीपातीचा विचार न करता सर्व कामगार शोषणाविरुद्ध लढण्यासाठी रस्त्यावरती एकत्र येतात हे डॉ. आंबेडकरांच्या कृतीचे फळ आहे.

संप हा स्वातंत्र्याचा हक्क :

सन १९३८ मध्ये मुंबई विधीमंडळात मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांनी औद्योगिक कलहाविषयीचे विधेयक मांडले. यामध्ये कामगारांना 'संप' करण्याचा हक्क नाकारला गेला. त्यांनी संप केला तर कामगारांना शिक्षा करण्याची तरतूद असणारे ते विधेयक होते. या विधेयकाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विधीमंडळात कडाडून विरोध केला. हे विधेयक म्हणजे लोकशाहीची थड्डा आहे असे परखड मत त्यांनी व्यक्त केले आणि संप हा कामगारांच्या स्वातंत्र्याचा हक्क आहे असे ते म्हणाले.^९ आणि उद्योगात कामगारांच्या समान भागीदारीची मागणी केली.

संपकरी महिलांना न्याय :

कुर्ला येथील आगपेट्यांच्या कारखान्यात ५०० महिला कामगारांनी आपल्या मागण्याकरीता १९३७ मध्ये महिनाभर संप केला. या प्रसंगी डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या माध्यमातून कारखानदारांशी चर्चा केली आणि संप मिटविला व संपकरी महिलांना न्याय मिळवून दिला.^{१०} पण १९२८ मध्ये कामगारांना २० रूपयापेक्षा जादा पगार नव्हता त्यामुळे सावकारी कर्जे घ्यावी लागत. त्याचा भयंकर परिणाम स्त्रीयांना भोगावा लागत होता. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिष्कृत वर्गातील स्त्री-पुरुष कामगारांनी संपात सहभागी होवू नये असे त्यांचे उद्बोधन केले.^{११}

प्रसुतीलाभ विधेयक :

२८ जुलै १९२८ रोजी स्त्री कामगारांसाठी प्रसुतीलाभ विधेयक मांडले. मुंबई प्रांतातील कारखान्यांमदून काबाडकष्ट करणाऱ्या महिलांकरिता ते लागू करण्यात यावे असे त्यांचे मत होते. पुरुषांपेक्षा स्त्री कामगारांना कमी वेतनामुळे कारखानदार प्राधान्य देऊन जास्त नफा कमवतात म्हणून स्त्रीयांना अशाप्रसंगी मदत करणे हे कारखानदारांचे कर्तव्य ठरते. सरकारी नोकरी करणाऱ्या महिलांना बाळंतपणापूर्वी व नंतरही काही काळ रजा देताना पगार असला पाहिजे. यावरून गरीब कामगार व नोकरदार स्त्रीयांविषयीचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा उदात्त व उदार दृष्टीकोन दिसतो.

स्त्रियांना रात्रीचे काम देण्यास नकार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सन १९३९ मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाचे आमदार राघव धोडीचोर यांच्याकरवी स्त्रियांना रात्रपाळीत काम देऊ नये या संदर्भातील विधेयक मांडले. मात्र तत्कालीन सरकारने हे विधेयक फेटाळले.^{१२} सरकारने जरी हे विधेयक फेटाळले असले तरी स्त्री कामगारांच्या हिताबद्दल डॉ. आंबेडकरांची भूमिका अत्यंत प्रामाणिक दिसते. आज मात्र डॉ. आंबेडकरांच्या या विचाराची तंतोतंत अंमलबजावणी सर्वच क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांना झाली आहे. रात्रपाळीसाठी महिलांना काम दिले जात नाही.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

खाण कामगार स्त्रीयांच्या बाबतीत डॉ. आंबेडकरांची भूमिका :

१९४२ ते १९४६ या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्हाईसरॉयच्या मंत्रीमंडळात मजूरमंत्री असताना त्यांच्याकडे कोळसाखाण, प्रिंटिंग व स्टेशनरी, तांत्रिक शिक्षण, लष्कर भरती, सार्वजनिक बांधकाम, जल व विद्युतमंत्री अशी खाती होती. यावेळी डॉ. आंबेडकरांनी धनबाद येथील कोळसा खाणीला भेटी दिल्या आणि कामगारांच्या समस्या समजावून घेतल्या. १९४३ मध्ये कोळसा खाणीत काम करणाऱ्या २ लाख ६ हजार कामगारांपैकी १५ हजार स्त्री कामगार होत्या. डॉ. आंबेडकरांनी २९ मार्च १९४५ रोजी केंद्रीय मंत्रिमंडळात खाण कामगार प्रसुती लाभ (सुधारणा) बिल आणले.

- १) कोळसा खाणीतील स्त्री कामगारांना बाळंतपणाच्या काळात २८ दिवसाचा प्रसुती भत्ता देण्यात यावा.
- २) कोळसा खाणीत काम करणाऱ्या पुरुष आणि स्त्री कामगारांना समान वेतन देण्यात येईल.
- ३) स्त्री कामगारांना १४ आठवड्यांची प्रसुती रजा देण्यात येईल.
- ४) साडेपाच फूटापेक्षा कमी उंची असलेल्या गॅलरीमध्ये स्त्री कामगारांनी कोळशाच्या खाणीत काम करावयाचे नाही.
- ५) स्त्री कामगारांसाठी कुलुपासह कपाटांनीयुक्त अशी स्नानगृहे बांधण्याची मालकांवरती कायदेशीर बंधन घातले जाईल.
- ६) स्त्री कामगारांनी कोळसा खाणीत काम करू नये अशी शेवटी भूमिका घेतली.^{१४}

थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी वेतनाची किमान मर्यादा ठरवावी, कायमस्वरूपी नोकरी, पगारवाढ, बडतर्फी यावर सरकारचे नियंत्रण असणे आवश्यक आहे. कामगारांचे निश्चित तास, योग्य वेतन, पगारी रजा, निवृत्ती वेतन, अपघाती विमा, नुकसान भरपाई, निवासस्थानाची व्यवस्था इ. बाबतीत कामे केली. अनेकांचा विरोध सहन करीत सर्व जातीच्या कामगारांचा विकास व्हावा अशी सर्वसमावेशक व उदात्त भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घेतली.

निष्कर्ष :

- १) हिंदू धर्मग्रंथांनी पुरुषप्रधान संस्कृतीचे समर्थन करून स्त्री ही दुय्यम आणि त्याज्य वस्तू आहे. तीचे शोषण करणे ही पुरुषांची मक्तेदारी आहे असे मानले होते. याला पहिला छेद डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिला आणि शोषणातून मुक्त होण्यासाठी आणि माणूस म्हणून जगण्यासाठी स्त्रीला चळवळीची, संघटनेची गरज आहे हा मुलभूत सिद्धांत मांडला.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या क्रांतीकारी विचारात स्त्रीवादाची बीजे (फेमीनिझम) आढळतात.
- ३) भारतीय संस्कृतीने स्त्रीला देवी म्हणून पूजले, माता म्हणून गौरविले, पण माणूसपणाच्या हक्कांपासून नेहमीच वंचित ठेवले याची उकल डॉ. आंबेडकरांनी केली आहे.
- ४) स्त्रीयांना शोषणातून मुक्त होण्यासाठी स्त्री शिक्षणाचा आग्रह डॉ. आंबेडकर करतात.
- ५) एक व्यक्ती, एक मूल्य, व्यक्तीस्वातंत्र्य, संधीची समानता आणि सत्तेतील सहभाग ही जीवनमूल्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कामगार वर्गालाही लागू करतात.
- ६) स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या ध्येयधोरणातून स्त्री कामगारांच्या नोकरीची शाश्वती, मजूरीची किमान मर्यादा, योग्य वेतन, पेन्शन इ. कायदेशीर तरतूदी करणेबाबत सरकारला सूचित करतात.

समारोप :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांच्यासाठी केलेल्या विविध उपाययोजना आजही तंतोतंत लागू आहेत. आज कामगारांच्यावरती अन्याय झाला तर संप करण्याचा अधिकार कामगाराला डॉ. आंबेडकरांच्यामुळे मिळाला. त्यांनी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कामगार चळवळीला सामाजिक संदर्भाची जोड दिली. त्यामुळे एकूणच त्यांनी स्त्री-पुरुष कामगारांसाठी केलेले कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ :

- १) प्रा. वाघमारे ज्योती, अन्वीक्षण (त्रैमासिक) जानेवारी ते मार्च २०११, लेख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व स्त्रीयांचे अधिकार, वर्ष १, अंक ३, नर्मदा ऑफसेट, पुणे, २०११.
- २) 'जनता' दि. १५ सप्टेंबर १९५१, मिलांद महाविद्यालयाची कोनशिला बसविण्यात आली त्याप्रसंगी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भाषण.
- ३) कित्ता.
- ४) डॉ. सिंगारे अनिल, डॉ. घुले विठ्ठल, महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, अरुणा प्रकाशन, लातूर, नोव्हेंबर २००९, पृ. १८१.
- ५) किर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८९, पृ. २९४.
- ६) डॉ. कठारे, वाघमारे, पाटील, महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, ऑगस्ट २००९, पृ. १८५.
- ७) कित्ता, पृ. १८३.
- ८) कित्ता, पृ. १८६.
- ९) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे, भाग-२ (१९३७-१९४५), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, २००२, पृ. २०२.
- १०) धांडे भगवान, डॉ. आंबेडकर आणि बहुजन समाज, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, २००७, पृ. ४७.
- ११) गणवीर रत्नाकर (संपा.), २००९, बहिष्कृत भारतातील डॉ. आंबेडकरांचे स्फूट लेख, नेहा प्रकाशन, नागपूर, पृ. २१९, २२०.
- १२) फडके य. दी., आंबेडकरी चळवळ, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९९८, पृ. १२५-१२६.
- १३) उपरोक्त, धांडे भगवान, पृ. ५६.
- १४) डॉ. गाठाळ एस. एस., आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०१०, पृ. २७४.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

डॉ. जयंत नारळीकर यांच्या विज्ञान साहित्यातील वैचारिक क्रांती

श्री. अजितकुमार भिमराव पाटील

संशोधक विद्यार्थी, जेजेटीयु, म.न.पा. राजर्षी शाहू विद्यामंदिर शाळा क्र. ११, क. बावडा, कोल्हापूर

प्रस्तावना :-

राष्ट्राच्या तसेच समाजाच्या जडण-घडणीचा जन्म हा मानवाच्या वैचारिक क्रांतीतूनच झालेला दिसून येतो. समाजातील वैचारिक क्रांतीमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, बदल घडवून आणण्याची ताकद त्या-त्या समाजातील साहित्यामध्ये असते. ते साहित्य नवयुकांच्या शक्तीमधून दिसून येते. आजचा युवक संस्कृती आणि राष्ट्राची धुरा सांभाळणारा घडवायचा आहे. त्याला लोकशाहीची धुरा अखंडपणे पेलण्यासाठी त्याची वैचारिक, सामाजिक क्रांती भक्कम करण्यासाठी त्याला घडवायचे आहे.

कुसुमाग्रजांच्या शब्दात सांगायचे तर,

“एकच तारा समोर पायतळी अंगार

गर्जा जयजयकार, क्रांतीचा गर्जा जयजयकार.”

समाजामध्ये क्रांती करत असताना अखंड मानवजातीचा सर्वांगीण विकास कसा होईल याकडे जागरूकपणे लक्ष देणे गरजेचे आहे. श्रद्धा, अंधश्रद्धा व त्यामागील वैज्ञानिक कारण कोणते यामधील अर्थ त्याला समजला पाहिजे अंधश्रद्धेला बळी न पडता यामधील फरक, सत्य जाणून घेतले तरच समाज व समाजातील अन्य घटक मजबूत व सशक्त बनतील. गती हे प्रगतीचे मूळ आहे. प्राचीन काळी लागलेला चाकाचा शोध हा आजच्या विज्ञानाच्या प्रगतीचे मूळ आहे. कारण चाकाने दिलेली गती दिवसेंदिवस वाढतच आहे. आजच्या विज्ञानयुगात मानवाच्या जीवनात एकही असा घटक नाही की ज्याला विज्ञानाचा परीसस्पर्श झालेला नाही.

हे सगळे बदल कशामुळे घडत ते जयंत नारळीकर यांनी ‘विज्ञान आणि वैज्ञानिक’ या श्रीविद्या प्रकाशनने 23 मार्च 1990 साली प्रकाशन केलेल्या कथासंग्रहामधून वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अल्प परिचय :-

डॉ. नारळीकरांचे संपूर्ण नाव जयंत विष्णू नारळीकर यांचा 19 जुलै 1936 रोजी कोल्हापूर येथे झाला. त्यांचे वडील वाराणसी येथील बनारस हिंदू विद्यापीठाच्या गणित विभागाचे प्रमुख होते. त्यांचे शिक्षण वाराणसी येथे झाले व तेथूनच ते पदवी शिक्षण पूर्ण करून उच्च शिक्षणासाठी ब्रिटनमधील केंब्रिज विद्यापीठ पी.एच.डी. पूर्ण केली. ते 1972 साली भारतात परत आल्यानंतर मुंबई येथील टाटा मूलभूत संशोधन संस्थेच्या (TRFR) खगोलशास्त्र विभागात प्रमुख म्हणून काम पाहू लागले. 1988 साली त्यांची पुण्याच्या आगुका संस्थेच्या संचालक म्हणून नियुक्ती झाली व त्याच सुमारास संशोधनाबरोबर पुस्तके लिहीण्यास सुरवात केली. त्यांनी अंतराळातील भस्मासुर, अभयारण्य यक्षांची देणगी, प्रेषित, याला जीवन ऐसे नाव, वामन परत आला, व्हायरस इत्यादींचे लेखन केले.

साहित्य विषयक परिचय :-

‘विज्ञान आणि वैज्ञानिक’ या विज्ञानविषयक कथासंग्रहातून समाजाला नवीन दृष्टी देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या ‘यक्षाची देणगी’ या पुस्तकाला 2014 सालचा महाराष्ट्र सरकारचा पुरस्कार व अमेरिकेतील फाऊंडेशनतर्फे “जीवनगौरव 2012” पुरस्कार मिळालेला आहे. त्यांनी विज्ञानाबद्दल अनेक

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

पुस्तके लिहीली. साधी व सोपी भाषा यामुळे त्यांनी सामान्य माणसांना विज्ञान व गणित सारखेविषय समजावून दिले म्हणूनच ते व त्यांचे सात्त्विक भावी पीढीला मार्गदर्शक ठरत आहेत.

डॉ. जयंत नारळीकर यांनी 'विज्ञान आणि वैज्ञानिक' यामधून आपण नित्य व्यवहारात विज्ञानाबद्दल समजुती, गैरसमजुती, वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्माण करून समाजातील सत्य उलगडण्याचा प्रामाणिक छोटसा प्रयत्न केलेला आहे. आपली तर्कशुद्धीच्या जोरावर मानवाने सभोवतालच्या विश्वामधील सिध्दांत मांडून अज्ञान दूर करून शंकाचे निरसन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. संशोधनाच्या माध्यमातून वैज्ञानिक दृष्टिकोन, युध्द आणि संरक्षण, विश्वाचा आदिशोध, वैज्ञानिक किस्से, याप्रकारच्या कथाद्वारे वैज्ञानिक माहिती देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

डॉ. जयंत नारळीकर यांचे 'वैज्ञानिक दृष्टिकोण म्हणजे काय? याबद्दलचे वैचारिक मत :-

याबद्दलचे वैचारिक मत मांडताना या कथेद्वारे माणसाच्या मनात निर्सगाबद्दल कुतुहल कसे निर्माण झाले व या कुतुहलातून विज्ञान कसे निर्माण झाले ते अनेक उदाहरणाने सांगितलेले आहे. वैज्ञानिक दृष्टिकोन व धर्मभोळ्या समजूती यामधील अंतर कसे असते ते विज्ञानातील नियम व निष्कर्ष, प्रयोग यांच्या आधारे स्पष्ट केले आहेत. न्युटनचा गुरुत्वाकर्षणाचा नियम, आईनस्टाईनचा सापेक्षतावादाचा सिध्दांत, मनुष्याच्या जन्माच्यावेळी असलेले ग्रह व तारे यांच्यावरून भविष्याचा आकार, यावरून मानवी कुंडली तयार करणे, जेम्स वॅटने लावलेल्या वाफेच्या इंजिनचा शोध, घराच्या बाहेर पडताना शुभ-अशुभ गोष्टी मानणे, धर्माच्या नावाखाली हे करू नका ते करू नका अशा प्रवृत्तींना खतपाणी घालणे इ. वैज्ञानिक विचार या उदाहरणाच्या माध्यमातून त्यांनी साध्या व सोप्या उदाहरणाने वैज्ञानिक दृष्टिकोण कसा निर्माण केला पहिजे या कारणामागील कोणता प्रयोग आहे. निष्कर्ष, आहेत हे उदाहरणाने समजावून दिले आहे. बुद्धिमाण माणुस रानटी कसा वागू शकतो हे सांगितलेले आहे.

युध्द आणि संरक्षण :-

या वैचारिक निबंधातून नारळीकर यांनी शंभर वर्षांनंतर कोणत्या प्रकारची बदल दिसतील व होतील हे सत्य या मधून सांगितलेले आहे. जसजसी मानवी संस्कृती तंत्रशास्त्रदृष्ट्या प्रगत होत जाईल. तशी तिची यंत्रावर अवलंबून राहण्याची प्रवृत्ती वाढत जाईल. अशावेळी देषात काही ठरावीक मर्मस्थाने तयार होतील. ते ज्या ठिकाणापासून ही यंत्रे चालवण्यात येतात ती सर्व यंत्रे अचानक बंद पडली तर काय होईल? तेव्हा शत्रूला अशा केंद्रावरच फक्त हल्ला किंवा आक्रमण करून नष्ट करणे हा युध्दाचा महत्वाचा प्रकार ठरेल. सगळीच केंद्रे भस्मसात झाली तर मानवी संस्कृतीचे काय होईल. शेवटी मानवाला आपल्या पुरातन पुर्वजाप्रमाणे परत निर्सगाची जवळीक पत्करावी लागेल. त्यामुळे मानवाने आतापासूनच कॉम्प्युटरचा वापर, अणुशक्तीचा वापर, सौरशक्ती यावर चालणारी यंत्रे उदा. लिफ्ट, विजेचे दिवे, फ्रिज, कुकर, वॉशिंग मशिन यांचा प्रमाणात वापर करावा. तरच मानवी संस्कृती टिकणार आहे अशाप्रकारचे वैचारिक प्रश्नांवर चर्चा केली आहे.

'पुराणातील विज्ञान -विकासाची वांगी' :-

या विज्ञान कथेमधून आपले पुरातन पूर्वज विज्ञानात आणि तंत्रज्ञानात अतिप्रगत होते का? याबद्दल विचार प्रगट केले आहेत. रामायणात पुष्कर विमानाचे वर्णन आहे. आधुनिक हे त्याचेच उदाहरण आहे. धृतराष्ट्राला महाभारतातील युध्दाचे प्रत्यक्ष घडणारे दर्शन याचे वर्णन संजयने सांगितलेले आहे हे आता सद्या टि.व्ही. कॉमेंटेटर म्हणता येणार नाही का? अंतराळात स्वैर संचार करणाऱ्या देव गंधर्वाकडे स्पेस टेक्नॉलॉजी होती असे म्हणता येईल का? अशाप्रकारे पुराणातील कथा, गोष्टींच्या आधारे वैज्ञानिक

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सत्य शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. याबाबत पृष्ठ 44 वर डॉ. नारळीकर म्हणतात “कुठलाही वैज्ञानिक सिध्दांत सर्वार्थाने परिपूर्ण असत नाही. त्या सुधारणा होत असते आणि ती होत राहणे हे प्रगतीचे लक्षण आहे. त्यामुळे कितीही प्रतिष्ठीत वैज्ञानिक असो, त्याच्या त्याच्या सिध्दान्ताचे भवितव्य त्यांची भाकिते बरोबर ठरतात की नाही यावर अवलंबून असताता.” जसजशी प्रयोग व निरीक्षण करायची उपकरणे अधिक कार्यक्षम होत जातात तशी सिध्दांत अचूक ठरत जातात. गॅलिलिओ, कोपर्निकस, न्यूटन यांचा पृथ्वीबद्दलचा सिध्दांत, मॅक्स वेलचा विद्युत चुम्बकीय लहरी याबद्दलचे वैज्ञानिक महत्व या प्रश्नांची चर्चा केली आहे.

‘विश्वाचा आदिशोध व वैज्ञानिक किस्से’ :-

या मधून वैज्ञानिकांबद्दल जनसामान्यांत काही चुकीच्या समजुती दिसून येतात. वैज्ञानिक हुशार, चाणाक्ष असतात तसेच निःस्वार्थी, समाज विन्मुख स्थितप्रज्ञ असतात. वैज्ञानिक कितीही मोठा असला तरीही तो माणूसच असतो. यामधून तो घडत असतो. या कथेमधून अंतराळातील वैज्ञानिक माहितीचा आढावा घेतला आहे. आपल्या मनात अंतराळाबद्दलच्या माहितीबद्दल किती ज्ञान व अज्ञान आहे त्याची आपल्या ज्ञानात भर कशी पडली हे त्यांनी सांगितले आहे. अंतराळ तंत्रज्ञान, दळणवळण, गणकयंत्रे आणि मूलभूत विज्ञान यांचा फायदा खगोलशास्त्राला कसा झाला ते समर्पक उदाहरणे देवून सांगितले आहे. प्रकाश किरणे, इन्फारेड, कृत्रिम उपग्रह, अंतराळ दूर्बिण, कृष्णविवरे, गुरुत्वाकर्षण शक्ती इ. माहिती मानवाने कशी शोधून काढली ते महत्व सांगितलेले आहे. विश्वाचा शोध घेण्यासाठी ते म्हणतात. विश्व किरणात प्रचंड ऊर्जेचे कण आहेत निसर्गाच्या प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर विश्वरचनाशास्त्रात सापडते असे ते म्हणतात व पृष्ठ 66 विश्वाचा आदिशोध मध्ये म्हणतात, “बहुजनमान्य सिध्दान्ताप्रमाणे विश्वाची निर्मिती एका महास्फोटात झाली त्याक्षणी विश्व एका बिंदूत समाविष्ट होते. आणि त्याची उष्णता अपरिमीत होती. पण स्फोटानंतर विश्वाचे झपाट्याने प्रसरण होऊ लागले आणि उष्णता व विश्वाचे तापमान शून्याखाली 270 अंश सेंटीग्रेड इतके कमी झाले असे म्हणतात.”

उपनिषदापासून ते भास्कराचार्यापर्यंत खगोलशास्त्रात अग्रस्थान मिळवलेला भारत पुढे धार्मिक सामाजिक आणि राजकीय कारणामुळे ह्या विषयात मागे पडला. भारतीय खगोलशास्त्राचा नवोदित काल आता पुन्हा नव्याने सुरु झाला असून उटी येथील रेडीओ दूर्बिण व कावलूर येथील प्रकाशाची दूर्बिण पुनरुज्जीवन करत आहे. नावोदित प्रतिभावंत वैज्ञानिकांच्या संशोधनाचे योग्य मूल्यमापन होते का? विज्ञानाची माहिती समाजाला देण्याचे प्रामाणिकपणे कार्य करतात का? त्यांनी समाजाला विज्ञानापासून होणारे फायदे व तोटे दोन्ही प्रमाणात समजावून दिले पाहिजेत. तरच आधुनिक युगात विज्ञान आणि वैज्ञानिक संशोधन याचा फायदा समाजाला व देशाला होईल. व वाटा चुकलेल्यांना चांगल्या वाटा सापडतील. असे मार्गदर्शन केले आहे.

‘बहुरंगी प्रतिभेचा वैज्ञानिक फ्रेड हॉयेल’ :-

यामधून लंडनमधील थेम्स नदीकाठी वसलेल्या शहरातील नाटककार व संशोधक, वैज्ञानिकाची माहिती दिली आहे. त्याला लहानपणापासून खगोलशास्त्राची रूची निर्माण झाली होती. ब्रिटनमधील ऑक्सफर्ड व केंब्रीज विद्यापीठातून त्याने शिष्यवृत्ती मिळवली होती. संशोधनाला सुरवात केल्यानंतर त्यांना सेंट जॉन कॉलेजची फेलोशिप, स्मिथ्स प्राईज सन्मान मिळवले पण त्यांने पी.एच.डी डिग्री घेतली नाही. वैज्ञानिक समाजाभिमुख असावा असे त्यांचे मत होते. आपली मते परखडपणे मांडायल ते कचरत नसत. ‘अणुशक्ती’ हीच मानवाची ऊर्जेची समस्या सोडवेल असे त्यांचे मत मांडणारे पुस्तक लिहीले. 1957 मध्ये होयेलने पहिली विज्ञान कादंबरी ‘द ब्लॅक क्लाउड’ प्रसिध्द झाली आणि आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचा शास्त्रज्ञ

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

म्हणून प्रसिध्द झाला. त्यांचे चांगले गुण घेण्यासारखे आहेत ते म्हणजे, कुठलाही मोकळा वेळ, मग तो केंव्हाही, कुठेही असो-लेखन, वाचन आणि हया मार्गांनी सत्कारणी लावायचा हा त्यांचा गुण उचलण्यासारखा आहे. संगिताची सुध्दा त्यांना आवड होती.

या विज्ञान लेखामधून डॉ. नारळीकर यांनी शास्त्रज्ञांच्या, संशोधकांच्या अंगी कोणते गुण असावेत याचे आदर्श उदाहरण 'बहुसंगी प्रतिमेचा वैज्ञानिक' फ्रेड हॉयल यांचे दिले आहे.

'सहारक शस्त्रांचा मानव जातीला धोका' या विज्ञान लेखामधून मानवाने प्रगतीसाठी तंत्रज्ञानाचा शोध लावला पण ते तंत्रज्ञान त्याच्या प्रगतीच्या, उन्नतीच्या मूळावर कसे अधोरी परिणाम करेल याची त्याला जाणीव नव्हती. युनायटेड नेशन्सच्या निःशस्त्रीकरण समितीमधील चर्चासत्रातील वाक्य आहे, "आधुनिक अणुयुध्द म्हणजे दर मिनीटाला दुसरे महायुध्दाच्या सहा वर्षांच्या कालखंडात झालेला संहार अणुयुध्दात दर सेकंदाला होईल" अंतराळाचा वापर शांततेच्या कार्यासाठी कसा करावा याबद्दल ऑगस्टमध्ये व्हिएन्ना येथे भरलेल्या युनिस्पेस-82 यामध्ये चर्चा करण्यात येऊन जगामध्ये शांतता कशी निर्माणकरता येईल याचाच विचार करयात आला. 1945 मध्ये अंतराळयुध्दाचा प्रश्न विज्ञानकथांतून वास्तवात आला. जर्मनीने V 2 हा अग्निबाण तयार केला होता. तीनशे किलो मीटरचा लांब पल्ला गाठणारे ते होते. 1971 पासून अण्वस्त्रांच्या बाबतीत रशिया आणि अमेरिका यांच्यात सैनिक तयार करण्याची स्पर्धाच लागली होती. त्यांनी सैनिकी उद्देशाने अंतराळात अमेरिकेने 420 उपग्रह सोडले तर रशियाने 860 उपग्रह सोडले होते 1981 मध्ये रशियाने 85 अंतराळयाने धाडली तर अमेरिकेने 15 अंतराळ याने पाठवली. अणुइंधनावर चालणारे रडार केवळ रशियाकडेच आहेत. यांचा उपयोग समुद्रावरील जहाजांची टेहळणी करण्यासाठी होतो.

निष्कर्ष :-

1. जयंत नारळीकर यांच्या कथासंग्रहातून अंतराळातील वास्तवतेचे दर्शन घडते.
2. जयंत नारळीकर यांनी समाजाला वैज्ञानिक दृष्टिकोण कसा असावा हे सांगितले आहे.
3. जयंत नारळीकर विज्ञानकथेतून मानवाचे भविष्यकाळातील व वर्तमानकाळातील संबंध दाखवण्यात यशस्वी झाले आहेत.
4. जयंत नारळीकर यांनी प्रत्येक लेखातून विचारशक्तीला चालना देण्याचे काम केले आहे.
5. जयंत नारळीकर हे या विज्ञान लेखामधून आधुनिकतेचे प्रतिबिंब पहावयास मिळते.
6. जयंत नारळीकर यांची कोणतेही विज्ञान लेखामधून संकुचितपणा दिसून येत नाही.
7. जयंत नारळीकर जागतिकीकरणाचा प्रभाव मांडण्यात यशस्वी झाले आहेत.
8. जयंत नारळीकर हे श्रध्दा व अंधश्रध्दा यांना स्थान नसणाऱ्या वैज्ञानिक लेख आहेत.
9. जयंत नारळीकर यांनी जीवनातील बदलांना सामोरे जात असताना शेवटी माणूस म्हणून कसे जगावे याचे आदर्श उदाहरणे दिली आहेत.

समारोप :-

एकूणच पृथ्वीवरील पृष्ठभागाचे निरीक्षण करून शेतकरी, उद्योगपती, नागरी संयोजक, मच्छीमार इत्यादींना पृथ्वीवरील नैसर्गिक संपत्ती किती उपलब्ध आहे याची माहिती उपग्रह पुरवतात. 'स्पॉट' या उपग्रहाने तर 10 ते 20 मीटर पर्यंतची सुक्ष्म भागाची माहिती मिळते.

डॉ. जयंत नारळीकर पृष्ठ 105 वर म्हणतात भविष्य काळातल्या अस्त्रापासून एकमेकांशी प्रेमाने, एकीने, सलोख्याने वागावे. एकमेकांबद्दल वैरभाव न धरता बंधुभावाने रहावे व प्रगती करावी. प्रत्येक देशाने सैनिकांची दले कितीही तयार केली तरी ती संरक्षण करायला असमर्थच ठरणार आहेत.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आज आपल्यावरच भविष्यकाळाची जबाबदारी येऊन पडलेली आहे. पूर्वी ती कोणावर ही जबाबदारी नव्हती. आपण भूतकाळाचे उत्तराधिकारी आणि भविष्याचे रक्षक आहोत. ज्या भविष्याचा उदय होण्यापूर्वीच आपण आपल्या मूर्खपणामुळे नाश करण्यास समर्थ आहोत. जर आपण त्या पीढीत अयशस्वी ठरलो तर अणुयुद्ध अटळ आहे आणि त्यात होणारा नाश अटळ आहे. जेव्हा किरणोत्सर्ग संपून गेला असेल, अशावेळी आपले वंशज संख्येने इतके कमी असतील की, त्यांच्याकडून जगाच्या पुनर्निर्माणचे काम होऊ शकणार नाही.

आज जगात करोडो लोक अन्न-पाण्यावाचून तडफडत आहेत. त्यांना कित्येकदा लज्जारक्षणापुरते कपडेही मिळत नाहीत. मानव प्रगत झाला असे आपण म्हणतो खरे, पण भूकबळीची संख्या का वाढत आहे अशावेळी विज्ञानाचा उपयोग मानवजातीला कल्याणासाठी पाहिजे. विज्ञानाचा उपयोग विनाशासाठी नव्हे तर विकास व मानवजातीला भवितव्यासाठी केला पाहिजे.

अशाप्रकारे डॉ. जयंत नारळीकर यांनी “ विज्ञान व वैज्ञानिक ” या विज्ञान लेखातून आपले विचार प्रकटपणे मांडलेले आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची :-

1. जयंत नारळीकर, विज्ञान आणि वैज्ञानिक, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे. 26 जानेवारी 1992
2. दिपक घारे, निवडक धनंजय विज्ञान कथा, राजेंद्र प्रकाशन, 19 एप्रिल 2015.
3. निरंजन घाटे, (2000), यंत्रमानवाची साक्ष, ज्ञानदा प्रकाशन, पुणे-411030.
4. सुरेश शाह, (12/5/2005), महान वैज्ञानिक, नवनीत प्रकाशन, मुंबई-400028.
5. फुला बागुल, (1985), मराठी विज्ञान साहित्य समीक्षा व संशोधन अथर्व प्रकाशन, कोल्हापूर.
6. भालबा केळकर, (1983), विज्ञानाला पंख कल्पनेचे, अनिरुद्ध प्रकाशन, पुणे-411051.
7. मोहन आपटे (2004), विज्ञानाचे बदलते रंग, राजहंस प्रकाशन, कोल्हापूर.
8. मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका जुलै 2011, जेष्ठ-आषाढ-श्रावण 1933 वर्ष 44 अंक 4, न उलगडलेल कोड, प्रकाशक-मराठी विज्ञान परिषद विज्ञान भवन, मुंबई 400022. अंटाकिर्तिका संपादक
9. मराठी विज्ञान पत्रिका -जानेवारी 2013 वर्ष 45, अंक 10वा, ISSN 0971-6912 अंतराळविषयक घडामोडी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

दलित साहित्याचे वैचारिक अधिष्ठान आणि समकालीन अपरिहार्यता

डॉ. स्वप्निल बुचडे

१

माणूस हा समाजशील आणि विचारशील असा प्राणी आहे तो आपल्या अवतीभवती घडणाऱ्या घटनांची सतत नोंद घेत असतो. सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आणि वैचारिक जडणघडणीत काही सर्जनशील स्वरूपाची मांडणी करण्याची त्याची भूमिका असते. ही भूमिका किंवा विचार प्रकट करण्याची त्याची बौद्धिक क्षमता फार महत्त्वाची आहे. आपल्या विचारांच्या केंद्रस्थानी नेहमी माणूस असणे अपेक्षित असते जेणेकरून माणसाला माणसाचा विचार माणूस म्हणून करता येईल भारतीय दर्शनांचा किंबहुना धर्मसंस्कृतीचा विचार करता इथल्या प्रदीर्घ अशा व्यवस्थेच्या चिंतनासाठी आपणनेहमी प्रेरित होत असतो. माणूस हा सतत समाज, संस्कृतीच्या संदर्भात आपला आचार विचारांची अभिव्यक्ती करीत असतो समाजव्यवहाराला वजा करून तो आपले कृत्य करत नाही. पण जेव्हा त्याचे माणूसपण नाकारले जाते तेव्हा मात्र तो त्याविरुद्ध बंड करून उठतो बोलू लागतो. आपल्या संदर्भात घडणाऱ्या घटना इतरांना सांगू पाहतो हे त्याचे सांगणे स्वतःच्या अस्तित्वासाठी असते. मला माझे अस्तित्त्व पुन्हा मिळावे यासाठी असते. असाच विद्रोहातून जन्माला आलेला साठोत्तरी साहित्य प्रवाह म्हणजे दलित साहित्य होय. दलित साहित्याला विचारांची एक बैठक लाभली. या साहित्याला ज्या विचारांचे अधिष्ठान लाभले ते म्हणजे गौतम बुद्ध, म. जोतीराव फुले, आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचे होय दलित साहित्यातून व्यक्त होणारा विद्रोह हा प्रस्थापित व्यवस्थेच्या जोखडाखाली बांधल्या गेलेल्या वर्गाचा आहे. प्रस्तुत चर्चासत्राचा विषय 'आजच्या संदर्भात वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता' असा असल्याने दलित साहित्याला लाभलेला विचार आणि आजच्या संदर्भात त्या विचाराने उभा केलेला संघर्ष यासंदर्भात मांडणी करणे या शोधनिबंधाच्या निमित्ताने अपेक्षित आहे

२

वैचारिक साहित्यात विचार, विचारवंत, विचारसरणी, वैचारिकता इत्यादी घटकांविषयी मूलभूत चिंतन केलेले असते विचार म्हणजे काय तर, i) कल्पनाशक्ती बुद्धी यांचा वापर अभ्यासपूर्ण चिंतन खलबत, चर्चा, तारतम्य, विवेक, तर्क, मनन ii) विवेक, चिंतन, मनन करून केलेला निश्चय, निर्णय, निकाल, मत iii) विचार हा शब्द इंग्रजीतील Thought चा पर्याय म्हणून येतो. (दाते य. रा. , महाराष्ट्र शब्दकोश) मुळातच विचार हा मानवी जीवनाला उर्जा देणारा घटक असल्याने मानवी विकास हा विचारवंतावर अवलंबून असू शकतो असे म्हणता येतेयाच्याही पुढे जावून विचार करणारा तो विचारवंत अशी ढोबळव्याख्या जर आपण केली तर प्रत्येक व्यक्ती विचार करते म्हंटल्यावर ती विचारवंत असत नाही तर, विचारवंत म्हणजे, जो आपल्या बुद्धीचा अर्थात विचारशक्तीचा सृजनात्मक उपयोग करतो तो म्हणजे विचारवंत होय (वाघमारे जनार्दन : १९९५ : ४७) असे म्हणता येईल. इंग्रजीत विचारवंतया शब्दाला Thinker असा शब्द योजला जातो. विचारवंत विशिष्ट अशा विचारांच्या बैठकीवर आपल्या भूमिकांची मांडणी करीत असतो त्याच्या या भूमिकेमागे विशिष्ट अशी तात्त्विक बैठक जरूर असते. त्या तात्त्विकतेला किंवा विचारांच्या बैठकीलाच विचारप्रणाली, विचारसरणी अशा पद्धतीचा अर्थ प्राप्त होताना दिसतो. विचारवंताच्या चिंतनाचा भाग 'विचार' हा असतो आणि विचारसरणी ही विचारवंताच्या विचारांचा परिपाक असते विचार करणे, विचार मांडणे, त्याचे खंडन करणे व नवीन विचारांची मांडणी करणे ही मानवी समाजात अव्याहत चालणारी प्रक्रिया आहे यातूनच विचारभेद होवून अनेक विचारधारांचा जन्म झाला. कोणत्यातरी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व्यवस्थेला विरोध करण्यातून विचारसरणीचा उदय झाला असेही म्हणता येईल. यावरून एक गृहीतक सांगता येते की, व्यवस्थेचे समर्थन किंवा विरोध हा विचारसरणीचा पाया आहे.

विचार, विचारवंत, विचारसरणी आणि या श्रृंखलेतील शेवटचा घटक म्हणजे वैचारिकता हा होय. वैचारिकता ही मानसिक आणि बौद्धिकदृष्ट्या विचारवंताच्या संदर्भात विकसित झालेली अवस्था असते समाज, संस्कृती आणि व्यवहारातील व्यापक अशा निरीक्षणातून आणि चिंतनातून विचारवंताची वैचारिक घडण होत असते विचारवंताच्या वैचारिकतेसंदर्भात आणि त्याच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि ऐतिहासिक चिंतनासंदर्भात बोलताना डॉ. गंगाधर पानतावणे यांनी भूमिका व्यक्त केली त्यानुसार, जग बदलण्याची, शोषकांच्या धारणांनी उलथून टाकण्याची प्रतिज्ञा वैचारिकतेत असते. वैचारिकतेला समाजव्यवस्थेतील विसंगतीचा, अनुदारतेचा, अंतर्विरोधांचा आणि स्थितीशिलतेचा सतत शोध घ्यावा लागतो समाजपरिवर्तनाचा ध्यास घेणारी वैचारिकता इतिहासाचा अन्वय लावते, वर्तमानाची चिकित्सा करते आणि भविष्याचा कानोसा घेते. यातूनच नवसमाजरचनेला आरंभ होतो विचार हे लिप्त असतात, अलिप्त नसतात. म्हणूनच वैचारिकता ही सामाजिक,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

राजकीय आणि ऐतिहासिक उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत गतिमान होण्याची गरज असते. वैज्ञानिकता अंधश्रद्धा आणि लोकभ्रम निरस्त करून मानवी संस्कृतीला नवे अधिष्ठान येते. शोषणाचे आणि दास्यवृत्तीचे बुरुज ढासळून टाकण्याची अंतःशक्ती या विज्ञाननिष्ठ वैचारिकतेत असते. (जाधव मनोहर संपा. : २००० : १२०-१२१) असे म्हंटले आहे यावरून आपल्याला वैचारिकतेसंदर्भातील साधारण भूमिका स्पष्ट करता येईल. वैचारिकता ही इतिहास, वर्तमान आणि भविष्य माणसाला विचार करायला भाग पाडते. वैचारिकता ही नवसमाजरचनेला आरंभ करते. आणि या वैचारिकतेला वैज्ञानिकतेची, मानवतावादाची जोड असेल तर अंधश्रद्धा व लोकभ्रम बाजूला पडून मानव्याच्या संस्कृतीला नवा आकार येतो वैचारिक साहित्यासंबंधी काही मान्यवर अभ्यासकांनी मांडलेल्या व्याख्यांचा विचार करून दलित साहित्याला लाभलेल्या वैचारिक प्रेरणांचा आढावा घेता येईल. ज्या प्रेरणा मानवतावादाची मांडणी करतात. माणसाला माणूस म्हणून स्थान मिळावे यासाठी प्रयत्न करतात

वैचारिक वाङ्मय म्हणजे काय या प्रश्नाचा मागोवा घेत असताना ह. श्री. शेणोलीकर यांनी व्यक्ती व समाज यांच्यातील सांस्कृतिक अंगांचा विचार विचारांच्या पातळीवर ज्या साहित्यामध्ये केला असेल ते म्हणजे वैचारिक साहित्य होय. (कुलकर्णी गो.म. व कुलकर्णी व. दि. संपा. : १९८८ : १०६) अशी मांडणी केली. त्याचबरोबर यशवंत मनोहर यांनी, विचारप्रकटीकरण, विचारमंडन, आणि विचारसमर्थन यांना ज्या साहित्यात महत्वाचे स्थान असते. अशा साहित्याला वैचारिक साहित्य असे म्हणावे याप्रकारची भूमिका मांडली (मनोहर यशवंत : १९८८ : ४५) वैचारिक साहित्यासंदर्भात डॉ. नीलकंठ शेंद्रे म्हणतात की, ललित आणि वैचारिक साहित्यात पूर्णतः भेद नसतो. वैचारिक साहित्यातील वस्तुनिष्ठता वैचारिकता, वर्णनात्मकता ललित वाङ्मयात प्रत्ययास येते. परंतु तो भावनेवर आरूढ होवून अवतरतो वैचारिक साहित्याची निर्मिती, रचना ही तर्कानुमानाधिष्ठीत असते. ती बुद्धिनिष्ठ, तर्कशुद्धतेवर झुकलेली असते (शेंद्रे नीलकंठ : २००५ : २०) अशी मांडणी डॉ. शेंद्रे यांनी केली. या व्याख्यांच्या माध्यमातून वैचारिक साहित्याविषयी एक मांडणी आपल्या लक्षात येईल. मुळातच वैचारिक साहित्य हे विचारवंतांच्या वैचारिक बैठकीवर उभे असते. ही विचारांची बैठक त्याच्या चिंतनातून बनलेली असते ललित आणि वैचारिक साहित्य यामध्ये लिहिणारा लेखक हा विशिष्ट अशा वैचारिक व्यवहारात त्याची मांडणीची बैठक निश्चित करत असतो. त्यादृष्टीने मांडली जाणारा विचार त्याच्या वैचारिक भूमिकेतून साकार होत असतो यासंदर्भात डॉ. सारीपुत्र तुपेरे त्यांच्या वैचारिक साहित्याची स्वरूपतत्त्वे या ग्रंथात म्हणतात की, विचारवंत हा वैचारिक साहित्याचा निर्माता असतो. तो बुद्धिनिष्ठ, वैज्ञानिक, तर्कशुद्ध, वस्तुनिष्ठ पद्धतीने विचारांची मांडणी करून विचारमंडन, विचारखंडन व नवमतप्रतिपादन या त्रिसूत्रीच्या माध्यमातून वैचारिक साहित्य निर्मिती करतो त्यामुळे वैचारिक साहित्यात विचार, विचारवंत, वैचारिकता, सामाजिक परिप्रेक्ष्य, वस्तुनिष्ठ तर्कसंगत भाषा इ घटक महत्वाचे आहेत. (तुपेरे डॉ. सारीपुत्र : २०१२ : २७-२८) या विचारवंतांनी मांडलेल्या मतांना एका विशिष्ट तत्त्वज्ञानाच्या चौकटीत तपासले असता त्याला लाभलेली प्रेरणा हीसुद्धा महत्वाची असते. अशीच वैचारिक पार्श्वभूमी दलित साहित्याला लाभली. साठोत्तरी कालखंडात उदयाला आलेल्या दलित साहित्याला लाभलेली वैचारिक पार्श्वभूमी म्हणून गौतम बुद्ध, म. जोतीराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वैचारिक प्रेरणेच्या लाभलेल्या अधिष्ठानाचा विचार मांडता येईल

३

दलित साहित्याचा उदय हा प्राप्त परिस्थितीत दबल्या गेलेल्या संवेदनशील मनाचा हुंकार आहे सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक परिस्थितीचा संदर्भही यासाठी कारणीभूत आहे हिंदू संस्कृतीने जातीव्यवस्थेची चाकोरी निर्माण केली त्यामुळे दलित अवस्थेत जगणाऱ्यांचा वेळोवेळी बळी जात राहिला. पण कालौघात या परिस्थितीला विरोध केला पाहिजे या विचारांची समाजमने तयार झाली. अशा समाजमनाच्या तत्त्वज्ञानातून, क्रांतिकारी विचारातून समाजपरिवर्तनाचा मार्ग सापडत गेला अशा तत्त्वज्ञानाचे आणि क्रांतीचे मार्ग दाखवणारे विचारवंत हे दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान ठरले यामध्ये भगवान बुद्ध, महात्मा जोतीबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान महत्वाचे आहे अर्थात दलित साहित्याची प्रेरणा ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच आहेत

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३५ साली येवला येथील परिषदेत एक ऐतिहासिक घोषणा केली की, “मी हिंदू म्हणून जन्मलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही आणि त्यानंतर १९५६ साली त्यांनी आपल्या लाखो अनुयायांसह बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला. पण दरम्यानच्या साधारणतः २१ वर्षांच्या कालखंडात त्यांनी वेगवेगळ्या धर्माची चिकित्सा केली त्यानंतर बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला. बुद्धाच्या धम्म विचारातील मानवतावादी दृष्टीचा स्वीकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केला तसेच या मानवतावादी मूल्यांचा समावेश त्यांनी भारतीय संविधानात केला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता न्याय या मूल्यांची उभारणी संविधानात करत असताना बाबासाहेबांच्या समोर फ्रेंच राज्यक्रांतीचा आदर्शजरूर होता पण त्यांनी ही तत्त्वत्रयी बुद्धाच्या

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

विचारातून घेतली. म्हणून विश्व मानव्याचा विचार मांडणाऱ्या बुद्धाने प्रज्ञा शील, करुणेच्या रूपाने माणसाचा जो विचार केला त्या वैचारिकतेची प्रेरणा दलित साहित्याला लाभली. त्याचबरोबर महात्मा फुले, आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाही विचार प्रेरणा देणारा ठरला. त्याचा विचार पुढील प्रमाणे करता येईल

भगवान बुद्ध :-

सत्याच्या शोधासाठी राजपुत्र सिद्धार्थ गौतम बुद्ध एका पिंपळ वृक्षाखाली समाधी लावून बसले असता त्यांना जगातील दुःखाचा उलघडा झाला त्यामुळे त्यांना बुद्ध म्हणजे ज्ञानी मानले जाते. दुःख हे सर्व गोष्टींच्या मुळाशी असते बौद्ध धम्माच्या तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भात विवेचन करत असताना श्रीधर वर्णेकर म्हणतात की, जग हे दुःखमय आहे म्हणून या दुःखापासून आपली सुटका करून घेतली पाहिजे असा बौद्ध धर्माचा संदेश आहे जगातल्या दुःखाचा विलय करणे हाच आपल्या जीविताचा उद्देश आहे. असे भगवान बुद्धाने आपल्या शिष्यांना वारंवार सांगितले आहे क्षणिकता किंवा क्षणभंगुरता हे या सर्व दुःखाचे मुळ कारण आहे. त्याचे ज्ञान झाले म्हणजे सर्व प्रकारच्या परिस्थितीत मनुष्य शांततेने व समाधानाने राहू शकतो असे बौद्ध धर्म सांगतो. (वर्णेकर श्रीधर : १९७५ : १८२-१८३) वर्णेकर यांनी दुःखाच्या कारणांची मीमांसा केलीत्यांनी क्षणिकता किंवा क्षणभंगुरता हे सर्व दुःखाचे मुळ कारण आहे अशी मांडणी केलीमुळात बौद्ध दर्शनाचा पाया दुःखापासून सुरु होतो आणि त्याच्या निवारणाऱ्या त्यांनी अनेक तत्त्वांची मांडणी केली दुःखाच्या निवारणार्थ बुद्धाने प्रस्ताविलेल्या चार आर्यसत्यांचे, प्रतीत्यसमुत्पादाचे आकलन करून घेऊन शील, समाधी, व प्रज्ञा ह्या पायऱ्यांनी गेल्यास साधकास दुःखापासून मुक्त होण्याचे ध्येय गाठता येते अशी श्रद्धा आहे या दुःखाच्या निवारणासाठी आर्यसत्ये सांगितली ती पुढीलप्रमाणे बुद्धाने आपल्या पहिल्या प्रवचनात चार आर्यसत्याचा उपदेश केला. दुःख दुःखकारण दुःखाचा निरोध आणि दुःख निरोधाचा मार्ग ही ती आर्यसत्ये होत याचे स्पष्टीकरण श्रीनिवास दिक्षित यांनी पुढीलप्रमाणे केले I. दुःख जगात दुःख आहे आणि ते भरपूर आहे एवढेच बुद्दाला सांगावयाचे होते काय? तसे असले तर त्याला आर्यसत्ये का म्हणायचे ? दुःख ही एक महान वस्तू आहे गंभीर गोष्ट आहे त्याची कदर केली पाहिजे. हे सुचविण्यासाठी दुःखाला आर्यसत्य म्हणले असावे. II. दुःखकारण पण लगेच त्याने असेही सांगून टाकले की दुःखास कारण आहे दुःख आकस्मित नाही. दुःखाचे मूळ कारण अविद्या होय. अविद्येतून तृष्णा आणि तृष्णेतून दुःख उत्पन्न होते. III. दुःखनिरोध : दुःखास ज्या अर्थी कारण आहे. त्या अर्थी त्या कारणाचा निरोध केल्यास दुःखाचा संपूर्ण उपशम होऊ शकतोअसे उमगणे म्हणजे तिसऱ्या आर्यसत्याचे ज्ञान होय. IV. मार्ग : (दुःख निरोधागामिनी प्रतिपदा) केवळ दुःखनिरोध शक्य आहे इतकेच नव्हे, तर त्यासाठी एक निश्चित मार्ग आहे अष्टांग मार्ग हे त्याचे नाव (दीक्षित श्रीनिवास : १९९६ : १३२) या पद्धतीने श्रीनिवास दिक्षित यांनी आर्यसत्यांचे वर्णन केले. या आर्यसत्यांमध्ये दुःखनिवृत्तीचा जो मार्ग सांगितला आहे तो बुद्धातून मुक्त होईल असा मार्ग सांगितला आहे तो अष्टांगिक मार्ग होय. या अष्टांग मार्गावरून गेल्यास आपले जीवन दुःखातून मुक्त होईल असे बुद्धाने सांगितलेया अष्टांगिक मार्गात १. सम्यक् दृष्टी - यथार्थज्ञान, २. सम्यक् संकल्प - योग्य गोष्टी करण्याविषयी मनाचा निश्चय, ३. सम्यक् वाक् - योग्य शब्दांची योजना, ४. सम्यक् कर्मान्त - योग्य कृत्ये, ५. सम्यक् आजीव - उदरनिर्वाहाचा योग्य उद्योग, ६. सम्यक् व्यायाम - योग्य प्रकारचे प्रयत्न, ७. सम्यक् स्मृती - योग्य प्रकारचे विचार, ८. सम्यक् समाधी - योग्य प्रकारची मनाची शांतीयुक्त स्थिती ह्या घटकांचा समावेश होतो. याठिकाणी प्रत्येक वेळी येणाऱ्या सम्यक चा अर्थ शुभ (चांगले) असा आहे. या आर्य अष्टांगिक मार्गाच्या योग्य पालनाने कामक्रोधादिक सारे विकार शांत होऊन दुःख व शोक नाहीसे होतात. त्यायोगे मानव आपल्या जीविताचे अंतिम ध्येय जे निर्वाण तो प्राप्त करू शकतो. या अष्टांग मार्गालाच मध्यम मार्ग (कोणताही अतिरेक न करता दोन्ही टोकांचा समन्वय साधने) असेही म्हंटले आहे

भगवान बुद्धांचे कार्य मानवतेसाठी अनमोल आहे त्यांच्या कार्याविषयी बाबुराव बागूल म्हणतात ज्या महापुरुषाने कधी स्वर्ग मानला नाही, जातीभेद जाणला नाही, कर्मकांडाला जुमानले नाही यज्ञयागाला गौरवले नाही, पशुवधाला पाठिंबा दिला नाही, मूर्तीपूजन उचलून दिले नाही स्वामी बाबा या दलालांना कधी उचलून धरले नाही, देव्हान्यात कधी पाऊल टाकले नाही. तरीही गौतम बुद्ध विश्वबंध ठरले आहेत (बाबुराव बागूल: १९७५ : २-३) असे महान विचार असणाऱ्या भगवान बुद्धाला दलितांनी आपल्या साहित्यातील सर्वकालीन प्रेरणा मानले. मानवतावादी विचारसरणीच्या या महान तत्त्ववेत्याने शोषित समाजाला सर्वप्रथम जागे करण्याचे काम केले. मानवत्वाची वाट दाखवली. त्याचे जीवन कर्तृत्व दलित साहित्याची प्रेरणा असणे साहजिक आहे. गौतम बुद्धाने अज्ञान, अंधश्रद्धा याला विरोध करताना हिंदू धर्मातील कर्मठपणाला विरोध केला शोषण करणाऱ्या, अस्पृश्यता मानणाऱ्या जातीव्यवस्थेला ते नाकारतात. अर्थातच बुद्धांचे तत्त्वज्ञान नीतिमत्ता, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय यावरती आधारलेले आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महात्मा फुले :-

‘महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर’ म्हणून महात्मा जोतीबा फुले यांना ओळखले जाते अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी, बहुजनांच्या हितासाठी, स्त्री शिक्षणासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचणारे महात्मा फुले हे दलित साहित्याचे महत्त्वाचे प्रेरणास्थान आहेत. महात्मा फुलेंनी विद्येचे महत्त्व पटवून देताना म्हंटले की विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले असे विचार मांडून अस्पृश्य आणि स्त्री शिक्षणासाठी फार मोठे क्रांतिकारी कार्य केले. धर्मरूढी, परंपरेच्या जाचक अटी, अन्यायातून शूद्रांना मुक्त करण्याचे जीवनध्येय त्यांनी बाळगले. मानवाच्या उत्थानासाठी म. फुले यांनी प्रयत्न केले. दलित समाजाला, पिडीत समाजाला लढण्यासाठी आणि न्याय मिळवून देण्यासाठी म. फुले आयुष्यभर झगडत राहिले. जातीयता संपवण्यासाठी, कर्मठ परंपरा मानणाऱ्या शक्तींच्या विरोधात लढण्यासाठी त्यांनी ताकद देण्याचे काम केले. म्हणूनच म. फुले यांचे जीवन कर्तृत्वहीदलित साहित्याचे प्रेरणास्थान आहे.

सामाजिक व धार्मिक सुधारणांना देशात अनुकूल वातावरण निर्माण होण्यासाठी त्यांनी पाश्च्य शिक्षणाचा आणि ज्ञानाचा पुरस्कार केला. म. फुले यांना समाजातील विषमतेमुळे खूप दुःख झाल्यांनी समाजाला शिक्षण, स्त्रियांना सन्मान, आणि अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्याचाच भाग म्हणून त्यांनी सन १८४८ साली पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरु केली. सन १८५२ मध्ये गावकुसाबाहेरच्या मुलांसाठी आणि त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शाळा सुरु केली अस्पृशांसाठी स्वतःच्या घराचा पिण्याच्या पाण्याचा हौद खुला करून दिला. आपल्या मतांचा आणि विचारांचा प्रचार करण्यासाठी त्यांनी खेड्यापाड्यात जावून खरा धर्म खरी माणुसकी यांचे शिक्षण लोकांना देण्याचा प्रयत्न केला यासाठी सन १८७३ मध्ये म. फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी समाजातील प्रश्न जाणून त्यादृष्टीने माणसाला माणूसपणाची वागणूक देणारे विचार पेरण्यास सुरवात केली ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या सहवासामुळे सेवा समानता, स्वार्थत्याग, परोपकार, मानवता ह्या गुणांचा स्वीकार त्यांनी केला आपल्या समाजातील जातीयता, विषमता, अज्ञान, अनिष्ट चालीरीती, दारिद्र्य, स्त्रियांचे दैन्य या गोष्टींमुळे ते अस्वस्थ झाले आणि त्यांनी समाजात मानवता रुजवण्याचा प्रयत्न केला. ज्यातून नव्या वैचारिकतेची ज्यात विश्व मानव्याच्या रुजवण्याची बीज पेरली गेली. म्हणून म. फुले हे दलित साहित्याची प्रेरणा ठरतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :-

महात्मा फुले यांच्यानंतर दलित समाजाची दुखे दूर करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रूपाने महानायक जन्माला आला. विचारानुसार आचरण करणाऱ्या बाबासाहेबांनी आयुष्यभर दलितांच्या उद्धाराचा विचार केला. त्यासाठी अखंड प्रयत्न केले व त्यात यशस्वी झाले. परिणामतः दलित समाजात मोठी क्रांती झाली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे ‘नव जीवनाविष्कार’, विद्रोह, व संघर्षाने भरलेले प्रेरणादायी जीवन. दलित जीवनात क्रांतिसूर्य बनून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आले. गावकुसाबाहेरील अंधाराला आपल्या तेजाने प्रकाशमान करणारा तेजस्वी सूर्य म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. जुलमी कर्मठ रूढी परंपरेच्या विरोधात बाबासाहेबांनी सतत लढा दिला अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करण्यासाठी दलित समाजाला उद्युक्त केले दलित समाजाला संघर्षासाठी सज्ज करताना ते म्हणतात, *जे झगडतात, त्यांनाच यश येते. नैराश्याचे युग आता संपले आहे नवीन युगास आता प्रारंभ झाला आहे तुमचा उद्धार करावयास कुणीही येणार नाही. मनात आणले तर तुमचा उद्धार करण्यास तुम्हीच समर्थ व्हाल* (पानतावणे गंगाधर : १९७६ : २०) असा विचार दलित समाजात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बिंबवला. त्यांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वातून दलित समाजाची अस्मिता जागृत केली त्यांच्यामध्ये आत्मसन्मानाने जगण्यासाठी शक्ती निर्माण केली. मानवतेच्या मूल्यासाठी, मूलभूत हक्कासाठी लढा देण्याचे बळ दिले. आत्मसन्मानासाठी स्वतःला झगडावे लागणार आहे याची जाणीव करून दिली. यातून दलित मने जागृत झाली

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या ग्रंथातून आलेले विचार हे दलित साहित्याला प्रेरणा देणारे ठरले माणसाच्या मुक्तीचे, जीवनाचे, मानवत्वाचे महान तत्त्व आपल्या ‘*Budhh and his dhamma*’ या ग्रंथातून ते मांडतात संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणाचा विचार करणारे तत्त्व हे बुद्ध विचाराचे आहे, हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ओळखले व त्यांच्या विचाराचा स्वीकारही केला. कारण बुद्ध विचार संपूर्ण मानव जातीच्या कल्याणाचा विचार करणारा आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संपूर्ण आयुष्य त्यांची विचार प्रणाली आणि त्यांचे महान व्यक्तिमत्त्व यातून दलितांना आपल्या मुक्तीचा यशस्वी मार्ग सापडला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना ज्या प्रतिकूल परिस्थितीचे दाहक अनुभव सहन करावे लागले, त्यातूनच त्यांनी या परिस्थितीविरुद्ध लढण्याचे ठरविले, आपला संघर्षाचा मार्ग निवडला. यातूनच ‘दलित - मुक्ती’ हेच त्यांचे जीवन ध्येय बनले.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कर्मठ रूढी परंपरांच्या विरोधात संघर्ष केला तोच मुळी मानवतावादाच्या दृष्टीकोनातून. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वैर हे शोषण प्रवृत्तीशी अस्पृश्यतेशी, जातीयवादाशी होते. अहिंसेचा पुरस्कार करणारे, नवनिर्मितीसाठी कार्य करत राहणारे ते एक महान व्यक्तिमत्व होते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित साहित्याची प्रत्यक्ष प्रेरणा ठरले. त्यांचा जीवन प्रवास, स्वीकारलेली मानवी मूल्ये, स्वीकारलेले तत्त्वज्ञान यामुळे दलित जीवनात क्रांतिकारी बदल घडून आला. सम्यक क्रांतीचा विचार करणारे दलित साहित्य शेवटी मानवाच्या प्रतिष्ठापनेसाठी अवतरते. याचा मूल्यात्मक विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातून होतो म्हणूनच दलित साहित्याची आशयभूत प्रत्यक्ष प्रेरणा आंबेडकरवाद हीच आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेने मराठी भाषिक क्षेत्रात स्वातंत्रोत्तर कालखंडात दलित साहित्याचा प्रवाह सुरू झाला. या प्रवाहामध्ये मराठीतील दलित कादंबरीने महत्त्वपूर्ण योगदान नोंदविले युगानुयुगे पारंपरिक व्यवस्थेच्या बंधनाखाली दलित समाज पिचला गेला होता, गुलामगिरीत, जोखडात अडकला होता, ही बंधने दलित जीवन वेदनामय करण्यास कारणीभूत ठरली. सर्वच क्षेत्रात त्यांच्यावर बंधने घातल्याने दलित समाज मूक बनला त्यांच्या वाट्याला गावकुसाबाहेरचे अपमानित जीवन आले. अज्ञानात राहिलेल्या या समाजावर प्रस्थापित व्यवस्थेने अनन्वित छळ केले. या अन्यायाचा हुंकार म्हणजेच दलित साहित्य प्रवाहाची निर्मिती होय.

४

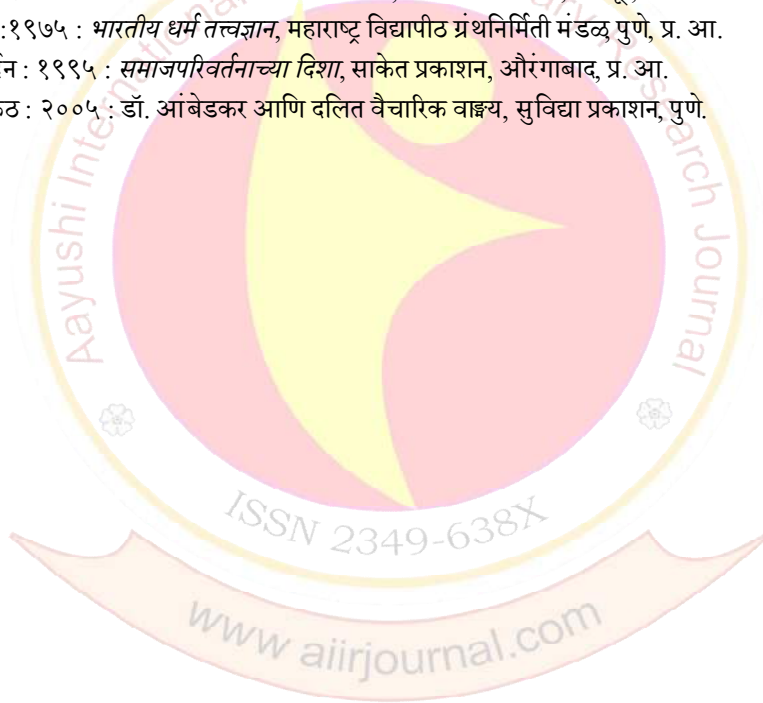
दलित संकल्पनेची व्याख्याच मुळात जे प्रस्थापितांच्या विरोधात उभे राहून दलित समाजाच्या बाजूने लढले त्यांनी आयुष्यभर दलित मुक्तिसाठी संघर्ष केला. जे अवमानित होते, ते सन्मानित व्हावेत त्यांना प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी हाच त्यामागे हेतू डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा होता तोच हेतू घेऊन दलित साहित्य जन्माला आले आहे (मेश्राम योगेंद्र : १९९८ : ५९) अशी भूमिका योगेंद्र मेश्राम यांनी मांडली तसेच दलित साहित्य म्हणजे, जो - जो या समाजरचनेविरुद्ध आणि सांस्कृतिक व्हाविरुद्ध लढणारा दृष्टीकोन घेवून साहित्य निर्मिती करील आणि वाट चुकलेल्या समाजाला वाटेवर आणेल तोतो दलित साहित्यिक असेल. आणि साहित्य हे दलितांच्या दृष्टीकोनातून लिहिलेले असेल (मेश्राम योगेंद्र : १९९८ : ६२) म्हणजे विश्व मानव्याचा स्वीकार करून दलित साहित्याची निर्मित झाली. ज्या साहित्याला गौतम बुद्ध, म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांची प्रेरणा लाभली.

या सर्व मांडणीचा विचार करता दलित साहित्याला लाभलेल्या या विचारांची किंवा प्रेरणाची समकालीन अपरिहार्यता काय ? हा प्रश्न पडल्यावाचून राहात नाही. भारतीय पातळीवर विचार करता संविधानाने धर्म, वंश, जात, लिंग आणि जन्मस्थान यावरून कोणत्याही व्यक्तीत मतभेद केला जाणार नाही अशी भूमिका अनुच्छेद १४ अनुसार मांडली पण समकालीन समाजजीवन यानुसार मार्गक्रमण करताना दिसत नाही. त्याशिवाय 'न्यायाची ऐशी तैशी' या शीर्षकाचा निबंध लिहून न्याय व्यवस्थेतील फोलपणा प्रज्ञा दया पवार यांना नोंदवावा वाटला नसता. (प्रज्ञा दया पवार : २०१७ : ३९) याच अंकात नितीश नवसागरे यांनी 'नितीन आगेच काय झाल ?' या शीर्षकाच्या लेखात भारतीय संविधानाच्या स्वीकारानंतरच्या दलित अत्याचाराच्या घटनांची नोंद केली. यात १९६८ सालची किलवेनमनीमधली घटना, १९७८ सालची विल्लीपुरम्, १९९६ बथानिटोला, १९९७ ची लक्ष्मणपूर, १९९९ सुन्दूर, १९९७ रमाबाई आंबेडकर नगरची घटना, २००६ चे खैरलांजी हत्याकांड (नितीश नवसागरे: २०१७ : ४३ - ४४) या घटनांचा विचार करता संविधानाला अभिप्रेत असणारी आणि गौतम बुद्ध, म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेली वैचारिक भूमिका यशस्वी झाली का ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे म्हणून नितीश नवसागरे याच लेखात एक प्रश्न उपस्थित करतात की, ज्यांची या राज्यघटनेवरती व न्याय व्यवस्थेवरती संपूर्ण श्रद्धा आहे त्यांनाच ह्या व्यवस्थेत न्यायापासून वंचित ठेवले जात आहे आपण राजकीय लोकशाही अजून प्रस्थापित करणे ही आपल्या मुख्य जबाबदाऱ्यांपैकी एक आहे, असे अजूनही राज्यकर्त्यांना वाटत नाही एक व्यक्ती एक मत हे तर आपण प्रस्थापित करू शकलो परंतु प्रत्येक व्यक्तीचंमूल्य एक आहे, समान आहे हे अजून आपण प्रस्थापित करू शकलो नाही. (नितीश नवसागरे: २०१७ : ४४) आणि याच प्रश्नात आपण दलित साहित्याला आणि स्वाभाविकच भारतीय संविधानाला लाभलेल्या वैचारिकतेची समकालीन अपरिहार्यता आणि गरज विचारात घेवू शकतो. जो विचार कोणत्याही प्रकारचा मतभेद न पाळता समानता, बंधुभाव, स्वातंत्र्य आणि न्यायाच्या भावनेने सर्वांप्रती आदर, प्रेम व्यक्त करू बघतो आहे. समकाळात या विचारांची अपरिहार्यता आहे असे यानिमित्ताने नमूद करणे मला गरजेचे वाटते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संदर्भ :

- १) कांता अभय संपा : २०१७ : परिवर्तनाचा वाटसरू, (प्रज्ञा दया पवार, नितीश नवसागरे यांचे लेख), १६ ते ३१ डिसेंबर २०१७ चा अंक.
- २) कुलकर्णी गो.म. व कुलकर्णी व. दि. (संपा.) : १९८८ : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ६, भाग १, मधील ह. श्री. शेणोलीकर यांचा लेख- वैचारिक वाङ्मय, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, प्र. आ.
- ३) जाधव मनोहर (संपा.) : २००० : साहित्य शोध आणि संवाद (डॉ. गंगाधर पानतावणे यांची अध्यक्षीय भाषणे), सुविद्या प्रकाशन, पुणे, प्र. आ.
- ४) तुपेरे डॉ. सारीपुत्र : २०१२ : वैचारिक साहित्याची स्वरूपतत्त्वे, मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर, प्र. आ.
- ५) दाते य. रा. , महाराष्ट्र शब्दकोश
- ६) दीक्षित श्रीनिवास : १९९६ : भारतीय तत्त्वज्ञान, फडके पब्लिशिंग, कोल्हापूर, ६वी आवृत्ती.
- ७) पानतावणे गंगाधर, १९७६ : विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे, विजय प्रकाशन, नागपूर.
- ८) बागूल बाबुराव, १९७५ : सामाहिक सिंहाजर्जना (यवतमाळ), दिवाळी आणिक.
- ९) मेश्राम योगेंद्र : १९९८ : दलित साहित्य उद्गम आणि विकास, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ.
- १०) वर्णेकर श्रीधर : १९७५ : भारतीय धर्म तत्त्वज्ञान, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ पुणे, प्र. आ.
- ११) वाघमारे जनार्दन : १९९५ : समाजपरिवर्तनाच्या दिशा, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र. आ.
- १२) शेरे डॉ. नीलकंठ : २००५ : डॉ. आंबेडकर आणि दलित वैचारिक वाङ्मय, सुविद्या प्रकाशन, पुणे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सत्यशोधक कथात्मक साहित्यातील वैचारिकतेचे स्वरूप

पल्लवी अनिल कोडक

ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर समाजजीवनात हळूहळू परिवर्तन घडू लागले. समाजजीवनातील हे परिवर्तन भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अशा विविध पातळीवरील होते. यातून प्रथमच महाराष्ट्रात धर्म - विज्ञान - तंत्रज्ञान - कला आदी ज्ञानाचे पुनरुज्जीवन झाले. याअर्थाने इ.स. १८१८ ते इ.स. १९२० या कालखंडाला प्रबोधनयुग म्हटले जाते. या कालखंडात अनेक समाजसुधारकांनी समाजसुधारणा केल्या. धर्म, विज्ञान, तंत्रज्ञान, समाज, राष्ट्र, भाषा अशा कितीतरी बाबतीत सुधारणांचा आग्रह धरला. या प्रबोधनाची आधारभूत विचारसरणी मानवी मूल्यावर अधिष्ठित होती. मानवतावादावर आधारित धार्मिक पुरोहितशाहीविरुद्ध बुद्धिवादाची प्रतिस्थापना महात्मा फुले यांनी केली. या सत्यशोधकी परंपरेने ब्रिटिशांच्या सुधारणांचे गुणगण केले. कारण या सुधारणामुळे प्रथम स्त्रियां, शूद्रातिशूद्र, शेतकरी, कामगार, लिहिते झाले. वर्णजातीव्यवस्थेला, स्त्रीदास्याला, विषमतेला, अन्याय व शोषणव्यवस्थेला नकार मिळाला. समाजामध्ये धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक समानतेचा आग्रह प्रस्थापित झाला. यातूनच समाजजीवनात क्रांतीकारी परिवर्तन झाले.

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात सत्यशोधक समाजसुधारकांची महात्मा जोतीबा फुले यांच्या पासून एक परंपरा तयार झाली. महात्मा फुले यांनी आपल्या विचार प्रतिपादनार्थ विपुल साहित्य लिहिले. त्यांनी इ.स. १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. म्हणून महाराष्ट्रातील सत्यशोधक चळवळीचे महात्मा फुले आद्यपुरस्कर्ते ठरतात. सत्यशोधक तत्त्वप्रणालीला महात्मा फुले यांच्या विचारांची बैठक आहे. हे तत्त्वज्ञान सत्यशोधक साहित्यातून अभिव्यक्त झाले. सत्यशोधक साहित्य समजून घेत असताना सत्यशोधक (लाय डिटेक्टर) संकल्पना समजून घेणे गरजेचे आहे.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणतात, व्यक्तीच्या खरेखोटेपणाचे मूल्यमापन करणारा म्हणजे सत्यशोधक होय. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री : २००९ : ५९९) म्हणजे खरे कोणते व खोटे कोणते याचा निर्णय देणाऱ्यास सत्यशोधक म्हणता येईल. भिन्न भिन्न आचार-विचारातून, भिन्न मतप्रवाह आणि भिन्न पंथ यातून सत्य काय व असत्य काय शोधण्याकरीता सत्यशोधक नाव दिले गेले.

मो.वि.भाटवडेकर लिहितात, महात्मा फुले यांनी सुरु केलेली व खालच्या वर्गांच्या लोकांचे हक्क, अधिकार, समानता व सुधारणा यावर भर देणारी ही चळवळ आहे. (भाटवडेकर मो. वि. : २००७ : ६७०) ही चळवळ बहुजन समाजातील शूद्रातिशूद्र, स्त्रियां, शेतकरी, शेतमजूर इत्यादी लोकांच्या जीवनात सुधारणा घडवून त्यांना त्यांचा हक्क, अधिकाराची जाणीव करून देणारी एकमेव चळवळ होती.

सत्यशोधक समाजाचा उद्देश पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केला. ब्राह्मण, भट, जोशी उपाध्ये इत्यादी लोकांच्या दास्यत्वापासून शूद्र लोकास मुक्त करण्याकरिता व आपल्या मतलबी ग्रंथांच्या आधारे आज हजारो वर्षे ते शूद्र लोकास नीच मानून गफलतीने लुटीत आले आहेत. यास्तव सदुपदेश व विद्याद्वारे त्यास त्यांचे वास्तविक अधिकार समजून देण्याकरिता म्हणजे धर्म व व्यवहारासंबंधी ब्राह्मणाचे बनावट व कार्यसाधक ग्रंथापासून त्यास मुक्त करण्याकरिता काही सुज्ञ शूद्र मंडळींनी हा समाज स्थापन केला. या समाजात राजकीय विषयावर बोलणे अजिबात वर्ज्य आहे. (फडके य.दि. : १९९१ : १९५) मानवी हक्क व अधिकाराची प्रतिष्ठापना, गुलामीतून मानवाची मुक्तता, शोषणमुक्त समाज, धर्म व धर्मग्रंथाची बुद्धिवादी दृष्टिकोनातून चिकित्सा, शूद्र अस्मितेचा अभिमान आणि राजकारण विरहित कार्य हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येयधोरण होते. १९११ साली पुणे येथे झालेल्या सत्यशोधक समाजाच्या पहिल्या परिषदेत सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे सांगितली आहेत. (माधवराव बागल : १९३३ : ९६)

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- १) सर्व माणसे एकाच देवाची लेकरे आहेत व देव त्यांचा आई बाप आहे.
- २) आईला भेटण्यास अगर बापाला प्रसन्न करण्यास ज्याप्रमाणे मध्यस्थांची जरूरी नसते. त्याप्रमाणे देवाची प्रार्थना करण्यास पुरोहित अगर गुरू यांची आवश्यकता नसते.
- ३) वरील तत्त्व कबूल असल्यास कोणालाही सभासद होता येते.

जातिव्यवस्थेमुळे निर्माण झालेली सामाजिक विषमता नष्ट करणे, देव व भक्त यांच्यामध्ये दलालाची भूमिका वढविणारी भटशाही नष्ट करणे, ब्राह्मणेत्तर समाजात शिक्षणाचा फैलाव करणे, इंग्रजांशी सलोखा ठेऊन सरकारी यंत्रणेत जास्तीत जास्त जागा मिळवणे, विवाह विधी उरकणे व जोशी वृत्तीला धक्का देणे, खेड्यातील शेतकऱ्यांसाठी व औद्योगिक कामगारांच्या कल्याणासाठी कार्य करणे तसेच अस्पृश्यांसाठी शिक्षण, महिला शिक्षण आणि उच्चवर्गीय समाजातील स्त्रियांशी निगडित बालहत्या, भ्रुणहत्या, विधवा समस्या, पुनर्विवाह, आत्महत्या आदि प्रश्न तसेच शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी या समाजाने मोठ्या प्रमाणात कार्य केले. सत्यशोधक समाजाची उद्दिष्टे, तत्त्वे, कार्यप्रणाली यांना प्रेरणा मानून सत्यशोधक साहित्य लिहिले गेले.

तत्कालीन बहुजन समाज हा ब्राह्मणांकडून होणाऱ्या धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक शोषणाचा बळी होता या समस्येची मांडणी सत्यशोधक साहित्यातून झाली. स्त्री-शूद्रातिशूद्रांचे दुःख मांडणे, भट-ब्राह्मण बहुजन समाजाची कशी अडवणूक करतात. या उपेक्षित समाजाच्या दुःखाचे कारण येथील धर्म व धर्मग्रंथांमध्ये आहे त्यावर ब्राह्मण मालकी सांगतात हे चूक आहे. त्यांनी शिक्षण घेऊन स्वतःची प्रगती करून घ्यावी. असा आधुनिक दृष्टिकोन या साहित्याने दिला. ब्राह्मणांचे कसब, शेतकऱ्यांचा असूड, बळीबा पाटील, शेतकऱ्यांचे दुःखोद्गार, कुलकर्णीलीलामृत व शेटजी प्रताप आदि प्रबोधनपर वाङ्मयातून व नियतकालिकातून शेतकऱ्यांचे प्रश्न, समस्या मांडून शेतकऱ्यांच्या उत्थानाचे उपाय सांगितले आहेत. भटजी आणि शेटजी यांच्याकडून ग्रामीण शेतकऱ्यांचेच नव्हे तर सर्व ग्रामीण समाजाचे धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक शोषण कसे होत होते यावर आपल्या सुधारणा कार्याचा प्रारंभ सत्यशोधकांनी शिक्षणापासून केला. विधवा, केशवपन, सकेशा, पुनर्विवाह, निरक्षरता इत्यादी सामाजिक समस्या सत्यशोधक जलशातील वगातून मांडल्या गेल्या. स्त्रियां, शेतकरी, अस्पृश्य या वर्गातील लोकांना ब्राह्मणी धर्माच्या मानसिक, आर्थिक, धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करणे हे सत्यशोधक साहित्याचे उद्दिष्ट ठरले.

शतकानुतके स्त्रीच्या वाटयाला आलेले दुःख मनाला अस्वस्थ करते. त्यामुळे इथल्या पारंपरिक व्यवस्थेमध्ये काही मूलभूत फेरबदल व्हावेत असे सत्यशोधकी साहित्यातून सूचित करण्यात येते. राष्ट्रीय तारूप्य या कादंबरीतील कमला ही परावलंबीत्व झुगारून देते. तिला स्वतंत्र, आत्मनिर्भर सत्वाचा साक्षात्कार झाला आहे. ती वयाच्या पाचव्या वर्षीच विधवा झालेली आहे. ती महिला विद्यालयात शिक्षण घेऊन सुशिक्षित बनली होती. घरातील सावत्र आईच्या जाचाला कंटाळून घर सोडून जाते. सरदार धपाटे यांच्या माडीवरच्या एका खोलीत वीस वर्ष वयाची एक तरुणी आरशापुढे बसून कात्रीने केस कातरून घेत होती. या कामात तिचा हात नवीनच असल्यामुळे कातर बरोबर चालत नसे. त्यात आरशातले प्रतिबिंब उलटे दिसत असल्यामुळे तर कातरीची डावी बाजू खाली होई. त्यात तिला केस कात्रून घेण्याची फारच त्वरा झालेली दिसत होती! त्यामुळे कसे तरी ती केस आखूड करीत असे. कुठे चार बोटे तर कुठे आठ बोटे असे केस राखून सर्व केस तिने कातरल्यावर आरशात नीट न्याहाळून पाहू लागली. तो एकंदरीत विद्रुप झालेला चेहरा पाहून ती हासली! नंतर तिने हातातल्या सोन्याच्या बांगड्या काढल्या, काचेच्या बांगड्या फोडून त्याखिडकीवाटे फिकून दिल्या. कुंकू पुसून टाकले. नंतर अंगातले पोलके काढले. व शर्ट घातले. लुगडे फेडले व धोतर घातले. डोक्यावर काळी टोपी ठेवली. (मुकुंदराव पाटील : १९२८-२९ : ३) याप्रमाणे जुन्या विचारांना नाकारून नवीन विचार

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्वीकारते. पुढे स्वतः एकटे जगायचे म्हणून स्वतःचा स्वतंत्र रस्त्या निवडते. स्त्रियांचं हे धाडस विशिष्ट परिस्थितीमध्ये निर्माण होते. काही प्रश्न, काही समस्या स्वतःच उत्तरे व उपाय शोधतात याचे सूचन कादंबरीतून केले आहे.

बळीबा पाटील मधील सईबाई पुनर्विवाहाविषयी आधुनिक विचार मांडते. तिच्या मनात एकच दुःख आहे मैनाबाईचे. कारण मैनाबाई लग्नाच्या आठव्या दिवशीच विधवा झालेली होती. तिला वाटे की, स्त्रियांनी असे कोणते पाप केले आहे की, त्यांनी आयुष्यभर वैधव्यात, दुःखात आयुष्य घालवावे पुरुषांनी मात्र पत्नी मरताच पुनर्विवाह करावा. ती बळीबाला म्हणते, आपण जर आता आपल्या मैनाबाईचा पुनर्विवाह लावून दिला तर आपणास कोण काय करणार आहे? कारण आपली आता चांगली चढती आहे. पाच-पन्नास लोक सहज आपल्या मागे येईल. त्यातून मला पक्के वाटते की, ज्याप्रमाणे आपल्या उभयतांच्या मनात आले आहे. त्याचप्रमाणे ज्यांच्यात ही पुनर्विवाह न करण्याची चाल पडली आहे, त्यांच्याही मनात असेच आले असेल यात शंका नाही. (कृष्णराव भालेकर : ७७) आपल्या वाडवडिलांनी काय केले हे पाहण्यापेक्षा आपण स्वतःच एखादी गोष्ट किती चांगली किंवा किती वाईट हे ठरविले पाहिजे. वाडवडिलांनी काही चुकीचे केले म्हणून आपण त्यांचेच अनुकरण करणे योग्य नाही. म्हणजे सईबाई पुनर्विवाहासारख्या सुधारणांचा स्वीकार करू पाहणारी सुधारणावादी स्त्री रेखाटली आहे.

बळीबा पाटील या कादंबरीमध्ये आपल्या जीवनाचे सार्थक करण्यासाठी बळीबा पाटलाने भरवलेल्या सभेत बळीबाची मुलगी मैनाबाई आपले विचार व्यक्त करते. ब्राह्मण लोकांच्या हातात सत्तेमुळे सर्व अधिकार होता. त्यांनी आपल्या हितापुरते नियम व सुखाच्या सोई केल्या. तिच स्थिती तुमच्या सभेत आहे. जो तो आपले हित पाहण्यास झटेल तर आम्हा स्त्रियांविषयी आजच्या सभेत काहीतरी विचार व्हावयास पाहिजे. ज्याप्रमाणे तुम्ही ब्राह्मणांच्या दास्यत्वापासून मुक्त होऊ इच्छिता. त्याचप्रमाणे पुरुषांच्या जुवापासून स्त्रियांनी आपली सुटका करण्यास का न झटावे? तर ज्याप्रमाणे पुरुष घरात वागतो त्याप्रमाणे स्त्रियांस मोकळीक असावी. स्त्री पुरुषाने सारखे आनंदाने घरात वागत जावे. दोघांच्या मसलतीशिवाय कोणतीही गोष्ट कोणी करू नये. (कृष्णराव भालेकर : ९३) याप्रमाणे स्त्री-पुरुष समानतेविषयी आपली भूमिका मांडते. काळानुसार आपल्या आचरणात सुधारणा केली पाहिजे. मैनाबाई ही मात्र पुरोगामी विचारांची सुधारणावादी स्त्री आहे. तिची प्रत्येक कृती स्त्रियांच्या कल्याणासाठी दिसून येते.

चंद्रलोकीची विलक्षण रूढी या कादंबरीमध्ये पृथ्वीवर पुरुषवर्ग जी कामे करतात. ती सगळी कामे चंद्रलोकी स्त्रियां करतात. स्त्रियांची सर्व कामे पुरुष करतात. हा भेद फक्त व्यवहारापुरता दिसतो. तेथील तरुण म्हणजे स्त्रियां होय व तरुणी म्हणजे पुरुष आहेत. इथे स्त्रीपुरुष वर्गाची कर्तव्यभिन्नता वेगळी आहे. दादासाहेब चंद्रलोकीवरील तरुण स्त्रीच्या प्रेमात पडतात. लग्नाच्या प्रसंगी दादासाहेबास रितीरिवाजप्रमाणे हळद लावून पिवळे केले जाते. कान, नाक, पाय वगैरे अवयवात नाना प्रकारची मोजवान भूषणे अडकविली आहेत. डोक्यात एक चमत्कारिक घातला आहे. आणि तोडावरून एक जाळीदार रेशमी शालीचा पदर खाली सोडला आहे! तोंडावरील पदर बाजूस सारून इकडेतिकडे पाहणे अयोग्य-निर्लज्जपणाचे आहे. अशी पूर्वीच ताकिद मिळाली असल्यामुळे, दादासाहेब खाली मान घालून बोहल्यावर बसले आहेत. हातात एक सोन्याची पळी दिली आहे. (मुकुंदराव पाटील : १९११ : ७) याप्रमाणे मुहूर्त निश्चित करून दादासाहेबांची रवानगी अंतपूरात झाली. दादासाहेबांचे जिच्याशी लग्न झाले परवा ती मरण पावली. चंद्रलोकीच्या रूढीप्रमाणे दादासाहेबास मोठ्याने रडणे व तोंडावर मारून घेणे, डोके आपटणे, जमिनीवर लोळणे असे काही प्रकार करावे लागतात. चंद्रलोकीच्या रूढीप्रमाणे दादासाहेबास सर्व हिरवा पोषाख परिधान करावा लागतो. प्रेतास स्मशानात घेऊन गेल्यानंतर दादासाहेबास सहगमन करण्याविषयी सर्व लोक प्रार्थना करू लागले. तू खूशीने सहगमन करणार नाहीस तर तुला जबरदस्तीने चितेत घालावे लागेल. कारण तुझे शेंदडाचे तोंड शहरातील अहेव पतीच्या नजरेस न पडले पाहिजे. याप्रमाणे चंद्रलोकीची विलक्षण रूढी होती. पृथ्वीवर ज्याप्रमाणे जाचक रूढी,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

परंपराना स्त्रियांस सामोरे जावे लागते. चंद्रावर मात्र नेमके त्याविरुद्ध घडते. इथे पुरुषास सर्व बंधने सोसावी लागतात. स्त्रियांच्या दुःखाची जाणीव स्वानुभवातून आल्याशिवाय त्यांच्या जीवनातील समस्यांची, दुःखाची जाणीव होत नाही असे कादंबरीकाराला सूचित करायचे आहे. पारंपरिक रूढी, प्रथा कालबाह्य झाल्या पाहिजेत याची प्रचिती कादंबरीतून येते.

ढढाशास्त्री परान्ने या कादंबरीत वर्णजाणिवा जागोजागी विखुरल्या आहेत. आम्ही ब्राह्मण आहोत. आमचा वर्ण, कुळाचार श्रेष्ठ आहे. देवासला न्यायधीश एक मराठा गृहस्थ असतो. त्यांनी केलेला न्याय अगदी सत्य आणि निःपक्षपाती आहे. असे ढढाशास्त्री यांना वाटते. तो मराठा जातीचा आहे समजताच, काय म्हणता? त्याच्यापुढे आपणासारख्या ब्राह्मणांनी हात जोडून उभं राहायचं की काय? ब्राह्मण न्यायशास्त्री कोणी नाही? हरि! हरि! हा अधर्म! मला आपण अगोदरच असं सुचविलं असतं तर मी त्यास लवून नमस्कार मुळीच केला नसता. (मुकुंदराव पाटील : २००९: ९९) ब्राह्मणी वर्ण अहंकार यातून दिसून येतो. ज्या मराठा जातीच्या न्यायाधीशांनी योग्य आणि निःपक्षपाती न्याय केला, त्यांची जात कळल्याबरोबर ढढाशास्त्री त्याचा एकेरी उल्लेख करतात. वर्णजाणिव ही किती बुद्धी, विवेक, मारक होती हेच यातून सिद्ध होते.

तोबा तोबा! या कादंबरीतून सर्वधर्मसमभावता हे मूल्य सूचित होते. या कादंबरीतील सरस्वती हे पात्र सत्यशोधक विचारांचे प्रतिनिधित्व करते. हिंदूचा किंवा मुसलमानाचा धर्म वेगवेगळा आहे ही समजूत चुकीची आहे. जगावरील सर्व मानवाचा धर्म एकच आहे याचे वर्णन कादंबरीत येते. वरवरच्या वेषावर जाऊन जो तो धर्माचा अभिमान धरत आहे. हिरवा रंग किंवा भगवा रंग हा वरचा कपडा आहे! यात सत्यतत्त्व नाही. त्या आत राहणारा आत्मा सर्वांचा एक आहे. ! याला मायाळूपणाने ओळखणे हेच जगन्माताला ओळखल्याची खूण आहे. (मुकुंदराव पाटील : १९२४-२७ : ६९) दुसऱ्याचे कल्याण दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणे हाच समंजसपणा आहे. ईद, एकादशी, गायी कापणे, मशिदीपुढे वाद्य वाजवणे या गोष्टी कशा गौण आहेत. ईश्वराची आपण जर मुले आहोत. तर आपण एकमेकांशी गुण्यागोविदाने वागले पाहिजे. आपणा सर्वांचा देव एकच आहे असा सत्यशोधकी विचार कादंबरीत आला आहे.

भट्टांची भूत अवलाद या कादंबरीतील गजाननराव, मधुकर, रमाबाई, कुसुम ही पात्रे सत्यशोधकी विचारांचा पुरस्कार करणारी असल्याने जातिभेदाला विरोध करतात. ब्राह्मण स्वतःला सर्वात उच्च व श्रेष्ठ वर्णाचे म्हणून घेतात. गजाननराव म्हणतात, मधुकर जरी ब्राह्मणेत्तर असला तरी त्याचा स्वभाव, विद्वता या गोष्टी पाहिल्या म्हणजे ब्राह्मण-ब्राह्मणेत्तर हा वादच निर्माण होत नाही. त्याची विद्वता वगैरे आपणही कबूलच करता मग त्यांनी ब्राह्मणेत्तर असणं हाच गुन्हा त्याच्या सगळ्या सद्गुणांवर व दिव्यत्वावर पाणी सोडण्यास कारणीभूत होतो की काय? एखाद्याने ब्राह्मणाव्यतिरिक्त निराळ्या कुलात जन्माला येणे ही मुळीच अन्यायाची गोष्ट नाही आणि तेवढ्यावरून काय करता अखेर ब्राम्हणेत्तर. (कृष्णमूर्ती पोटफोडे : १९३१ : १०६) याप्रकारे गजाननराव हा ब्राह्मण असून त्याच्यामध्ये ब्राम्हणीवृत्ती नाही. तो कादंबरीमध्ये जातिभेदाला विरोध करतो. ब्राह्मणेत्तर विद्वान मार्मिक, ज्ञानी, चतुर असू शकत नाही हे गुण फक्त ब्राह्मणांचेच आहेत. हे गुण असलेली व्यक्ती ब्राह्मणेत्तर असली तरी त्याला मान्यता द्यायची नाही असे विचार त्याकाळी होते. भट्टांची भूत अवलाद या कादंबरीमध्ये जातीचे वर्चस्व किती खोल मनावर रुजलेले आहे. ब्राह्मण-ब्राह्मणेत्तरांना विद्वान असूनही जातीमुळे कसे कमी लेखत होते याचे चित्रण कादंबरीतून येते.

कथात्मक साहित्यातील पात्रे सामाजिक परिस्थितीविरुद्ध विद्रोह करणारी आहेत. नाकाचा मळा कथेतील रूपेगावचे सावकार गावच्या पाटील व तलाठ्यांशी संगनमत होऊन सरकारी दफ्तरात शेतीच्या गहाण खताएवजी शेतीच्या खरेदी खताची नोंद करून घेतो. सावकाराने आपली शेती गिळंकृत केल्याची वार्ता कोंडाजी पाटील यास

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

समजताच तो मरण पावतो. त्याचा मुलगा जयराम संतापाच्या भरात सावकारचे नाक कापतो. कर्जनिवारण कायद्याचा व्यावहारिक उपयोग कसा करून घ्यावा हे मी आज इथं सर्वांना दाखविणार आहे. अनेकांच्या हितासाठी एकानं हानी सोसणं आवश्यक आहे. अहिंसा देखील मला मान्य आहे. जयरामांचे एवढे वाक्य पुरे होते तोच त्याने खिशांतला चाकू बाहेर काढून तात्यासाहेबांचे नाक चटकन कापून घेतले. (सं.अरूण शिंदे : २००९ : ८) याप्रमाणे जयराम न्याय मिळवण्यासाठी प्रास्थापित परिस्थितीविरुद्ध विद्रोह करतो. अन्याय होत असेल तर त्याला प्रतिकार हा केलाच पाहिजे कोणीतरी पुढाकार घेणे गरजेचे आहे याची वस्तुनिष्ठ मांडणी या कथेत येते.

रुई-राम कथेमध्ये स्त्री-पुरुषांच्या समान हक्काविषयी विचार मांडला आहे. या कथेतील रामराव ठसापूरच्या जहागीरदाराचा मुलगा असतो. रामरावाच्या अंगी बोलकेपणाचा गुण असल्यामुळे कॉलेजात सर्व विद्यार्थ्यांवर त्याची मोठी छाप असते. विलायतेस तीन वर्षे राहून बॉरिस्टरची परीक्षा पास होऊन आल्यामुळे आधुनिक विचार त्यांच्या मनात रुजलेले असतात. ही व्यक्तिरेखा कथेमध्ये स्त्री-पुरुष समतेचा पुरस्कार करते. एका समारंभात म्हणतात, स्त्री ही पुरुषांप्रमाणेच समान हक्काची आणि योग्यतेची गृहदेवता आहे. स्त्रियां पुरुषांच्या शुभासाठी वटसावित्री व्रते करतात. तर पुरुषांनीही स्त्रियांच्या शुभासाठी एकादे व्रत कां करू नये? मला वाटते रुई-राम नावाचे व्रत प्रचारात आणले पाहिजे. (सं.अरूण शिंदे : २००९ : ५४) हे ऐकून स्त्रीपुरुष समानतेसाठी झटणाऱ्या विमलाबाई टाळ्या वाजवतात. पुढे स्त्री पुरुषांच्या हक्काविषयी लढणाऱ्या रामरावाशी विवाहबद्ध होतात. याप्रमाणे स्त्री पुरुष समतेचा विचार कथेमध्ये येतो.

मी माझी नव्हेच या कथेमध्ये मुकुंदराव पाटील यांनी आंतरजातीय विवाहाची आवश्यकता सूचित केली आहे. या कथेतील सुमन लग्नानंतर तीन महिन्यात विधवा होते. मामा सुधारक विद्वान असल्याने त्यांच्या सहवासात येते. सुमा बारा तेरा वर्षांची होईपर्यंत गंगापूरस राहिली. त्या अवधीतच तिचा परिचय शेजारच्या देवरावाशी होतो. सुमेला देवराव देवाप्रमाणे भासून ती त्याच्याशी लग्न करायचे ठरवते. सुमा ही ब्राह्मण असल्याने घरातून विरोध होतो. आईस म्हणते, शिकलेला माणूस कुलशिलवानच असतो, तो सद्गुणीच असतो, तो पत्नीस सुख देणाराच असतो असे नाही. तुला वाटत देवराव दरिद्री आहे पण आई तो अंतःकरणाचा उच्च आणि प्रकृतीचा श्रीमंत आहे. (मुकुंदराव पाटील : १९३३ : ७) सुमा आधुनिक विचारसरणीची असल्यामुळे कुणबी देवरावाशी पुनर्विवाह करते. बदलत्या परिस्थितीत शिक्षणामुळे जागृत झालेल्या मध्यमवर्गीय स्त्रीचे चित्रण आले आहे. ब्राह्मण-कुणबी आंतरजातीय विवाह, प्रेमविवाह, आणि पुनर्विवाहाची आवश्यकता लेखकाने व्यक्त केली आहे.

सत्यशोधक साहित्याची प्रेरणा लोकांची दुःख मुक्ती करणे, त्यांना सत्यज्ञान देणे ही होती. या साहित्याच्या लेखनाचा केंद्रबिंदू शेतकरी, स्त्रियां, अस्पृश्य, कष्टकरी वर्ग हा होता. या वर्गाची उन्नती व्हावी, सुधारणा व्हावी या प्रकारची मांडणी सत्यशोधक साहित्यातून झाली. ग्रामीण भागातील शेतकरी व कारागीर वर्ग यांच्या दैन्याची व शोषणाची मीमांसा करून या दैन्याची व शोषणाची कारणे ब्राह्मणी वर्चस्वात व नेतृत्वात आहेत हे ओळखून या साहित्याद्वारे समाजप्रबोधन घडवून आणायला सुरुवात झाली. ग्रामीण शेतकऱ्यांचेच नव्हे तर सर्व ग्रामीण समाजाचे धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक शोषण कसे होत होते यावर या साहित्याने प्रकाश टाकला. सत्यशोधकी साहित्यातील प्रबोधनामुळे माणसाच्या बुद्धिला, प्रतिमेला नवी दिशा मिळाली.

निष्कर्ष :

- १ महात्मा फुले यांनी सुरू केलेली खालच्या वर्गातील लोकांचे हक्क, अधिकार त्यांना मिळावेत यासाठीची चळवळ म्हणजे सत्यशोधक चळवळ होय. याच सत्यशोधक चळवळीचे तत्त्वज्ञान स्विकारून साहित्य लेखन झाले. ते साहित्य म्हणजे सत्यशोधक साहित्य होय.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- २ सत्यशोधक तत्त्वप्रणाली प्रामुख्याने बहुजन समाजाच्या उत्थानाची मांडणी करते. ज्यामध्ये शेतकरी, शेतमजूर, पारंपरिक व्यवसायिक, अस्पृश्य समाज यांच्या दुःखाचे निवारण करणारी वैचारिक आणि प्रत्यक्ष कृती करणारी चळवळ आकाराला आली.
- ३ सर्व मानव एक, त्याच्यातील जातिभेद, राष्ट्रभेद किंवा खंडभेद खोटे आहेत. मनुष्याच्या जन्माने त्याचे श्रेष्ठत्व किंवा नीचत्व ठरत नाही. कारण जन्मतः सर्व माणसे सारखीच असतात. लिंगभेदावर आधारलेली माणसांमधील विषमतादेखील अन्याय आहे. सत्यशोधक विचारप्रणालीने विविध प्रकारच्या विषमता, अन्याय, शोषणव्यवस्था, नाहीशी करून सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक समतेचा आग्रह धरला.
- ४ सत्यशोधक साहित्य प्रवाह आपल्या साहित्याच्या केंद्रस्थानी तत्कालीन वास्तव जीवनाची मांडणी करत असतानाच प्रस्थापित व्यवस्थेच्या वर्चस्ववादी वृत्तीला नकार देतो.
- ५ दृष्टांचा विनाश व सृष्टांचा विजय हे सूत्र साहित्यातून व्यक्त होते. सत्यशोधक चळवळीला अभिप्रेत असलेल्या तत्त्वप्रणालीला केंद्रवर्ती ठेवून कादंबरीची रचना केली आहे. उदा. भट लोकांविषयी सावध राहून कुठल्याही कामात त्याचा सल्ला मसलत घेवू नये असे होळीची पोळी कादंबरीत गंगाराम जाणुजीचा मुलगा राणोजीला सांगतो.
- ६ सत्यशोधकी साहित्याने सत्यशोधकी तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केला. ज्या तत्त्वज्ञानात धर्म, वंश, जात, लिंग यातून निर्माण होणाऱ्या भेदाला स्थान नाही. तर माणसाचा विचार माणूस म्हणून झाला पाहिजे याला महत्त्व आहे.
- ७ सत्यशोधक कथात्मक साहित्यातून सर्वधर्मसमभावता हे तत्त्व सूचित होते. जगावरील सर्व मानवाचा धर्म एकच, दुसऱ्याच कल्याण दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणं हाच समंजसपणा आहे. ईद, एकादशी, गायी कापणे, मशिदीपुढे वाद्य वाजवणे या गोष्टी गौण स्वरूपाच्या आहेत. ईश्वराची आपण लेक्रे आहोत. तर आपण एकमेकांशी गुण्यागोविदाने वागले पाहिजे. आपणा सर्वांचा देव एकच आहे असा सत्यशोधक दृष्टिकोन या साहित्याने दिला.
- ८ धर्म, वर्ण यांच्यातील पारंपरिक व आधुनिक संघर्ष कादंबरीमध्ये आला आहे. जातिभावनेच वर्चस्व त्या काळात समाजमनावर होते. जातजाणीव नष्ट झाली पाहिजे याची प्रचिती सत्यशोधक साहित्यातून येते.
- ९ स्त्री ही भोगदासी, दुबळी आहे. ती संरक्षणीय, प्रदर्शनीय आहे. ती अविश्वासू व चंचल आहे असा पारंपरिक स्त्रीविषयी दृष्टिकोन या साहित्याने मोडीत काढला. पुर्नविवाहासारख्या आधुनिक विचारांचा स्वीकार करणारी, स्त्री-पुरुष हक्कासाठी लढणारी स्त्री चित्रित केली.

संदर्भग्रंथ :

१. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री २००९ मराठी विश्वकोश खंड १८, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई.
२. भाटवडेकर, मो. वि. २००७ व्यावहारिक मराठी शब्दार्थ कोश, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
३. फडके, य. दि. १९९१ महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई.
४. (सं.) बागल माधवराव १९३३ सत्यशोधक हीरक महोत्सव ग्रंथ, राष्ट्रीय संघटक, समता सैनिक दल, डॉ. आंबेडकर कॉलनी, लष्करी बाग नागपूर.
५. पाटील, मुकुंदराव १९२८-१९२९ राष्ट्रीय तारुण्य दीनमित्र प्रेस तरवडी.
६. रायकर, सीताराम (सं.) कृष्णराव भालेकर समग्र वाङ्मय महात्मा फुले समता प्रतिष्ठान, पुणे प्रथमावृत्ती
७. पाटील, मुकुंदराव १९११ चंद्रलोकीची विलक्षण रूढी दीनमित्र प्रेस तरवडी.
८. पाटील, मुकुंदराव २००९ वैकुंठाहून मृत्यूलोकी पुनरागमन ढबूशास्त्री परान्ने दीनमित्र प्रेस, तरवडी.

आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र (दि. १२ जानेवारी २०१८)

विषय : आजच्या संदर्भात वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

९. पाटील, मुकुंदराव १९२४-१९२७ तोबा तोबा! दीनमित्र प्रेस तरवडी.
१०. पोटफोडे, डी.कृष्णमूर्ती १९३१ भट्टांची भूत अवलाद सुबोध ग्रंथमाला प्रकाशन, अमरावती प्र.आवृत्ती.
११. शिंदे, अरूण(सं.)२००९ मुकुंदराव पाटील यांच्या निवडक कथा दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती, तरवडी प्रथमावृत्ती.
१२. पाटील, मुकुंदराव १९३३ मी माझी नव्हेच दीनमित्र प्रेस तरवड

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मराठी ग्रामीण आणि दलित साहित्यातील वैचारिकता

प्रा. डॉ. महावीर विठ्ठल कांबळे

मराठी विभाग प्रमुख, कृष्णा महाविद्यालय, रेठरे बु।।, ता. कराड, जि. सातारा

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये विशेषतः 1960 नंतर मराठी साहित्य प्रवाहामध्ये जे दोन प्रभावी वाङ्मय प्रकार उदयास आले ते म्हणजे ग्रामीण आणि दलित! या दोन्ही वाङ्मय प्रवाहाविषयी आजपर्यंत अभ्यासक समीक्षकांनी बरेच लेखन केलेले आहे, विचार व्यक्त केले आहेत. अर्थात हे विचार या दोन संज्ञांचे वेगळेपण टिकवून करण्यात आले आहेत. खरेतर ग्रामीण आणि दलित जीवन एकाच ठिकाणी एकाच पार्श्वभूमीवर आकाराला येते. ग्रामीण भागाचाच एक अविभाज्य घटक म्हणून दलित जीवनाकडे आपल्याला पहावे लागते. गावकुसा बाहेरील दलित जीवनाचे सहकार्य घेऊनच ग्रामीण जीवनाचे वर्तुळ पूर्णत्वास येते. यामुळे ग्रामीण आणि दलित या संकल्पना परस्परपूरक असलेल्या दिसून येतात. हे जरी खरे असले तरी ग्रामीण साहित्याच्या जनकत्वाचा मान म. जोतीराव फुले यांना तर दलित साहित्याच्या जनकत्वाचा मान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना दिला जातो. या दोन्ही विचारवंतांच्या कार्याचा कालखंड जरी वेगळा असला तरी या दोन्ही विचारवंतांच्या विचारांची आणि कार्याची वाटचाल ही एकाच दिशेने जाणारी होती. म. जोतीराव फुले यांच्या विचार कार्यापासून प्रेरणा घेऊन, त्यांना आपला आदर्श मानून, गुरुस्थानी मानून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या विचार-कार्याची वाटचाल केली. हे सर्वज्ञात आहे. याचा विचार करता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे म. जोतीराव फुले यांच्या विचारांचे वारस! या अर्थाने ग्रामीण आणि दलित साहित्याच्या जनकत्वाचा मान या दोन्ही विचारवंतांकडे एकत्रित जायला हवा होता. मात्र वस्तुस्थिती तशी दिसून येत नाही.

शोषित, पिडीत मग तो ग्रामीण असो वा दलित त्याचा सर्वांगीन विकास हे सूत्र या दोन्ही विचारवंतांचे होते. ग्रामीण-दलित साहित्याच्या बाबतीत या दोन्ही विचारांची सांधेजोड साहित्याच्या अभ्यासक समीक्षकांनी करणे गरजेची होती. मात्र तशी ती झालेली दिसून येत नाही.

म. जोतीराव फुले आणि त्यांच्या समकालीन त्यांच्या विचारांच्या प्रभावाखालील तत्कालीन साहित्यिकांनी खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक पिळवणूकीची, त्यांच्या अंधश्रद्धेची दुःखे साहित्यात नव्यानेच मांडली. "वाङ्मय निरपेक्ष सामाजिकतेचे पूर्णत्वाने आकलन झाल्याशिवाय वाङ्मयात अविष्कृत झालेल्या सामाजिकतेचे मर्मस्पर्शी आकलन होणार नाही." अर्थात वाङ्मय निरपेक्ष सामाजिकता म्हणजे आपल्या आवती भोवती असलेले सामाजिक वास्तव होय. हे वास्तव ओळखूनच म. फुले यांनी धार्मिक कर्मकांडावर 'तृतीयरत्न' च्या माध्यमातून प्रकाश टाकला. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' मधून त्यांनी शेतकरी वर्गाचे दुःख वेशीवर टांगले, तर सार्वजनिक सत्यधर्माची स्थापना करून मानवाला खरा धर्म सांगितला. हे सर्व घडले कारण त्यांना वास्तव सामाजिकतेचे भान आले म्हणून! या भानातूनच त्यांना वैचारिक साहित्य निर्मितीची मर्मदृष्टी प्राप्त झाली. त्यांनी आपली जीवन-मुल्ये निश्चित केली. त्यांची सांगड आपल्या जीवनांमध्ये घातली. त्यांना आपल्या वैचारिक भूमिका ठामणे घेता आल्या. आपल्या मुल्य धारणांची कसोटी ही याच समाजात लागत असते. आपल्या वैचारिक भूमिकेवर, आपल्या मूल्यधारणांवर आणि आपल्या कर्तृत्वावर समाजाचा दर्जा अवलंबून असतो. आणि हा दर्जा उंचावण्याचे कार्य कलावंत साहित्यिक, समीक्षक आणि विचारवंत करत असतात म्हणून या तिघाही घटकांचे सामाजिक व वैचारिक पुरेशे आकलन होणे गरजेचे असते. "समाजाच्या प्रगतीचे व परिवर्तनाचे मर्मकशात आहे; कोणकोणत्या आक्रमणांमुळे हया मर्मावर आघात होतात आणि त्याचे परिणाम समाजाला कसे भोगावे लागतात हया सान्या बाबी निदान त्यांनी तरी समजून घेतल्या पाहिजेत." आपल्या महाराष्ट्राचा विचार करता आपल्याला सामाजिक विचारवंतांची परंपरा निश्चितच आहे. म. जोतीराव फुले, लोकहितवादी, आगरकर, न्या. रानडे, र.धो. कर्वे,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

छ. शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इ. उल्लेख या निमित्ताने करावा लागेल. एक वैचारिक समृद्ध प्रबोधनाची परंपरा! परंतु आपल्या समाजात या ना त्या कारणाने हा विचार म्हणावा तसा रुजलेला दिसून येत नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात पारतंत्र्यामुळे हा विचार गौण मानला गेला. परंतु स्वातंत्र्यानंतर सुद्धा या विचाराला अनेक अडथळ्यांच्या शर्यतींना तोंड देत पुढे जावे लागत आहे. विज्ञाननिष्ठेचा अभाव आणि बुद्धिप्रामाण्य वादाचा न केलेला स्विकार अशी दोन प्रमुख कारणे या अवस्थेला कारणीभूत आहेत. या संदर्भात 'महाराष्ट्रातील सुधारणावादाची शोकांतिका' या लेखात ह.श्री. शेणोलीकर म्हणतात, "चिपळूणकर- टिळकांनी आपल्या इतिहासाधिकृत अहंगंडाला इंग्रज विरोधी राष्ट्रवादाचे रूप दिले. ही राजकीय दृष्ट्या योग्य गोष्ट झाली, पण या भावनात्मक राष्ट्रवादाने इंग्रजविरोध म्हणजे पाश्चात्य कल्पनांना विरोध असे समीकरण बांधून आपल्या जन्मापासूनच आधुनिकतेची वैर आरंभिले. दुबळ्यांचा अहंभाव उपकारक ठरण्याऐवजी उपद्रवकारक ठरतो तो असा. हे वैर तिथेच संपले असे नाही. टिळक युगातच नव्हे, तर गांधी युगातही या राष्ट्रवादाने नवे विचार, नव्या कल्पना यांना विरोध करण्याचा आपला वारसा चालवला, एवढेच नव्हे तर स्वातंत्र्योत्तर काळातही दिवसेंदिवस आक्रमक बनत चाललेला हा जातीयवादी राष्ट्रवाद आधुनिक प्रगतीशी राष्ट्रप्रेमाच्या नावाखाली सतत वैर धरून वागत आहे..... व्यक्तिवाद, बुद्धिवाद, ऐहिक मानवतावाद या मुलतत्वांची शास्त्रशुद्ध रूपे महाराष्ट्रीय समाजाला त्या काळी (व आजही) मानवली नाहीत..... म्हणूनच आज या देशाला हवी असलेली आधुनिकता पूर्णांशांने म्हणा वा सिध्द स्वरूपात म्हणा, आमच्या ठिकाणी बिंबलेली नाही, हीच खरी या सुधारणा वादाची झालेली शोकांतिका होय"

म. फुले यांच्या पासून प्रेरणा घेऊन निर्माण झालेल्या आजच्या ग्रामीण साहित्यात व्यक्तीपेक्षा समूहाला महत्त्व आले. गावगाडा, चालीरीती, रूढी परंपरा, यात्रा- जत्रा, अलुते- बलुतेदार यांची नव्याने मांडणी होऊ लागली. हे साहित्य सांस्कृतिक, धार्मिक कोषामध्ये अडकत गेले. ग्रामीण जनतेचे खरे प्रश्न, समस्या, शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था, रोगराई, शेतविषयक प्रश्न, अडचणी यांची मांडणी झाली. परंतु ती कमी प्रमाणात! शेतकऱ्यांच्या समस्या शासनाने सोडवून, नैसर्गिक आपत्तीने होणारे नुकसान त्याची भरपाई शासनाने दयावी, अशा स्वरूपाची मांडणी होतांना दिसत नाही. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, त्यांच्या कारणांचा उहापोह साहित्यात दिसत नाही. शेतमजूर, भूमिहिन, वेठबिगार, स्त्रिया, भटक-विमुक्त, मागते, अलुते, बलुतेदार, दुष्काळ, चारापाणी यांचाही विचार, मांडणी म्हणावी तितकी झाली नाही. ग्राम संस्कृतीचे राजकारण, समाजकारण, हेवेदावे, जाती- पाती, भांडवलदार, सावकार, उत्पादक, दलाल, सोयी-सवलती या सर्वांवर शासनाचे नियंत्रण नाही याचा विचार ग्रामीण साहित्यात जोरकसपणे व्हायला हवा पण तसा तो होतांना दिसत नाही. म. जोतीराव फुले यांच्या वैचारिक आधिष्ठानापासून ग्रामीण साहित्याचा लोलक दूर जात असल्याचा जाणवतो. सैध्दांतिक पातळीवर विचार करता कोणत्याही स्वरूपाच्या वाङ्मयीन व्यवहारामागे लेख, वाचक आणि टीकाकार यांच्यातील असणारे परस्पर हितसंबंध या संबंधाचे होणारे ध्रुवीकरण यामुळे हे सर्व काही होत असावे असे वाटते. लेखनांसाठी कोणते तत्व अंगिकारायचे, त्याचे बरे- वाईट व्यवहारिक संबंध तपासायचे आणि मग पुढील सर्व व्यवहार सोपस्करपणे पार पाडावयाचा असा विचार यामागे असल्याकारणाने ही वैचारिक फारकत कळत न कळतपणे झाल्याची दिसून येईल. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्य समिक्षेच्या वैचारिकतेचे जे स्वरूप आज आपल्यापुढे आहे त्यावरून ती फार काही वैचारिक जबाबदार समिक्षा आहे असे वाटत नाही.

शेती हा ग्रामीण - दलित जीवनाचा मुलाधार आहे. म्हणून वरील सर्व बाबींचा, समस्यांचा विचार साहित्यातून मोठया प्रमाणात येणे गरजेचा आहे. मराठी साहित्याच्या निर्मितीपासून आजपर्यंत समानतेचे तत्व- विचार सापडत नाहीत. समाजामध्ये विषम व्यवस्था प्रस्थापित करण्याचे काम प्रस्थापित वर्गातील सुधारक, विचारवंत, भांडवलदार, सत्ताधीश, धर्मप्रमुख, राजकारणी यांनी केले आहे. या सर्वांसमोर

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

निर्णयक्षमता, ध्येयवाद नसल्याचे दिसते. म. जोतीराव फुले, छ. शाहू महाराज, डॉ. आंबेडकर यांचे कार्य व विचार पाहता त्यांनी समाज जोडण्याचे काम केले. यामुळे नवे तत्वज्ञान, नवी समाजरचना, नवी मुल्यव्यवस्था, नवी संस्कृती हळूहळू उदयास येत होती. सत्यशोधक चळवळ, आंतरजातीय विवाह, जाती निर्मुलन, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मुल्यांच्या विचारांची निर्मिती, अंधश्रद्धा, वाईट कृती-प्रवृत्ती हळूहळू निघून जात होत्या आणि समाजातील दुभंगलेपण संपत होते. परंतु प्रस्थापित व्यवस्थेने या प्रगतीमध्ये वेळोवेळी बांध घालण्याचा प्रयत्न जरी केला तरी सुध्दा या परिवर्तनाच्या प्रवाहामुळे बहुजन समाज तारला गेला असे म्हणावे लागेल, "साहित्यातले समाजभान हे लेखकांच्या- वाचकांच्या जाणीव-नेणिवांतून आलेले असते. व्यक्तिमन आणि समाजमन यातला संबंध गुंतागुंतीचा असतो. एखादया समाजातील व्यक्तींचे परस्परांशी असलेले संबंध, व्यक्तींचे समूहांशी असलेले संबंध कशा प्रकारचे आहेत हे कळणे म्हणजे समाजभान, समाजाची काही एक व्यवस्था, संस्कृती सामाजिक आणि व्यक्तिगत व्यवहारातली प्रतीक सृष्टी आणि प्रत्यक्ष वागणे याचा अर्थ लावल्याशिवाय समाजभान येत नाही." यावरून कोणतेही वाङ्मय समाजापासून दूर राहून जिवंत राहू शकत नाही. समाजातील हालचाली, चळवळी, घडामोडी टिपणारा साहित्यिक असतो. सामाजिक जाणिवांचा तो एक प्रकारे वाहकच असतो. परंतु "घरात बसून रोमॅटिक चष्मे लावून जेवढे दिसेल तेवढेच ग्रामीण सृष्टीचे चित्रण मराठी वाङ्मयाने केले आहे. या साहित्याजवळ समाजावर संस्कार करण्याचे, जीवनाला प्रेरणा देण्याचे सामर्थ्य फारच कमी होते." या बाबतीत दलित साहित्याचे वेगळेपण जाणवते.

दलित साहित्य हे नेहमीच साहित्याच्या क्रांतीकारी शक्तीचा आग्रह धरते. हा आग्रह सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेशी निगडीत आहे. क्रांतिकारक मुल्यांना पचवून जाणिवांचे क्षेत्र विस्तृत व समृद्ध करणे हे साहित्याचे ध्येय असावे, असे या साहित्याला वाटते. ही साहित्यातील क्रांती ही केवळ तांत्रिक रचना बंधाची असता कामा नये, तर ती मानवी वृत्तीची आणि आशयाची हवी. कारण व्यक्तिमन व समाजमन घडविण्याचे, बदलविण्याचे सामर्थ्य क्रांतिकारक साहित्यामध्ये असते असा ठाम विश्वास दलित साहित्य व्यक्त करते. म्हणून ते साहित्यिकांचा 'क्रांतीचे स्फुल्लिंग' म्हणून गौरव करते. कारण समाज धारणेत साहित्याचा फार मोठा वाटा असतो. साहित्याची सामाजिकता अपरिहार्य असते आणि माणूस हा समाजाचा मध्यवर्ती केंद्र असतो. म्हणून वि.स. खांडेकरांनी साहित्याला सामाजिक शक्ती मानली आहे. या संदर्भात ते म्हणतात, "अभिजात वाङ्मय माणसाला कधीही स्वप्नाळू बनवीत नाही. जगाचे व जीवनाचे सत्य स्वरूप ते त्याच्यापासून लपवून ठेवीत नाही. जातिवंत ललित वाङ्मय हे मनुष्याला जागे करणारे स्वप्न असते. त्या वाङ्मयात स्वप्न सृष्टीचे सारे सौंदर्य भरलेले असते. त्या सौंदर्यातही एक प्रकारचे सामर्थ्य असते. ते सामर्थ्य माणसाला विचार करायला लावते, धीर देते. जीवन कसे आहे हे तर दाखवतेच; पण ते कसे असावे याची चित्रेही त्याच्या डोळ्यापुढे उभे करते." यातून अभिजात वाङ्मय व समाजजीवन समांतर चालत राहत असल्याचे जाणवते. समाज जीवनाशी संबंधीत असणाऱ्या सामाजिक चळवळीतून दलित साहित्याचा जन्म झाला. ग्रामीण साहित्य चळवळीचे अधिष्ठान सुध्दा वेगळे काय आहे? तर म. जोतीराव फुले हेच ग्रामीण साहित्याचे अधिष्ठान आहेत त्यांना वैचारिक अधिष्ठान मानून खऱ्या अर्थाने स्विकारले तरच ग्रामीण साहित्याची वैचारिक पातळी वाढेल. शेवटी भारतीय समाज हा शेतीप्रधान आहे. या देशात वित्तीय शहाणपण वाढले, मातीच शहाणपण मोडले. सावकार, भांडवलदार, दलालांचे प्रस्थ माजले, प्रस्थापित व्यवस्थेने वरील प्रवाहांच्या प्रगतीमध्ये वेळोवेळी बांध घालण्याचा प्रयत्न केला. पण फुले-आंबेडकरांच्या विचार धारणेमुळे हा प्रवाह तरला गेला. या प्रवाहातील प्रश्नांची, समस्यांची नोंद साहित्यिकांनी- विचारवंत समिक्षकांनी, नव्याने घेणे गरजेचे आहे. तरच हे दोन्ही साहित्य प्रवाह कात टाकून नव्या जोमाने वाटचाल करतील अशी अशा वाटते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संदर्भ :-

- 1) डॉ. देशमुख अरुणा –साहित्याचे मर्मबंध
- 2) ह.श्री.शेणोलीकर-‘महाराष्ट्रातील सुधारणावादाची शोकांतिका’- साहित्य – विचार आणि समाज चिंतन, संपा. भा. शं. भणगे मुंबई.
- 3) डहाके वसंत आबाजी –मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती
- 4) डॉ. गोखले म.वि.-साहित्य तरंग

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सत्यशोधक चळवळीचे वैचारिक वाङ्मय

प्रा. डॉ. प्रदीप पाटील

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, मिरज

प्रास्ताविक :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात सत्यशोधक चळवळ ही परिवर्तनवादी सामाजिक चळवळ आहे. 24 सप्टेंबर, 1873 रोजी महात्मा फुल्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसोबत सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून सत्यशोधक चळवळीला संस्थागत रूप दिले. धर्मसत्तेखाली भरडत असलेल्या व अर्थसत्तेच्या चरख्यातून पिळून निघत असलेल्या गरीब, कष्टकरी, स्त्री, शेतकरी, कामगार, शुद्र, अतिशुद्र यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी सत्यशोधक चळवळीने आपल्या लढ्याला वैचारिक अधिष्ठान देऊन लोकजागृती करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात साहित्यनिर्मिती केली. महात्मा फुले यांच्या कार्याचा, त्यांच्या लेखनाचा व विचारसरणीचा प्रभाव सत्यशोधक कार्यकर्त्यांवर पडला. यामुळे मराठीमध्ये अन्वेषक दृष्टीच्या साहित्यिकांची परंपरा निर्माण झालेली आहे. त्यांच्यानंतर सत्यशोधक कार्यकर्त्यांनी मराठी भाषिक प्रदेशात खेड्यापाड्यांपर्यंत सर्वदूर चळवळीचा प्रचार व प्रसार केला. त्यांनी प्रस्थापित विषम शोषणकारी व्यवस्था बदलण्यासाठी विविध आयुधे वापरून लोकमानसाला विचारशील व कृतीशील बनविण्यासाठी सामाजिक वास्तवाचा अन्वायार्थ लावणारी विपूल साहित्य निर्मिती केली. सामाजिकता, प्रबोधनात्मकता, मूल्यात्मकता केंद्रस्थानी असणाऱ्या या सत्यशोधकीय वैचारिक वाङ्मयाने मराठी साहित्यामध्ये मोलाची भूमिका बजावली आहे. अशा सत्यशोधक चळवळीचा आणि चळवळीतून आलेल्या वैचारिकतेचा आढावा प्रस्तूत निबंधात घेण्यात येणार आहे.

सत्यशोधक चळवळीची वैचारिकता :

अब्बल इंग्रजीच्या कालखंडात इंग्रजी वाङ्मयाच्या प्रभावाने मराठी साहित्यात वैचारिक वाङ्मयाची निर्मिती झालेली आहे. या वैचारिक वाङ्मयातून मध्यमवर्गीय समाजजीवनाशी निगडित विषय हाताळले गेले. त्यामुळे मराठी साहित्यात साचलेपण निर्माण झाले होते. हे साहित्य सर्व मराठी माणसाच्या समग्र जीवनजाणिवांना आपल्या कवेत घेऊ शकले नाही. याउलट बहुजन समाजाचे जीवन साहित्याचा विषय होवू शकतो, हे आपल्या साहित्यातून जोरकसपणे मांडून महात्मा फुले यांनी बहुजन समाजाच्या प्रश्नांची, समस्यांची भेदक जाणिव व तीव्रता मराठी साहित्याला प्रथम करून दिली. याच दिशेने सत्यशोधक चळवळीचे वैचारिक वाङ्मय विकसित झाले आहे.

धर्म आणि धर्मग्रंथांची बुद्धीवादी चिकित्सा करण्याचे सर्व श्रेय सत्यशोधक चळवळीला जाते. धर्माचा उगम आणि विकास मानवी हृदयात आहे. निती आणि सदाचार म्हणजेच धर्माचरण असे महात्मा फुले यांचे मत होते. धर्म, वंश, लिंग, जात, प्रदेश व भाषा यांच्या मर्यादा ओलांडून माणसाच्या विश्वकुटूंबाचा विचार सर्वप्रथम फुल्यांनी मांडलेला आहे. त्यांचा हा विचार मुकुंदराव पाटील यांनी 'हिंदू आणि ब्राम्हण' या ग्रंथात पुढे नेला आहे. तसेच वैदिक यज्ञातील हिंसा, निर्दयता, मद्यपान, वेदाचार पंडीत धोंडीराम कुंभार यांनी उघड केला आहे. धर्मशास्त्र म्हणजे ब्राम्हणाची शेती, मनात तेच जे धर्मशास्त्रात, जसे ब्राम्हण तसे धर्मशास्त्र अशी टीका कृष्णराव भालेकर यांनी 'शस्त्राधार' या ग्रंथात केली आहे. हरिभाऊ यांच्या 'पुराणातील गडबडागुंडा' या ग्रंथात चैत्र महिण्यातील वृत्ताची चिकित्सा करून त्या मागील कालबाह्यता साधार विवेचन केली आहे. तर मोतिराम वानखेडे यांनी 'गायत्री मंत्र' या ग्रंथामध्ये गायत्री मंत्राचा अर्थ व अधिकार सांगून बदलत्या काळात गायत्री मंत्राऐवजी शिक्षणाचा मंत्र घ्या, असे म्हटले आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

भिक्षुकशाहीवर हल्ला चढवणे हे सत्यशोधक चळवळीतील वैचारिकतेचे एक महत्वाचे अंग आहे. देव आणि धर्मविषयक बाबींमुळे ब्राम्हणांची मध्यस्थी शोषण व गुलामगिरी निर्माण करते. त्यामुळे धार्मिक क्षेत्रात समता आणि समानतेच्या स्थापनेसाठी मध्यस्थांच्या समुळ उच्चाटनाचा कांतीकारी विचार सत्यशोधक चळवळीने मांडला. शंकर कृष्णाजी खाकुर्डीकर यांच्या 'भिक्षुकांचे कुरण व गरिबांचे मरण' या लेखात वाढलेल्या भोजनभाऊ संस्कृतीचे च एदीपणाचे वर्णन आलेले आहे. हिंदू समाजाच्या न्हासास देवळे कारणीभूत आहेत, म्हणून सत्यशोधकीय वैचारिक लेखनात देवळांच्या स्वरूपावर अभ्यासपूर्ण मांडणी केली आहे. त्यांनी पारंपरिक देव व धर्म यांचे अस्तित्व नाकारले. प्रबोधनकार केशव सिताराम ठाकरे यांनी 'देवळाचा धर्म आणि धर्माची देवळे' या ग्रंथात देव निर्माण झाल्यानंतर देवळे आणि देवळानंतर देवाची पूजा करणारे मध्यस्थ निर्माण झाले. या मध्यस्थांनी आपला भिक्षुकशाहीचा धर्म वाढविण्यासाठी देवसंख्या वाढविली, असे मौलिक विचार त्यांनी मांडले.

सत्यशोधक चळवळीतून आलेल्या वैचारिक वाङ्मयाने चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेची अभ्यासपूर्ण चिकित्सा केली आहे. माणसाला गुलाम बनविणाऱ्या वर्णव्यवस्थेविरुद्ध सामाजिक कांतीचा मार्ग या सत्यशोधक चळवळीच्या वैचारिकतेने स्वीकारलेला दिसतो. 'भ्रष्ट ब्राम्हण श्रेष्ठ' या ग्रंथात हरिभाऊ चव्हाण यांनी धर्माच्या नावाखाली समाजात रुढ असणाऱ्या अनिष्ट अवतार कल्पनेतील फोलपणा विषद करून भारतीय समाजातील चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेची निर्मिती, तिचे स्वरूप, तिच्या बदलत्या रूपाला जबाबदार असणारे घटक यांची मांडणी केलेली आहे. तर 'ब्रम्हदेवाचा काका न्हावी' या ग्रंथात रामचंद्र जाधव यांनी ब्राम्हणापेक्षा न्हावी कसा श्रेष्ठ आहे, हे नाभिक पुराणाच्या आधारे स्पष्ट केले आहे.

सत्यशोधक चळवळीने नवी शोषणमुक्त आणि समतामुलक बुद्धिवादी समाजरचना उभारण्याचा व तळागाळातील सामान्य माणूस केंद्रस्थानी आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठी सत्यशोधकीय विचारवंतांनी साहित्याचा आधार घेतलेला आहे. साहित्यातून त्यांनी समाजजीवन, धर्म, जातीव्यवस्था, शेती-शेतकरी, स्त्रीया, अस्पृश्यता, शिक्षण इत्यादी महत्त्वपूर्ण बाबींची चिकित्सा केली आहे. तसेच धार्मिक विधितील मध्यस्थांचे उच्चाटन करण्यावर सत्यशोधक चळवळीने अधिक भर दिलेला आहे. विवाहासारख्या शुभमंगल प्रसंगी अमंगल आणि अर्थहिन मंगलाष्टका म्हटल्या जातात. या अनिष्ट प्रथेवर महात्मा फुले यांनी प्रहार करण्यासाठी सत्यशोधकीय मंगलाष्टका तयार केल्या. याच प्रभावातून पूढे शास्त्री नारो बाबाजी महाधट पाटील यांनी 'पूजापद्धती' या ग्रंथामध्ये कर्मकांड व शोषणाधारित विधी नाकारून सोपा, सुलभ, शास्त्रीय व समाजपयोगी नवा पर्याय सुचविला आहे. तर मोतिराम वानखेडे यांनी 'स्वयंपुरोहित' या ग्रंथात वेदोक्त, पुराणोक्त देवपूजा, यज्ञ, होम, षोडश संस्कार, साखरपूडा, अत्यंष्टी, आरत्या या पारंपरिक धार्मिक विधींची माहिती मराठी भाषेतून संदर्भासह दिली आहे.

अनिष्ट प्रथा-परंपरा, निर्मूलनाच्या विचारावर सत्यशोधक वैचारिक वाङ्मयाने भर देऊन या वाङ्मयाने नवा विधायक पर्याय समाजाला दिला. प्रथा-परंपरांची बुद्धिनिष्ठ चिकित्सा करून त्यातील फोलपणा समाजासमोर आणण्यात सत्यशोधक चळवळीचा मोठा हातभार आहे. रामचंद्र बा. जाधव यांच्या 'श्री रेणुका माहात्म्य आणि आईची अंबोल' या ग्रंथात प्रथा-परंपराग्रस्त समाजाची मानसिकता व ती बदलण्याची मीमांसा केलेली आहे. या प्रथांमुळे समाजाच्या उन्नतीला येणारे अडथळे, व्यक्तित्वाच्या विकासाला पडणाऱ्या मर्यादा व समाजात निर्माण झालेली अवकळा यांचे विदारक दर्शन घडवून समाजाला आत्मशोध घेण्यास प्रवृत्त केले आहे. महात्मा फुले यांनी सुरु केलेली अस्पृश्यता निवारण चळवळ त्यांच्या पश्च्यात गोपाळबाबा वलंगकर यांनी पूढे नेली. त्यांच्या 'विटाळ विध्वंसन' या ग्रंथात जातिभेद, अस्पृश्यता, जन्मसिद्ध उच्चनिच्यता, ग्रंथप्रामाण्य, रूढीपरंपरा शरणता इत्यादी विषमतामुलक बाबींचे निर्मूलन करण्यासंदर्भात अनेक प्रश्न उपस्थित केले आहेत.

सत्यशोधक चळवळीच्या वैचारिक वाङ्मयात स्त्रीयांच्या विषयी प्रगमनशील विचार व्यक्त झाले आहेत. भारतीय समाजव्यवस्थेतील स्त्रीयांचे स्थान, त्यांच्या शोषणाचे स्वरूप, पुरुषप्रधान संस्कृतीत

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

भरडलेले जीवन, धर्मग्रंथांनी दिलेला शुद्धत्वाचा दर्जा इत्यादी घटकांची बुद्धिवादी चिकित्सा सत्यशोधक चळवळीतील वैचारिक वाङ्मयाने केली आहे. महात्मा फुलेंच्याबरोबरच ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' या ग्रंथात पारंपरिक पुरुषप्रधान व्यवस्थेवर जोरदार हल्ला चढविला आहे. बालविवाहाला प्रखर विरोध, बालजरठ विवाहाचा निषेध, विधवा विवाह, आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहाचा पुरस्कार यांसारखे स्त्रीयांचे प्रश्न या वैचारिक वाङ्मयातून अधिक प्रमाणात येताना दिसतात.

सत्यशोधक चळवळीच्या प्रबोधनपर वैचारिक वाङ्मयामध्ये शेतकरी हा महत्त्वाचा घटक आहे. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या शोषणमुक्तीचा विचार पहिल्यांदा मांडला. महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथामधून शेतकऱ्यांच्या दुःख, दारिद्र्याची मूलगामी चिकित्सा करून शेतकऱ्यांच्या अभ्युदयाचे उपाय सुचविले आहेत. तसेच 'इशारा' या ग्रंथातून न्यायमूर्ती रानडे यांच्या मताचा प्रतिवाद करताना शेतकऱ्यांच्या शोषणमुक्तीची व गती-अधोगतीची मूलगामी मीमांसा केली आहे. महात्मा फुलेंची विचारांची ही दिशा पुढे सत्यशोधकांनी अखंडपणे चालविली. त्यांनी आपल्या लेखनात शेतकऱ्यांचे दुःख आणि दारिद्र्याच्या मागे असणाऱ्या सामाजिक, राजकिय व आर्थिक कारणांचा वेध घेतला आहे. कृ. क. चौधरी यांनी 'शेतकऱ्यांचे दुःखोद्गार' या ग्रंथात शेतकरी हे या जगाचे मालक आहेत, पण या देशाच्या मालकालाच आज हिनदिनपणे जगावे लागत आहे, हे कटूसत्य मांडले आहे.

सत्यशोधक चळवळीतील वैचारिकतेचा सर्वकष जोर शिक्षण प्रसारावर होता. समाज परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन म्हणून शिक्षणाला या चळवळीने महत्त्वाचे स्थान दिले. महात्मा फुले यांनी शिक्षणाचे महत्त्व विशद करून बहुजनांनी शिकले पाहिजे, यांसाठी विशेष कार्य केले. त्यांच्यानंतर गोविंद नारायण फुटाणे यांनी 'सत्बोध' या ग्रंथामध्ये विद्येचे महत्त्व व गौरव विशद करणारी सुवचने लिहिलेली आहेत. तसेच सत्यशोधक चळवळीतील वैचारिक वाङ्मयाने काही राजकिय विचारही मांडले आहेत. दिनकरराव जवळकर यांनी 'हे देशाचे दुश्मन' या ग्रंथात टिळक-चिपळूणकर यांचे राजकिय व धार्मिक वर्चस्व फक्त ब्राम्हणी व्यवस्थेसाठी आहे, असे परखड विचार व्यक्त केले आहेत. त्यांनी आपल्या 'मर्द हो! नाके कापून घ्या' या दुसऱ्या ग्रंथात सद्यस्थितीतील राजकिय व्यवस्थेवर मिशिकल व खोचक पद्धतीने टीका करून लोकांना जागृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'जवळकरांची कॅफियत' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत अच्युत कोल्हटकर यांनी सत्यशोधक चळवळीच्या स्थितीसंदर्भात केलेले विवेचन उल्लेखनीय आहे.

समारोप :

सत्यशोधक चळवळीच्या वैचारिक वाङ्मयातून नवसमाज निर्मितीचा महान मंत्र प्रतिपादला आहे. समाजाच्या स्थितीगतीचे समग्र असे विवेचन करून समाजातील दोष व वैगुण्यावर अचूक हल्ला केला आहे. देव व धर्मापेक्षा माणूस श्रेष्ठ हे शाश्वत सत्य जगाला दाखवून देण्याचे काम सत्यशोधक चळवळीच्या वैचारिक वाङ्मयाने केले आहे. शेतकरी, स्त्रीया, कामगार, अस्पृश्य यांच्या प्रश्नांची, शोषणाची मुलगामी चिकित्सा करून त्यांच्या उत्थापनाचे उपाय सुचविले. शोषणमुक्त समताधिष्ठित, प्रगमनशील, बुद्धिवादी समाजनिर्मितीचा अत्यंत व्यापक विचार सत्यशोधक चळवळीच्या वैचारिक वाङ्मयातून मांडला आहे. आणि तो विचार आजच्या काळाला मार्गदर्शक आहे, असे मला वाटते.

संदर्भग्रंथ

1. डॉ. चं. वि. जोशी : 'सत्यशोधक समाज : साहित्य आणि विचार', ऋतू प्रकाशन, अहमदनगर, 2010.
2. डॉ. य. दी. फडके : 'व्यक्ति आणि विचार', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1979.
3. जयवंत गुजर : 'सत्यशोधक समाज प्रबोधन पत्रिका', जून, 1994.
4. प्रदक्षिणा खंड-1, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 1972.
5. माधवराव बागल : 'सत्यशोधक हिरक महोत्सव ग्रंथ', 1933.
6. अरुण शिंदे : 'सत्यशोधक चळवळीच्या नियतकालिकांचा वाङ्मयीन अभ्यास' (प्रबंध), शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, 2007.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आदिवासी साहित्यातील वैचारिकता

प्रा. अनिल मोतीलाल वळवी

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे, ता. जि. सातारा

आदिवासी मराठी साहित्य प्रवाह 1960 मध्ये प्रचारात तसेच प्रसारात आला असला तरी त्याची अस्सल मांडणी 1979 साली भद्रावती येथे संपन्न झालेल्या आदिवासी साहित्य संमेलनानंतरच झाली. हा प्रवाह स्वतंत्र, स्वयंभू आणि स्वयंसिद्ध आहे असे आदिवासी साहित्याचे गाढे अभ्यासक डॉ. विनायक तुमराम यांनी मांडून आपले स्वतंत्र अस्तित्व स्पष्ट केले. ते त्रिकालबाधित सत्य आहे कारण आदिवासींची स्वतंत्र जीवनधारणा, स्वतंत्र लोकसंस्कृती आहे आणि ही जीवनधारणा व लोकसंस्कृती प्रस्थापित साहित्यापेक्षा पूर्णता: भिन्न आहे.

आदिवासी मराठी साहित्य प्रवाहाने पारंपरीक मराठी साहित्यप्रवाह समृद्ध केलेला आहे. आदिवासी मराठी साहित्यात कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, आदिवासी साहित्य समीक्षा लेखन आणि आदिवासी ऐतिहासिक संशोधनपर लेखनातही मोलाचा वाटा उचलला आहे. आदिवासी साहित्यातून प्रथमता बिगर आदिवासी समाजसेवक-लेखकांनी आदिवासींच्या समस्या मुखर केल्या. त्यानंतर आदिवासी भागातून शिकून पुढे आलेल्या तरुण पिढीने ते 'जु' आपल्या खांदयावर समर्थपणे पेलून अस्सल आदिवासी साहित्य काय असते याची ओळख साहित्य विश्वाला करून दिली. त्यांच्याहीपूर्वी आदिवासींचे स्वःताचे म्हणून समृद्ध, वैविध्यपूर्ण, स्वतंत्र असे लोकसाहित्य होतेच.

आदिवासी साहित्य स्वतंत्र, स्वयंभू व स्वयंसिद्ध आहे या त्रिसुत्रीतूनच आदिवासी साहित्यात प्रस्थापित साहित्यापेक्षा वेगळा विचार येत असतो हे सिद्ध होते. आदिवासी साहित्यातून प्रथमता विचार पुढे आला तो भारतात आर्यांच्या आगमनापूर्वी आदिवासींचे या देशात वास्तव्य होते म्हणून तेच या देशाचे मूळ मालक आहेत. आर्यांच्या जीवनधारणा, संस्कृतीपेक्षा भिन्न संस्कृती असलेल्या आदिवासींची प्रचंड मोठे राज्य या भूमीवर होती पण आर्यांसोबत झालेल्या संघर्षात त्याचा विनाश झाला असे मत इतिहासाचे, प्राच्यविद्येच्या, पुरातत्त्वशाखेच्या अभ्यासकांनी 'हडप्पा', 'मोहजोदरो' तसेच भारतातील विविध भागात होत असलेल्या उत्खननातून सापडलेल्या पुराव्यावरून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करत आहेत म्हणून आदिवासी हाच इथल्या भूमीचा मूळ मालक होता हा विचार आदिवासी साहित्यिक आपल्या साहित्यातून वारंवार मांडत आहेत.

यासोबतच आर्य-अनार्यांच्या संघर्षात अनार्यांचा मोठा संहार झाला होता. आर्यांनी पराभूत अनार्यांचा इतिहास लिहून ठेवलाच नाही म्हणून उपलब्ध साधनांच्या आधारे संशोधन करून आपल्या आदिवासी क्रांतीवीरांना उजेडात आणण्याचे कार्यही आदिवासी साहित्यिक विविध वाङ्मय प्रकारातून करत आहे हे अत्यंत प्रशंसनीय आहे. यामुळे अज्ञात आदिवासींचा इतिहास उजेडत आणून तत्कालीन आदिवासी जमातींनी आपल्या पूर्वजांनी परकीय शक्तींविरुद्ध लढा देवून जीवाचं बलीदान दिले होते. यातून प्रेरणा घेवून आपल्यावर होत असलेल्या समकालीन अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध संघर्ष करायला हवे. न्याय हक्कांसाठी लढा उभारायला हवा याबद्दल आदिवासींमध्ये जागृतीचे कार्य आदिवासी साहित्य करू लागले आहे.

आदिवासीबद्दल आदिवासीतरांचा कमालीचा उपहासात्मक व विघटनात्मक दृष्टीकोण दिसून येत असतो. या संदर्भात डॉ. विनायक तुमराम म्हणतात, "आदिवासी म्हणजे निबिड अरण्यात नग्नार्धगनावस्थेत राहणारे नरभक्षक, कच्चे मांस खाणारे, शिकार करून जगणारे" तसेच "आदिवासी हे निषाद, किरात, वाल्या कोळी आणि शबरी हयांचे वंशज आहेत व त्यामूळेच ते दूराचारी, दुष्ट व क्रूर आहेत अशी कल्पना लोकांची होती." प्राचीन ग्रंथांमध्ये आदिवासींचे वर्णनही धरतीचे पापी, नरभक्षक, लुटारू, राक्षस असे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

केल्यामूळेच आदिवासीतरांमध्ये यासंबंधी असे गैरसमज निर्माण झाले आहेत पण आदिवासी कुर, दूष्ट व दुराचारी नाही हे त्यांच्या संस्कृतीचा अभ्यास केला की लक्षात येते. म्हणूनच आदिवासी जल, जंगल, जमीन, डोंगर, हवा, प्राणी, पक्षी यांना आपल्या कुळातीलच मानतो व त्याची आराधना करतो. याच कारणाने आपल्या अंगावर सूर्य, चंद्र, तारे, पशूपक्षी डोंगरदऱ्या तो गोंदवून घेत असतो. अशा मानव आणि मानवेतरांवरही कमालीचा दयाभाव असणाऱ्या आदिवासींच्या संस्कृतीचे चित्रण करून आदिवासीबद्दलचा वाईट दृष्टीकोन नाहीसा करून आदिवासींच्या समृद्ध लोकसंस्कृतीचा परिचय जगाला आदिवासी साहित्यिकांनी करून दिला आहे.

आदिवासी संस्कृती ही मातृसत्ताक संस्कृती मानली जात असते म्हणून डोंग्यादेवाचा बाजार भरवतांना पुरुषांनादेखील स्त्रीरूप घेतल्याशिवाय त्याच्या दर्शनाला जाता येत नाही. होळी, कणी-कणसरादेवी, जिबला देवी, शबरीदेवी या सर्वांवरून आदिवासी संस्कृतीत प्राचीन काळी आदिवासी स्त्रियांचे राज्य असावे म्हणून या जमातीत स्त्री स्वातंत्र्य दिसून येत असते. गोदूलसारख्या प्रथामधून जोडीदाराचे सामर्थ्य, क्षमता, व बुद्धीमत्ता तपासण्याचे स्वातंत्र्य राखून ठेवणे, भगोच्या बाजारातील जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य, आवडत्या जोडीदारासोबत पळून लग्न करण्याचे स्वातंत्र्य असे आजही काही बाबतीत सामाजिक स्वातंत्र्य स्त्रियांनी राखून ठेवले आहे. तसेच आर्थिकदृष्ट्या दूर्बल असणारी काही आदिवासी जोडपी लग्नविनाही एकत्र राहतात जेव्हा त्यांचा आर्थिकप्रश्न सुटतो तेव्हा ते लग्न करतात. अलिकडे 'लिव्ह इन रिलेशनशिप'सारखा कायदा शासनानं अंमलात आणला आहे पण कितीतरी वर्षांपूर्वी आदिवासी जमातीमध्ये इतकी समृद्ध परंपरा अस्तित्वात होतीच म्हणूनच यासंदर्भात डॉ.विनायक तुमराम म्हणतात," आदिवासी समाज निर्धन असेल, निरक्षर असेल, पण तो असंस्कृत नाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे.त्याला स्वःताची अर्थपूर्ण संस्कृती आहे. त्याला स्वःताची बोली आहे.रीतीरिवाज आहेत, दैवते आणि धर्मविधी आहे, सण समारंभ व साहित्य कला आहेत." आदिवासींच्या या समृद्ध लोकसंस्कृतीचा परिचय प्रस्थापितांना करून देणे हे या साहित्याचे प्रयोजन आहे

आदिवासींचे जटील सामाजिक प्रश्न आहेत.ज्यात प्रथमता ते अशिक्षित असल्याने शिक्षितांनी त्यांच्या भूप्रदेशात शिरकाव करून त्यांची जल, जंगल, व जमीनीवर जबरजस्तीने कब्जा केला. ब्रिटीशांच्या काळापासून जंगलावर निर्बंध लादले, वेढबिगारी करावी लागली, शेट, वाणी, व्यापारी, सावकार शाहू यांचा आदिवासी जंगलात केलेला शिरकाव, अज्ञानाचा फायदा घेत त्यांची केलेली लुट, गावपाटील, वनाधिकारी व शासनाच्या संगनमताने आदिवासी स्त्रियांचे केलेले लैंगिक शोषण, या सर्वांच्या परीणामातून आदिवासांचे जंगलावरील उपजिवीकेचे साधनच हिरावले गेले. म्हणूनच आदिवासींनी शासनाच्या विरोधात केलेला उठाव विविध चळवळी त्याला मिळालेले यशापयश, स्वातंत्र्यानंतरही त्यांच्या जमीनीवर शासनाने विकासाच्या नावाखाली अतिक्रमण करून अन्यायकारक राबवलेली धोरणे. बांधत असलेली मोठमोठाली धरणे, या सर्वांच्या परीणामातून त्यांना मूळ भूमीपासून तुटावं लागल. आंदोलन, मोर्चे, चळवळीनंतरही विस्थापितांची ससेहोलपट चालूच आहे. आरक्षणाच्या नावाने त्यांची हेटाळणी चालूच आहे. कुपोषण, भूकबळीसारखे प्रश्न आजही उग्र रूप धारण करून समोर येतच आहे. याबद्दलच्या समस्या आदिवासी साहित्य उजेडात आणत आहे.

यासोबतच त्यांच्या म्हणून असणाऱ्या जीवघेण्या अंधश्रद्धा, प्रथा, परंपरा तसेच आदिवासींच्या स्वच्छंदी जीवनाचा शिक्षितांनी उठवलेला फायदा, मद्यासारख्या व्यसनी मादक द्रव्याला लोकसंस्कृतीत दिलेलं अतिमहत्त्वामूळे होणारा विनाश, होणारे त्यांचे शोषण, याच मद्यापायी झालेली बर्बादी याचे यथार्थ वर्णन आदिवासी साहित्य करते.

आदिवासी जमातींना स्वताचा धर्म नाही ते निसर्गच आपला धर्म मानत असतात. निसर्गाबद्दल त्यांच्या काही धारणा असतात. पंचमहाभूते त्यांचे देवता असतात. त्यामूळे निसर्गातील वृक्षाप्रती, प्राण्याप्रती, पाण्याप्रती त्यांच्या प्रीतीभाव असतो. जसे शिकार झाल्यावर शिकारीचा भोग देणे, चुलीत सावजाचा रस्सा

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

पडू न देणे, वृक्ष तोडतांना त्याची पूजा करून माफी मागून फक्त फांदयाच तोडणे, वाघासारख्या प्राण्याची पूजा करून रक्षणाचं वचन मागणे, यासंदर्भात डॉ.श्रीपाल सबनीस म्हणतात, "जमीनीच्या एका तुकड्यावर शेती केली की, नंतर तो सोडून दुसरीकडे करण्याची पध्दती आदिवासी लोक अवलंबतात. कारण जमीनीच्या तुकड्यावर ताण येत नाही. जमीनीची सुपीकता टिकून राहते. आणि पिकलेच नाही तर कंदमूळे खाऊन व रानमेव्यावर जगून दिवस काढतो " पण जंगलाचा नाश करत नाही कारण जंगल, जंगलातील प्राणी म्हणजे त्याचे मायबाप असते. निसर्ग टिकविण्यासाठी आदिवासी नेहमीच प्रयत्नशिल असतो. अशा निसर्गधर्मी व निधर्मी समाजाला विविध प्रलोभने दाखवून आपल्या धर्मियांची संख्याबळ वाढवण्याचा, धर्मात बांधण्याचं योजनाबद्ध कार्य परधर्मियांकडून शांतपणे चालू आहे. तसेच वाहरू सोनवणे म्हणतात "आदिवासी देवदेवतांना हिंदू देवदेवतांची नावे जाणीवपूर्वक देवून हिंदूंचीच पूजाअर्चा आत्मसात करण्याचा आग्रह धरला जात असतो. अज्ञ आदिवासींची अशा पध्दतीने फसवणूक करून आदिवासी संस्कृतीचे विकृतीकरण करण्याचा जोरदार सपाट चालवलेला आहे." "याच पध्दतीने आदिवासी नावाचेही वनवासी असे नामकरण करण्याचा प्रयत्न चालवलेला आहे. यातून आदिवासींचे अस्तित्त्वच संपविण्याचा प्रयत्न चालवलेला आहे." म्हणूनच आदिवासींनी आपला निसर्गधर्म विसरू नये असे जागृतीचे कार्य आदिवासी साहित्य करत आहे.

आधुनिकीकरणात चंगळवादाच्या चक्रात जंगले भुईसपाट करून आदिवासींना भिकारी बनवलं जात आहे. आज मोठया प्रमाणात जंगलतोड केल्यामुळे पर्यावरणाचा संतुलन बिघडून मानवाला निसर्गनिर्मित वेगवेगळ्या जीवघेण्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे म्हणून आदिवासी साहित्याची, आदिवासी लोकसंस्कृतीची मानवाला नितांत गरज निर्माण झालेली आहे. या संदर्भातील मौलिक सूचना आदिवासी साहित्य करत आहे. यासाठी आदिवासींच्या लोकसंस्कृतीतील चांगली मूल्ये अवलंबली तर पर्यावरणाचं संतुलन अबाधित राखण्यास मदत होईल याकरीता आदिवासींकडे तसेच आदिवासी साहित्या, लोकसाहित्याकडे सकारात्मक दृष्टीकोण बदलण्याची निकड आहे.

आदिवासी साहित्यातून आदिवासींच्या समृद्ध लोकसाहित्याचा अविष्कार केला गेलेला आहे. कारण हे लोकसाहित्य म्हणजे आदिमपणाचे लक्षण आहे. या लोकसाहित्यातून आदिवासींच्या लोकसंस्कृतीचे त्यांच्या जीवनधारणेचे वर्णन येत असते. आदिवासी लोकसंस्कृतीत मुलाच्या जन्म विधीपासून तर उत्तरकार्यपर्यंतच्या विविध विधी, वेशभूषा, धारणा, प्रथा, परंपरा, रीतीरिवाज, आचारविचार, श्रद्धा, अंधश्रद्धा वर्णन त्यात आलेले असते. विविध विधीमधील स्त्रियांना प्रतिबंध आहे तर काही विधी केवळ स्त्रियांचेच आहे. आदिवासींच्या बऱ्या-वाईट प्रथा, परंपरांचे चित्रण आदिवासी साहित्यातून मांडणे.

आदिवासींचे जीवन हे वैभवसंपन्न, कलासंपन्न, सुसंघटीत व सामुहीक आहे. या जमाती नृत्यगानप्रिय जमाती आहेत. जन्मापासून तर मयताच्या उत्तरकार्यविधीपर्यंत विविध सण समारंभ नृत्यगानशिवाय पार पडत नाही. या नृत्यातही कमालीचा एकसंघपणा असतो. एकमेकांच्या हातात हात गुंफून ढोल पावाच्या वादयावर रात्रभर नृत्य केले जाते. नृत्यगानशिवाय आदिवासी जगूच शकत नाही. विविध सण, समारंभ तथा लग्न आणि मयत विधीतही गाण्याच्या प्रथा पहावयास मिळत असतात. आदिवासींच्या ठायी कमालीची काव्यात्मकता असते अन्यथा काव्यासारखा अवघड प्रकार त्यांना कसा जमला असता. तसेच गोदूल, भगोचा बाजारासारख्या स्त्री स्वातंत्र्याच्या प्रथा आहेत. यासोबतच आदिवासी जमातीचे स्वःताचे सौंदर्यशास्त्र आहे. विविध कला आदिवासी जमातीत दिसून येतात. 'वारली कला' हा त्यातीलच एक उत्तम नमुना आहे. यात आदिवासींच्या जगण्याचे, कष्टमय जीवनाचे, रानातील कामाचे, सण उत्सवांचे, नृत्याचे, रेखाटणे येते. मग आदिवासी असंस्कृत आहे हे कसे म्हणता येईल ? हा देखील एक मोठा सवाल आदिवासी साहित्यिक उपस्थित करतात.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सारांश :

आदिवासी संस्कृती ही पुरुषप्रधान असली तरी आदिवासी स्त्रियांना प्रस्थापित वर्णव्यवस्थेतील स्त्रियांना मिळालेल्या बंदिस्त स्वातंत्र्यापेक्षा अधिक खुले स्वातंत्र्य आदिवासी जमातीत मिळालेले आहे म्हणून आदिवासींच्या मौलिक संस्कृतीचा स्वीकार आजच्या पुढारलेल्या शिक्षित व्यवस्थेने करावा आणि निकोप समाज घडवावा असा विचार आदिवासी साहित्य मांडते.

आदिवासी आपल्या जीवनात जल, जंगल, जमीन, पशूपक्षी यांना आपल्याच कुळातील मानतो. त्यांचे ते देवच आहेत त्यामूळे त्यांच्याप्रती प्रीतीभाव असतो. म्हणूनच त्यांचे संरक्षण, संवर्धन करण्यासाठी तो सदैव तत्पर असतो कारण त्याचे महत्त्व त्याने ओळखले आहे. त्याच्या श्वास असणारा हा प्रगल्भ, प्रगतशील, माणूसकीचा विचार नवीन पिढीलाही देतो. हा मौल्यवान संदेश आदिवासी साहित्य देत असते.

अर्थव्यवस्थेलाच महत्त्व देणाऱ्या परकीय आर्य संस्कृतीपेक्षा मूळ भारतीय जल, जंगल, जमीन, मानवेतर जीवसृष्टी आणि 'माणसाला' महत्त्व देणाऱ्या आदिवासी संस्कृतीचा स्वीकार आजच्या भारतीयांनी करावा हा दृष्टीकोण देण्याचे कार्य आदिवासी साहित्य करत असते.

आदिवासी हा या भूमीचा मूळ मालक असूनही तो उपेक्षित जीवन व्यतित करत आहे. त्याच्या विकासाच्या नावाखाली जल, जंगल, जमीनीवर अतिक्रमामूळे, शासनाच्या दडपशाहीमूळे आदिवासी लाचार बनलेला आहे. इतरांच्या दृष्टीने तो हेटाळणीचा, तिरस्काराचा विषय बनलेला आहे. त्यामूळे आदिवासीकडे 'माणूस' म्हणून बघावे त्यांच्यावरील अन्याय, अत्याचार थांबवून घटनेने दिलेल्या त्याच्या विकासाचा वाटा त्याला द्यावा. असेही मत आदिवासी साहित्य नोंदवते.

प्राचीन काळी आर्य, ब्रिटीश काळात ब्रिटीश अधिकारी, वनाधिकारी, गावपाटील, शाहू, सावकारांसोबतच विविध प्रथा परंपराच्यामाध्यमातून आदिवासी स्त्रियांचे लैंगिक शोषण होतच आलेले आहे. आजही असे प्रकार जंगलात घडताहेत पण स्वातंत्र्य भारतातील आदिवासी स्त्रियांच्या या प्रश्नाकडे आजचे शासन गंभीरपणे लक्ष देत नाही ही खेदाची बाब आहे. आजच्या या स्त्री शोषणाकडे आजची शासनव्यवस्था दूर्लक्ष करत असल्यामूळे आदिवासींना कोणीच वाली नाही की काय? असा जळजळीत सवाल आदिवासी साहित्य करत असते.

आदिवासी हा जंगल द्याखेच्यात गिरीकुहारात राहत असतो त्यामूळे ब्रिटीशांच्या काळात निर्माण झालेल्या नक्षलवादी चळवळीत आदिवासींना ओढून त्यांचा नाहक बळी घेतला जात आहे त्यांना नक्षलवादीही जगू देत नाही आणि आजची शासनव्यवस्थाही ही आणखी एक आदिवासींच्या दृष्टीकोणातून गंभीर चिंतेचा विषय झालेला आहे. याकडेही आदिवासी साहित्याने लक्ष वेधून आदिवासी हे निर्दोष आहे हे परोपरीने मांडण्याचा प्रयत्न करत आहे

आदिवासी जमाती शिक्षणापासून वंचित असल्यामूळे त्यांच्या अज्ञानामूळे काही जीवघेण्या प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा त्यांच्यात टिकून आहेत यासोबतच पारंपरीक मद्याला आदिवासी संस्कृतीतच अत्यंतिक महत्त्वाचे स्थान दिले गेले असल्यामूळे त्यांचे जीवन विकतिस होण्याऐवजी अवनतीकडेच झुकत आहे म्हणून या अंधश्रदांमधून, मद्यसंस्कृतीतून आदिवासींना बाहेर काढणे गरजेचे आहे असा विचार आदिवासी साहित्य मांडत असते.

शाहरापासून कोसे लांब जंगल द्याखेच्यातात राहणारा आदिवासींमध्ये कमालीचे दारीद्रय आहे. विकासाच्या नावाखाली वेगाने होत असलेली जंगल तोडीमूळे कंदमूळांवर जगणाऱ्या आदिवासीसमोर जगण्याचा बिकट प्रश्न निर्माण झालेला आहे. त्यांच्याकरीता दर पंचवार्षिक योजनेत कोटयावधी निधीची घोषणाच केली जाते पण तरीही आदिवासीमधील कुपोषणाचे, भुकबळीचे प्रश्न सुटलेले नाही. हे शासनाचे अपयशच म्हणावे लागेल किंवा जाणीवपूर्वक आदिवासींना खतम करण्याची हे छडयंत्रच म्हणावे लागेल याचीही दखल आदिवासी साहित्याने घेतलेली दिसून येते. आणि याचसाठी वेगवेगळ्या नावांनी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आदिवासींच्या चळवळी, साहित्य संमेलने चर्चासत्रांमधून आदिवासींचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. याचाही विचार आदिवासी साहित्य मांडते.

संदर्भ ग्रंथ

1. आदिवासी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा – डॉ. विनायक तुमराम
2. आदिवासी साहित्य दिशा आणि दर्शन – डॉ. विनायक तुमराम
3. आदिवासी साहित्य चिंतन आणि चिकित्सा – डॉ. तुकाराम रोंगटे
4. आदिवासी साहित्य संमेलने अध्यक्षीय भाषणे– संकलन डॉ. गोविंद गारे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्त्रीवादी साहित्यातील वैचारिक पार्श्वभूमी

प्रा. बाळासो आ. सुतार

आबासाहेब मराठे महाविद्यालय, राजापूर, जि. रत्नागिरी

व्यक्ती म्हणून स्त्रीचे असलेले स्थान प्रस्थापित करण्यासाठी विकसित झालेली 'स्त्रीवाद' ही एक विचारप्रणाली आहे. मानव म्हणजे पुरुष, तर स्त्री हे त्याचे उपांग या पारंपरिक विचारसरणीला प्रश्न करत स्त्रीवादी साहित्याने आपली वाटचाल केली. धार्मिक समजुती, जातीय परंपरा, व्यक्तीची जडणघडण, मानसिकता, लैंगिकता, शिक्षण, संस्कार यानुसारदेखील स्त्रीवादाचे स्वरूप बदलत गेले आहे. मात्र, स्त्रीवादाचा गाभा स्त्री-पुरुष समता हाच आहे पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना दुय्यम दर्जाचे स्थान दिल्याने आणि रूढ समाजव्यवस्थेत धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भाषिक, बौद्धिक अशा सर्व व्यवस्था स्त्रियांचे शोषण करतात या जाणीवेतून व्यवस्थेच्या विरोधात बंड करण्याच्या उद्देशाने स्त्रीमुक्ती चळवळ अस्तित्वात आली

साहित्यिकांपासून मानसशास्त्रज्ञांनापर्यंत आणि बुद्धिवाद्यांपासून तत्त्वज्ञांपर्यंत स्त्री लहरी आहे, स्त्री हे कोडे आहे. अशा स्वरूपाची विधाने केली गेली. फ्रॉइडलाही स्त्री ही पुरुषापेक्षा अधिक गूढ वाटते 'स्त्रीला काय हवे आहे, याचे उत्तर माझ्या तीस वर्षांच्या संशोधनानंतरही मी देऊ शकलो नाही अशी कबुली त्याने दिली आहे. स्त्रीस्वभावाबद्दलचे अज्ञान मान्य न करता गूढ वलय निर्माण करणे, ही पुरुषांची एक खेळी आहे असे सिमॉन दी बुवाला वाटते

गिल्बर्ट यांच्या मते 'पितृप्रधान मूल्ये ही स्त्रीचे सर्व स्थांरावरील वर्तन नियंत्रित करत असतात.'^१ स्त्रीभोवती निर्माण झालेल्या या गूढाचे कारण स्त्रीचे आर्थिक व सामाजिक परावलंबन असू शकते "स्त्रीला स्वजाणीव मिळवायची असेल तर कुटुंबव्यवस्थेचा त्याग करण्यापेक्षा कुटुंबातले स्वतःचे स्थान तिला बदलावे लागेल त्याचबरोबर कुटुंबाच्या कक्षा भेदून समाजाचा घटक म्हणून स्वतःला सिध्द करावे लागेल."^२ या भेदास सामाजिक घटक कारणीभूत आहेत. पुरुषांच्या हाती सर्व प्रकारची सत्ता आहे. सत्तेमुळे पैसा, श्रेष्ठत्व, पुढारीपण मिळते. प्रत्येक स्त्री ही एक स्वतंत्र व्यक्ती आहे. तिला तिचे आयुष्य तिच्या मनाप्रमाणे जगण्याचा अधिकार आहे. हा विचार स्त्री विचारवंत करू लागल्या.

स्त्रीमुक्ती हा शब्द ७०च्या दशकात आपल्याकडे आला आणि कालांतराने तो ओलांडून स्त्रीवाद हा शब्द रूढ झाला १९७० पासून स्त्रीवादी समीक्षा आणि स्त्रीअभ्यास विद्यापीठांमधून अभ्यासपत्रिकेतून सुरू झाला "स्वातंत्र्यपूर्व काळात लोकहितवादी, फुले, आगरकर, रानडे, कर्वे, वि.रा.शिंदे, गांधी, दादा धर्माधिकारी, आंबेडकर अशी समाजसुधारकांची मोठी परंपरा दिसून येते आणि ताराबाई शिंदे, मुक्ता साळवी, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, कमला देशपांडे, जनाक्का शिंदे अशा कितीतरी स्त्रिया स्त्री शिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता, प्रगल्भ स्त्री-पुरुष नाते, स्वतंत्र भारतातील स्त्रियांचे स्थान यासंदर्भात विचार करत होत्या या संदर्भात प्रयत्न करत होत्या"^३ या शतकात समाजसुधारकांनी स्त्री प्रश्नांची जागृती व तिच्या उत्थानासाठी वैचारिक वाडमयीन पातळीवर स्त्री प्रश्नांच्या संदर्भात चर्चा केली

१९१५ सालानंतर काशीबाई कानिटकर, गिरजाबाई केळकर, आनंदीबाई शिर्के या कथालेखिकांनी कथालेखन केले या कथा लेखिकांच्या संसार कथांपेक्षा काहीतरी वेगळे विभावरी शिरूरकरांनी दिले "व्यक्तीस्वातंत्र्य, वास्तववाद अशा प्रेरणा एकत्रीत जागृत होऊन विभावरीबाई स्त्रीविश्वाचे खरेखुरे दर्शन घडविण्याकडे वळल्या"^४ १९६० नंतर पारंपारिक विचारपध्दती झुगारून देणारे साहित्य कमल देसाई यांनी लिहले यामध्ये विजया राजाध्यक्ष यांनीही आपली स्वतंत्र ओळख करून दिली

१९७५ पासून पुरुषसत्तेविरोधात लढण्यापासून या परिभाषेतल्या विचारांची सुरुवात झाली या दशकात पाश्चात्य स्त्रीमुक्ती विचारांचा काहीएक प्रभाव आपल्याकडेही झिरपला. स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीविषयक जे काही असेल ते असा एक ढोबळ समज आढळून येतो. त्यातूनच मग व्यक्तिस्वातंत्र्याचे अर्थ समतेचे अर्थ, सामाजिक स्वास्थ्याचे अर्थ आपल्या सामाजिक परिस्थितीत शोधणे, आपल्या कुटुंबसंस्थेमध्ये स्त्री-पुरुष नात्यामध्ये काही बदल घडवणे, आर्थिक व सामाजिक समतेची आवश्यकता मांडणे या संदर्भांनी परत गरज निर्माण झाली स्त्रीचे म्हणून खास अनुभव ती कशी अनुभवते दंतकथांमधून चितारली

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

जाणारी स्त्रीची प्रतिमा स्त्रियांच्या मानसिकतेवर काय परिणाम करते, गेल्या पन्नास वर्षात स्त्रीचे जीवन कसे बदलत गेले, स्त्रीच्या जीवनाचे जुने आदर्श त्यांनी कसे धक्कारले, याचा अभ्यास स्त्रीवादी साहित्यात नव्याने एकविसाव्या शतकाच्या सुरवातीला सुरू झाला. या चळवळींचे फायदेतोटे साधारणपणे अलीकडील काळात दिसू लागले. एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी लेखनाबद्दल अरुणा दु भाषी म्हणतात “विविध प्रसारमाध्यमे त्यावरील असंख्य च्यानेल्स इंटरनेट सारखी साधने याच्या द्वारा होणारे हे आक्रमण थोपवणे अशक्य आहे. या आक्रमणामुळे आपल्या जगण्याच्या, प्रगतीच्या, विकासाच्या कल्पना बदलत चालल्या आहेत. या आक्रमणाचा परिणाम म्हणून मनोवृत्तीवरही होत आहे आणि स्त्रिया स्वताच स्वताकडे प्रदर्शनीय वस्तू म्हणून बघत आहेत. भांडवलशाही स्त्रीदेहाला येणारे क्रय वस्तूचे रूप जागोजाग दिसते आहे”^४ समानतेच्या मुद्यांवर लक्ष केंद्रित केले जाऊन पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करण्याचा व स्त्रीही पुरुषाहून कुठल्याही बाबतीत कमी नाही, हे अदृष्टासाने दर्शवण्याचा प्रयत्न सुरू झाला.

स्वतंत्रपणे स्त्री म्हणून आपलीही काही खास वैशिष्ट्ये आहेत ती जपली, जोपासली व वाढवली पाहिजेत. हे त्यांना जाणवू लागले. पण या स्तरातल्या स्त्रिया चळवळींकडे, लेखनाकडे, कलांकडे क्वचितच वळल्या. या चळवळीतील स्त्रियांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांवर आंदोलने करतांना वेळोवेळी घेतलेल्या भूमिकांमधून आपल्या देशात स्त्रीवादाचा उदय झालेला दिसू शकतो. १९८० नंतर मात्र गौरी देशपांडे सानिया, अंबिका सरकार, आशा बघे, मेघना पेठे व प्रिया तेंडुलकर, कविता महाजन यांनी स्त्रीजीवनाचा आपल्या साहित्यातून भारतीय स्त्रीवादाच्या दृष्टीने शोध घेण्याचा प्रयत्न केला.

आपल्या सडेतोडपणामुळे या लेखिकांचे साहित्य प्रसिध्द झाले. विवाह संस्था आणि स्त्रीजीवन, प्रेम विवाह आणि स्त्रीजीवन, कौटुंबिक नातेसंबंध, पती पत्नी मधील ताण तणावाचे स्वरूप, पुरुषांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन दासळत्या कुटुंब व्यवस्थेत स्त्रीचे स्थान, नोकरी व्यावसाय करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या, स्त्री पुरुष विवाहबाह्य संबंध घटस्फोटिता, समाजातील स्त्रियांचे विविध प्रश्न व समस्या व नातेसंबंधातील सत्वशून्यता नातेसंबंधातील दुय्यमत्व व स्त्री म्हणून आलेल्या जाणिवांचा शोध त्यांनी आपल्या साहित्यात घेतला आहे “खाजगी, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय पातळीवर होणाऱ्या स्त्रियांच्या दडपणूकीबद्दल जाणीव होणे, करणे आणि त्याचबरोबर या दडपणूकीविरोधी झगडण्याची तयारी असणे म्हणजे स्त्रीवादाचा अंगिकार करणे होय. अशा शब्दात स्त्रीवादाची व्याप्ती स्पष्ट केली गेलेली आहे”. “आपल्या साहित्यातून त्यांनी स्त्री जीवनाचे त्यांच्या व्यथांचे चित्रण केले आहे. आधुनिक काळातील स्त्री त्या अनुषंगाने बदलत्या सामाजिकजीवनाच्या विसाकालीत झालेल्या नात्यांचा वेध त्यांनी घेतला आहे. ‘आत्मनिर्भर होवू पाहणारी, व्यक्ति स्वातंत्र्याची ओढ असलेली, भोवतीच्या पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेतील व्यवहाराणे जिची शाररिक, मानसिक, आर्थिक कोंडी झालेली अशी स्त्री आणि तिच्या समस्या यांचे चित्रण साहित्यात येत आहे.”^६ त्यांच्या लेखनातून त्यांनी नात्यांमधून दिसणारा अनुभवाला येणाऱ्या मानवी नात्यांतील निरर्थकता त्यांनी मानली आहे.

साहित्यात चित्रित झालेली स्त्रीपात्रे बदललेल्या काळानुसार जीवनप्रणालीनुसार, विचारानुसार जगताना दिसतात. यांनी मांडलेला स्त्रीवाद हा पोषाख, खाण्यापिण्याच्या सवयी अशा गोष्टींमध्ये स्त्री आणि पुरुष यात स्पर्धा वा निवडीबद्दलची चर्चा करण्याइतपतच वरवरचा नाही. एक व्यक्ती म्हणून स्त्री आणि पुरुष यांना समान अधिकार असणे त्यांच्यात मैत्रीचे मूल्य असणे ही भावना बाळगणारे तत्त्व म्हणजे स्त्रीवाद आहे. “ज्या क्षेत्रात व्यक्तीच्या सर्व क्षमतांची कसोटी लागते व त्याला स्वतःच्या सुप्त सामर्थ्याची ओळख पटते ते काम व अशा कामामधूनच मनुष्यजातीचा विकास होत असतो व अशा तःहेचे काम आपल्या हातून केव्हाच निसटले आहे याची जाणीव स्त्रीला झाली आहे”^७ कोणत्याही परिस्थितीत ही जाणीव प्रगल्भतेन जोपासणारे तत्त्वचिंतन म्हणजे स्त्रीवाद होय. आणि ही जाणीव स्त्री लेखिकांमध्ये निर्माण झाली.

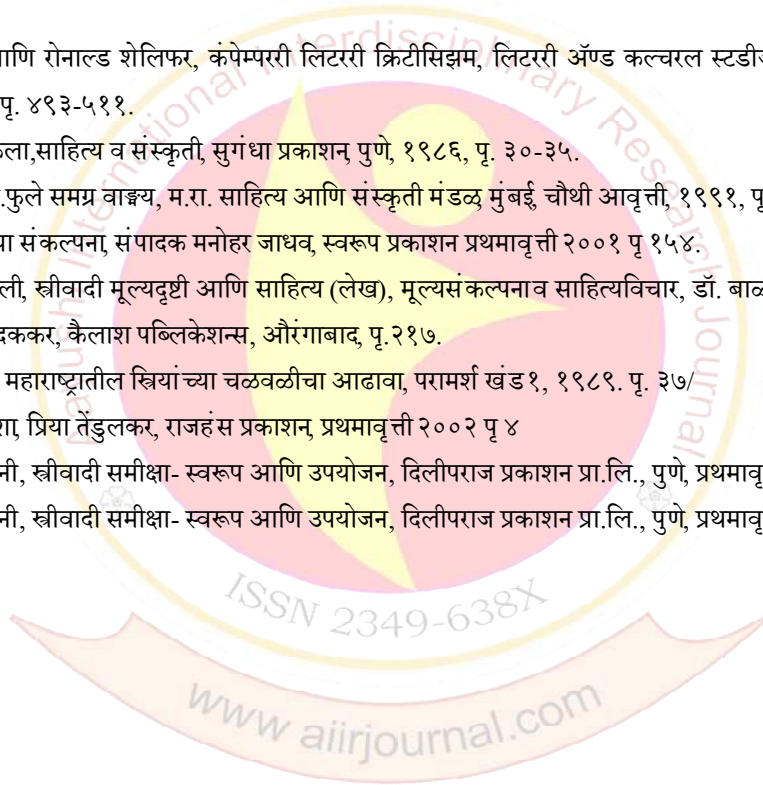
प्रबोधन युगानंतर अठराव्या व एकोणीसाव्या शतकात स्त्रीचा जगाशी संबंध येऊ लागला पण तोही अत्यंत मर्यादित स्वरूपात. या काळात अत्यल्प प्रमाणात स्त्रियांनी केलेल्या वाङ्मयनिर्मितीत पुरुषांचे वर्चस्व गृहीत धरले गेले “सांस्कृतिक चौकटीच्या भाषिक व आशयाच्या मर्यादित परिघातच स्त्रियांनी स्वतःला व्यक्त करण्यात धन्यता मानली.”^८ आणि या

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मनोवृत्तीतुनच बरेचसे लेखन झाले पुरुषांची संकोचीत मानसिकता स्त्रीलागौणस्थान देण्याची वृत्ती, पुरुषी दांभिकता, तिच्यावर दबाव आणण्याची प्रवृत्ती, हे स्त्रीच्या लक्षात आल्याने स्त्रियांना आत्मभान आलेला दिसून येतो त्यांनी स्त्री पुरुषाच्या नात्याच्या संबंधाचा शोध त्यांच्यातील चांगले वाईट परिणाम सामाजिक, सांस्कृतिकदृष्ट्या घेतला आहे. पत्नी, आई, ग्राहिणी, या भूमिकांमध्ये समाजाने स्त्रीला अडकवून ठेवले आहे या पारंपारिक भूमिकेतील दुटप्प्याची वागणूक स्त्री अंतर्मुख होवून विचार करत आहे. स्त्री जाणीवेतून लेखन करणाऱ्या लेखिकांनी स्वतःचे अनुभव विश्व स्वताच्या अनुभवाच्या भाषेत मंडले आहेत. मानवी व्यवहारामधील कुटुंब व्यवस्था व नवरा बायकोचे नाते आई, मुल, यांचे नाते या नात्यातील सुप्त राजकारण त्यांच्या साहित्यातून त्यांनी उलघडून दाखविले आहे स्वतःचा शोध घेण्याचा प्रयत्न आपल्या शोषणाबद्दल अंतर्मुख होवून साहित्यातून स्त्रिया विचार करत आहेत.

संदर्भ यादी

१. डेविस राबर्ट आणि रोनाल्ड शेलिफर, कंपेम्पररी लिटररी क्रिटीसिझम, लिटररी अॅण्ड कल्चरल स्टडीज, लॉगमन, न्युयार्क अॅण्ड लंडन, १९८९, पृ. ४९३-५११.
२. जाधव रा.ग., कला,साहित्य व संस्कृती, सुगंधा प्रकाशन, पुणे, १९८६, पृ. ३०-३५.
३. फडके य.दी., म.फुले समग्र वाङ्मय, म.रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई चौथी आवृत्ती, १९९१, पृ. ३७५.
४. समीक्षेतील नव्या संकल्पना, संपादक मनोहर जाधव, स्वरूप प्रकाशन प्रथमावृत्ती २००१ पृ १५४.
५. सोमण डॉ.अंजली, स्त्रीवादी मूल्यदृष्टी आणि साहित्य (लेख), मूल्यसंकल्पनाव साहित्यविचार, डॉ. बाळकृष्ण कवठेकर गौरव ग्रंथ, संपा. प्रकाश मेदककर, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, पृ. २१७.
६. भागवत विद्युत, महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या चळवळीचा आढावा, परामर्श खंड १, १९८९. पृ. ३७/
७. जावे तिच्या वंशा, प्रिया तेंडुलकर, राजहंस प्रकाशन, प्रथमावृत्ती २००२ पृ ४
८. धोंगडे डॉ.अश्विनी, स्त्रीवादी समीक्षा- स्वरूप आणि उपयोजन, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि., पुणे, प्रथमावृत्ती १९९३, पृ. २०.
९. धोंगडे डॉ.अश्विनी, स्त्रीवादी समीक्षा- स्वरूप आणि उपयोजन, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि., पुणे, प्रथमावृत्ती १९९३, पृ. ५८.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी वैचारिक साहित्य

श्री. अनिल रामचंद्र महाजन

मराठी विभाग प्रमुख, श्रीपतराव चौगुले आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, माळवाडी-कोतोली, ता. पन्हाळा, जिल्हा कोल्हापूर

प्रस्तावना :

भारतात स्त्रियांच्या प्रश्नाबाबत 19 व्या शतकात स्त्री चळवळी सुरु झाल्या. त्यामध्ये राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, रमाबाई रानडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, म. गांधी, महर्षी कर्वे यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांवर विचारमंथन आणि कृति करून स्त्री चळवळीला आकार दिला. या चळवळीचे स्वरूप स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे समाजाचे लक्ष वेधणे, त्यांच्या शिक्षणाचे महत्त्व जाणून त्यांची सोय करणे, त्यांचा दर्जा वाढविण्यासाठी सती प्रथा, केशवपन, विधवापूनर्विवाह, बालविवाह, शिक्षण, यासाठी घटनात्मक बदल घडवून आणणे असे होते. त्यांच्या सहभागाने या लढ्यांना लोकचळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले. स्त्रीयां स्वतःच्या संघटना निर्माण करून आपल्या प्रश्नांवर बोलू लागल्या, परिषदा घेवू लागल्या, ठराव मांडू लागल्या, स्वतःची मासिकांची निर्मिती करून लिहू लागल्या त्यातूनच स्त्रीवादी साहित्याची ऐतिहासिक वाटचाल सुरु झाली.

स्त्री साहित्याची प्रेरणा :

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी वाङ्मयात स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह हा एक महत्त्वाचा साहित्यप्रवाह मानला गेला आहे. पुरुषप्रधान विचारांच्या चौकटीत अडकून पडलेल्या स्त्रियांनी स्वतःचा शोध घ्यायला सुरुवात केली. स्वतःच्या शक्तीच्या जाणीवा त्यांना झाल्या, स्वतःचा विकास करताना मी एक माणूस आहे. हा विचार पुढे आला तेव्हाच स्त्रीवाद साकारला गेला. स्त्रीवादी साहित्याची पार्श्वभूमी ज्यावेळी आपण विचारात घेतो त्यावेळी जागतिक स्त्रीवादी साहित्य चळवळीचा विचार करणे कमप्राप्त ठरते. पाश्चात्य देशात स्त्रीवादाचा उदय साधारणपणे 1960 च्या आसपास झाला व भारतात तो 1975 साली रुजला. शिक्षणामुळे भारतीय समाजमनात राजकीय, सामाजिक आकांक्षा वाढल्या. लोकशाहीचे महत्त्व लोकांना पटू लागले, त्यांच्यात वेगवेगळे बदल होवू लागले. भारतीय स्त्रियांच्या बाबतीत तर विषमतेच्या व्यवस्थेमुळे त्यांनी आपल्या मनातील वेदनेला वाट मोकळी करून दिली. त्याचे वाडमयीन रूप म्हणजेच स्त्रीवादी साहित्य होय. भारतातील या स्त्रीवादी लिखाणास मात्र जगातील स्त्रीवादी विचार होता असे म्हणता येत नाही. कारण भारतात प्राचीन काळी मातृसत्ताक पध्दती अस्तित्वात होती. या पध्दतीत स्त्रियांचा दर्जा हा पुरुषापेक्षा वरचा मानला जात असे. मुलाचा पिता कोण यापेक्षा माता कोण याला मातृवंशात महत्त्व होते. पुढील काळात समाज जसजसा प्रगत होत गेला तसतशी कुटुंबभावना, समुहभावना वाढीस लागली. अग्नी व शेतीच्या शोधानंतर मानवी जीवनात स्थिरता आली. पुरुषाकडे शारीरिक कष्टाची, संरक्षणाची कामे व स्त्रीकडे घरकामे अशी विभागणी झाली. यातून पुरुष वर्गाचे वर्चस्व वाढत गेले. स्त्री ही पुरुषाची खाजगी मालमत्ता बनली आणि येथूनच स्त्रीच्या गुलामगिरीचा इतिहास सुरु झाला. आपला वंश शुध्द रहावा म्हणून पुरुषांनी स्त्रीवर अनेक बंधने लादली. अनेक स्त्रियांना पत्नी म्हणून बाळगणे, स्त्रिया पळवणे, त्यांची अब्रू लुटणे या बाबी शौर्याचे लक्षण मानल्या जाऊ लागल्या. पुराणकारांनी अनेक भाकडकथा व दैवतकथा रचून स्त्रीला मानसिक गुलाम बनवले. पुरुषांची दासी म्हणून राहणे यातच स्त्रीजन्माचे सार्थक आहे या विचाराने आजही स्त्री पूर्णतः मुक्त झालेली नाही. स्त्रियांच्या आणि एकूणच भारतीय समाजातील गुलामीच्या या मजबूत तटबंदीला इंग्रजांच्या बरोबरीने आलेल्या आधुनिक शिक्षणाने पहिला हादरा दिला. स्त्री म्हणून मिळालेल्या पशूपातळीवरच्या वागणूकीची परंपरा आणि शिक्षणातून आलेले भान यांच्या संघर्षातून प्रज्वलित झालेली 'स्व'ची जाणीव ही या स्त्री साहित्याची मुख्य प्रेरणा होती.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

इतिहासातील स्त्रीचे सामाजिक स्थान:

वैदिक काळात स्त्रीयांना मान होता. समाजात त्यांना गौरवपूर्ण स्थान होते. शिक्षणाचा त्यांना अधिकार होता. त्याकाळात विशिष्ट मनोरचनेच्या स्त्रिया, स्वतःला विद्योपासनेला वाहून घेत असत. दैनंदिन जीवनात आवश्यक असलेल्या मंत्रांचे ज्ञान आणि दैनंदिन जीवनातील, विहित वैदिक विधी करण्याची पात्रता वैदिक स्त्रियात होती. उत्तर वैदिक काळात पितृसत्ताक समाजव्यवस्था निर्माण झाली. विकसित अर्थव्यवस्था पुरुष चालवू लागले. स्त्रियांची स्थिती शुद्रासमान झाली. तिच्याकडे एकाद्या भौतिक वस्तुप्रमाणे पाहिले जावू लागले. समाजात मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य तिच्याकडून हिरावून घेण्यात आले. तिच्यावर अनेक बंधने लादली गेली. हिंदू समाजातील कर्मकांडाचा निषेध करून बौद्ध समाज अस्तित्वात आला. बौद्ध धर्माने स्त्रियांना धार्मिक बाबतीत समानता दिली. मध्ययुगीन काळात मुसलमान राज्यकर्ते झाले. या काळात तर स्त्रीच्या स्थानाची घसरगुंडीच सुरू झाली. मुस्लीम राज्यकर्त्यांनी आपल्या स्त्रियांना पडदानशील ठेवले त्याचेच अनुकरण उत्तरेतील राजघराण्यांनी केले व आपल्या स्त्रियांना पडदानशील ठेवले. ते उच्च कुलीनतेचे लक्षण मानले गेले. याच काळात वधूपित्याने वरास द्यावयाची हुंड्याची चाल रूढ झाली. याचा समाजातील स्त्रीच्या स्थानावर परिणाम झाला. उत्तरोत्तर स्त्रियांचा समाजातील दर्जा घसरत गेला. हिंदुच्या सामाजिक जीवनाच्या इतिहासात स्त्री एक कलंक म्हणून ओळखली जावू लागली. संस्कृतीचे रक्षण करण्यासाठी तिच्यावर अधिकाधिक बंधने लादली गेली.

स्त्रीवादाची सुरुवात :

उत्तर वैदिक काळापासून स्त्रियांच्या समस्यांना सुरुवात झाली होती. चार भिंतीच्या आत स्त्रीचे जीवन कोंडले होते. 18 व्या शतकात स्त्रियांच्या प्रश्नांचे विचार मंथन सुरू झाले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात लोकहितवादी, म. फुले इ. समाजसुधारक पुढे आले आणि त्यांनी या प्रश्नांना वाचा फोडली. हे स्त्रीमुक्ती आंदोलनाचे पहिले पाऊल होते. त्यावेळी भारतात इंग्रजी सत्तेचा अमल होता. स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे इंग्रज सरकारचे लक्ष वेधून या समस्या सोडविण्यासाठी सरकारला कायदे करायला या समाजसुधारकांनी भाग पाडले. यांच्याकडून स्त्रियांच्या बाबतीत सर्वच क्षेत्रात परिवर्तन झाले असे नाही पण समाजाचा आधारभूत घटक म्हणून स्त्री प्रश्नांकडे सर्वांचे लक्ष वेधले गेले. लोकहितवादी, महर्षी धोडो केशव कर्वे, राजाराम मोहन रॉय, म. फुले, पंडिता रमाबाई, ताराबाई शिंदे, न्या. रानडे, म. गांधी आदिंनी स्त्रियांच्या बाबतीत लिखाण केले होते. ते लिखाण स्त्रियांच्यावर पुरुषांच्याकडून होणाऱ्या अन्यायाबाबत होते. पुरुषप्रधानतेला धरून होते. 1960 नंतर मराठी साहित्यात जे स्त्रीवादी लिखाण झाले ते भारतीय संस्कृतीला विरोध करण्यातून व जागतिक पातळीवरील स्त्रीवादी साहित्यचळवळीतून झालेले आहे.

1920 नंतरचा कालखंड मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीने आधुनिक मानला जातो. याचाही अंगुलीनिर्देश इंग्रजी राजवटीकडेच जातो. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून जे काही लिखाण झाले ते प्रामुख्याने हिंदु जातीव्यवस्थेवर टिका करणारेच होते. स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याची, समानतेची वागणूक का दिली जात नाही ? तिला पुरुषांपेक्षा दुय्यम स्थान का दिले जाते ? या अनुषंगाने काही स्त्री लेखिकांनी व सुधारणावादी पुरुषांकडून लिहिले गेले आहे. त्यावेळी जे लिखाण स्त्रीवादी म्हणून लिहिले गेले ते फक्त दया बुद्धीतूनच लिहिले गेले आहे. त्यावेळच्या काही दाम्भिक समाजसुधारकांनी पाठीमागच्या दालनातून आपल्या घरातील स्त्रीयांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. या उच्चवर्गीय स्त्रीयांना शिक्षणांमुळेच व्यक्तिस्वातंत्र्याचे महत्त्व कळाले व त्यांनी आपली पर्यायाने स्त्रीची दुःखे मांडली. हीच स्त्रीवादी साहित्याची सुरुवात होती. त्यावेळी जरी शुद्र वर्गातील स्त्री, शेतकरी स्त्री, व कष्टकरी स्त्री या साहित्याच्या आसपास जरी नसली तरी मराठीत आज जे स्त्रीवादी साहित्य आढळते त्याची मुहूर्तमेढ या साहित्यातूनच झालेली आहे. स्त्रीवादी मराठी साहित्य—मराठी साहित्यात साधारणतः 1960 नंतरच्या दशकांत स्त्रीवादी साहित्य जाणीवपूर्वक लिहिले जावू लागले आणि एकोणीसशे सत्तर ऐंशीच्या व

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

नंतरच्या दशकांतही स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह काव्य, कथा, कादंबरी अशा प्रकारांत जोमोने विकसित होवू लागला.

मराठी कादंबरीतील स्त्रीवाद :

प्राचीन काळापासून स्त्रीकेंद्री साहित्य मौखिक वा लिखित स्वरूपात होते. मराठी लोकगीतांतून हा स्त्रीत्वाचा स्वर सतत ऐकू येतो. मराठी वाङ्मयाचा इतिहासात महदंबा मुक्ताबाई जनाबाई बहिणाबाई आदींनी आपली मनोकामना, गा-हाणी मांडलेली आहेत. आपल्या मनात खळबळ माजवणारे नानाविध विचार अनिर्बंधपणे प्रकट करण्यास 'कादंबरी' हा साहित्यप्रकार लेखिकांना अधिक जवळचा वाटला असावा. कारण त्यानंतर यशोदाबाई भट यांनी 'मुलांचे बंड' (1921) या कादंबरीत विधवांची दुरावस्था, हिंदू धर्मातील चालीरीतींचा निषेध करण्यासाठी शांताबाई नाशिककर यांनी 'हाच का धर्म?' (1930) शिकलेल्या पण उशिरापर्यंत लग्न न जमलेल्या मुलीची व्यथा सांगण्यासाठी 'लग्नाचा बाजार' (1929), घटस्फोटाची व पोटगीची मागणी प्रतिपादन करणारी कमलाबाई बंबेवाले यांची बंधमुक्ता (1930), स्त्री – पुरुष समानतेचा पुरस्कार करण्यासाठी इंदिराबाई सहस्त्रबुध्दे यांनी 'बाळूताई धडा घे' (1931), गीता साने यांनी 'हिरवळीखाली' (1926) या कादंबरीत शिकलेली मुलगी गर्विष्ठ व कलहप्रिय असतेच व अशी शिकलेल्या बहिणीची भावाला लाज वाटते, त्याचबरोबर प्रेमा कंटक यांच्या 'काम आणि कामिनी', 'अग्नियान' (1942), शकुंतला परांजपे यांची 'घराचा मालक' (1948), इ. अशा अनेक कादंबऱ्यातून स्त्रियांच्या काळजाचा ठाव घेणारे व पुरुष लेखकांना न उमजणारे विषय या स्त्री लेखिकांनी चित्रित केले आहेत. त्यांना जे सलत होते, खुपत होते तेच त्यांच्या लिखनाचे विषय होते. जरी या लेखिकांचे लिखाण जरी अल्प असले तरी विस्तृत मराठी साहित्याचे दार ठोठावून त्यांनी किमान आपल्याकडे जगाचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न तरी केला आहे. त्यांनी आपल्यावर म्हणजेच संपूर्ण स्त्री समाजावर होणारा अन्याय अत्याचार, स्त्री – पुरुष विषमतेचे, पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेचे प्रभावी चित्रण केले आहे.

विभावरी शिरूरकर यांनी 1950 मध्ये 'बळी' ही कादंबरी लिहिली व मराठीतील वास्तववादाची दैन्यावस्था आपल्यासमोर आणली. त्यांच्याच 'हिंदोळयावर', 'जाई', 'शबरी', 'उमा', 'खरे मास्तर' कादंबऱ्यांतून त्यांनी काळाची नस अचून पकडली आहे. कमल देसाईच्या 'रात्रदिन आम्हां' (1964) आणि 'काळा सूर्य व हॅट घालणारी बाई' (1975) या कादंबरीने प्राचीन मिथ्येचे उध्वस्त करून नवी स्त्रीवादी अर्थ दिले आहेत. एका ओसाडनगरीत राहणाऱ्या नायिकेला जड, आळसटलेले, उथळ, लिबलिबीत प्रेम तिरस्करणीय, नकोनकोसे वाटते, तिला प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेचे दडपण झुगारून देणाऱ्या अश्वरथासारखे स्वच्छ व कचकचून जगायचे आहे. अंतःकरण यातनांनी पिळवटून निघाल्याविना अस्तित्वाची तीक्ष्ण खूण कशी पटणार, त्यामुळे पापाच्या खाईत ती रसरसून उडी घेते. ईश्वराशी भांडण मांडते, शेवटी गावातील पुरातन मंदिर तोडून टाकते आणि स्वतःही मरते.....1.

1975 ला आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून साजरे झाले आणि त्यानंतर शेकडो कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. महाराष्ट्रात यानिमित्ताने 'स्त्री-मुक्ती', स्त्रीवाद या संकल्पना रुढ होवू लागल्या. 'ललकारी', 'स्त्री-उवाच', 'मिळून साऱ्याजणी' यासारखी नियतकालिके स्त्रियांच्या मनातील वास्तववादी स्पंदने व्यक्त करू लागली. त्यातून त्या स्वतःचे अनुभव व्यक्त करू लागल्या. स्त्रियांना त्यांचे स्वतःचे हक्क सांगणारे गट स्थापन झाले. त्यांनी प्रबोधन म्हणून ज्योती म्हापसेकर यांच्यासारख्या लेखिकेचे 'मुलगी झाली हो' यासारख्या पथनाटयाचा वापर केला. दूरदर्शनने तर स्त्री-जीवनाचे दर्शन घडविणारी 'स्त्री-मुक्तीच्या पाऊलखुणा' हीर मालिका प्रक्षेपित केली. कुसम अभ्यंकर, नयना आचार्य, सुमती क्षेत्रमाडे, शैलजा राजे, शकुंतला गोगटे, योगिनी जागळेकर, चंद्रप्रभा जोगळेकर यांनी विपुल प्रमाणात पारंपारिक कादंबरी लेखन केले. तर काहीजणींना वेगळ्या, विषयाला स्पर्श केला. ज्योत्सा देवधर यांनी 1971 मध्ये लिहिलेल्या 'कुंवरनी' मध्ये घोडयावरून रपेट मारणारी, मनसोक्त पोहणारी, शिकारीला जाणारी, मुलगी असून

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

पुरुषाप्रमाणे वागणारी स्त्री रेखाटली.. लीला श्रीवास्तव यांनी 'कितीतरी एकटे'(1967), शकुंतला गोगटे 'जाणता अजाणता'(1978), शैलजा राजे 'अंतरीच्या गूढ गर्भी'(1975), यांनी शिकलेल्या, धीट व मोकळ्या झालेल्या स्त्रीयांचे विषय हाताळलेले आहेत. यांच्या कादंबऱ्यातून विवाहपूर्व व विवाहबाहय संबंध, लैंगिक अतृप्तता, मॉडेलिंग करणे, पतीचा मुलांचा त्याग करणे असे अनेक विषय हाताळले. यातून कदाचित आधुनिक स्त्री म्हणजे बाहेरख्याली स्त्री असा समजही होण्याचा संभव होता पण त्याचाही मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणातून अभ्यास झाला पाहिजे.

आधुनिक स्त्रीवादी साहित्यात प्रामुख्याने कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडुलकर, मेघना पेठे,नीरजा यांच्या कादंबऱ्यांनी मोलाची भर घातली आहे. आपण आपल्यासारखे असणे, आयुष्यभर घडत – मोडत जाणे, निवड करण्याचे स्वातंत्र्य वापरणे, त्यातून स्वतःचा मूल्यभाव व्यक्त करणे आणि यावाचून अन्य काही पर्याय नसल्याने अखंड वेदना, व्याकूलता व थैमान घालणाऱ्या प्रश्नांच्या भोवऱ्यात अडकणे, त्यातूनही स्वतःचा शोध घेण्याची प्रतिज्ञा कायम राखणे या अनुषंगाने वरील लेखिकांनी आपल्या कादंबऱ्या चित्रित केल्या आहेत. या कादंबऱ्यातून आपल्याला समकालीन आधुनिक जीवनाचे बरेवाईट पैलू समजतात. एकत्र कुटुंबपध्दतीचा लोप, अर्थाजनाने वाढलेला आत्मविश्वास, स्वतंत्र निर्णय घेऊन जगण्याची आकांक्षा यामुळे पारंपारिक पुरुषसत्ताकतेला धक्का देणाऱ्या या कादंबऱ्यांचे विषय आहेत. सानिया लिखित 'आवर्तन' (1996) मध्ये सुरुची श्रीरंगबरोबर लग्न न करताच राहण्याचा निर्णय घेते. येथील सुरुची किंवा रीटा वेलिणकर भाड्याच्या घरात स्वतंत्र राहतात. यातून रीटा वेलिणकरची प्रतिक्रिया अत्यंत बोलकी आहे. 'घर असणं म्हणजे निसर्गावर मात करणं.... एकटीचं घर असणं म्हणजे समाजावरही मात करणं, प्रथम माणूस – निसर्ग हा दुवा तुटला; मग माणूस – माणूस हा दुवा तुटला'..... (रीटा वेलिणकर , पृ. 40) आपले प्रेमसंबंध उघडपणे असावेत असा आग्रह धरणाऱ्या रीटाला साळवी 'स्टुपिड इमॅच्युअर वुमन' म्हणतो आणि रीटाला आपण सात वर्षे याविषयी न बोलता एकत्र राहिलो ते मॅच्युअर होते काय? असा प्रश्न पडतो. याठिकाणी रीट आपले आणि साळवीचे लैंगिक संबंध स्पष्टपणे सांगते किंवा आपल्या डॅडी – मम्मीचेही संबंधाचे वर्णन बिनधास्तपणे करते. आशा बगे लिखित 'त्रिदल'(1994), मधुन मंजू – शारदाचे संबंध व्यक्त केले गेले आहेत. प्रतिमा इंगोले यांनी 'बुढाई'(1999), मध्ये तळागाळातील, कष्टकरी समाजातील स्त्रीच्या जीवनसंघर्षाची व तिला भोगाव्या लागणाऱ्या दुःखाची करुण कहाणी सांगितली आहे. गौरी देशपांडेनी आपल्या कादंबरीतून स्वतंत्र, मुक्त, प्रगल्भ स्त्रीची अनेक रूपे चित्रण केलेली आहेत. स्त्रीवादी दृष्टिकोणातून स्त्रियांचे अनेक प्रश्न व जाणवांची अभिव्यक्ती, पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्था व पुरुषी मानसिकता यांची उपहासात्मक टिंगल, करिअरला प्राधान्य देणाऱ्या स्त्रीच्या समस्या, तिच्या व्यथा यांचे प्रभावी चित्रण त्यांनी केले आहे. शांता गोखले यांच्या 'रीटा वेलिणकर' या कादंबरीची मानसशास्त्रीय तसेच समाजशास्त्रीय स्त्रीवादी भूमिकेतून चिकित्सा करता येते. या कादंबरीतून स्त्रीवादातील भगिनीभाव या संकल्पनेचा पुरस्कार केला आहे. आशा बगे यांची 'भूमी' ही कादंबरी, प्रिया तेंडुलकरांच्या कथा भारतीय स्त्रीवादी चिकित्सेतून मूल्यमापन करता येते. कविता महाजन यांची 'ब्र' ही कादंबरी भारतीय व समाजशास्त्रीय अशा दोन्ही दृष्टिकोणांतून अभ्यासता येते. मेघना पेठे यांच्या कादंबरीत मुक्त जीवनपध्दती, बिनधास्त जीवनशैली यांचा पुरस्कार आढळतो. तर नीरजा यांनी चिंतनशील पध्दतीने आपल्या लेखणातून वास्तववादी चित्रण केले आहे.

निष्कर्ष :

- स्त्रीवादी कादंबरीने सभोवतालच्या परिस्थितीचे विश्लेषण करायला शिकविले.
- आजच्या प्रगतीच्या युगातही स्त्रियांसमोर अनेक समस्या आहेत. त्यातून बाहेर पडण्याचा तिचा प्रयत्न सुरु आहे. तो तिने मराठी कादंबरीद्वारे व्यक्त केला आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

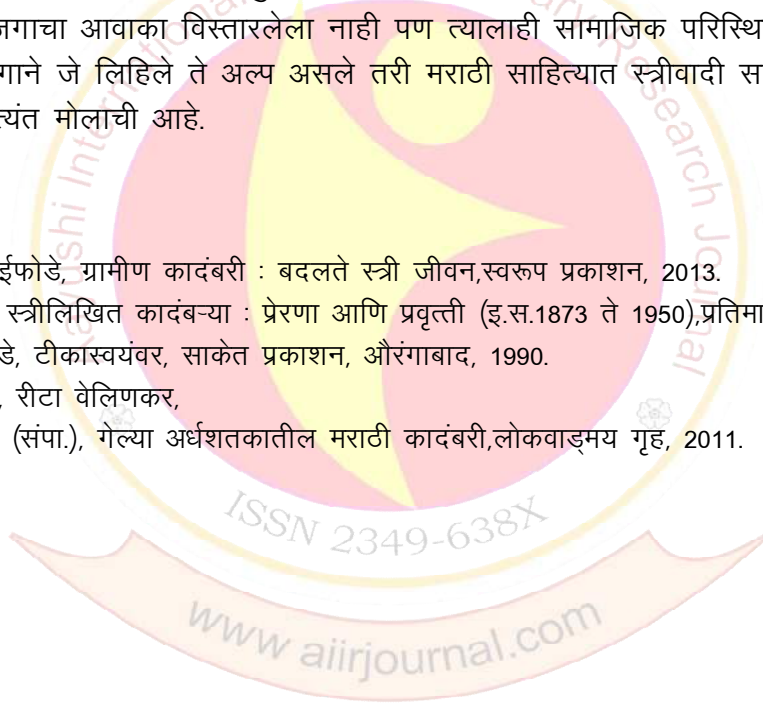
- स्त्रीवादी कादंबरीतून स्त्रीयांनी समाजातील कर्मकांड, अंधश्रध्दा यांच्यावर कडाडून हल्ला केला आहे.
- स्त्रीवादी कादंबरीतून स्त्रियांना गुलाम बनविणा-या व्यवस्थेच्या विरोधात आवाज उठविणारी विचारधारा आहे
- शासनाने स्त्रियांच्या हिताकरिता विविध कायदे केले व स्त्रियांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला म्हणून आज विविध क्षेत्रात स्त्रिया काम करीत आहेत. हा स्त्रीवादी चळवळीचा विजयच म्हणावा लागेल.

समारोप :

प्रथमतः स्त्री ही एक व्यक्ती आहे. तिला स्वतःचे विचार, भावना व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. समाजाचा घटक म्हणून तिला महत्त्व आहे. स्वलिखाणातून, अनुभवनातून तो कसा व्यक्त होतो हे पाहणे स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचे फलित ठरेल. आधुनिक जीवनपध्दतीने उत्पन्न झालेले पेच मांडण्याचा त्या प्रयत्न करतात. त्यांच्या जगाचा आवाका विस्तारलेला नाही पण त्यालाही सामाजिक परिस्थितीच जबाबदार आहे. स्त्रीवादाच्या अनुषंगाने जे लिहिले ते अल्प असले तरी मराठी साहित्यात स्त्रीवादी साहित्याने जी मोलाची भर घातली ती अत्यंत मोलाची आहे.

संदर्भ :

1. डॉ. पंढरी डोईफोडे, ग्रामीण कादंबरी : बदलते स्त्री जीवन,स्वरूप प्रकाशन, 2013.
2. विद्या देवधर, स्त्रीलिखित कादंबऱ्या : प्रेरणा आणि प्रवृत्ती (इ.स.1873 ते 1950),प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, 1992.
3. भालचंद्र नेमाडे, टीकास्वयंवर, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, 1990.
4. शांता गोखले, रीटा वेलिणकर,
5. विलास खोले (संपा.), गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी,लोकवाङ्मय गृह, 2011.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या 'शेतकऱ्याचा असूड' मधील विचारतत्त्वे व
त्यांची सद्यःकालीन प्रासंगिकता

श्री. अजितकुमार नेमिनाथ चौगुले

सहाय्यक प्राध्यापक, महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

जोतीराव गोविंदराव फुले (१८२७-१८९०) हे कृतिशील क्रांतिकारी समाजसुधारक, विचारवंत, आधुनिक भूमिपुत्र होते. एकोणिसाव्या शतकात शिक्षणाच्या माध्यमातून पाश्चात्य विज्ञान व ज्ञानाच्या ओळखीमुळे जागृत भारतीय पिढीने तत्कालीन समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा विरोधात लढे उभारले. या पिढीतील जोतीराव फुले हे एकमेवाद्वितीय विचारवंत असे होते की, त्यांनी आपल्या कार्यातून व लेखणीतून शोषित, वंचित, शूद्रातिशूद्र, शेतकरी, कामगार, स्त्री यांचे परखड वास्तवदर्शी, सखोल दर्शन घडवून त्यांच्या शोषणमुक्तीसाठी अखंड संघर्ष केला. त्यांनी तृतीय रत्न (१८५५) हे नाटक, गुलामगिरी (१८६९), सार्वजनिक सत्यधर्म (१८८९), शेतकऱ्याचा असूड (१८८३), इशारा (१८८५) इत्यादी प्रमुख ग्रंथनिर्मिती केली. त्यातील 'शेतकऱ्याचा असूड' या विलक्षण वास्तवदर्शी ग्रंथात शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेचे चित्रण असून त्यात त्यांच्या कारणांचा शोध व उपाययोजनाही आहेत. या ग्रंथातून मानवतावाद, बुद्धीप्रामाण्यवाद, इहवाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोण, नैतिकता, समता, विवेकवाद इ. विचारतत्त्वे प्रतिबिंबित होतात. या तत्त्वाची प्रासंगिकता आज एकविसाव्या शतकातही निःसंशयरीत्या आहे. शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्याकरिता जोतीराव फुले यांनी सुचविलेले मुलभूत उपाय त्यांचे द्रष्टेपण दाखवतात व ते आजही प्रासंगिक आहेत.

आपला भारत देश हा कृषिप्रधान म्हणून ओळखला जातो. उदरनिर्वाहासाठी बहुसंख्य लोक हाच व्यवसाय करतात. शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा असूनही भारतात शेती तसेच शेतकरी यांना उपेक्षिताचे जीणे जगावे लागते. जोतीराव फुले यांनी याचे मुलभूत चिंतन करून शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था आपल्या 'शेतकऱ्याचा असूड' (१८८३) या ग्रंथात मांडली. शेतीच्या प्रश्नाला केवळ आर्थिक नव्हे तर ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय अशा अनेक बाजू असून त्याची परखड चिकित्सा जोतीराव करतात. त्यामुळे या चिंतनाला कालातीतत्व प्राप्त झाले आहे.

'शेतकऱ्याचा असूड' (Cultivator's Whip-cord) हा ग्रंथ पाच प्रकरणात विभागला गेला असून सुरुवातीला उपोद्घात व शेवटी खासा मराठा म्हणविणारा आणि कबीरपंथी शूद्र साधू या दोन गृहस्थांशी केलेली चर्चा जोडण्यात आली आहे. 'शूद्र शेतकरी दैन्यवाणा स्थितीला पोहोचण्याची धर्म व राज्यसंबंधी कारणांचे विवेचन करणे' व 'शूद्र शेतकऱ्यांच्या बचावाच्या' हेतूने हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. तत्कालीन शेतकरी जीवनाचे वास्तव दर्शन यात घडते. सर्व सरकारी खात्यात उच्चवर्णियांचे वर्चस्व असून त्यांच्याकडून तसेच ऐषआरामी युरोपियन सत्ताधीशांकडून अज्ञ शेतकरी नाडले जातात. याची सूक्ष्म निरीक्षणांती परखड मांडणी करून उत्पादक श्रम करणाऱ्या शूद्र शेतकऱ्यांचा बचाव व्हावा हा हेतू ते प्रतिपादन करतात.

जोतीरावांनी विशेषतः कनिष्ठ व मध्यम शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे चित्र रेखाटलेले आहे. उपोद्घातात ते शेतकरी जीवनाचा ऐतिहासिक शोध घेतात. फुले यांच्या मते, शेतकऱ्यांचे तीन प्रकार कुणबी, माळी, धनगर या आज स्वतंत्र जाती असल्या तरी त्यांचे मूळ एकच आहे. केवळ शेतीवर उदरनिर्वाह करणारे कुणबी, शेतीसह बागायती करणारे माळी व शेतीसह बकरी बाळगणारे धनगर असे कामावरून भेद उत्पन्न झाले असावेत. त्यांच्यात रोटीव्यवहार असला तरी बेटीव्यवहार होत नाही. मात्र तो पूर्वी होत असे. काळाच्या ओघात शेतकरी वर्गात विघटन घडून आले.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

पहिल्या प्रकरणात ब्राह्मणांकडून शेतकऱ्यांचे धार्मिक शोषण कसे होते याचे विस्तृत वर्णन जोतीरावांनी केले आहे. शेतकऱ्यांचे अज्ञान, अंधश्रद्धा व देवभोळेपणामुळे त्यांचे प्रचंड शोषण होते. 'आईच्या गर्भादानादि संस्कारापासून तो हा मरेपर्यंत कित्येक गोष्टींनी लुटला जातो, इतकेच नाही तरी त्याच्या मुलास श्राद्ध वगैरेंच्या मिषाने धर्माचे ओझे सोसावे लागते.' पुरातन काळापासून 'शूद्र शेतकऱ्यास ज्ञान देऊ नये' या वहिवाटीची धास्ती असल्याने मुले शाळेत पाठविण्याचा हिऱ्याही शेतकऱ्यांना होत नाही, हे ते नमूद करतात.

इंग्रज राजसत्तेच्या माध्यमातून होणारे शोषण दुसऱ्या प्रकरणात मांडलेले आहे. इंग्रजांनी केवळ उच्चवर्णीयांनाच शिक्षण दिल्याने त्यांनी नोकरशाहीत मोक्याच्या जागा पटकावल्या. इंग्रजी साम्राज्यशाही, उच्चवर्णीयांची नोकरशाही व सावकारशाही यामुळे होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या शोषणाविरुद्ध जोतीरावांनी लेखणीचे शस्त्र परजले आहे. राजकीय स्थिरता निर्माण झाली असली तरी शेतकरी वर्गात बेरोजगारी व व्यसनांचे प्रमाण वाढले आहे, हे ते नोंदवतात. शेतसाऱ्यात झालेली वाढ, लोकल फंडाचा कर, जकात इ. बरोबर दलाल व अधिकाऱ्यांमुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती बिकट झाली आहे. यातून सावकारी कर्जाच्या दुष्टचक्रात तो सापडतो. ब्रिटिशांचे 'टोलेजंग जंगलखाते' निर्माण झाल्याने गायरानाच्या सहाय्याने जगणारा शेतकरी भुकेकंगाल झाला आहे. ब्रिटिश ऐषआरामात गुंग असल्याने यात भर पडून अक्षरशून्य शेतकऱ्यांचे न भरून येणारे नुकसान होत आहे, असे प्रतिपादन ते करतात.

जोतीराव 'शेतकऱ्यांचा असूड' च्या तिसऱ्या प्रकरणात विश्वाच्या निर्मितीपासून प्रारंभ करतात. उपजीविकेसाठी शेती करण्याच्या स्थित्यंतरापासून मानवामानवातील संघर्षास सुरुवात झाली. उदा. आर्य-अनार्य संघर्ष पुढे ब्राह्मणी सत्तेने दस्यूंना पराभूत केले व दस्यूंचे शूद्र-अतिशूद्र वर्ग करून अनेक जुलमी कायदे केले. मुसलमानी व इंग्रजी सत्तेच्या काळातही ब्राह्मणी वर्चस्व अबाधित असून त्यातून शेतकरी वर्गाचे शोषण झाले हे फुले दाखवतात.

चौथ्या प्रकरणात ते शेतकीची दीनवाणी अवस्था चित्रित करतात. शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन सरकारी नोकरीच्या जागा ब्राह्मणवर्गाने हस्तगत केल्या व ते प्रचंड त्रास शेतकऱ्यांना देत. कोर्टकचेऱ्यातील ब्राह्मण अधिकारी शेतकऱ्याविरोधात खोटे अर्ज, सहा, रिपोर्ट, साक्षी तयार करून ब्राह्मण वकिलाच्या मदतीने खटल्याचे रूप इतके बदलून टाकत की अज्ञानी शेतकऱ्याला त्याची खबरबातही लागायची नाही. फुले म्हणतात, "या अनिवार दुःखाचा पाया आजपर्यंत हजारो वर्षांपासून शूद्र शेतकऱ्यास विद्या देण्यास बंदी केली हा होय."

शेतकऱ्यांच्या प्रकरणात जोतीरावांनी शूद्र शेतकऱ्यांची सुधारणा करण्याविषयी उपाय सरकारला सुचवले आहेत. शेतकऱ्यांच्या गैरवर्तनावर लक्ष ठेवण्यासाठी डिटेक्टिव्ह डॉक्टरांच्या नेमणुका कराव्यात. शेतकऱ्यांमधील बहुपत्नीत्व व बालविवाहावर बंदी घालणारे कायदे करावेत. सरकारी नोकऱ्यांमध्ये शेतकरी वर्गासाठी आरक्षण ठेवावे. शेतकरी वर्गात शिक्षणाची गोडी लागण्यासाठी त्यांच्यातीलच शिक्षक नेमावेत. शेतीसाठी बैलांचा पुरवठा करावा. डोंगरउतारावर मातीची धूप होऊ नये म्हणून बंधारे बांधावेत. नदीनाल्यातील साचलेला गाळ शेतकऱ्यांना आपल्या शेतात न्यायची परवानगी द्यावी. शेतीप्रदर्शने भरवावीत. शेतकऱ्यांना यंत्राद्वारा प्रशिक्षण द्यावे. सुपीकतेसाठी उपाययोजना कराव्यात.

ब्राह्मणवर्गाने धर्माच्या नावाने चालू असलेली शेतकऱ्यांची फसवणूक थांबवावी. विषमतावादी विचार, जातिभेद, अस्पृश्यता नाहीसे करावेत. शूद्र समाजाशी माणसासारखे वागावे असे सुचविले आहे.

ग्रंथातील विचारतत्त्वे :

जोतीरावांचे समाजचिंतन परखड, सखोल, समग्र होते. समाजातील सर्व उपेक्षितांच्या उत्थानाचा विचार ते करतात. शूद्र शेतकरी हा समाजव्यवस्थेतील बहुसंख्यांक घटक आहे तरीही त्याला माणसासारखे हक्क अधिकार मिळत नाहीत. ते मिळावेत व माणसासारखे जगण्यासाठी त्याला प्रेरणा मिळावी असे ते सांगतात. उच्च-नीच भेद, वर्णभेद, स्त्री-पुरुष विषमता, जातीयता नष्ट होऊन समतावादी समाजाची स्थापना व्हायला हवी असे त्यांना वाटते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

फुले प्रतिपादन करतात की, शेतकऱ्यांच्या अवनीतीला त्याचे अज्ञान व धर्मभोळेपण कारणीभूत आहे. ग्रंथाच्या उपोद्घाताची सुरुवात त्यांच्या प्रसिध्द वचनाने होते.

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली,
नीतिविना गती गेली !
गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले,
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

शिक्षण नसल्यामुळे त्याला सत्य-असत्य, चांगले-वाईट याची जाणीव नाही. ब्राह्मण वर्गाचे मतलबीपण ते ओळखू शकत नाही. ते सांगतील ते प्रमाण मानून वागतो. आपल्या धर्मग्रंथांच्या आधारे या पुरोहितवर्गाने शेतकऱ्यांचे दीर्घकाळ शोषण केले आहे हे जोतीराव दाखवतात. शब्दप्रामाण्य व ग्रंथप्रामाण्य नाकारून बुद्धिप्रामाण्यवाद स्वीकारतात. “एकाच मातापितरांपासून एक मुलगा मूर्ख आणि दुसरा मुलगा शहाणा असे विपरित जन्मतात. तर यावरून मूर्खपणा आणि शहाणपणा पिढीजात आहेत असे अनुमान करता येत नाही.” जन्माधिष्ठित उच्चनीचतेचा सिद्धांत ते नाकारतात. “आटक नदीचे पलिकडे हिंदू लोकांपैकी कोणी जाऊ नये, गेले असता तो भ्रष्ट होतो अशी बाब हिंदु धर्मात घुसडली. यातून इतरांचे नुकसान झाले तर इतर देशातील लोकांशी व्यापारधंदा नकोसा झाल्याने ते कंगाल झाले. असे ते प्रतिपादन करतात.”

शोषित वर्गाची मुक्ती होऊन समतेचे तत्त्व प्रस्थापित व्हावे असे जोतीरावांना वाटते. उच्चवर्णीय नोकरशाही, धर्मसत्ता व राज्यसत्तेकडून शेतकऱ्यांचे शोषण होत असून हे नष्ट व्हायला हवे, असे ते सांगतात.

जोतीराव हे नास्तिक नव्हते तर मूलतः धर्म मानणारे होते. मात्र ब्राह्मणी हिंदुधर्मातील जातीभेद, अंधश्रद्धा, शोषण करणारी कर्मकांडे, विषमता त्यांना नको होती. म्हणून त्यांनी सार्वजनिक सत्यधर्म स्थापन केला. निर्मिकाची कल्पना करून अखंड लिहिले. मानवकल्याणाचा विचार सांगितला.

जोतीरावांच्या विचारांची प्रासंगिकता :

जोतीरावांचे शेतीविषयक चिंतन अनुभवाधिष्ठित होते. त्यांचे कृषिविषयक विचार आजही प्रासंगिक आहेत. त्यातून त्यांचे द्रष्टेपण प्रत्ययाला येते. हरितक्रांती, दुग्धक्रांती भारतात झाली पण आजही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या मोठ्या प्रमाणात होत आहेत. त्यामागे त्यांचा कर्जबाजारीपणा हे कारण प्रकर्षाने दिसते. जोतीरावांच्या स्वप्नातील ‘भूमीपुत्राचे बळीराज्य’ आजही अस्तित्वात येऊ शकलेले नाही. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांवर असणारा पुरोहितवर्गाचा पगडा व शोषण आजही पूर्णपणे थांबलेले नाही. पाणलोट विकास, पर्यायी शेती विकास नीती या फुले यांच्या विचारातून उगमाला आल्याचे जाणवते. शेतकऱ्यांच्या मुलांना मोफत शिक्षण, कृषिविषयक पशुवैद्यकीयविषयक शिक्षण जोतीरावांनी सुचवले. त्याची अंमलबजावणी नंतरच्या काळात झाल्याचे जाणवते. मानवतावाद, बुद्धिप्रामाण्यवाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोण, समता ही तत्त्वे आजही प्रासंगिक आहेत.

जोतीरावांचा विचार समग्र समाज परिवर्तनासाठी आजही महत्त्वाचा आहे. त्याची प्रस्तुतता कालातीत आहे.

संदर्भ :

1. कीर धनंजय, महात्मा जोतीराव फुले - आमच्या समाजक्रांतीचे जनक पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई २०१४.
2. चौसाळकर अशोक, महात्मा फुले आणि शेतकरी चळवळ, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई २०१३.
3. तुपरे सारीपुत्र, आधुनिक भूमिपुत्र जोतीराव फुले आणि शेतकऱ्यांचा असूड, एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाऊस, कोल्हापूर २०१३.
4. वृंदा प्रमिला नीळकंठ - आकाशवाणीवरील रूपक शेतकऱ्यांचा असूड www.youtube.com

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

'वाडा' या कादंबरीतून प्रकट झालेली वैचारिकता

प्रा. भीमराव खं. वानोळे

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, वारणानगर, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना

आदिवासी साहित्यामध्ये कथा, कविता, कादंबरी, आत्मचरित्र इत्यादी वाङ्मयप्रकार आदिवासी लेखकांकडून समृद्धपणाने व अस्सल अनुभवांनी लिहिले जात आहेत. आज आदिवासी साहित्यामध्ये कादंबरीकडे प्रमुख साहित्यप्रकार म्हणून पाहिले जात आहे. आदिवासी कादंबरीकारांमध्ये प्रा. माधव सरकुंडे यांची 'वाडा', नजूबाई गावित यांची 'तृष्णा', 'भीवा फरारी', बाबाराव मडावी यांची 'टाहो' गोपाळ गवारी यांची कोळवाडा, डॉ. दीपककुमार वळवी यांची 'डुबु डुबुग...च्यायऽऽ च्यायऽऽ', बाबुराव नाईक यांची 'शिवली', निवृत्ती घोंगडे व शांताराम वजे यांची 'बागडीची माची' व देवदत्त चौधरी यांची 'पळसचोंड' इत्यादींचा आपणास प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो. आदिवासी साहित्यातून आदिवासींचे उपेक्षित व वंचितांचे जगणे, दलाल, सावकारांकडून होणारी फसवणूक, दुःख, जंगल, निसर्ग, प्रथा, परंपरा इत्यादींचे चित्रण उजागर झालेले दिसते. लेखक माधव सरकुंडे हे प्राध्यापक, निर्भीड कार्यकर्ता, विचारवंत, वक्ता म्हणून समाजात वावर आहे. त्यांनी 'मनोगत', 'चेहरा हरवलेली माणसे', 'मी तोडले तुरूंगांचे दार' असे काव्यसंग्रह तसेच 'वाडा', 'सल', 'आदिवासी अस्मितेचा शोध', 'धनगर आदिवासी नाहीत दाखले आणि पुरावे' अशा साहित्यकृतीचे लेखन केलेले आहे. त्यांच्या साहित्यातून आदिवासींच्या समस्या, निसर्गसंवेदना, जीवनानुभव इत्यादींची यथार्थपणे मांडणी केलेली आहे. 'वाडा' ही त्यांची पहिली कादंबरी असून मे १९९६ साली प्रकाशित झालेली आहे. ही कादंबरी १४१ पृष्ठांची असून ती १३ प्रकरणामध्ये विभागलेली आहे. या कादंबरीचा समावेश अनेक विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमात झालेला आहे. त्यामध्ये सावित्रीबाई फुले विद्यापीठ पुणे, संत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर व संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती इत्यादी विद्यापीठांच्या पदव्युत्तर मराठी विषयाच्या अभ्यासक्रमामध्ये समावेश झालेला आहे. या कादंबरीचे मुखपृष्ठ व आतील चित्रांच्या पृष्ठातून आंध आदिवासींचे विविधांगी जीवन प्रतिबिंब आधोरेखित केलेले आहे. ही कादंबरी पुसद, उमरखेड, कोर्ता, किनवट, माहूर या गावाच्या परिसरातील डोंगराळ भागामध्ये वास्तव्य करणाऱ्या आंध जमातीच्या वाड्यापाड्यातील आहे. या कादंबरीत आंधवाडीचे चित्रण असले तरी त्यानुषंगाने अनेक वाड्यापाड्यांच्या परिसराचा निर्देशही होतो. त्यामध्ये इचलवाडी, सागरवाडी, पाळू, वडद, मरचुंडी, बेलवाडी, पिंपळगाव, डोंगरगाव, निवघा, चेंडकी, भोरवाडी, कोनदरी इत्यादी वाड्यांच्या डोंगरदऱ्यांमध्ये ही कादंबरी पुढे पुढे सरकत असलेली दिसते. या कादंबरीतून आंध आदिवासींचे विविधांगी मार्गाने ग्यानबा पाटलाकडून होणारे शोषण उजागर होते. त्याबरोबरच बाज्या खोकले या नायकाच्या रूपाने समग्र आंध जमातीला परिवर्तनाचे वैचारिक बळ पुरविण्याचे कामही केलेले दिसते. प्रस्तुत शोधनिबंधातून प्रा. माधव सरकुंडे यांच्या 'वाडा' या कादंबरीतून प्रकट झालेली वैचारिकता उजागर करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

'वाडा' कादंबरीतील व्यक्तिरेखा

आंध आदिवासी जमातीचे जगणे उजागर करणाऱ्या वाडा या कादंबरीत अनेक पात्रांची रेलचेल आहे. या कादंबरीचा नायक बाज्या खोकले, आंधवाडीतील ग्यानबा पाटील, गुण्या येस्कर,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

पिन्या, पुंज्या, राम्या, गज्या हे दिवानजी, आंधाचा मोहरक्या इठोबा साखरे, आंधवाडीतील माणसे गोमाजी तायडे, यादव भोकरे, शाम्या डुकरे, गोध्या, पांड्या, तुक्या, सित्या, संत्या, खंड्या, गंगाराम डोखळे, अबाजी ढाकणे, पाखऱ्या, गण्या, सद्या, परश्या, बळ्या, नाऱ्या, माध्या, रंग्या, दुल्या, खंड्या वईद, तान्ह्या वईद, उकंड्या, भिव्या, हान्या, दत्या, वाध्या, कोंड्या, शेष्वा, माव्हऱ्या, कोंडबा घावस इत्यादी तर भोरवाडीचा सटव्या, धोंड्या, कोनदरीचे डुकरे मामा, चेंडकीचे धांदे पाटील, इचलवाडीचे राघोबा काळे व त्याची बायको राधी इत्यादी व्यक्तीं वर्णने तर स्त्रियांमध्ये रावणाबाई, देवकी, सरी, झगी, बाज्याची माय इत्यादी स्त्री व्यक्तिरेखाही लेखकाने सजीवपणाने उभ्या केलेल्या आहेत.

कादंबरीचे आशयसूत्र

प्रा. माधव सरकुंडे यांची 'वाडा' ही कादंबरी 'आंध' जमातीच्या जीवनावर भाष्य करणारी आहे. प्रस्थापित व्यवस्थेतील पाटील, सावकार, जमीनदार हे आंधांना कसे अन्यायाखाली वागवतात व दाबून ठेवतात याचे यथार्थ चित्रण लेखकाने केले आहे. आंधवाडी व त्या वाडीच्या आसपास असलेल्या वाड्या, दऱ्या, खोऱ्यांचा, गावांचा कादंबरीत उल्लेख येतो. आंधवाडीतील ग्यानबा पाटीलाचे आंधांवर असलेले वर्चस्व व अत्याचार कादंबरीतून रेखाटलेले आहे. त्याने राधी, देवकी यासारख्या परंपरागत अनेक आंध स्त्रियांवर अत्याचार केलेले आहेत. आंधांचा म्होरक्या असलेला इठोबा साखरे हा निमुटपणे अन्याय सहन करतो. त्याद्वारे आंध जमातीतील दास्यत्वाच्या पारंपरिक धारणेचा प्रत्यय येतो. बाज्या ही व्यक्तिरेखा मात्र पाटलाच्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी उभा राहतो. या कादंबरीतील अनेक व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून आंधांचे दारिद्र्य, सणवार, जादुटोणा, अनेक प्रथा, विवाहविधी अशा विविधांगी गोष्टींने पुढे सरकत जाते. शिकार करणे, ससे पकडणे, मासे पकडणे इत्यादी गोष्टीही स्पष्ट होतात. त्याप्रमाणेच निसर्ग, डोंगर, पशू पक्षी यांच्यासोबत बाज्या व शेष्वाचे जगणे चित्रित केलेले आहे. आंधवाडील पाखऱ्या आंधाची बैलजोडी पटात विजयी झाल्याच्या आनंदात रात्री आपल्या घरासमोर दंडारणाचा कार्यक्रम ठेवतो. आंधांची डोंगरदऱ्यातील शेती, पशूपालन कादंबरीतून चित्रित झालेले आहे. कोरडा दुष्काळ पडल्यामुळे पाऊस पडावा म्हणून आंधवाडीतील लहान मुले अंगाभोवती झाडाच्या फांद्या बांधून ओल्या अंगाने देवाला पाणी घालणारी व धोंडी धोंडी पाणी दे अशी विनवणी करणारी आढळतात. यातून त्यांचे पारंपरिक विचार प्रकट होतात.

यादव भोकर्या, शाम्या, गोध्या, पांड्या इत्यादी व्यक्तिरेखा आंधवाडील लोकांचे मासे धरणे उजागर करतात. त्यासाठी इसोर, कठा कोंडणे, घुमलं इत्यादी साधनांचे रेखाटन अगदी समर्पकपणे लेखकाने केलेले आहे. बाज्या या परिवर्तनवादी विचाराच्या व्यक्तिरेखेला संघर्षमय जीवन जगावे लागते. त्याला कोणीही मदत करित नाही. तो आंधवाडीतील लोकांना पाटलाच्या अन्यायाविरोधात एकत्र करण्याचा प्रयत्न करतो. त्याकामी त्याला यश येत नाही उलट जमातपंचायत त्यालाच वाळीत टाकते. तो पाटलाच्या विरोधात गेल्यामुळे बायको देवकी व आई यांना मुकावे लागते. त्याच्या बाबतीत अत्यंत वाईट परिस्थिती निर्माण होते. जंगलात राहावे लागते. पण तो पाटलाचा काटा काढतो. तुरूंगात जावून शिक्षाही भोगतो. शिक्षा पूर्ण करून जेव्हा आंधवाडीत येतो तेव्हा त्याला पाटलाचा उद्धवस्त झालेला वाडा दिसतो. त्यामुळे त्याला आनंद होत

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

असला तरी आंधवाडीतील माणसे पडलेल्या दुष्काळामुळे दुसरीकडे स्थलांतरीत झालेले पाहून तो दुःखी होतो.

‘वाडा’ कादंबरीतून प्रकट झालेली वैचारिकता

कादंबरीची सुरुवातच ग्यानबा पाटलाच्या वर्चस्वादी व्यवस्थेच्या प्रत्यायने होते. तो कर्ज वाटप करणारा सावकार आहे. अज्ञानी असलेल्या आंधांचे अंगठे घेऊन आवाच्यासवा व्याज लावून त्यांच्या जमीनी हडप करतो, त्यांना कायम दास्यत्वात ठेवू पाहतो, राधी, देवकी यांच्यासह अनेक बायकांना त्याच्या वासंधतेचे शिकार व्हावे लागते. ‘वाडा’ कादंबरीतील बाज्या ही व्यक्तिरेखा परंपरागत अन्यायग्रस्त, लाचार जीवन जगण्याविरोधी संघर्ष करणाऱ्या प्रवृत्तीचे, क्रांतिकारी विचाराचे प्रतिनिधित्व करणारी लेखकाने उभी केलेली आहे. बाज्या हा स्वाभीमानी वृत्तीचा आहे. आंधांवर होत असलेला अन्याय त्याला सहन होत नाही. निसर्गमय प्राण्याच्या जीवनाचा तो विचार करतो. त्याला माणसा—माणसात समानता हवी आहे. तो म्हणतो, “आरे या दुनवेत कोनी मोठं, कोनी लाहान नाय. आपुन रानात राहणारे आदिवासी हावोत. पण रानातल्या चांगल्या गोष्टी शिकत नायी. फात नायी, की रानात समदय जनावरं—पाखरं कसे माय लेकराच्या इचारानं जगत्येत. कोनी कोनावं इनाकारन आत्याचार करत नायी. मग मानूस कामून इनाकारन मानसालाच तरास देते?”^१ निसर्गातील सर्व सजीव स्वच्छंदीपणाने व समानतेने जगतात. मग पाटील आपल्यावर अन्याय का करतो? असे अनेक प्रश्न त्याला सतावतात. त्यामुळे तो अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करण्यासाठी सज्ज होतो. आंधांना समानतादर्शक व निसर्गातील प्राण्याच्या जगण्याच्या वैश्विकतेचा विचार देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करतो.

आंधांमध्ये ऐकोपा नसल्याने बाज्याला फार वाईट वाटते. इतर समाज आंधांना हालकी जमात म्हणून तुच्छ लेखतो याची जाणीव त्याला आहे. आंधांमध्ये वरपाखी व खालपाखी अशाप्रकारचे पोटभेद मानले जात असल्यामुळे तो दुःखी होतो. आंधांमधील हा भेदाभेद नष्ट व्हावा अशी त्याची मनोमन इच्छा आहे. त्यासाठी तो प्रयत्नही करताना दिसतो. डुकरेमामाच्या मुलीचे लग्न खालपाखी असलेल्या मुलाशी जुळते. लग्नाची पूर्ण तयारी झालेली असताना डुकरेमामाला कळते. त्यामुळे तो मुलगी न देण्याचा निर्णय घेतो. त्यावेळी जुळलेले लग्न मोडणाऱ्या डुकरेमामाला बाज्या समजावून सांगताना म्हणतो, “आपुन आपल्यातच असा भेदभाव केला तं आपला समाज कधीच सुदरणा नयी,”^२ आंधातील खालपाखी व वरपाखी हा भेदभाव कमी व्हावा यासाठी बाज्या प्रयत्नशील असलेला दिसतो. मुलीच्या वडीलाला समजावून सांगतो. बाज्याचे हे समानतावदी विचार डुकरेमामाला पटल्यामुळे आपल्या मुलीच्या लग्नाला तयार होतात. बाज्या अशाप्रकारे आपापसातील भेदभाव नष्ट करून लग्न लावतो. बाज्या हा परिवर्तनवादी व समतावादी विचारांचा पुरस्कर्ता आहे. तसेच तो अत्यंत धाडसी, अन्यायाचा प्रतिकार करणारा व स्वाभीमानी आहे.

या कादंबरीतील इठोबा साखरे नावाची व्यक्तिरेखा आंध जमातीचा म्होरक्या आहे. त्याचीही पाटलानी जमीन जबरदस्तीने हडप केलेली आहे. पण तरीही तो पाटलाचीच बाजू घेतो. बाज्याबद्दल मनात द्वेषभाव ठेवून पाटलाचे कान भरतो. बाज्याला वाळीत टाकण्यास कारणीभूत ठरतो. आंधवाडीतील लोकांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध कोणताही आवाज उठवत नाही. वाड्यावरील पाटलांच्या अन्यायी कृतीला मदत करणाऱ्या व्यवस्थेचे प्रतिनिधित्व करतो. ही व्यक्तिरेखा आंधांच्या हतबलतेचे प्रतीक म्हणून वाचकासमोर उभी राहते. या कादंबरीतून स्त्री जीवनाचे चित्रण आलेले आहे. देवकी, राधी व अशा अनेक आंध स्त्रिया पाटलांच्या अत्याचाराच्या बळी ठरलेल्या आहेत.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आंध जमातीमध्ये परंपरागत चालत आलेल्या सण उत्सवाबरोबरच, आनंदाच्यावेळी सादर केल्या जाणाऱ्या आंधाच्या दंडार या लोककलेचे सादरीकरण आंधवाडीमध्ये होते. लग्नविधीप्रसंगीचे परंपरागत विधी निसर्गाच्या अधिक जवळ जाणारे व त्यांच्या जगण्याशी पूरक असलेले दिसतात. आंध जमातीचे अल्पभूधारकत्व, दुसऱ्याच्या शेतात जाऊन उदरनिर्वाह करण्याची परंपराही लेखक कादंबरीतून उजागर करतो. आंध जमातीमध्ये परंपरागत रूढ असलेल्या जादूटोण्याचा संदर्भ उजागर करण्यासाठी लेखक खंड्या व तान्ह्या या दोन व्यक्तिरेखा साकारल्या आहेत. त्यांच्याकडून करणी करणे, भानामती करणे, मूठ मारणे, यासारखे अनेक अघोरी उपाय केले जातात. त्यासाठी मृत्यु स्त्रीचा मृतदेह मसनवट्यातून काढला जातो. खंड्याच्या जादूटोण्याचा त्रास आंधवाडीला होत आहे म्हणून त्याला जमातपंचायत वाळीत टाकते. त्याची जादू नष्ट व्हावी यासाठी त्याला बायाचा विटाळ, गु व चांभाच्या कुंडीतील पाणी एकत्र करून त्याला जबरदस्तीने पाजण्यात येते.

आंधांच्या देवदेवतांना प्रसन्न करून घेण्यासाठी आंध लोक नवस बोलून ते पूर्णही करतात. नवसाला कोंबडा, बकरा कापणे, मुठ मारणे, बाहेरबांधा, भुत काढणे इत्यादी अनेक अंधश्रद्धा व कुप्रथांना तिलांजली आंधांनी द्यावी हे सांगताना बाज्या म्हणतो, “आबा कायची भानामती न कायची करनी? अन मला सांग बरं. तुम्हालाच कशी भानामती लागते? वाण्या बामणाला कामून भानामत्या लागत नायित.”^३ बाज्या ही व्यक्तिरेखा समग्र आंधांना जादूटोण्याला मुठमाती देऊन विज्ञाननिष्ठता रूजविण्याचा प्रयत्न करताना दिसतो. वाडा ही कादंबरी आंधांना तीव्र सामाजिक भान देणारी आहे. ‘वाडा’ आंधातील दारिद्र्य, संघर्ष, व्यक्तींच्या वृत्तीप्रवृत्ती, श्रद्धा व अंधश्रद्धा, भेदभावी वृत्ती, परंपरावादी दास्यत्व, हातावरचे पोट, जादूटोणा, भूतखेत इत्यादी अनेक बाबी लेखक पोटतिडकीने या कादंबरीतून मांडतो. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेतील शेट, सावकार, पाटील आंध समाजाला कसे विविधांगी ओरबडतात याचा दस्तऐवज म्हणजे वाडा ही कादंबरी होय. ग्यानबा पाटलाच्या श्रीमंतीची, अत्याचाराची, शोषणाची, जुलमी परंपरांची वास्तू म्हणजे वाडा तर आंधवाडीतील आंधांचे जीवन उद्धवस्त करू पाहणाऱ्या व्यवस्थेचे प्रतीक म्हणजे वाडा. अशी अनेक प्रतीके ‘वाडा’ कादंबरीची वाचकांसमोर उभी राहतात. ही कादंबरी आंधांच्या बोलीत असल्यामुळे दऱ्याखोऱ्यात वास्तव्य करणाऱ्या आंध जमातीच्या प्रथा, परंपरा व विविध संवेदना, धारणा ठळक होण्यास मदत होते. कादंबरीचा डोलारा विविध घटना, प्रसंग, बोली, व्यक्तिचित्रे, आंधवाडी व निसर्ग इत्यादीवर उभा असलेला दिसतो. म्हणी, वाकप्रचार, शब्दवापर यातून अनेक प्रतीके, प्रतिमांचे झालेले उन्नयन सतत जाणवत राहते. ही कादंबरी तृतीय पुरूषी निवेदन पद्धतीमुळे व आंधांच्या बोलीमुळे एकप्रकारे भाषिक वेगळेपण स्पष्ट करते.

वर्तमान काळात संविधानामुळे परंपरागत वर्चस्ववादी पाटलांच्या वाड्याचे बुरूज ढासाळलेले आहेत. ही गोष्ट खरी असली तरी आंधांकडे उदरनिर्वाहाचे साधने अपूरे असल्यामुळे त्यांना बाहेरगावी व दुसऱ्याच्या शेतात कामासाठी जावे लागते. शिक्षणामुळे आंधांमधील लोक नोकरीच्या प्रवाहात येत आहेत ही गोष्ट खरी असली तरी त्यांची संख्या मुठभर असलेली दिसते. डोंगरदऱ्यात राहणारा आंध आदिवासी आजही मुख्यप्रवाहापासून दुरच आहे. त्यांना संविधानाने दिलेल्या हक्काच्या अनुषंगाने व बाज्याच्या विचारधारेने पेटवून समानधारेत आणणे अत्यंत गरजेचे आहे. यासाठी आंध जमातीला व त्यानुषंगाने समग्र आदिवासी समूहाला ‘वाडा’ कादंबरीने एक प्रकारे वैचारिक बळाच दिलेले आहे. ही कादंबरी निव्वळ आंधांनाच नव्हे तर समग्र आदिवासींना

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सामाजिक उठावाचे बळ देणारी आहे. ही कादंबरी दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या आंधांच्या बोलीचा नमूना म्हणून आपल्यापर्यंत पोहचतो.

निष्कर्ष :

१. कादंबरीतील बाज्याच्या रूपाने परंपरागत अन्यायाविरुद्ध बंड करणारे क्रांतिकारी विचार अभिव्यक्त होतात.
२. जादूटोणा, नवस, भानामती, भोंदूबाबा, अंगारे धुपारे इत्यादींचे अस्तित्व नाकारून विज्ञाननिष्ठतेचा विचार मांडलेला दिसतो.
३. निसर्गावलंबन, स्वाभिमानिवृत्ती, प्रामाणिकपणा, स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, लोककला सादरीकरणांमागचे विचार कादंबरीतून उजागर होतात.
४. बाज्या, शोष्या, डुकरे मामा इत्यादी व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समतावादी, मानवतावादाचे विचार पेरण्याचा महत्वपूर्ण प्रयत्न केलेला आहे.

संदर्भग्रंथ:

१. सरकुंडे माधव दृ वाडा, देवयानी प्रकाशन, यवतमाळ, मे १९९६. पृ. ८८
२. तत्रैव, पृ. १२७
३. तत्रैव, पृ. ९२

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

भटक्या जमातींच्या सांकेतिक भाषेच्या उत्पत्तीसंदर्भातील साहित्यिक वैचारिकतेचे विवेचन

प्रा. किरण सर्जेराव पवार

प्रा. एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापुर, ता. शाहुवाडी, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यानंतर म्हणजे 1960 च्या दशकानंतर मराठी साहित्यात नवनवीन वाङ्मयीन व वैचारिक जाणिवा निर्माण होऊ लागल्या.समाजातील वेगवेगळ्या स्तरातून आतापर्यंत दबलेल्या वेदनेचा हुंकार बाहेर येऊ लागला.हा वेदनेचा हुंकार प्रगल्भपणे व्यक्त होऊ लागला. अर्थात दलीत साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य,आदीवासी साहित्य व भटक्या विमुक्त जाती जमातींचे साहित्य इ. साहित्यातून आपले विचार मांडले जाऊ लागले.यापैकी समाजात कायमच दुर्लक्षित असलेल्या भटक्या विमुक्त जाती जमातींच्या वास्तवाचे चित्रण करणारे साहित्य अत्यंत महत्वाचे होते. बळी, पारधी, माकडीचा माळ, वारी, इ. कादंबरी लेखन तसेच उपेक्षितांचे अंतरंग,गावशिव,टिटवीचा फेरा इ. कथासंग्रहामधून भटक्या जमातींचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न झाला. 1980च्या दशकानंतर उपरा, उचल्या, बेरड, तिम्मा, कोल्हाटयाच पोर, दगडफोडया इ. आत्मकथनांमधून भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न,त्यांचे भावविश्व थोडक्यात भटक्या विमुक्तांचे वास्तव जीवन जगासमोर मांडले गेले.

भटक्या विमुक्तांच्या जीवनावर आधारीत निर्माण झालेल्या साहित्यातून त्यांचे अनेक पैलु समोर आले.त्रि.ना.अत्रे भटक्या जमातींचे वर्णन करताना असे म्हणतात की,"बहुशः सुगीच्या संधानात व तुरळक इतर दिवसांत गावगन्ना जे बिछायती येतात,त्यात काही वतनदार व काही उपलानी असतात. "अत्रेच्या मते,सुगीच्या दिवसांत गावात काम करण्यासाठी भटक्या जमाती येत असत.त्यांना अत्रे फिरस्ते असेही म्हणतात.या फिरस्ती जमातींचे राहणीमान, रितीरिवाज, परंपरा, खानपान, भाषा इ. पुर्णपणे वेगळे असते.या जमातींमध्ये निर्माण झालेल्या भाषा या मिश्रीत स्वरूपाच्या असतात.अनेक प्रादेशिक भाषा मिळून भटक्या जमातींच्या बोलीभाषा तयार झालेल्या आहेत.या जमातीं आपआपल्या जमातींअंतर्गत स्वतःच्या बोलीभाषा बोलतात,परंतु विशिष्ट प्रसंगी किंवा कारणांमुळे ते आपआपसांत संवाद साधण्यासाठी सांकेतिक गुप्त भाषेचा वापर करतात.कैकाडी, राजपूत भामटा, छप्परबंद, कंजारभाट, बेरड,घिसाडी इ.अनेक भटक्या जमातींच्या आपआपल्या बोलीभाषा व सांकेतिक भाषा आहेत.अनेक कथा,कादंबरी व आत्मकथनांमध्ये या भटक्या विमुक्त जाती जमातींच्या बोलीभाषा व सांकेतिक भाषांची वर्णने आलेली आहेत.या सांकेतिक भाषांच्या उत्पत्ती मागील साहित्यिक वैचारीकता अभ्यासणे उद्बोधक ठरते.

भटक्याजमातींच्या सांकेतिक भाषेचा उगम

ब्रिटीश भारतात येण्याच्या पुर्वीपासूनच अनेकभटक्या जाती जमाती या गावगाडयाच्या किंबहुना तत्कालीन समाजव्यवस्थेच्या अविभाज्य घटक होत्या.जंगलातील आदीवासी जमाती या तेथील वनसंपत्तीवर आपला जीवन चरितार्थ करत,तर भटक्या जमाती या गावावर अवलंबून असत तसेच राजे,सरदार,संस्थानिक यांच्या पदरी चाकरी करत.परंतू,ब्रिटीशांनी भारतात सत्ता प्रस्थापीत केली आणि भारतातील राज्ये खालसा झाली.मोगल,पेशवे यांच्या दरबारी कलाकौशल्य, कलाकुसर, व्यापारउदीम करणा.या जमाती देशोधडीला लागल्या. छप्परबंद, कंजारभाट, रामोशी, बंजारा इ. जमाती उघडयावर पडल्या, त्यांची चरितार्थाची साधने हिरावली गेली. साहजीकच श्रम करून जगणा.या अनेक भटक्या जमातींचे अस्तीत्व धोक्यात आले.

ब्रिटीश शासन आपल्या बिकट अवस्थेस जबाबदार आहे,या विचारातून आदिवासी भटक्या जमातींनी ब्रिटीशविरोधी भूमिका घेतली. 1857 च्या उठावात आदिवासी भटक्या जमातींनी सक्रिय सहभाग घेतला.विरोध करणे,सशस्त्र हल्ले करणे,लुटमार करणे,रसद तोडणे इ. मार्गांनी या जमाती आपला विरोध दर्शवू लागल्या.सत्यमा भोसले,उमाजी नाईक इ. अनेक नेत्यांनी इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

बंडे केली. परंतु, ब्रिटीशांच्या सामर्थ्यापुढे या जमातींचा टिकाव लागला नाही आणि या हतबलतेतूनच चरितार्थासाठी चोरी करणे, दरोडे टाकणे या वाममार्गाला जमातीतील काही लोक लागले. या लोकांची गुन्हेगारी कृत्ये व ब्रिटीश विरोध मोठ्या प्रमाणात वाढत गेला. साहजीकच या भटक्या जमातींना पायबंद घालण्याच्या प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून ब्रिटीशांनी टि.व्ही.स्टिफन्स हा अधीकारी नियुक्त केला. टि.व्ही.स्टिफन्स हा मध्यवर्ती सरकारच्या कायदा व सुव्यवस्था कौंसिलचा सदस्य होता. सन 1871 मध्ये त्याने भटक्या जमातींच्या कारवायांना प्रतिबंध घालण्यासाठी 'गुन्हेगार जमाती कायदा' तयार केला. या कायदानुसार भारतातील 198 जमाती गुन्हेगार म्हणून घोषित केल्या गेल्या. त्यापैकी महाराष्ट्रातील 13 जमाती समाविष्ट होत्या.² 1871 च्या कायद्याचा ठराव पास करून टि.व्ही.स्टिफन्स म्हणाला, "पुरातन काळापासून या जमाती गुन्हे करणाऱ्या आहेत, त्यांच्या जातीच्या वहीवाटीप्रमाणे गुन्हा करणे हे त्यांच्या नशिवातच आहे. आणि आजपर्यंत संपूर्ण जमातीचा नाश होत नाही किंवा उगाप्रमाणे त्यांना गणले जात नाही तोपर्यंत त्यांचे वंशज कायदा धाब्यावर बसवून गुन्हे करतच राहतील. म्हणजेच मला असे वाटते की, गुन्हेगारी हा त्यांचा धर्म आहे."³ म्हणजेच ब्रिटीशांनी सरसकट सर्वच भटक्या जमातींना गुन्हेगार ठरवले होते. टि.व्ही.स्टिफन्स पुढे अस म्हणतो की, "भारतात प्रत्येक जातीचा धंदा हा ठरलेला आहे, हा धंदा वंशपरंपरेने पुढील पिढीकडे हस्तांतरित होत असतो. आणि गुन्हेगारी हा सुद्धा काही जमातींचा धंदा आहे. त्यामुळे असे लोक जन्मापासून ते मरेपर्यंत गुन्हेगारच राहतात."⁴ थोडक्यात, 1871 च्या गुन्हेगारी जमाती कायद्यामुळे भटक्या जमाती या कायमच्या गुन्हेगार जमाती म्हणून ओळखल्या जावू लागल्या.

1871 च्या गुन्हेगार जमाती कायद्यामुळे भटक्या जमातीवर अतिशय दुरागामी परीणाम झाला. कैकाडी, वडार, छप्परबंद, राजपूत भामटा, घिसाडी, बंजारा इ. अनेक भटक्या जमातींच्या लोकांवर करडी नजर ठेवली जाऊ लागली. गावात एखादे भटक्या जमातीचे कुटूंब आले तर गावात दवंडी दिली जाई की, "एका हो एका, आपल्या गावात गुन्हेगार चोर जमातींची बि.हाड उतरली आहेत, तरी सर्व लोकांनी सावध रहावे."⁵ ब्रिटीशांच्या धाडी, गावातील लोकांचा संशय यामुळे भटक्या लोकांना जगणे मुश्किल झाले. परिणामी आपआपसांत संपर्क ठेवणे, आपल्यातील गोष्टी इतरांना समजू न देणे, आपल्या जमातींच्या सदस्यांविषयी गुप्तता राखणे इ. कारणांमुळे भटक्या जमातींमध्ये सांकेतिक गुप्त भाषेचा उदय झाला.⁶ स्वसंरक्षणाची हमी, जीव धोक्यात येऊ नये, ब्रिटीशांना तसेच गावातील लोकांना आपल्याविषयी काही कळू नये म्हणून भटक्या जमातींनी सांकेतिक भाषा जोपासल्या व त्यांचा विकास केला. जमातींच्या बोलीभाषेशिवाय जमातीतच या सांकेतिक भाषाचा वापर केला जाऊ लागला. थोडक्यात, 1871 चा अमानवीय गुन्हेगार जमाती कायदा, ब्रिटीशांचे अत्याचार, गावातील लोकांची संशयी भावना, स्वसंरक्षण, आपआपसांत संपर्क, जमातीची ओळख लपवून ठेवणे इ. अनेक कारणांमुळे भटक्या जमातींनी सांकेतिक व गुप्त भाषेची निर्माती केली.

महाराष्ट्रात राहणाऱ्या कैकाडी, राजपूतभामटा, छप्परबंद, कंजारभाट, बेरड, घिसाडी इ. अनेक भटक्या जमातींमध्ये सांकेतिक भाषा विशेषत्वाने वापरल्या जातात. मूलतः भटक्या जमाती या उत्तर भारत व दक्षिण भारतातून महाराष्ट्रात आलेल्या होत्या. त्यामुळे त्यांच्या भाषांवर मारवडी, राजस्थानी, गुजराती, कन्नड, तेलगु तसेच मराठी, हिंदी, उर्दू इ. भाषांचा प्रभाव आहे. राजपूतभामटा, कैकाडी, टकारी, छप्परबंद इ. भटक्या जमातींनी सांकेतिक भाषेमध्ये अनेक शब्द वापरलेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे :

1) राजपूत भामटा

या जमातीच्या सांकेतिक भाषेविषयी एम.केनेडी असे म्हणतात की, "They speak Hindustani. They can also speak Marathi, Kanarse and Telagu fluently. A peculiarity in their speech is that they pronounce *cha* as *chya*."⁷ तसेच एम.केनेडी हे राजपूत भामटा लोकांचे काही शब्दही सांगतात.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

<u>संकेतिक शब्द</u>	<u>मराठी अर्थ</u>
• थोलीया	मुख्य पोलीस
• पोदंड	पोलीस
• कपाप्या	पाटील
• चेरकलीन	कुलकर्णी
• डोकरा	म्हतारा पुरुष
• डोकरी	म्हतारी स्त्री
• चवा	लहान मुल
• घमा	घर ⁸

2) कैकाडी

कैकाडी हीदक्षिण भारतातून महाराष्ट्रात आलेली जमात आहे. कैकाडी लोकांच्या भाषेवर तामीळ भाषेचा प्रभाव आहे.या जमातीतील लोकांचे सांकेतिक शब्दपुढीलप्रमाणे

<u>संकेतिक शब्द</u>	<u>मराठी अर्थ</u>
• उरुती	गावातील स्त्री
• उरापाद	गावातील पुरुष
• तेन्नी	पाणी
• कोयका	पोलीस
• वंचू	आला
• काळूळू	दारू ⁹

3) टकारी

महाराष्ट्रात राहणारी टकारी जमात मुळची कर्नाटकची आहे.त्यामुळे टकारी लोकांच्या भाषेवर कानडी भाषेचा प्रभाव जाणवतो.चोरी करतेवेळी टकारी लोक त्यांच्या सांकेतिक भाषेचा वापर करतात.

<u>संकेतिक शब्द</u>	<u>मराठी अर्थ</u>
• गुथम	घर फोडण्याचा खिळा
• वैचलु	रूपये
• फडु इल्ल	तुरुंग
• गंट लूट	गाठोडे ¹⁰

4) छप्परबंद

छप्परबंद जमातीविषयी केनेडी म्हणतात की, "They are quick at picking up the language of the district in which they temporarily reside, and speak ordinary Hindustani and Kanarse. They latter is a convenient of strangers and of those by whom they do not wish to be understood. ¹¹ छप्परबंदांचे सांकेतिक शब्द पुढीलप्रमाणे:

<u>संकेतिक शब्द</u>	<u>मराठी अर्थ</u>
• टोळी प्रमुख	खगा किंवा खगडा
• खोटी नाणी चालवणारा	भोंदर

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- मुलगा नंदवा
- बनावट रूपया¹² आगु

तसेचधिसाडी, रामोशी, फासे पारधी, कंजारभाट, वडार, बंजारा इ. भटक्या जमातींमध्येही बोली भाषेव्यतीरीक्त गुप्त सांकेतिक भाषा वापरल्या जातात.

समारोप

1960 नंतरमराठी साहित्यामध्ये दलीतसाहित्याने स्वतःचे असे स्थान निर्माण केले. नंतरच्या काळात उपरा, बंद दरवाजा, बेरड, आकोश, दगडफोडया, झगडा इ. भटक्या विमुक्तांची आत्मकथने निर्माण झाली. या साहित्यामधून भटक्या जमातींच्या वेदना, त्यांची दुःख, स्त्रियांचे पशूतुल्य जीवन, त्यांच्या रूढी परंपरा, चाली रिती, बोली भाषा इ. पैलूंचे दर्शन झाले. त्यापैकी भटक्या जमातींच्या बोली भाषांचा उदय कसा झाला असावा याविषयी मराठी साहित्यामध्ये महत्वाचे उल्लेख आढळतात. ऐतिहासिक 1871 च्या गुन्हेगार जमाती कायदानुसार भटक्या जमातींना चोर गुन्हेगार ठरवले गेले. साहजीकच या जमातींची भटकंतीची तिब्रता वाढली. असुरक्षित भावनेतून या जमातीतील लोकांकडून विरोधी प्रतिक्रिया उमटली. साहजीकच या जमातींविषयीचा गुन्हेगार म्हणून संशय अधिकच बळावला. अर्थात या जमातींनी स्वतःची ओळख लपवणे, स्वसंरक्षण व इतर कारणांमुळे सांकेतिक भाषाची निर्मीती केली. थोडक्यात, मराठी साहित्यामध्ये भटक्याजमातींच्या सांकेतिक भाषेच्या उत्पत्तीसंदर्भातील साहित्यिक वैचारीकता ठळकपणे दृष्टीस पडते.

संदर्भ तळटीपा

- 1) अत्रे, त्रि. ना., गावगाडा, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, पुणे, 1989, पृष्ठ. 116 .
- 2) साप्ताहिक, सामाजिक परिवर्तनाची झोप, लेख. महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त समाजाचे जीवन, 17 ते 23 मार्च 2011.
- 3) डिसुजा, दिलीप, जन्माने गुन्हेगार, पद्मगंधा प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, पुणे, 2008, पृष्ठ. 47 .
- 4) माने, लक्ष्मण, विमुक्तायन, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, प्रथम आवृत्ती, मुंबई, 1997, पृष्ठ. 120 .
- 5) भोसले, भास्कर, आदिवासी संस्कृती. इतिहास आणि वेदना, सुप्रित प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, पुणे, 2016, पृष्ठ. 126
- 6) देवी गणेश, जाखडे अरुण, भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण, महाराष्ट्र ; संपा. द्ध. पद्मगंधा प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, पुणे, 2013 पृष्ठ. 573 .
- 7) M. Kenaddy, Notes on Criminal Classes in the Bombay Presidency, Government Central Press, Bombay, 1908, page no. 35 .
- 8) ibid, page no. 35 .
- 9) उपरोक्त, माने, लक्ष्मण, पृष्ठ. 61 .
- 10) Edgar, Thurston, Caste and Tribes of Southern India, Vol-IV, Cosmo publication, Delhi, 1975, page no. 208 .
- 11) Loc cit, M. Kenaddy, page no. 53 .
- 12) ibid, page no. 53 .

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी लेखिकांच्या कादंबऱ्यातील वैचारिकतेचे स्वरूप

श्री. एस. जी. चुकेवाड

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, बॅ. बाळासाहेब खर्डेकर कॉलेज, वेंगुर्ला, जि. सिंधुदुर्ग

प्रास्ताविक :

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील स्त्रीवादी लेखिकांच्या कादंबरी लेखनाचा विचार करता लेखिकांनी अद्भुतरम्य, भाषांतरित, ऐतिहासिक, सामाजिक आणि तत्कालीन समाजकारण नि राजकारण इ. वर प्रकाश टाकणा-या अशा सर्वत्र प्रकारच्या कादंब-या लिहीलेल्या दिसतात. मराठीतील कादंबरी वाङ्मय समृद्ध करण्यास त्याची समर्थपणे, मौलिक स्वरूपाचा हातभार लावल्याच आपणांस दिसून येतं. स्त्रियांचं मर्यादित अनुभव विश्व, तोकडं शिक्षण किंवा त्यांचा अशिक्षितपणा, त्याची अगतिकता लक्षात घेवूनही आपणांस त्यांच या क्षेत्रातील कार्य, यश कौतुकास्पद असल्याचं नाकारता येणार नाही.

एकत्र कुटूंबातील स्त्रीच स्थान, तिची परवशता, अगतिकता, तिचं दुःख नि यातना कादंबरीच्या माध्यमातून व्यक्त झालेल्या दिसून येतात. एवढचं नाही तर सा-या यातना निमुटपणे सहन करणारी, सामाजिक नितिनियम आणि रूढींनी जखडलेली स्त्री या कादंब-यांमधून आपणांस दिसते त्याचबरोबर समाजाला कठोरपणे जाब विचारणारी स्त्री ही आपणांस अनेक कादंब-यांमध्ये दिसते. स्त्री जातीच्या दुःखाचीइतरांना जाणीव करून देणारी लेखिका आपणांस दिसते. तर कुठे वाचकांचं मनोरंजन करण्याकरीता अद्भुताच्या आहारी गेलेली लेखिका आपण पाहतो. इतिहासातील काही प्रसंग तत्कालीन परिस्थितीत लेखिकांना प्रेरणा देताना दिसतात. तर काही वेळेला परकीय भाषेतील कादंबरी लेखनाबद्दल जिज्ञासा निर्माण होवून मराठीत ती कादंबरी भाषांतरित करण्याची ओढ निर्माण झालेली दिसते. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील स्त्रियांच्या कादंबरी लेखनाला झालेली सुरुवात त्यांची या क्षेत्रातील वाटचाल नि विकास त्यांनी लेखनात केलेले रचनात्मक प्रयोग, विषयातील विविधता सार सारं पाहता त्यांनी गौरवास्पद कामगिरी केलेली दिसते. कादंबरी लेखनातूनच स्त्रियांच्या व्यक्तिगत विकासाचीही जाणीव आपणांस होते. त्यांच्या अनुभुतीच्या कक्षा रुंदावलेल्या दिसतात. विचारानाही अनेक कंगोरे फुटलेले दिसून येतात.

कादंबरी म्हणजे काय?

मराठी भाषेतील कादंबरी लेखन हे इतर भाषांमधील कादंबरी लेखनाच्या तुलनेने बऱ्याच कालावधीनंतर सुरु झालेलं दिसून येत. लघुकथा आणि कादंबरी हे दोन्ही वाङ्मय प्रकार मराठीन इंग्रजी भाषेतील वाङ्मयापासून घेतले. तत्पूर्वी कहाण्या आणि पंचतंत्रांच्या स्वरूपातील गद्यलेखन, कथालेखन तेवढ मराठीत होत. एकोणिसाव्या शतकात मात्र इंग्रजी भाषेतील वाङ्मयाच्या परिशिलनानंतर तत्स्वरूपाच्या कथा कादंबरी लेखनाला चालना आणि गती मिळालेली दिसते. त्यादृष्टीने इ.स. १८८५ पर्यंतचा काळ ही मराठी कादंबरीचा बाल्यावरचेचा काळ म्हणता येईल.

इंग्रजीतील (Novel) किंवा (Fiction) म्हणजेच मराठीतील कादंबरी बाणभट्टाच्या कादंबरी या ग्रंथावरून कादंबरी हे नांव ह्या विशिष्ट वाङ्मय प्रकाराला देण्यात आला.

मराठीतील हल्ली उपलब्ध असलेली सर्वात जुनी गद्या कादंबरी “यांत्रिक भ्रमणा” ही होय. हरी केशवजी यांनी इ. स. १९८१ मध्ये बनियन्सच्या पिलग्रिन्स प्रोग्रेसच केलेलं हे भाषांतर!

कादंबरी म्हणजे कल्पित कथा असं मराठीत यापूर्वी म्हटल जात असे. इ. स. १८२९ मध्ये तयार झालेल्या मराठी शास्त्री कोशात कादंबरी शब्दाचा कल्पित कथा असाच अर्थ दिलेला असल्याचं श्री. वि. सी. सरवटे यांनी आपल्या मराठी साहित्य समालोचन ग्रंथांत नमुद केलेल आहे.

मराठी साहित्यातील कादंबरी साहित्यप्रकाराची सुरुवात

मराठीतील कादंबरी लेखनाचा विचार करता त्या लेखनात भाषांतराची प्रवृत्ती दिसून येते. ‘बालमित्र (१९२८)’, ‘इसापनीती कथा’ अरबी भाषेतील ‘सुरस व चमत्कारीक गोष्टी’, ‘हातीमताई’, ‘रिचर्डचे चरित्र’,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘गलिच्छरचा वृत्तांत’ अशी कितीतरी पुस्तकं अगदी सुरवातीला मराठीत प्रसिध्द झालेली दिसतात. इंग्रजी, पारशीआणि उर्दू इ. भाषांवरील वाडमयांवर आधारलेली ही भाषांतर होत.या भाषांतरावरील वाडमयात अद्भुतावर अधिक भर दिला गेला आहे. अरबी भाषेतील सुरस गोष्टी, इसापनीती, पंचतंत्र इ. अद्भुतरम्य ग्रंथांनी जनमानसाची विलक्षण पकड घेतल्याचही दिसून येत. अद्भुताच्या या विश्वास पशुपक्षीही माणसांप्रमाणे बोलतांना आणि वागतांना दिसतात. एकंदरीत सुरवातीच्या अद्भुतरम्य लेखनात जनमाणसाचं भरपूर मनोरंजन केलं.

लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांनी मुक्तमाला ही आधुनिक मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी मानली जाते. काही अभ्यासकांच्या मते मात्र मुक्तामालेच्याही आधी प्रसिध्द झालेली बाबा पद्मजींची यमुना पर्यटन अथा हिंदू विधवांच्या स्थितीचे निरूपण ही कादंबरी मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी होय. रा. भि. गुंजीकराची शिवकालीन पार्श्वभूमीवरील मोचनगड ही मराठीतील पहिली ऐतिहासिक कादंबरी प्रसिध्द झाली. रा.भि. गुंजीकरांच्या मोचनगड या कादंबरीत तत्कालीन कादंबरी लेखनाला एक वेगळ वळण दिलं आणि त्यानंतर अनेक ऐतिहासिक कादंब-या प्रसिध्द झाल्या.म. वि. रहाळकरांची नारायणराव आणि गोदावरी ही कादंबरी मराठीतील पहिली स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी ठरली. पुढील काळातील कादंबरीच्या समृध्द दालनाची नारायणराव आणि गोदावरी ही कादंबरी एक प्रकारे नांदीच ठरली अनेक लेखकांनी वास्तवाकडे आपली नजर वळवली आणि अनेक वास्तववादी कादंब-या निर्माण झाल्या.

स्त्रियांच्या कादंबरी - लेखनाची सुरुवात :-

साळूबाई तांबवेकरांची ही कादंबरी इ.स. १८७३ मध्ये प्रसिध्द झाली त्या कादंबरीने स्त्रियांच्या कादंबरी लेखनाचा पाया घातला. साळूबाई तांबवेकर ह्या मराठीतील पहिल्या कादंबरी लेखिका ठरल्या.

चंद्रप्रभा विरह वर्णन या कादंबरीच कथानकही मुक्तमाला, मंजुघोषा इ.कादंब-यांप्रमाणे अद्भुतरम्य आणि गुंतागुंतीच आहे.इ. स. १८७३ मध्ये प्रसिध्द झालेली चंद्रप्रभाविरह वर्णन ही पहिली कादंबरी आहे. शिवाय स्त्री-लेखिकांच्या व्यापक, बहुरंगी कादंबरी वाडमयांचा पाया रोवणारी ही कादंबरी आहे. आणि म्हणूनच चंद्रप्रभा विरह वर्णन ह्या कादंबरीला स्त्रियांच्या कादंबरी वाडमयात नव्हे तर एकूण मराठी कादंबरी वाडमयात महत्त्वाचं स्थान आहे.

साळूबाई तांबवेकरांच्या कादंबरी लेखनाचा हा प्रयत्न डळमळीत असला तरी मिळमिळीत निश्चितच नाही त्याच्या लेखनात अनेक उणिवा असल्या तरी काही जाणवाही आहेत परिणामकारकता नसली तरी प्रयत्नशीलता आहे.

यानंतर काशीबाई कानिटकरांची रंगराव ही पहिली सामाजिक कादंबरी इ.स. १९०३ मध्ये प्रसिध्द झाली. वस्तुतः १८८६ मध्येच मनोरंजन आणि निबंध चंद्रिका मासिकातून रंगराव प्रसिध्द होत होती. पुढे मासिक निघणं बंद झाल्यावर कादंबरीही अपूर्ण राहिली. त्यामुळे १८९८ मध्ये पूर्ण झालेली ही कादंबरी छापून वाचकांच्या समोर यायला १९०३ सालापर्यंतचा कालावधी लागला. तसेच लेखिकांच्या अद्भुतरम्य कादंब-यांचा विचार करता इ. स. १८९० मध्ये प्रसिध्द झालेली पंडीत गोदावरीबाई यांची प्रीतीचा मोबदला अथवा पुष्पगुच्छ ही कादंबरी प्रथम नजरेसमोर येते. ही कादंबरी दहा प्रकरणात विभागलेली आहे. साळूबाई तांबवेकरांची इ.स. १८९४ मध्ये प्रसिध्द झालेली हिंदुस्थानातील तारा ही कादंबरी अनेक रहस्य चमत्कार यांनी भरलेली अद्भुतरम्य कादंबरी होय.

सौ. अनुसयाबाई देशपांडे यांची इ.स. १९१२ मध्ये प्रसिध्द झालेली वसईचा वेढा ही मराठ्यांच्या इतिहासातील एका महत्त्वाच्या घटनेवर आधारलेली ऐतिहासिक कादंबरी होय. याच बरोबर सौ. सरस्वतीबाई भिडे यांची सरोजिनी ही कादंबरी श्रीयुत दामोदर मुखोपाध्याय प्रणीत मा ओ. मेये, या बंगाली उपन्यासावर आधारलेली अनुवादित कादंबरी आहे. इ. स. १९०९ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या या कादंबरीत एका शिक्षकाच्या कुटुंबाची कशी वाताहात होते हे दाखविलेले आहे. तसेच कमलाबाई किबे यांची राजकुमारी ही कादंबरी श्रीयुत किशोरीलाल गोस्वामी यांच्या मुळ हिंदी कादंबरीच्या आधारे लिहिलेली आहे वरील लेखिकेनेच मराठीत स्त्रिवादी कादंब-यांची सुरुवात केलेली दिसते आणि पुढे अनेक स्त्रियांचे भरीव स्वरूपाचे योगदान आपल्याला दिसून येते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सामाजिक कादंब-या

श्रीमती इंदिराबाई हरिपुरकर यांनी दैवलीला ही आत्मनिवदेनात्मक कादंबरी इ.स. १९११ मध्ये प्रसिध्द झाली जे जे जीवनात घडलं त्याचं प्रामाणिक आणि प्रांजळ निवेदन कादंबरी केलेलं असल्याचा खुलासा लेखिकेनं केलेला आहे. कादंबरी लेखनाचा हेतू स्पष्ट करताना लेखिकेनं म्हटलं आहे आपलं हे आत्मचरित्र श्रीमंतांच्या स्त्रियांना जरी रुचले नाही तरी सध्या गृहीणीसाठी हा प्रयत्न केलेला आहे. एकंदरीत ही कादंबरी प्रसिध्दीच्या हव्यासातून रंजनाच्या हेतूने लिहीलेली नसून आपल्या इतर भगिनींनी यातून बोध घ्यावा ही लेखिकेची तळमळ आहे.

या कादंबरीत इंदिरेची हृदयस्पर्शी जीवन कहाणी आहे. श्रीमंताची मुलगी असूनही इंदिरा गरीब पण सालस, हुशार, होतकरू अशा दिवाकरशी विवाह करते. सासरी साधारण परिस्थितीतही समंजसपणाने वागते. या कादंबरीची भाषा साधी परिणामकारक आहे. एकत्र कुटूंबात अगदी लहान प्रसंगही कसं वैमनस्य निर्माण करतात हे लेखिकेनं यशस्वीरित्या दाखवून दिलं आहे.

पुरी हौस फिटली, ही कादंबरी सौ. गिरीजाबाई केळकर यांची आहे. ही एक लघु कादंबरी म्हणता येईल एका कुटूंबाची कथा या कादंबरीत आलेली आहे. बोधवादी दृष्टीकोनातून लिहीलेल्या त्यांच्या या कादंबरीला वास्तवाचं अधिष्ठान आहे. तसेच सौ. इंदिरा सहस्त्रबुध्दे यांची गोदावरी कादंबरी इ.स. १९१७ साली प्रसिध्द झाली. मुलीच्या जन्मामुळे कुटूंबातील शांतता, मुलगा हवा मुलगी नको मुलगी म्हणजे कपाळाला आटे असे स्वरूप या कादंबरीचे दिसते.

सौ. जानकीबाई देसाई यांची पत्नीव्रताची कसोटी ही कादंबरी इ.स. १९२१ मध्ये प्रसिध्द झाली या कादंबरीत द्रव्यलोभाचे कोणते परिणाम होतात ते दाखविलेले आहे. द्रव्यलोभामुळे माणसाचं कसं आणि किती अधःपतन होत त्याचबरोबर दुष्टांनी सज्जनांचा कितीही छळ केला तरी शेवटी दुष्टांचं निर्दालन होवून सज्जनांचाच विजय होतो. आणि त्यांना सुखाची प्राप्ती होते हेही पटविलेले आहे. सौ. कमला सोहोनी यांची कुठे ही कादंबरी इ.स. १९२४ मध्ये प्रसिध्द झाली. एका विशिष्ट वयातील तरुण कुमारिकेचं भावनिक चित्र रंगविणारी ही कादंबरी आहे. त्याचबरोबर विशिष्ट वयात विशिष्ट भावनांची जोपासना होण किती आवश्यक असतं हेही या कादंबरीत प्रत्ययाला येतं.

गीता साने यांची निखळलेली हिरकणी ही कादंबरी इ.स. १९३६ मध्ये प्रसिध्द झाली.या कादंबरीत बालविवाहाचे भयानक परिणाम वर्णिलेले आहेत. एकंदरीत हिरवळीखाली ही कादंबरी लेखिकेनं एका विशिष्ट भावनेच्या भरात लिहीलेली दिसते या हिरवळीखाली असलेले अनेक काटे वाचकाला बोचतात आणि त्याच्या सात्त्विक मनाला घायाळ करतात. स्त्रियांवर होणारे अन्याय, त्यांच परस्वाधीन जिणं, त्यांच्या जीवनातील समस्या खरं पाहता लेखिकेला रंगवायच्या होत्या. पण पाश्चात्य विचारांच्या आहारी गेल्यामुळे लेखिकेचा मुख्य उद्देश सफल होवू शकला नाही तसेच गीता साने यांची आविष्कार ही कादंबरी तत्कालीन राजकीय चळवळीवर आधारलेली आहे. एकंदरीत आविष्कार कादंबरीला राजकीय चळवळीची पार्श्वभूमी देण्याचा लेखिकेनं प्रयत्न केलेला असला तरी कथानकांत तितकी परिणामकारकता जाणवत नाही.

ऐतिहासिक कादंब-या

इ. स. १९१६ मध्ये प्रसिध्द झालेली ताजमहाल ही कादंबरी सौ.जानकीबाई देसाई यांची ऐतिहासिक कादंबरी आहे.ही कादंबरी दोन भागांमध्ये, सहा खंडांमध्ये आणि अनेक प्रकरणांमध्ये विभागलेली असून तिच्यात अनेक रहस्यांचा समावेश आहे. ही कादंबरी मोगल बादशहा यांच्या कारकीर्दीतील अखेरीच्या घटनांवर आधारलेली आहे.

सौ. जानकीबाई देसाई यांची दिलबहार ही कादंबरी १९२३ मध्ये प्रसिध्द झाली.ही शिकंदर लोदीच्या दिलबहार नावाच्या मुलीवर आधारलेली आहे. एकंदरीत सज्जन लोकांचा दुर्जनांकडून होणारा छळ आणि शेवटी सज्जनांना झालेला सुखाचा लाभ, दुर्जनाना मिळालेलं प्रायश्चित हेच या कादंबरीत पटवून दिलेले आहे. त्यासाठी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी निवडलेली आहे. कथाकथनात ऐतिहासिकता आणण्याचा लेखिकेचा प्रयत्न बऱ्याच अंशी सफल झालेला आहे. रहस्य, वेषांतर कपट कारस्थान यांचा उपयोग केल्यान कादंबरी मनोरंजकही झाली आहे.

“कौमुदी” ही ऐतिहासिक कादंबरी शांताबाई नाशिककर यांची आहे. या कादंबरीतील वर्णन पारिपारिकतेला धरून आहे. सौंदर्याची सर्व वैशिष्ट्ये तिच्यात सामावलेली आहेत. ही कादंबरी ऐतिहासिक कादंबरी म्हणून सरस उतरलेली आहे. रजपुतांचा स्वभाव त्याचे वैशिष्ट्ये, त्यांचा बाणेदारपणा दिसून येते. वातावरणनिर्मिती चांगली झालेली आहे. तसेच त्यांची दुसरी “साम्राज्यासाठी” ही कादंबरीसुद्धा ऐतिहासिक कादंबरी आहे. त्यात विजयनगरच्या साम्राज्याच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर आधारलेली आहे. एकंदरीत राजकीय जीवनात राज्यपद प्राप्तीसाठी चाललेले भलेबुरे प्रयत्न, प्रत्यक्ष पितृघात, भ्रातृघातापर्यंत गेलेली मजल, कट कारस्थान, कपटनीती ह्या साऱ्याचा समावेश लेखिकेने कथानकात केलेला आहे.

यशोबाबाई भट यांची राजमाता जिजाबाई ही कादंबरी इ. स. १९२७ मध्ये प्रसिध्द झाली. जिजाबाईंच्या जीवनातील ठळक आणि वेचक प्रसंगाच्या आधारे लिहीलेली आहे. कादंबरीला दिलेल राजमाता जिजाबाई हे शिर्षकही समर्पक आहे. पारतंत्र्याच्या काळात लिहीलेल्या कादंबरीला एक आगळ आणि वेगळ महत्त्व आहे. सौ. अन्नपुर्णा सुगवेकरांची सोन्याची खाण ही ऐतिहासिक कादंबरी इ. स. १९३० मध्ये प्रसिध्द झाली. या कादंबरीत संभाजी महाराजांच्या मृत्यूचा, राजाराम महाराजांच्या मृत्यूचा, मराठ्यांमधील दुफळीचा आणि औरंगजेबाच्या धर्मवेडाचा संदर्भ आलेला आहे.

कुमुदिनी प्रभावळकर यांची शकुनी मोहर ही कादंबरी इ. स. १९३२ मध्ये प्रसिध्द झाली. ही कादंबरी ऐतिहासिक कादंबरी १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील मराठ्यांच्या व रजपुतांच्या वैमनस्यावर आधारलेली आहे. लेखिकेने आपल्या कादंबरीत आणलेली ऐतिहासिक पार्श्वभूमी नाममात्रच म्हणता येईल. विजयसिंह आणि मराठा विरांचे द्वंद्व युध्द आलककुमारीची प्रतिमा, मुराररावाचा शेवटपर्यंत तडजोडीचा प्रयत्न, दुर्जनसिंहाचं कारस्थान जयपुरची मराठा रजपूत लढाई इ. घटनाप्रसंगाचा काय तो संदर्भ आलेला विजयसिंहांच्या खुनाच रहस्य मात्र लेखिकेने शेवटपर्यंत टिकविलेले आहे. एकंदरीत विशिष्ट अशी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी निर्माण करून लेखिकेने ही ऐतिहासिक कादंबरी लिहीलेली आहे. ऐतिहासिक नाममात्र असली तरी तिच्यातील रहस्यांमुळे कादंबरी मनोरंजक बनली आहे. तसेच जयवंत आनंदीबाई यांची चितोडचा चंद्र ही ऐतिहासिक कादंबरी इ. स. १९३६ मध्ये प्रसिध्द झाली. मुख्यतः रजपूतांच्या वचनपुर्तीच्या वैशिष्ट्यांचा आधार घेऊन लेखिकेने ही कादंबरी लिहीलेली आहे. इत्यादी कादंबऱ्या स्त्रियांनी लिहीलेल्या स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील ऐतिहासिक कादंबऱ्या आहेत.

अनुवादित कादंबऱ्या :

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात स्त्रियांनी लिहीलेल्या अनुवादित कादंबऱ्यांच प्रमाण खुपच आहे. सौ. सरस्वतीताई भिडे यांची “सरोजिनी” ही कादंबरी श्रीयुत दामोदर मुखोपाध्याय प्रणीत “मा ओ माये” या बंगाली उपन्यासावर आधारलेली आहे. “राजकुमारी” ही कादंबरी कमलाबाई किबे यांची आहे ही कादंबरी श्रीयुत किशोरीलाल गोस्वामी यांच्या मुळ हिंदी कादंबरीच्या आधारे लिहीलेली आहे. गजरा राजे यांची “दुर्दैवी इंदिरा अथवा आयुष्याचे मोल” ही अनुवादित कादंबरी इ. स. १९१९ साली प्रसिध्द झालेली आहे. गजरा राजेची ही पहिलीच कादंबरी असून बंगालीतील विख्यात कथालेखक प्रो प्रभातकुमार मुखर्जी यांच्या “जीवनेर मुल्य” या कादंबरीवर आधारलेली आहे. बालविवाहाच्या समस्येला वाचा फोडणारी ही कादंबरी प्रभावीपणे न रेखाटता इतर अने गोष्टीचा कथाकथनात उगीचच समावेश केलेला आहे.

दिव्यचक्षु ही रत्नप्रभा रणदिवे यांची अनुवादित कादंबरी रमणलाल देसाईंच्या कादंबरीच्या आधारे लिहीलेली आहे. कादंबरीचा मध्यवर्ती गाभा राजकीय चळवळीच्या सुत्राचा आधार असलेल्या ह्या कादंबरीत सामाजिक विषमता, स्पृश्यास्पृश्य, भेद, पुनर्विवाह इ. चाही संदर्भ आलेला आहे. राजकीय, सामाजिक, प्रेममय असे अनेक धागे एक गुंफुन कथानकाची रचना केलेली आहे. त्याचप्रमाणे रमणलाल देसाई यांच्या कादंबरीचा रत्नप्रभा

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

रणदिवे यांनी केलेला अनुवाद “छायानट” होय राजकीय चळवळींचा पारतंत्र्याचा संदर्भ घेऊन लेखिकेने एका वेगळ्या धर्तीवर कादंबरीची रचना केलेली आहे.

कमल दिक्षीत यांची “निष्कलंक” ही इ. स. १९३९ मध्ये प्रसिध्द झाली ही स्वतंत्र कादंबरी नसुन जेम्स हिल्टन यांच्या “We are not alone” या कादंबरीचा केलेला अनुवाद आहे. निष्कलंक या कादंबरीची रचना डॉक्टर डेव्हिड न्युकम या व्यक्तिरेखे भोवती केलेली आहे. कादंबरीतील मुळ पाश्चात्य वातावरण लेखिकेने तसंच ठेवलेल आहे. कॅल्डरबरी, सॅडमथ सारखी गावाची नाव, डॉक्टर डेव्हिड, जेसिका, जीराल्ड, लेनी ही व्यक्तीची नाव मुळ कादंबरीतीलच आहेत. कादंबरीच मुळ वातावरण, व्यक्तींची, गावांची नाव तशीच ठेऊन लेखिकेने या कादंबरीचा अनुवाद अतिशय सरस केलेला आहे. “चित्रलेखा” मालतीबाई चोळकरांची इ. स. १९४६ मध्ये प्रसिध्द झालेली अनुवादित कादंबरी होय भगवतीचरण शर्मा यांच्या कादंबरीचा हा अनुवाद वैशिष्ट्यपूर्ण पध्दतीने केलला आहे. या कादंबरीच्या कथानकाचे सुत्र म्हणजे पाप - पुण्याच्या स्वरुपावर प्रकाश टाकणे या अनुवादाने मराठी साहित्यात एका वेगळ्या स्वरुपाच्या कादंबरीची लेखिकेने भर घातली आहे.

अविवाहीत “पतिव्रता” ही कादंबरी विलासिनी यांची ही कादंबरी विख्यात रशियन कादंबरीकार डोस्टोव्हस्की यांच्या “इन्सलटेड अँड इज्युअर्ड” या कादंबरीच्या आधारे लिहिलेली आहे. या कादंबरीची सुरवात आणि मुख्य कथासुत्र यांच्यात एकसुत्रीपणा जाणवत नाही. कथा अनेक कादंबऱ्या स्त्रियांनी अनुवादित कादंबऱ्या केलेल्या मराठी साहित्यात दिसून येतात. वरील सर्व कादंबऱ्या स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील आहेत.

अद्भुतरम्य कादंबऱ्या :

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील लेखिकांच्या अद्भुतरम्य कादंबऱ्यांचा विचार करता इ. स. १८९० मध्ये प्रसिध्द झालेली पंडीत गोदावरीबाई यांची “प्रीतीचा मोबदला अथवा पुष्पगुच्छ” ही कादंबरी प्रथम नजरेसमोर येते. ही कादंबरी दहा प्रकरणात विभागलेली आहे. एकंदरीत कादंबरीचे स्वरुप बोधवादी आहे. वेषांतर, रहस्य, योगायोग, हिंदीचा वापर, वाचकांशी हितगुज, आदर्शत्व अशा तत्कालिन परंपरेत बसणाऱ्या अनेक गोष्टी या कादंबरीतही आहेत. साळूबाई तांबेकरांची इ. स. १८९४ मध्ये प्रसिध्द झालेली हिंदुस्थानातील तारा ही कादंबरी अनेक रहस्य, चमत्कार यांनी भरलेली अद्भुतरम्य कादंबरी होय. ही कादंबरी सात प्रकरणात विभागलेली आहे. हिंदुस्थानातील तारा या कादंबरीत सारंच विलक्षण आहे. भुतांच्या किंकाळ्या, पाषाणमय नगरी, अद्भुत चमत्कार, उपकथानकं सार सार या कादंबरीत आहेत. वाचक कादंबरीच्या सुरवातीपासूनच अद्भुताच्या रहस्यांच्या जाळ्यात सापडतो तो अगदी कादंबरी संपेपर्यंत त्यातून सुटू शकत नाही. इत्यादी स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात अद्भुतरम्य कादंबऱ्या स्त्रियांनी लिहिलेल्या दिसून येतात.

सारांश :

मराठीतील कादंबरी लेखनाची सुरवात कधी झाली. त्या लेखनात भाषांतराची प्रवृत्ती दिसते या विषयी आढावा घेतला आहे. स्त्रियांच्या कादंबरी लेखनाची सुरवात स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात स्त्रि लेखिकेच्या कादंबरी लेखनातील सामाजिक कादंबऱ्या मध्ये श्रीमती इंदिराबाई हरिपुरकर, सौ. गिरीजाबाई केळकर, सौ. गिरीजाबाई केळकर व इतर काही स्त्रि लेखिकेच्या कादंबऱ्याचा उल्लेख केला आहे. जानकीबाई देसाई यांची “दिलबहार” या ऐतिहासिक कादंबरीतील माहिती तसेच “कौमुदी” या कादंबरीतील ऐतिहासिक घडामोडी विजयनगरच्या साम्राज्याच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेल्या “साम्राज्यासाठी” या कादंबरीविषयी माहिती तसेच यशोदाबाई भट यांच्या “राजमाता जिजाबाई” या कादंबरीतील जिजाबाईच्या जीवनातील ठळक आणि वेचक प्रसंगाचा आढावा. अन्नपूर्णा सुगवेकराच्या “सोन्याची खाण” या कादंबरीत संभाजी महाराजांच्या मृत्यूचा, राजाराम महाराजांच्या निरनिराळ्या राज्यरोहन प्रसंगाचा आढावा “शकुनी मोहर”, “चितोडचा चंद्र” या ऐतिहासिक कादंबऱ्या विषयी माहिती.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील स्त्रियांच्या अनुवादीत कादंबऱ्यांचा आढावा घेतलेला आहे. उदा. सरोजिनी, दुर्देवी, इंदिरा अथवा आयुष्याचे मोल, जीवनेर मुल्य, दिव्ययक्षु, छायानट, निष्कलंक, चित्रलेखा, अविवाहीत पतिव्रता इत्यादी अनुवादीत कादंबऱ्यांचा उल्लेख केला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील लेखिकांच्या अद्भूतरम्य कादंबऱ्यांचा विचार करता पंडीत गोदावरीबाई साळूबाई तांबेकरांची स्त्रि लेखिकेचा उल्लेख करता येतं.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) सरवटे वि. सी. - मराठी साहित्य समालोचन
- २) देशपांडे कुसुमती - मराठी कादंबरी
- ३) कानिटकर काशीबाई - रंगराव कादंबरी
- ४) सौ. केळकर गिरिजाबाई - पुरी हौस फिटली कादंबरी
- ५) सौ. देशपांडे अनुसया - वसईचा वेढा कादंबरी
- ६) देसाई रमणलाल - छायानट कादंबरी
- ७) सौ. भिरुड प्रमिला - मराठी कादंबरी स्त्रियांचे योगदान

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या साहित्यातील वैचारिकतेचे स्वरूप

डॉ. वर्षा शिरीष फाटक
आठल्ये-सप्रे-पित्रे महाविद्यालय, देवरुख

वैचारिक गद्याची पूर्वपीठीका :-

महाराष्ट्रात स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात ब्रिटीश आमदानीत वैचारिक निबंधाचा पाया भाऊ महाजन लोकहितवादी, आगरकर, फुले अशा विचारवंतानी रचला. त्यांनी ऐहिक प्रश्नांना घेऊन निबंधलेखनाला सुरुवात केली वेदान्त तत्वज्ञान आणि मिल्ल, स्पेन्सर, रसेल मार्क्स यांच्या भौतिक तत्वज्ञानाच्या तौलनिक अभ्यासातून मराठीतील वैचारिक निबंध घडलाया निबंधानी इंग्रजी विद्येतला ऐहिकतावाद व कार्यकारणभावाला प्राधान्य देणारा बुद्धिप्रामाण्यवाद अंगीकारलाएतदेशीयपरंपरेतील लोकायत, बौद्ध तत्वज्ञान व कबीर,तुकाराम यांच्या भक्तीचळवळीतून उत्क्रमित झालेल्या जातिधर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोणाचे व सामाजिक समतेच्या विचारांचे पुनरुज्जीवन करून वैचारिक प्रबोधनाचे नवे पर्व महाराष्ट्रात सुरु झाले.मराठी निबंध सामाजिक व वैचारिक उद्बोधनाचे काम करीत होता. वि. का. राजवाडे, लोकमान्य टिळक, गो.ग.आगरकर, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी यांनी सुरु केलेल्या वैचारिक निबंधाच्या परंपरेने पुढील काळात म्णांधी, कांट,हेगेल, फ्रोइड, हायडेगर, सार्त्र यांच्या प्रेरणेतून काहीएक वैचारिक वळण घेतले वा.म.जोशी, शं.दा.जावडेकर, विनोबा भावे, दादा धर्माधिकारी, धनंजय गाडगीळ, पु.ग.सहस्रबुद्धे, मे.पु.रेगे, दि.के.बेडेकर,य.दि.फडके,स.रा.गाडगीळ, नरहर कुरुंदकर आदींनी निबंधलेखनाची परंपरा पुढे चालविली

वैचारिक निबंध लेखनासाठी सत्याच्या शुद्ध जिज्ञासेचे ज्ञानमूल्य असलेला समाज आज फारसा दिसत नाही त्यामुळेच कदाचित भाष्ये, वार्तिके, टीका अशी संस्कृतातील दार्शनिक वादपरंपरा मराठीत विस्तार पावली नाही विचारस्वातंत्र्यासाठी आणि नवी ज्ञाननिर्मिती करण्यासाठी लागणारी संस्थात्मक व्यवस्था आपल्याला निर्माण करता आली नाही. मराठीत प्रबोधनात्मक लेखन परंपरा वाढली पण स्वतंत्र सिद्धांत प्रमेये, मांडणारे वैचारिक साहित्य अपवादानेच लिहिले गेले. 'खरतर आज सार्वजनिक जीवनात धीट प्रश्नांची मांडणी करायला ब्लॉग, फेसबुक, अशा नव्या माध्यमांतून मुक्त अवकाश उपलब्ध आहेत पण ही माध्यमे मराठी भाषकांकडून तेवढ्या ताकदीने हाताळली जात नाहीत या माध्यमांतून होणारे थोडेफार लेखन हे बऱ्याचदा प्रतिक्रियात्मक, अभिप्रायात्मक असते.' असे मत रमेश वरखेडे मांडतात.

आज देशासमोर जागतिकीकरण की देशीवाद भांडवलशाही की समाजवाद व्यक्तिवाद की समरसतावाद धार्मिकता की धर्मनिरपेक्षता पुरुषसत्ताक की स्त्रीसत्ताक, मातृभाषा की विश्वभाषा अशी अनेक द्वंद्वे उभी आहेत.समाजाच्या समस्या सोडविण्यासाठी कार्यकारणभावाच्या स्पष्टीकरणाची, प्रश्नांच्या सर्वांगीण चिकित्सेची गरज आहे.मानवी हक्कांचे संरक्षण, राष्ट्र सक्षमीकरण, पर्यावरण संरक्षणाची आव्हाने, शिक्षणाची गुणवत्ता, विज्ञानवादी व विवेकवादी दृष्टिकोण यांवर श्री.सुरेश द्वादशीवार, श्री.दिलीप कुलकर्णी, श्री.संदीप वासलेकर, डॉ.अनिल अवचट, श्री.नरेंद्र दाभोलकर यांसारखे लेखक लेखन करत आहेत. शोषण, फसवणूक करणाऱ्या अंधश्रद्धांशी संघर्षधर्माची कृतिशील चिकित्सा, विज्ञानवादी दृष्टिकोणाचा प्रसार व विवेकाधिष्ठीत नीतीचा आग्रह यासाठी कार्यरत असलेले श्री. नरेंद्र दाभोलकर व त्यांची महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती समाजाला पुढे नेण्यासाठी डोळस, निर्भय बनविण्यासाठी विचार परिवर्तनाचे कार्य करत आहे.

श्री. नरेंद्र दाभोलकर यांचे वैचारिक लेख व त्याद्वारे केलेले अंधश्रद्धानिर्मूलनाचे कार्य

चांगल्या साहित्याच्या वाचनातून विचार निर्माण होतात आणि विचारातून संस्कृती निर्माण होते चांगल्या विचारांची माणसे उन्नत व निकोप समाज घडवितात. तद्वतच श्री.नरेंद्र दाभोलकर यांनी १९८९ मध्ये अंधश्रद्धानिर्मूलन समितीची स्थापना करून त्याद्वारे अंधश्रद्धानिर्मूलनाचे स्वतंत्र कार्य उभे केले त्यांच्या कार्याची चतुसूत्री शोषण करणाऱ्या व दिशाभूल करणाऱ्या अंधश्रद्धांना विरोध वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा प्रसार, धर्माची कृतिशील चिकित्सा करून धर्मनिरपेक्षतेचा वेगळा दृष्टिकोण रुजविणे व

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

व्यापक परिवर्तनाचे भान जागृत करणे ही होती. प्रत्यक्ष अनुभवांवर आधारित केलेल्या लेखनातून जवळजवळ ४५ वर्षे ते समाजप्रबोधन करत होते. दुर्दैवाने हे कार्य करित असतानाच कही समाजकंटकांच्या हातून त्यांची हत्या घडली

‘अजुनी येतो वास फुलांना! अजुनी माती लाल चमकते!

खुरट्या बांधावरती चढुनी अजून बकरी पाला खाते’ कविवर्य मर्ढेकरांच्या कवितेतील या ओळी किती सार्थ आहेत. समाजसुधारकांनी माणसाला विनाशाकडे नेणारी अंधश्रद्धा समूळ नष्टकरण्याचा प्रयत्न केला तरी आजही अनेक अंधश्रद्धा अज्ञानी समाजमानसात मूळ धरून आहेत, यापेक्षाही ढोंगी लबाड लोक आपले पोट भरण्यासाठी ती समूळ नष्ट होऊ देत नाहीत. कुठल्याही धर्मातील सण, उत्सव, जत्रा यामध्ये होणारी कोट्यावधी रुपयांची उलाढाल बंद होऊन अनेकांचे त्यावर चालणारे रोजगार बंद पडतील. राम रहीम, राधेमा, सत्य साईबाबा, नरेंद्र महाराज, अनिरुद्धबापू, आसारामबापू, झरीवले बाबा यांनी जमविलेली कोट्यवधी रुपयांची माया काय सांगते? स्वतःला सुशिक्षित म्हणवणाऱ्या लोकांना कोणत्या ना कोणत्या कारणासाठी जगण्याला यांचा आधार लागतो. बुवाबाजीचे प्रकार करणारे संधिसाधूकमकुवत मनाची माणसे बरोबर हेरतात. अगदी राजकीय पुढारीही याला अपवाद नाहीत. व्यक्तीला व्यावहारिक व राजकीय मोठेपणाबरोबर धार्मिक मोठेपणाही हवा असतो. तो मिळविण्याचा राजमार्ग म्हणजे अशा कोणत्याही महाराजांचे दर्शन घेणे व अनुग्रह घेणे, आजच्या स्पर्धेच्या युगात माणसाच्या वाट्याला येणाऱ्या अपयशाच्या, मानहानीच्या, नैराश्याच्या प्रसंगी माणूस सारासार विचार करण्याची शक्तीच गमावून बसतो माणसाला जेव्हा अनपेक्षितरित्या मोठा आघात सोसावा लागतो त्यावेळीही त्या आघातांनी आपलं व्यक्तिमत्व उध्वस्त होऊ नये म्हणून तो अंधश्रद्धेचा आधार घेतो आणि बुवाबाजीच्या आहारी जाणाऱ्या गर्दीचा एक भाग बनतो किंबहुना एकटेपणाचे भय वाटूनही तो या गर्दीचा आधार शोधू लागतो अंगात येणं ही सौम्य मनोविकृती आहे परंतु आजही महाष्ट्रात सगळ्या नवरात्रीमध्ये अनेक ठिकाणी अवसे-पूर्णमिता, गावच्या जत्रा-यात्रांतून अंगामध्ये देवी येऊन लोक बेभान होऊन नाचत असतात आणि त्यांच्या अंगात खरोखरच देव-देवी आली आहे असे मानून लोक नतमस्तक होत असतात आपल्या देशात एवढे बुवाबाजीचे पीक का? तर आपल्या देशातील लोकांची नियती, विधिलिखित, दैव, प्रारब्ध अशा गोष्टींवर गाढ श्रद्धा आहे. आपण विज्ञान युगात राहतो विज्ञानाने निर्माण केलेली भौतिक सृष्टी आपण घेतली पण वैज्ञानिक दृष्टी घेऊन डोळस झालो नाही. आपल्या खुरटलेल्या विश्वात त्याच त्याच अंधश्रद्धेच्या गर्तेत या न त्या वाटेने आपण ओढले जात आहोत.

आजच्या युगात या लेखांची प्रस्तुतता :-

कोट्यावधी रुपयांची उलाढाल करणारे, बुवाबाजीला खतपाणी घालणारे आपल्या आजूबाजूला चालणारे उत्सव काय दर्शवितात? मांडरा देवीची जत्रा असो वा शिर्डीच्या साईबाबांच्या दर्शनाला जाणारी लाखो भाविकांची रांग असो अगदी निर्मला देवींच्या प्रतिवर्षी चालणाऱ्या उत्सवात परदेशी लोकांची संख्याही लक्षणीय असते अनेक ग्राम दैवतांच्या जत्रेत कोंबड्या बकऱ्यांचे बळी दिले जातात. देवस्थानच्या आवारात रक्ताचे पाट वहात असतात. अंधश्रद्धे पोटी जन्मलेले क्रौर्य भयावह असते. यल्लमाच्या वा सौदत्तीच्या जत्रेत देवदासी देवाला सोडल्या जातात, अनेक गावांत दैवी शक्ती वा गुप्तधन प्राप्त होण्यासाठी लहान मुलांचे बळी दिले गेल्याच्या घटना आजच्या विज्ञानयुगातही घडल्याचे निदर्शनास येते तेव्हा अजूनही श्याम मानव डॉ अनिल अवचट वा दाभोळकरांच्या कार्याची, विचारप्रवृत्त करणाऱ्या लेखनाची आवश्यकता किती नितांत गरज आहे याची प्रचीती येते.

खरं तर नरेंद्र दाभोळकर यांनी चालविलेली अंधश्रद्धा निर्मूलनाची चळवळ लाखो लोकांना आपले अज्ञान कळण्यासाठी उपयुक्त ठरली असेल यात शंकाच नाही पण लोकांची फसवणूक करून त्यांच्यातील अंधश्रद्धेचा गैरफायदा घेत आपले पोट भरू पहाणाऱ्या समाजकंटकांनी त्यांचा खून केला ही गोष्ट राष्ट्राला पुन्हा अधोगतीकडे नेणारी आहे. स्वतःला सुशिक्षित म्हणविणाऱ्यांनी त्यांचा प्रबोधनाचा वसा पुढे चालवायला हवा

महापुरुषांचे दैवतीकरण रुढींचे प्राबल्य, फल ज्योतिषाचं थोतांडू मनाचे आजार वा गंभीर मनोविकृती, धार्मिक कावेबाजपणा, स्वार्थी व सत्तालोलुप राजकारण हे विकसनशील समाजासमोरील अडथळे आहेत हे लोकांना सातत्याने समजून सांगणे आवश्यक आहे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

त्यांच्या लेखांतील महत्वाचे विचार:-

श्रद्धेचे चार निकष असतात. पहिला निकष हा सत्याला तपासण्याचा. म्हणजे आपल्या मनातील श्रद्धेची सत्याच्या आधारे अग्निपरीक्षा केली पाहिजे. दुसरा निकष म्हणजे आपल्यापेक्षा वेगळ्या श्रद्धा असणारे लोक समाजात असणार त्यांच्यामुळे जोपर्यंत लोक सर्व प्रकारचे औचित्याचे बंध पाळून वेगळ्या श्रद्धांचा प्रसार करतात तोपर्यंत त्यांना परवानगीदिली पाहिजे हे दुसऱ्याच्या श्रद्धेच्या आदराशी संबंधित आहे. सहिष्णुतेशी संबंधित आहे आणि जीवनातील अहिंसेच्या मुलभूत नियमाशी संबंधित आहे. श्रद्धेची दुसरी कसोटी ही अहिंसेची आहे तिसरी कसोटी म्हणजे श्रद्धा ही कृतिशील असते. माणसे स्वतःच्या निर्णयामध्ये भीती आणि मोह यांच्यामुळे मोठेबदल घडवतात. त्यावेळी सावध कृती करणे महत्वाचे ठरते. आणि चौथी कसोटी म्हणजे श्रद्धा माणसाचा मूल्यविवेक उन्नत करते. अंधश्रद्धा माणसाचा मूल्यविवेक अवनत करते तुमची श्रद्धा माणूस म्हणून तुमची माणुसकी उन्नत करते की अवनत करते? यावर तुम्ही ज्याला स्वतःची श्रद्धा म्हणता, ती तपासून घेता येते. हा तपासण्याचा आग्रह एकूणच मानवी जीवन पुढे नेतो म्हणूनच अंधश्रद्धा हा वैचारिक चर्चेचा विषय बनतो

१९७६ साली श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी आपल्या देशाच्या घटनेमध्ये दुर्दुस्ती केली तोपर्यंत देशाच्या घटनेमध्ये नागरिकांचे फक्त हक्क होते. त्याबरोबर त्यांनी नागरिकांच्या कर्तव्यांचा समावेश केला त्यापैकी एक महत्वाचे कर्तव्य म्हणजे, 'प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य आहे की, तो वैज्ञानिक दृष्टिकोण, शोधक बुद्धि आणि मानवतावाद याचा प्रसार करेल.'

वैज्ञानिक विचार पद्धतीमध्ये निरीक्षण तर्क अनुमान व प्रचिती आणि वारंवार व सार्वत्रिक प्रचितीनंतर प्रयोगाधारे जे सिद्ध होते त्याला वैज्ञानिक दृष्टिकोण असे म्हणतात. श्रद्धेशिवाय माणसाला उत्कृष्ट, सर्जनशील, निःस्वार्थी जीवन जगता येईल त्यासाठीच वैज्ञानिक विचारपद्धतीचा जनमानसात प्रसार होणे गरजेचे आहे.

सुसंस्कृत असणे म्हणजे मानवी जीवनाच्या स्वरूपाविषयीच्या सर्व पर्यायी शक्यता बाळगून जगणे इतिहासात वेगवेगळ्या काळी ह्या शक्यतांचे स्वरूप बदलत जाते हे ओळखणे आणि प्रत्येक शक्यतेच्या संदर्भात वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनाचा तोल राखण्याचा प्रयत्न करणे. आज ह्या शक्यतांचा आणि त्यांच्यावर आधारलेल्या भिन्न जीवनप्रकारांचा विचार, वैज्ञानिक विचार पद्धती, विश्व आणि माणूस यांच्याविषयीचे वैज्ञानिक ज्ञानप्रत्येक मानवी व्यक्तीचा चांगले जीवन जगण्याचा समान अधिकार त्यांच्याशी सुसंगत ठरेल अशा प्रकारे केला पाहिजे हे उघड आहे. श्रद्धेचा कोणता आविष्कार निरामय आहे आणि कोणता विकृत आहे हे ठरविण्याचा हा निकष आहे. आज समाजात धार्मिक श्रद्धेने जी विकृत वळणे घेतली आहेत किंवा जी परंपरेने चालत आली आहेत आणि त्यांच्यामुळे ज्या अनिष्ट सामाजिक प्रथांना पावित्र्य लाभते त्यांचे चित्रण दाभोळकर उपरोक्त लेखांत करतात. श्रद्धेची जबरदस्त अशी किंमत अडाणी, निष्पाप माणसांना द्यावी लागते हेच त्यांना अधोरेखित करावयाचे आहे.

निष्कर्ष:-

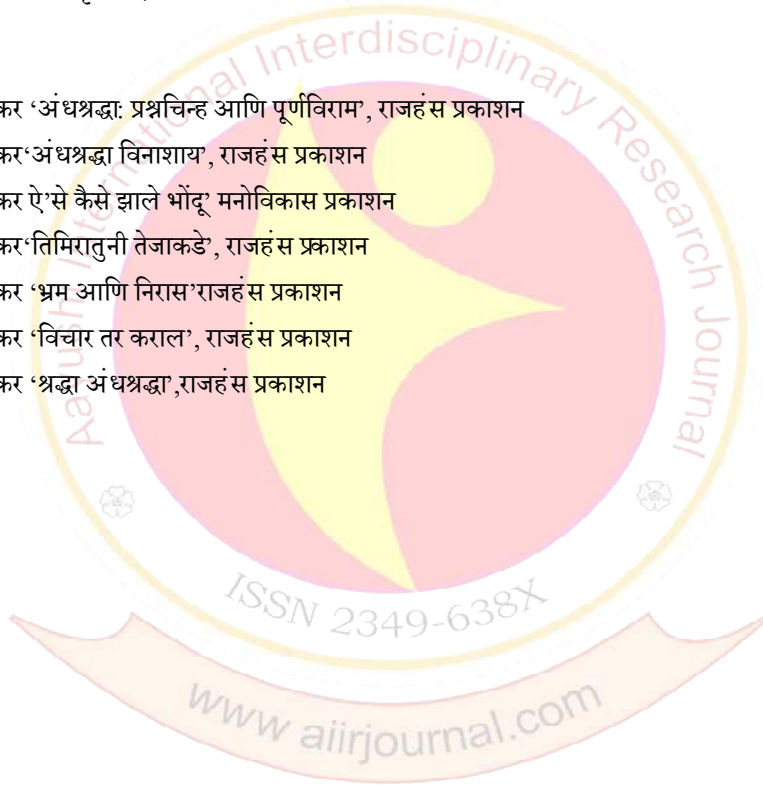
समाजात भ्रष्टाचार, हिंसाचार, अपघात, वाढती व्यसनाधीनता, महागाई व बेकारीअसे जीवघेणे प्रश्न दिवसेंदिवस उग्र होत आहेत. भारतात या शतकात तरुणांची संख्या सर्वाधिक आहे. तेव्हा अशा अंधश्रद्धा निर्मूलन विषयक कार्याची लेखनाद्वारे तरुणपिढीत विवेकवादी, विज्ञाननिष्ठ विचार रुजविण्याची गरज आहे. आपल्या इंद्रियांना जाणवणारे निरीक्षण करता येणारे जे विश्व आहे त्या पलीकडचे 'आध्यात्मिक' असे काही अस्तित्वात नाही. हा जडवादाचा विचार मानवी संस्कृतीत प्राचीन काळापासूनच होता. वैज्ञानिक विचारपद्धतीचा अवलंब करून प्राप्त झालेले ज्ञान जेव्हा स्थिर झाले तेव्हा निसर्गातील पदार्थांची घडण, निसर्गात घडणाऱ्या घटना या काही सामान्य नियमांना अनुसरून निश्चित होतात त्या नियमांना अपवाद नसतात. अनुभव व कल्पक तर्काच्या सहाय्याने ते शोधून काढता येतात अशी निसर्गाकडे पाहण्याची विज्ञानदृष्टी मानवाला प्राप्त झाली. आजच्या जीवनात माणसाच्या वाट्याला येणारी तीव्र निराशा माणसाला अंधश्रद्धेने एखादी कृती करण्यास भाग पाडते. व्यक्तीवरचे, कुटुंबातले, समाजातले संस्कारच असे असतात कीही विज्ञाननिष्ठ चिकित्सा टाळण्याकडे माणसाचा कल असतो. आणि कृतीच्या खडतर व

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

लांबच्या मार्गाऐवजी अंधश्रद्धेचा मार्ग जवळचा वाटतो कष्टाच्या मार्गाने यशस्वी होण्याऐवजी स्वतः मोडून पडण्याची भीती वाटते. चुकीच्या संस्कारांवर विचारसे मत करून त्याचे विवेकी आचारात रुपांतर करावयास लावणे हे अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीचे काम आहे. स्वकर्तृत्वाच्या बळावर तळागाळातील जनमानसातील अंधश्रद्धा निपटून काढून आपला समाज पर्यायाने राष्ट्र विकसित करू शकू असा आत्मविश्वास तरुणांच्या मनात जागृत करण्यासाठी प्रभावी अशा नेतृत्वाची गरज आहे. माणूसपण जपणारी, शाश्वत जीवन मूल्यांना आधार देणारी माणसाचं व समाजाचं उन्नयन करणारी नीती ही खऱ्या कळवळ्यातून आलेली असेल तर नरेंद्र दाभोळकर यांचे विचार तितक्याच ताकदीने पुढे नेण्यासाठी उपयुक्त ठरेल त्यासाठी सातत्याने जागरूक राहून अंधश्रद्धेला खतपाणी घालणाऱ्या प्रवृत्तींवर लेखन करणे चळवळीद्वारे त्यातील ढोंग उघड करणे आवश्यक आहे. आजच्या काळातील अनेक समस्या लक्षात घेता सातत्याने असे विचारप्रवृत्त करणारे लेखन माणसाला आपल्या श्रद्धा विज्ञानाच्या कसोटीवर तपासून पाहण्याची दृष्टी देईल यत्न शंकाच नाही.

संदर्भ:-

१. नरेंद्र दाभोळकर 'अंधश्रद्धा: प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम', राजहंस प्रकाशन
२. नरेंद्र दाभोळकर 'अंधश्रद्धा विनाशाय', राजहंस प्रकाशन
३. नरेंद्र दाभोळकर 'ऐसे कैसे झाले भोंदू' मनोविकास प्रकाशन
४. नरेंद्र दाभोळकर 'तिमिरातुनी तेजाकडे', राजहंस प्रकाशन
५. नरेंद्र दाभोळकर 'भ्रम आणि निरास' राजहंस प्रकाशन
६. नरेंद्र दाभोळकर 'विचार तर कराल', राजहंस प्रकाशन
७. नरेंद्र दाभोळकर 'श्रद्धा अंधश्रद्धा', राजहंस प्रकाशन

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘ज्ञोत’ राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या विचारधनावर प्रकाश टाकणारा ग्रंथ

डॉ. संजय कांबळे

मराठी विभाग, राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगावी, कर्नाटक

डॉ. रावसाहेब कसबे हे मराठीतील थोर विचारवंत म्हणून परिचित आहेत. थोर व्यक्तीच्या सहवासातून, ग्रंथाच्या वाचनातून आणि चिकित्सक दृष्टिकोणामुळे त्याचबरोबर त्या काळातल्या राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणातून रावसाहेब कसबे विचारवंत म्हणून घडत गेलेले आहेत. त्यांच्या वैचारिक लेखनाचे विशेष हे की, ते अतिशय गहन वाटणाऱ्या प्रश्नांचीही मूलगामीपणे चिकित्सा करतात. ‘ज्ञोत’ (१९७८), ‘आंबेडकर आणि मार्क्सवाद’ (१९८५), ‘आंबेडकरवाद : तत्त्व आणि व्यवहार’ (१९८९), ‘हिंदू-मुस्लिम प्रश्न आणि सावरकरांचा हिंदू राष्ट्रवाद’ (१९९४), ‘दलित चळवळीची वाटचाल’ (१९८२), ‘भक्ती आणि धम्म’ (२०१५), ‘मानव आणि धर्मचिंतन’ (२००६), ‘धर्मग्रंथ आणि मानवी जीवनप्रवाह’ (२००६), ‘डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना’ (२०१०) इ. ग्रंथसंपदा त्यांच्या नावावर आहे.

‘ज्ञोत’ पार्श्वभूमी :

रावसाहेब कसबे यांचा ‘ज्ञोत’ हा वैचारिक ग्रंथ १९७८ साली प्रकाशित झाला. ह्या ग्रंथाद्वारे कसबे यांनी श्री. गोळवळकर गुरुजींच्या १९६६ साली प्रकाशित झालेल्या ‘बंच ऑफ थॉट्स’ ह्या ग्रंथाची मूलगामी चिकित्सा केली आहे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना इ.स. १९२५ च्या विजयदशमीला डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार यांनी केली. संघाच्या स्थापनेच्या वेळी त्याच्या मुळाशी जी वैचारिक बैठक व जो उद्देश होता तो सूत्ररूपाने मांडला गेला नसल्याने तो फारसा परिचित नव्हता. केवळ भावनिक आवाहनाने संघटना बांधण्यात संघकार्यकर्ते यशस्वी झाले होते. ‘भगवा ध्वज हाच राष्ट्रीय ध्वज, हिंदुस्थान हिंदूंचा आणि एकचालकानुवर्तित्व’ याच तत्त्वांची संघाच्या बौद्धिकांत पुनरावृत्ती होत असे. शिस्तीसाठी संघटनेसाठी जर्मनी, इटली यांचे आदर्श असत. हिंदूंचा ‘उज्वल’ गतेतिहास, लोकशाही संस्थापद्धतीची चेष्टा आणि काँग्रेसचा अधिक्षेप या सामग्रीवरच संघाची बौद्धिक आणि संघटनात्मक उभारणी झाली होती. डॉ. हेडगेवार यांच्या मृत्यूनंतर श्री. मा. स. गोळवळकर गुरुजी यांच्याकडे संघाची धुरा आली. त्यानिमित्ताने गुरुजींनी जी भाषणे केली, विचार मांडले ते ‘बंच ऑफ थॉट्स’ मध्ये प्रसिद्ध झाले. त्याचे मराठी रूपांतर म्हणजे ‘विचारधन’ हे होय. ‘विचारधनालाच’ संघाची मंडळी आजचा युगधर्म मानतात. म्हणूनच गुरुजींचे विचार परिपूर्ण, विधायक आणि रचनात्मक आहेत असाच संघीय लोकांचा दृढ विश्वास आहे. एकुणात बायबल, कुराण ह्या ग्रंथांना जितके लोक त्या धर्मियांचे लोक मानतात तितकेच संघीय लोक विचारधनाला मानतात.

संघाचे प्रचारक ‘राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ’ ही संघटना केवळ सांस्कृतिक संघटना आहे असे कितीही म्हणत असले तरी त्यांचा राजकारणातला प्रभाव, दबावतंत्र लपून राहिलेले नाही. आज देशात केंद्रासहित विविध राज्यात संघप्रणित भाजपाची १९ राज्यात सत्ता आहे. म्हणूनच डॉ. रावसाहेब कसबे यांनी ‘ज्ञोत’ या ग्रंथाच्या आधारे संघीय विचारधनावर टाकलेला टीकात्मक प्रकाश महत्त्वाचा आहे. ‘ज्ञोत’ने संपूर्ण देशभर वादळ उठविले. या ग्रंथाची होळीही करण्यात आली. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघटनेच्या स्थापनेचा हेतू, प्रेरणा, कार्य आणि तात्विकतेची परखडपणे चिकित्सा ‘ज्ञोत’ मध्ये डॉ. कसबे यांनी केलेली आहे.

संघीय ‘विचारधन’ :

शोषणविरहीत समाज निर्माण करणे हे आधुनिक कालखंडातील निर्माण झालेल्या लोकशाही, समाजवाद, साम्यवाद ह्या विचारधारा आहेत. समाज आणि राष्ट्राची उभारणी मानवी ‘न्याया’च्या तत्त्वावर झाली पाहिजे व या ‘न्याय’

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

तत्त्वालाच समतेचे अधिष्ठान पाहिजे असे या तत्त्वप्रणालींचे विचार आहेत असे कसबे म्हणतात. शिवाय शोषणविरहीत समाजाच्या आधारावर राष्ट्र उभे केल्याशिवाय आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य निर्माण होणार नाही त्यातूनच विश्वराजाची संकल्पना आकारास येत असते. परंतु गोळवलकर गुरूजींना आधुनिक वाद तत्त्वप्रणाली मान्य नाहीत. कारण राष्ट्रवादी विचार ही मानवाची नैसर्गिक भावना असल्याचे ते मानतात. म्हणून जागतिक विचारांच्या क्षेत्रात जन्माला आलेली कोणतीही विचारप्रणाली अथवा वाद (इझम) भारतीय जनतेच्या समस्या सोडवू शकणार नाही असे गुरूजींना वाटते. पण याच भारतभूमीत अडीच हजार वर्षांपूर्वी समताधिष्ठित विचार पेरण्याचे काम गौतमबुद्धांनी केले होते. मात्र बुद्धांच्या मानवतावादी विचारांना सनातनी, विषमता पेरणाऱ्या विचारधारेने हिंसेच्या बळावर कपटाने नमविले. भारतीय भूमीतलाच समतावादी विचार हिंदुत्ववाद्यांना चालत नाही. कारण त्यांना विषमता पेरून स्वतःची 'एकचालकानुवर्ती' सत्ता आणायची आहे. त्यासाठीच ते समाजामध्ये दुही पेरतात, हा आजवरचा इतिहास आहे. विचारधनाच्या माध्यमातून 'विषमस्थिती' किंवा 'आर्थिक विषमता' हेच भारतीय संस्कृतीचे एकमेव स्वयच्छेदक लक्षण गोळवलकरांनी आडपडदा न ठेवता स्पष्ट केल्याचे डॉ. कसबे अधोरेखित करतात.

मानवी समूहाला समान भौतिक पायावर आणणे म्हणजे त्यांच्यातील व्यक्तिगत व सामूहिक वैशिष्ट्ये नष्ट करणे हे गोळवलकरांचे समीकरण तर्कदुष्ट असल्याचे डॉ. कसबे मानतात. त्यामुळे समाजवादी समाज निर्माण करण्याच्या कामात संघ अडथळा निर्माण करतो ह्या वस्तुस्थितीवर डॉ. कसबे नेमकेपणाने बोट ठेवतात. राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय मानवी समूहाला एकाच समान भौतिक पायावर उभे केल्याशिवाय त्याची व्यक्तिगत व सामूहिक वैशिष्ट्ये सुरक्षित राहणार नाहीत. त्यामुळे आधुनिक विचारप्रणाली समाजातील व्यक्तिमूह एकाच भौतिक पायावर उभे करायला हवेत. त्यातूनच व्यक्तिगत नि समाज विकास होत असतो. समाजवादी समाज निर्मिण्याच्या स्वप्नाला साकार करण्यासाठी जनतेच्या चळवळी उभ्या कराव्या लागतात. व्यक्तिगत वैशिष्ट्ये टिकविण्याचा विचार हा प्रामुख्याने व्यक्तिविकासाचा विचार असतो. व्यक्तिगत विकास हा आर्थिक विषय परिस्थितीत होत नसतो. गोळवलकरांच्या विचारधारेत व्यक्तिविकासाचा विचार नाही. म्हणून गोळवलकरांच्याकडे सामाजिक व राष्ट्रीय प्रश्नांची शास्त्रीय उत्तरे नाहीत. शिवाय गुरूजींना आधुनिकवाद आणि तत्त्वप्रणाली नामंजूर आहेत कारण त्यांना असे वाटते की 'लोकशाहीव साम्यवाद' या दोन्ही तत्त्वप्रणाली जडवाद किंवा भौतिकवादावर उभ्या आहेत. गुरूजींचा 'लोकशाही व साम्यवाद' विरोध डॉ. कसबे उघडा पाडतात.

विज्ञानाला आणि जडवादाला गुरूजी विरोध करून चैतन्यवादाचा आसरा घेत हिंदू तत्त्वज्ञानानेच संपूर्ण विकास करण्याची ताकद हिंदू विचारच देऊ शकेल असे त्यांना वाटते. शिवाय वेदकालीनच आदर्श समाजरचना असल्याचे गुरूजींचे मत आहे. स्थितीशील विचाराचा आग्रह गुरूजी धरतात नि हिंदुत्व भारतीय मनावर लादण्याचा अड्डाहास करतात. जडवादी, भौतिकवादी विचारप्रणाली गुरूजींना मान्य नाही. ते चैतन्यवादी विचार प्रणालीचा स्वीकार करतात. पण भारतीय तत्त्वज्ञानात जडवादाला एक समृद्ध परंपरा आहे. जडवादी विचार चैतन्यवादी विचारापेक्षा व्यापक असल्याचे कसबे नमूद करतात. पण गोळवलकरांना हिंदु धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्याची धडपड आहे. म्हणून त्यांना स्थितीशील विचार त्यांच्या स्वार्थासाठी महत्त्वाचे वाटतात. परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. समाजात परिवर्तन चालू आहे. कसबे लिहितात, "आज आपण असे पाहतो की भारतीय समाजाने धर्माचरण सोडलेले आहे. शूद्र, शेतकरी, कामगार शेती व काम सोडून निवडणूका लढवून क्षत्रिय होतात. धनाढ्य ब्राह्मण जाणव्याचे काम सोडून बूट किंवा चपलांचा कारखाना काढून शूद्र होतात. बहुजन समाजाने आपली कर्मे सोडली आणि ते विद्यार्जन व विद्यादान करू लागले. आपण इस्लामी आणि युरोपियन संस्कृतीपासून काही प्रेरणा घेतल्या, त्यांच्या पद्धती स्वीकारल्या. त्यामुळे सामाजिक अभिसरणाला सुरुवात झाली. हे चांगले की वाईट? गतिमानता आणि अभिसरण हे या युगाचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे गोळवलकरांना हे मान्य नाही." स्थितीशील विचार कालबाह्य झाला आहे याचे जीवंत उदाहरण कसबे देतात. भारतीय राज्यघटना व्यक्तित्वातंत्र्य नि समानसंधीचा पुरस्कार

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

करते. ती निधर्मीय आहे. म्हणून तर संघाची कोंडी झाल्याचे दिसते. या संदर्भात डॉ. नागनाथ कोत्तापळे म्हणतात, “स्वातंत्र्यानंतर भारताने स्वतंत्र राज्यघटना तयार केली. या राज्यघटनेचा पायाच मुळी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता व सामाजिक न्याय आहे. ही राज्यघटना निधर्मी आहे. कारण या देशात अनेक धर्मांचे लोक हजारो वर्षांपासून राहत आहेत. आणि सर्वात महत्त्वाची गोष्ट अशी की येथील राज्यपद्धती लोकशाही असेल आणि समाजवादी धारणा निर्माण करण्यासाठी कटिबद्ध असेल. या घटनेचे काय करायचे, असाही महत्त्वाचा प्रश्न आहे. अर्थात हा इतर कोणासाठीनाही तो राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघासाठी आहे.”^२

विचारधनाच्या माध्यमातून आपल्या सोयीने इतिहासातील दाखले देण्याच्या स्वार्थी प्रवृत्तीवर डॉ. कसबे लक्ष वेधतात. इतिहासाचा अपलाप करणाऱ्या संघाच्या वृत्तीवर बोट ठेवतात. गोळवलकर गुरूजी आपल्या राष्ट्राची प्राचीन गौरव परंपरा सांगताना वशिष्ठ, विश्वामित्रा, चाणक्य, विद्याचरण, समर्थ रामदास, श्रीराम, चंद्रगुप्त, कृष्णदेवराय व शिवाजी ही परंपरा समृद्ध असल्याचे सांगतात पण डॉ. कसबेंनी ही परंपरा ब्राह्मणी असल्याचे बोट ठेवले आहे. भारतीय परंपरेतील उदार, व्यापक दृष्टी असणारे महामानव बुद्ध, महावीर, अशोक, चार्वाक, तुकाराम, अकबर ही नावे नसल्याचे डॉ. कसबे दाखवून देतात. बुद्ध, महावीर, अशोक, चार्वाक ही विचारधारा लौकिक असल्याने गोळवलकरांना पचत नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

संघाचे हेतू समाजाला पुढे नेणारे नाहीत, समतेचा पुरस्कार करणारे नाहीत. लोकशाही समाजवादाला विरोध करणारे तरीही संघाभोवती तरूणांची गर्दी होताना दिसते ही वस्तुस्थिती सांगताना गोळवलकर गुरूजींची भाषणे भाषासौंदर्याच्या दृष्टीने आकर्षक असल्याने भाषणाती भाषासौंदर्याकडे आणि गतेतिहासाच्या अभिनिवेशाकडे आकर्षिलेल्या तरूणांना त्यांच्या विचारातील भोंगळपणा व तर्कदृष्टता तपासण्याचे भान राहत नसल्याचे डॉ. कसबेंना वाटते. येथे एक गोष्ट नमूद समजावून घेतली पाहिजे की भारतीय मने कल्पित, धर्मभोळी, अंधश्रद्धाळू, शब्दप्रामाण्यवादी बनविण्यात इथली ब्राह्मणी व्यवस्था यशस्वी झाली आहे. इथल्या लोकांची विचारप्रवर्तक आणि विवेकशील मने तयार व्हायला लोकांचा धर्मग्रंथावरचा नि शब्दप्रामाण्यावरचा विश्वास डळमळीत व्हायला पाहिजे. तरच मानव भौतिकवादी होईल. भारतीय मन परंपराप्रिय, जात पाळणारे का आहेत याविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘जातीसंस्थेचे उच्चाटन’ या ग्रंथात विवेचन केले आहे. ते म्हणतात, “हिंदू जे जातीभेद पाळतात ते बुद्धिहीन व अमानुष आहेत म्हणून नव्हे, तर ते अतिशय धर्मपरायण असल्यामुळेच जातिभेद पाळतात. जातिभेद पाळण्यात लोक चुकतात असे नाही. माझ्या मते, त्यांच्या मनात जातीय वृत्ती रूजविणारा धर्म हाच याला जबाबदार आहे. आणि हे जर खरे आहे तर तुम्हाला हे मान्य करायला हवे की, खरे शत्रू जातिभेद पाळणारे लोक नसून त्यांना जातीभेद पाळवायास शिकवणारी शास्त्रे आहेत. सहभोजन अथवा आंतरजातीय विवाह समारंभ अधूनमधून घडवून आणण्याबद्दल अथवा तसे न करण्याबद्दल लोकांवर टीका करणे अथवा त्यांना डिवचणे हे अंतिम उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या दृष्टीने हितावह नाही. लोकांची शब्दप्रामाण्यावरील श्रद्धा प्रथम नष्ट करणे हाच खरा उपाय आहे. लोकांच्या श्रद्धा, मते यांची जडणघडण शास्त्रे करीत असताना त्यांचा लोकांच्या मनावरील पगडा कायम असताना, तुम्हाला यशाची अपेक्षा कशी करता येईल? शास्त्रप्रामाण्यास स्वतः आव्हान करायला नाही, लोकांना शास्त्रांनी दिलेल्या आज्ञांवर विश्वास ठेवू द्यायचा आणि पुन्हा त्यांच्या वागणुकी व कृतींना अमानुष, अविवेकी, भावनात्मक अशा विशेषणांनी टीका करायची हा समाजसुधारणेचा मार्ग विपरीत म्हटला पाहिजे.”^३ हिंदु मानसिकता, धर्मग्रंथ, शब्दप्रामाण्य अपौरुषेय आहेत. ही दांभिकता पसरवितात कारण त्यातच त्यांचे (ठराविक वर्गाचे) हितसंबंद दडलेले आहेत. यादृष्टीने डॉ. कसबे जडवादाचे महत्त्व सांगताना जडवादाची समाजवाद्यांनी वस्तुनिष्ठ मीमांसा केलेली नसल्याने शिवाय इतिहासाची वस्तुनिष्ठ शास्त्रीय मीमांसाही केलेली नसल्यामुळे संघवाल्यांचे फावल्याचे नमूद करतात. समाजवादी व साम्यवादी यांनी ह्या क्षेत्रात कर्तृत्व शून्य दाखवल्यानेच संघाचा विकृत इतिहास समाजमनावर टिकला असल्याचे डॉ. कसबे दाखवून देतात.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संघीय इतिहासाच्या मांडणीवर दृष्टीक्षेप :

गोळवलकरांनी इतिहासाची मांडणी पूर्णपणे चैतन्यवादी भूमिकेवर उभी असल्याचे डॉ. कसबे दाखवून देतात. संघाच्या भौतिक बदलाला पूर्ण विरोध आहे. वेदांताचे गोडवे गात हिंदू संस्कृतीचा गौरव करून सत्तेची चव घेणे ही संघाची मानसिकता असल्याचे दिसते. म्हणूनच कालबाह्य ठरलेल्या व्यवस्थेला पुनरुज्जिवित करण्याची धडपड संघाला करावी लागते. त्यासाठी शोषणमुक्त, शासनविहीन समाज निर्माण करण्याचे समाजवादाचे तत्त्व आपल्या परंपरेशी विसंगत असल्याचे सांगताना महाभारतातील आदिम विचारधाराच एकमेकांचे रक्षण करतील हा अजब स्वप्नरंजनपर युक्तिवाद 'विचारधन' सांगतो. ह्या विचारधारेला कुचकामी ठरविताना डॉ. कसबे लिहितात,

न राज्यंनच राजा सीत न दण्डयो न च दण्डिकः।

धर्मैव प्रजाः सर्वाः रक्षान्ति स्म परस्परम्।

“शासनयंत्रणा नाही, शासक नाही, कोणी अपराधी नाही, शिक्षा करणाराही कोणी नाही, धर्मानेच सर्व लोक परस्परांचे रक्षण करतील, ही महाभारतातील आदिम साम्यवादी कल्पना श्रेष्ठ मानतात. या तारेवरील कसरतीने काही काळ मनोरंजन होईलही, परंतु त्यामुळे समाजपरिवर्तनाची प्रेरणा मिळणार नाही. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ज्या चैतन्यवादी वेदांनी भूमिकेचा स्वीकार करून वैदिक व्यवस्थेचा चातुर्वर्ण्य पद्धतीचे पुनरुज्जीवन करित आहे त्या भूमिकेचे ती पूर्णपणे सोडून न देता कितीही वेगवेगळे अर्थ काढले तरी ते पुरोगामी ठरणार नाहीत व बहुसंख्य सामान्य जनतेच्या डोळ्यांत धूळ फेकून संघ जातीय वर्चस्व फारसा यशस्वी होईल असे मला वाटत नाही. कारण भारतीय इतिहासात हे प्रयोग अनेकवेळा होऊन गेलेले आहेत. अर्थात यासाठी पुरोगामी लोकशाही संघटनांनीही जागरूक राहिले पाहिजे.”^४ जातीय वर्णवर्चस्व टिकविण्यात संघाने आजपर्यंत धार्मिक वातावरण करून समाजाची दिशाभूल केली असल्याचे डॉ. कसबे दाखवून देतात. संघाचा अजेंडाच हा आहे की वैदिक विचारांचे पुनरुज्जीव करणे व त्याप्रमाणे समाजव्यवस्थेची निर्मिती करणे हे संघानेही मान्य केले असल्याचे डॉ. कसबे दाखवून देतात.

भारतासह जगातील सर्व समाजवाद्यांनी धर्माचे ऐतिहासिकत्व मान्य केल्याचे कसबे नमूद करतात. डॉ. राममनोहर लोहियापासून जयप्रकाशजी पर्यंत आणि जागतिक पातळीवरील कार्ल मार्क्सपासून माओपर्यंत सर्वांना धर्माच्या ऐतिहासिक स्थानाच्या अनन्यसाधारणत्वाचे भान आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू संस्कृतीला 'ही संस्कृती नसून अपकित्ती आहे' हे सिद्ध केल्याचे डॉ. कसबे नोंदविताना. येथे हिंदू धर्माच्या विषम निमतलबी, संधीसाधूवृत्तीचा विचार करावयास हवा. हिंदू धर्म विषमतेचा पुरस्कार करणारा, भेदाभेद मानणारा, व्यक्तिस्वातंत्र्यावर गदा आणणारा आहे. यासंदर्भात हिंदू धर्माची चिकित्सा करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “प्रथमतः धर्म कशाकरिता असतो, त्याची आवश्यकता काय? हे जाणून घेतले पाहिजे. धर्माच्या अनेक व्याख्या अनेक लोकांनी केलेल्या तुम्हाला सापडतील. पण त्या सर्वांमध्ये अर्थपूर्ण व सर्वांना पटण्यासारखी अशी एकत्र व्याख्या आहे. 'ज्याने सर्व प्रजेचे धारण होते तोच धर्म' हीच ती खरी धर्माची व्याख्या होय. ही धर्माची व्याख्या मी केलेली नाही ही व्याख्या सनातनी हिंदूंचे अग्रणी लोकमान्य टिळक यांनीच दिलेली ती व्याख्या आहे. तेव्हा धर्माच्या व्याख्येबद्दल मखलाशी केल्याचा आरोप माझ्यावर कोणी करू शकणार नाही. ही व्याख्या जरी मी केलेली नसली तरी मी वादाकरिता मान्य केलेली आहे अशातला भाग नाही. मला ती कबूल आहे. समाजाच्या धारणेकरिता घातलेली बंधने म्हणजेच धर्म हीच माजी देखील धर्माची कल्पना आहे. ही व्याख्या वास्तविकदृष्ट्या अथवा तार्किकदृष्ट्या योग्य अशी दिसली तरी समाजाच्या धारणेकरिता समाजाची बंधने कशा प्रकारची असावीत या प्रश्नाचा या व्याख्येवरून काहीच बोध होऊ शकत नाही अथवा उलगडाही होऊ शकत नाही. समाजाच्या योग्य धारणेकरिता समाजाची बंधने कशी असावीत हा प्रश्न शिल्लक राहतोच व हा प्रश्न धर्माच्या व्याख्येपेक्षा फार महत्त्वाचा आहे. कारण धर्म कोणता व अधर्म कोणता हे व्याख्येबरोबर अवलंबून नसून बंधनाच्या हेतूवर व स्वरूपावर अवलंबून आहे. ज्या बंधनाने समाजातील

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सर्व प्रजेची धारणा होऊ शकते ती बंधने कशी असावीत म्हणजे खऱ्या धर्माचे स्वरूप कसे असावे हा प्रश्न साहजिकच उद्भवतो. या प्रश्नासंबंधाने आधुनिक समाजशास्त्र नेत्यांनी तीन प्रकारची मते प्रतिपादन केलेली आहेत. काहींच्या मते व्यक्तिमात्राला सुखप्राप्ती व्हावी हाच समासंघटनेचा अंतिम हेतू आहे. काहींच्या मते व्यक्तिमात्राला त्याच्या अंगभूत गुणांचा व शक्तीचा विकास करता येऊन त्याला पूर्णावस्थेस पोहोचविण्यास मदत व्हावी हाच समाजसंघटनेचा अंतिम हेतू असला पाहिजे व काहींच्या मते समाजसंघटनेचा मुख्य हेतू व्यक्तीची उन्नती किंवा व्यक्तीचे सौख्य हे नसून आदर्शभूत समाज तयार करणे हाच होय. हिंदू धर्माची कल्पना या तीनही कल्पनाहून अगदी निराळी आहे. हिंदू धर्मात व्यक्तीला काही स्थान नाही. हिंदू धर्माची रचना वर्गाच्या कल्पनेवर केलेली आहे. एकाने दुसऱ्याशी कसे वागावे याची शिकवण हिंदू धर्मात नाही. एका वर्गाने दुसऱ्या वर्गाशी कसे वागावे याची बंधने हिंदू धर्मात आहेत. ज्या धर्मात व्यक्तीला प्राधान्य नाही तो धर्म मला स्वतःला मान्य नाही. व्यक्तीच्या जीवनाला समाजाची जरी आवश्यकता असली तरी समाजाची धारणा हे धर्माचे अंतिम ध्येय होऊ शकत नाही. व्यक्तीचा विकास हेच धर्माचे खरे ध्येय आहे असे मी समजतो. व्यक्ती ही जरी समाजातर्गत असली, मनूष्य मात्र हा जरी समाजाचा घटक असला तरी त्याचा आणि समाजाचा संबंध शरीर आणि अवरय, गाडा आणि चाक यांचा जसा संबंध आहे तसा हा संबंध नव्हे, असे मी समजतो.”^५ हिंदू धर्म व्यक्तिविकासाला बाधक असल्याने तो विषमता पेरण्याचे काम करतो असे बाबासाहेब आंबेडकरांनी ताडले. म्हणूनच त्यांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून समतावादी बौद्ध स्वीकारला.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या जन्माच्या परिस्थितीचा डॉ. कसबे निर्देश करताना संघाला आपले हितसंबंध स्वातंत्र्यानंतरही अबाधित ठेवण्याची निकड होती हे दाखवून देतात. ते म्हणतात, “इंग्रज व्यक्तींच्या हातातून शिल्लक राहिलेल्या बहुतेक सर्व सत्ताकेंद्रापैकी ब्राह्मण वर्गाच्या हाती इतरांच्या तुलनेने जास्त केंद्रे होती. स्वातंत्र्यानंतर सुद्धा ही सत्ताकेंद्रे आपल्याच जातीच्या हातात कशी ठेवायची, हा प्रश्न या जातीला रात्रंदिवस सतावत होता. ही सत्ताकेंद्रे आपल्या हातात ठेवण्यासाठी आपण स्वातंत्र्योत्तर भारताची राजकीय सत्ता काबीज केली पाहिजे. अशी महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या मनात निर्माण होणे साहजिकच होते. यासाठी भारतात शिल्लक असलेले जुने सरंजामदार आणि नवीन भांडवलदार यांना हाताशी धरणेही आवश्यक होते. या वर्गांना हाताशी धरण्यात संघाला यश आले.”^६ संघ आपले हितसंबंध जोपासताना सरंजामदार आणि नवीन भांडवलदार यांना हाताशी धरतो. ‘रक्तविण स्वातंत्र्य कुणा मिळाले’ हा नारा जोरात घुमवून जर्मनी, इटलीतील फॅसिस्टांच्या सहाय्याने ब्रिटीशांशी लढण्याचे धोरण संघाने अवलंबले. फॅसिस्ट प्रवृत्तीने भारताची सत्ता काबीज करण्याचा मनसूबा राखताना संघाने मुस्लिमद्वेष पोसला असल्याचे डॉ. कसबे सांगतात. डॉ. नागनाथ कोत्तापळे यासंदर्भात म्हणतात, “या सगळ्यातून एक फॅसिस्ट प्रवृत्ती उदयाला आली. क्रूरकर्मा हिटलर हा त्यामुळेच त्यांचा आदर्श आहे आणि त्यांना पुन्हा एकदा चातुर्वर्ण्य व्यवस्था प्रस्थापित करायची आहे; हे रावसाहेब कसबे यांचे म्हणणारे बिनतोड आणि तर्कशुद्ध असेच आहे. शेवटी लोकांनी समतेचा स्वीकार करायचा की, चातुर्वर्ण्याधिष्ठित विषमतेचा स्वीकार करायचा, याचा निर्णय घ्यावा लागणार आहे. म्हणून ते म्हणतात की, म. गांधी यांचा खून केल्यामुळे त्यांचा विचार संपला नाही. तो उलट वाढला. त्यानीच स्वातंत्र्य, समता आणि लोकशाहीचा विचार रूजविला. तेव्हा लोकांनी विचार केला पाहिजे. पण एक धोकाही स्पष्ट करतात. जोपर्यंत समाजात वर्गश्रेष्ठत्वाची आणि जातश्रेष्ठत्वाची भावना आहे, तोपर्यंत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे अस्तित्व राहिल, असेही ते सांगतात आणि समतेच्या एका व्यापक अभिमानाची गजर असल्याचे सूचित करतात. म्हणून ‘ज्ञोत’ हे केवळ संघाचे अंतरंग उलगडून दाखविणारे पुस्तक ठरत नाही, तर भारतीय समाजाच्या नेमक्या मर्यादा सांगणारे आणि नव्या व्यापक लढ्याचे सूचन करणारेही आहे. त्यामुळे या पुस्तकाचे मोल अधिकच वाढते.”^७

संघप्रणीत राष्ट्रवाद :

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘हिंदुत्व हेच राष्ट्रीयत्व’ अशी संघाची मांडणी असल्याचे दिसते. हिंदुराष्ट्र संघटन ते वरिष्ठ जातीचे संघटन या भूमिकेतून हिंदु राष्ट्रनिर्मितीचा संघाचा प्रयत्न आहे. ‘राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ’ ही राष्ट्रवादी संघटना आहे आणि त्या दृष्टीने तिने इतिहासात मौलिक कार्य केल्याचे संघ प्रचारक सांगतात. ‘विचारधन’ मध्ये याची मांडणी गोळवलकर गुरूजी यांच्याकडून झाल्याचे दिसते. “राष्ट्र हा अशा प्रकारचा जनसमुदाय असतो की ज्यात जीवनाचे समान आदर्श, एकच संस्कृती, समान भावभावना, समान निष्ठा आणि समान परंपरा असते व त्यामुळे त्या समाजाची एक विशिष्ट जीवनपद्धती विकसित होत असते. थोडक्यात म्हणजे एखाद्या विशिष्ट भूभागावर राहणाऱ्या आणि समान परंपरा व आकांक्षा, भूतकाळातील अनुभवाच्या समान स्मृती, शत्रू-मित्रत्वाच्या समान भावभावना आणि सर्वांचे एकमेकांशी निगडित असलेले हितसंबंध असणाऱ्या अशा एकसंघ जनसमूहाला राष्ट्र म्हणावे.” हा संघाचा राष्ट्रवाद पण डॉ. कसबे संघाचा राष्ट्रवाद कोता न संकुचित असल्याचे दाखवून देतात. असंख्य जाती नि विषमता असणाऱ्या समाजात राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होण्याची शक्यता नसते असे म. फुलेंचेही मत होते.

जातीसंस्थेचे समर्थन करताना जातीसंस्था ही भारतीय समाजाला गेल्या चार हजार वर्षांच्या इतिहासात उपकारच ठरली. कारण गेल्या हजार वर्षांच्या इतिहासात देशावर परक्यांची आक्रमणे झाली, परंतु आपल्या राष्ट्रातील दुहीमुळे आक्रमकांना आपल्या देशावर विजय संपादन करता आला, त्याच्या मुळाशी जातीजातीतील वैमनस्य होते असे सिद्ध करणारे एकही उदाहरण नाही असे ऐतिहासिक ‘सत्य’ प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न गोळवलकर गुरूजी करतात. त्याच्या पुष्ठीसाठी दिल्लीचा हिंदू राजा पृथ्वीराज याचा महंमद घोरीकडून जो पराभव झाला त्याला त्याचा जातभाई जयचंद हाच कारणीभूत होता. राजा राणाप्रतापला रानोमाळ भटकायला लावणारा राजा मानसिंग हा त्याचा भाऊबंदच होता. शिवाजीलाही त्याच्या जातभाईनीच विरोध केला. शनिवार वाड्यावर पेशव्यांचे निशाण उतरवून ब्रिटीशांचे निशाण फडकविणारा नातू आडनावाचा माणूस ब्राह्मणच होता. हा सर्व इतिहास कथन करून देशद्रोह्यांची भारतात त्या काळी एक जमातच होती. या जमातीशी जातीसंस्थेचा कोणताही संबंध नसून उलट जातिविरहीत समाज परकीय आक्रमणाला जितक्या सहजपणे बळी पडला त्याच्या तुलनेत भारतात या आक्रमणाला सहजासहजी बळी पडला नाही. याचे कारण भारतात असलेली जातीसंस्था होय असा शोध गोळवलकर गुरूजी लावतात. आणि बौद्ध धर्माने येथील जातिसंस्था नष्ट केल्या म्हणून बौद्ध धर्माला दोषी धरतात. पण डॉ. कसबे गोळवलकरांनी भारतीय राष्ट्रवादाला हिंदुत्ववाद्यांचा नेहमीचाच एक निकष लावला आणि तो म्हणजे ‘हिंदुत्व हेच राष्ट्रीयत्व’ या त्यांच्या हिंदू मानसिकतेवर हल्ला चढवितात नि त्यांचे पितळ उघडे पाडताना ब्राह्मणी मानसिकतेचे विश्वासघाताने, षडयंत्रपूर्वक संधिसाधू, खोटा इतिहास सांगणाऱ्या प्रवृत्तीचे वस्त्रहरण करताना लिहितात, “चातुर्वर्ण्याचे अवनत रूप म्हणजे जातीयता’ हे गोळवलकर मान्य करतात. परंतु ती नेट मात्र करू इच्छित नाहीत. उलट या जातिव्यवस्थेचे ते समर्थनच करतात. या दृष्टीने राणाप्रताप, शिवाजी आणि पेशवे यांच्या भाऊबंदकीची जी उदाहरणे गोळवलकरांनी दिलेली आहेत त्यात त्यांच्याकडून ऐतिहासिक विश्लेषणाच्या दृष्टीने दोन गंभीर चुका झालेल्या आहेत. पैकी पहिली चूक अशी की, हे राजे ज्या कालखंडात होऊन केले त्या कालखंडातील भारतीय समाज हा वर्गीय समाज होता. या वर्गीय समाजातील वर्गांतर्गत अंतर्विरोध (कॉन्टॅडिक्शन्स) गोळवलकरांना नीट समजलेले नसावेत किंवा त्याकडे त्यांनी लक्ष दिले नसावे. दुसरी चूक अशी की, पृथ्वीराज, शिवाजी आणि पेशवे यांना त्यांच्या जातभाईनीच विरोध केला, हा विचार जातिसंस्थेच्या समर्थनार्थ पुढे मांडीत असताना पृथ्वीराजाला त्याची स्वतःची जात सोडून जातींनी, शिवाजीला मराठेतरांनी आणि पेशव्यांना ब्राह्मणेतरांनी निष्ठा अर्पण केल्या होत्या, असे गृहीत धरले आहे. हे पूर्णपणे खोटे आहे. ऐतिहासिक सत्याच्या कसोटीवर टिकणारे नाही. कपट कारस्थाने करून सम्राट अशोकाचे साम्राज्य गिळंकृत करणारा पुण्यमित्र शुंग, हा त्याचाच एके काळी ब्राह्मण प्रधान, अशोकाच्या जातीचा होता काय? पृथ्वीराजाच्या पदरी त्याने ठेवलेले रामदेव व महिपाल जोगी हे ब्राह्मण विद्वान पृथ्वीराजाशी इमानी राहिले होते काय? छत्रपती शिवाजीला

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

शूद्र म्हणून राज्याभिषेकास विरोध करणारे जातभाईच होते काय? छत्रपती शाहूंच्या वंशजांना मुंजीची मनाई करून भोसले घराण्याचे व त्यांच्या जातीचे क्षत्रियत्व काढून घेणारे बाळाजी पेशवे मराठे होते काय? मराठ्यांचे (आंग्र्यांचे) आरमार उद्ध्वस्त करण्यास प्रथम पोर्तुगीजास (इ.स. १७४०) व नंतर इंग्रजास (इ.स. १७५५) साहाय्याला बोलविणारे व बंगालच्या नवाबाकडून पैसे घेऊन व नवाब निजाम यास भोसल्यांचा पराजय करण्यास मदत करणारे पेशवे मराठा होते की ब्राह्मण की मुसलमान? आणि पेशवाईच्या विरुद्ध व ब्रिटिशांच्या बाजूने लढणारे वीर ब्राह्मण होते काय? या इतिहासाकडे हिंदुत्ववादी लक्ष देत नाहीत, देणार नाहीत. भारतातील जातिसंस्थेमुळे तर या देशाचे वाटोळे झालेले आहेच, परंतु एकाच जातीतील पोटजातींच्या परस्परांच्या द्वेषामुळे देखील हा देश बनल्याची साक्ष इतिहासात आहे. दुसरा बाजीराव नाशिकक्षेत्री गेला असता त्यास गोदावरीच्या स्नानास दुसऱ्या ब्राह्मण पोटजातीने मज्जाव केला! ब्राह्मण जातीतील हा संघर्ष घोडनदीच्या लढाईत एका बाजूस तमाम देशस्थ ब्राह्मण व दुसऱ्या बाजूस तमाम चिलावन ब्राह्मण, अशा दृश्याने जगजाहीर झाल्याची इतिहासाची साक्ष नाही काय? तरीही जातिसंस्थेने भारत एकसंध राहिला, असा खोटा इतिहास गोळवलकर का सांगतात? स्वतःला राष्ट्रवादी म्हणविणाऱ्या एका संघटनेच्या अध्वर्यूने एवढा धादान्त खोटा इतिहास मांडावा, याचे आश्चर्य वाटते!”^{१९}

गोळवलकरांनी भारतीय समाजाला कोणत्या दृष्टीने राष्ट्र म्हटले आहे? राष्ट्रवादाचा हा विचार कोणत्या पद्धतीने भारताला लावला हे डॉ. रावसाहेब कसबे ‘विचारधन’च्या आधारे तपासतात. गोळवलकर आपल्या राष्ट्रवादात भुप्रदेशाला, भक्तीला आणि धर्माला अनन्यसाधारण महत्त्व देतात. हिंदू धर्म हा जगातील सर्वश्रेष्ठ धर्म आहे. ऋग्वेदात वर्णन केलेली चातुर्वर्ण्य व्यवस्था सर्व शक्तीमान अशा परमेश्वराचे स्वरूप आहे असे प्रतिपादन करतात. “आम्हाला या भूमीहून अधिक पवित्र अशी कोणतीही गोष्ट नाही. या भूमीचा प्रत्येक धूलिकण, प्रत्येक सचेतन-अचेतन वस्तू, प्रत्येक काष्ठ, प्रत्येक दगड, प्रत्येक वृक्ष आणि नदी आम्हाला पवित्र आहे.”^{२०} राष्ट्रवादाचे नेमके हेच सूत्र पकडून गोळवलकरांनी भारतीय राष्ट्रवादाला हिंदुत्ववाद्यांचा नेहमीचाच एक निकष लावला आणि तो म्हणजे ‘हिंदुत्व हेच राष्ट्रीयत्व’ गोळवलकरांच्या या दिखाऊ, स्वार्थी राष्ट्रवादावर नेमकेपणाने बोट ठेऊन डॉ. रावसाहेब कसबे त्यांच्या हिंदुत्वावर शंका उपस्थित करून प्रश्न विचारताना म्हणतात, “राष्ट्रवादाचा विचार करताना पर्वत, नद्या, शिखरे, वृक्ष, समुद्र या सर्वांचा विचार झाला परंतु माणसांचे काय? राष्ट्रवाद ज्या मानवी समूहाच्या मानसिक ऐक्यावर उभारलेला असतो त्या मानवी समूहांचे काय? राष्ट्र ज्याच्यासाठी हवे, ज्याच्या जीवनाच्या समृद्धीसाठी राष्ट्रचे अस्तित्व असते. त्या व्यक्तीची हिंदु राष्ट्रवादात किंमत कोणती? याचा विचार गोळवलकरांना करावा वाटत नाही.”^{२१} असे वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकणारे प्रश्न डॉ. रावसाहेब कसबे विचारतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘हिंदुत्वाची’ चिकित्सा करताना म्हटले होते की, हिंदुत्व म्हणजे विषमता पेरणारी व्यवस्था म्हणून ह्या व्यवस्थेचा कोणतीही किंमत देऊन विरोध करायला हवा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हिंदुचिकित्सा करणारे विवेचन डॉ. कसबेनी संदर्भासाठी घेतले त्यांचे हिंदुमताचे खंडण आणखी धारदार आणि वस्तुनिष्ठ झाले असते.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाला लोकशाही मान्य नाही. जडवादी तत्त्वज्ञान मान्य नाही. समाजवादी विचार मान्य नाहीत. समाजव्यवस्थेसंबंधीचे त्यांच्या मनातील दुष्ट विचार आणि राष्ट्रवादाच्या नावाखाली ते झाकण्यासाठी संघाची दांभिक प्रवृत्ती वेळोवेळी उघडी पडली आहे. इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, इटली वगैरे राष्ट्रांचे गोळवलकरांना जबरदस्त आकर्षण असल्याचे दिसते. गेली अनेक वर्षे संघाने आणि त्यांच्या प्रचारकांनी लोकशाही समाजवादी चळवळी या राष्ट्रद्रोही आहेत व एकटा संघ तेवढा राष्ट्रवादी आहे असा त्यांनी प्रचार केला. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाला कोणता राष्ट्रवाद अभिप्रेत आहे हे त्यांच्या ‘हिंदुत्व हेच राष्ट्रीयत्व’ या घोषवाक्यातच स्पष्टपणे जाणवते. गोळवलकरांना अभिप्रेत असलेला राष्ट्रवाद आणि समाजव्यवस्थाही लक्षात येते. इतकेच नव्हे तर भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये अस्तित्वात असलेल्या जातीय व्यवस्थेमुळे भारताचे ऐक्य अबाधित राहिले असा आश्चर्यकारक शोध गोळवलकरांनी लावला. डॉ. रावसाहेब कसबे यांनी सर्व पुराव्यांच्या आधारे गोळवलकरांचे इतिहासाबद्दलचे ज्ञान सिद्ध करून दाखविले.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

इंग्लंड, अमेरिका, जपान, जर्मनी इ. राष्ट्रासंबंधी गोळवलकरांना आकर्षण आहे. त्याचबरोबर नित्से, हिटलर यांचा आदर्श आहे. संघाचा चेहरा उघडा पाडताना भाई वैद्य म्हणतात, “संघाने हिंदू समाज एकात्मतेसाठी हिटलरी तंत्र अवलंबिले. जर्मन समाजाला एकात्म करण्यासाठी हिटलरने जर्मनीचा न्हास ज्यू समाजामुळे झाला असे मांडून त्यांच्याबद्दल भयानक द्वेष व संताप निर्माण केला. गोळवलकरांना हिटलरच्या तंत्राबद्दल अत्यंत आदरभाव होता. त्यांनी 'We : our Nation hood Definied" या पुस्तकात या तंत्राचा उल्लेख केला असून हिटलरकडून आपणही या प्रकारचा धडा घेतला पाहिजे असे स्पष्टपणे नमूद केले आहे.”^{१२} डॉ. रावसाहेब कसबेही हेच सांगतात. संघ फॅसिस्ट प्रवृत्तीचा आहे त्याचे मूळ स्वरूप जातीयवादी असून राष्ट्रवादाचा संघाने मुखवटा चढविलेला आहे.

संघाचे पुरोहितवर्ग वर्चस्व :

हिंदू राष्ट्रवादाची चर्चा करताना गोळवलकर गुरूजींनी धर्म आणि शासनसंस्था, धर्म आणि समाज त्याचप्रमाणे अध्यात्म आणि राष्ट्रजीवन यासंबंधी काही सिद्धांत ‘विचारधन’च्या माध्यमातून मांडलेले आहेत. आणि त्यादृष्टीने मांडणी करून भारतीय समाजाची चालवलेली दिशाभूल ह्यावर डॉ. कसबे नेमकेपणाने प्रकाश टाकतात. धर्मग्रंथ अध्यात्मशास्त्र असू शकत नाही ही सर्व मानसशास्त्रे आहेत. हे सप्रमाण आचार्य रजनीश, जे. कृष्णमूर्ती, बर्टॉड रसेल इ. तत्वज्ञांच्या विचारांच्या आधारे पटवून दिलेले आहे. गोळवलकर गुरूजी ज्या हिंदू धर्मशास्त्राचा आधार घेऊन चातुर्वर्ण्य समाजपद्धतीचे पुरूज्जीवन करू पाहतात त्यात कोणतेच अध्यात्म नाही. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेतील केवळ ब्राह्मणी वर्गवर्चस्वाचा एकमेव हेतू असल्याचे सांगताना डॉ. कसबे म्हणतात, “आपल्या जातीचे किंवा वर्गाचे वर्चस्व प्रस्थापित करणारी धर्मशास्त्रे निर्माण करावयाची, त्यांचे अर्थ वेळोवेळी आपल्या वर्गवर्चस्वाला पोषक असे लावायचे, त्यालाच अध्यात्मशास्त्र संबोधून सामान्य माणसांच्या धार्मिक भावनांचा आणि त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांची अव्याहतपणे पिळवणूक करावयाची, एवढेच त्यादृष्टीने महत्त्वाचे असते.”^{१३} संघाने आजपर्यंत हिंदुत्वाच्या नावावर धार्मिकतेचे अधिष्ठान देऊन हजारो वर्षांपासून येथील जनतेचे शोषण केलेल्या संघीय प्रवृत्तीवर डॉ. कसबे नेमकेपणाने बोट ठेवतात. ते पुढे म्हणतात, “वेदांना अपौरुषेय मानून वेदप्रामाण्य सामान्य जनतेवर लादून दिले, वर्गीय शोषणाचा धर्माच्या नावाखाली एवढा कुटील आणि चाणाक्ष डाव जगाच्या इतिहासातील कोणत्याही धर्माच्या पुरोहितांनी टाकलेला आहे काय?”^{१४}

भारतीय समाजव्यवस्थेतील चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेने, जातीव्यवस्थेने या देशातील राष्ट्रीय एकात्मतेसमोर आव्हान उभे केले आहे. या विषमताधिष्ठित समाजव्यवस्थेने भारतीय समाजव्यवस्था खिळखिळी झाली आहे. जगात अशी कोठेच अघोरी ‘जातीय’ प्रथा नाही असे असताना आपलीच ही ‘तथाकथित’ संस्कृती श्रेष्ठ म्हणायचे नि बौद्ध, जैन, ख्रिस्ती, मुसलमान यांच्यामुळेच आपली अवनती झाली म्हणायचे ही प्रवृत्ती दांभिक, खोटी असल्याचे डॉ. कसबे दाखवून देतात. बौद्ध धर्माचा स्वीकार करूनही चंद्रगुप्त मौर्य, अशोक यांनी पराक्रम गाजविला. जपान हजार-बाराशे वर्षे बौद्धधर्मीय आहे. आजचा व्हीएतनाम बौद्धवर्णीय मानला जातो. अमेरिकेसारख्या बलाढ्य राष्ट्राचा त्याने मुकाबला करून विजय मिळविला. उलट सतीप्रथा, बालविवाह, यज्ञ यामध्ये पुरोहितवर्गाने भारतीयांना कसे नागविले याचे पुरावे देऊन डॉ. कसबे समप्रमाण सिद्ध करताना डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यासंदर्भात म्हणतात, “एकदा चातुर्वर्ण्याधिष्ठित विषमतामूलक व्यवस्था मान्य केली की, आपल्या जातीचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा मार्ग खुला होतो व तोच मार्ग संघाने अवलंबिलेला आहे. परंतु सुशिक्षित तरूणांना हे पटणार नाही. म्हणून मग आमचा धर्म वेगळा होता, तो अध्यात्मिक होता, त्याने राज्यसंस्थेवर कधीच वर्चस्व प्रस्थापित केले नाही, असा इतिहास मांडताना रावसाहेब कसबे यातील फोलपणा लक्षात आणून देतात. ते म्हणतात, “इतिहासामध्ये पुरोहितांनी राज्यसत्तेवर केवळ वर्चस्वच प्रस्थापित केले नव्हते, तर राज्यसत्तेचा उपभोगही घेतला होता. तसेच पुरोहितवर्गाने यज्ञसंस्थेच्या माध्यमातून अपरिमित शोषणही केलेले होते.”^{१५}

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे विरोधक :

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ हा हिंदुत्ववादी असल्यामुळे तेच खरे राष्ट्रवादी आहेत असा त्यांचा दावा आहे. 'हिंदुत्व हेच राष्ट्रीयत्व' हे संघाचे ब्रीद आहे. संघाला जडवादी, समाजवादी विचारसरणी मान्य नाही हे गुरूजींच्या 'विचारधन' या ग्रंथातून सिद्ध होते. आपली भूमिका इतरांच्यापेक्षा कशी वेगळी आहे नि आपणचकसे 'राष्ट्रवादी' आहोत हे सांगण्यासाठी गोळवलकर गुरूजी मुसलमान, ख्रिस्ती आणि कम्युनिस्ट यांना आपले विरोधक आहेत हे निःसंदिग्धपणे सांगतात. पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर मुसलमानांचे देशप्रेम उणावल्याचे गुरूजी सांगतात. अर्थात धर्मांतरित लोकांना हिंदु धर्मात पुन्हा येण्याचे आवाहन करतात. पुन्हा घरवापशी करताना ते धर्मांतरित मुसलमानांना किंवा इतर धर्मीयांना ते हिंदू धर्मात कोठे स्थान देणार आहे हे मात्र गोळवलकर गुरूजी सांगण्याचे टाळतात. "अहिंदू जनसमूहाने पुन्हा हिंदू धर्मात प्रवेश करावयाचा म्हणजे नेमका कोणत्या धर्मात प्रवेश करावयाचा हे वर्णव्यवस्था मानणाऱ्या व तिचा आग्रही पुरस्कार करणाऱ्या गोळवलकर गुरूजींनी स्पष्ट का केले नाही? बहुतेक धर्मांतरित हिंदू शूद्र आणि अस्पृश्य आहेत. त्यांनी हिंदू धर्मातील आपले मूळे स्थान गृहण करावयाचे म्हणजे पुन्हा शूद्रांची आणि अस्पृश्याची संख्या वाढवायची काय? याचा खुलासा गोळवलकर गुरूजींनी केलेला नाही. बहुदा कलियुगात 'ब्राह्मण आणि शूद्र' हे दोनच वर्ग या स्मृतीच्या भूमिकेमुळे गोळवलकरांची ही अडचण दूर झाली असावी, म्हणून यासंबंधीचे स्पष्टीकरण करण्याचे प्रयोजन वाटले नसावे."^{१६} असे डॉ. कसबे गोळवलकरांची भूमिका स्पष्ट करतात.

गोळवलकर गुरूजींनी मुसलमान, ख्रिस्ती आणि कम्युनिष्ट या तीन शत्रूंचा जो उल्लेख त्यांच्या 'विचारधनात' केला आहे त्याची कारणे वेगवेगळी आहेत. परंतु हे तीनही एकाचवेळी शत्रू असल्याचे एकसमान सूत्र डॉ. कसबे सांगतात. ते म्हणतात, "हे तीनही प्रवाह जन्माने पुरोहित ठरणाऱ्या ब्राह्मण वर्गाच्या वर्चस्वाला विरोध करणारे आहेत. धार्मिकदृष्ट्या मुसलमान आणि ख्रिस्ती हे सामाजिक समतेचा पुरस्कार करतात. तर कम्युनिस्ट हे धर्माला पिळवणूकीचे हत्यार मानून वर्गविहीन समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार करतात."^{१७} संघाचे मुसलमान, ख्रिस्ती व समाजवादी शत्रू असले तरी जे जे समताधिष्ठित समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार करतात. ते सर्व संघाला आपले शत्रू वाटतात. शिवाय म. गांधी सुद्धा संघाचे क्रमांक एकचे शत्रू होते हे डॉ. सतरंजन दास यांनी सहा महिने संघात असताना गांधीद्वेष अनुभवला होता. हे त्यांच्या अनुभवावरून सांगितल्याचे डॉ. कसबे नमूद करतात.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे राजकारण :

'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ' ही संघटना जरी स्वतःला सांस्कृतिक संघटना म्हणवून घेत असली तरी संघाच्या स्थापनेपासून संघाचा राजकारणातील हस्तक्षेप दडून राहिलेला नाही. संघाला आपल्या विचारधारेची सत्ता, सरकार देशात आणावयाचे आहे आणि त्यात संघ यशस्वीही झाला आहे. यासंदर्भात डॉ. रावसाहेब कसबे यांनी 'ज्ञोत'च्या माध्यमातून संघावर टाकलेला प्रकाश अंतःमुख होऊन विचार करावयास लावणारा आहे. एकुणात ह्या पुस्तकाबद्दल डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, "राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे अंतरंग उलगडून दाखविणारी 'ज्ञोत' ही पुस्तिका १ मे १९७८ रोजी प्रकाशित झाली. पुढच्या चार वर्षात या पुस्तिकेच्या चार आवृत्त्या आणि २०१३ पर्यंत सात आवृत्त्या प्रकाशित झाल्या. पुढेही 'ज्ञोत'च्या आवृत्त्या प्रकाशित होतच राहतील. आज तर हे पुस्तक पुनः पुन्हा वाचण्याची नितांत आवश्यकता निर्माण जाली आहे. विशेषतः केंद्रामध्ये आणि महाराष्ट्रासह अनेक राज्यात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची विचारधारा मानणारी सरकारे आली आहेत. स्वतःला राजकारणापासून अलिप्त असणारी 'सांस्कृतिक संघटना' म्हणवून घेणाऱ्या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या प्रमुखांच्या लक्षात येईल इतका हस्तक्षेप राजकारणभारत सुरू झालेला आहे. अशा अवस्थेत संघाचे नेमके अंतरंग कसे आहे, हे समजून घ्यायचे असेल तर 'ज्ञोत' वाचण्याशिवाय पर्याय नाही. कारण मराठीतीलच नव्हे तर इंग्रजीतीलही हे एकमेव पुस्तक आहे. हे पुस्तक राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघावरच तर आहेच पण त्यानिमित्ताने रावसाहेब कसबे यांचे एकूण

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

समाजचिंतन आजही दिशादर्शक आहे. राजकारणाचे आणि समाजकारणाचे सूक्ष्म निरीक्षण, स्पष्ट आणि निर्भीड प्रतिपादन, विविध सामाजिक शास्त्रांचा सूक्ष्म अभ्यास सडतोड युक्तिवाद आणि शोषितांबद्दलची तळमळ यामुळे हे पुस्तक मराठी वैचारिक वाङ्मयातील एक महत्त्वाचे पुस्तक ठरावे. किंबहुना ते मैलाचा दगड म्हणूनच ओळखले जाईल इतके ऐतिहासिक दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.”^{१८}

संदर्भ :

- १) डॉ. रावसाहेब कसबे - 'ज्ञोत', सुगावा प्रकाशन, पुणे, आठवी आवृत्ती, २६ जानेवारी २०१६, पृ. ४६.
- २) डॉ. शैलेश त्रिभुवन - 'सक्षम समीक्षा' (त्रैमासिक), ऑक्टो.-नोव्हें.-डिसें. २०१६, डॉ. नागनाथ कोत्तापळे यांचा लेख, पृ. ७.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - 'जातीसंस्थेचे उच्चाटन' (अनुवाद : वसंत मून), मनोविकास प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती एप्रिल १९८६, पृ. ८७, ८८.
- ४) 'ज्ञोत', तत्रैव, पृ. ४५.
- ५) डॉ. शरणकुमार लिंबाळे - 'शतकातील दलित विचार', (संपादन) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लेख, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १५ जुलै २००१, पृ. ६३, ६४.
- ६) 'ज्ञोत', तत्रैव, पृ. ४७.
- ७) सक्षम समीक्षा, तत्रैव, पृ. ८.
- ८) 'ज्ञोत', पृ. ५१.
- ९) 'ज्ञोत', पृ. ६३, ६४.
- १०) 'ज्ञोत', पृ. ५४.
- ११) 'ज्ञोत', पृ. ५५.
- १२) भाई वैद्य - 'संघाचा असली चेहरा', सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००३, पृ. ६.
- १३) 'ज्ञोत', पृ. ७१.
- १४) 'ज्ञोत', पृ. ७६.
- १५) सक्षम समीक्षा, तत्रैव, पृ. ९.
- १६) 'ज्ञोत', पृ. ९२.
- १७) 'ज्ञोत', पृ. १०२.
- १८) सक्षम समीक्षा, पृ. ५.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

ग्रामीण कादंबरीची विचारधारा

डॉ. पांडुरंग गावडे

भारतीय समाज व्यवस्थेवर प्रभाव करणारी राजकीय व्यवस्था सतत बदलत राहिली. यामध्ये अनेक राज्यकर्त्यांच्या आक्रमणाने समाज जीवन बदलत राहिले ते इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत. इंग्रजांच्या अन्यायी राजवटीविरुद्ध समाज एकत्र आला आणि भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. ह्या स्वातंत्र्य लढ्यात प्रत्यक्ष लढणारे आणि या लढयाला प्रेरित करणारे वैचारिक पाठबळ महत्वाचे आहे. याचाच आढावा घेत असताना म.फुले यांनी जी वैचारिक मांडणी केली ती समाज व्यवस्था आणि मानवी जीवनात होणाऱ्या शोषणा विरुद्ध लढा उभारण्यासाठी जे लेखन केले साहित्याची निर्मिती केली ते साहित्य ग्रामीण साहित्याची वैचारिक पेरणी ठरली.

इंग्रजांच्या राजवटीत शिक्षण व्यवस्था व्यापक होण्यास सुरवात झाली. म.फुले यांनी समाजातील सर्व जाती धर्मातील लोकांना आणि मुलींना शिक्षण मिळावे. यासाठी त्यांनी क्रांतीचे पहिले पाऊल उचलले. महात्मा जोतिबा फुले यांनी जी साहित्य निर्मिती केली ती गुलामगिरीविरुद्ध श्रेष्ठ समजल्या जाणाऱ्या एका समुहाकडून दुसऱ्या समुहाला जात वर्ण ह्या आधारावर गुलाम म्हणून वागवण्याची हजारो वर्षांची परंपरा नाकारण्याचे सामर्थ्य त्यांनी दाखविले.

तृतीय रत्न (१८५५) ते 'शेतकऱ्यांचा असूड' (१८ जुलै १८८३) या त्यांच्या साहित्यातून तत्कालिन समाज जीवन विशेषतः शेतकरी, शेतमजूर आणि भूमिहीन वर्गांच्या शोषणाला समाजातील कोणकोणते घटक जबाबदार आहेत याचे वास्तव दर्शन घडविले आहे. सतत शेतात कष्ट करणारा शेतकरी शेवटी उपाशी का असतो याचे सखोल विवेचन त्यांनी केले. म्हणजेच १८५० पासून आजच्या एकविसाव्या शतकात विज्ञान तंत्रज्ञानाने प्रगत असलेल्या समाजात शेतकऱ्यांची स्थिती बदललेली आहे का आजही शेतकरी, कष्टकरी उपाशी आहे. आजही स्वातंत्र्याच्या सत्तरीनंतर त्याचे शोषण थांबले नाही.

महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांचे शोषण कशाप्रकारे होते. समाज व्यवस्थेत त्याची पिळवणूक कशाप्रकारे केली जाते हे सविस्तर मांडले आहे. इंग्रजी राजवटीत अज्ञानी असलेला शेतकरी धर्माच्या आणि व्यापाऱ्यांच्या हातून नागविला जात होता. तो सतत कर्जबाजारी राहिला. त्याचे कर्जबाजारी असणे आणि त्याचे शोषण होत राहणे याच्या मागे असलेली व्यवस्था त्यांनी आपल्या अभ्यासपूर्ण आणि अनुभवातून विस्तृत मांडली. शेतकरी कशा पध्दतीने या दृष्ट चक्रातून बाहेर पडेल. याविषयी अनेक उपाय सांगितले. म.जोतिबा फुले यांनी मांडलेल्या वैचारिकतेचा आपण वारसा सांगतो. परंतु त्यांच्या वैचारिक लेखनानंतर म्हणजेच दिडशे वर्षांपेक्षा जास्त काळ होवूनही शेतकरी शोषण मुक्त झाला नाही.

ग्रामीण जीवनाची दाहकता म.फुले यांनी आपल्या साहित्यातून व्यक्त केली. ती दाहकता दाखवताना त्यांनी जी वैचारिकता मांडली त्या वैचारिकतेचा पुढे 'बळीबा पाटील' या कादंबरीत कृष्णराव भालेराव यांनी मांडली आहे. १८७७ मध्ये महाराष्ट्रात पडलेल्या दुष्काळात शेतकरी 'होरपळ' त्याचे प्रतिनिधत्व या कादंबरीच्या रूपाने आले आहे. त्यानंतरच्या पडलेल्या दुष्काळाचे वर्णन हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबरीत व्यक्त झाले आहे. शेतकरी केवळ दुष्काळाने उध्वस्त होतो असे नाही, तर दुष्काळापेक्षा भयंकर परिस्थिती निर्माण केली जाते. या परिस्थितीचा बारकाईने अभ्यास केल्यास शेतकरी अखंड शोषित का राहतो याचे दर्शन ग्रामीण कादंबरीतून घडते.

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी ग्रामीण कादंबरी काहीसी करमणूकीकडे झुकली असली तरी ग्रामीण जीवनाचे वास्तव दर्शन घडविणाऱ्या काही कादंबरीत व्यक्त झाले. महात्मा गांधी यांच्या 'खेड्याकडे चला' या आव्हानाला प्रतिसाद म्हणून नव्याने लिहिले जाऊ लागले. दुसऱ्या महायुद्धाचा कालखंडाणि भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम अशा घडामोडीतही त्याचा

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

ग्रामीण जीवनावर परिणाम झाला. स्वातंत्र्यानंतर शेतकऱ्यांचे शोषण होणार नाही. अशी आशा ग्रामीण भागात होती. परंतु त्याचे पुढे काय झाले हे ग्रामीण कादंबरीत व्यक्त झाले.

भाषावार प्रांतरचनेनुसार महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. १९६० पर्यंतचे ग्रामीण कादंबरीवर हे प्रामुख्याने शहरातील होते. शिक्षणाच्या सुविधेने ग्रामीण भागातील वास्तव मांडण्याचे धाडस यांनी केले. उध्दव शेळके यांची 'धग' शंकर पाटील यांची 'हारफुला' रा.रं.बोराडे यांची 'पाचोळा' आनंद यादव यांची 'गोतावळा' या कादंबरीतून ग्रामीण जीवनाचे वास्तव दर्शन घडविले आहे. या कादंबऱ्यातून केवळ वास्तव दर्शन घडविणे हा एकच उद्देश नव्हता. तर स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण जीवनातील शोषण संपले नाही. शोषण करणारा इंग्रज भारतातून हद्दपार झाला आणि शोषण करणारा आपलाच आहे तो कोणकोणत्या मार्गाने आपले शोषण करतो हे या कादंबरीतून दाखविले. १९७२ दुष्काळ महाराष्ट्रात पडला. या दुष्काळाने प्रस्तापितांना धक्का दिला. या दुष्काळाने ग्रामीण जीवन ढवळून निघाले. पण याच दुष्काळात काही ठिकाणी माणूसकीचे दर्शन घडले. तर याच परिस्थितीचा गैरफायदा घेत शोषण करणारा एक वर्ग निर्माण झाला. एकंदरीत महाराष्ट्रात पडणाऱ्या वारंवार दुष्काळाने ग्रामीण जीवनातील भयावहता दाखविली. यामध्ये निसर्ग निर्मित संकटापेक्षा आपल्याच माणसाने केलेले शोषण विरहीत समाजरचना स्वातंत्र्यानंतर मिळेल असा आशावाद असलेल्या शेतकऱ्यांचा भ्रमनिरास झाला आहे.

१९८० नंतरची ग्रामीण कादंबरी -

ग्रामीण साहित्याची चळवळ १९७७ नंतर उभी राहिली. ग्रामीण जीवनाचे वेगवेगळे अनुभव प्रत्यक्षात कादंबरीतून व्यक्त झाले. यांत्रिकीकरण आणि ग्रामीण व्यवस्था यातील ताणतणाव कादंबरीतून मांडले. विशेषतः ग्रामीण भागात लोकशाही व्यवस्थेने आपले वेगळे दर्शन घडविले. आपली नेते मंडळी आपलेच शोषण कशा प्रकारे करते, राज्यकर्ते गाव पातळीवर खालच्या पातळीवर जे राजकरण करून शोषणकर्त्यांना पाठबळ देते. विश्वास पाटील यांच्या 'झाडाझडती' या कादंबरीने शोषण करणारी नोकरशाही मांडली आहे. गाव, शेत, घर धरणाखाली गेलेल्या लोकांची व्यवस्था मांडली आहे. 'धरणग्रस्त' ही नवी व्यवस्था निर्माण झाली. अनेक धरणांनी ही नवी समाज व्यवस्था निर्माण केली. या व्यवस्थेत भरडलेला शेतकरी त्याचे प्रश्न कादंबरीतून आले आहेत.

बाबाराव मुसळे यांची 'हाल्या हाल्या दुध दे' नागनाथ कोत्तापळे यांची 'गांधारीचे डोळे', 'विष वृक्षाच्या मुळ्या' ही वासुदेव मुलाटे यांची कादंबरी अशा ग्रामीण कादंबरीतून समकालिन समस्यांचे चित्रण केले आहे.

महाराष्ट्राला ज्या फुले आंबेडकर यांच्या विचारांची परंपरा लाभली आहे. त्या विचारांच्या अगदी भिन्न प्रकारे वर्तन भ्रष्ट राजकारणी करतात आणि त्याचे परिणाम ग्रामीण जीवनावर झालेले आहे. त्याचे दर्शन गणेश आवटे यांच्या 'गणगोत' या कादंबरीत प्रभावीपणे मांडली आहे. ग्रामीण भागात नितीमता घसरू लागली आहे. पैसा कोणत्याही मार्गाने मिळवता येतो. अगदी पाणी विकून हे वास्तव सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' या कादंबरी जी टॅकरलॉबी निर्माण झाली त्याचे दर्शन घडविते.

इ.स.१९९० नंतरच्या कादंबरी लेखनात जागतिकीकरणाचा प्रभाव स्पष्ट दिसतो. शोषणाचा अदृश्य मार्ग म्हणून ग्रामीण भागात याचा प्रभाव झालेला आहे. शंकर सखाराम यांच्या 'एसईझेड' या कादंबरीने ते अत्यंत प्रभावीपणे मांडले आहे. झपाटयाने होणाऱ्या औद्योगिकीकरणाचा प्रभाव शेतीवर झाला. काही दलालामुळे शेतकरी जमिनीच्या व्यवहारात फसविले जातात. ऊस पिकवणारा शेतकरी असो की कापूस पिकवणारा शेतकरी शोषणातून आजही मुक्त झाला नाही. कैलास दौड यांची 'कापूसकाळ' ही कादंबरी शेतकऱ्याला कोणकोणत्या शोषणाला सामोरे जावे लागते. याचे वास्तव चित्रण केले आहे. एकंदरीत पहिली ग्रामीण कादंबरी बळीबा पाटील पासून 'कापूसकाळ' या कादंबरीपर्यंत ग्रामीण जीवन आणि ग्रामीण समाजाचे शोषण करणारी व्यवस्था कशी वेगवेगळ्या मुखवट्यांनी शोषते हे दाखविले आहे. महात्मा फुले

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

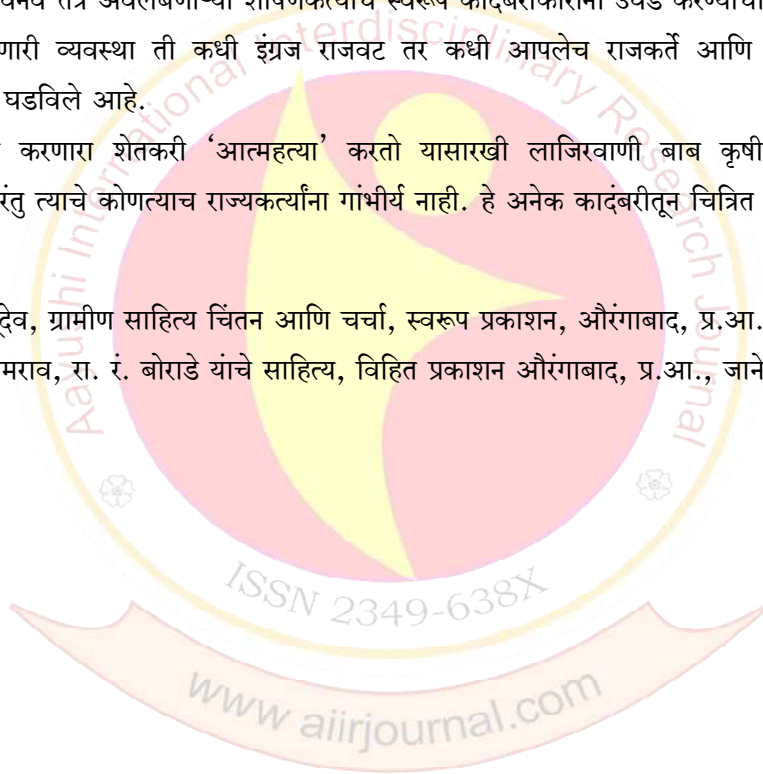
यांनी लिहिलेल्या 'शेतकऱ्याचा असूड' या वैचारिक लेखनाने ग्रामीण साहित्याला उभारी मिळाली. त्यांचे सहकारी कृष्णराव भालेकर यांच्या 'बळीबा पाटील' या कादंबरीपासून आजच्या 'कापूसकाळ' या कादंबरीतून शेतकऱ्यांच्या शोषणाची व्यथा मांडली आहे.

निष्कर्ष :

१. म.फुले यांच्या वैचारिक लेखनाची प्रेरणा ग्रामीण कादंबरीकाराने घेतली आहे.
२. 'कादंबरी' या साहित्यप्रकारातून शेतकरी आणि त्याचे जीवन ग्रामीण कादंबरीकाराने चित्रित केले.
३. इंग्रजी राजवटीत शेतकऱ्यांचे शोषण होत होते ते आजच्या स्वातंत्र्याच्या सत्तरीनंतरही शोषण होते.
४. शोषणकर्ते सतत नवनवीन मार्ग अवलंबतात आणि शेतकऱ्यांना छळतात हे अनेक कादंबरीतून दिसते.
५. शोषणाचे नवनवे तंत्र अवलंबणाऱ्या शोषणकर्त्यांचे स्वरूप कादंबरीकारानी उघड करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
६. शोषण करणारी व्यवस्था ती कधी इंग्रज राजवट तर कधी आपलेच राजकर्ते आणि नोकरशाही यांचे दर्शन कादंबरीतून घडविले आहे.
७. शेतात कष्ट करणारा शेतकरी 'आत्महत्या' करतो यासारखी लाजिरवाणी बाब कृषीप्रधान देशाला कोणती असणार. परंतु त्याचे कोणत्याच राज्यकर्त्यांना गांभीर्य नाही. हे अनेक कादंबरीतून चित्रित केले आहे.

संदर्भ :

१. मुलाटे वासूदेव, ग्रामीण साहित्य चिंतन आणि चर्चा, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. २००५.
२. वाघचौरे भीमराव, रा. रं. बोराडे यांचे साहित्य, विहित प्रकाशन औरंगाबाद, प्र.आ., जानेवारी १९९९.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मराठी भेदिक कवितेतील वैचारिकता व आखाड्याचे स्वरूप

डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे

मराठी विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

प्रास्ताविक :-

मराठी शाहिरी वाङ्मयाचे मूळ भेदिक शाहिरीमध्ये असल्याचे लक्षात येते. ही भेदिक शाहिरी म्हणजेच कलगी तुऱ्याची आध्यात्मिक शाहिरी होय. आध्यात्मिकता ही तिच्या आशयाची विशेषता असून हा आशय भक्तीप्रधान आहे. त्यावरून शाहिरीत वेगवेगळ्या प्रकारच्या रचना झालेल्या आढळतात. या रचनांबरोबरच त्याची एक विशिष्ट गायनशैली आहे. या शैलीद्वारे हा आध्यात्मिक आशय आविष्कृत होतो. अशा या भेदिक शाहिरीच्या कलागुणांचाही प्रकर्ष झालेला आढळतो. अशा या भेदिक शाहिरीच्या अंगोपांगांचा परिचय करून घेणे गरजेचे आहे. मराठी शाहिरीतील कलगी तुऱ्याचे आखाडे महाराष्ट्रभर विखुरलेले दिसून येतात. शाहीर संभू-राजू आणि शाहीर हेबती हे असेच कलगी तुऱ्याचे सुप्रसिद्ध भेदिक शाहीर होऊन गेले.

आजपर्यंत वैचारिकता हा आध्यात्मिक शाहिरीचा महत्त्वाचा विशेष दूर्लक्षीत राहिला आहे. भक्तिसंप्रदायाच्या मूळ प्रेरणामुळे भेदिक शाहिरीमध्ये भक्तीचे विवेचन येणे स्वाभाविक आहे. त्याला अनुसरून ज्ञानमार्ग, नीतीकथन, कर्तव्यदर्शन इ. घटक भेदिक शाहिरीतून आलेले पहावयास मिळतात. ही शाहिरी कला नाथपंथीय विचारांचे प्रतिनिधित्व करणारी असल्यामुळे लौकिक जीवनातील विविध स्थित्यंतराचे दर्शन यामधून घडताना दिसून येते. रचनेच्या बाबतीतही शाहिरी लोकगीतापेक्षा ही रचना अधिक बंदिस्त आहे. अनेक भेदिक शाहिरींनी चित्रबंधात्मक रचनाही केलेली पहावयास मिळते.

भेदिक शाहिरीतील वैचारिकता :-

मराठी भेदिक शाहिरी नाथपंथीय सिद्धांचा शिवशक्तिसमावेशनाचा विचार सर्वसामान्यांना समजावून सांगते. "या नाथसंप्रदायाचे प्रवर्तक गोरक्षनाथ व त्यांचे गुरू मत्सेंद्रनाथ हे बंगाली सिद्धांच्या परंपरेतील सिद्ध आहेत."^१ अशा या नाथसंप्रदायी सिद्ध पुरुषांनी संपूर्ण भारतभर आपल्या अद्वैत विचारांचा प्रचार व प्रसार केला. तो भेदिक रचनेतून चर्यागीत आणि बाऊलांच्या गायन शैलीतून मराठीत आलेल्या चौपदी रचनेतील नाथवाणीत मराठी भेदिक लावणीची बीजे सापडतात. नाथपंथी सिद्धांनी मराठी सारस्वताला दिलेली ही देणगी ठरते. सिद्ध नागेश आणि सिद्ध गोविंदसागर यांच्या कालखंडात हे आध्यात्मिक सांप्रदायिक काव्य नाथवाणी म्हणूनच प्रचलित होते. वडवालसिद्ध नागेशांच्या शिष्य व प्रशिष्यांची ही गायन शैली नावारूपास आणली. भेद करून अभेद सांगण्याची नवीन बैठक या नाथवाणीला वडवालसिद्ध नागेशांनी प्राप्त करून दिली. त्यामुळे भेद करून अभेदत्व सांगते ते भेदिक. असे नाथवाणीला नवे विशेषनाम मध्ययुगाच्या अखेरीस लाभले. भेद निदर्शक गायकांच्या दोन गटांना पुढे पंधराव्या व सोळाव्या शतकात कलगी आणि तुरा ही विशेषणे लाभली आहेत. भेदिक गायकांचे कलगी आणि तुरा हे दोन पक्ष आपल्या वृद्धरूप गायनातून एकेश्वरवादी अद्वैत विचार लोकांना समजावून सांगतात हे डॉ.शिवाजीराव चव्हाण यांचे विधान आपणास भेदिक शाहिरीच्या आशयाचे स्वरूप स्पष्ट करण्यास मार्गदर्शक ठरते.

भेदिक शाहिरीतील कलगी आणि तुरा या विशेषनामावरून अनेक मतमतांतरे निर्माण झालेली दिसतात. यासाठी कलगी आणि तुरा याला प्रथम कोणी व केव्हा नावे दिली व त्याचे अर्थ काय आहेत हे पाहणे गरजेचे आहे. "नागेश शिष्य कवी गायक त्रिमलदास पाठकांच्या आध्यात्मिक व एकेश्वरवादी गायनावर खुष होऊन बिदरच्या धर्मसहिष्णू अल्लाउद्दीन बादशाहने सन १४४१ मध्ये त्यास सनद देऊन गौरविले आहे."^२ त्याचबरोबर त्याच्या गायनातील आध्यात्मिकतेचे प्रतिक म्हणून कलगी भूषण बिरूद दिले. शिवाय त्याच्या डफावर लावण्यासाठी त्रिशूल व छापेदार निशाण दिले. तसेच त्रिमलदास पाठकाचे लेखन हे एकेश्वरवादी तसेच अद्वैत भक्तीचा पुरस्कार करणारे आहे या सर्व गोष्टी नाथवाणीच्या आशयाशी मिळत्या जुळत्या असल्याने कलगी हे विशेषनाम प्रतिकारात्मक ठरते तर त्रिमलदास पाठकांचा शिष्य लखाशिवदास व त्याचा शिष्य बाबाजी अमीनदास व आबाजी कोईचलकर यांनी आपले भेदिक गायन अहमदनगरचा निजाम बुन्होनीद्दीन यांच्या दरबारी उत्सवात सादर केले. तेव्हा निजामउद्दीन याने कलगी प्रमाणे "तुरा" हे दुसरे बिरूद बक्षिस म्हणून सन १५४५ मध्ये दिले."^३ हे बिरूदही प्रतिकात्मकच आहे. या कलगी तुऱ्याचा अर्थ डॉ.चव्हाण यांनी सांगितला आहे. "भेदिक गायनातील कलगी या प्रतिकाचा अर्थ शक्ती आणि तुरा या प्रतिकाचा अर्थ शिव असा आहे."^४ कलगी तुऱ्याच्या शाहिरींच्या हेतूविषयी डॉ.विश्वनाथ शिंदे म्हणतात- "कलगी पक्षाचे शाहीर मायावादी, सगुणवादी असतात तर तुरेवाले

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

शाहीर ब्रम्हवादी निगुणवादी असतात. कलगी आणि तुरा पक्षाचे स्वरूप सकृतदर्शनी वेगळे भासत असले तरी ते एकच आहे. हे या कवितेत समग्ररूप ध्यानात घेतल्यावर आपल्या लक्षात येते. मुळात निर्गुण, निराकार असणाऱ्या परमेश्वर रूपाला सगुण साकार करावयाचे, अद्वैतामध्ये द्वैत कल्पावयाचे आणि परमेश्वराचे रूप समजून घ्यायचे हाच हया आध्यात्मिक कवितेचा मूळ हेतू असलेला दिसतो.⁴ यावरून भेदिक शाहिरांच्या अद्वैत विचार प्रतिपादनाचा हेतू स्पष्ट होतो. आध्यात्मिक विचार सामान्यांच्या भाषेत मांडून समाजप्रबोधन करणे हाच मराठी शाहिरांचा मुख्य उद्देश होता. ही शाहिरी कलगी तुऱ्याच्या कवितेतून आलेल्या आशयाचा आढावा घेतल्यानंतर लक्षात येते.

भेदिक शाहिरीचे रचना विशेष -

मराठी भेदिक शाहिरीची निर्मिती, प्रेरणा ही जनसामान्यांची उन्नती साधणे हा आहे. अद्वैत भक्तीचा विचार अधिक सुलभपणाने स्पष्ट करणे. विविध धार्मिक विचारात बुडालेल्या समाजाला अद्वैत जीवन निष्ठेचा विचार समजावा, परमेश्वराचे निर्गुण रूप स्पष्ट व्हावे व त्यातून अलौकिक आनंदाची प्राप्ती व्हावी यासाठी मराठी लावणीची रचना झाली आहे हे आपण यापूर्वी पाहिलेच. हे लक्षात घेऊनच भेदिकातील रचना विशेषाकडे जावे लागेल.

भेदिक शाहिरांनी नाथपंथी सिध्द साधकांच्या नाथवाणी या चौपदी काव्यरचनेचा प्रकार आणि मराठी लोकमानसात स्थान असलेल्या गाथा व ओवी हा लोकगीतांचा छंद भेदिक लावणीसाठी वापरलेला आहे. याचबरोबर भेदिकाच्या फडात गण, पद, लावणी, कटाव, साकी, आरवी, आरती आणि श्लोक या प्रकारची रचनाबंधाची गायकीही ऐकू येते. काही प्रसंगी चित्रबंधात्मक पध्दतीची चतराई नावाची रचनाही पाहावयास मिळते. शाहिरीतील रचनेत धृपद आणि चौक असे दोन भाग पडतात. लावणीतील पहिल्या दोन ओळींना धृपद असे म्हणतात. यामध्ये त्या लावणीचा भावार्थ सांगितला असतो. त्यानंतर चौक हा भाग येतो. भेदिक लावणीत सर्वसाधारण चार चौक असावेत असा संकेत आहे. जर एकच चौक असेल तर ती लावणी न राहता ती रचना साकीच्या स्वरूपाची होते. तर चार चौकापेक्षा जास्त चौकांचा समावेश झाला असेल तर तो पोवाडा होतो. प्रत्येक चौकातील पंक्तीच्या शेवटी समान वर्णाची योजना केलेली असते.

भेदिक लावणीतील चौथा चौक आणखी एका दृष्टीने महत्त्वाचा असतो. लावणी गाणारा गायक शेवटी प्रतिस्पर्धी शाहिराला आव्हानात्मक प्रश्न विचारतो. या प्रश्नाला चढाची लावणी असे म्हणतात. तर त्याच्या उत्तरादाखल प्रतिस्पर्धी शाहिराने गायलेल्या लावणीला उत्तराची लावणी असे संबोधले जाते.

भेदिक शाहिरीचे आखाडे आणि स्पर्धेचे स्वरूप -

कलगी तुऱ्याचे शाहीर हया रचना प्रकारांचे आणि त्यातील आशयाचे ज्ञान करून घेण्यासाठी एकत्र येतात. त्यास आखाडा असे म्हणतात. आखाडा म्हणजे ज्ञान प्राप्तीचे ठिकाण त्यास शाळा, घराणे असेही म्हणतात. हे आखाडे गुरुपरंपरेने चालत आलेले असतात. तसेच या आखाड्याचेही मानदंड ठरलेले आहेत. त्यांना ब्रीद अशी संकल्पना आहे. "शाहिरांचा शिव व शक्ती अंकीत डफ, त्रिशूल आणि निशाण यांच्या योगे त्या त्या आखाड्याचे ब्रीद अस्तित्वात येते. ही निशाणे भगवा, काळा, पांढरा, हिरवा, पिवळा इ.रंगाची असतात. त्यांचा संबंध योग समाधी अवस्थेतील हृदयस्थ नाडयांच्या रंगाशी आहे."⁵ ही त्या पक्षाच्या शाहिरांना मिळालेली मानचिन्हे असतात म्हणून त्यांना महत्त्वाचे स्थान असते.

या आखाड्यातील गायक शाहिराला महत्त्वाचे स्थान आहे. तो डफ या वाद्याच्या साहाय्याने नृत्य-नाटयाचा अविष्कार साधत असतो. या भेदिक शाहिरांच्या आखाड्यांचे टंकसाळी आखाडा व लष्करी आखाडा असे दोन प्रकार पडतात. आपल्याकडे टंकसाळी आखाड्यास गुरुघराण्याचा आखाडा व लष्करी आखाड्यास गायकाचा आखाडा असे म्हणतात. गुरुघराण्याचा आखाडा हा फक्त नाथपंथी गुरुपरंपरा मानणारा आहे. त्यांनी आखाड्यातील कवींची फक्त कवने म्हणावयाची असा संकेत त्यामध्ये आहे. तर गायकाच्या आखाड्यात कोणाचीही कवने गाण्याचा अधिकार आहे. यांना तात्त्विक स्वरूप माहित नसते केवळ चरितार्थासाठी हे गायन केले जाते. यातूनच तमाशा व त्यातील सवाल-जबाबाची पध्दत रूढ झाली. सत्यशोधकी जलसे, लोकनाटय ही त्याचीच परिणती आहे.

आखाड्यातील स्पर्धांचे स्वरूपही काहीसे असेच आहे. मूळ भेदिक शाहिरी ही नाथपंथी अद्वैत विचार सामान्य लोकांना सांगून त्यांचा आत्मिक विकास साधण्यासाठी निर्माण झाली होती. जोपर्यंत नाथसंप्रदायी साहित्य या आखाड्यांचे सूत्रधार होते तोपर्यंत या आखाड्यातून स्पर्धा नव्हती. परंतु १६ व्या शतकात आध्यात्मिक शाहिरीला लौकिक रूप प्राप्त झाले. शाहिरांनी राजाश्रय

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्वीकारला आणि त्यामुळे सरदार, अन्नदाता शिपाई यांचे मनोरंजन त्यांना करावे लागले. यातूनच पुढे वीर मराठ्यांचे गुणगान गाणारे पोवाडे निर्माण झाले. शृंगारिक लावणी निर्माण होऊ लागली. पेशवाईतील सगनभाऊ होनाजी यांनी केलेल्या काव्यनिर्मितीवरून हे स्पष्ट जाणवते. यानंतरच भेदिक शाहिरीमध्ये तीव्र स्वरूपाची स्पर्धा निर्माण झाली. शाहीर परशराम या संदर्भात म्हणतो.

"छंद शिरे सवाई वळ नावावर बुनाद।

मूर्खाला ही छक्कड भासे, शाहण्याशी खास बोध।।

कलगी -तुऱ्याशी निंदून गाईल तो मांगाची अवलाद"^{१०}

अशा प्रकारे मराठी शाहिरीला तीव्र स्पर्धात्मकतेचे स्वरूप प्राप्त झाले. या स्पर्धेचेही डॉ.शिवाजीराव चव्हाण तीन भाग त्याच्या स्वरूपावरून करतात.

१. निर्णयात्मक स्पर्धा :- "या पारंपरिक कलगी - तुऱ्याच्या विधिनाटयाच्या शैलीची स्पर्धा असून त्यामध्ये शिवशक्ती, गुरूमार्ग, समाधीमार्ग, आत्मज्ञान असे सांप्रदायिक विषय असतात. या स्पर्धेत जेव्हा एखादा शाहीर पदयश्रेणीत कमी पडतो. तेव्हा त्याचा निर्णय करण्यासाठी अगोदरच नियुक्त केलेली पंचकमिटी निर्णय करते. तो उभय पक्षावर बंधनकारक असतो. या स्पर्धेत श्रेष्ठ ठरलेल्या शाहिरींना बक्षिस देण्याची प्रथा आहे." स्पर्धेच्या या पहिल्या प्रकारामध्ये मराठीची मूळ आध्यात्मिक शाहिरीची जपणूक केली जाते. जनसामान्यांच्या अभेदत्व दाखवण्यासाठी दोन पक्षांच्या सहाय्याने भेद दाखविला जातो.

२. आखाडयाची स्पर्धा :- ही स्पर्धा एखाद्या आखाडयाच्या गुरूच्या पुण्यस्मरण समारंभानिमित्त गायली जाते. ती कोणीही आयोजित केलेली नसते. गुरूचे स्मरण करण्याच्या निमित्ताने कलगी -तुऱ्याचे शाहीर एकत्र येतात व गायन करतात. ज्या आखाडयात गायन केले जाते त्यांच्यातील एखादा ज्येष्ठ शाहीर याचे सूत्रसंचालन करतो आणि विजेत्या शाहिराला "ब्रीद व निशाण" हरणाऱ्या शाहिराने द्यावे असे संकेत असतात.

३. मनोरंजक स्पर्धा : या स्पर्धेमध्ये तात्विक विषयांना महत्त्व नसते. केवळ मनोरंजनासाठी या स्पर्धेचे आयोजन केले जाते. यातूनच पुढे तमाशातील सवाल जबाबाची पध्दत आली. तसेच या स्पर्धेत कूटरचनेवर भर दिलेला असल्याने शाहिरींच्या शीघ्र कवित्याचा येथे प्रत्यय येतो.

वरील तीन प्रकार महाराष्ट्रामध्ये रूढ आहेत. यापैकी कोणत्याही प्रकारची स्पर्धा असली तरी तिची सुरुवात करण्याचा मान हा कलगी पक्षाला दिला जातो. कारण शाहिरी वाङ्मयात प्रथम त्याची निर्मिती झाली आहे.

भेदिक शाहिरीची आविष्कार पध्दती :-

भेदिक शाहिरीमध्ये काव्याचे जे वेगवेगळे प्रकार अस्तित्वात आले आहेत त्यांची आविष्काराची शैलीही स्वतंत्र अशी आहे. कलगी तुऱ्याची शाहिरी संपूर्ण महाराष्ट्रात गायली जाते. या तालाला डफ, तुणतुणे, टाळ या प्रमुख संगीत साधनांची साथ घेतली जाते. हे संगीत आणि भेदिक शाहिरीचा आशय आजही जनसामान्यांचे एक खास आकर्षण आहे. शाहिरीच्या निवेदनातील सरलतेमुळे त्या गायनातील आविष्कार सुलभता जाणवते. कलगी तुऱ्याच्या ओजस्वी आग्रमकतेला शाहिरींच्या जोशपूर्ण निवेदनाची गरज असते.

भेदिक शाहिरीचे कलात्मक स्वरूप :-

मराठी भेदिक शाहिरी ही नाथपंथी अब्द्वैत विचारश्रेणी सांगणारी कविता असल्याने तिला तिचा म्हणून एक विशिष्ट आकृतीबंध लाभला आहे. ती नृत्य-नाटय संगीत व वाङ्मयातील कलामूल्याची एक कलाकृती ठरते. या शैलीत प्रत्येक पक्षाच्या शाहिराने प्रथम गण म्हणावयाचा असतो. त्यानंतर साकी व त्याला जोडून गणाची लावणी म्हणावी लागते. स्पर्धेचा प्रारंभ करण्याचा सन्मान नेहमीच कलगी पक्षाला जातो. यानंतर त्याच क्रमाने तुरा पक्षाच्या शाहिराने गण-साकी म्हणून कलगी पक्षाच्या चढाच्या लावणीला उत्तर म्हणून उत्तराची लावणी म्हणावयाची असते. या उत्तराच्या लावणीला जोडूनच कलगी पक्षाला उद्देशून चढाची लावणी गायची असते. अशा रितीने ही स्पर्धा सुरू होते आणि यामध्ये कोण शाहीर समर्थपणे आपली बाजू मांडतो याला महत्त्व दिले जाते यातूनच शेवटी श्रेष्ठ कवी ठरविला जातो. अशा प्रकारचे आखाडे कलगी सम्राट शाहीर हैबती आणि तुरा सम्राट शाहीर संभू-राजू यांच्यामध्ये भिलवडी औंदुबर येथे एक महिना रंगला होता अशा प्रकारचे संदर्भ आजही उपलब्ध होतात.

काव्यात्मकतेचे स्वरूप :-

मराठी भेदिक शाहिरीमध्ये शेकडो पदांची निर्मिती झाली असल्याचे आज पुरावे सापडतात. या काव्यनिर्मितीच्या सामर्थ्यावरच शाहीर संभू-राजूने तुरा सम्राट व शाहीर हैबतीने कलगी सम्राट ही पदे प्राप्त केली आहेत. या आध्यात्मिक कवितेमध्ये

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

तालबद्धता, गेयता, उपमा, दृष्टांत यासारख्या अलंकारांची योजना प्रतिकात्मकता, ओज, माधुर्य यासारख्या घटकांचा अंतर्भाव केल्यामुळे भेदिक शाहिरीला काव्यात्मकतेचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

शाहिरी कवितेची आस्वादकता ही तिच्या आविष्कार साधनांच्या सामुहिक प्रयत्नातून व्यक्त होते. या कवितेचे सौंदर्य पाहण्यापेक्षा ऐकण्यातून अधिक चांगल्या प्रकार प्रत्ययाला येते. "या लावणीच्या संहिता प्रयोगाच्या वेळी केलेल्या ध्वनिफितीवरून तयार केलेल्या आहेत. शाहिरी संहिता संपादनाची हीच कमीत कमी निर्दोष पध्दत असून ती आता सर्वमान्य ठरली आहे." असे श्री.जोशी व अदवंत म्हणतात. या ध्वनिफित केलेल्या लावण्या डॉ.शिवाजीराव चव्हाण यांनी त्यांच्या भेदिक कविता परंपरा व स्वरूप या ग्रंथात दिल्या आहेत.

निष्कर्ष :-

मराठी शाहिरी हा महाराष्ट्रातील आद्यवसाहतकारांच्या लोकजीवनात त्यांच्या उन्नतीसाठी विकसित झालेला कलाप्रकार आहे. या कलाप्रकारालाच कला म्हणावे की लोककला या संबंधीचे विचार मंथन झालेले असून मराठी शाहिरी ही लौकिक वाङ्मय निर्मिती असून ती लोकसाहित्याच्या साच्यात बसत नाही. लोककलांमध्ये नृत्य, नाट्य आणि संगीत प्रधानता हीच शाहिरीची विशेषता आहे. म्हणून शाहिरीतील संगीत, नृत्य आणि नाट्य यांना अनुक्रमे लोकसंगीत, लोकनृत्य आणि लोकनाट्य असे संबोधण्याची परंपरा निर्माण झाली. तथापि अलिकडे उपलब्ध झालेल्या सिध्द संप्रदाय कवींच्या आणि त्यांच्या गायक शिष्यांच्या कलगी तुऱ्याच्या लावण्या आणि पोवाडे पाहिले असता मराठी शाहिरी ही नाथसंप्रदायाच्या गायन शैलीचा मराठमोळा आविष्कार आहे असे वाटते. म्हणून मराठीतील भेदिक लावणीच्या उदयाच्या प्रेरणा नाथसंप्रदायात शोधल्या लागतात. व त्यांच्या लोकांच्या आत्मउन्नतीसाठी लोकभाषेच्या माध्यमातून आणि लोककलांच्या साधनांद्वारे आपले विचार मांडण्याच्या प्रवृत्तीची परिणती ठरते.

अशा या भेदिक शाहिरीच्या सांप्रदायिक आशयाचा आविष्कार घडविण्यासाठी उदयाला आलेली ही शाहिरी होय. तिचा आशय शिवशक्तीसमावेशनाच्या व्दारे अद्भूत जीवननिष्ठा सांगणारा आहे. या प्रयत्नातूनच त्यांचे महाराष्ट्रभर आखाडे निर्माण झाले. या आखाड्यातून परंपरेने कलगी तुऱ्याच्या स्पर्धाही भरविल्या गेल्या. त्यासाठी विशिष्ट शैलीचा वापर अत्यंत कौशल्याने केलेला पहावयास मिळतो.

संदर्भ :-

१. चव्हाण शिवाजीराव :- मराठी आध्यात्मिक शाहिरी उदय आणि विकास, प्रकाशन- डॉ.शिवाजीराव चव्हाण गौरव समिती, प्रथम आवृत्ती, १९९५, पृष्ठ क्र.११६
२. चव्हाण शिवाजीराव :- मराठी भेदिक कविता परंपरा व स्वरूप, श्री.नागनाथ देवस्थान, ट्रस्ट प्रकाशन, आवृत्ती पहिली १९९७ पृ.१६
३. तत्रैव, पृ.१६
४. तत्रैव, पृ.१६
५. शिंदे विश्वनाथ :- शाहिरी वाङ्मयाच्या धारा,प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९९२, पृ.४७
६. जोशी लक्ष्मणशास्त्री :- पत्रव्यवहार-मराठी संशोधन पत्रिका, १९७४, पृ.१२४
७. शेटये तु.पु.(संपा.) :-परशरामी लावणी, शेटये प्रकाशन, मुंबई आवृत्ती पहिली, पृ.२१७
८. चव्हाण शिवाजीराव :- मराठी भेदिक कविता परंपरा व स्वरूप, श्री.नागनाथ देवस्थान, ट्रस्ट प्रकाशन, आवृत्ती पहिली १९९७ पृ.५२
९. अदवंत जोशी (संपा.) :- भाषा व साहित्य संशोधन, पृ.१२७

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

विभावरी शिस्वरकर : स्त्रीवादी विचार प्रवाहाच्या आद्यप्रवर्तक

प्रा. सुहास व्यंकटेश कुलकर्णी

र. भा. माडखोलकर महाविद्यालय, चंदगड, जि. कोल्हापूर

समकालीन साहित्यातील एक महत्वाची विचारसरणी म्हणून मराठीतील स्त्रीवादी विचारप्रणालीचा उल्लेख करावा लागेल. स्त्री वादात स्त्री-पुरुष समानतेचा ही विचार अनुस्यूत आहे. 1789 चा मानवी हक्कांचा जाहीरनामा स्त्री वादी विचारांना प्रेरक ठरला आहे. याच सुमारास ऑलिंग द गुंझ ही लेखिका स्त्री हक्कांचा जाहीरनामा प्रसिध्द करुन पुरुषा प्रमाणेच स्त्रीला एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून सन्मानाने जगण्याचा हक्क देण्याची मागणी करते. स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार असावा अशी राजकीय हक्काची मागणी 1890 मध्ये सफ्रेजेट चळवळीने केली. परिणामी 1920 ला स्त्रियांना मतदानाचा हक्क प्राप्त झाला.

स्त्री वाद किंवा फेमिनिझम ही मूलतः आपल्याकडील कल्पना नसून ती पाश्चात्याकडून आयात केलेली आहे. 1975 नंतरच्या महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या चळवळी जोमदार झाल्यानंतरच स्त्री वादाची संकल्पना दृढमूल होवू लागली.

1960 नंतर अमेरिकेत स्त्री वादाचा प्रसार झाला. त्यापूर्वीचे तेथील स्त्री जीवन विसंगतीने भरलेले होते. उच्चशिक्षित व आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी असणारा स्त्री वर्ग स्वातंत्र्य उपभोगत होता. तरी देखील गृहिणी पदाची प्रतिमा बळकट झाल्यामुळे लवकर विवाह, कमवता पती, उच्चभू समाजातील वावर, सुसज्ज घर, मुले, स्वयंपाक, शॉपिंग या गोष्टी प्राप्त करणे एवढीच महत्वाकांक्षा होती. आपण कोण आहोत? आपले अस्तित्व काय? जीवनाचा अर्थ काय? या सारखे प्रश्न स्त्रियांना पडू लागले. कौटुंबिक स्वास्थ्यासाठी आपण समर्पित भावनेने काम करतो तरी ही आपण असमाधानी आहोत व कुठेतरी न्यून आहे. याची जाणीव अस्वस्थ करत होती. आपणच निर्माण केलेल्या स्त्रीत्वाच्या सापळ्यात आपण अडकून पडलो आहोत. ही विदारक जाणीव झाली. स्वतः ची मानसिक भूक जाणवायला लागल्यावर आपल्यावर लादलेल्या भूमिकांना नकार देण्याइतपत धाडस निर्माण झाले. पुरुषांच्या दांभिकतेला आव्हान देतानाच त्यांनी निव्वळ 'सेक्स सिंबॉल' किंवा उपभोग्य वस्तू म्हणून जगण्याला नकार दिला. 'स्व' ची जाणीव झाल्यावर त्यांच्या प्राप्तीसाठी लढा देण्याची तयारी झाली व त्यातूनच स्त्री वादी भूमिका हळूहळू साकार होवू लागली.

1960 नंतर 'स्त्री' ला व्यक्ती म्हणून स्थान देणे आवश्यक आहे हा विचार स्त्री वादी चळवळीतून वारंवार मांडला जावू लागला. अन्यायाचा प्रतिकार, जागृती यांच्या जोडीनेच सैद्धांतिक मांडणीस महत्व आले. सुरुवातीच्या काळात पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला विरोध करण्या पुरतेच चळवळीचे स्वरूप मर्यादित होते. नंतर मात्र स्त्रीला आत्मनिर्भर बनविणे व अस्तित्वभान यांना महत्व आले.

सुरुवातीचा स्त्री वाद स्पर्धेपेक्षा सहकार्यावर भर देणारा मवाळ स्त्री वाद आहे. नंतर तो क्रमाक्रमाने विकसित होत जहाल स्त्री वादात पर्यवसित झाला आहे. स्त्री मध्ये एक निसर्गदत्त सहजीवनाची ओढ असते. तिलाच उदात्तरूप देण्याचे काम मवाळ स्त्री वादी भूमिकेने केले. अपत्य प्राप्तीशिवाय स्त्रीला पूर्णत्व प्राप्त होत नाही असे मानणारी ही विचारसरणी शांततामय सहजीवनाला अधोरेखित करणारी होती. जहाल स्त्री वाद मात्र स्त्री शक्तीवादी भूमिका मांडतो. समर्थ समाज निर्मिती समर्थ व्यक्तीशिवाय अशक्य आहे. या तत्वावरच तो उभा राहतो. इथे उघड संघर्षाची भूमिका स्वीकारलेली आहे. स्त्री ने पुरुषांच्या प्रमाणेच कर्तृत्वाची सर्वच क्षेत्रे पादाक्रांत करायला हवी असे जहाल स्त्री वादी भूमिकेला अभिप्रेत असलेले तत्व आहे. शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, राजकीय सत्ता, सामाजिक स्थान यांच्या प्राप्ती साठी हक्कासाठी संघर्ष करणे अनिवार्यच असेल तर तो केलाच पाहिजे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

धर्मसंस्था, विवाह संस्था, कुटुंबसंस्था, शिक्षणसंस्था, राजकीयसंस्था यांच्या बांधणीत पुरुषी मतलबीपणा दिसतो. हा स्वार्थ, दांभिकता, मतलबीपणा उघड करतानाच रुढी, परंपरा, कायदा, तत्त्वज्ञान, भाषा, सौंदर्यविचार यांतील रुढ पुरुषी संकेत व मूल्यांना प्रश्नांकित केले जाते.

सिमॉन दि बोव्हाने लिहीलेल्या; दि सेकंड सेक्स या ग्रंथात स्त्रियांच्या आत्मभानाचा सुस्पष्ट आविष्कार केला आहे. समाजात स्त्री ला दिले जाणारे दुय्यम स्थान चुकीचे असून एकंदर समाज व्यवस्थेतील एक सक्षम माणूस म्हणून स्त्री चा विचार झाला पाहिजे असे आग्रही प्रतिपादन सिमॉन दि बोव्हाने केले आहे. स्त्री ही जन्मतः स्त्री नसते तर संपूर्ण समाज व्यवस्था तिला स्त्री म्हणून घडवते.¹

मार्क्सवादात स्त्री मुक्तीचा विचार भांडवलशाही संदर्भात केला जातो. भांडवलदार हा पुरुष तर स्त्री ही श्रमिक अशी मांडणी होते. मालमत्तेचा हक्क पुरुषाकडे तर स्त्री ही पुरुषाची गुलाम राहते. स्त्री – पुरुष हे दोघे ही समान पातळीवर यावेत. आर्थिक परावलंबन हे स्त्री दास्याचे मूळ कारण आहे. थोडक्यात, भांडवलशाहीतून निर्माण झालेला वर्गकलह आणि लैंगिक श्रमविभागणीतून स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण होते. अशी मार्क्सवादी मांडणी आहे.²

1960 नंतर स्त्री मुक्तीचा जो विचार आला त्यातून स्त्री वादाची समग्रलक्ष्यी व लवचिक भूमिका समोर आली. स्त्री वादी चळवळीतूनच स्त्री वादी साहित्य जन्माला आले आहे. माणसाला एक व्यक्ती म्हणून मुक्त व्हायचे नसून एक समाजघटक म्हणून मुक्त व्हायचे आहे. दलितमुक्ती, श्रमिकमुक्ती, स्त्रीमुक्ती यांतील मुक्ती ही संकल्पना समष्टी वाचक आहे.

इब्सेनने 'डॉल्सहाऊस' हे नाटक लिहीले. या नाटकाची नायिका 'नोरा' ही स्वतः च्या गुलामगिरीचे कारण शोधू लागते. तिच्या असे लक्षात येते की आपण आर्थिक दृष्ट्या परतंत्र आहोत हेच आपल्या परावलंबित्वाचे कारण आहे. ती ट्राम मधून नोकरीला जावू लागते. 'चूल आणि मूल' यांच्या पलिकडच्या जगात प्रवेश करते. घरा बाहेर पडून नोकरी करणेचा निर्णय घेते व घराचा दरवाजा जोरात ढकलते. समीक्षकांनी असे म्हटले आहे की, नोरा ने जो दरवाजा ढकलला त्याच्या आवाजाचे पडसाद आजही संपूर्ण युरोपभर उमटत आहेत.

मराठीतील स्त्री वादाकडे वळताना विभावरी शिरूरकरांचा ' कळयांचे निश्वास'चा उल्लेख सर्व प्रथम करावा लागेल. 1925 ते 1930 या काळात स्त्रियांच्या जिह्वाळयाच्या विषयांची मांडणी करणारी नियतकालिके निघत होती. 1933 साली विभावरी शिरूरकरांनी हा कथासंग्रह लिहीला.

प्रेमातील अपयशाची अभिव्यक्ती करणाऱ्या काही कथा या संग्रहात समाविष्ट आहेत. 'प्रेम हे विष की अमृत', 'ताई, हेच बरं सुखाचे संसार', 'प्रेमाची पारख', 'रिकाम्या भांडयांचे निनाद', ' अविनाश' या कथांचा समावेश प्रेमातील असफलतेच्या निदर्शक कथा म्हणून करता येईल.

काही कथांमधून कथा नायिका स्वतःच्या पालकांकडून विवाहासाठी संमती मिळवण्याचा खटाटोप करित असतात आणि त्यातून निर्माण झालेला वैचारिक संघर्ष कथेच्या केंद्रस्थानी येतो. उदा. त्याग, बांबाचा संसार माझा कसा होणार? अंतःकरणाचे रत्नदीप या कथा.

भ्रष्ट आई-वडिलांच्या मुळे मुलीची होणारी ससेहोलपट काही कथांच्या केंद्रस्थानी येतो. ' तू आई की दावेदारीण?', प्रेम की पशुवृत्ती या कथा याच विचारांच्या दयोतक आहेत. रिकाम्या भांडयांचे निनाद व प्रेम हे विष की अमृत या दोन्ही कथा इतर कथांच्या तुलनेत दीर्घ म्हणता येतील. कथेतून नायिका आपल्या अंतरीचे गुज बोलतात. नायक वा सहनायक म्हणून पुरुष पात्रांचा समावेश झाला असला तरी पुरुषाचे चित्रण खलनायक म्हणून केले जात नाही. तसा या कथेतील संघर्ष हा बाह्यमन आणि अंतर्मन यांतील संघर्ष असल्याने या कथांना एक मनोविश्लेषणात्मक डूब आहे. लेखिकेच्या मर्मग्राही सूक्ष्म अवलोकन शक्तीचा प्रत्यय आणून देणाऱ्या कथा म्हणून ही त्यांचा उल्लेख करता येतो. यांतील संघर्षाचे स्वरूप संस्कार, व्यक्तिगत जीवन, नीतीकल्पना, इच्छा यांच्याशी बद्धंशी निगडीत आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

लेखिकेच्या लेखनावरून धक्कातंत्राचा प्रत्यय येतो. लेखिकेची दूरदृष्टी लक्षात येते. कथेतील घटना प्रसंगापेक्षा कथेतून व्यक्त होणाऱ्या जोरकस आशयाला उठाव प्राप्त होतो. पात्रांची नावे किंवा कथा निर्मितीसाठी निर्माण केलेली वातावरण निर्मिती गौण ठरतात. प्रसंग सहजतेने येतात. संवाद व प्रभावी निवेदनामुळे कथेतील पात्रे विकसित होतात. कथानकाचा वेग, प्रवाहित्व ठळकपणे लक्षात येते. प्रत्येक व्यक्तिरेखा वाढत असताना कथा नायिकेलाही ती दृगोचर होते. 'बाबांचा संसार' मधील वडील प्रश्न विचारत असतात आणि नायिका मनातल्या मनात त्यांची उत्तरे देते. नायिकेची ही भावावस्था वाचकांना अंतर्मुख करते. विचारप्रवण बनवते. 'त्याग कथेतील नायिकेच्या मनावर रात्री ऐकलेल्या आई-वडिलांच्या संवादाचा परिणाम होतो व तिच्या मानसिक अवस्थेत स्थितंतर घडून येते. 'अंतःकरणाचे रत्नदीप' या कथेत ही एकच प्रसंग घडतो. त्या एका प्रसंगातून जे भावभावनांचे कल्लोळ निर्माण होतात त्यामुळे कथानकाची रचना कोलमडून पडते.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे या सर्व कथांच्या नायिका रुपाने सामान्य आहेत. काही नोकरी करतात तर काही पदवीधर आहेत. नायिकांचे वर्णन करतांना कुठेही त्यांच्या लावण्याचे, सौंदर्याचे, रुपाचे वर्णन केले जात नाही. शिक्षणापेक्षा विवाहाचा प्रश्न या नायिकांना सतावताना दिसतो. या नायिकांच्या दृष्टीने विवाहाला अग्रक्रम आहे. आणि तुलनेने शिक्षणगौण आहे. त्यांच्या चर्चेतून किंवा विचारातून शिक्षणातून येणारा मोकळेपणा आढळत नाही. त्यांच्या वर्तनातून मात्र कळतनकळत मोकळेपणाचे दर्शन घडविण्याचा लेखिकेचा प्रयत्न दिसतो. रुपवान मुली वा सामान्य रुपाच्या मुली, शिकलेल्या मुली किंवा अल्पशिक्षित मुली या प्राधान्याने विचार करतात तो नवरा आणि संसार यांचाच! कदाचित त्या काळाच्या परिघात हा विचार अधिक व्यापक स्वरूपात प्रकट होण्याची शक्यता नव्हती. हा स्त्री वादी साहित्याचा अगदी प्रारंभीचा काळ असल्यामुळे कालमर्यादेत जेवढा विचार करता येणे शक्य होते तेवढ्याच पातळीवर अभिव्यक्ती झाली आहे.

या कथातील नायिकांना हुंडयामुळे फारसा संघर्ष करावा लागत नाही. कथेतील संघर्ष निर्माण होतो तो घरातील व्यक्तींच्या स्वभावामुळे. घराची, कुटुंबाची जबाबदारी घेताना त्यांच्या मनावर येणारा ताण-तणाव यातून हा संघर्ष उभा राहतो. एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून तिच्या व्यक्तिमत्त्वाची बूज राखली जात नाही. कुटुंबाने आपल्याकडे लक्ष द्यावे, भावना जाणून घ्याव्यात, लग्नासारख्या अत्यंत महत्वाच्या व संवेदनशील विषया बाबतीत तिची काही स्वतंत्र मते असू शकतात हे लक्षात घेवून तिच्या मतांची कदर केली जावी अशा माफक अपेक्षा या नायिका करत असतात. कुलाभिमानाच्या व जातीच्या श्रेष्ठत्वाच्या कल्पनांच्या आहारी जावून या नायिकांचे मन दुखवले जाते. या नायिकांचे आक्रंदन सुरु आहे ते केवळ त्यांच्या मनाचा विचार न करता त्याला लाथाडले जाते त्यामुळेच! स्त्री ही कधी-कधी स्त्रीची शत्रू असते हा विचार अभावानेच येतो. निर्णय घेणेच्या बाबतीत झालेली द्विधामनोवस्था आणि अंतर्मनात निर्माण झालेले वादळ यामुळेच कथेतील संघर्ष निर्माण झालेला असतो. या कथा ज्या मध्यवर्ती आशयाभोवती फेर धरतात त्यावरूनही कथेतील सामाजिक आशय वाचकांच्या लक्षात यायला हरकत नाही.

स्त्री जीवनाविषयीचे प्रांजल प्रतिपादन असले तरी कथानक एकरेखात्मक आहे. असे एक मत नोंदवले गेले आहे.³ बऱ्याच कथांचा सूर आत्मनिवेदनात्मक आहे. कथेतून गोष्ट सांगितली जात नाही तर मुख्यत्वे करून विचार रुजवला जातो. कथा नायिकांच्या वाटयाला येणारा संघर्ष आणि त्यांची होणारी फरपट जाणवल्या शिवाय राहत नाही. पशुवृत्तीच्या बापामुळे एखादीला संपूर्ण पुरुष जातीचा तिटकारा वाटू लागतो. (प्रेम की पशुवृत्ती) एखदया नायिकेकडून तिचे वडील मृत्युशय्येवर असताना वचन घेतात. वचन देवून मोकळी झालेली नायिका पुढे आयुष्यभर दुःखाचा सामना करत राहते. (अविनाश) स्वार्थी आई-वडिलांमुळे व मुलीने लग्न करू नये असे त्यांना वाटत असल्यामुळे नायिकेला अपरिमित दुःख होते. तिच्या मनाचा कोंडमारा होतो. (बाबांचा संसार माझा कसा होणार) विधवा स्त्रीच्या वासनांची झळ लागलेली मुलगी स्वतःच्या जीवनातील अंधःकारमय भविष्याला सामोरी जाते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वरील सर्व कथांतील उपेक्षित घटक 'स्त्री' आहे. कथामधून स्त्री विषयक समस्यांचे चित्रण येते. विवाह विषयक प्रश्नाकडे पाहताना अनुभवाचे रूप नितळपणे हाताळण्याचा भाग म्हणून पाहिले जात नाही. केवळ समस्यां प्रबोधनाच्या दृष्टीने पाहिल्याने कथा एकसुरी होतात.

'अविनाश' मधील नेनेचा स्वभाव व त्यांच्या प्रतिक्रिया स्वाभाविक वाटत नाहीत. 'तू आई की दावेदारीण' मध्ये कथेच्या शेवटी तार येण्याचा प्रसंग कृत्रिम वाटतो. कथेतून जो विचार ठसवायचा आहे त्याची सुरुवातीपासून मांडणी केली जात नाही.

प्रारंभ-मध्य-परिणामकारक शेवट असा प्रकार घडत नाही. कथांचा शेवट करताना सुद्धा वाचकाला विचारप्रवण करण्याचा लेखिकेचा हेतू असतो. काही कथांचा समारोप निर्णायक वळणावर येतो तर काही कथांच्या शेवटी निर्णय वाचकांच्यावर सोपविलेला असतो.

या कथा संग्रहाला इतक्या वर्षांचा कालखंड लोटला असूनही स्त्रियांच्या समस्यांचे पूर्णतः निराकरण झालेले नाही. उत्तम वाङ्मयाच्या कसोटयामध्ये ते स्थलातीत-कालातीत-भाषातीत असावे अशी अपेक्षा असते 'कळ्यांचे निश्वास' मधील कथा विशिष्ट काळाला अधोरेखित करणाऱ्या वा समाजपयोगी आहेत का एवढ्याच मर्यादित हेतूने त्यांची चिकीत्सा करणे हे कथासंग्रहावर अन्याय करणारे ठरेल. एखाद्या स्त्रीचे दुसऱ्या स्त्रीशी असणाऱ्या नात्यांचे भावबंध उकलून देणाऱ्या कथा वाचकाला विविधांगी प्रत्यय आणून देतात. कथेतून व्यक्त होणारे जीवन दर्शन समग्र मानवजातीचे ठरते आणि काळाच्या कसोटीवरही कलाकृती निःसंशय श्रेष्ठ ठरते. कथा वारंवार वाचाव्याख्या वाटतात व त्यातून पुनः प्रत्ययाचे सामर्थ्य आढळते. या सामर्थ्यामुळेच 'कळ्यांचे निश्वास' ही श्रेष्ठ साहित्यकृती ठरते. 'विभावरीचे टीकाकार' या ग्रंथातून कथा संग्रहावर अनुकूल, प्रतिकूल टीका आलेली आहे.⁴ अविवाहित तरुणींच्या मनातील भावनांचा कल्लोळ कथेतून उघडपणे व्यक्त करणे ही त्या काळाच्या दृष्टीने क्रांतिकारक बाब होती. हया लेखनाचा सूर वरकरणी समाजविरोधी वाटत होता. समाजकारणधुरीण, समीक्षक, विचारवंत, साहित्यिक या सर्वांची मतमतांतरे वाचताना मुख्यत्वेकरून सर्वांना लेखिकेचा शोध हाच कुतूहलाचा विषय वाटतो. या लेखनाच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा मागोवा घेणे तुलनेने अधिक महत्त्वाचे ठरले असते. मतमतांतरांचा लंबक इतक्या परस्पर विरोधी टोकाच्या भूमिकांना जावून भिडला होता की 'स्त्रीने स्त्रीच्या अंतर्मनाचा घेतलेला हा धांडोळा परखड योग्य आहे' या मता पासून ते 'सर्व लेखन अश्लील बीभत्स आहे.' इथपर्यंतची मते मांडली गेली. नैतिक भूमिका स्वीकारण्याची गरज विषद केली गेली.

ज्या काळात हा कथासंग्रह निर्माण झाला त्या काळात स्त्रीच्या आर्थिक स्वावलंबनाची चर्चा घडत होती. धार्मिक, राजकीय, सामाजिक, कायदा व एकंदर बौद्धिक क्षेत्रात स्त्री-पुरुष समतेचे तत्व अंगीकारले पाहिजे. असा विचार प्रवाह होता. स्त्रीकडून पातिव्रत्याची अपेक्षा करणारा पुरुषवर्गही पत्नी व्रत संभाळणारा असावा अशी अपेक्षा व्यक्त होवू लागली होती. शारीरिक व मानसिक पातळीवर मातृत्व स्वीकारण्यासाठी मुलीनी सुदृढ राहावे. स्त्रीच्या कष्टांची जाणीव व पित्याच्या जबाबदाऱ्यांची जाणीव मुलांना करून देण्याचे शिक्षण शाळेतूनच हवे.⁵ अशा प्रकारचे विविध लेख 'स्त्री' मध्ये चर्चा परिसंवादांच्या रुपात मांडले गेले. 'बाईला मन असतं, मत असतं, वासना भावना असतात याचा प्रत्यय त्या काळाच्या समाजाला नव्हता. मुकी बिचारी कुणी हाका अशी स्त्रीची स्थिती होती. मनाचा कोंडमारा व्यक्त करणं हे फक्त आसपास, अगदी जिढाळ्याच्या बायकांच्या बोलण्यात, पुस्तकातून तो जाहीरपणान व्यक्त करण्यात पुरुषसत्ताक समाजाला हादरा बसला. अगदी लहानपणी कशीही ठरवलेली लग्न, सासुरवास, धर्मातील कर्मकांडांने स्त्रियांची केलेली गळचेपी यामुळे स्त्री मनात उठणाऱ्या वादळाला तोपर्यंत पुरुष लेखकांनी किंवा स्त्री लेखिकांनीही जिवंत अस शब्दरूप दिल नव्हतं केवळ सहानुभूतीने लिहीलं होतं तेवढच. म्हणून मला वाटतं, माझ्या पुस्तकाची चर्चा जास्त झाली'. लेखिकेचे पुस्तकाबद्दलचे हे मनोगत खूपच बोलके आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

त्या काळी पुणे व हिंगणे येथील संस्था मधून महाराष्ट्रातील मुलींचा एक वर्ग यायचा बोर्डिंगमध्ये राहणाऱ्या या मुली सुशिक्षित घरातील होत्या. त्या सुशिक्षित असल्या तरी वैधव्य दशा म्हणजे पूर्व जन्मीचे पाप ही कल्पना त्यांच्या चित्तात दृढमूल होवून बसली होती. हा वर्ग या पूर्वी कधीच एखादया कथासंग्रहाचा विषय म्हणून कोणी हाताळलेला नव्हता. अशा मुलींच्या मनाची थेट अभिव्यक्ती करण्याचा पहिला व जोरदार प्रयत्न 'कळयांचे निश्वास' नेच केला.

लघुकथेचे रुढतंत्र लेखिकेने नाकारले. एकाच-एका मानसिक अवस्थेचे चित्रण कथेतून केले गेले. कथेतून स्त्री मनाचे दर्शन घडवले गेले. कथा सूक्ष्म पातळीवरच्या व अंतर्मुख होवून विचार प्रवण बनविणाऱ्या होत्या. स्त्री च्या मनातील भाव-भावनांची आंदोलने वाचकांच्या प्रत्ययाला आली. कथा आकाराने लहान असली तरी उत्कट अनुभूती, अनिर्णित शेवट, प्रथम पुरुषी आत्मनिवेदन, प्रश्नात्मकता, सहजता या वैशिष्ट्यांनी युक्तभाव कथा निर्माण झाली. कधी कथेतील आत्मनिवेदनपरता ललित निबंधाशी जवळीकीचे नाते प्रस्थापित करू लागली. भावविवशता, चिंतनशीलता ही वैशिष्ट्येही कथेतून जाणवतात.

1925 ते 1930 दरम्यानचा हा कालखंड स्त्री सुधारणेसाठी अनुकूल होता. स्त्रियां शिक्षण घेवू लागल्या होत्या. मध्यम वर्गातील तरुणींनी विनासंकोच घरात बोलावे. आपल्या पसंतीने वर निवडावा आई-वडिलांनीही मुलीचा दृष्टीकोन समजून घेतला तर विवाह मनासारखे होतील हा आशावाद व्यक्त होवू लागला होता. याच काळात स्त्रीचा पेहराव, वर्तन व घर बसल्या तिला प्राप्त होवू शकणाऱ्या कार्यक्षेत्राची ही चर्चा झाली. शिक्षण प्रसार झाला होता. तरी ही स्त्रीच्या मानसिकतेत अपेक्षित परिवर्तन घडत नव्हते.

स्त्रिया नोकरी करित होत्या परंतु पतीच्या संसारात मदत करावी त्याचा भार हलका करावा या हेतूनेच! आर्थिक स्वावलंबनाची जाणीव त्यांच्या पाठीमागे होती असे म्हणणे धाडसाचे ठरेल. विवाह हा व्यक्तिगत जीवनातील परमोच्च आनंदाचा क्षण ठरत नव्हता तर लग्नाच्या बेडीतून गुलामगिरीची दुःखद अनुभूतीच वाटायला यावी असा प्रकार घडत होता. शिक्षणामुळे जाणिवासंपन्न झालेल्या स्त्रीचा विशिष्ट वयात विवाह झाला नाही तर तिचे जिणे उपेक्षणीय ठरायचे. स्त्री-पुरुषांच्या सहजीवनाची कल्पना समाजमानसात रुळलेली नव्हती. कामानिमित्त पुरुष वर्गाशी अपरिहार्यपणे संबंध येत असे पण त्यामुळे तिला 'व्यभिचारी' ठरवले जाण्याकडे समाजमनाचा कल होता. परिस्थिती इतकी प्रतिकूल असूनही या काळातील स्त्रिया रुळलेल्या वाटेने, चाकोरीबद्ध जीवनप्रणालीने न जगता कर्तृत्वाची विविध क्षेत्रे निवडत होत्या. टीका सहन करूनही शिक्षकेपासून कलावंता पर्यंतची विविध क्षेत्रे विश्वासाने स्वीकारत होत्या. परंतु अशी उदाहरणे हाताच्या बोटावर मोजता येण्याइतपत नगण्य व अपवादात्मक स्वरूपाची होती. परंपरावादी विचारसरणीचा प्रभाव अधिक होता.

त्या काळातील स्त्री मनाला दिलासा देणाऱ्या आश्वासक घटना म्हणून 1921 ची र. धों.कर्वेची संतती नियमन केंद्र स्थापना, समाजस्वास्थ्य मासिक, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, महर्षी कर्वे महिला विद्यापीठाचे यशस्वी मार्गक्रमण या सारख्या घटनांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल.

'स्त्री' मासिकांतून लुगडया ऐवजी लहंगा घालणे सोयीचे असा वेषभूषे विषयीचा लेख पहायला मिळतो.⁶ स्वदेशीचा स्वीकार स्त्रीने करावा अशी भूमिका 'स्त्रियां आणि स्वदेशी' या सारख्या लेखातून व्यक्त झाली.⁷ स्त्रियांच्या जिद्दाळ्याच्या विषयाची चर्चा असलेले लेख प्रकाशित होत होते. स्त्रीने फावल्या वेळात कोणते उदयोग करावेत या विशयी स्त्रियांचा मार्गदर्शन करित होत्या. पापड, कुरडया सारखे पदार्थ तयार करणेचा धंदा अर्थार्जनास मदत करेल, स्त्रियांना घरगुती पदार्थ मिळतील. कलाकुसरीची कामे करता येतील. द्रव्यार्जनास मदत म्हणून मास्तरणीच्या नोकरी व्यतिरिक्त इतर ही धंदे करता येतील अशी विविध मते व्यक्त होत होती.⁸

लेखिकेने विशिष्ट स्त्रियांचे चित्रण केले. अपघाताने गरोदर राहणाऱ्या आईच, अविवाहित प्रौढेच्या बहिणीचे भाव दर्शन कथेतून घडत नाही. आपल्या पतीच्या मैत्रिणीचा ती कसा स्वीकार करते या विषयीचे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

भाष्य कथेतून येत नाही. अर्थात चाकोरी सोडून वेगळ्या वाटेने जाण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न असल्यामुळे कालमर्यादेत या कथांचा विचार केला पाहिजे. कथा संग्रहाचे क्रांतिकारकत्व त्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर निश्चितच उठावदार आहे.

संदर्भ :-

- 1) सिमॉन दि बोव्हा : दि सेकंड सेक्स_1949 अनुवाद : गोखले करुणा पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
- 2) सत्यशोधक मार्क्सवादी : (स्त्री मुक्ती विशेषांक) 1985
- 3) देशपांडे कुसुमावती : मराठी कादंबरी पहिले शतक 1975 पृष्ठ 298
- 4) कर्णिक द्वा. भ., नाडकर्णी ब्र. मु. विभावरीचे टीकाकार बकुल प्रकाशन, मुंबई 1949
- 5) हाटे चंद्रकला : स्त्री स्वातंत्र्याची पूर्ण जाणीव 'स्त्री' जून 1939 पृष्ठ 337-338
- 6) काळे सोनुबाई 'स्त्रियांच्या पोषाखात सुधारणा' 'स्त्री' डिसेंबर 1930 पृष्ठ 137-140.
- 7) जांभेकर गंगाबाई : 'स्त्रिया व स्वदेशी' (संपादकीय) किलोस्कर ऑगस्ट 1926 पृष्ठ 6
- 8) नेरुरकर वि. कृ. : 'नवीन कार्यक्षेत्र' 'स्त्री' जानेवारी 1931 पृष्ठ 187-188

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

शांताराम गरुड यांचे लेखन

प्रा. डॉ. संजय पाटील

मराठी विभाग, दूधसाखर महाविद्यालय बिद्री (मौनीनगर) ता. कागल, जि. कोल्हापूर

शांताराम गरुड यांनी प्रचंड लेखन केले होते. युगांतर, अग्रदूत, अग्रदीप, सहाद्री आदी सर्वच नियतकालिकात ते सातत्याने राजकीय, सामाजिक, आर्थिक विषयांवर लेख लिहीत. अनेक विषयांवर त्यांनी बावीस पुस्तिका लिहिल्या. अनेक पुस्तकांचे संपादन केले. अनेक विशेषांकात व गौरव अंकात त्यांनी लेख लिहिले होते.

२००९ साली 'आमचा सरनामा-नियतीशी करार' हे बापूंचे पुस्तक प्रकाशित झाले होते. त्यामध्ये त्यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या तत्त्वज्ञानाची सोप्या भाषेत मांडणी केली आहे. वर्गलढ्यात, सामाजिक सुधारणांच्या मोहिमेत सर्वांनी प्रचंड व ध्येयनिष्ठ सहभाग सतत सक्रिय ठेवणे हीच लोकसत्ताक राज्याची खरी संजीवनी आहे, हे मांडले आहे. बापू 'प्रजासत्ताक' हा शब्द सातत्याने 'लोकसत्ताक' असाच लिहितात व त्यामागचे मर्म समजावून सांगतात. राजकीय सहभाग अत्यावश्यक आहे, हे सांगताना बापू लिहितात, "आपल्या शारीरिक ताकदीच्या व बौद्धिक कुशलतेच्या साहाय्याने समाजाच्या गरजेच्या वस्तूंच्या निर्मितीत आपण आपला वाटा उचलणे हा आजच्या समाजजीवनाचा महत्त्वाचा नैसर्गिक कायदा आहे. नियतीच्या कायद्याचा तो मुख्य आशय व अर्थ आहे. त्याचे पालन करून ती जबाबदारी पार पाडणे ही आपली प्रत्येकाची जबाबदारी आहे आणि इच्छा व तयारीही असते. आपल्या सध्याच्या समाजव्यवस्थेत ती प्रत्येकाला मिळावी, अशी आपल्या समाजाची घडी अजून बसलेली नाही हेही खरे आहे. तेव्हा ती 'घडी' बसावी यासाठी सामूहिक प्रयत्न करणे आवश्यक ठरते. तसे राजकीय प्रयत्न संघटितपणे समाजात चालू असतात. त्यालाच 'राजकारण' म्हणतात. आणि त्या राजकारणात आपण सहभागी असायला हवे. त्यासाठी ज्या जनसंघटना, वर्गसंघटना कार्यरत असतात, त्यात सहभागी असायला हवे. या संघटनांचेच राजकीय पक्षही असावे लागतात व असतात. त्यामध्येही आपण जाणतेपणाने भागीदारी करायला हवी. ज्या राजकीय पक्षांना सर्वाधिक लोकांचे 'मतांचे बळ' मिळेल त्याने राज्यकारभार करावा, ही पद्धत म्हणजे 'लोकशाही.' तिच्या उभारणीत आपला जाणीवपूर्वक सहभाग हे आपले कर्तव्य."

१९७८ साली बापूंनी समाजवादी प्रबोधिनीच्या वतीने 'निवडणूक आणि लोकशाही' ही पुस्तिका लिहिली होती. त्यात त्यांनी भारत, इंग्लंड, अमेरिका, स्वित्झर्लंड, सोविएत युनियन, चीन, व्हिएतनाम, क्युबा आदी देशातील लोकशाही व निवडणूक पद्धतींचे विवेचन केले होते. या पुस्तिकेच्या प्रस्तावनेत बापू लिहितात, "लोकशाही ही आधुनिक जीवनाच्या सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातील कार्यपद्धती आहे. ती पूर्ण कार्यक्षमतेने व परिणामकारक रीतीने कार्यवाही होण्यासाठी विस्तृत लोकपातळीवरील जागृतीची आणि कार्यकर्त्यांच्या सखोल जाणिवेची आवश्यकता असते. निवडणूक पद्धती व निवडणुकांची कार्यवाही या लोकशाही कार्यपद्धतीचा मुख्य आधार असतात. ज्या त्या समाजजीवनाच्या व राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपावर तेथील लोकशाहीचे स्वरूप अवलंबून असते. भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेत या लोकशाही संकल्पनेचा व तिला अनुरूप अशा निवडणूक पद्धतीचा विकास झाला तरी आर्थिक विषमतेच्या छायेत तिची सर्वांगीण व निकोप वाढ होऊ शकली नाही. हा अनुभवही आता जगभर मिळत आहे. समाजवादी अर्थव्यवस्थेतील सर्वांगीण समानत्वाचा आधार मिळाला की, लोकशाहीला लोकसामर्थ्याच्या आविष्कारातून समृद्ध असा आशय मिळू लागतो आणि त्यासाठी अनुरूप अशा लोकांच्या प्रत्यक्ष सहभागाला वाव देणाऱ्या निर्दोष निवडणूक पद्धतीचा अवलंब करण्याची संधी निर्माण होते, असे लोकशाहीच्या विकासक्रमाच्या अभ्यासातून लक्षात येते."

'१९४२ चा लोकलढा आणि सातत्याचं प्रतिसरकार' ही पुस्तिका १९९१ साली बापूंनी लिहिली. तिला थोर स्वातंत्र्यसैनिक ग. बा. उर्फ भाऊसाहेब नेवाळकर यांची प्रस्तावना आहे. तर क्रांतीवीर डी. जी. देशपांडे यांनी 'पुरस्कार'

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

म्हणून लिहिले आहे. १९४२ च्या क्रांतिलढ्याला पन्नास वर्षे पूर्ण होत असताना बापूंनी लिहिलेली ही पुस्तिका प्रतिसरकारच्या कार्यातील सर्व बारकावे उभे करते. 'सातान्याचे प्रतिसरकार' ही लोकलढ्यातील वरच्या दर्जाची शौर्यशाली कृती आहे, ही बापूंची धारणा होती. प्रतिसरकार म्हणजे लोकायत सरकार, स्थानिक स्वायत्त शासन. ते लोकराज्याचे प्रतीक होते. ते लोकराज्य स्थापण्याची गरज बापूंनी या पुस्तिकेत व्यक्त केली आहे.

१९८८ साली पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या जन्मशताब्दी वर्षाच्या निमित्ताने बापूंनी 'प. नेहरू-आधुनिक राष्ट्रवाद व समाजवाद' ही पुस्तिका लिहिली. नेहरूंच्या ऐतिहासिक कार्याची व विचारांची चिकित्सा करत आजच्या आव्हानांशी मुकाबला करताना नेहरूंच्या नेमक्या कोणत्या विचारांना आपण अग्रक्रमाने ध्यानात घेतले पाहिजे, हे बापू यात स्पष्ट करतात. बापू लिहितात, "पं. नेहरू हे भारताच्या आधुनिक राष्ट्रीयत्वाचे आणि आंतरराष्ट्रीय भूमिकेचे उद्गाते आणि प्रबोधक आहेत. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याला भांडवलदारी साम्राज्यशाही विरोधाचे सर्वांगीण व निग्रही वळण देण्याचे आणि धर्मातीत लोकशाही आणि समतावादी राष्ट्रीयत्वाच्या आशयाला त्यामध्ये केंद्रस्थान मिळवून देण्याचे महान ऐतिहासिक कार्य त्यांनी आपल्या वाणीने, लेखणीने व करणीने यशस्वीपणे पार पाडले आहे. आपल्या राष्ट्रीयत्वाला व स्वातंत्र्याला जागतिक राजकारणातील प्रवाहांची जाण ठेवून आंतरराष्ट्रीय संदर्भातच आपली राष्ट्रीय मांडामांड यशस्वीपणे करता येईल या तत्त्वाचाही त्यांनी अखंड प्रसार केला, पुरस्कार केला व पाठपुरावा केला आहे. आजच्या जागतिक राजकारणात आणि राष्ट्रराष्ट्रांच्या परस्पर संबंधात भारतातला जे महत्त्वाचे आणि एक प्रकारच्या पुढारीपणाचे स्थान प्राप्त झाले आहे, त्याचे सारे श्रेय पं. नेहरूंनी स्वीकारलेल्या व घालून दिलेल्या धोरणात आहे."

'भारताचा स्वातंत्र्यलढा: पन्नास वर्षे: पुढील दिशा' ही पुस्तिका बापूंनी जुलै १९९७ मध्ये लिहिली. या पुस्तिकेत स्वातंत्र्योत्तर पन्नास वर्षांच्या वाटचालीचा सखोल आढावा घेतलेला आहे. नवभारताच्या निर्मितीसाठी लोकांचे सार्वभौमत्व, आपल्या हक्कांबाबतची जागरूकता, कर्तव्याप्रतीची निष्ठा आणि लोकआंदोलनांची गरज यांची कशी व किती गरज आहे, याची मांडणी बापू करतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील जिवंत व तेजस्वी संदर्भाची आठवण देत आजच्या संदर्भात आपण काय केले पाहिजे, हे बापू सांगतात.

या पुस्तिकेत बापू लिहितात, "वैचारिकदृष्ट्या साम्राज्यांतर्गत सुराज्य मागण्याच्या भूमिकेपासून सुरुवात झालेल्या काँग्रेसमध्ये हळूहळू मवाळ, जहाल राष्ट्रवाद, वासाहतिक स्वराज्य, संपूर्ण स्वातंत्र्य आणि भारतीय परिस्थितीला साजेसा साम्राज्यवाद ही ध्येये घोषित करण्याइतकी प्रगतीची वाटचाल झालेली होती. त्यामध्ये एकवाक्यता असली तरी एकमत होते असे मात्र म्हणता येत नाही. ध्येय, उद्दिष्ट, कार्यपद्धती व रणनीती यासंदर्भात चार प्रमुख प्रवाह काँग्रेसमध्ये क्रियाशील होते. ते म्हणजे म. गांधींचा गांधीवाद, पं. नेहरूंचा भारतीय समाजवाद, वल्लभभाई पटेलांचा स्थितीवाद आणि सर्वसामान्य कार्यकर्त्यांना व अनुयायांना अभिप्रेत असलेला शोषण आणि विषमता नष्ट करून विकास व समता निर्माण करणारा विकासवाद. स्वातंत्र्यपूर्व काळात साम्राज्यशाही विरोध हा मुख्य अंतर्विरोध असल्यामुळे हे बाकीचे वैचारिक अंतर्विरोध दुय्यम स्वरूपात होते. स्वतंत्र भारताची रचना करण्याच्या संदर्भात ते प्रगट होत असत. सक्रियही होत असत. परंतु साम्राज्यशाही विरोधाच्या मुख्य अंतर्विरोधाच्या रणनीतीची कक्षा ओलांडून जात नसत. त्या कक्षेच्या थोडे बाहेर पाऊल पडण्याची शिक्षा कम्युनिस्टांना भोगावी लागली हेही दिसून आले आहे."

राज्यकर्त्यांची इच्छाशक्ती आणि लोकांची मानसिकता याबाबत बापू म्हणतात, "राज्यकर्त्यांची इच्छाशक्ती ही कोणतेही धोरण प्रत्यक्षात साकार करण्यासाठी आणि त्याचा तर्कशुद्ध विकास साधण्यासाठी आवश्यक अशी बाब आहे. लोकशाहीशिवाय इतर पद्धतीमध्ये इच्छाशक्ती ही राज्यकर्त्यांची खाजगी बाब समजली जाते. परंतु लोकशाही पद्धतीमध्ये तिची लोकांशी बांधिलकी असते, असावी लागते. तरच ती लोकशाही सफल होते. लोकप्रतिनिधी हे निर्णयप्रक्रियेतील, कारभारीयंत्रणा ही अंमलबजावणीतील आणि न्यायव्यवस्था ही सर्वकष औचित्याचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी अशी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

लोकशाहीची 'त्रिमूर्ती' आपण बनविली आहे. ती आपल्या राष्ट्रीय मानचिन्हातून व्यक्त केली आहे. याशिवाय या तिन्हीवरही लोकपातळीवरून नजर ठेवणारा वृत्तपत्रांचा एक टेहळणी बुरुज आपण उभा केलेला आहे. या सर्वांबाबत लोकमतात सतत जागृती राहिली तर लोकमताचा 'धाक' कायम राहतो. आणि राज्यकर्त्यांची इच्छाशक्ती ही लोकांच्या इच्छा आकांक्षांशी फटकून सक्रिय राहू शकत नाही. यासाठी आपल्या पातळीवरून जागरूकता आणि लोकप्रतिनिधींनी जाब विचारण्याचा अधिकार बजावण्याची तयारी ठेवणारी आपल्या मनाची तयारी आपण सामूहिक व सार्वत्रिक पातळीवर ठेवणे जरूर आहे. आपण स्वतःच राज्यकर्ते आहोत. आपल्याच राज्यात आहोत, या मूळ सूत्राच्या आधारेच विचार करण्याची सवय आपण स्वतःला लावून घ्यायला हवी. लोकपातळीवरून जेवढ्या प्रमाणात जागरूकता आणि नियंत्रण क्रियाशील व गतिशील राहिल, तेवढ्या प्रमाणात राज्यकर्त्यांची इच्छाशक्ती लोकाभिमुख रीतीने क्रियाशील राहू शकेल अथवा अशी सक्रिय लोकाभिमुख इच्छाशक्तीच आपण राज्यकर्ता म्हणून प्रस्थापित करू शकू."

बापूंनी 'हिंदुत्ववादी राजकारणाने उभे केलेले प्रश्न' या पुस्तिकेतून रामजन्मभूमी-बाबरी मशीद प्रकरण आणि कलम ३७० याची सविस्तर चर्चा केलेली आहे. 'अयोध्याकांड भगव्या फॅसिझमचे आव्हान' या पुस्तिकेतून भगव्या राजकारणाची कुटिलनीती विस्ताराने मांडली आहे. हा केवळ एक मशीद उध्वस्त करण्याचा प्रकार नसून भारताचे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रीयत्व, लोकांचे सार्वभौमत्व, लोकशाही पद्धती, संघराज्यीय संरचना हा पायाच उध्वस्त करून स्वातंत्र्याचे मंदिरच जमीनदोस्त करण्याचा तो प्रयत्न होता, असे बापू मांडतात. तसेच मुस्लीम अलगतावादाचेही विश्लेषण करून त्यातील धोके मांडलेले आहेत. या पुस्तिकेचा समारोप करताना बापू लिहितात, 'हिंदू धर्मात वर्णव्यवस्थेची विषमता व पिळवणूक हा अंगभूत भाग असल्याने त्यामध्ये आंतरिक एकात्मता नाही. इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्मांमध्ये एकच ईश्वर, एकच धर्मग्रंथ व एकच उपासनापद्धती अशी व्यवस्था असल्याने जी आंतरिक एकात्मता श्रद्धेच्या व भावनेच्या पातळीवर तयार होते. तीही हिंदूधर्मात अनेक देव, अनेक धर्मग्रंथ व अनेक उपासनापद्धती असल्याने निर्माण होत नाही. त्यामुळे हिंदू राष्ट्र हे राष्ट्रीय एकात्मतेचा आंतरिक आधारही निर्माण करू शकत नाही. उलट इतर धर्मियांच्या वेगळ्या राष्ट्रांच्या मागणीला आधार मिळतो. एकूण या अयोध्याकांडाने भारताच्या राष्ट्रीयत्वाच्या धर्मनिरपेक्षता या पायाभूत संकल्पनेवर जबरदस्त प्रहार केलेला आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला मोठा धोका निर्माण झाला आहे. भारताचे राजकारण, समाजकारण आणि अर्थकारण हे १९४० च्या पातळीपर्यंत मागे रेटण्यात आले आहे. १९४२ च्या प्रचंड लोकआंदोलनामुळे आपण १९४० च्या त्या अवस्थेवर बऱ्याच अंशी मात करू शकलो तरीही फाळणीचा एक वार सोसावा लागलाच. हे लक्षात घेता या नव्या आपत्तीवर मात करण्यासाठीही धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रीय एकात्मता मानणाऱ्यांचे पुन्हा एक मोठे राष्ट्रव्यापी लोकआंदोलन उभे करावे लागेल."

'धर्मनिरपेक्षतेमुळे हिंदूंचे अन्याय: खरे किती? खोटे किती?' या पुस्तिकेमध्ये बापूंनी या विषयावरचे नेमके विवेचन केलेले आहे. त्याद्वारे धर्मनिरपेक्षतेला नावे ठेवणाऱ्यांच्या भूमिकेचे त्यांनी सोदाहरण खंडन केले आहे. धर्माच्या आधारावरील राजकारणाच्या मर्यादा स्पष्ट केल्या आहेत. तसेच 'भारताची राष्ट्रीय एकात्मता: विकासक्रम आणि आशय' या पुस्तिकेतून बापूंनी राष्ट्रीय एकात्मतेची भूमिका, ती शाबूत राखण्यासाठी आपले कर्तव्य व आव्हानांविरुद्ध लढण्याची आपली सैद्धांतिक व ऐतिहासिक ताकद याचे विवेचन केले आहे.

'राष्ट्रवाद: भारतीय की सांस्कृतिक' ही सुद्धा बापूंची एक महत्त्वाची पुस्तिका. या पुस्तिकेत त्यांनी भारतीय राष्ट्रवादाची बलस्थाने व सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या कमजोऱ्या याची मांडणी केलेली आहे. शहरी मध्यमवर्गीय मानसिकतेवर आणि मतांवर डोळा ठेवून सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा बिगुल कसा वाजविला जात आहे, सामाजिक पेक्षा 'भावनिक' प्रश्न कसे पुढे आणले जात आहेत, अभ्यासक्रम, इतिहास, शहरांची नावे बदलण्याचे कसे कारस्थान केले जात आहे, ख्रिश्चन व मुस्लिमांना कसे लक्ष्य केले जात आहे, याचे विवेचन करून सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या फॅसिझमचा धोका मांडला आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘सर्वांगीण अरिष्ट निवारण्यासाठी शेती क्षेत्रांची फेररचना’ या पुस्तिकेतून बापूंनी त्या विषयाची नेमकी मांडणी केली आहे. समाजवादी प्रबोधिनीने २८ फेब्रु. १९८८ रोजी या विषयावर चर्चासत्र आयोजित केले होते. त्या चर्चासत्रासाठी बापूंनी सादर केलेल्या निबंधाचीच ही पुस्तिका तयार केली. या पुस्तिकेला १९८९-९० चा दै. लोकमतचा पत्रपंडित पा. वा. गाडगीळ पुरस्कार मिळाला होता. ९ जानेवारी १९९० रोजी औरंगाबादला तत्कालीन खासदार बॅ. विठ्ठलराव गाडगीळ यांच्या हस्ते तो पुरस्कार बापूंना प्रदान करण्यात आला होता. “भारताच्या सध्याच्या सर्वांगीण अरिष्टावर मात करण्याचे बळ व साधनसामग्री आजही आपल्याकडे उपलब्ध आहे. आपली जमीन, आपली शेती, आपले मनुष्यबळ व पशूबळ यांच्या उत्पादकतेचा पुरेपूर वापर करण्याचे धोरण आणि त्याला अनुसरून पार पाडायचा कार्यक्रम यांची अग्रक्रमाने व प्रमाणशीर आखणी केली आणि ती परिपूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असलेली राजकीय इच्छाशक्ती कार्यान्वित केली तर आपण या अरिष्टावर मात करून विकास व स्वयंपूर्णता साध्य करू शकू हे या प्रतिपादनाचे मूळ सूत्र आहे.

अशा पद्धतीने विविध प्रकारचे लेखन बापूंनी केले आहे. पुस्तिकांइतकेच त्यांचे शेकडो लेखही असेच मार्गदर्शक आहेत. त्यांच्या लेखांचा आशय तर निर्विवाद समृद्ध आहे. पण मथळेही आकर्षून घेत असत. सत्ताकारण म्हणजे मीठ फुटलेले राजकारण, शरीरात जशी हाडे तसे लोकशाहीत पक्ष, राजकारण म्हणजे समाजाच्या संसाराचे शास्त्र व व्यवहार, विनाशकाले विपरीत बुद्धी नव्हे: विपरीत बुद्ध्या विनाशकाल: असे मथळे ते सहज देत असत. म्हणींचाही ते मथळ्यासाठी वापर करत. बापूंचे लिखाण हे असे मर्मग्राही, वैविध्यपूर्ण होते.

संदर्भ ग्रंथ

निवडणूक आणि लोकशाही, धर्मनिरपेक्षतेमुळे हिंदूंचे अन्याय: खरे किती खोटे किती? भारताचे राष्ट्रीयत्व: विकासक्रम व आशय, राज्यघटनेचा सरनामा, भ्रष्टाचार पुन्हा ऐरणीवर, भारताच्या राष्ट्रीयत्वाची मूल्ये, भारतीय राष्ट्रवाद, राज्यघटनेवर घाला: आम्ही व मी, निवडणुका आणि जनादेश, भारताचा स्वातंत्र्यलढा, १९४२ चे प्रतिसरकार, म. फुले-आंबेडकर-मे दिन शताब्दी, हिंदुत्ववादी राजकारणाने उभे केलेले प्रश्न, राष्ट्रीय एकात्मता, अयोध्याकांड, भारतीयत्व हेच राष्ट्रीयत्व, मार्क्सवाद-लेनिनवाद, १९९४-९५ ची विधानसभा निवडणूक, लोकशाही सिद्धांत आणि व्यवहार, पं. नेहरूंचा राष्ट्रवाद, लोकांचे सार्वभौमत्व का व कसे?

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

नाटकाचे साहित्य व प्रयोगमूल्य : काही विचार

प्रशांत नागावकर

मराठी विभाग, यशवंतरव चव्हाण (के.एम.सी.) कॉलेज, कोल्हापूर

“Theatre is not essentially a literary art, thout it has been so taught in some Universities and school.” (Encyclopaedia Britannica)

वरील अवतरण हे नाटकाचा साहित्यप्रकाराबाबत विचार करताना जाणीवपूर्वक घेतले आहे. नाटकाचा साहित्यम्हणून विचार केला जातो तो चुकीचा आहे. आजपर्यंत विद्यापीठ आणि शालेय पातळीवर विद्यार्थ्यांना चुकीच्या पद्धतीने शिकवले जाते असे या अवतरणातून ध्वनीत होते. पण नाटकाचा साहित्य म्हणून विचार होणे त्याच्या लेखनप्रवृत्तीवरून गरजेचे आहे.

इतर साहित्यप्रकारांप्रमाणे उदा.कथा, कविता, कादंबरी, ललितलेख इ. नाटकाचे माध्यमही शब्द हेच आहेत. शब्द माध्यम असलेल्या कवितांचे प्रयोग आपल्याकडे होत असतात. यापूर्वी विंदा करंदिकर, मंगेश पाडगावकर, वसंत बापट यांनी कविता वाचनाचे प्रयोग केलेले आहेत. अशोक म्हात्रे यांच्या कवितांच्या गावा जावो हा काव्यवाचनाचा कार्यक्रमही दुर्लक्षित करता येत नाही. याबरोबरच कथा-कथनाच्या सादरीकरणाचे प्रयोगही पु.ल. देशपांडे, शंकर पाटील, व.पु. काळे, प्रतिमा इंगोले यांनी कथा सादरीकरणाचे प्रयोग केलेले आहेत. आकाशवाणीवरून अनेक चांगल्या कादंबरींची वाचने प्रक्षेपित होत असतात. तरी आपण कथा, कविता कादंबरी या साहित्यप्रकारांना अपरिहार्यपणे प्रयोगलक्ष्यी मानत नाही. हे खरे आहे की, नाट्यसंहितेचे प्रयोगात रूपांतर झाल्याशिवाय नाटकला पूर्णत्व प्राप्त होत नाही. असे असले तरी नाट्यसंहितेचे साहित्यमूल्य आपल्याला नाकारता येत नाही.

नाटकाची वैशिष्ट्ये म्हणजे नाटकाकडे एका बाजूला साहित्याचे आणि एका बाजूला रंगभूमीचे द्विसदस्यत्व आहे. नाटक व इतर साहित्यप्रकार यांच्यात समान धागा म्हणजे भाषा. भाषेबरोबर व्यक्तिरेखा, घटना, प्रसंग, कथानक, आशयसूत्रे असतात. जी आपल्याला सगळ्याच साहित्यप्रकारांमध्ये आढळतात. नाट्य संहितेत संवाद हे प्रमुख माध्यम असले तरी बारकाईने विचार केल्यास असे लक्षात येते की, संवादामधून नकळतपणे निवेदन काहीसे मागच्यादारातून आल्यासारखे वाटते. नाटकातील एखाद्या व्यक्तिरेखेचे भूतकाळातील वर्णन करणारे संवाद हे एकप्रकारचे निवेदनच असते. पूर्वीच्या नाटकातील स्वगते ही एकप्रकारची प्रथमपुरुषी निवेदनेच आहेत. घाशिराम कोतवाल मधील सूत्रधार किंवा महानिर्वाणमधील भाऊ कथानक पुढे नेण्यासाठी एकप्रकारचे निवेदनाचेच कार्य करतात. उरतो प्रश्न रंगसूचनांचा. नाट्यसंहितेतील रंगसूचना प्रत्यक्ष अंमलात आणल्या तर त्याचा प्रयोग होतो. आणि रंगसूचना अंमलात आणल्या नसल्या तर ते साहित्य या पातळीवरच राहते. वाचकाला या सूचना नाटक आकलन करून घेण्याकरता उपयोगी पडतात. तर प्रयोगात दिग्दर्शकाला व्यक्तिरेखांच्या हालचाली व नाटक दिग्दर्शित करण्यासाठी याचा उपयोग होता. साहित्याच अनेक संकेत नाटकात आढळतात. साहित्याच्या दृष्टिकोनातून नाटकाचीसुद्धी विभाजनाची विशिष्ट पद्धत असते. जी इतर साहित्यप्रकारामध्येही आढळते. उदा.

१. नाटक : अंक, प्रवेश पहिला किंवा प्रवेश दुसरा इ.
२. कथा-कादंबरी : सर्ग-कांड, वाक्य-परिच्छेद, भाग-प्रकरण १, २ इ.
३. कविता : चरण, धृपद, कडवे किंवा अंतरा इ.

नाटकात नेपथ्य, प्रकाश, ध्वनी असे इतर घटक साहाय्यभूत असतात. ते इतर कथात्मक साहित्यात नसतात. पण कथात्मक साहित्यात जे घटक असतात ते नाटकातही असतात. उदा. वर्णन, विशिष्ट जीवनदृष्टीचे सूचन, व्यक्तिरेखांच्या

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मनातल्या विचारांचे दर्शन इ. नाटकात निवेदनाचे काम संवादाद्वारे पार पाडले जाते. इतर साहित्यप्रकाराप्रमाणेच नाट्यसंहिता ही नाटककाराची व्यक्तिगत निर्मिती असते. त्याचे प्रयोगात जेव्हा रूपांतर होते तेव्हा ती सामूहिक होते.

जी कला वाचली जाऊ शकते ते साहित्य असे म्हटले तर नाटक हे साहित्य ठरते. कारण नाट्यसंहिता वाचता येते. ती वाचून काही मिळतेही. आतापर्यंत अनेक नाट्यलेखकांनी नाटकाची वाचने केलेली आहेत. विजय तेंडुलकर, शफाअत खान यांनी प्रथमतः आपले नाटके वाचण्याचे प्रघात सुरू केले. डॉ. श्रीराम लागू यांनी गिधाडे या नाटकाचे वाचन करून ते ध्वनीफित तेंडुलकरांच्याकडे दिली होती.

एकूणच वरील विवेचनावरून असे लक्षात येते की, नाटक हा इतर कथा-कादंबरी-कविता या प्रकाराप्रमाणेच एक साहित्यप्रकारच आहे. नाटकातही साहित्यमूल्य आढळते.

नाटक : प्रयोग कल्पना

नाट्यसंहिता ते मंचीय सादरीकरण हा प्रवास समजून घेण्यापूर्वी साहित्यकारांची जी मांडणी केलेली आहे त्याकडे प्रथम लक्ष वेधणे आवश्यक आहे. वास्तविक पाहता हे करार काही लिखित स्वरूपाचे नाहीत. लेखक आणि वाचक, प्रेक्षक यांच्यामधील एक सामंजस्यत्व असते. यालाच करार असे संबोधले गेले आहे. या कराराचे प्रामुख्याने चार प्रकारात वर्गीकरण केलेले आहे.

१. सांगण्याचा करार : या करारामध्ये कथा-कादंबरी यासारख्या कथनपर साहित्याचा समावेश केलेला आहे.
२. भावण्याचा करार : या करारात कविता या भावनाप्रधान साहित्यप्रकाराचा समावेश होतो.
३. पटवण्याचा प्रकार : लेख या साहित्यप्रकारात मोडतात. लेखक वाचकांना आपले मत पटवण्याचा प्रयत्न करत असतो.
४. दाखवण्याचा करार : मंचीय सादरीकरणाची वैशिष्ट्य लाभलेल्या नाटक या प्रकाराचा यात समावेश होतो.

वरील वर्गीकरण हे काही काटेकोर स्वरूपाचे नाही. ते लवचीक असल्याने एकमेकांत मिसळूही शकतात. उदा. कवितांचा रंगमंचीय आविष्कार जेव्हा केला जातो तेव्हा भावण्याच्या कराराचे रूपांतर नकळतपणे दाखवण्याच्या करारामध्ये होते. कवितेचे लयबद्ध उच्चारण, त्याला लाभलेले ध्वनी आणि प्रकाशाची साथ हे घटक श्राव्याबरोबर दृश्यात्मकतेचाही प्रत्यय देते. तेव्हा श्रोत्यांचे रूपांतर प्रेक्षकांत होते. त्यामुळे प्रेक्षक दाखवण्याच्या कराराशी सहमत होतो.

नाटक हा साहित्याचाच एक प्रकार आहे हे मान्य आहे. पण नाटक हे रंगभूमीचा एक कलाप्रकार असल्याने नाट्यसंहितेचे प्रयोगात रूपांतर होणे तितकेच गरजेचे असते. नाट्यसंहितेचे वाचन करतानाही संभाव्य प्रयोगाचा विचार करावा लागतो. खरे नाटक पुस्तकात नसते. प्रयोगात असते. आणि म्हणूनच इंग्रजीत नाटककाराला (प्ले रायटर न म्हणता) प्लेराईट (नाटककर्ता) म्हटले जाते. मार्जरी बुल्टन आपल्या दि अॅनटमी ऑफ ड्रॉमा या पुस्तकात म्हणते की छापील नाटक (किंवा लिखित प्रत) हे केवळ प्रयोगाचा पक्वान्न पाठ (रेसपी) असते. त्याचा मूळ हेतू साध्य होण्यासाठी नाटक 'शिजवावे' लागते. त्याचा प्रयोग घडवून आणावा लागतो. (कृ. रा. सावंत : १९९८ : २)

नाट्यसंहितेचे प्रयोगात रूपांतर होण्याची प्रक्रिया समजून घेण्याकरिता काही मुद्द्यांची चर्चा करणे आवश्यक आहे. नाट्यसंहितेचे प्रयोगात रूपांतर होण्याच्या विविध घटकांची आणि अवस्थांची चर्चाही महत्त्वाची आहे.

मुळात एखादा लेखक इतर साहित्यप्रकारापेक्षा व्यक्त होण्यासाठी नाटक या प्रकाराची निवडक का करतो हा एक संशोधनाचा प्रश्न असला तरी कदाचित त्याचा जिवंत पात्रांच्या तोंडच्या प्रत्यक्ष संवादातून उलघडणारा वर्तमानकालिन संघर्ष दाखवायचा असावा. किंवा नाटक या साहित्यप्रकाराचा फॉर्म त्याला पुरता उमगला असेल, त्यावर त्याची हुकूमत असेल

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

असेही असू शकेल. तरीही त्या त्या साहित्यप्रकाराचा फॉर्म हा मूळ नैसर्गिक स्वरूपच धारण करून निर्माण होत असतो. *सुचणे* ही वेगळी गोष्ट. ती प्रतिभेच्या पातळीवरील सर्जकता असते आणि सुचलेल्या कल्पनेचे एका वैशिष्ट्यपूर्ण फॉर्ममध्ये रूपांतरीत करणे हे लेखकाच्या कौशल्याचा भाग असतो. या दोन्हीच्या मिश्रणातून एक सर्जनशील कलाकृतीची निर्मिती होत असते. पण असे अनेक लेखक आहेत जे अनेक साहित्यप्रकारांमध्ये लेखन करतात. सर्व साहित्यप्रकारांवर त्यांची हुकूमत असते. अशावेळी सुचलेली कल्पना कोणत्या साहित्यप्रकाराच्या फॉर्ममध्ये चपखल बसेल हे तो कोणत्या आधारावर ठरवतो हा प्रश्नही गुंतागुंतीचा आहे. उदा. श्याम मनोहर यांनी नाटक, कथा, कादंबरी या साहित्यप्रकारांमध्ये लेखन केले आहे. *शितयुद्ध सदानंद* ही त्यांची कादंबरी. या कादंबरीचे बऱ्याच वर्षांनंतर रंगकर्मी अतुल पेठे यांनी नाटकात रूपांतर केले. पुढे याच कादंबरीवर चित्रपटही निघाला. प्रश्न असा पडतो *शितयुद्ध सदानंद*ची कथावस्तू श्याम मनोहरांना नाट्यसंहितेच्या रूपात दिसली नाही का? कारण मनोहरांनी नाटक हा सशक्तपणे हाताळला आहे. तरी ती कथावस्तू कादंबरी या फॉर्ममधून त्यांनी व्यक्त केली. म्हणजे एखादी कथावस्तू कोणत्या कोणत्या ना फॉर्मचे रूप धारण करून येत असते. श्याम मनोहरांनी त्यांना सुचलेल्या कथावस्तूला कादंबरीचा घाट दिला तर त्याचा कथावस्तूमध्ये अतुल पेठे यांना नाटक दिसले. सांगण्याचे तात्पर्य एवढेच की, सुचने आणि सुचलेली कथावस्तू किंवा प्लॉट कोणत्या फॉर्ममध्ये व्यक्त करायचा हा सर्वस्वी लेखकाचा भाग आहे. आणि तोच समजावून घेणे गुंतागुंतीचे आहे.

मुळात नाटक हे प्रामुख्याने संवादातून व्यक्त होत असते. *संवाद* हे नाटकाचे प्रमुख माध्यम व वैशिष्ट्य मानता येईल. लेखक नाट्यसंहिता लिहित असताना *साहित्य आणि प्रयोग* या दृष्टिकोनातूनच लिहित असतो. आपल्या नाटकाला वाचक मिळावा तसा प्रेक्षकही मिळावा ही त्याची अपेक्षा असते. अर्थात नाटकाच्या प्रयोगाशिवाय नाटकाला परिपूर्णता लाभत नाही असा संकेत रूढ आहे. (या कारणानेच म. फुले यांनी १८५५ साली लिहिलेले *तृतीय रत्न* या नाटकाचा केवळ प्रयोग झाला नाही म्हणून अदखल पात्र ठरले) यासाठी आपल्या नाटकाचा प्रयोग व्हावा हाच त्याचा अंतिम हेतू असतो. संवादाबरोबरच तो रंगसूचना देतो ज्याचा उपयोग वाचक आणि प्रयोग बसवणाऱ्या दिग्दर्शकासाठी असतात. नाट्यसंहितेच्या आकलनासाठी वाचकाला आणि मंचीय अविष्कारासाठी दिग्दर्शकाला रंगसूचना मदत करतात. नाटक समजून घेण्यासाठी वाचक रंगसूचना वाचतो पण दिग्दर्शक मंचीय अविष्कारणासाठी तो पाळेलच असे नाही. हे दिग्दर्शकाच्या शैलीवर अवलंबून आहे. तसेच एखादा नाटककार रंगसूचना देतोच असे नाही. श्याम मनोहर आपल्या नाट्यसंहितेत कमी/त्रोटक स्वरूपात रंगसूचना देतात. पण तेच कानेटकर, शिरवाडकर किंवा तेंडुलकर रंगसूचना पूर्णरूपात देतात. या रंगसूचना नाट्यसंहितेला प्रयोगरूप देण्यासाठी दिग्दर्शकाला दिशादर्शक म्हणून निश्चित उपयोगी पडतात.

नाट्यसंहिता ते प्रयोगरूप या प्रवासात खालील प्रमुख तीन घटक कार्यरत असतात.

१. प्रयोगप्रमुख : दिग्दर्शक : दिग्दर्शन :

दिग्दर्शक हा प्रयोग निर्मितीचा प्रमुख असतो. पण जसे चित्रपट हे दिग्दर्शकाचे माध्यम मानले गेले तसे मात्र नाटकाच्या बाबतीत झाले नाही. नाटक हे प्रामुख्याने नटाचे व नाटककाराचे माध्यम मानले गेले आहे. यातही नटाला जास्त महत्त्व दिले गेले आहे. काही नाटके नटांमुळेच ओळखली गेली आहेत. उदा. *नटसम्राट* -डॉ.श्रीराम लागू, *पुरुष* -नाना पाटेकर, *बॅरिस्टर* -विक्रम गोखले, *तो मी नव्हेच* -प्रभाकर पणशीकर, *सही रे सही*-भरत जाधव इ. या नाटकांचे लेखन अनुक्रमे वि.वा.शिरवाडकर, जयवंत दळवी, जयवंत दळवी, प्र.के.अत्रे, केदार शिंदे हे आहेत. आणि त्यानंतर त्याचे दिग्दर्शक असा क्रम लावला जातो. तात्पर्य नाटक हे दिग्दर्शकाचे माध्यम बनले नाही. पण नाटकाला दिग्दर्शक आवश्यक असतो. दिग्दर्शन ही संकल्पना साधारणतः १९००व्या शतकात जन्माला आली. सुरुवातीला दिग्दर्शक हा तालीम मास्टरच म्हणून ओळखला जायचा. त्याला स्वतंत्र असे अस्तित्व नव्हते. *नटसम्राट* नाटकामुळे डॉ.श्रीराम लागू जेवढे प्रसिद्धीस आले, सर्वांच्या लक्षात राहिले तेवढी प्रसिद्धी या नाटकाचे दिग्दर्शक पुरुषोत्तम दारव्हेकर यांना मिळाली नाही. तरी दिग्दर्शक

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

हा नाट्यप्रयोगाचा दिशादर्शक असतो. तो नाट्यसंहिता वाचतो, त्याचे चिंतन करतो, प्रसंगी नाट्यलेखकाबरोबर चर्चा करतो त्यानंतर तो रंगावृत्ती तयार करतो. यामध्ये पात्रांच्या हालचाली, त्यांचा प्रवेश, नेपथ्यरचना, प्रकाश व पार्श्वसंगीताच्या जागा आदींची नोंद या रंगावृत्तीत असते. या रंगावृत्तीनुसारच तो प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात करतो. म्हणजेच तालमी घेतल्या जातात.

२. नट : अभिनय

वि.वा.शिरवाडकर यांच्या *नटसम्राट* या नाटकामध्ये अप्पासाहेब बेलवलकरांच्या तोंडी एक संवाद आहे- *आम्ही नट म्हणजे नुसते लमाण, इकडचा माल तिकडे नेऊन टाकणारे.* (नटसम्राट-वि.वा.शिरवाडकर : २००८ :) याचा अर्थ नाट्यलेखकाने लिहिलेले शब्दसंवाद प्रेक्षकांपर्यंत नेऊन पोहचवणारे घटक म्हणजे नट. नटाच्या माध्यमातून नाट्यप्रयोग सादर केला जातो. नट हा नाट्यप्रयोगासाठी किती आवश्यक आहे किंवा नटाशिवाय नाटक होऊच शकत नाही हे यातून जाणवते. आतापर्यंत मराठी नाटक हे प्रामुख्याने नटाचेच माध्यम राहिले आहे. हे आपण दिग्दर्शन या भागात पाहिले आहे.

नट अभिनय करतो. अभिनय संस्कृत शब्दाचा अर्थ अभि (कडे)+नय (नेणे) म्हणजे जवळ नेणे. नाटकाचा शब्द त्याच्या उत्कट भावार्थासह प्रेक्षकांपर्यंत पोहचवणे असा आहे. याकरिता नटाला जी भूमिका दिग्दर्शकाला दिलेली असते, लेखकाने जी लिहिलेली असते ती त्याला सहाभिनय साकार करावी लागते. इंग्रजीमध्ये *ऑक्टिंग टू अॅक्ट* चा कोशगत अर्थ *टू रेफरन्स बाय ऑक्टिंग* (इंग्रजी-मराठी शब्दकोश) असा आहे. अभिनय म्हणजे एकप्रकारे परकायाप्रवेश करणे. उदा.एखादी व्यक्ती आयुष्यात माशीही न मारणारी अत्यंत शामळू अशा व्यक्तिमत्त्वाला एखाद्या निर्ढावलेल्या गुन्हेगाराचीसुद्धा भूमिका करावी लागते. यासाठी नट निर्ढावलेल्या गुन्हेगाराचे सूक्ष्म अवलोकन करून तो वागतो कसा, बोलता कसा, चालतो कसा याचा अभ्यास करून उपलब्ध नाट्यावकाशात वाट्याला आलेली गुन्हेगाराची भूमिका साकार करण्याचा प्रयत्न करत असतो. म्हणजे एकप्रकारे तो निर्ढावलेल्या गुन्हेगाराच्या शरीरात तात्पुरता प्रवेश करत असतो. यालाच परकायाप्रवेशच म्हटले जाते.

अॅन अॅक्टर हॅज टु बी अॅन अॅथलिट-फिलॉसॉफर प्रसिद्ध बंगाली रंगकर्मी शंभू मित्रा यांचे हे नटाच्या बाबतीत केलेले विधान आहे. नट केवळ लेखकाने लिहिलेले शब्द जसेच्या तसे प्रेक्षकांपर्यंत पोहचवणारा केवळ लमाण नसतो. तर शंभू मित्रा यांच्या म्हणण्यानुसार तो शारीरिक हालचाली करणारा तत्त्ववेत्ताच असतो.

शब्द, शब्दांमागील भावार्थ, दोन शब्दांमधील रिकाम्या जागा शोधून काढून नट आपल्या वाचिक, आंगिक आणि सात्त्विक अभिनयाच्या साहाय्याने प्रेक्षकांपर्यंत अनुभूमी पोहचवण्याचा प्रयत्न करत असतो. नाटक नटाच्या माध्यमातूनच प्रेक्षकांपर्यंत पोहचते. नाट्यसंहितेच्या वाचनातून अप्पासाहेब बेलवलकर वाचकाला जेवढे कळणार त्याच्याहून कित्येक पटीने लागूसारखे नट आपल्या अभिनय क्षमतेने अप्पासाहेब बेलवलकर प्रेक्षकांसमोर उभे करतात. *यू आर द इनस्ट्रुमेंट अॅण्ड यू आर द प्लेअर* शंभू मित्र आपल्या विधानातून नटाच्या बाबतीत असे म्हणतात, नटाचे शरीर हे एक प्रकारचे वाद्य असते. आणि स्वतः तोच त्याचा वादक असतो. एखादा नट आपल्या शरीराचा, आपल्या आवाजाचा सुरेख वापर करून एखादी व्यक्तिरेखा प्रेक्षकांसमोर जिवंतपणे उभा करतो. भरताने अभिनयाचे चार साधने सांगितली आहेत. ती म्हणजे- वाचिक, आंगिक, आहार्य आणि सात्त्विक होय. या चार साधनांद्वारे नट नाट्यसंहितेतले शब्द, त्यातल्या भावना प्रेक्षकांपर्यंत पोहचवतो. म्हणून नाट्यसंहिता ते प्रयोग या प्रवासात नट हे अतिशय महत्त्वाचे माध्यम आहे.

३. प्रेक्षक :

साहित्यप्रकाराच्या लेखनाचा अंतिम हेतू वाचकाकडून त्याचे वाचन हा असतो. पण नाटकाच्या बाबतीत वाचन हा नाट्यलेखनाचा अंतिम हेतू असत नाही. तर नाटकाचे प्रयोगात रूपांतर होणे हाच असतो. तोही प्रेक्षकांसमोर व्हावा लागतो. याचा अर्थ नाट्यसंहिता ते प्रयोगकल्पना या प्रवासात प्रेक्षक हा अंतिम आणि सर्वात महत्त्वाचा घटक होय. नाटक

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

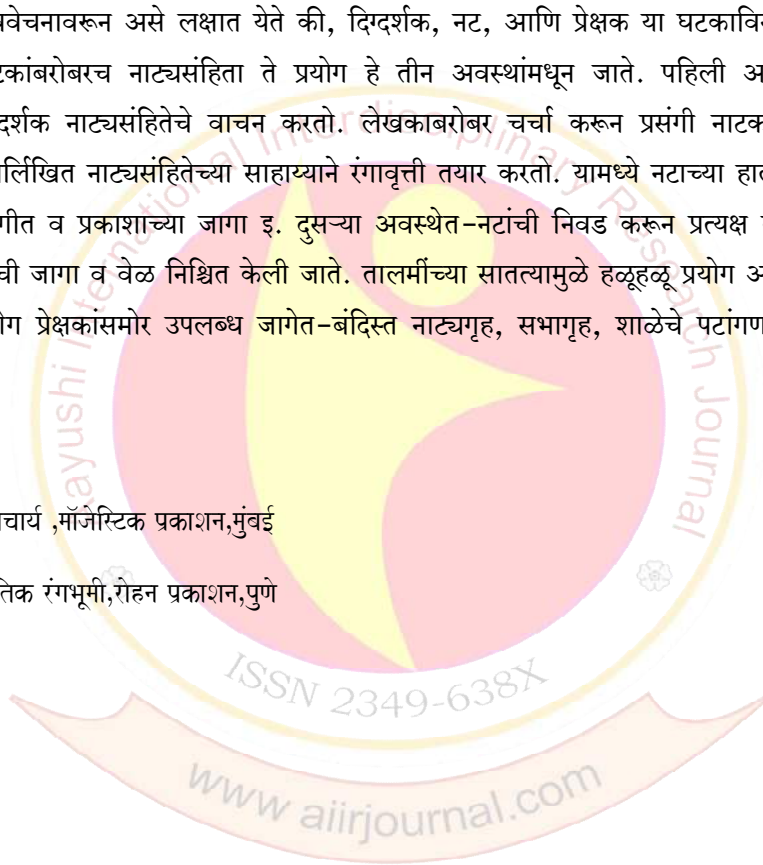
सादर कुणासाठी करायचे तर त्याचे सरळ उत्तर आहे-प्रेक्षकांसाठी. मग नाटकासाठी प्रेक्षक की प्रेक्षकांसाठी नाटक असा एक दबका वादाचा सूरही उमटतो. यातून व्यावसायिक, प्रायोगिक, हौशी असे प्रकार पडले आहेत. व्यावसायिक नाटक हे प्रेक्षकशरण असते. प्रेक्षकांना काय हवे याचा विचार करून नाटक लिहिलेली जाते आणि प्रयोग केला जाता. बांधला जातो. प्रायोगिक नाटक रंगकर्मीना काय म्हणायचे आहे याकडे अधिक लक्ष देते. प्रेक्षकांचा विचार यामध्ये गौण असतो. पण तरीही रिकाम्या थिएटरमध्ये नाटक कधीच केले जात नाही. किमान दोन-चार प्रेक्षकांचीतरी अपेक्षा असते. तेच हौशी रंगभूमीबाबतीतही म्हणावे लागते. रंगकर्मी स्वतःच्या हौसेसाठी नाटक करत असले तरी ते पाहणारे कुणीतरी असावेच अशी त्यांची अपेक्षा असतेच.

या सर्व विवेचनावरून असे लक्षात येते की, दिग्दर्शक, नट, आणि प्रेक्षक या घटकाविना नाट्यसंहितेचा प्रयोग असंभव असतो. घटकांबरोबरच नाट्यसंहिता ते प्रयोग हे तीन अवस्थांमधून जाते. पहिली अवस्था आहे-तालीमपूर्व अवस्था-यामध्ये दिग्दर्शक नाट्यसंहितेचे वाचन करतो. लेखकाबरोबर चर्चा करून प्रसंगी नाटकाचे पुनर्लेखन करण्यास सुचवतो. त्यानंतर पुनर्लिखित नाट्यसंहितेच्या साहाय्याने रंगवृत्ती तयार करतो. यामध्ये नटाच्या हालचाली, एन्ट्री-एक्झिट, नेपथ्य आराखडा, संगीत व प्रकाशाच्या जागा इ. दुसऱ्या अवस्थेत-नटांची निवड करून प्रत्यक्ष तालमीना सुरुवात केली जाते. यापूर्वी तालमीची जागा व वेळ निश्चित केली जाते. तालमीच्या सातत्यामुळे हळूहळू प्रयोग आकाराला येतो. तिसऱ्या अवस्थेत-प्रत्यक्ष प्रयोग प्रेक्षकांसमोर उपलब्ध जागेत-बंदिस्त नाट्यगृह, सभागृह, शाळेचे पटांगण आदींमध्ये सादर केले जाते.

संदर्भग्रंथ

१ सावंत कृ.रा.ः रंगाचार्य, मॉजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई

२ कानेड माणिक जागतिक रंगभूमी, रोहन प्रकाशन, पुणे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

प्रबोधनाच्या चळवळी आणि एकोणिसाव्या शतकातील
स्त्रीयांचे वैचारिक लेखन

डॉ. शिवाजी महादेव होडगे

प्रमुख, मराठी विभाग, सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड, ता. कागल, जि. कोल्हापूर

सामाजिक चळवळीची सुरुवात होण्याअगोदर भारतातील समाजजीवन अतिशय पीडादायी होते. एकतर ब्रिटीशांची सत्ता व शोषण चालू होते. ख्रिश्चन धर्मीयांनी आपल्या धर्मतत्वाचा प्रभावी प्रचार करण्यास सुरुवात केली होती. सामान्य माणसाला जीवन जगणे अशक्य झाले होते. धर्ममार्तन्डांच्या आणि दलालाच्या वर्तनाला सामान्य माणसू बळी पडत होता. अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडाचे स्तोम माजले होते. एक प्रकारे धार्मिक विडंबण निर्माण झाले होते. अज्ञान, दारिद्र्य, निरक्षरता, विषमता, जातीयता, धर्मवाद, पांथीक भेद, स्त्री-पुरुष असमानता, अस्पृश्य व स्त्रीयांना शिक्षणास बंदी या सारख्या समस्यांच्या विळख्यात भारतीय समाज जीवन सापडले होते. तसेच बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह बंदी, सती प्रथा, दुर्बलाची पीळवणूक, हुंडाप्रथा, गुलामी पध्दती वगैरे सामाजिक समस्या निर्माण झालेल्या होत्या. यामुळे समाजाच्या विकासाला तर खीळ निर्माण झालीच होती. ही स्थिती बदलण्याचा विचार समाजातील काही व्यक्तींनी सामाजिक चळवळी उभारून केला. अर्थात हे सर्व करतांना विरोध, रोष पत्करावा लागला, त्रास सहन करावा लागला.

भारतीय समाजातून अस्पृश्यता व इतर समस्यांचे उच्चाटन व्हावे म्हणून एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या अर्ध शतकात काही सुशिक्षित व्यक्तींनी सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीला सुरुवात केली. दस-या अर्ध शतकात या सामाजिक चळवळीने क्रांती केली. यासाठी पाश्चिमात्य विचारसरणी, इंग्रजी शिक्षण, ब्रिटीश सत्तेची प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष मदत यामुळे भारतीय चळवळीला गती प्राप्त झाली. या सामाजिक चळवळीचे प्रणेते राजाराममोहन रॉय यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना करून कार्य करण्यास सुरुवात केली. याबरोबरच अनेक नामवंत सुधारक व चळवळीचे नेते म्हणून महात्मा ज्योतिबा फुले, न्यायमूर्ती रानडे, स्वामी दयानंद सरस्वती, डॉ. भांडारकर, डॉ. के. कर्वे, विठ्ठल रामजी शिंदे, गोपाळ गणेश आगरकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू यासारख्या अनेक विभूतींचे योगदान अत्यंत मोलाचे ठरते. या प्रत्येक सुधारकाच्या प्रेरणा, प्रयत्न आणि मार्ग निराळे असतील पण ध्येय मात्र समान होते.

सामाजिक चळवळीचे प्रणेते राजा राममोहन रॉय यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना करून धार्मिक सुधारणा, सती प्रथाबंदी, बालविवाह बंदी, यासारख्या अनेक अनिष्ट प्रथा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांना आर्यसमाजाची स्थापना करून कर्मकांड, कडक आचारसंहिता, धर्मशुध्दी, धर्मान्तराला विरोध, अस्पृश्यता निवारण, स्त्रीशिक्षण, शेतक-यांचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. देव व मानव यातील दलालीला विरोध केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित नेतृत्वाची धूरा सांभाळून पीडीत, दुर्लक्षित समाजाला समता, स्वातंत्र्य, न्याय प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला. आतापर्यंत चालविण्यात येणा-या सामाजिक चळवळीचा मुख्य हेतु समाजाची पुनर्रचना करणे, समानतेचे तत्व व न्यायाची संकल्पना तयार करून लढा देणे होता. यातूनच समाजात वैचारिक जागृती झालेली दिसून येते. भारतीय समाजात दोन प्रकारची गुलामगिरी ही एकीकडे ब्रिटीशांची राजकीय सत्तेची गुलामगिरी तर दुसरीकडे स्वकीयांची सामाजिक गुलामगिरी होय. यात सामान्य दुर्बल, पददलित समाज मोठ्या प्रमाणात बळी पडत होता. म्हणून सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून समाजात समता, न्याय, बंधूभाव, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही यासारख्या मानवी मूल्यांची रूजवणूक केली जावू लागली. पारंपारिक सनातनी विचारसरणीच्या विरोधात लढा देवून आधुनिक पुरोगामी विचारसरणीचा प्रसार व प्रचार केला. या सर्व सामाजिक चळवळी एक प्रकारे वैचारिक क्रांतीचे पर्व समजल्या गेल्या. या मागचा मुख्य उद्देश मानवतेच्या मुल्याची रूजवणूक करणे आणि समाज जीवनातील अनिष्ट बाबींना आळा घालून योग्य दिशा देणे होय.

याबरोबरच नवीन वैज्ञानिक मुल्ये, आधुनिक शिक्षण, औद्योगिकरण, नागरीकरण, पाश्चिमात्तीकरण यासारख्या अनेक प्रक्रिया व दळणवळणाची साधने आणि सोयी यामुळे आज सामाजिक चळवळींना ब-याच प्रमाणात यश मिळाले. मात्र आज दुदैवाने असे म्हणावे लागते की, सामाजिक चळवळींना आज अपेक्षित गती राहिली नाही. ब-याच चळवळी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आज फक्त नाममात्र राहिलेल्या आहेत. भारताच्या इतिहासात एकोणिसावे शतक महत्वाचे आहे. पाश्चात्य संस्कृतीची ओळख, नव्या जीवन जाणिवांचा आरंभ, परंपरेचा आंधळेपणाने नवीन विचार मांडले जाऊ लागले. भारतातील राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन बदलत गेले. वर्तमानपत्रे सुरू झाली. स्त्री शिक्षणाला सुरुवात झाली. शिक्षित झालेल्या स्त्रिया स्वतःबद्दल, समाजाबद्दल, चालीरितीबद्दल, रूढीपरंपराबद्दल बोलू, लिहू लागल्या. या काळात सुरू असणा-या समाजसुधारणेच्या चळवळींचा परिणाम मराठी साहित्यावरही झालेला आढळतो. वैचारिक गद्य लेखनाची सुरुवात याच काळात झाली.

एकोणिसाव्या शतकातील ज्या स्त्रियांनी वैचारिक लेखन केले आहे त्यामध्ये श्रीमती फेरार, सावित्रीबाई फुले, मुक्ताबाई, ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई ही नावे ठळकपणे पुढे येतात.

प्रस्तुत शोध निबंधात या निवडक स्त्रियांच्या वैचारिक लेखनाचा आढावा घेतला आहे.

१. ताराबाई शिंदे :-

‘स्त्री-पुरुष तुलना’ हे पुस्तक ताराबाई शिंदे यांनी सन १८८२ मध्ये लिहिले आहे. पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर ‘स्त्री-पुरुष तुलना’ अथवा स्त्रिया व पुरुष यांत साहसी कोण? हे स्पष्ट करून दाखविण्याकरिता हा निबंध ताराबाई शिंदे यांनी रचिला असल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. ज्या काळात चूल आणि मूल हेच स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र मानले जात होते. जगात कुठेच स्त्रीवादी विचारांचा उदय झाला नव्हता अशा काळात ताराबाई शिंदे यांनी परखड शब्दांत स्त्री-पुरुष नात्यासंबंधी व स्त्रियांच्या शोषणासंबंधी अत्यंत मूलगामी प्रश्न उपस्थित केले आहेत.

ताराबाईंच्या लेखनाला एक तात्कालिक कारण घडले. त्यावेळी देशभर गाजत असलेला ‘विजयालक्ष्मी खटला’ हेच ते कारण होय. भ्रूणहत्या केल्याबद्दल विजयालक्ष्मीस जन्मठेपेची शिक्षा झाली होती. या खटल्याची बातमी, अग्रलेख, अनुकूल, प्रतिकूल मतप्रतिपादन व चर्चा त्यावेळच्या प्रत्येक वृत्तपत्रांत सुरू होती. या बातम्या वाचून, ऐकून ताराबाई अस्वस्थ झाल्या. परिणामतः अत्यंत प्रक्षोभक शब्दांत त्यांनी स्त्रियांची कैफियत मांडली व पुरुष वर्ग स्त्री जातीचे सर्वतोपरी कसे शोषण करतो ते विस्तारपूर्वक मांडले.

‘रोज पुरुषांचे साहस, धाडस व दगाबाजीची नित्य नवी उदाहरणे दिसून येत असतानाही तिकडे कोणीच लक्ष न देता, स्त्रियांवरच सर्व दोषांची गोणी लादतात हे पाहून स्त्री जात्यभिमानाने माझे मन अगदी खळबळून, तळतळून गेले. त्यामुळे मला निर्भिड होऊन असेच खडखडीत लिहिण्यावाचून राहवेना. तुम्ही एकसारखे सगळेच दगाबाज व कपटी आहात. तेव्हा तुम्ही एकमेकांचे झाकून नेता ते उघडे करून दाखविण्याला याच्याहीपेक्षा कडक जर दुसरी भाषा असती तर ती देखील मी वाकडी-तिकडी लिहिलीच असती.’ अशा शब्दांत आपल्या लेखनाचे प्रयोजन त्यांनी स्पष्टपणे मांडले आहे. ताराबाईंनी एकूणच स्त्री जातीचा विचार केला आहे. अमूकच जात किंवा ‘कूळ’ त्यांना अभिप्रेत नाही. स्त्री म्हणून प्रत्येक जातीतील स्त्रीला अन्याय सहन करावा लागतो याचे त्यांना भान आहे. सर्व देशभगिनींचा अभिमान धरून त्या लेखनाला प्रवृत्त झाल्या आहेत हे महत्वाचे आहे.

पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत ‘स्त्री’ चे शोषण होते, हे मत ताराबाई मांडतात. आज ख-या अर्थाने कोणी वागत नाही. मात्र पुरुषांचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी मात्र कायम धर्म पुढे येतो. धर्मतत्व म्हणून जे सांगितले जाते ते कसे एकांगी आणि पक्षपाती आहे हेही त्यांनी स्पष्ट केले आहे. मुळातच ज्या पुरुषांनी परकीय रीतिरिवाज, परदेशातून आणलेली उपभोगाची साधने, परकीय शिक्षण, परकीय व्यवसाय व संधी मिळेल तेव्हा परदेश प्रवास केला. त्यांना आता स्वतःच्या धार्मिक परंपरेबद्दल बोलण्याचा अधिकारच काय? असा प्रश्न त्या विचारतात. स्त्री धर्माची पारंपारिक कल्पना आणि आजची स्त्री अशी तुलनाही त्या करतात. ‘जर बायकोला नवरा देव तर नव-याची वागणूक देखील देवाप्रमाणे पाहिजे’ असे ताराबाई म्हणतात. शास्त्रकर्त्यांनी वंदनीय मानलेल्या ‘पतिव्रता’ पंचकन्यांची ही त्यांनी चिकित्सा केली आहे आणि पूर्वीच्या काळी पुनर्विवाहाची पध्दत होती हे सप्रमाण दाखवून दिले आहे. जीवनातील प्रत्येक अंगाची रचना पुरुषी दृष्टीनेच झाली आहे. त्यामुळे स्त्रीवर अन्याय होतो हे त्यांनी ठामपणे मांडले आहे. समाज, संस्कृती, धर्म इतकेच काय भाषा सुध्दा पुरुषी दृष्टीनेच वापरली जाते हे सांगताना त्यांनी पुराण ग्रंथातील उदाहरणे दिली आहेत.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्त्री-पुरुष नात्यातील असमतोल ताराबाईंनी स्पष्टपणे मांडला आहे. त्यावेळी रूढ असणा-या स्त्री प्रतिमांचा समाचारही ताराबाईंनी घेतला आहे. ताराबाईंनी तत्कालीन ललित वाङ्मयही वाचले आहे. स्त्रीवाद, स्त्रीवादी समीक्षा असे शब्दप्रयोग देखील नव्हते त्या काळात ताराबाईंनी मराठी साहित्यातील पुरुषांनी केलेल्या स्त्री चित्रणाचा चिकित्सक परामर्श घेतला आहे. वाङ्मयातून केलेल्या स्त्री चित्रणाबाबत असमाधान व्यक्त केले आहे. 'स्त्रीला वेगळा न्याय व पुरुषांना वेगळा न्याय का?' असा प्रश्न त्यांच्या मनात निर्माण होतो. एक बायको मेली की दुसरे लग्न करण्यास परवानगी. पण विधवांना पुनर्विवाहाची परवानगी नाही. बायकोने सती जावे पण नव-याने लगेच दुसरे लग्न करून नांदावे. स्त्रीला व्यभिचारातून अपत्य झाले तर तिला शिक्षा. पण व्यभिचार करणा-या पुरुषाच्या माथी कलंक नाही. असे स्त्रीचे अधिकार व पुरुषाचे अधिकार यात भेद करणारी जी मूल्यव्यवस्था आहे, तिलाच ताराबाईंनी आव्हान दिले आहे.

ताराबाईंचा प्रश्न हाच आहे की, ख-या अर्थाने कुटिल आणि पापी कोण? स्त्री की पुरुष? या मुद्याचे विवरण करताना ताराबाईंनी तत्कालीन समाजजीवन, धर्म, अभिजात साहित्य, धार्मिक ग्रंथ, ललित वाङ्मय, सा-यांचा धांडोळ घेतला आहे. आपले विचार सुसंगतपणे मांडण्याचे कौशल्य त्यांच्याजवळ आहे. वास्तविक १८८२ मध्ये 'स्त्री-पुरुष तुलना' या नावाचे पुस्तक लिहिणे हेच क्रांतिकारक आहे.

२. श्रीमती फेरार :-

श्रीमती फेरार या नाशिक येथील मिशनरी रेव्हारंड सी.पी. फेरार यांच्या पत्नी. 'कुटुंबप्रवर्तन नीती' हा अकरा प्रकरणांचा आणि छप्पन पृष्ठांचा ग्रंथ त्यांनी इ.स. १८३५ मध्ये लिहिला. मराठीतील स्त्रीलिखित पहिला ग्रंथ म्हणून हा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. मुलगा आणि मुलगी यांच्या संगोपनात केले जाणारे भेदाभेद, मुलीला शिक्षण न देण्याची रूढी, सनातन समजुती व धार्मिक बंधने यामुळे स्त्रीवर घडत राहणारा अन्याय आणि स्त्रीपुरुषांत पक्षपात करणारी मनोवृत्ती यांची दखल घेऊन अशी पक्षपाती वृत्ती योग्य नसल्याची जाणीव त्यांनी करून दिली आहे.

मुलीला शिकवू नये याविषयी ह्या देशात मोठा हटवाद चालला आहे. त्या हटवादास आधार काय हे कळत नाही. मुलींनी लिहायला, वाचायला शिकू नये असे कोणत्या तरी शास्त्रांत सापडले काय? लोक बोलतात की, बायकांना शिकायची गरज नाही. पण जिच्या स्वाधीन लहानपणी मुले असतात, जिच्यापासून त्याला ब-यावाईट गुणांची तालीम प्रथम मिळते, तिला शिकून शहाणी व्हायची गरज नाही काय? मुलाला प्रथम शिकवणारी जी ती अज्ञानी राहून मुलाला कसे सज्जान करील? कोणी म्हणतात की, बायको शिकली तर नव-याचा बोज राखणार नाही. पण ती शिकली तर नव-याला अधिक मानून राहिल असे खचित समजावे. अशाप्रकारे बायकांना ऋजू शब्दांत आवाहन करून त्यांच्या ठिकाणचा विवेक जागा करणारी परिणामकारक भाषा येथे वापरलेली दिसते.

ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार हा हेतू असला तरी तत्कालीन हिंदू घरातील रीतीभातींचा सूक्ष्म अभ्यास जाणवतो. कुटुंबातील व्यक्तींनी परस्परांशी गुण्यागोविंदाने कसे वागावे या बाबत मार्गदर्शन केले आहे. फेरार बाईंची भाषा घरगुती वळणाची आहे. 'राग खाई आपणास, संतोष खाई दुस-यास' अशा म्हणी सहजगत्या वापरल्या आहेत. परक्या देशातून, परक्या संस्कृतीतून येऊन परकी भाषा आत्मसात करून त्यामध्ये लेखन करणे ही घटनाच स्तुत्य आहे. श्रीमती फेरार यांनी शास्त्रातील सुबोध पदे (१८३५), बाळबोध गोष्टी (१८३८), यात्रेकरुंचा वृतांत (१८३८) इत्यादी पुस्तकेही लिहिली आहेत.

३. सावित्रीबाई फुले यांची भाषणे व पत्रे :-

'मातुश्री सावित्रीबाईंची भाषणे' या पुस्तिकेत उद्योग, विद्यादान, सदाचरण, व्यसने, कर्ज या विषयावरील सावित्रीबाईंची भाषणे संपादित केली आहेत. सर्व सामान्यांच्या जिद्दाळयाच्या विषयावर त्यांना समजेल, पटेल अशा उदाहरणातून सावित्रीबाईंनी हे विचार मांडले आहेत. 'उद्योग' या भाषणाज 'दिवसभर न थकता उद्योग करणे हा मनुष्यधर्म आहे. 'देव-दैव पूर्वसंचित, पाप-पुण्य, प्रारब्धशरणाता' या काल्पनिक विश्वातून माणसाने बाहेर पडावे, उद्योगी बनावे' असे आवाहन त्यांनी केले आहे. 'विद्यादान' या भाषणात विद्यादानाची महती सांगितली आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सावित्रीबाईंनी जोतीरावांना लिहिलेली तीन पत्रे उपलब्ध आहेत. या पत्रातून समाजसुधारणेची तळमळ दिसून येते. शिक्षणाच्या कार्यावरील निष्ठा दिसून येते. दुष्काळी परिस्थितीचे चित्रमय वर्णन एका पत्रातून केले आहे. सावित्रीबाई कृतीशील कार्यकर्त्या आहेत याची साक्ष या पत्रातून पटते. विचारातील तर्कशुद्धता आणि स्पष्टता त्यांच्या लेखनात आढळते. शिक्षणाचा अखंड ध्यास आपल्या समाजबांधवांच्या उधाराची तळमळही जाणवते.

४. मुक्ताबाई :-

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शाळेतील एक मांग विद्यार्थिनी मुक्ताबाई हिने अवघ्या चौदाव्या वर्षी 'मांग महाराच्या दुःखाविषयी निबंध' या नावाचा लिहिला. तो पुढे १५ फेब्रुवारी १८५५ आणि १ मार्च १८५५ या 'ज्ञानोदया' च्या दोन अंकात छापून आला. या निबंधात मुक्ताबाईने स्वजातीच्या दुःखाची कैफियत निर्भयपणे मांडली आहे.

“लाडू खाऊ ब्राम्हण लोक असे म्हणतात की वेद तर आमचीच सत्त आहे. आम्हीच त्याचे अवलोकन करावे. तर यावरून उघड दिसते की, आम्हांस धर्मपुस्तक नाही. जर वेद ब्राम्हणांसाठी आहेत तर वेदाप्रमाणे वर्तणूक करणे ब्राम्हणांचा धर्म होय. जर आम्हांस धर्मासंबंधी पुस्तक पाहण्याची मोकळीक नाही तर आम्ही धर्मरहित आहोत असे साफ दिसते की नाही बरे?”

वेद जर ब्राम्हणांसाठी आहेत तर आम्ही धर्मरहित आहोत का? असा प्रश्न मुक्ताबाई उपस्थित करते? बाजीराव पेशव्यांच्या काळात मांगमहारादी लोकांना भयानक शिक्षा दिल्या जात. इंग्रजी राजवटीमुळे हा कुरपणा बंद झाला याचाही उल्लेख त्यांनी केला आहे. आपल्या बांधवांनी शिक्षण घ्यावे, स्वतःची प्रगती करून घ्यावी अशी अपेक्षा निबंधाच्या शेवटी व्यक्त केली आहे. दलितांवर होणा-या अन्यायाचे चित्रण मुक्ताबाईंनी अतिशय धीटपणाने केले आहे.

५. पंडिता रमाबाई :-

पंडिता रमाबाई स्त्री धर्मनीती हे पुस्तक जून १८८२ मध्ये प्रसिध्द झाले. 'स्त्रियांच्या विशेषतः पतिता, परित्यक्ता व विधवांच्या सर्वांगिन उध्वारासाठी पंडिता रमाबाईंनी जन्मभर कार्य केले. संस्कृत व मराठी या भाषांप्रमाणेच कन्नड, गुजराती, बंगाली, हिंदी व इंग्रजी एवढेच नव्हे तर तुळू व हिब्रू या भाषाही रमाबाईंना अवगत होत्या. 'पंडिता' या नावाने ओळखल्या जाणा-या त्या महाराष्ट्रातील आणि बहुधा देशातीलही पहिल्याच महिला होत.

'स्त्रीधर्मनीती' हे पुस्तक रमाबाईंनी स्त्रियांना उद्देशून लिहिले आहे. रमाबाईंनी भाषा अतिशय आर्जवी, मृदू आहे त्या स्त्रियांना सर्व परंपरागत भूमिका जगून स्वकर्तव्ये रीतीने पार पाडून, उन्नती करून घ्यायला सांगतात. 'ईश्वराने तुम्हांस नुसती स्वयंपाकादी कामे करण्यास जन्मास घातले नाही. तुम्ही येथे विचार करून पाहिले तर अगणित कामे आहेत.' त्यांचा भर स्त्रीने स्वावलंबी, कामसू होण्यावर होता. आळस झटकून संसारातील सर्व कामे झटपट शिक्षणाच्या मदतीने अधिकाधिक नेटके जीवन जगण्यावर होता.

पंडिता रमाबाईंचे व्यक्तिगत आचरण क्रांतिकारक स्वरूपाचे असले म्हणजे पारंपारिक संकेताविरुध्द अध्ययन करणे, ठिकठिकाणी प्रवचन देणे, स्वतःच्या मनाजोगा पती स्वतः निवडणे, कोणत्याही दडपणाची वा हलकल्लोळाची भीती न बाळगता धर्मातर करणे इत्यादी. तरी त्यांचे स्त्रीविषयक विचार मात्र पारंपारिकतेची कक्षा ओलांडून पुढे जात नाहीत.

या काळात इतर स्त्रियांनी जे लेखन केले आहे ते 'स्त्रियांचा स्वर्ग', 'संसारातील गोष्टी', 'विणकामाचे पुस्तक', विविध देशीय स्त्रीवर्णन अशा स्वरूपाचे आहे. वर्तमानपत्रांमधून पत्रे लिहून स्त्रियांनी आपले मनोगत व्यक्त केलेले दिसते. 'एक भगिनी', 'माता' अशा टोपणनांवाने हे लेखन प्रसिध्द केले आहे.

एकोणिसाव्या शतकात आधुनिक मराठी वैचारिक गद्य लेखनाला सुरुवात झाली. स्त्रीवादी विचारांचा मूळकंद म्हणून ओळखले जाणारे ताराबाई शिंदे यांचे स्त्रीपुरुष तुलना हे पुस्तक याच काळात निर्माण झाले. मुक्ताबाईने मांगमहाराच्या दुःखाविषयी निबंध याच काळात लिहिला तसेच 'कुटुंबप्रवर्तन नीती', 'स्त्रीधर्मनीती', 'सावित्रीबाईंची भाषणे व पत्रे' हे लेखन उल्लेखनीय आहे.

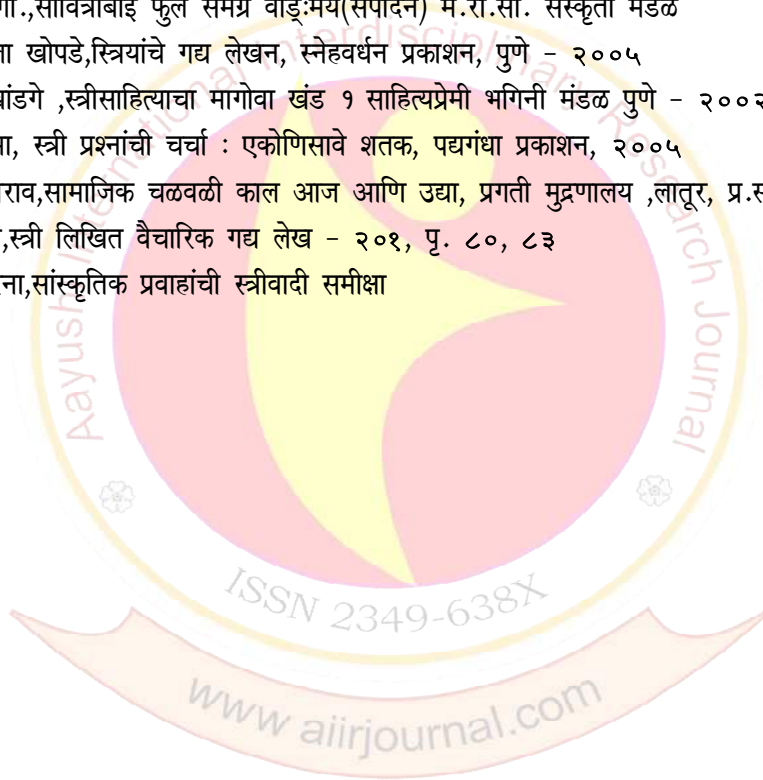
आज जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत चळवळी संपल्या. संघटन नामशेष होऊ लागले. माणूस सुटा झाला. तो ग्राहक झाला, उपभोगवादी झाला. यात स्त्रियांना पारंपारिक प्रतिमेत अडकवण्याची खेळी सुरू झाली. कारण भांडवलशाही

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

यवस्थेला ते सोयीचे आहे. त्यामुळे स्त्रियांची भोगवादी प्रतिमा प्रसारमाध्यमांद्वारे समाजमनावर नव्याने ठसवली जाऊ लागली. नवआधुनिक जगात स्त्रीची भोगप्रतिमा गडद झाली. राजकारणातदेखील काही अपवाद वगळता स्त्रियांचा उपयोग केवळ मोहरा म्हणून होताना दिसतो. सांस्कृतिक राजकारणात स्त्रियांचे प्रचंड अवमूल्यन झाले. स्त्री कमावती झाली पण स्वतंत्र मात्र झाली नाही.

संदर्भ :-

१. खोले विलास (संपादन) 'ताराबाई शिंदे लिखित स्त्री-पुरुष तुलना' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे १९९७, पृ. १८
२. मिसेस फेरार, कुटुंब प्रवर्तननीती, १८३५ पृ. ३०-३२
३. भोळे भा.रा.एकोणिसाव्या शतकातील मराठी गद्य भाग - २ साहित्य अकादमी प्रकाशन २००८ प्रस्तावना
४. माळी मा. गो., सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय (संपादन) म.रा.सा. संस्कृती मंडळ
५. डॉ. मधुबाला खोपडे, स्त्रियांचे गद्य लेखन, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे - २००५
६. डॉ. मंदा खांडगे, स्त्रीसाहित्याचा मागोवा खंड १ साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ पुणे - २००२ इतर (संपादन)
७. रानडे प्रतिमा, स्त्री प्रश्नांची चर्चा : एकोणिसावे शतक, पद्यगंधा प्रकाशन, २००५
८. कुंभार नागोराव, सामाजिक चळवळी काल आज आणि उद्या, प्रगती मुद्रणालय, लातूर, प्र.सा. १९९४ पृ. १४२
९. पोवार छाया, स्त्री लिखित वैचारिक गद्य लेख - २०१, पृ. ८०, ८३
१०. महाजन वंदना, सांस्कृतिक प्रवाहांची स्त्रीवादी समीक्षा

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मराठी वैचारिक साहित्य : एक चिंतन

डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे

यशवंतराव चव्हाण (के.एम.सी.) कॉलेज, कोल्हापूर

मानव हा विचारशील प्राणी आहे. त्यामुळे विचार करणे हा मानवाचा स्वाभाविक गुणधर्म आहे. भावना आणि विचार हे मानवी मनाचे दोन व्यापार आहेत. ललित वाङ्मयामध्ये भावनेला महत्त्व असते. तर ललितेतर वाङ्मयात विचारांना महत्त्व असते. ललितेतर वाङ्मयात वैचारिक वाङ्मय याचा समावेश होतो. एकूणच विचार हा अनुभवाचा घटक असल्यामुळे ललित वाङ्मयातदेखील विचार महत्त्वाचा असतो.

‘शब्द आणि अर्थ यांचे एकत्रित असणे म्हणजे साहित्य’ अशी ढोबळमानाने साहित्याची व्याख्या आपण करतो. यावरून आपल्याला वैचारिक साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करता येते. वैचारिक साहित्यात विकारांऐवजी विचाराला प्राधान्य असते. आपली स्वतःची मते मांडून त्याआधारे इतरांच्यात मतपरिवर्तन घडवून आणणे हा वैचारिक साहित्याचा हेतू असतो. त्याला एक तार्किकता असणे महत्त्वाचे असते. मुद्यांचे समर्थन किंवा खंडन करण्यासाठी विचारांना आवाहन करणारे, तटस्थपणे विचार मांडणे यामधूनच वैचारिक साहित्याची निर्मिती होते. आपली विचारसरणी इतरांना पटवून देऊन त्यांचे मतपरिवर्तन करणे व आपल्या मताशी अनुकूल करून घेणे ही वैचारिक साहित्याची प्रेरणा असते.

ब्रिटिशांच्या राजवटीत कळत-नकळतपणे काही चांगल्या गोष्टी घडत गेल्या. त्यापैकी एक म्हणजे मुद्रणकला होय. मुद्रणकलेमुळे अनेक वेगवेगळी वृत्तपत्रे चालू झाली. या वृत्तपत्रांमधून विचारांचा प्रचार आणि प्रसार सुरू झाला. मराठी वैचारिक गद्य आणि निबंध वृत्तपत्रांमधून प्रकाशित होऊ लागले. तेव्हा एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून ते आजपर्यंत मराठीतील वैचारिक साहित्याचा प्रवाह अखंडीतपणे चालू आहे. तसाच तो विस्तृत आणि विकसित होत राहिला. वैचारिक साहित्य हे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, धार्मिक, वैज्ञानिक, पर्यावरण-तंत्रज्ञानाविषयी जाणवा व समस्या घेऊन वाटचाल करत आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील अनेक समाजसुधारक, विचारवंत सामाजिक, राजकीय चळवळीशी संबंधित होते. प्रबोधनात्मक साहित्याच्या माध्यमातून सामाजिक जाणवा आणि ध्येयदृष्टीतून स्वतःचा असा एक भक्कम ताठ कणा वैचारिक साहित्याला मिळाला. या काळात म. फुले, आगरकर, टिळक, विठ्ठल रामजी शिंदे, शि. म. परांजपे, राजर्षी शाहू महाज, न्या. रानडे, चिपळूणकर, डॉ. आंबेडकर या सर्व विचारवंत मंडळींनी निबंध लेखनाबरोबरच सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक आंदोलने केली.

म. फुले यांनी आपल्या वैचारिक लेखनातून रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, देवभोळेपणा, जातीयता, वर्णव्यवस्था यावर कडाडून टीका, विरोध करून समाजामध्ये समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव निर्माण करून समाजात सुत्री व निरामय वातावरण निर्माण करणे हे म. फुले यांचे मुख्य उद्दिष्ट होते. म. फुले यांनी ‘गुलामगिरी’, ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’, ‘शेतकऱ्यांचा असूड’ या वैचारिक ग्रंथातून समाजजागृती घडवून आणली. ज्ञानाची आणि विद्येची महती सांगताना म. फुले म्हणतात, “विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतिविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शुद्र खचले, - इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.” ज्ञानाशिवाय समाजपरिवर्तन होणे शक्य नाही हे म. फुले यांच्या विचारांतून स्पष्ट होते. स्त्री-शिक्षण आणि स्त्री उद्धार यासाठी म. फुले यांनी अहोरात्र प्रयत्न केले. तर समाजातील अज्ञान, दारिद्र्य आणि अंधश्रद्धा नष्ट करून समाजात समता प्रस्थापित करण्याचे महत्त्वाचे कार्य वि. रा. शिंदे यांनी केले. तसेच मानवी जीवन सुंदर आणि सुरक्षित करावयाचे असेल तर त्यास ज्ञान विज्ञानाचा पाया बळकट पाहिजे असा सर्वश्रेष्ठ विचार गुरूजींचा होता. साने गुरूजींनी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

माणुसकी, अहिंसा, समता या तत्त्वांचा पुरस्कार केला. मानवतावाद, विज्ञानवाद, सदाचरण, समता ही बुद्धांनी सांगितलेली तत्त्वे साने गुरूजींच्या लेखनात दिसून येतात.

आधुनिक काळात जीवनाचे संदर्भ बदलले. शिक्षण आणि राजकारण यांचे सार्वत्रिकीकरण झाले. अनेक वेगवेगळे पक्ष, संघटना, संस्था, संप्रदाय, चळवळी उभ्या राहिल्या. वेगवेगळ्या समाजगटातील माणसांनी एकत्रित येऊन चळवळी उभ्या केल्या. अनेक शतकांपासूनचा जो वंचित समाज होता त्यांनी आपले न्याय आणि हक्क मिळविण्याच्या हेतूने स्वतःची अशी एक चळवळ उभी केली. यामध्ये दलित चळवळ, ग्रामीण, स्त्रीवादी चळवळ, आदिवासी कामगार चळवळ, मुस्लिम सत्यशोधक समाज, भटके-विमुक्तांची चळवळ यासारख्या चळवळी उभ्या राहिल्या. या चळवळींना वैचारिक बळ आणि अधिष्ठान स्वत्वाची जाणीव करून देण्याच्या अनुषंगाने अनेक विचारवंत लिहिते झाले. “क्रियेसाठी भावनेची गरज असते. वैचारिक साहित्यात भावनेची दखल काही प्रमाणात का होईना घेतली जाते.”^१ रा. ग. जाधव, गंगाधर पानतावणे, यशवंत मनोहर, नामदेव ढसाळ, भाऊ लोखंड, नागनाथ कोत्तापळे, आनंद यादव, विद्या बाळ इ. अशी अनेक लेखक मंडळी चळवळीमधून पुढे आलेली दिसून येतात.

रावसाहेब कसबे, य. दि. फडके, भा. ल. भोळे, वसंत पळशीकर, मा. प. गुंडकर, अशोक चौसाळकर, गोपाळ गुरू, गोविंद पानसरे या विचारवंतांनी धर्म-जात निरपेक्षता समोर ठेवून समाजभान प्रकट करण्याच्या हेतूने ठोस आणि स्पष्टपणे आपले विचार लेखणीद्वारा मांडले. तर डॉ. आ. ह. साळुंखेंचा ‘बळीवंश’, शरद पाटलांचे अब्राह्मणी सौंदर्यशास्त्र, हरी नरकेंचे म. फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या संदर्भातील वैचारिक संशोधन महत्त्वाचे ठरते. वास्तविक पाहता ‘स्वातंत्र्यानंतर निबंध लेखनाला अधिक अनुकूल काळ आला आहे. पुन्हा एकदा नवविचारांचे लोण समाजाच्या खालच्या थरापर्यंत पोहोचविण्याची जरूरी निर्माण झाली आहे.’^२ सामाजिक प्रबोधन नवसमाजनिर्मिती करण्याच्या दृष्टिकोनातून या विचारवंतांनी आपले समाजवादी विचार मांडले.

‘नवभारत’, ‘अस्मितादर्श’, ‘समाजप्रबोधन पत्रिका’, ‘मागोवा’, ‘परिवर्तनाचा वाटसरू’, ‘विचारशलाका’ ‘आजचा सुधारक’, ‘साधना’ अशी अन्य काही नियतकालिके विचार साहित्य प्रसिद्ध करण्याचे काम करत आहेत.

स्त्री प्रश्नांच्या संदर्भातील लेखन मौलिक स्वरूपाचे दिसून येते. प्रतिमा परदेशी, मंगला आठल्येकर, नलिनी पंडित, प्रतिभा रानडे, विद्युलता भावगत इ. अशा अनेक स्त्रीवादी विचारवंत आपल्या लेखनातून स्त्री जागृती करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात.

एकूणच वेगवेगळ्या स्तरातून प्रश्न आणि समस्यांच्या विचारावंतांकडून वेध घेण्याचा प्रयत्न चालू आहे. वैचारिक लेखन करारा हा तटस्थपणे आपले विचार प्रकट करतो. वैचारिक लेखन आजही होत असल्याचे दिसून येते, फक्त त्याची दखल घेणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

- १) कीर धनंजय (संपा.) - ‘महात्मा फुले समग्र वाङ्मय’, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, सहावी आवृत्ती नोव्हें. २००४, पृ. २६३.
- २) यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ - ‘प्रबोधनपर वैचारिक वाङ्मय’, पृ. २.
- ३) स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याचा मागोवा - प्रदक्षिणा खंड दुसरा, पृ. १९३.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता

प्रा. सौ. नूतन विभूते

श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय कोल्हापूर

प्रास्ताविक :-

या निबंधामध्ये महात्मा जोतीराव फुले यांच्या वैचारिक साहित्याची आजच्या संदर्भातील प्रस्तुतता समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या संदर्भातील मांडणी करित असताना निबंधाची मांडणी प्रामुख्याने तीन भागात केली आहे. १) वैचारिक साहित्याचे मूलधार, २) महात्मा जोतीराव फुले यांच्या निवडक वैचारिक साहित्याचा आढावा, आणि ३) महात्मा जोतीराव फुले यांच्या वैचारिक साहित्याची आजच्या संदर्भातील प्रस्तुतता.

१) वैचारिक साहित्याचे मूलाधार :-

वैचारिक साहित्य हे समाजातील अनिष्ट चालीरितींविरुद्ध प्रहार करणारे, समाजसुधारणेचा विचार समाजामध्ये रुजवण्यासाठी व समाजातील सर्व प्रकारची विषमता नाहीशी करण्यावर भर देणारे, त्यासाठी आधुनिक विचारांच्या मांडणीवर लक्ष केंद्रीत करून त्याच्या आधारावर नवसमाज निर्मातीस पोषक वातावरण कसे तयार होऊ शकेल यासाठीच्या दिशा स्पष्ट करणारे असते. महात्मा फुले यांच्या साहित्याचा विचार करता या वैशिष्ट्यांनी त्यांचे साहित्य परिपूर्ण आहे असे म्हणता येईल.

वैचारिक साहित्याचा महत्वाचा विशेष म्हणजे ते भावनांपेक्षा वास्तवाधारित असते. वास्तवाचे आकलन वाचकांना व्हावे यासाठी साहित्याची मांडणी तर्कशुद्ध पध्दतीने केली जाते. हे साहित्य विकारांऐवजी विचारांना प्राधान्य देते. ते स्वमत प्रतिपादनाइतकेच परमत परिवर्तनाला महत्त्व देते. ती वैचारिक साहित्याची प्रेरणा असते. वैचारिक साहित्यिक आपल्या मतांची मांडणी करित असताना त्याच्या समर्थनार्थ अनेक आधार सादर करून आपल्या मतांची यथार्थता स्पष्ट करण्यासाठी प्रयत्नशील असतो. वैचारिक साहित्याची भाषा विश्लेषक स्वरूपाची आणि स्पष्ट अर्थ विषद करणारी असते. हयामध्ये संदिग्धता नसते. विचारांच्या समर्थनार्थ किंवा खंडन मंडन करण्यासाठी लिहिलेल्या साहित्यामध्ये आवेश व्यक्त होतो. वैचारिक साहित्याच्या वाचनाने विचार मंथनाला गती मिळते.^१

२) महात्मा जोतीराव फुले यांचे वैचारिक साहित्य :-

वर विषद केलेल्या वैचारिक साहित्याच्या वैशिष्ट्यांमध्ये महात्मा जोतीराव फुले यांच्या साहित्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी प्रथमतः महात्मा फुले यांच्या साहित्याच्या मध्यवर्ती संकल्पना लक्षात घेणे उपयुक्त ठरेल. त्या दृष्टीने येथे महात्मा फुले यांच्या निवडक साहित्याचा अत्यंत थोडक्यात आढावा घेतला आहे. चर्चासत्राच्या विषयाच्या संदर्भात विचार करता यावा यासाठी महात्मा जोतीराव फुले यांच्या वैचारिक साहित्यांपैकी १) ब्राम्हणांचे कसब २) गुलामगिरी ३) शेतक-यांचा असूड ४) सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक आणि ५) अखंडादि काव्यरचना या साहित्य कृतींचा आढावा घेतला आहे.

१) ब्राम्हणांचे कसब : १८६९ ला लिहिलेल्या या छोटाशा पुस्तिकेत शूद्रातिशूद्रांचे होणारे शोषण स्पष्ट करताना आपले दुःख कोणाकडेतरी उघडपणाने व्यक्त करावे म्हणून हे सर्व जोतीराव देवास सांगत आहेत. देवाची विनवणी करताना जोतीराव लिहितात -

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

तू सागर करुणेचा देवा तुजलाचि दुःख सांगावे ह्य
तुजवांचून इतरांते दिनमुख पसरोनि काय मागावे ह्यह्य ^२
हे पुस्तक जोतीरावांनी महाराष्ट्र देशांतील कुणबी, माळी, मांग, महार यांना अर्पण केले आहे. ^३

या पुस्तकाचा उद्देश स्पष्ट करताना सांगितले आहे की, ब्राम्हण आपला कावा सर्व जातींच्या लोकांशी सारखा चालवीत नाहीत. कुणबी, माळी वगैरे शूद्रलोकांत त्यांचे भटपण फार चालते..... अशा लोकांस त्यांच्या बंधनातून सोडवावे ^४ म्हणून आणि इंग्रजांनी त्यांना विद्या शिकवावी यासाठी ते लिहिले आहे.

जोतीरावांनी हिंदुस्थानात ब्राम्हण सत्ताधारी होण्यापूर्वी आणि सत्ताधारी झाल्यानंतरची परिस्थिती, ^५ ब्राम्हण जोशी-शूद्राच्या घरी मूल जन्मले म्हणजे येऊन पैसा कसा उपटतो, ^६ शूद्राच्या लग्नात शूद्रास कसा बुचाडतो, ^७ शूद्राच्या घरात ऋतुशांतीच्या वेळी अनुष्ठान वगैरे करून तूपपोळ्यांची चंगळ कशी उडवितो व दक्षिणा कशी घेऊन जातो, ^८ शूद्राने घर बांधले म्हणजे घरभरणीच्या वेळी आपण ताजा स्वयंपाक खाऊन उरलेला शिळा पाक घरगडयास ठेवून कसा जातो, ^९ शूद्राच्या घरी पोथी वाचायाचे निमित्ताने शिरून त्याच्या संसार खटल्यात हात घालून त्यास कसा बुडवितो, ^{१०} शूद्राच्या अंतकाळी ब्राम्हण वैद्य भटजी व कारटा बनून त्याच्या बायकोस क्रूरपणे कसा नाडितो, ^{११} शूद्रास प्रतिवर्षी भाद्रपदमासी पक्षांत व वर्षातील साधारण सणावारांत व सूर्यचंद्राच्या ग्रहणकाळी कशा भूलथापा देऊन बुडवितो, ^{१२} अतिलोभ तृप्त करून घेण्यासाठीची ठकबाजी ^{१३} इत्यादी बाबत मार्गग्राही वर्णन केले आहे.

२) गुलामगिरी :

जोतीरावांचा हा ग्रंथ १८७३ ला प्रकाशित झाला. या ग्रंथाचा मुख्य उद्देश स्पष्ट करताना जोतीराव सांगतात, “आज शेकडो वर्षे शूद्रादि अतिशुद्र ब्राम्हण लोकांचे राज्य झाल्यापासून सतत दुःखे सोशीत आहेत व नाना प्रकारच्या यातनेत आणि संकटात दिवस काढीत आहेत. तर या गोष्टीकडे त्या सर्वांचे लक्ष्य लागून त्यांनी तिजविषयी नीट विचार करणे व येथून पुढे भटब्राम्हण लोकांचे अन्यायी जूलमापासून आपली सुटका कशी करून घेणे हाच आहे” ^{१४}.

भटब्राम्हणाच्या गुलामगिरीतून शूद्रादी शूद्रांची सुटका व्हावी हा जोतीरावांचा प्रामाणिक हेतू असल्याने त्याविषयीचा मार्ग जोतीरावांनी अर्पणपत्रिकेत दाखवून दिला आहे. गुलामगिरी हा ग्रंथ त्यांनी “युनेटेड स्टेट्स मधील सदाचारी लोकांनी गुलमांस दास्यत्वापासून मुक्त करण्याच्या कामात औदार्य, निरपेक्षता व परोपकार बुद्धी दाखविली यास्तव त्यांच्या स्मरणार्थ” ^{१५} परम प्रीतीने अर्पण केला आहे. “माझे देशबांधव त्यांच्या या स्तुत्य कृत्याचा कित्ता, आपले शूद्रबांधवास ब्राम्हण लोकांच्या दास्यत्वापासून मुक्त करण्याच्या कामात घेतील.” ^{१६} अशी आशा जोतीरावांनी बाळगली आहे.

या ग्रंथात जोतीरावांनी देशातील ब्राम्हण वर्चस्वाचा इतिहास आणि इंग्रजी राजवटीतील अत्याचार या दोहोंचाही समाचार घेतला आहे. स्वातंत्र, समता, न्याय आणि बंधुता ही तत्वे आग्रही पद्धतीने या ग्रंथात मांडली असून त्यांच्या प्रस्थापनेसाठी शूद्रादी शूद्रांच्या शिक्षणाची सोय झाली पाहिजे असा आग्रह धरला आहे. इंग्रजी राजवटीतही इंग्रजांना इथल्या बारिकसारिक गोष्टींची माहिती नसल्याने ब्राम्हण खरे सत्ताधिश राहिले. शूद्रादि शूद्रांची मानसिक गुलामगिरी कायमच राहिलेली आहे यांकडे लक्ष वेधताना जोतीराव लिहितात, “ या देशात इंग्रज सरकार आल्यामुळे शूद्रादि अतिशूद्र, भटाच्या कायिक दास्यत्वातून मुक्त झाले खरे, परंतु आम्हास सांगण्यास मोठे दुःख वाटते की, अद्यापी आमचे दयाळू सरकारचे शूद्रादि अतिशूद्रांस विद्या देण्याविषयी दुर्लक्ष असल्यामुळे ते

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

अज्ञानी राहून भटलोकांचे बनावट ग्रंथांच्या संबंधाने त्यांचे मानसिक दास झालेले आहेत व त्यांस सरकारजवळ दाद मागण्याचे त्राण राहिलेले नाही. भट लोक त्या सर्वांस एकंदर सर्व प्रापंचिक सरकारी कामात किती लुटून खातात, याकडे आमचे सरकारचे मुळीच लक्ष्य पोहचले नाही, तर त्यांनी दयाळू होऊन या गोष्टीकडे नीट रीतीने लक्ष पुरवावे व त्यांस भट लोकांचे मानसिक दास्यत्वातून मुक्त करावे.’^{१७}

३) शेतकऱ्यांचा असूड :

शूद्र शेतकऱ्यांचे बचावाकरिता हे पुस्तक १८८३ ला जोतीरावांनी प्रसिद्ध केले. 'शूद्रशेतकरी हल्ली इतक्या दैनवाण्या स्थितीत येऊन पोहचण्याची धर्म व राज्यसंबंधी कारणे आहेत. त्यापैकी थोड्या बहुतांचे विवेचन करण्याच्या हेतूने 'हा ग्रंथ लिहिला गेला.' शूद्र शेतकरी बनावट व जुलमी धर्माचे योगाने एकंदर सर्व सरकारी खात्यांनी ब्राम्हण कामगारांचे प्राबळ्य असल्याने भटभिक्षूकांकडून व सरकारी युरोपियन कामगार ऐषारामी असल्याचे योगाने, ब्राम्हण कामगारांकडून नाडले जातात. त्यांपासून त्यांस या ग्रंथालोकनाचे योगाने आपला बचाव करता यावा असा हेतू'^{१८} शेतकऱ्यांचा असूड लिहिताना जोतीरावांचे मनी होता. ही अवस्था संपून शेतकरी संपन्नावस्थेत यावयाचा असेल तर त्यास विद्या दिली पाहिजे. कारण विद्याहीनता हे त्यांच्या दुःस्थितीचे महत्वाचे कारण आहे. याचे वर्णन जोतीराव करतात -

“विद्येविना मति गेली, मतीविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली । गतीविना वित्त गेले,

वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।’^{१९}

शेतकऱ्यांचे अज्ञान दूर करण्याबरोबरच शेती सुधारणा करण्याबाबतही जोतीरावांचा निकोप दृष्टीकोन पहावयास मिळतो. 'शेतकऱ्यांचा असूड' हा जोतीरावांचा ग्रंथ अनेक दृष्टींनी अपूर्व आहे. या ग्रंथात त्यांनी शेतकऱ्यांच्या अवनत स्थितीने विदारक चित्र रेखाटून त्या अवनत स्थितीची मूलगामी मिमांसा केली आहे. आणि ती सुधारण्यासाठी सर्वांगीण उपाययोजनाही सुचविली आहे. जमिनीची सुधारणा कशी करावी, धरण, पाटबंधारे कोठे बांधावे, गुरांची उत्तम निपज कशी करावी, जमिनीची धूप थांबविण्यास काय करावे, शांततेच्या काळात शेती सुधारणेच्या विधायक कार्यासाठी सैनिकांचा उपयोग कसा करता येईल, अन्य सुधारलेल्या राष्ट्रात शेती कशी केली जाते, याचे शिक्षण देऊन भारतीय शेतकऱ्यांच्या मुलांना परदेशात पाठवून आणणे कसे आगत्याचे आहे, शेतकीची वार्षिक प्रदर्शने भरवून उत्तम पीक काढणाऱ्या शेतकऱ्यास पारितोषिके देणे कसे उपकारक ठरणार आहे, यासारख्या विधायक सूचनाबरोबरच शेतांतून चोऱ्या झाल्यास पोलिसांना दंड का केला पाहिजे, वाढीदिढी करणाऱ्या सावकार व्यापाऱ्यांवर करडी नजर कशी ठेवली पाहिजे, ब्रिटीश भांडवलदारांचे अवाच्या सवा व्याज का बंद केले पाहिजे, शेतीस आवश्यक असलेल्या पशुधनाच्या रक्षणासाठी गोवधबंदी कशी आवश्यक आहे, शेतकऱ्यांच्या मुलांचा नैतिक अधःपात होऊ नये म्हणून कोणत्या उपाययोजना केल्या पाहिजेत, अशा सारख्या संरक्षक सूचनाही या ग्रंथात अनेक आहेत. या सूचनांतील अनुभवी सुक्ष्मपणा ध्यानात घेतला म्हणजे जातीरावांच्या पारदर्शक दृष्टीचा पूरेपूर प्रत्यय येतो.’^{२०}

४. सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक :

जोतीरावांच्या मृत्यूनंतर म्हणजे १८९१ ला हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. या पुस्तकात जोतीरावांनी सुख, धर्मपुस्तक, निर्माणकर्ता, पूजा, नामस्मरण, नैवेद्य अथवा अन्नदान, अनुष्ठान, स्वर्ग, स्त्री-पुरुष, पाप, पुण्य, जातीभेद, पशुपक्षादि वगैरे आणि मानव प्राणी यांमध्ये भेद, धर्म, निती, तर्क, दैव, आर्य भटब्राम्हणांचे वेद आणि सार्वजनिक सत्याची तुलना, सत्य आकाशातील ग्रह,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

जन्म, कन्या, अथवा पुत्र यांचे नावाचा संस्कार आणि शाळेचा संस्कार, लग्न, दुष्टाचरण, मृत्यू, प्रेताची गती, श्राध्द, अशा विविध विषयावर आपली मते स्पष्टपणे मांडली आहेत. हा सर्व प्रपंच मानवधर्म समजावून सांगण्यासाठी त्यांनी केला आहे. याबाबतची जोतीरावांची भूमिका अशी आहे आपल्या अमर्याद विस्तीर्ण पोकळीमध्ये निर्मिकाने अनंत सूर्यमंडळासह त्यांच्या ग्रहोपग्रहांसमित एकंदर सर्व प्राणीमासांस उत्पन्न केले आहे. त्यापैकी आपण सर्व मानव स्त्री-पुरुषांनी त्याविषयी काय काय करावे आणि आपण सर्व मानव स्त्री पुरुषांनी त्याचे स्मरण मती जागृत ठेवून एकमेकांशी कोणत्या त-हेने आचरण केल्यामुळे त्यास आनंद होणार आहे, यास्तव मी त्याच्या कृपेने एकंदर सर्वमानव व स्त्री पुरुषांच्या हितासाठी हा लहानसा ग्रंथ रचिला आहे. तो सर्वास ग्राह्य होऊन आम्ही सर्वांनी निर्मिकाच्या सत्यमय राज्याचा सारखा उपयोग घेऊ लागावे म्हणून माझी त्यापाशी मागणी आहे.^{२१}

या पुस्तकात जोतीराव सत्यधर्म सांगतात. सत्य धर्म म्हणजे मानवधर्म, मानवतावाद होय ही त्यांची भूमिका आहे. ष्जसे माणसांची तुम्हांशी वर्तावे म्हणून तुमची इच्छा आहे, तसेच तुम्हीही त्यांशी वर्ता हाच खरा धर्म होयण ही त्यांची भूमिका आहे. सार्वजनिक सत्य धर्म अस्तित्वात यावयाचा असेल तर त्यासाठी सत्यवर्तन आवश्यक आहे हे जाणून सत्यवर्तनाचे ३३ नियम जोतीरावांनी सांगितले आहेत.^{२२} त्यावरून जोतीरावांचा सार्वजनिक सत्यधर्म म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून मानवतावाद हाच सत्यधर्म आहे हे स्पष्ट होते.

५) अखंडादि काव्यरचना :

ही जोतीरावांची एक विशेष अशी पद्यरचना आहे. मानवनिर्मित भेदाभेदांना तिलांजली दिली गेली पाहिजे ही या काव्यरचनेची मध्यवर्ती कल्पना आहे. अखंडादी काव्यरचनेत विभाग २ आणि ३ मध्ये सांगितलेल्या गोष्टींचा विचार हा त्यांच्या जीवनाचा स्वायीभाव होता. परंतु भाग १ मध्ये मानवधर्म आणि त्या संबंधातील अटींचा त्यांनी केलेला उहापोह चिंतनशील आहे.^{२३} अखंडादी काव्यरचनेतील काही उदाहरणे पुढे नमुन्यादाखल उद्धृत केली आहेत त्यावरून या काव्यरचनेतील विचार स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

- १) सर्वांचा निर्मिक आहे एक धनी द्य त्याचे भय मनीं धरा सर्व द्यद्य ^{२४}
- २) मानव सारिके निर्मिके निर्मिले द्य कमी नाही केले कोणी एक द्यद्य ^{२५}
- ३) मानवांचे धर्म नसावे अनेक द्यसत्याने वर्तावे ईशांसाठी द्यद्य ^{२६}
- ४) जप अनुष्ठाने स्त्रिया मुले होती द्य दुजां का करिती मुलांसाठी द्यद्य ^{२७}
- ५) स्त्री पुरुषांसाठी शाळा त्या घालाव्या द्य विद्या शिकवाव्या भेद नाही द्यद्य ^{२८}
- ६) स्त्री पुनर्विवाह करण्याची बंदी द्य अन्यायाची धुंदी थांग नाही द्यद्य ^{२९}
- ७) सत्य निर्मिकास शोधल्यावाचून द्य थोतांडे कल्पून ग्रंथ केले द्यद्य ^{३०}
- ८) कल्पनेचे देव कोरिले उदंड द्य रचिले पाखंड हितासाठी द्यद्य ^{३१}
- ९) स्वर्गाची शांतता कल्पून मनांत द्य लिहिली ग्रंथांत तर्क बळे द्यद्य ^{३२}

कोठे आहे स्वर्ग पाहिले ते कोणी द्य भिऊं नका मनीं दावा आम्हा द्यद्य
यावरून अखंडादि काव्यरचना वैश्विक मानवी मूल्यांना प्राधान्यकाम देऊन त्यांच्या आचरणावर भर देताना दिसते.

३) महात्मा जोतीराव फुले यांच्या साहित्याची आजच्या संदर्भात प्रस्तुतता :-

महात्मा फुले यांच्या साहित्याच्या अभ्यासावरून हे साहित्य मानवतावादाचे पुरस्कर्ते असल्याचे स्पष्ट होते. स्वातंत्र, समता, न्याय आणि बंधुभाव या तत्वांचा मूलाधार या साहित्यास प्राप्त झाला आहे. ज्या काळात महात्मा फुले यांनी हे विचार मांडले त्या काळात समाजात

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

चातुर्वर्ण्याच्या कारणाने होणारे भेदाभेद, स्त्री-पुरुष असमानता, स्त्री-शुद्रांची गुलामगिरी, बालविवाह, जातीभेद समाजातील अज्ञान, शेतक-यांची हलाखीची स्थिती, धर्माच्या नावावर पोसणारी स्वार्थी प्रवृत्ती इत्यादींचा प्रभाव होता. त्यातून शुद्रादीशुद्र मुक्त व्हावेत आणि स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुभाव ह्या मूल्यांवर आधारीत नवसमाजनिर्मातीस चालना मिळावी यासाठी समाजविरोधी प्रथांवर प्रहार करण्याचे काम हे साहित्य करते. १९ व्या शतकात महात्मा फुले यांनी मांडलेले विचार २१ व्या शतकात लक्षात घेऊन आजच्या संदर्भात त्याची प्रस्तुतता पाहता हे विचार आजही तेवढेच ताजे, आणि आजच्या जीवन पध्दतीवर प्रहार करण्यास उपयुक्त ठरतात असे म्हणता येऊ शकते.

२० व्या शतकात दोन महायुध्दे झाली. पैकी दुसरे महायुध्द १९४५ ला संपले आणि त्याने संयुक्त राष्ट्रसंघटनेस जन्म दिला. याच संघटनेच्या माध्यमातून १० डिसेंबर १९४८ ला वैश्विक मानवी हक्काच्या जाहीरनामा जागतिक पातळीवर स्वीकारण्यात आला. जोतीरावांनी ज्या मानवतावादाचा पुरस्कार केला होता त्याचे व्यापक रूप म्हणजे हा जाहीरनामा होय. तसेच भारताच्या पातळीवर विचार करता भारताचे संविधान २६ जानेवारी, १९५० ला अंमलात आले. त्या संविधानात भारतीय नागरिकांना देण्यात आलेले मूलभूत अधिकार लक्षात घेतले तर त्यांचा मूलाधारही स्वातंत्र्य, समता, न्याय, आणि बंधुभाव ही तत्वेच आहेत हे स्पष्टपणे दिसून येते. जोतीरावांची पूर्ण हयात या तत्वांच्या संवर्धनातच गेली. धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून भेदभाव करण्यास मनाई असेल असे अभिवचन भारतीय संविधानातील अनुच्छेद १५ देतो. ही सामाजिक समता प्रस्थापीत करण्याची गुरुकिल्ली होय.

समाजातील अज्ञान दूर करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणून जोतीराव शिक्षणाचा प्रसारावर भर देतात. ही शिक्षण व्यवस्था सार्वत्रिक करण्यावर भर दिला गेला आहे. एवढेच नव्हे तर भारतात शिक्षण हा मूलभूत अधिकारात समाविष्ट करण्यात आले आहे. यावरून जोतीराव हे एक दृष्टे विचारवंत होते हे स्पष्ट होते. ते फक्त विचारवंत नव्हते तर कृतीशील विचारवंत होते. कारण जे विचार त्यांनी मांडले ते प्रत्यक्षातही आणण्याचा ध्यास घेतला. मुलींच्यासाठीची शाळा काढणे, कुमारी मातांच्यासाठी आश्रम सुरु करणे, अस्पृश्यांना आपल्या घरातील पाण्याचा हौद वापरण्यास खुला करणे, इंग्रजांच्या हंटर कमीशनपुढे शेतक-यांचा प्रतिनिधी बनून शेतक-यांची दुःखे मांडणे इत्यादी कृती त्यांच्या कृतीशिलतेची साक्ष देतात.

आज २१ व्या शतकात हे विश्वच एक वैश्विक खेडे बनले आहे. असे असतानाही आपल्या देशातील जातीयता ज्या प्रमाणात कमी व्हावयास हवी होती तेवढी झाल्याचे दिसत नाही. स्त्री-पुरुष समाजातही अद्याप पुर्णांशाने प्रस्थापीत झालेली नाही. शिक्षणाचा प्रसार होत असला तरी देशातील ३० कोटी पेक्षाही जास्त लोक अद्याप निरक्षर आहेत. सर्व अनर्थांचे मूळ अविद्या आहे. विद्याप्रसारातून सर्व अनर्थ दूर झाले का ह्या प्रश्न आहे. धर्मा धर्मातील अंतर आजही दूर झाले नाही. धर्मनिरपेक्षता ही संकल्पना प्रत्यक्षात येताना आढळत नाही. स्वातंत्र्याची गळचेपी होत आहे. दारिद्र्य रेषेखाली अद्यापही नवब्राम्हण २८ : लोक राहत आहेत. नवब्राम्हण वर्गाचा उदय होत आहे. या आणि अशाच स्वरूपाच्या अनेक सामाजविधायक प्रवृत्ती पाहता महात्मा जोतीराव फुले यांनी १५० वर्षापूर्वी मांडलेले विचार लक्षात घेण्याशिवाय पर्याय नाही असे म्हणावे लागेल.

एक आहे. जग बदलेले आहे: जीवनाचे संदर्भ बदलेले आहेत. लोकसंख्या वाढत आहे. चातुर्वर्ण वेगळ्या स्वरूपात रूजू लागला आहे. जग छोटे झाले आहे. त्यामुळे आजच्या प्रश्नांचे संदर्भ वेगळे आहेत. अशा स्थितीत फुलेंनी मांडलेले उपाय उपयुक्त ठरतील का ह्या अशी शंका येऊ शकेल. तथापि महात्मा फुले यांच्या वैचारिक मांडणीचे जे मूलाधार आहेत ते मात्र तसेच

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आहेत हे विसरून चालणार नाही. यासाठी बदलेल्या संदर्भातील प्रश्नांवर उपाय शोधण्यासाठी निर्माण होऊ घातलेल्या वैचारिक साहित्याचे मूलाधार मात्र महात्मा फुले यांना अभिप्रेत असलेलेच राहणार असल्याने आजच्या संदर्भातही महात्मा फुले यांच्या वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता सिध्द होते.

संदर्भ —

१. यचममुवि — प्रबोधनपर साहित्य, पुस्तक — २, पृ. ५
२. फडके य. दि. — समग्र वाङ्मय, पृ. ८५
३. कित्ता, पृ. ८६.
४. कित्ता, पृ. ८७.
५. कित्ता, पृ. ८९—९३.
६. कित्ता, पृ. ९३—९४.
७. कित्ता, पृ. ९४—९५.
८. कित्ता, पृ. ९५—९६.
९. कित्ता, पृ. ९६—९८.
१०. कित्ता, पृ. ९८—१०२.
११. कित्ता, पृ. १०२—१०५.
१२. कित्ता, पृ. १०६.
१३. कित्ता, पृ. १०७.
१४. कित्ता, पृ. १२९.
१५. कित्ता, पृ. ११५.
१६. कित्ता
१७. कित्ता, पृ. १३८.
१८. कित्ता, पृ. २५३.
१९. कित्ता
२०. कित्ता — प्रस्तावना तीस
२१. कित्ता, पृ. ४३५.
२२. कित्ता, पृ. ४९८—५०१.
२३. विभूते भालबा — महात्मा फुले विचारधन पृ. ६८.
२४. फडके य.दि. समग्र वाङ्मय पृ. ५३५.
२५. कित्ता, पृ. ५५०.
२६. कित्ता, पृ. ५३५.
२७. कित्ता
२८. कित्ता, पृ. ५३७.
२९. कित्ता, पृ. ५३९.
३०. कित्ता, पृ. ५४१.
३१. कित्ता, पृ. ५४२.
३२. कित्ता, पृ. ५४८.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मैथिलीशरण गुप्त के काव्य में वैचारिकता
(जय-भारत के संदर्भ में)

डॉ. मीनाक्षी विनायक कुरणे

कृष्णा महाविद्यालय, रेटरे बु।।, तहसिल-कराड, जि. सातारा

‘साहित्य’ शब्द अंग्रेजी के ‘लिटरेचर’ का हिंदी पर्याय है। जो गद्य और पद्य रूप में होता है। जिसमें भावो और विचारों की अभिव्यक्ति के द्वारा रसास्वाद, मनोरंजन, लोककल्याण, उपदेश, आनंद, कोईबोध, संदेश, या मार्गदर्शन किया जाता है। सृष्टि के हर कार्य के जड़ में कोई न कोई प्रयोजन होता ही है। ‘साहित्य’ भी इसके लिए अपवाद नहीं है। रचनाकार किसीन किसी प्रयोजन से ही अपने इर्द-गिर्द के अनुभव रेखांकित करता है। डॉ. गणपतिचंद्र गुप्तने ‘साहित्य’ की परिभाषा आचार्य मम्मट की तरह— “1 यश प्राप्ति, 2 अर्थप्राप्ति, 3 व्यवहारज्ञान, 4 लोकहित, 5 आत्म-शांति, 6 कान्तासम्मित उपदेश।” 1 को ही स्वीकृत किया है। तो डॉ. गुलाबरायने “हितेन सह सहितम तस्यभावः साहित्यम्” 2 कहकर ‘साहित्य’ या ‘काव्य’ की मूलप्रेरणा—मानवहित या मानवकल्याण ही मानी है। ‘साहित्य’ या ‘काव्य’ में केवल मानव जीवन का प्रतिबिंब नहीं होता, तो उसमें जीवन की अपूर्णता का बोध होता है। और बोध से ही विचार व्यक्त होता है। बिना विचार से ‘साहित्य’ या ‘काव्य’ सृजन नहीं होता। अतः स्पष्ट है कि ‘साहित्य’ और ‘विचार’ का संबंध सदियों पुराना है। आधुनिक काल में यह संबंध और अधिक दृढ़ हुआ परिलक्षित होता है। आधुनिक काल के कवि मैथिलीशरण गुप्तजी ने समय की माँग के अनुसार युग में जो-जो परिवर्तन समय-समय पर हो रहे थे, उन्हें अपनी रचनाओं में विवेचित कर दिया। उन्होंने राम से लेकर मार्क्स तक की काव्य यात्रा में अपनी प्रगल्भ वैचारिकता का परिचय देकर ‘हिंदीसाहित्य’ की प्रौढ़ता ही सिद्ध की है। उनके काव्य में राष्ट्रप्रेम, मानवप्रेम, गांधीवादी विचार, उपेक्षित नारीपत्र, आदर्शता, नैतिकता से प्रयुक्त चरित्र यामानव जीवन के सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक विकास के सभी मानवीय वैचारिकता को अपने काव्यों में विवेचित किया है। यहाँ केवल ‘जय-भारत’ खंड काव्य की मानवीय वैचारिकता पर हम चर्चा करेंगे। विषय की सुस्पष्टता के हेतु केवल ‘जय-भारत’ खंड काव्य की यहाँ चर्चा करते हैं। वैष्णव संस्कारों में पनपे गुप्तजी युगधर्म को सुरक्षित रखकर आधुनिक विचारों को स्वीकृत करते हैं। वे पुराने दकियानुसी विचारों को छोड़कर नए विचारों को अपनाते हैं। नैतिकताका, आदर्शताका, झुठा नकाब फेंक देने का साहस दिखाते हैं। और मानवतावादी विचारों को अपनाते हैं। उदात्त चरित्रों का निमार्ण कर मानव ही सृष्टि का सर्वश्रेष्ठ जीव घोषित करते हैं। तभी तो ‘जय-भारत’ के ‘नहुष’ सर्ग में नहुष अपने पतन में भी उत्थान की चेष्टा करता है—

“फिर भी उठूंगा और बढके रहूंगा मैं,
नर हूँ पुरुष हूँ मैं चढके रहूंगा मैं।” 3

युधिष्ठिर भी इस सत्य की स्थापना में जीवन के अंत तक प्रयत्नशील रहा। प्रस्तुत काव्य में उनका यह रूप बहुत उँचा उठा है—

“जीवन, यशस, सम्मान धन—संतान सुख सब मर्म के।
मुझको परंतु शतांश भी लगते नहीं निज धर्म के।” 4

तथा काव्य के अंत में ‘स्वर्गारोहण’ सर्ग में वे भगवान से कहते हैं कि, हे ईश्वर तुम मुझे देवत्व कोटी में न पहुँचाकर मानव ही बना रखें। —

“हे नारायण मैंक्या कहूँ, तु निज नरमात्र मुझे रखना।” 5

स्पष्ट है कि मनुष्य बनकर रहने की तीव्र इच्छा व्यक्त कर कवि ने जीवन का यथार्थ चित्रित किया है। क्यों कि जीवन में मनुष्य बनकर रहना ही सबसे कठिन होता है। काम, क्रोध, मद, लोभ, मोह, द्वेष, मत्सर, अंह, हिनत्व भाव से मानव आपने आप से कभी छुटकारा नहीं पा सकता। इसी कारण कवि मनुष्य बनकर मानव कल्याण कि बात करते हैं—

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

“ जग के जीवों में परम जंतु मानव है ।
इनमें दोनों आ मिले देव-दानव हैं ।” 6

इसप्रकार कवि ने मानवतावादी वैचारिकता की प्रतिष्ठा की है। उनका मानवतावाद किसी संकीर्ण राष्ट्रवाद, जातिवाद या धर्म पर निर्भर नहीं है। उनकी दृष्टि से प्रेम, अहिंसा, ममता और समता के साथ मानव को एकसूत्र में बांधने का प्रयत्न ही सच्ची मानवता है। ‘कर्म’ को श्रेष्ठ मानकर ‘एकलव्य’, ‘कर्ण’, ‘युयुत्सु’ जैसे पात्र का विवेचनकर मानवीय वैचारिकता ही विशद की है। तथा ‘जाति’ व्यवस्था को अस्वीकृत कर कर्म और पुरुषार्थ की प्रतिष्ठा कर मानवीय गुणों का उद्घोष किया है। अतः एकलव्य के मुखोद्गार से कवि कह उठते हैं—

“गुरुवर नहीं अराजन्धों में क्या ईश्वर का अंश ?
और नहीं हैं क्या उसका भी वही मूल मनु वंश ?” 7

तथा

“ वेदों के वक्ता जो भी हों, विद्या सबके अर्थ,
रख सकता है बौध कला को निज तक कौन समर्थ ? ” 8
एकलव्य के इन्हीं शब्दों से प्रभावी युधिष्ठिर नकुल को मानवतावाद का मूल मंत्र पढ़ाते हैं—

“ सुनो, तात हम सभी एक हैं भवसागर के तीर ,
हो शरीर यात्रा में आगे पीछे का व्यवधान,
परमात्मा के अंश रूप है आत्मा सभी समान ।
एकलव्य तो मनुज मुझी सा मुझसे सबका भाग,
मैं सुरपुर में भी न रहूंगा निज कुक्कुर जक त्याग ।” 9

‘योजनगंधा’ सर्ग में ‘कुल के नहीं, शील से तो होता है कोई जन आर्य ।’ ‘परीक्षा सर्ग’ में कर्ण की उक्ति – ‘कहता हूँ मैं कौन पुरुष से ऊंचा पद है ।’ ‘याज्ञसेनी’ सर्ग में – ‘अपना क्षेम तभी संभव है जब हो और का भी क्षेम ।’ या शांती और अहिंसा को मानवतावाद की आधारशिला बताते हुए हिडिम्बा के मुख से ‘धम्मपद’ के गौतमबुद्ध के विचार व्यक्त होते हैं—

“वैर की यथार्थ शुद्धि वैर नहीं, प्रेम है ।
और इस विश्व का इसी में छिपा क्षेम है ।” 10

तथा

“ यदि तुम आर्य हो तो दो हमें भी आर्यता,
अपनी ही उच्चता में कैसी कृतकार्यता ।” 11

सिर्फ सत्ता या नियमों से प्रशासन नहीं चलता। प्रशासन के लिए ‘मानवता’ उपयुक्त होती है। जिनका जिक्र कविने दुर्योधन जैसे व्यक्तित्व के मुखोद्गार से किया है – ‘प्रजाराज्य के, राज्य प्रजा के बल से’ चलता है। ‘शांतिसंदेश’ सर्ग में श्रीकृष्ण दुर्योधन को समझाते हैं कि, अहंकार का नाश कर मानवता के धरातल पर सबको समान समझो और सबके विकास में सबका सहयोग दो तभी मानवता का आदर्श सफल होगा –

“ था अपनों के लिए राज्य का त्याग जहाँ पर
अपनों का ही हरा जाय क्या भाग वहाँ पर ;
तात प्रगति का द्वार तनिक नीचा पड़ता है,
उध्दत नर का वहाँ सहज ही सिर भिड़ता है,
वह अहं हमीं हम तो नहीं, हम भी उसका अर्थ है ।
जो सबको लेकर चल सके, सच्चा वही समर्थ है ।” 12

इस प्रकार कविने राज्यतंत्र की वैचारिकता सहजता से व्यक्त की है। गुप्तजी युद्ध को ‘मानवजीवन’ का कलक मानते हैं। छल कपट से किया व्यवहार, असत्य भाषण को मानवीय जीवन का अभिशाप। युधिष्ठिर जब अश्वत्थामा के साथ असत्य बोलकर उसका घात करते हैं; तो कवि मन की कचोट व्यक्त होती है—

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

“सिध्द नहीं होता शुध्द साधन से साध्य जो,
उसकी विशुध्दता भी शंकनीय होती है ,
पाप जो हुआ है उसे मानना ही चाहिए ।”13

उपरोक्त विवेचन से ज्ञात होता है की , कवि के इस काव्य प्रयोजन के पीछे प्रगल्भ वैचारिकता ही रहीं हैं। हिडिम्बा ,घटोत्कच जैसे पात्रों का उद्घाटन कर स्वार्थान्धता की पोल खोल दी हैं। सत्ताप्राप्ति या अर्थप्राप्ति में मनुष्य अपना सबकुछ खो बैठता है।हमारे ईद-गिर्द इस यथार्थ को हम देखते हैं। षडयंत्र से एक-दुसरे का -हास करने को तुले इन्सानियत की निंदा करनेवालों को कवि सबक देते हैं। अतः असुरी पात्रों में प्रेम,करुणा, वात्सल्य श्रद्धा, भरोसा, नैतिकता,आदर्शता रेखांकित कर मानवीय वैचारिकता को आलोकित करते हैं। द्रौपदी के अपमान की बात सुनकर पाण्डव स्तब्ध बने रहें किंतु घटोत्कच इसे सहन न कर सका,उसने बड़ी व्यंग्यता से मानव चरित्र को उद्घाटित किया -

“ हाय रे दुष्कृत असंभव दानवों से ,
हम निशाचर ही भले तुम मानवों से ।”14

इसी प्रकार मानव कि दुर्दम स्वार्थलिप्सा पर करारा व्यंग्य हिडिम्बा करती हैं -

“ देवों की अपेक्षा दैत्य हमसे निकट हैं।
नर तो निरी हिता में दोनों से विकट है।
चाहिए उन्हें तो किसी दिव्य की अधिनता,
दीनता कहूँ मैं उसे किंवा आत्म -हिनता”15

कवि ने जातियता, साम्प्रदायिकता की निंदा कर प्रेमविवाह, अर्न्तजातिय विवाह की ओर संकेत दिया है। उनकी हिडिम्बा कर्कशा राक्षसी न होकर उदात्त गुण-शील समान्विता चतुर नारी है।उसका रूप सौंदर्य आकर्षक और मोहक चित्रित कर कविने नारी भावुकता के साथ, प्रेम की पवित्रता को स्पष्ट किया है।इस बात को मानव समझे तो अनर्थ की घटनाएँ टल सकती हैं ;इस वास्तव को स्पष्ट किया है। हिडिम्बा के प्रगल्भता से स्वयं भीम परास्त होता है। क्यों कि कवि नर-नारी के युगीन संबंधों को उजागर कर पुरुष के अभिमान को तोड़ देते है। दोनों के वार्तालाप में भीम का उसे 'देवि!' सम्बोधना ही उसे सलता है। अतः वह स्पष्टता से कहती है कि मैं देवि नहीं दानवी हूँ। यदि तुम्हारे मन में मेरे प्रति प्रेम है तो पहले मुझे दानवी समझो। स्पष्ट है कि इस प्रकार के शब्दों के तर्क - वितर्क में भीम को चुप कर देती है। इतना ही नहीं तो कुंती के परीक्षा लेते समय का वक्तव्य-की तुम्हारा और भीम का प्रेम किसी क्षणिक आवेश का परिणाम है। अतः भीम ही तुम्हारा नाश कर देगा तब तुम कहीं की नहीं रहोगी। तब बड़े साहस सेबोलती है -

“ तब भी मैं पतित न हूंगी किसी पाप से,
उजल उदूंगी शूचि स्नेह के प्रताप से।
निष्फल भी सच्चा प्रेम व्यक्त कहां होता है,
तीर्थ ही बनाता वह व्यक्त जंहा होता है।
और यदिशर्मिष्ठा तुम्हारी पुरखिन है,

तो तुम्हें हिडिम्बा को निभाना क्यों कठिन है। ”16

भीम का हिडिम्बा के साथ विवाह का प्रसंग चित्रित करमानवीय दृष्टि को स्वीकृत किया है। आंतरजाल की दुनिया में मनुष्य संचार कर रहा है। गुगल के जरिए वह पुरी दुनिया को मुट्ठी में बंद कर सकता है ; परंतु अन्तरजातीय विवाह को कितने लोग खुले दिल से स्वीकारतेहै? यह सोचनिय बात है। प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षता से गुप्तजीने इस प्रकार के मानसिकता का विरोध किया है।

‘द्रौपदी के चीरहरण’ प्रसंग को विवेचित कर कवि ने ‘द्रौपदी’ को चरित्र-लावण्य की रक्षा के हेतुकोध से उदित दिखाया है। उसके क्रोध में भस्म होने की, पापभीरुता से दुःशासन कांपने लगा और भय-विहवल होकर कह उठा -

“सहसा दुःशासन ने देखा अधंकार सा चारों ओर ।
जान पड़ा अम्बर सा वह पट ,जिसका कोई और न छोर ।
आकर अकस्मात् अति भय सा, उसके भीतर बैठ गया,
कर जड़ हुए और पद कांपे , गिरता सा वह बैठ गया।”17

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

एसे प्रसंग में वृद्ध गांधारी का सभा में प्रवेश करना ,सभागार का यथार्थ पति को बयान कर उनकी आँख खोल देना आदि में कविने नारी विषयक मानवीयवैचारिकता स्पष्टकी है। अपने भाई के दुराचरण पर अपना पितृकुल तथा पुत्रों की अनीति के कारण पति कुल के कलंकित होने की बात कर लोक लाज की दुहाई देती हुई सभागार को कोसती हैं—

“ हाय! लोक की लज्जा भी अब नहीं रह गई रक्षित क्या।

आज बहू का तो कल मेरा कटि-पट नहीं अरक्षित क्या ”18

‘द्रौपदी’का व्यक्तित्व गठन कविने आधुनिक युग की साहसी नारी रूप में किया है। अपने अन्याय के प्रति विद्रोह कर निर्भीकता से राज्यसभा में राजा को तर्जना देती हुई बोली कि, तुम कैसे शासक हो जिसके राज्य में कुलवधुओं की लज्जा भी सुरक्षित नहीं है। अतः तुम्हें प्रजारंजक राजा बनने का कोई अधिकार नहीं है।—

“ लज्जा रहनी अति कठिन है कुलवधुओं की भी जहां,

हे मत्स्यराज्य किस भौंति तुम हुए प्रजारंजक वहां।.....

तुमसे निजपद का स्वागं भी भलीभौंति चलता नहीं ,

अधिकार रहित इस क्षात्र का भार तुम्हें खलता नहीं।”19

गुप्तजी के काव्य में विवेचित मानवीय –मूल्य को देखकर आ. शुक्लजीने कहा है— “गुप्तजी वास्तव में सामंजस्यवादी कवि हैं। सब प्रकार की उच्चता से प्रभावित होनेवाला हृदय उन्हें प्राप्त है। प्राचीन के प्रति पूज्यभाव और नवीन के प्रति उत्साह दोनों इनमें हैं।”20

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि गुप्तजी के काव्य में देश काल रूप वैचारिकता दिखाई देती है। कवि ने नैतिक चेतना को राष्ट्रीय आधार प्रदान कर राष्ट्र प्रेम की मानवीय वैचारिकता उद्घाटित की है। इस वैचारिकता से युद्ध , अहं, दंभ, विकृत प्रवृत्ति, नारी के प्रति हिनभाव , ईर्ष्या, सत्ता-अर्थ लोलुपता, सांप्रदायिकता , जातियता , धार्मिकता आदि के कारण हर क्षण भयभीत मनुष्य को सजग किया है। कवि ने अपने काव्य में ऐतिहासिक, पौराणिक चरित्रों के माध्यम से मानवीय वैचारिकता को स्पष्ट किया है।

संदर्भ ग्रंथ सूचि—

1. डॉ.गणपतिचंद्र गुप्त-भारतीय एवं पाश्चात्य काव्य सिद्धांत, पृ. 61-68
2. डॉ. ज्ञानराज गायकवाड- साहित्य रूपः शास्त्रीय विश्लेषण, पृ. 79
3. मैथिलीशरण गुप्त – जय भारत, पृ. 20
4. वही, पृ. 223
5. वही, पृ. 314
6. वही, पृ. 156
7. वही, पृ. 41
8. वही, पृ. 42
9. वही, पृ. 44
10. वही, पृ.61
11. वही, पृ.61
12. वही, पृ.225
13. वही, पृ.272
14. वही, पृ. 123
15. वही, पृ. 58
16. वही, पृ. 62
17. वही, पृ.106
18. वही, पृ. 106
19. वही, पृ.189-190
20. आ. रामचंद्र शुक्ल- हिंदी साहित्य का इतिहास, पृ.616-617

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कबीर काव्य का वैचारिक पक्ष और उसकी प्रासंगिकता

डॉ. नारायण विष्णु केसरकर

हिंदी विभाग प्रमुख, प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापुर

प्रस्तावना :-

कबीर को संत कवि या भक्त कवि कहा जाता है, परंतु वे अपने युग के स्वतंत्र विचारक थे। कबीर की आत्मा विद्रोही थी। उनको जो बात पसंद आती थी, उसके बारे में किसी से समझौता करना वे पसंद नहीं करते थे। उनका हृदय और मस्तिष्क इतना जागरूक था कि उनको किसी निर्णय पर पहुँचने में देर नहीं लगती थी। उन्होंने प्रत्येक क्षेत्र में सुधारात्मक कार्य किया है। वे सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक और पारिवारिक द्वेष भावना को मिटाना चाहते थे। इसलिए उन्होंने सशक्त कदम उठाए थे। वे प्रत्येक वर्ण, जाति और क्षेत्र की बुराइयों की खुले शब्दों में आलोचना करते थे। इस प्रकार उन्होंने प्रत्येक क्षेत्र में उचित क्या है और अनुचित क्या है इसका स्पष्ट शब्दों में प्रतिपादन किया है। उन्होंने जीवन के कल्याणकारी तत्त्वों की ओर संकेत किया है और अकल्याणकारी तत्त्वों से विमुख होने के लिए मानव को सचेत किया है।

कबीर संत कवि थे। परंतु कवित्व उनके जीवन का मकसद नहीं था। कबीर की अभिव्यक्ति यह तत्कालीन युग की माँग थी। कबीर का जन्म जिस युग में हुआ था, वह युग राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टि से उथल-पुथल का युग था। सभी वर्णों, जातियों, धर्मों में बाह्याचारों और रूढ़ियों का बोलबाला हो गया था। कबीर का प्रादुर्भाव इन सभी विडंबनाओं के प्रति प्रतिक्रिया के रूप में अभिव्यक्ति होने के लिए हुआ था। कबीर एक बड़े नीतिज्ञ थे और एक अच्छा नीतिज्ञ ही निर्भिक होकर स्वतंत्र रूप से अभिव्यक्ति कर सकता है।

कबीर का काव्य का वैचारिक पक्ष :-

कबीर काव्य की संख्या भिन्न-भिन्न बतायी जाती हैं। कुछ विद्वान कबीर की रचनाओं की संख्या साठ बताते हैं, कुछ बयासी बताते हैं, कुछ सत्तावन बताते हैं। इसलिए कबीर की रचनाओं की निश्चित संख्या बताना कठिन है। आज कबीर की रचनाओं के अनेक संस्करण प्रकाशित हो चुके हैं। सभी रचनाओं में पाठ भेद अवश्य है। फिर भी उनमें से संत वाणी संग्रह, बीजक मूल, सत्य कबीर की साखी, सद्गुरु कबीर साहब की साखी ग्रंथ, बीजक श्री कबीर साहब, कबीर ग्रंथावली आदि संस्करण अधिक प्रसिद्ध हैं। इन ग्रंथों के माध्यम से कबीर ने स्वतंत्र रूप से अपने विचारों की अभिव्यक्ति की है। कबीर के काव्य में वैयक्तिक, पारिवारिक, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, आध्यात्मिक जीवन के संबंध में प्रबोधनपर विचार दिखाई देते हैं।

वैयक्तिक जीवन के बारे में वैचारिक उद्बोधन :-

वैयक्तिक जीवन के अंतर्गत कबीर ने शारीरिक नश्वरता, वाचिक – मानसिक – आत्मिक शुद्धता पर अपनी रचनाओं में अभिव्यक्ति दी है; जैसे –

कबीर ने मानव शरीर की नश्वरता की ओर संकेत करते हुए उसपर गर्व न करने की सलाह दी है—

“हाड़ जलै ज्यू लकड़ी सूखी, केस जलै ज्यू घास
स बतन जलता देखि करि, भया कबीर उदास।”⁽¹⁾

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कबीर ने शरीर की नश्वरता के साथ-साथ वाणी की शुद्धता पर जोर देते हुए कहा है कि मनुष्य को हमेशा ऐसी बानी का प्रयोग करना चाहिए, जो अपने हृदय को शीतल करें, जिससे औरों के हृदय को भी शीतलता मिले –

“ऐसी बानी बोलिए , मन का आपा खोय,
अपना तन शीतल करें, औरन को सुख होय।” (2)

शरीर की नश्वरता पर विचार करते-करते कबीर ने जीवन की सार्थकता का भी उल्लेख किया है। कबीर ने सत्कर्म करने की सलाह दी है। कबीर ने बार-बार इस तथ्य की ओर संकेत किया है कि मनुष्य जन्म दुर्लभ है। वह बार-बार प्राप्त नहीं होता है। मगर वह प्राप्त हो गया है, तो सत्कर्म कर लें—

“निषा जनम दुर्लभ है, देह नं बारंबार।
तरवर थे फल फडि पह्या, बहुरि न लागै हार।” (3)

इस प्रकार कबीर ने वैयक्तिक जीवन के अंतर्गत अनेक उप विषयों पर अपनी रचनाओं में अभिव्यक्ति दी है।

पारिवारिक जीवन :-

परिवार तथा परिवार के सदस्यों के प्रति जो धारणा कबीर की रही, उस पर विचार करने पर मालूम होता है कि उन्होंने नारी को साधनामार्ग की सबसे बड़ी बाधा माना है और उसकी मुक्त कंठ से निंदा की है। उससे बचने का उपदेश देते हुए वे थकते नहीं हैं—

“नारी की झाँई परत अंधा होत भुजंग
कबीरा तिनकी कौन गति नित नारी के संग।” (4)

परंतु पतिव्रता के प्रति उनकी दृष्टि श्रद्धामयी रही है। उन्होंने पतिव्रता नारी की भूरी-भूरी प्रशंसा की है।

“पतिव्रता मैली भली काली कुचित कुरूप।
पतिव्रता के रूप पर बारो कोटि सरूप।।” (5)

इस प्रकार कबीर ने पारिवारिक जीवन के बारे में विवेचन करते हुए यह स्पष्ट किया है कि इस दुनिया में कोई भी साथी अपना नहीं है। सभी संबंध स्वार्थ के कारण हैं।

सामाजिक जीवन :-

कबीर ने सामाजिक जीवन के अंतर्गत सामान्य जन, साधु, पाखंडी, दुर्जन, हिंदू-मुसलमान, शाक्त, वैष्णव, स्त्री, परनारी, गुरु, शिष्य, पंडित, मूर्ख, पड़ोसी, संग-कुसंग आदि विषयों के बारे में प्रखर अभिव्यक्ति दी है।

कबीर ने सद्गुरु की भूरी-भूरी प्रशंसा की है। उनका अधिकांश साहित्य गुरु की महत्ता से परिपूर्ण है। कबीर ने गुरु को गोविंद से भी बड़ा माना है—

“गुरु गोविंद दोऊ खड़े काके लागू पाय।
बलिहारी गुरु आपने जिन गोविंद दियो बताय।।” (6)

कबीर ने बड़ी सावधानी से सद्गुरु का चुनाव करने की सलाह दी है। क्योंकि जहाँ सद्गुरु शिष्य को लक्ष्य तक पहुँचाने में समर्थ होता है, वहाँ अयोग्य गुरु शिष्य का जीवन नष्ट कर देता है—

“जा का गुरु भी अंधला, चेला खरा निरंध।
अंधे अंधा ठेलिया, दुन्यू कूप पडंत।।” (7)

कबीर कहते हैं कि शिर मुंडाने से ब्रह्मसाक्षात्कार नहीं होता है। उसके लिए मन शुद्ध होने की आवश्यकता है। यदि मूंड मुंडाने से सिद्धि मिल जाए तो भेड़ इस वरदान से वंचित क्यों रह जाता है ?

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

“मूंड मुंडावै जो सिद्धि होई, स्वर्ग ही भेड़ न पहुँची कोई।”⁽⁸⁾

कबीर ने हिंदू और मुसलमान दोनों के आचरणों पर कठोर प्रहार किया है। दोनों की कटु आलोचना की है। कबीर वर्ण व्यवस्था के विरोधी थे। हिंदू और मुसलमान जो भेदभाव रखते थे, उसे दूर करने का प्रयास कबीर ने किया है—

“जो सूँ बामन बमनी जाया, तो आन बाढ़ व्है काहे न आया।

जे तू तुरक तुरकनी जाया तो भीतरि खतना क्यूं न कराया।”⁽⁹⁾

इस प्रकार कबीर ने समाज के अंतर्गत आनेवाले प्रत्येक व्यक्ति और उसके कर्तव्यों का निर्धारण किया है।

आर्थिक व्यवहार का औचित्य :-

इसके अंतर्गत कबीर ने धन संग्रह की निंदा, याचकों की अवमानना, धन का सकल उपयोग आदि बातों पर विचार व्यक्त किए हैं।

कबीर ने अनुचित रीति से धन कमाने की लालसा को भ्रष्टाचार कहा है। कबीर के मतानुसार यदि मनुष्य अनैतिक रूप से धन संचय करना छोड़ दे, तो समाज और व्यक्ति दोनों का कल्याण संभव हो सकेगा। यही समझकर कबीर ने धनलोलूपता को समाज के लिए घातक बताया है। पेट के लिए सारा संसार धन की ओर बढ़ता रहता है। परंतु कबीर ने पेट की सर्वत्र निंदा की है—

“इही उदर के कारणे, जग जाच्यों निस जाय

स्वामी पणों जु सिर चढ़वी, सवां न एकोर काम।”⁽¹⁰⁾

इसप्रकार आर्थिक व्यवहार के औचित्य के विषय में कबीर के जो विचार व्यक्त किए हैं, वे उस समय के लिए तो उपयोगी थे ही, आज के अर्थ संघर्षवादी युग में भी मानव को शांति प्रदान करने में सक्षम हैं।

आध्यात्मिक जीवन :-

कबीर ने आध्यात्मिक जीवन के अंतर्गत जीव, ब्रह्म, जगत की असारता और साधना संबंधी विचार व्यक्त किए हैं। उन्होंने ब्रह्म के तात्त्विक स्वरूप का ही अधिक उल्लेख किया है।

कबीर कहते हैं कि ईश्वर सर्वत्र व्याप्त है। वह सबके हृदय में निवास करता है। उसे मंदिर और मस्जिद की परिधि में बाँधना ठीक नहीं है—

“मोको कहाँ ढूँढे रे बंदे मैं तो तेरे पास में।

ना मैं देवल ना मैं मसजिद, ना काबे कैलास में।”⁽¹¹⁾

कबीर कहते हैं कि ईश्वर घट-घट में निवास करता है और वह सर्वव्यापक है —

“कस्तूरी कुंडलि बसै, मृग ढँढ़े वन माँहि।

ऐसे घटि घटि राम है, दुनिया देखे नाँहि।।”⁽¹²⁾

कबीर कहते हैं कि ब्रह्म और जीव वस्तुतः एक ही हैं। ब्रह्म सब जगह व्याप्त है। वह कही आता नहीं कही जाता नहीं है—

“जल में कुंभ है, कुंभ में जल है, बाहर भीतर पानी।

फुटा कुंभ जल जल हि समाया, यह तत कह्यौ गयानी”⁽¹³⁾

इस प्रकार कबीर के काव्य में आध्यात्मिक जीवन का विस्तार के साथ वर्णन मिलता है।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

अन्य विचार :-

कबीर ने कुछ इस प्रकार की बातें बताई हैं, जो उपर्युक्त प्रकारों में नहीं रखी जा सकती। परंतु वह एक विशिष्ट क्षेत्र में औचित्य- अनौचित्य का निर्धारण करती है।

कबीर कहते हैं कि जो कुछ करना है, उसे तुरंत कर डालो। क्योंकि आगे वह समय आएगा कि नहीं इसका कोई पता नहीं है-

“कल करे सो आज कर, आज करे सो अब।
पल में परलै होयगी, बहुरि करेगा कब।”⁽¹⁴⁾

उपसंहार:-

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट होता है कि कबीर का साहित्य तत्कालीन समाज का दर्पण है। वे सच्चे समाजसुधारक थे। वे अपने युग की दुषित प्रवृत्तियों को सहन न कर सके। इसलिए उनकी विद्रोही आत्मा मुखरित हो उठी। समाज में जहाँ-जहाँ भी बुराईयाँ दिखाई दी वहाँ उन्होंने कठोर प्रहार किया है। वे एक सफल नीतिज्ञ थे। इसलिए उन्होंने निर्भिक होकर हर बात पर स्वतंत्र रूप से अभिव्यक्ति दी है। इस अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य के कारण उनको खतरे भी उठाने पड़े हैं। इसके बावजूद भी अंतिम साँस तक वे अपना समाज प्रबोधन का कार्य करते रहे। उनके द्वारा व्यक्त विचार उस युग में भी प्रासंगिक थे और आज भी उतने ही प्रासंगिक लगते हैं।

संदर्भ संकेत :-

- 1) कबीर ग्रंथावली :- श्यामसुंदर दास, काशी नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, संवत् 2021, पृ. 12
- 2) कबीर वचनावली :- श्यामसुंदर दास, काशी नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, सन 1996, पृ. 451
- 3) कबीर ग्रंथावली :- श्यामसुंदर दास, काशी नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, संवत् 2021,, पृ. 34
- 4) कबीर ग्रंथावली :- श्यामसुंदर दास, काशी नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, संवत् 2021,, पृ. 555
- 5) कबीर वचनावली :- श्यामसुंदर दास, काशी नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, सन 1996,, पृ. 279
- 6) कबीर काव्यसंग्रह :-डॉ. राजेश्वर प्रसाद चतुर्वेदी, विनाद पुस्तक मंदिर, आगरा, सन 1972, पृ. 177
- 7) कबीर बानी :- डॉ. भगीरथ मिश्र, कमल प्रकाशन, इंदौर, 1980, पृ. 02
- 8) कबीर ग्रंथावली :- श्यामसुंदर दास, काशी नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, संवत् 2021,, पद 41
- 9) कबीर ग्रंथावली :- श्यामसुंदर दास, काशी नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, संवत् 2021,, पद 41
- 10) कबीर ग्रंथावली :- श्यामसुंदर दास, काशी नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, संवत् 2021, पद 21
- 11) कबीर : हजारी प्रसाद द्विवेदी, हिंदी ग्रंथ रत्नाकर, बंबई, सन 1955, पृ 230
- 12) कबीर बानी :- डॉ. भगीरथ मिश्र, कमल प्रकाशन, इंदौर, 1980, पृ. 30
- 13) कबीर काव्यसंग्रह :-डॉ. राजेश्वर प्रसाद चतुर्वेदी, विनाद पुस्तक मंदिर, आगरा, सन 1972, पृ. 323
- 14) कबीर वचनावली :- श्यामसुंदर दास, काशी नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, सन 1996,, पृ. 40

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

चरित्रप्रधान खंडकाव्यों का आज के संदर्भ में विमर्श

प्रा. सौ. चंद्रलेखा चव्हाण
हिंदी विभाग प्रमुख, न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

हिंदी साहित्य में अनेक कवियों ने खंडकाव्य लिखे हैं। रामायण, महाभारत आदि महाकाव्यों की घटनाएँ लेकर अनेक खंडकाव्य लिखे गये हैं। कुछ खंडकाव्य समस्याप्रधान हैं, कुछ घटनाप्रधान हैं तो कुछ पात्रप्रधान हैं। कर्ण, एकलव्य, द्रौपदी, यशोधरा, सीता आदि पात्रों को लेकर कई खंडकाव्य लिखे गये हैं। आज के युग में इन पात्रों की ओर नये दृष्टिकोण से देखा जाता है। क्योंकि वर्तमानकाल बुद्धिवाद का है। आज प्राचीन साहित्य को भी आज के संदर्भ में देखा और परखा जाता है। आज देखा जाता है कि पौराणिक मिथक आधुनिक युग की परिस्थितियों में प्रासंगिक हैं अथवा नहीं। पौराणिक पात्रों की ओर आधुनिक दृष्टिकोण से देखा जाय तो ही वे नवीन भावभूमि निर्मित कर सकते हैं। ये पात्र पौराणिक होकर भी आज के प्रतिनिधि बन जाते हैं। इन खंडकाव्यों की कथाएँ पारंपरिक होने पर भी इनमें आज की प्रासंगिकता द्रष्टव्य होती है। पारंपरिक आधार लेते हुए भी कवियों ने प्रासंगिक संदर्भों की अभिव्यक्ति की है। आधुनिक व्यक्ति के अंदर आज भी बहुत से धृतराष्ट्र, दुर्योधन, युधिष्ठिर, शकुनि, कैकेयी, द्रौपदी, सीता आदि पात्र जीवित हैं। ये समय समय पर अपनी उपस्थिति दर्शाते हैं। ये पात्र पारंपरिक होते हुए भी आज के आदमी की जीवनदशाओं व त्रासदियों को व्यक्त करते हुए दिखाई देते हैं। ये पात्र स्वयं आज विभिन्न शंकाओं, भ्रमों, दिशाहीनता और कटुयथार्थ से घिरे हुए हैं। ये पात्र आधुनिक व्यक्ति के प्रतीक हैं। इन पात्रों को हम आज के संदर्भ में परख सकते हैं। यही इस प्रपत्र का उद्देश्य है। इस प्रपत्र में चरित्रप्रधान खंडकाव्यों के प्रमुख चरित्रों की प्रासंगिकता पर विशेष ध्यान दिया है। विविध मुद्दों पर विचार विमर्श करके इन चरित्रों को आज के संदर्भ में उद्घाटित किया है।

समाज में समान अधिकार :

श्री. विनोद रस्तोगी कृत 'सूतपुत्र' खंडकाव्य में कर्ण को निम्न वर्ग के प्रतिनिधि के रूप में प्रस्तुत किया है। वह दलितों का और उपेक्षितों का प्रतिनिधि है। कर्ण सूर्यपुत्र होकर भी सूतपुत्र माना गया था। अतः उसे बहुत कुछ सहना पड रहा था। जाति और कुल के नाम पर स्थान स्थान पर तिरस्कृत होना पड रहा था। पर वह पूरी व्यवस्था से टक्कर लेने की सोचता था। एक सूतपुत्र होने के कारण उसे कहीं भी अवसर नहीं दिया जाता था। बार बार उसे जाति-कुल का प्रश्न पूछा जाता जिससे उसे लज्जित होना पडता था। माँ राधा बार बार उसे अपनी लघुता का स्मरण कराकर उसे रोकना चाहती। वह कहती कि कर्ण निम्न-जाति का होने के कारण उसे अभिजात वर्ग से प्रतियोगिता का अधिकार नहीं है। किंतु कर्ण की वीरता क्षत्रियों से कम नहीं थी इसलिए वह कहता -

“अस्त्र-शस्त्र, शक्ति शौर्य

साहस और वीरता बपौती नहीं क्षत्रियों की।”

आज अपने समाज में भी यही स्थिति दिखाई देती है। निम्न जातिवालों के गुणों की कदर नहीं होती है। आज अपने समाज में समान अधिकारों की प्राप्ति के लिए संघर्ष चल रहा है। जाति के आधार पर किसी के पुरुषार्थ की, किसी के अस्तित्व की अवहेलना करना उचित नहीं है। सभी को प्रगति के समान अवसर मिलने चाहिए। आज जाति का और कुल का अहंकार मिटाने के लिए सुधारवादी आंदोलन किये जा रहे हैं। आज के लोग कर्ण की तरह भाग्य को नहीं कर्म को महत्व देते हैं तथा संघर्ष में विश्वास रखते हैं।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वैषम्यपूर्ण समाजव्यवस्था :

डॉ. शोभनाथ पाठक कृत 'एकलव्य' खंडकाव्य में गुरुभक्त एकलव्य का चरित्र अंकित हुआ है। इसमें कवि ने दिखाया है कि अछूत प्रतिभाओं को सामाजिक व्यवस्था में कुंठित होना पड़ता है। एकलव्य को लगता है कि गुरु द्रोण विद्वान हैं। विद्वान उदात्त हृदयवाले होते हैं। उनके मन में ऊँच-नीच, वर्णभेद जैसी क्षुद्र प्रवृत्तियों का अभाव होगा। अतः वह आशा और विश्वास के साथ द्रोण की शिष्यता की इच्छा रखता है। पर वैषम्यपूर्ण व्यवस्था का विष द्रोण के मन में था। वे एकलव्य द्वारा परिचय देने पर तत्क्षण कहते हैं -

“शूद्र शिष्य स्वीकार करूँ मैं, यह तो बात असंभव
भील क्षत्रियों में शिक्षा लें, कुल के लिए पराभव।”

आज भी हमारी समाज व्यवस्था वैषम्यपूर्ण है। यहाँ ऊँच-नीच, अमीर-गरीब, छूत-अछूत ऐसी विषमता दिखाई देती है। एकलव्य जैसे अनेक गरीब, अछूत इस विषमता के शिकार बनते हैं। अपमानित होते हैं। अन्याय सहते हैं। अभिजात वर्ग द्वारा उनका शोषण होता है। पर अछूत भी सवर्णों के समान चेतनाशील प्राणी हैं। उनकी भी अपनी कुछ भावनाएँ, महत्वाकांक्षाएँ होती हैं। उनमें भी स्वाभिमान होता है। अतः वे आवाज उठा रहे हैं। आज परिस्थिति में बदलाव आ रहा है। एकलव्य जैसे होनहार युवक जागृत हो रहे हैं अतः परिवर्तन की संभावना दिखाई दे रही है।

शिक्षा का समान अधिकार :

एकलव्य को अछूत होने के कारण शिक्षा का अधिकार नहीं मिला। उसकी प्रतिभा को न देखकर जाति को देखा गया। प्रतिभावान होने पर भी उसका शिक्षा का अधिकार छीना गया। गुरु द्रोण एकलव्य से कहते हैं -

“अरे-अरे तुम तो अछूत हो
शिक्षा का अधिकार नहीं
धनुर्वेद का ज्ञान तुम्हें हो
इसमें कोई सार नहीं।”

ऐसी ही स्थिति आज समाज में दिखाई दे रही है। अतः सरकार ने आरक्षण की योजनाएँ बनायी हैं। सभी जातियों के प्रतिभावान छात्र शिक्षा से वंचित ना रहे, इसलिए सरकार ने जाति के अनुसार आरक्षण निश्चित किया है। अतः धीरे धीरे निम्न वर्ण के, निम्न जाति के लोगों को शिक्षा का समान अधिकार मिल रहा है।

गुरु-शिष्य संबंध :

शोभनाथ पाठक जी के 'एकलव्य' में नारद जी के माध्यम से गुरु-शिष्य संबंधों की प्रासंगिकता तथा सार्थकता पर प्रकाश डाला है। विद्या प्राप्ति की प्रक्रिया द्विमुखी होती है। विद्या देनेवाला और विद्या लेनेवाला दोनों में परस्पर घनिष्ठता आवश्यक होती है। एक-दूसरे को समझे बिना लेने-देने में कठिनाई होगी। दोनों के दृढ़ संबंध राष्ट्रीय चरित्र के विकास के लिए परमावश्यक होते हैं।

“गुरु-शिष्य संबंध राष्ट्र की सुदृढ़ रीढ़ है
इस पर विश्व विकास वज्र से भी यह दृढ़ है।”

एकलव्य की प्रतिभा देखकर द्रोण ईर्ष्या से भर उठते हैं। पर अर्जुन को सर्वश्रेष्ठ धनुर्धर बनाने की योजना के कारण वे एकलव्य का अंगूठा गुरुदक्षिणा में मांगकर उस पर अन्याय करते हैं। गुरु द्रोण राजनीति के शिकंजे में फँसते हैं। वैसे ही आज के शिक्षक भी राजनीतिक शिकंजे में फँसे हैं। आज शिक्षकों की स्थिति संतोषजनक नहीं है। आज के

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

शिक्षक पूंजीपति, सरकार और स्कूल मालिकों के मध्य फँसे हुए हैं। जिस दिन सरकार आर्थिक संपन्नता जुटा देगी और उनके योगदान का उचित मूल्यांकन करेगी उसी दिन से राष्ट्र को एक नवीन दिशा मिल जाएगी। शिक्षकों का सम्मान होना जरूरी है। उन्हें आर्थिक स्थिरता मिलेगी तो वे अधिक जोश के साथ योगदान देंगे और छात्रों की ओर ज्यादा ध्यान देकर उन्हें ऊँचे शिखर पर बिठाएंगे। गुरु-शिष्य संबंध और दृढ़ होंगे।

दुहरी नीति :

विनोद रस्तोगी के 'सूतपुत्र' खंडकाव्य में समाज की दुहरी नीति को स्पष्ट किया है। एक ओर मानवीय मूल्यों की दुहाई दी जाती है तो दूसरी ओर मानवता का अपमान भी किया जाता है। मानवतावादी विचारधारा के अनुसार उच्च वर्ग- निम्न वर्ग विभाजन रेखा खींचनी नहीं चाहिए। पर आज मानवता नहीं रही है। मानव-मानव के मध्य घृणा, द्वेष तथा ईर्ष्या की दीवारें निर्मित हो रही हैं। माँ राधा के द्वारा प्रश्न पूछने पर कर्ण सामाजिक नियमों के बारे में कहता है -

“थोथे ही नहीं, शोषण के आधार भी
विभाजित करते हैं, मानवता को
रचते हैं, घृणा, द्वेष की भेद की भित्तियाँ।”

मानव यदि मानवीयता से संपन्न हो तो देवत्व भी उसके सम्मुख निष्प्रभ हो जाता है। कर्ण को जब इंद्र की प्रवंचना मालूम हो जाती है, तब वह उनके देवत्व पर मार्मिक प्रहार करता है। जब मनुष्य अपनी प्रतिष्ठा के लिए कुल वंश का आश्रय न लेकर गुणों का आश्रय लेगा तभी मानव की प्रतिष्ठा होगी।

राजनैतिक पतन :

नरेंद्र शर्मा के 'द्रौपदी' खंडकाव्य में आधुनिक राजनैतिक संदर्भों पर प्रकाश डाला है। युधिष्ठिर अपना राज्य, संपत्ति तथा पत्नी को भी दाँव पर लगा देता है। यह देखकर चेतावनी दी है कि शासक का कर्तव्य है कि वह प्रजा की संपत्ति में अपना पूर्णाधिकार न जताए। प्रत्येक शासक को सत्ता मिलते ही राज्य संपदा भी सहज प्राप्त हो जाती है। परंतु उसे अपनी व्यक्तिगत पूंजी मानना उचित नहीं है। शासक को प्रजा के अधिकार की अवहेलना नहीं करनी चाहिए। प्रजा का सुख-दुख समझ लेना चाहिए। आज के राजनीतिज्ञ भी प्रजा के साथ खिलवाड करते हैं। आज बहुत बड़ी मात्रा में राजनैतिक पतन हो गया है।

अपरिचय और अजनबीपन :

आज परस्पर संबंधों में अलगाव दिखाई दे रहा है। आपसी संबंधों में शंका, संदेह, गलत फहमियाँ, हीन भावनाएँ बढ़ती हुई नजर आ रही हैं। व्यावसायिकता, व्यावहारिकता, स्वकेंद्रितता, स्वार्थ आदि के कारण एक व्यक्ति का दूसरों के साथ अपरिचय व अजनबीपन बढ़ रहा है। आज का व्यक्ति अपना समस्त जीवन परिवार में, संतानों में, समाज के कार्य-कर्तव्यों में खपा देने के बाद भी वंचित रह जाता है और आत्मसंतुष्टि तथा शांति नहीं पा सकता है। नरेश मेहता के 'महाप्रस्थान' में कहा है -

“इसी सांसारिकता के लिए, एक दिन
संतानें, कुल-कुटुंब, बंधु-बांधवता
सब स्वाहा हो जाने दिये।”

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

युध्दजन्य त्रासदियाँ :

युध्द को मूलतः विनाशकारी, अमानवीय ऐसा माना गया है। युध्द के बाद सब भग्न संस्कृति, का वातावरण छा जाता है। अमानुषिकता, अमानवीयता दिखाई देती है। यह जानकर भी आज का मानव अपने स्वत्व और अधिकार के लिए युध्द करता है। सत्ता की लालसा उसे युध्द की ओर घसीटती है। कौरव-पांडवों का कुरुक्षेत्र का युध्द इसी लालसा के कारण हुआ था। 'महाप्रस्थान' का युधिष्ठिर युध्द के मूल में मानवीय विकृतियों को ही मानता है।

“मूल्य और मानवी उदात्तताएँ

जब सार्वजनिक जीवन में हो जाती हैं शेष

तभी होता है युध्द, युध्द का घोष।”

युध्द के बाद कई त्रासदियाँ झेलनी पडती हैं। स्वजन, परिजन, आप्तजनों को खोना पडता है। इसके दुष्परिणाम पीढी-दर-पीढी भुगतने पडते हैं। युध्दजन्य त्रासदियाँ भयंकर होती हैं।

निष्कर्ष :

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि कई पौराणिक पात्र आधुनिक युग में प्रासंगिक हैं। ये पात्र आज के प्रतिनिधि बन जाते हैं। आधुनिक व्यक्ति के प्रतीक बन जाते हैं। आधुनिक दृष्टिकोण से इनको परखने पर वे आज के आधुनिक पात्र लगते हैं। इन चरित्रों को हम आज के संदर्भ में परख सकते हैं।

संदर्भ ग्रंथ :

१. प्रमुख खंडकाव्यों में आधुनिकता बोध - डॉ. आलोक मिश्र
२. नव्य प्रबंध काव्यों में आधुनिक बोध - उर्वशी शर्मा

काव्यकृतियाँ :

१. सूतपुत्र - विनोद रस्तोगी
२. एकलव्य - डॉ. शोभनाथ पाठक
३. द्रौपदी - नरेन्द्र शर्मा
४. महाप्रस्थान - नरेश मेहता

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संत कवि कबीर के विचारों की प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. सरोज पाटील
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

कबीर भक्तिकालीन विचारकों में अपना स्वतंत्र स्थान रखते हैं। उन्होंने अपने दर्शन द्वारा भारतीय जनता को जीवन आदर्श, नैतिकता, आचरण, धार्मिक – सामाजिक आचरण संबंधी मार्गदर्शन तथा विश्वव्यापी मानवता से परिचित किया। अपने दर्शन द्वारा वे तत्कालीन जनमानस के हृदयसम्राट बने थे। उनका नेतृत्व भारत के हर वर्ग, वर्ण के व्यक्ति ने स्वीकार लिया था।

समकालीन पार्श्वभूमी :

समकालीन परिस्थितियों से प्रभावित होना संवेदनशील होने का प्रतिक है कबीर इसके लिए अपवाद नहीं थे। कबीर का जीवनकाल लगभग 14 शती से लेकर 15 शती के मध्यकाल तक माना जाता है। इस कालावधि में देश की राजनैतिक और आर्थिक दशा अत्यंत बेहाल बनी थी। तुघलक और उसके बाद जितने भी शासक गद्दी पर बैठे उन्होंने क्रूर और विलासी वृत्ति का अवलंब किया। अनाचार, अत्याचार, भ्रष्टाचार, शोषण, अशांति और निराशा के उस दौर में तुघलक के साथ लोदी वंश के शासकों ने भी अधिकाधिक अमानवीयता बरती। अतः राजनैतिक स्तर पर कबीर का जीवनकाल अत्यंत अंधकारमय तथा निराशा से परिपूर्ण रहा।

मुस्लिम शासकों ने अपने कार्यकाल में हिंदुत्व को तोड़कर मुस्लिमियत को जनता पर आरोपित करना शुरू कर दिया था। हिंदू अपने धार्मिक नियम, आचरण का पालन मुक्तता से नहीं कर पा रहे थे। धर्म की श्रृंखलाएं ढिली पड जाने से एक ही धर्म के अंदर नई नई विचारधाराएं पनप रही थी जिससे लोगों की स्थिति भ्रमित बनी हुई थी।

इस कालावधि में देश की सामाजिक स्थिति बड़ी विषम बनी हुई थी। राजनैतिक तथा धार्मिक अव्यवस्था के कारण समाज का स्तर निम्न दर्जे पर आ रहा था। यवन शासकों के अनाचार से हिंदू समाज का जीवन उत्साह लगभग समाप्त हो चुका था। समाज पाखंडी धर्मगुरुओं के मार्गदर्शन पर पथभ्रष्ट हो रहा था। जातिव्यवस्था, आडंबर, अनैतिकता, झूठ का सर्वत्र बोलबाला था। जनसामान्यों में शिक्षा का तीव्र अभाव था। फलस्वरूप देश का सामाजिक वातावरण दयनीय बन चुका था।

कबीर ने अपने समकालीन वातावरण में देखा कि देश का सामान्य व्यक्ति विषम सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक वातावरण के चलते बिखर रहा है। राष्ट्रीयत्ववाले विचार को धारण करने से कतरा रहा है। अतः उसे देश से बांधकर रखना अनिवार्य है। परंतु यह कार्यपूर्ति बड़ी कठिन थी। राह में जातिवाद, सांप्रदायिकता, मिथ्या आडंबर, भ्रष्टाचार, अनैतिकता, भ्रष्ट धार्मिकता आदि अडचने थी। अतः इन्हे किनारे कर जनमानस पर राष्ट्रीयत्व, नैतिकता, एकता, बंधुत्व आदि विचार आरोपित करने की दृष्टि से उन्होंने कार्य आरंभ किया। इसके लिए उनके पास माध्यम था उनकी वाणी।

कबीर वाणी में जनमानस को विचारमंथन की दृष्टि से शक्ति प्रदान करने की अपार क्षमता थी। कबीर के व्यापक विचार क्षेत्र का परिणाम जनमानस पर होने लगा। एकतरह से विश्वबंधुत्व की भावना जाग्रत करने में उनका अमूल्य योगदान है। डॉ. व्दारिकाप्रसाद सक्सेना कबीर के गौरव में कहते हैं, 'कबीर का साहित्य जन – जीवन को उन्नत बनानेवाला है, मानवतावाद का पोषक है, विश्वबंधुत्व की भावना को जाग्रत करनेवाला है, विश्वप्रेम का प्रचारक है, पारस्परिक भेदभाव को

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मिटानेवाला है तथा प्राणिमात्र में प्रेम का संचार करनेवाला है।' (पृ.85 हिंदी के प्राचीन प्रतिनिधि कवि) अतः हिंदी भक्तीकालीन काव्यधारा में कबीर सर्वोच्च स्थान पर स्थानापन्न है।

निर्गुण पंथ का प्रसार –

वस्तुतः निर्गुण पंथ कोई संप्रदाय नहीं था वह एक विचारधारा थी। धर्म की एक व्यापक व्यवस्था जिसमें निराकार इश्वर भी था और उस निराकार ईश्वर भक्ति के लिए सूफियों के प्रेमभाव को स्वीकारा गया था। इस समन्वय को लोगों ने सहर्ष स्वीकारा। धीरे धीरे लोगों की मंथन प्रक्रिया तेज होती गई। परंपरावादी बंधनों से बिल्कुल अलग मुक्त वैचारिक वातावरण में जनमानस को विचारों की नई दिशा मिलने लगी। धर्मांध कट्टर पंथियों को उन्होंने, 'काम, क्रोध, तृष्णा तजै, ताही मिले भगवाना' (पृ.90 हिंदी के प्राचीन प्रतिनिधि कवि) की सीख दी। इश्वर प्राप्ति के लिए मठ, मंदीरों, मस्जिद में जाकर आराधना करने के बजाय सत्कर्म के जरिए इश्वर भक्ति का आनंद प्राप्त करने की सीख दी। इससे हिंदू-मुस्लिम कट्टरपंथी अपनी कट्टरता की निरर्थकता पर चिंतन करने लगे। इस चिंतन के अभाव में समाज में खून खराबा हो रहा था।

पाखंड का विरोध :

कबीर का सारा जीवन सत्य की खोज और असत्य का खंडन करने में बीता। जहाँ जहाँ उन्हें असत्य के दर्शन हुए वहाँ वहाँ उन्होंने निर्भयता से विरोध किया। वे स्वयं निर्भय थे तथा समाज से ऐसी निर्भयता अपेक्षित रखते थे। उन्होंने इस दृष्टि से समाज के सामने सुधारक उक्तियाँ रखी। मौलवियों के पाखंड पर वे लिखते हैं,

“ दिन भर रोजा रहते हैं
राति हनत हैं गाय ।

यह तो खून वह बंदगी, कैसे खुसी खुदाय था।

बकरी पाती खात है, तिनकी काढी खाल ।

जे नर बकरी खात है, तिनका कौन हवाल ।” (पृ.108 हिंदी के प्राचीन प्रतिनिधि कवि)

हिंदु और मुस्लिमों के पाखंड पर कडा प्रहार कर कबीर ने पाखंडी धर्मप्रचारकों को आडे हाथ लिया। कबीर के ऐसे विचारों से देश में नए विचारोंका दौर शुरू हुआ। दिन-ब-दिन अशुद्ध बनते गए धर्म के स्वरूप को शुद्ध करने में इन विचारों ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। जो राष्ट्रहित में सिद्ध साबित हुई। उनके बुद्धिवाद से जनसामान्यों के जीवन में व्याप्त धर्मांधता दूर होने में विशेष सहयोग मिला। मानव जीवन में साम्यता स्थापित करना कबीर वाणी का लक्ष्य बना हुआ था। वे मनुष्य को एक धर्म, एक ही नैतिक बंधन में बांधकर बाहयाडंबरों से मुक्त कर देना चाहते थे। कबीर ने कर्मयोग और विरक्त भाव के द्वारा समाज की विरोधी भावनाओं को एक सूत्र में बांधकर एक दूसरे में विलिन कर दिया।

अज्ञान को दूर करने का प्रयत्न –

कबीर को तत्कालीन समाज की अज्ञानता अखरती थी। वे मानते थे कि अज्ञान समाज में राष्ट्रीयत्व की भावना स्थापित करने में सबसे बड़ी बाधा है। ज्ञान के बिना जीवन की निरर्थकता के लिए वे लिखते हैं,

“बावरें तै ज्ञान विचारें न पाया। विरथा जनम गवाया।” (पृ.92 हिंदी के प्राचीन प्रतिनिधि कवि)

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वे ज्ञान को मन और विचारों की शुद्धता से जोडकर सभी बाहयाडंबरों, व्यर्थ कर्मकांडों को त्यागने की सलाह देते हैं। उनकी दृष्टि में प्रत्येक धर्म जनहित से जुडकर ही सच्चे अर्थों में विकसित और व्यापक बनता है। जिससे जनमानस में राष्ट्रीय भावों का निर्माण करने में सहायता मिलती है।

कबीर की दृष्टि में समाज व्यक्ति के विकास का प्रतिबिंब होता है। आदर्श तथा नैतिकता से परिपूर्ण समाज आदर्श राष्ट्रीयत्व की नींव होता है, इसीलिए समाज के हर व्यक्ति का दृष्टिकोण व्यापक होना जरूरी है फिर वह व्यक्ति किसी भी वर्ग, वर्ण की हो। व्यापक दृष्टिकोण के लिए व्यक्ति की विचारधारा सामूहिक होनी आवश्यक होती है। स्वयंकेन्द्रित विचारधारा इसमें सबसे बड़ी बाधा होती है। सामूहिक विचारधारा में समाजवादी दृष्टिकोण निर्माण करने की क्षमता होती है। यह राष्ट्रियत्व का सच्चा आधार है। अतः समाज को विघटन से बचाना है तो समाज की आत्मिक उन्नति जरूरी है इस पर कबीर का शतप्रतिशत विश्वास था। इसीलिए उन्होंने समाज का अज्ञान मिटाकर ज्ञान प्राप्ति करने के लिए समाज को प्रवृत्त किया। इस प्रकार कबीर वाणी ने व्यक्ति को आत्मिक दृष्टि से उन्नत कर उसे राष्ट्रहित में जुटने का महत्त्वपूर्ण विचार दिया।

नैतिक मूल्यों के स्वीकार की आवश्यकता का प्रतिपादन :

कबीरआचरण की सभ्यता के जरिए व्यक्ति को नैतिक उत्कर्ष की राह पर ले गए। व्यक्ति का उत्कर्ष ही समाज का उत्थान और स्तरीय समाज द्वारा उन्नत राष्ट्र का निर्माण यह सूत्र उन्होंने जनमानस के सामने रखते हुए सामाजिक असंगठन को मिटाने का प्रयत्न किया। हिंदुओं का आडंबर और मुसलमानों के पाखंड को समान रूप से कोसते हुए उन्होंने व्यक्ति में नैतिक सुधार लाने का ठोस प्रयत्न किया। जिससे धीरे धीरे लोगों में नैतिकता की लहर दौड़ी।

जातिभेद का विरोध –

तत्कालीन समाज में मौजूद जातिभेद रूपी दीमक के कारण समाज संगठित नहीं हो पा रहा था। कबीरने इनका खंडन कर धर्म को किसी भी वर्ग विशेष के एकधिकार से दूर कर उसे अधिकाधिक सार्वजनिक बनाने का प्रयत्न किया। उनकी धर्मविषयक संकल्पना मानव मात्र के हित की भावना से परिपूर्ण था। कबीर द्वारा बनाए गए भेदभावहीन समाज, धर्म और सामाजिक नियमों के ढांचे ने जनता को नया बल देने का कार्य किया। जनमानस के नैतिक जीवन में सुधार की प्रवृत्ति जाग्रत हो उठी। समस्त संसार में कबीर का प्रयास महत्त्वपूर्ण स्थान रखता है। उन्होंने तत्कालीन कुरीतियों को, विचारों को नई रूपरेखा के साथ समाज के सामने रखा।

उपसंहार

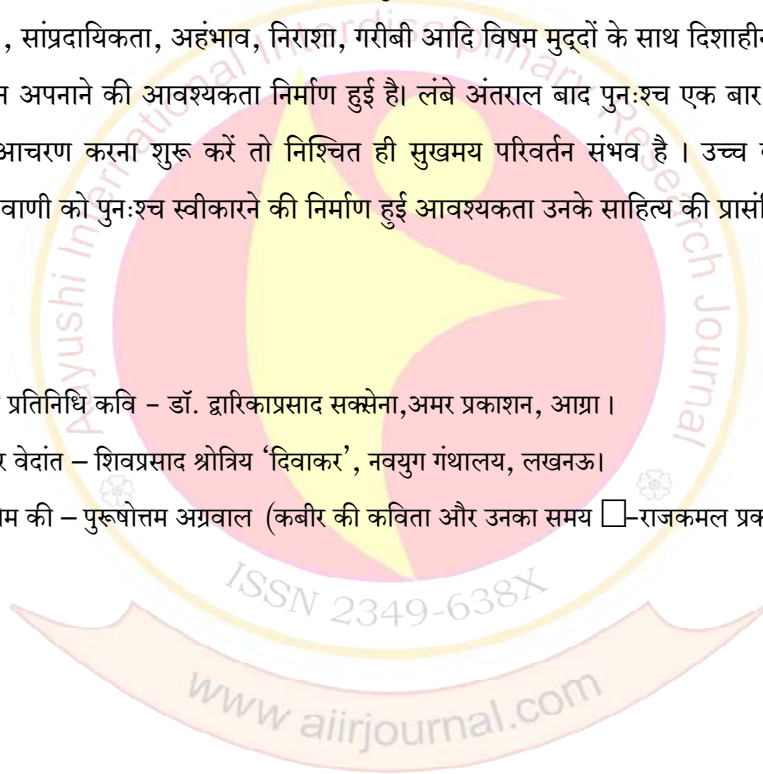
इसप्रकार कबीर दर्शन की हर बात में सुधार की भावना विद्यमान है। उन्होंने केवल आलोचक की भूमिका नहीं निभाई तो वे सच्चे समाजसुधारक के रूप में जनमानस के सामने प्रस्तुत हुए। प्रत्येक बात उन्होंने पूरी निष्कषता से कही। असत्य और मिथ्या बातों का त्याग करने पर विशेष जोर दिया। 'अरे इन दोऊराह न पाई' कहकर हिंदू- मुस्लिमों में व्याप्त परंपराओं, आडंबरों पर व्यंग कसा। हिंदुओं में मौजूद जातिभेद, वर्णव्यवस्था पर गहरा व्यंग्य कर उन्होंने मानव मात्र की एकता और समानता पर जोर दिया। पूरी निर्भयता से जिसका ईमान दुरुस्त है और जो अपने धर्म पर सत्य के साथ आरूढ है वही हिंदू या मुसलमान है। यह कहनेवाले कबीर मध्ययुगीन काल के सच्चे क्रांतिकारक है। उन्होंने तत्कालीन समाज में व्याप्त वैषम्य का विरोध कर उसमें साम्य स्थापित करते हुए परोपकार, सेवा, दया, धैर्य, अहिंसा आदि का प्रचार किया। शुद्ध आचरण और

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सात्विकता पर जोर देते हुए आंतरिक शुद्धि का महत्त्व स्थापित किया। पशुहत्या का विरोध कर अहिंसा का मूल्य जनता के सामने रखा। ब्रत, उपवास आदि का विरोध कर सहज साधना एवं सरल जीवन जीने का मार्गदर्शन किया। सामाजिक अधःपतन की ओर ध्यान आकृष्ट कर समाज में नैतिकता एवं सदाचार की प्रतिष्ठा की। सामाजिक एवं धार्मिक विद्रुपताओं के प्रति विरोध प्रकट कर समाज में सुव्यवस्था लाने का प्रयत्न किया। निर्गुण निराकार ईश्वर का महत्त्व समझाते हुए मानव के हृदय में अध्यात्मिकता का राजमार्ग स्थापित करने का प्रयत्न किया। जनसामान्य को धर्माधता और पाखंड से बचाकर सरल जीवन, सात्विक व्यवहार, पारस्परिक एकात्मता, समता की ओर ले जाने का महान कार्य किया। कबीर का यह महान कार्य आज के दौर में बड़ा प्रासंगिक है। आज के दौर में भी वह उतना ही मूल्यवान है जितना तत्कालीन समाज में था। मध्ययुगीन काल में कबीर द्वारा प्रस्तुत दर्शन आज बड़ा प्रासंगिक बना हुआ है। सद्यस्थिति में समाज अनैतिकता, दूराचार, भ्रष्टाचार, स्वार्थाधता, जातिभेद, सांप्रदायिकता, अहंभाव, निराशा, गरीबी आदि विषम मुद्दों के साथ दिशाहीन जीवन जी रहा है। ऐसे में फिर से कबीर दर्शन अपनाने की आवश्यकता निर्माण हुई है। लंबे अंतराल बाद पुनःश्च एक बार समाज कबीर दर्शन का स्वीकार कर जीवन आचरण करना शुरू करें तो निश्चित ही सुखमय परिवर्तन संभव है। उच्च कोटि के समाजसुधारक क्रांतिकारी कबीर की वाणी को पुनःश्च स्वीकारने की निर्माण हुई आवश्यकता उनके साहित्य की प्रासंगिकता और उसका मूल्य स्पष्ट करती हैं।

संदर्भ ग्रंथ

- 1) हिंदी के प्राचीन प्रतिनिधि कवि - डॉ. द्वारिकाप्रसाद सक्सेना, अमर प्रकाशन, आग्रा।
- 2) संत कबीर और वेदांत - शिवप्रसाद श्रोत्रिय 'दिवाकर', नवयुग गंथालय, लखनऊ।
- 3) अकथ कहानी प्रेम की - पुरुषोत्तम अग्रवाल (कबीर की कविता और उनका समय) - राजकमल प्रकाशन, दिल्ली।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आदिवासी कविता एवं स्त्रीवादी वैचारिकी
(निर्मला पुतुल की कविताओं के संदर्भ में)

डॉ. प्रवीणकुमार न. चौगुले

श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद महाविद्यालय, सांगली

आदिवासी समाज को जातिगत भेदों, वर्ण व्यवस्था, विदेशी आक्रमणों, अंग्रेजों एवं सभ्य कहे जाने वाले समाज द्वारा दूर रखा गया है। आदिवासी समाज सदियों से समाज की मुख्य धारा से कोसों दूर जंगलों, पहाड़ों-पर्वतों में बसा हुआ है। समाज की मुख्य धारा के साथ सालों से कटने से अज्ञान, हीनता एवं अशिक्षा के कारण यह समाज पीछड़ा ही रहा। भारत के विभिन्न क्षेत्रों में ये जनजातियाँ बसी हुई पाई जाती हैं। पीछड़ेपन, शिक्षा का विकास न होने, मौखिक परंपरा तथा अपनी भाषा में लिखने के कारण इस उपेक्षित समाज के जीवन का चित्रण, उनके रचनाकार एवं उनका साहित्य आदि की मात्रा साहित्य की मुख्यधारा में बहुत कम है। लेकिन हक एवं अधिकार की माँग, जीवन-संघर्ष, प्रकृति-प्रेम तथा शोषण एवं अत्याचार के प्रति विद्रोह और आंदोलन आदि के रूप में इनका साहित्य सशक्तता से अपने नए आयामों को लेकर तेजी से उभर रहा है। दलित एवं स्त्री विमर्श जैसे ही आज आदिवासी विमर्श की आवश्यकता तीव्रता से महसूस हो रही है। आदिवासी एवं गैर-आदिवासी लेखकों के माध्यम से यह साहित्य समृद्ध होता जा रहा है। आदिवासी समाज का रहन-सहन, उनकी संस्कृति, परंपराएँ, अस्मिता, अधिकार आदि आदिवासी विमर्श के विभिन्न आयाम हैं।

आज हिंदी साहित्य में आदिवासी साहित्य अपने नए रूप को लेकर उभर रहा है। इस दृष्टि से कई आदिवासी साहित्यकार जोरो-शोरों से प्रयासरत हैं। आदिवासी साहित्य की विधाओं में 'कविता' आदिवासी साहित्य की दृष्टि से महत्वपूर्ण विधा रही है। यह बात गौर करनेलायक है कि आरंभिक और ज्यादातर आदिवासी साहित्य गीत या कविता के माध्यम से हमारे सामने आता है। आदिवासी कवियों में निर्मला पुतुल, वाहरु सोनवणे, हरिराम मीणा, अनुज लुगुन, केशव मेश्राम, महादेव टोप्पो, डॉ. मंजू ज्योत्सना, सरिता बड़ाइक, डॉ. रामदाल मुंडा, दिनानाथ मनोहर, आदि. का नाम विशेष रूप से लिया जाता है। आदिवासी कविताओं में विभिन्न सामाजिक विद्रोह, नारी का जीवन-संघर्ष, विस्थापन, अस्तित्व की समस्या और शिक्षा जैसी समस्याएँ प्रमुख रूप से देखी जाती हैं। आज आदिवासी जीवन के विभिन्न पहलुओं पर अपनी लेखनी चलानेवाले महत्वपूर्ण आदिवासी साहित्यकारों में निर्मला पुतुल जी का नाम अग्रणी है। वे साहित्य और समाज विगत 15 वर्षों से भी अधिक समय से शिक्षा, सामाजिक विकास, मानवाधिकार और आदिवासी महिलाओं के समग्र उत्थान के लिए व्यक्तिगत, सामूहिक एवं संस्थागत स्तर पर सतत सक्रिय हैं। अनेक राज्यस्तरीय, राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय संस्थाओं के साथ उनका जुड़ाव रहा है। 'जीवन रेखा' ट्रस्ट के माध्यम से संचाल आदिवासियों की समाज सेवा करते हुए कवियित्री का संपर्क अनेक आदिवासियों के जनजाति से हो रहा है। आदिवासी समाज पर चिंतन करते हुए उनकी कविताएँ मानवीय संवेदना, नारी पीडा और असवसरवादी मानसिकता पर प्रकाश डालती हैं। उनकी कविताओं में आदिवासी समाज की पीडा, अत्याचार, शोषण के खिलाफ बेचैन आवाज निकलती है। सामाजिक कार्य एवं साहित्य के लिए उन्हें कई पुरस्कारों से सम्मानित किया गया है। साहित्य अकादमी नई दिल्ली ने उन्हें आदिवासी युवा कवियित्री के रूप में पुरस्कृत किया है। यह पुरस्कार संचाली भाषा की सशक्त रचनाकार होने के नाते उन्हें प्राप्त हुआ है। इनकी कविताओं का सशक्त हिंदी अनुवाद झारखंड के दुमका के हिंदी के सुपरिचित कवि श्री अशोक सिंह ने किया है।

निर्मला पुतुल जी की मूल भाषा संचाली है। अब तक उनके 'अपने घर की तलाश में', 'नगाड़े की तरह बजते शब्द' और 'बेघर सपने' ये तीन काव्य-संकलन प्रकाशित हो चुके हैं। इनमें से पहले दो

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

काव्य-संकलनों का संचाली से हिंदी अनुवाद अशोक सिंह जी ने किया है। इन सभी प्रकाशित काव्य-संकलनों में आदिवासी समाज के शोषण और न्याय के सवाल को बार-बार उठाया गया है। प्रस्तुत शोध-प्रपत्र हेतु आधारस्वरूप मैंने उनके 'नगाड़े की तरह बजते शब्द' इस काव्य-संकलन की प्रातिनिधिक कविताओं का चयन किया है। आदिवासी स्त्री विषयक वैचारिकी की सशक्त अभिव्यक्ति इन कविताओं में हुई है। 'नगाड़े की तरह बजते शब्द' इस काव्य-संकलन ने साहित्य जगत में प्रवेश करते ही इसने तहलका मचा दिया था। आदिवासी स्त्री एवं आदिवासियों की वेदना, पीड़ा, दर्द, टीस उपेक्षा, अपमान, घुटन-टूटन, विवशता, विपन्नता, शोषण, अस्तित्व, दयनीयता, विद्रोह आदि को इस काव्य-संकलन में निर्मला जी ने सशक्तता से उघाड़कर सामने रखा है। निर्मला जी की इन कविताओं में भोगे हुए जीवन के कटु यथार्थ एवं कार्यक्षेत्र की अनुभूतियाँ सम्मिलित हैं। उनका कहना है, "बस, फील्ड वर्क के दौरान जो अनुभव मिलता है वही किसी न किसी रूप में यदा-कदा आप तक पहुँचता रहा है। अब चाहे आप इसे साहित्य का दर्जा दें न दें आपकी मर्जी।"¹ निर्मला जी ने पूरी निर्भयता के साथ सच को सच और झूठ को झूठ कहते हुए इन कविताओं का सृजन किया है। वे अपने हक और अधिकार की अनुगुँज को बहुत जोरों से समाज के ठेकेदारों से सुनाना चाहती हैं।

निर्मला जी की कविता आपबीती की भाषा है, स्त्री विमर्श की नई परिभाषा है। निर्मला जी का जीवन एवं कार्यक्षेत्र झारखंड से जुड़ा हुआ है। इन झारखंडी महिला आदिवासियों के जीवन का कटु यथार्थ, उनके अस्तित्व की सच्चाई, जीवन की त्रासदी, पीड़ा, शोषण आदि का चित्रण उन्होंने अपनी कविताओं में पूरी शिद्दत से किया है। 'झारखंडी महिलाओं का पलायन एवं उनका शोषण' में आदिवासी महिलाओं के जीवन यथार्थ के विषय में निर्मला जी लिखती हैं – "आदिवासी महिलाएँ जिनके पास भूख है, भूख में दूर तक पसरी उबड़-खाबड़ धरती है, सपने हैं, सपनों से दूर तक पीछा करती अधूरी इच्छाएँ हैं, जिसकी लिजलिजी दीवारों पर पाँव रखकर वे भागती हैं, बेतहाशा, कभी पूरब तो कभी पश्चिम की ओर....।"² इस पितृसत्ताक समाज में एक आदिवासी स्त्री मरने-खपने के बावजूद अपना हक भी नहीं जता सकती है। आदिवासी प्रकृति की गोद में बसते हैं, इसलिए प्रकृति के प्रति उनकी अदम्य चाह होती है। लेकिन आए दिन अपने-आप को सभ्य समाज का हिस्सा बतलाने वाले ने जंगलों और पत्थरों को काट, प्रकृति का विनाश कर अपने स्वार्थ को सधते हुए अवैध ढंग से कदम फैलाने का कुकर्म कर रहे हैं। इनके इलाकों में सूदखोर एवं डॉक्टरों ने लूट का उत्पात मचा रखा है। यह सब वे जानते हैं, लेकिन फिर भी निर्मला जी अपनी सहेली से कहती है कि इन सब कुकर्मों का जिक्र भी मत करो, वरना विरोध करने के लिए उल्टा तुम्हें ही ज़ायन करार दे दण्डित किया जाएगा –

हक की बात न करो मेरी बहन
मत माँगो पिता की सम्पत्ति पर अधिकार
जिक्र मत करो पत्थरों और जंगलों की अवैध कटाई का
सूदखोरों और ग्रामीण डॉक्टरों के लूट की चर्चा न करो बहन
मिहिजाम के गोआकोला की
सुबोधनी मारण्डी की तरह तुम भी
अपने मगजहीन पति द्वारा
भरी पंचायत में डायन करार कर दण्डित की जाओगी।"³

बाहरी शोषणकर्ताओं द्वारा आदिवासी स्त्री के देह का बेहद शर्मनाक ढंग से उपभोग लिया जाता है। स्त्री-देह को बेहद घृणीत भाव से रौंदा-मसला जाता है और उस अकथनीय पीड़ा एवं घृणीत अपमान को सहने के लिए वह विवश बनकर रह जाती है। निर्मला जी अब इस अपमानजनित एवं पीड़ादायक दैहिक शोषण के खिलाफ उन पुरुषों को ललकारती हुई 'अगर तुम मेरी जगह होते' कविता में लिखती हैं –

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

बताओं न कैसे लगता?
जब पीठ थपथपाते हाथ
अचानक माँपने लगते माँसलता की मात्रा
फोटो खींचते, कैमरा के फोकस
होंठो की पपड़ियों से बेखबर
केंद्रित होते छाती के उभारों पर 4

आदिवासी स्त्री सदियों से समाज के शोषण और अत्याचार से त्रस्त है। पशुओं से भी बदतर जीवन जीने के लिए उसे विवश किया जाता है। बेफिक्र होकर उसकी देह का घृणास्पद व्यापार किया जाता है, जैसे वह कोई पशु या खरीदने-बेचने की निर्जीव वस्तु हो। बेहद धिनौने ढंग से मनचाहा उपभोग लेकर उन्हें अपमानित कर फेंका जाता है। १३ जनवरी २०१२ की घटना जारवा आदिवासी महिलाओं को विदेशी पर्यटकों के सम्मुख नाचने के लिए मजबूर किया गया तथा उनकी अर्धनग्न तस्वीरें इंटरनेट पर अपलोड की गईं। व्यापारी आदिवासी लड़कियों को बहला फुसलाकर भगा ले जाते हैं और उन्हें देह व्यापार हेतु झोंक दिया जाता है। आमतौर पर नाबालिग तथा गरीब परिवारों की लड़कियों को अपना शिकार बनाकर तस्कर सम्पन्न राज्यों में बेच देते हैं। झारखंड, असम, पश्चिम बंगाल जैसे पिछड़े राज्यों की गरीब लड़कियाँ गाय-बैल से भी कम कीमत पर बिक जाती हैं। सरकारी और गैर-सरकारी सूत्रों के मुताबिक हरियाणा और पंजाब जैसे राज्यों में गरीब खासकर आदिवासी लड़कियों की कीमत ५ हजार से १५ हजार रुपये तक है।⁵ ऐसे सभी शोषणकर्ताओं के विरोध में आदिवासी स्त्री की पीड़ा, संवेदना एवं उनके विद्रोह को निर्मला जी बेहद बेबाक ढंग से बयान करती हैं
ये वे लोग हैं जो खींचते हैं

हमारी नंगी-अधनंगी तस्वीरें
और संस्कृति के नाम पर
करते हमारी मिट्टी का सौदा
उतार रहे हैं बहस में हमारे ही कपडे
ये वे लोग हैं जो दिन के उजाले में
मिलने से कतराते
और रात के अँधेरे में
मिलने का माँगते हैं आमन्त्रण
ये वे लोग हैं
जो हमारे बिस्तर पर करते हैं
हमारी बस्ती का बलात्कार
और हमारी ही जमीन पर खडे हो
पूछते हैं हमसे हमारी औकात।⁶

निर्मला जी अपनी कविताओं के माध्यम से पूरे आदिवासी समाज को अपने अस्तित्व एवं अस्मिता की याद दिलाती हैं। हक और अधिकार के साथ ही उन्हें शिकार बनानेवालों के प्रति वे आदिवासी समाज में जागरूकता लाना चाहती हैं। यहाँ निर्मला जी चुड़का सोरेन के माध्यम से संपूर्ण आदिवासी समाज को सजग करना चाहती हैं। आदिवासी समाज के विकास के नाम पर गैर-आदिवासी समाज उनका शोषण करता रहा है। सभ्य समाज के कई ठेकेदारों द्वारा उनका गलत इस्तेमाल किया गया है। निर्मला जी इससे भलिभाँति वाकिफ हैं। वे चुड़का सोरेन से कहती हैं –

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कहाँ गया वह परदेसी जो शादी का ढोंग रचाकर
तुम्हारे ही घर में तुम्हारी बहन के साथ
सालसाल रहकर अचानक गायब हो गया?
उस दिलवार सिंह को मिलकर ढूँढों चुड़का सोरेन
जो तुम्हारी ही बस्ती की रीता कुजूर को
पढ़ाने—लिखाने का सपना दिखाकर दिल्ली ले भागा
और आनन्द—भोगियों के हाथ बेच दिया?

मुख्यधारा का समाज आदिवासियों को महज मानव का अधिकार ही नहीं देता, फिर उनके अधिकारों की बात तो अलग ही है। पूरे आदिवासी समाज की यह स्थिति है तो इस समाज की स्त्रियों की हालत कितनी गईगुजरी होगी, इसका अनुमान हम लगा सकते हैं। खुद के समाज की दयनीय स्थिति से परे उन्हें बाहरी लोगों की बुरी नजरों से बचने के लिए संघर्ष करना पड़ता है। उसके अस्तित्व के खोज का अनायास प्रयास निरंतर जारी है। पुरुष उसे मात्र एक भोगवस्तु ही मानता है। स्त्री को उसकी देह से अलग होकर पुरुष जानने की कोशिश ही नहीं करते हैं। क्या वह उसके लिए सिर्फ सर टिकाने के लिए एक तकिया, खूँटी या दीवार है या फिर कोई डायरी, चादर या गेंद जिसे जब जैसा चाहा वैसे इस्तेमाल किया। निर्मला जी पूछती हैं, असल में पुरुष स्त्री को कामुक वासना एवं मांसल देह से परे उसकी पीड़ा, उसकी संवेदना, उसका स्वत्व आदि के बारे में आखिर जानता ही क्या है? वे उससे मुक्ति की घोषणा करती हैं। इतना ही नहीं वे खुद अपनी जाति से ही मुक्ति पाना चाहती हैं। वे अपने वजूद को तलाशती हुई बेचैनी महसूस कर रही हैं। घर, प्रेम, जाति से अलग एक ऐसी जमीन, एक उन्मुक्त खुला आकाश, जिसपर सिर्फ उसका ही अधिकार हो, उसे वे बेचैन होकर तलाशती हैं। –

अपनी कल्पना में हर रोज
एक ही समय में स्वयं को
हर बेचैन स्त्री तलाशती है
घर प्रेम और जाति से अलग
अपनी एक जमीन
जो सिर्फ उसकी अपनी हो
एक उन्मुक्त आकाश
जो शब्दों से परे हो 8

विस्थापन समस्या के कारण आदिवासी समाज के दिलोदिमाग काफी हद तक झंझोड़ा है। सभ्य समाज ने उनकी खिल्ली उड़ाई है और उन्हें नफरत की निगाहों से देखते हुए समय-समय पर अपमानित किया है। वे उनके शोषण, अत्याचार एवं इस्तेमाल के लिए सदैव लालाईत रहे। काफी देर तक यह ऐसा ही चलता आ रहा है, लेकिन निर्मला जी उन्हें सचेत करना चाहती हैं, अब बस हुआ, अब हम सहेंगे नहीं, बरसों से अंदर सुलगती आक्रोश की आग अब फूटने को है। अपनी कविताओं में आदिवासी स्त्री पर होते अन्याय—अत्याचार—शोषण का चित्रण करते हुए वह उसके खिलाफ विद्रोह करती हैं, आदिवासी स्त्री को अपने हक एवं अधिकारों के प्रति सजग करते हुए उनमें जागृति लाना चाहती हैं तथा उसे केवल वस्तु एवं भोग्या मान उपभोग लेनेवाले समाज एवं पुरुषी व्यवस्था को सचेत करना चाहती हैं कि अब वह चुप बैठकर इस शोषण को सहेंगी नहीं।

निष्कर्षतः

सदियों से हाशिए पर रखा आदिवासी समाज बदतर जिंदगी जीता आया है। शोषण, अत्याचार, पीड़ा, हीनता, घृणा, विस्थापन आदि समस्याओं से ग्रस्त यह समाज अब अपने हक एवं अधिकारों की

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

जागृति की कगार पर खड़ा है। सशक्त आंदोलन के रूप में आदिवासी साहित्य का सृजन हो रहा है। दलित एवं स्त्री विमर्श की तरह ही आदिवासी विमर्श के विभिन्न आयामों पर सोच-विचार होने की आवश्यकता है। कुछ आदिवासी साहित्यकार अपने जीवन के कटु यथार्थ अनुभूतियों को लेकर जोरो-शोरों से उभरकर सामने आ रहे हैं, जिनमें निर्मला पुतुल अपना एक महत्वपूर्ण स्थान रखती हैं। निर्मला जी की कविताएँ बेदह सशक्त धरातल पर आदिवासी जीवन के यथार्थ को बयान करती हैं। आदिवासी समाज के दुःख-दर्द, उनकी पीड़ा, शोषण, समस्याएँ, सजगता, उनके हक और अधिकार, उनका संघर्ष, विद्रोह आदि विभिन्न बिंदुओं को उनकी कविताएँ उजागर करती हैं और उनकी दशा की ओर गंभीरता से सोचने के लिए प्रवृत्त करती हैं। आदिवासी स्त्री की हीन-दीन दशा को बेबाक ढंग से चित्रित करते हुए वे उसके शोषण के खिलाफ आवाज उठाती हैं। वे उनके हक और अधिकारों के प्रति सजगता लाना चाहती हैं। अत्याचारी पुरुषी सत्ता के खिलाफ आक्रोश प्रकट कर वे उनसे मुक्ति की कामना करती हैं। वे बेचैन होकर अपने अस्तित्व को तलाश रही हैं। आदिवासी स्त्री की वैचारिकी को बेहद तीव्रता के साथ पुतुल जी ने अपनी कविताओं में प्रस्तुत किया है, जो सोचने के लिए बाध्य करती हैं और जो वर्तमान समय में प्रासंगिक है। सदियों से सभ्य कहलाने वाले समाज ने आदिवासियों का लगातार शोषण किया है, लेकिन निर्मला जी उन्हें सचेत करती हैं कि अब वे चुप नहीं बैठेंगे, वरना अंदर धधकती आक्रोश की आग फूट पड़ेगी। अतः आदिवासी एवं आदिवासी स्त्री के जीवन का कटु यथार्थ, उनकी दशा एवं दिशा, मानवता एवं समानता के पक्ष में उनके हक एवं अधिकार आदि दृष्टि से निर्मला जी की कविताएँ अहम् मायने रखती हैं और आदिवासी स्त्री वैचारिकी के विभिन्न आयामों को उजागर करती हैं।

संदर्भ :

1. निर्मला पुतुल की कविताएँ : आदिवासी पीड़ा और प्रतिरोध का काव्य-संसार – रेखा सेठी <http://www.streekaal.com/> से उद्धृत
2. निर्मला पुतुल की कविताएँ : आदिवासी पीड़ा और प्रतिरोध का काव्य-संसार – रेखा सेठी <http://www.streekaal.com/> से उद्धृत
3. नगाड़े की तरह बजते शब्द – निर्मला पुतुल, पृ. 24
4. अगर तुम मेरी जगह होते, कविताकोश, http://kavitakosh.org/kk/निर्मला_पुतुल
5. आदिवासी कविता : स्वयं को तलाशती स्त्री – डॉ. विशाल शर्मा, <https://www.sahityakunj.net/> से उद्धृत
6. नगाड़े की तरह बजते शब्द – निर्मला पुतुल, पृ. 54
7. नगाड़े की तरह बजते शब्द – निर्मला पुतुल, पृ. 21
8. नगाड़े की तरह बजते शब्द – निर्मला पुतुल, पृ. 9-10

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘कबीर-वाणी’ की सामाजिक प्रासंगिकता

डॉ. पी. सी. लाड

अध्यक्ष हिंदी विभाग, भोगावली महाविद्यालय, कुरुकली, तहसील - करवीर, जिला - कोल्हापूर

कबीर का अविर्भाव जिस युग में हुआ वह युग दिल्ली सल्तनत के लोदी वंशी बादशाहों का युग था। तत्कालीन समझ में कबीर ने अपनी प्रखर अक्खड़ता और फक्खड़ता का परिचय दिया। निर्भिकता से धर्म और समाज के मिथ्याडंबरो का खंडन करते हुए सत्य की स्थापना के लिए आजीवन संघर्ष करते रहे और सफल भी हुए। वे मस्तमौला थे न घर न द्वार, अवलिया फकीर, अपने आप में अनूठे व्यक्तित्व लिए हुए इसलिए तो कहते हैं –

“हम घर जालयो आपणा, लिया मुराडा हाथि।

अब घर जालों तास का जो चलै हमारे सथि।।”

(कबीर ग्रंथावली, साखी-3)

वर्तमान युग में जहां चारों ओर अंधी दौड़ शुरू है निजी स्वार्थ के लिए एक दूसरे का गला काटने पर उतारू हो रहे हैं, तनाव, ईर्ष्या-द्वेष, आतंकवाद, सांप्रदायिकता, दलित उत्पीड़न, कुंठाएँ, स्त्री-पुरुष वाद, जातिवाद जैसी प्रवृत्तियाँ का बोलबाला है। फलस्वरूप आम आदमी का जीवन दुखी बनता जा रहा है। इस मशीनी युग में संवेदनमनुष्यता टूट हो गयी है रिश्ते नाते केवल नाम के रह गए हैं। यहाँ तक संतान अपने माता-पिता को पनाह नहीं दे रही। ऐसे युगीन परिवेश में यदि हम कबीर-वाणी का मूल्यांकन करें तो उसकी प्रासंगिकता हमें आज अधिक संगत प्रतीत होती है। अगर मध्ययुगीन परिवेश में कबीर का अविर्भाव होता तो लोक, वेद और कलियुग ने मिलकर भक्ति को कब का डुबो दिया होता। धार्मिक अराजकता से भरे परिवेश में कबीर की महत्ता अपने आप प्रमाणित हो जाती है। कबीर ने अपनी साधना और अनुभवों के बलबूते पर सब कुछ प्राप्त किया। वे शास्त्रों य पोथियों में लिखी बात नहीं दोहराते क्योंकि वे पहले ही स्पष्ट कहते हैं कि ‘मसि कागद छूयों नहीं, कलम गहयों नहि हाथा। सत्यनुभूति होने के कारण ही कबीर की उक्तियाँ बानियाँ शाश्वत सत्या की तरह आज भी प्रासंगिक हैं। इसलिए कहते हैं –

“पोथि पढ़ि पढ़ि जगमु आ, पंडित भया न कोया।

ढाई अच्छर पढे सो पंडित होया।।”

कबीर वाणी आज इसलिए प्रासंगिक है क्योंकि कबीर अपनी अपनी वाणीद्वारा समाज में स्थित पाखंड, ढोंग, जड़ता, अंधविश्वास, रूढ़ियाँ, बाह्याडंबरो का खंडन करते हैं। वैचारिक संवेदना के स्तर पर निर्भिक हो कर सत्य की स्थापना पर जोर देते हैं। सभी मतमतांतरों से भेदाभेद से दूर होकर सत्यानुभूति की बात करते हैं। उनका कहना है कि जो मनुष्य परमात्मा कि याद दिल में बसाता है वह मनुष्य इस लोक-परलोक में कहीं भी रह सकता है। क्योंकि परमात्मा खुद उसको मुशकिलों से बचाता है। -

कबीर हरि का सिमरनु जो करै सो सुखिआ संसारि।।

इत उत कतहि न डोलई जिस राखै सिरजन हारि।।

(वही पृ. 120)

जनसंचार तथा प्रौद्योगिकी के इस अधुनातन युग में आज भी लोग विभिन्न प्रकार के बाह्याडंबरो, मिथ्याचार, ढोंग-पाखंड, अवसरवादी साधुसंतों के चक्कर में पड़कर विभिन्न प्रकार के जंजालों में इस प्रकार फँसे हैं कि उस जाल से बाहर ही नहीं निकल पा रहे हैं। कबीर इस प्रकार के बाह्याडंबरो का विरोध करते हुए सहज समाधि पर बल देते हैं फिर वह भक्त किसी निम्न जाती में क्यों न पैदा हो? वे कहते हैं मेरी नीच जाती जुलाहा मेरे अंदर छोटान पैंदा नहीं कर सकती क्योंकि मेरे हृदय में सृष्टि का मालिक परमात्मा बस रहा है। प्रभु कि याद में जुड़कर उसका नाम जपकर माया के सभी जंजाल नष्ट हो जाएँगे –

कबीर जाती जुलाहा किआ करै हिरदै बसै गुपाला।।

कबीर रमीआ कंठि मिलू चूकहि सरब जंजाला।।

(वही पृ. 72)

मध्यकालीन परिवेश में वर्णाश्रम-व्यवस्था, जाती-पाँति भेदभाव, पंडित-मौलवीवाद, हिन्दू-मुस्लिम वैर-भाव, सांप्रदायिकता का बोलबाला था। कबीर इन बाह्याडंबरो को बढावा देने वाले पंडित और मौलवी को ही फटकारते हुए कहते हैं दुनियापंडितों के पीछे लगी हुई है और पत्थर की मूर्ति को परमात्मा मानकर पूजा कर रही है जो ऐसा समझते हैं वह गहरे पानी में डूबे समझो अर्थात् भ्रम में हैं –

‘कबीर पाहनू परमेसुरु कीआ पूजै सभु संसारू।।

इस भरवासे जो रहे बूड़े काली धारा।।”

(वही पृ. 93)

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आज भी कही जातिगत वैरभाव या सांप्रदायिक दंगा-फसाद होने का खतरा लगा रहता है तब वहाँ धर्मगुरु ही सबसे आगे होते हैं। जिससे जातिगत वैरभाव कम होने के बजाए उसे और बढ़ावा मिल जाता है। कबीर समाज में जब इस प्रकार की विसंगतियाँ देखते हैं तो सांप्रदायिकता, जातिगत वैरभाव पर सीधे व्यंग बाण चलाते हैं। भले ही उन्हें अपना-अपना धर्म श्रेष्ठ क्यों न लगे वे कहते हैं –

“हिंदू अन की हिंदू आई देखी रकन कि तुरकाई
कहै कबीर सुनौ है साधौ कौन राह है जाई॥”

आज के मशीनी युग में बड़ी आपा-धापी मची है। मनुष्य का स्वास्थ्य पूरी तरह विनाश के कगार पर खड़ा है। आज हर कोई बात-बेबात पर जान देने की और जान लेने की बात कर रहा है। परीक्षा में अंक कम मिलेपति से झगड़ा, माता-पिता से झगड़ा, जायदाद हथियाना, प्यार में असफल हो जाना, संतानद्वारा बेदखल कर दिये जाना और ऐसे ही न जाने कितने कारण होंगे जिसके लिए हर कोई अपनी जान देने पर उतारू हो जाता है, कभी जान ले बैठता है। इस संदर्भ कबीरदास कहना चाहते हैं कि यह मानव जन्म बड़ी मुश्किल से मिलता है, बार-बार नहीं मिलता। दुनिया के गोरख धंधे में फँसकर एक बार हाथसे गया तो दुबारा नहीं मिलता बिलकुल उसी प्रकार जैसे जंगल में वृक्षों के पके हुए फल जमीन पर गिरने पर वापस डाली पर नहीं लगते –

‘कबीर मानस जनमु दु लभु है होइ न बारै बारा॥

जिउ बन फल पाके भुइ गिरहि बहुरि न लागहि डरा॥’

(वही पृ. 51)

आज के इस आपाधापी युग में चैन की नींद सोना भी नसीब नहीं हो रहा है। फूटपाथ पर सोनेवाला मनुष्य चैन की नींद सोता है वही लाखों करोड़ों का मालिक गदियों पर करवटे बदलता रहता है उसे चैन की नींद नहीं आती। इसलिए कबीर कहते हैं कि साधू संत की बेकारसी कुटिया भी अच्छी लगती है। किसी बेईमान मनुष्य का महल जलती भट्टी जैसा प्रतीत होता है वहाँ हर वक्त माया, मोह, तृष्णा की आग जलती रहती है। जिस महल में परमात्मा का नाम नहीं जपा जाता, ऐसे महल को आग लगे, मुझे ऐसे महल की जरूरत नहीं –

‘कबीर संतन की झुगीआ भली भठि कुसती गाउ॥

आगि लगउ तितु धउलहर जिह नाही हरि को नाउ॥’

(वही पृ. 44)

कबीर कहते हैं कि दुनिया में यह जो भेदभाव है अमीर-गरीब, उंच-नीच, वर्ण-भेद वह इसलिए कि कोई भी अपनी जाति, वर्ण, कुल का भेदभाव मिटाना नहीं चाहता। फलस्वरूप उनका परमात्मा से मिलन असंभव है। परमात्मा से मिलन तभी संभव होगा जब व्यक्ति अपनी जाति, वर्ण, कुल का भेदभाव मिटाएगा। वे हल्दी और चुने का उदाहरण देते हुए कहते हैं कि पीले रंग की हल्दी और सफेद चुना जब एक हो जाते हैं तो लाल रंग पैदा होता है उसी प्रकार परमात्मा से, मिलन तभी संभव होगा जब हम जाती, वर्ण, कुल का त्याग करेंगे –

‘कबीर हरदी पीअरी चुना ऊजल भाइ॥

राम सनेही तउ मिलै दोनउ बरन गवाइ॥’

(वही पृ. 61)

निश्चय ही कबीर अपनी मान्यताओं और आदर्शों के प्रति दो टूक और अस्थायान है। इसी कारण वे तत्कालीन बाहयाडंबर, मिथ्याचार, विविधमता-मतांतरों की वास्तविकता को प्रस्तुत कर सके। हिंदू मुसलमानों में प्रचलित परंपरागत विश्वासों तथा अर्थशून्य रूढ़ियों का विरोध कर सके। उनके काव्य में श्रम के मुल्य की महत्ता निर्विवाद है। निश्चय ही स्वस्थ समाज की स्थापना में उनकी महत्त्वपूर्ण भूमिका है। कबीर तत्कालीन सामंती व्यवस्था के प्रतिपक्ष में खड़े हो जाते हैं। सांसारिक मेहमाया में डूबे लोगों को उबारने के लिए मानवीय एकता स्थापित करने के लिए कर्म करने की प्रेरणा देते हैं। वास्तव में वे सच्चे कर्मयोगी हैं। यही कारण है कि इतनी शताब्दियों के बाद भी उनकी वाणी प्रेरणाप्रदान करती है। आज जब पूरे विश्व में धर्म के नाम पर आतंकवाद फैला हुआ है। ऐसे स्थिति में कबीर के दोहोंको याद करना उन्हें जीवन में उतरना बहुत प्रासंगिक है। अपने दोहों द्वारा हिंदू मुस्लिम धर्मों में होनेवाले कर्मकांडों का उन्होंने विरोध किया है।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

समकालीन संदर्भ और कबीर काव्य की प्रासंगिकता

डॉ. शहनाज महेमुदशा सय्यद

बलवंत महाविद्यालय, विटा, जि. सांगली

प्रस्तावित :-

विश्व साहित्य में हिंदी का साहित्य स्तरीय माना गया है। साहित्य के साथ भारतीय इतिहास का भी अपना विशेष स्थान है। विश्व का हर साहित्य वहाँ की ज़मीन की बात करता है। वेदना, हुंकार और वास्तविकता से ही साहित्य सशक्त बनता है।

साहित्य, समाज और मानवीय संवेदनाओं का अटूट रिश्ता होता है। हर युग के मानव समाज में जीवन मूल्यों को संस्थापित और संस्कारित करने का महत्त्वपूर्ण कार्य सत्चरित्रवान संतो, भक्तों, विद्वानों द्वारा किया गया है। रचनाकार अपने समाज का नायक होता है।

संत साहित्य किसी धर्म संप्रदाय अथवा जाती विशेष का आख्यान नहीं है। विश्वमानव की कामना के लिए कई जातियों, धर्मों, संप्रदायों के मध्य मानवीय संवेदनाओं का महासेतु है, धर्मनिरपेक्षता और मानव एकता की महावाणी है।

संत कबीर मानवतावादी जीवन के भाष्यकार, सत्य के हिमायती उपेक्षितों के नेता, सड़ी गली परंपरा पर प्रहार करनेवाले समाजसुधारक थे। उस समय का समाज राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, असंगतियों, विषमताओं से त्रस्त था। इस काल के दिशाहीन लोगों में क्रांतिकारी महात्मा कबीर ने मानवता का अवरुद्ध पथ प्रशस्त किया।

मानवता :-

सम्पूर्ण विश्व को एक सूत्र में बांधने वाला धर्म एक ही है, और वह है मानवधर्म। आज संसार को इसी धर्म की आवश्यकता है। इस धर्म का आधार है प्रेम तथा भाईचारा, और इसी प्रेम का पाठ हमें सन्त कबीर ने एकेश्वरवाद की स्थापना कर पढ़ाया है।

“पोथी पढ़ि-पढ़ि जग मुआ, पंडित भया न कोई।

ढाई आखिर पीव का, पढ़े सु पंडित होई”

उनका मूलमंत्र है कि हम सभी एक ही ईश्वर की संतान हैं जो आपस में भाई-भाई हैं। परंतु आज की स्थिति क्या है? भौतिक एवं पूजावादी व्यवस्था के साथ-साथ यांत्रिक शक्ति का विकास होता गया। यंत्रों के बीच रहते हुए हम भी यांत्रिक होते गए। परिणाम स्वरूप हमारी संवेदना मरने लगी। हमारे चारों ओर भीड़ तो बढ़ने लगी परंतु मानव अकेला होता गया। युग की भयावहता बढ़ी। पहले व्यक्ति से समाष्टि का निर्माण हुआ था, आज समाष्टि से व्यक्ति की तरफ बढ़ने लगे। मनुष्यत्व और मातृत्व समाप्त होने लगा। जिसके परिणाम स्वरूप आज संतोष की जगह असंतोष बढ़ता गया। नई-नई समस्याएं उत्पन्न होने लगी। इसलिए आज भी हमें संत कबीर याद आते हैं, जिनकी रचनाओं में हमें जीवन का यथार्थ, पारिवारिक संवेदना, मूल्य और आदर्श की स्थापना एवं जीवन जगत की वे तमाम बातें पाई जाती हैं, जिन्हें हम रोजमर्रा के जीवन में जीते हैं। अनेकों वर्षों के बाद भी कबीर के साहित्य में वहीं ताजापन विद्यमान है। अपनी ताजगी के कारण इन संतो की रचनाएं आज और भी जवान होती जा रही हैं।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

बाह्य आडंबरो का विरोध :-

कबीर ऐसे ही संत-शिरोमणी थे, जिन्होंने जीवन और जगत की वास्तविकता को पहचाना था। कबीर ने हिंदू- मुसलमान दोनों की दूर्बलताओं पर करारे व्यंग किए है। वे निर्भीक, स्पष्टवक्ता, विवेकशील और पक्षपात रहित थे। इसिलिए तो उन्होंने हिंदू मुसलमान दोनों को अपने व्यंग्यबाणों का निशाना बनाया।

“पाहन पूजै हरि मिलै तो मैं पूजूँ पहार
तातै वह चक्की भली, पीस खाय संसार”

तो दूसरी तरफ वे कहते है -

“काँकर पाथर जोडि के, मस्जिद लई चुनाय
ता चढ़ि मुल्ला बाँग दे, क्या बहरा हुआ खुदाय”।

सदाचार का महत्त्व :-

“साँच बराबर तप नाही, झूठ बराबर पाप
जके हिरदय साँच है, ताके हिरदय आप”।

कबीर का रास्ता नैतिकता, कर्म, सच्चरित्रता और सच्चाई का है। उन्होंने सहिंसा, संतोष, दया पर अत्याधिक जोर दिया है। तथा सर्वसाधारण को इसी मार्गपर चलने के लिए अवाहन किया है। ताकि उनका जीवन सफल हो। सत्य ईश्वर का पर्याय है। सत्य जीवन की सबसे बड़ी उपलब्धि है। सत्य से बढ़कर दूसरा धर्म नहीं है।

जात-पात का विरोध :-

कबीर जन्मजात विद्रोही थे। उनमें इतना साहस, निर्भीकता और अक्खडता थी कि मुसलमानों के शासन काल में रहकर भी काजी और मुल्ला को फटकार सकते थे। साथ ही ब्राह्मणवाद से ग्रस्त समाज में ब्राह्मणों और पंडितों पर व्यांग्यात्मक प्रहार कर सकते थे। जात-पात के विरुद्ध वे कहते हैं।

“जो तू ब्राह्मण ब्राह्मणी जाया तो और बाट है क्यों नहीं आया।
जो तू तुरक तुरकनी जाया तो भीतर ही खतना क्यों नहीं कराया।”

इतनी स्पष्ट और कठोर भाषा में कदाचित ही किसी संत, भक्त, महात्मा या समाजसुधारक ने जाती, धर्म, या वर्ण पर प्रहार किया होगा। वे समता और एकता को महत्त्वपूर्ण स्थान देते है।

“एक पवन एक ही पानी, एक ज्योति संसारा
एक ही खाक घडे सब भाडे एक ही सिरजन हारा।”

अपरिग्रह :-

“पानी बढे नाव में घर में बढे दाम
दोनों हाथो उलिचिये यही सज्जन का काम।”

आगे वे कहते है- “एक ना भूला, दो ना भूले भूला सब संसारा रे।”

सामूहिक अविश्वास, अनारस्था, अकर्मण्यता के आवर्त में फँसे आज के समाज का ही चित्र है। जातीयता तथा धर्मांधता हमारे देश का कलंक बन गया है। आज धर्म के ठेकेदार अपना व्यवसाय चलाने के लिए मंदिर मस्जिद के अस्तित्व की बातें करते है। कोई कहता है इस्लाम खतरे में है। कोई

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कहता है हिंदूओं का अस्तित्व खतरे में हैं, परंतु ना हिंदू को खतरा है ना मुसलमानों को, खतरा है—धर्म के ठेकेदारों को। कबीर कहते हैं—

“पूजा करूँ ना निमाज गुजारूँ, एक निराकार हिरदै नमसकारूँ
न हज जाऊँ न तीरथ पूजा, एक पिछाण्या तो क्या दूजा।”

या

“माला फेरत जुग भया फिरा न मन का फेर
करका मनका डारि के, मन का मनका फेर।”

ज्ञान का महत्त्व :-

परंतु आज साधू ही ऐसा नहीं है जो सही राह दिखाए। आज भक्त, साधू अपने स्वार्थ, ऐश आराम के पीछे भाग रहे हैं। और आज का पढ़ा लिखा समाज भी उनके पीछे भाग रहा है। मंदिरों—मस्जिदों में पढ़े लिखों की भीड़ है। राजनेता, बुद्धिजीवी, अनपढ़ तथा गरिबों के आदर्श होते हैं। परंतु वहीं आज भी गणेश जी को दूध पिलाते हैं, शंकर को दूध से नहलाते हैं जब की उनके इसी देश में गरीबों को दूध तो क्या पानी भी ठीक से मयस्सर नहीं होता। लोग दाने—दाने को मुहताज है, और हमारे आदर्श धर्मगुरु, राजनेता धर्म के प्रचार में लाखों रूपया खर्च कर रहे हैं। अगर कहीं कोई सही राह बताने की कोशिश करता है तो लोग उसके जात को बीच में ले आते हैं। इसलिए कबीर जी ने कहा है—

“जाति न पूछो साधु की, पूछ लीजिए ज्ञान,
मोल करो तलवार का, पडा रहने दो म्यान।”

आज एक आदर्श समाज की स्थापना करना मध्यकाल से अधिक आवश्यक है। उस काल में यह काम कबीर जी ने बखूबी अपनी वाणी द्वारा किया था। एक आदर्श समाज के लिए सभ्य, शिक्षित एवं सदृढ नैतिक विचारोंवाले व्यक्तियों की आवश्यकता है। जिससे देश का भविष्य बन सके। कबीर ने व्यक्ति में जिन सात्विक गुणों की परिकल्पना की थी वे गुण आज भी उतने ही आवश्यक हैं। मानव को मानव के धरातल पर खडा करने में यही गुण साहयक हो सकते हैं। आज संसार में इतनी विभिन्नता और विपरीतता है कि व्यक्ति उसमें अच्छा—बुरा पहचानने में असमर्थ हो गया है। ऐसे में वहीं व्यक्ति बुद्धिमान होता है जो सही परख करता हो— ऐसे व्यक्तियों की माँग करते हुए कबीर जी कहते हैं—

“साधु ऐसा चाहिए, जैसा सूप सुभाय
सार—सार को गहि रहै थोथा देइ उडाय।”

आत्मविश्वास :-

जब व्यक्ति सही—गलत को पहचान कर एक कार्य अपने हाथ में लेता है तो उसकी पूर्णता में कई रुकावटें, बाधाएँ आती हैं। ऐसे में व्यक्ति को अपना आत्मविश्वास नहीं खोना चाहिए, बल्कि दृढ निश्चय के साथ काम में लगे रहना चाहिए यही उपदेश देते हुए कबीर जी कहते हैं—

“जाके मन विश्वास है, सदा गुरु है संग
कोटि काल झकझोर रहिं, तउ न हो चित्त भंग।”

अर्थात् जो मन में अटल विश्वास कर, काम करता है वह कभी समय की ठोकर से घबराता नहीं। ऐसे व्यक्ति काल की विपरीत घात को चीर कर अपने कार्य में सफल हो ही जाते हैं। कबीर जी कहते हैं—

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

“मन के हारे हार है, मन के जीते जीत

कह कबीर पुनि पाईए, मन के ही परतीत।”

कबीर ने हमेशा अपने मन की बात मानी। अटल निष्ठा से वेद, कुराण को झुठलाया। वे कहते हैं—

“मैं कहता आँखन की देखी, तू कहता कागद की लेखी

मैं कहता सुझावन हारी, तू कहता उलझाय री ”

अहंकार का त्याग :-

“बडा हुआ तो क्या हुआ, जैसे तार खजुर

पथिक को छाया नहीं, फल लगै अति दूर।”

तार और खजूर का पेड़ बहुत लम्बा होता है। लेकिन इससे लाभ किसी को नहीं होता। इन पेड़ों के नीचे छाया नहीं होती। इसलिए पथिक वहाँ विश्राम नहीं कर सकता। कबीर कहना चाहते हैं कि धनवान और पुंजीपति को अपने धन का सदुपयोग, लोककल्याण में करना चाहिए, अन्यथा उनका धन व्यर्थ है। ऐसा प्रतीत होता है कि कबीर ने जो कुछ कहा है, वर्तमान युग के लिए ही कहा है।

समाजिक विकास द्वारा ही सांस्कृतिक वातावरण को प्रभावित करने में कबीर जैसे संत महात्माओं का योगदान उल्लेखनीय है। कबीर ने न केवल मंत्र-माला, मुद्रा, तिलक, तीर्थ, हज्ज, हलाल, नमाज आदि की नई व्याख्या की है वरन् हिंदू-मुसलमान, राम-अल्लाह को भी नया अर्थ प्रदान किया है। वे स्वयं कर्मवादी थे और दूसरों को कर्म करने की ही प्रेरणा देते थे। कर्म के कारण कोई शुद्र, ब्राह्मण या क्षत्रिय नहीं होता। उन्होंने वर्णव्यावस्था, जातिपाति, ऊँच-नीच, छुआछुत का निषेध किया। मानव जाति की समानता चाही जो आज वर्तमान युग में भी जरूरी है। आज सांप्रदायिक दंगे-फसाद बढ़ने लगे हैं। हरिजन-दहन, हिंदू-मुसलमान, हिंदू-सीख, बाबरी मस्जिद, रामजन्म भूमि, गुजरात दंगल, बलात्कार, हत्याएँ, आदि खतरों से जनता त्रस्त है। मनुष्य-मनुष्य के बीच वर्ण-जाति धर्मगत भेदभाव हमारे राजनेताओं, जनता में लबालब भरी हुई है। इससे अनवरत गृह-युद्ध करते जाना हमारे देश की नियति है। जब तक युद्ध जीत नहीं लेंगे तब तक 'मेरा भारत महान' का माल ट्रकों के पीछे अंकित नारा धूल के गुब्बारों में धुलि धुरसित ही होता चला जाएगा। यह लड़ाई विचारों की लड़ाई है। गलत के साथ समझोता नहीं होना चाहिए। केवल उपरी परिवर्तन से काम नहीं चलेगा। लोगों के दृष्टिकोण में आमूल परिवर्तन आवश्यक है। राष्ट्रीय एकात्मता की भावना संकटग्रस्त है। राष्ट्र को अखंड बनाए रखने के लिए आज कबीर के विचारों की आवश्यकता है। शाहु, महात्मा फुले, गांधी, अंबेडकर आदि के मतों पर भी कबीर का प्रभाव नजर आता है। युगों युगों से शोषित, पीड़ित, दलित तथा शुद्र समाज के उध्दार का बीडा कबीर ने उठाया था। कबीर ने सहज प्रतिभा और आत्मतत्व के बल पर कदाचारों और दुर्भावनाओं के विरुद्ध इतना जोरदार आंदोलन चलाया था कि अपने युग और परवर्ती अनेक युगों के लिए निःस्वार्थ क्रान्तिकारिता के आदर्श मार्ग दर्शक हो गए।

श्रम का महत्त्व : श्रम के बारे में कबीर जी कहते हैं—

“जाग पियारी अब का सोवै, रेन गई दिन काहे खोवे

जिन जागा तिन मानिक पाया, तै बौरी सब सोय गवाय।”

श्रम से समाज और राष्ट्र संतुलित रह सकता है। श्रम से हृदय की सद्भावना और बुद्धि का चातुर्य दिखाई देता है। कबीर स्वयं कर्मवादी थे, और दूसरों को कर्म करने की ही प्रेरणा देते थे।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

प्रेम का महत्त्व :-

“प्रेम न बाडी उपजै, प्रेम न हाट बिकाय
राजा- परजा जैहि रुचे, सीस देई ले जाए।”

प्रेम को यदि मानव स्वधर्म बना ले तो वैमनस्य की समस्या का समाधान बड़े आसानी से हो सकता है।

सत्य को सत्य कहने का जो साहस कबीर में था वही साहस हमें भी अपनाना है। राष्ट्रीय एकात्मता, मानवीयता, मानव कल्याण की दृष्टि से कबीर का कार्य अप्रतिम, साथ ही अनुकरणीय है। कबीर अपने तत्त्वज्ञान के रूप में आज भी जीवित है। इसकी अनुगुंज हमें कवि इक्बाल की कविता में भी सुनाई पडती है।

“जाहिदे तंगू-नजर में मुझे काफ़ीर माना,
और काफ़िर यह समझता है मुसलमाँ हू मैं
देख चश्में अदू हिकारत से न देख
जिसपे कुदरत को भी नाझ वह इन्साँ हूँ मैं।”

कबीर की वाणी अनेक विवादों से दूर रहकर अपनी उदात्तता में बिलकुल अलग, अड़िग खड़ी होकर जाति विद्वेष, अलगाव, हिंसा, रक्तपात में झुलसे विश्वमानव को शीतलता प्रदान कर रही है। इनके हृदय हिमालय से प्रभावित होनेवाली काव्य पयस्विनी ने मध्ययुग को ही पावन नहीं किया वरन् आज भी हमारे जीवन की सबसे बड़ी प्रेरणा बनी हुई है। समस्त राष्ट्र को विघटन, विखंडन के बारूदी कगार पर ले जाया जा रहा है। जनता की अस्मिता खतरे में है, सांप्रदायिकता का प्रचार प्रसार हो रहा है। पारस्परिक भेदभाव का देत्य अपनी भंयकरता को लेकर युद्ध की विभीषिका प्रस्तुत कर रहा है, ऐसे समय में कबीर जी के पावन आदर्श एवं उसका भावी प्रवाह ही हमारे जन-मन को लोक कल्याण की अक्षय-सरिता से पावन कर शांति प्रदान कर सकता है।

निष्कर्ष :-

निष्कर्ष रूप में यह कह सकते हैं कि कबीर का काव्य प्रगतिशील है साथ ही कालिक होते हुए भी कालतीत है। इनके काव्य में मानव जीवन की सामाजिक समस्याओं के साथ कालतीत समस्याओं का भी समाधान किया है। इसलिए इनके काव्य को जन समाज के कल्याण के लिए सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम् कहें तो सर्वथा प्रासंगिक और समाचीन होगा जो हमारे जीवन को शताब्दियों तक आलोक प्रदान करेगा, तथा उनकी वाणी ने जो अलख जगाया वह हमारे आज के टूटते-बिखरते जीवन के सापेक्ष में उतना ही मूल्यवान होगा जितना अपने युग में रहा होगा।

संदर्भ :-

1. नाथ पंथ और निगुर्ण संत काव्य, डा. कोमलसिंह सोलंकी पृ.254
2. संत-काव्य, परशुराम चतुर्वेदी पृ.49
3. हिंदी काव्य में निगुण संप्रदाय, डॉ. पीताम्बरदत्त बड़थवाल पृ. 339
4. प्रा. भ. श्री. पंडित, श्री कबीरवाणी पीयूष पृ.23
5. डॉ. राजेश्वर प्रसाद चतुर्वेदी, कबीर पृ. 232
6. डॉ. राजदेव सिंह, कबीर आधुनिक संदर्भ में पृ. 149
7. डॉ. केदारनाथ लाभ, कबीर साहित्य की प्रासंगिकता पृ. 36
8. डॉ. राधाकृष्णन, भारतीय संस्कृति पृ. 12
9. प्रभाकर माचवे, कबीर पृ. 10
10. संपादक नामवर सिंह 'आलोचना' अप्रैल-जून 2000 पृ 281

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वर्तमान जीवन संदर्भ में ममता कालिया के 'दौड' उपन्यास की
वैचारिक भूमिका

प्रा. मदन नामदेव खरटमोल

सौ. सुवर्णलता गांधी महाविद्यालय, वैराग, जि. सोलापूर

वर्तमान जीवन में अनेक स्थितियों से गुजरते व्यक्तियों का जीवन विभिन्न घटनाओं से प्रभावित होती है। इस कारण वर्तमान दौर में अनेक सामाजिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक एवं आर्थिक स्थितियाँ निर्माण हुई हैं। जिसके प्रभाव से समाज और व्यक्ति का जीवन प्रभावित हो रहा है। इस कारण ऐसी स्थिति में मनुष्य एवं समाज के सम्मुख उभरी स्थिति में कोई दिशा दर्शन करनेवाली विचारधारा का होना जरूरी बन जाता है। मध्यकाल की बिगड़ी सामाजिक स्थिति को सुधार और उसे दिशा दर्शन करने के लिए इस काल के साहित्य ने अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। ठीक उसी तरह वर्तमान काल के बाजारवाद, उपभोक्तावाद, उत्तर आधुनिकतावाद को लेकर मानव की पीड़ा और चिंता ने जो उसे प्रभावित किया है। इन और ऐसे समय पर इस प्रकार के साहित्य की आवश्यकता महसूस होती है। जो इसको प्रभावित कर सके। साहित्य के निरंतर प्रभाव और विकास में एक ऐसा साहित्य सृजित हुआ है। जो मानव की पीड़ा और यातना एवं उसकी विवंचना को एक नयी दिशा एवं मोड़ दे सके। "प्रेम करो प्राणी मात्र से प्रेम करो। प्रेम कोई टेलिफोन कनेक्शन नहीं है, जो आप सिर्फ एक मनुष्य से बात करें। प्रेम वह अलोक है, जो आप सिर्फ एक मनुष्य से बात करें। प्रेम वह आलोक है जो समूचे कमरे को, समूचे जीवन को अलोकित करता है। अब हम ध्यान करेंगे। ओम।"¹

हिंदी साहित्य में अनेक ऐसे रचनाकारों के द्वारा रचना रची गयी है। जिसके परिणाम स्वरूप उससे समाज हितैषी दृष्टि और विचारों को प्रकट करते हैं। हिंदी साहित्य में स्त्री उपन्यास संरचना को नया रूप देने वाली लेखिकाओं में कृष्णा सोबती, मन्नू भंडारी, मृदुला गर्ग, चित्रा मुदगल, मैत्रेयी पुष्पा, अलका सरावगी, जयश्री राम, कल्पना मिश्र, नीलाक्षी सिंह, और ममता कालिया आदि उभरती हुई नयी महिला कथाकार मिलती हैं। जिन्होंने अपनी अनेक रचनाओं के माध्यम से जीवन की नयी संभावनायुक्त समाज का चित्रण किया है। इसके माध्यम से वह अपनी वैचारिकता को उजागर करती हैं। "मुझे पता है। आप अध्यात्म और धर्म पर बोल रहे थे। आप कभी मेरे स्वामीजी को सुनीए सबसे पहले तो उन्होंने यही समझाया है कि, धर्म जहाँ खत्म होता है, अध्यात्म वहीं शुरू होता है। आप बचपन में मुझे शंकर का अद्वैतवाद समझाते थे। मेरे कुछ पल्ले नहीं पड़ता था। आपने जीवन में मुझे बहुत कम्फ्यूज किया है, पर सरल मार्ग में एकदम सीधी सच्ची यथार्थवादी बातें हैं।"²

सन 1990 बाद हिंदी साहित्य में एक बड़ा मोड़ आता है। जिनमें विकास और वैश्वविकरण ने पूँजी का जो नया खेल खेला जा रहा है। उससे सारा समाज प्रभावित हुए बिना नहीं रहता है। पिछले काल के तुलना में आल का वर्तमान काल विकास के नाम पर अनेक लोगों के जीवन, स्वास्थ्य और भविष्य को विनाशिका के कगार पर खड़ा कर दिया है। जो मूलतः जल, जंगल और जमीन से जुड़े हुए लोग हैं। जिनके विकास के नाम पर पूँजीवादी, साम्राज्यवादी मॉडल के माध्यम से पनप रही सामाजिक कुरूपता, भ्रष्टाचार, मनुष्यता का ह्रास सरकारी नीतियों का खोखलापन प्रकट हो रहा है। जो संवेदनहीनता, अवसरवाद, बेबसी और लाचारी ने मनुष्य के जीवन को प्रभावित किया है। साथ ही साथ सामाजिक संरचना और विकृत प्रवृत्ति के परिवेश ने वर्तमान काल के मनुष्य, समाज को प्रभावित किया है।

आज उपनिवेशवाद के परिणाम स्वरूप पूँजीवादी, औपनिवेशीकरण ने अनेक ऐसे जटिल सवाल उत्पन्न किए हैं। जिसके प्रभाव एवं पीड़ा से वर्तमान काल का मानव जीवन त्रस्त हो गया है। ऐसी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्थिति में मानव के इन बिगड़े हालात को संभालने के लिए उसे बैध्दिक खाद , उन्हें वैचारिकता देने वाला ,भरोंसा देने वाला और उन्हें संतुष्ट करने वाला साहित्य को अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभानी पड़ती है। इस कारण वर्तमान काल के गतिशील जीवन में शांती की छाँव और वैचारिकता का आधार देने वाला साहित्य की भूमिका महत्वपूर्ण हो गयी है। जहाँ पर मनुष्य अपने उभरते क्षणिक भाव – विभाव को भूलकर उस वैचारिक और तात्विक भूमि को पाकर उसकी तृष्टि प्रदान कर अपने जीवन को आगे ले जाने का प्रयास कर रहा है। जो भूमंडलीकरण और उत्तर औद्योगिक समाज ने इस सदी के युवा वर्ग में एक प्रकार की निराशा उत्पन्न की है। इन समस्याओं के उनका जीवन प्रभावित हो गया है। ऐसी स्थिति में इन युवाओं को ऐसी रचना एवं साहित्य के माध्यम से वैचारिक भूमि प्रदान कर उनका मार्गदर्शन करना जरूरी हो जाता है। इस संदर्भ में इस उपन्यास का नायक पवन अपने माँ से अपने विचार व्यक्त करते हुए कहते हैं। “ माँ स्टैला मेरी बिजनेस पार्टनर , लाइफ पार्टनर , रूम पार्टनर तीनों है।”³

पूँजी और राजनीति के गठजोड़ से नव साम्रज्यवादी विचारों में बढ़ोत्तरी हो गयी है। इस कारण साम्प्रदायिकता और संकीर्णगत सोच के परिणाम से नए नए विचार अर्थात औजारों का निर्माण हो गया है। इसमें मासूमों का शोषण , राष्ट्र की संपत्ति का नुकसान , मानवाधिकारों का हनन और धर्म के प्रति आकर्षण आदि को रोककर उनका विकास करना जरूरी हो जाता है । जो लोग इन सारे विचारों के शिकार हुए है । उनके मन में निरंतर भय , डर और अशंका का निर्माण होना लाजमी हो जाता है । जिसके परिणाम स्वरूप उनमें निडरता और ईमानदारी में खॉमिया आती है। गलत विचारों की ताकतों के कारण निरपेक्ष भाव और मानवाधिकारों का हनन होता है। इन दो वर्तमान कारणों की वजह से मनुष्य और समाज का अहम हिस्सा प्रभावित हो रहा है। बुरी ताकतों और आर्थिक गठजोड़ के कारण विभिन्न प्रतिकार करने वाली ताकतों को कमजोर करने के विभिन्न हाथखंडे अपनाकर उन्हें परास्थ करने की योजना रची जाती है। जो आज के वर्तमान जीवन का एक नित नियम सा बन गया है। परिणाम: पूँजीवाद के उदय के पश्चात् सामाजिक और सांस्कृतिक संरचनाओं में अमूलचुल परिवर्तन आ गया है। वर्तमान संदर्भ में नायक पवन के विचारों में जो बदलाव आ गया उसे स्पष्ट करते हुए वह अपने माँ से कहता है,“ वह भी जरूरी है , बल्कि माँ वह ज्यादा जरूरी है। तुम तो अपने आपको थोड़ा बहुत लेखक भी समझती हो , इतनी दकियानूस कब से हो गई कि मेरे लिए चिराग लेकर सती सावित्री ढूँढने निकल पड़ो। वी आर मेड फॉर इच आदर । हम अगले महिने शादी कर लेंगे।”⁴ बुरे विचारों के बढ़ने से समाज में नई – नई विकृतियों का निर्माण हो रहा है। इस कारण आधुनिकता के नाम पर आर्थिक – सामाजिक परिवर्तन से समाज और मनुष्य इन दोनों को बराबर प्रभावित होते देखा जा रहा है। उनमें वैचारिकता महत्वपूर्ण न होकर अपना हित एवं स्वार्थ ही महत्वपूर्ण बन गया है। साथ – ही – साथ बाजारवाद और उपभोक्तावाद से निर्मित नए विचार मनुष्य एवं समाज को अकेला , असहज और अस्वाभाविक बना रहें है। बाजारवादी व्यवस्थाने हमारे सामाजिक संस्कारों ,परंपराओं और मानवीय संवेदनाओं को लगभग खत्म कर दिया है। वह मानो एक प्रकार से ‘ कॉर्पोरेट घुसपैठ ’ बनकर भारतीय जनजीवन को प्रभावित और निरस्थ कर रहे है। इन सबको संतुलित करने का महत्वपूर्ण कार्य कथाओं में निर्मित वैचारिकता ही करती है। इन बिगडी हुई स्थिति को व्यवस्थित करने का साहस रचनाओं में ही होता है।

एक ओर बेरोजगारी ,अकेलापण , धार्मिक उन्माद और सत्ता के शोषण से नव आधुनिक समाज की वैचारिक व्यवस्था चरमरा गयी है। जो अपने नये पहलू और गवेषणा की परिपाटी को दोहराती हुई अपनी ही पैठ जमाती हुई नजर आती है। वर्तमान स्थिति की वास्तविकता प्रकट करते हुए कथा नायक पवन अपने विचार व्यक्त करते हुए कहता है , “ मेरे हर काम में आप यह क्या एथिक्स , मोरैलिटी जैसे भारी भरकम पत्थर मारते रहते है। मैं जिस दुनिया में हूँ वहाँ एथिक्स नहीं प्रोफेशन

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

एथिक्स की जरूरत है। चीजों को नई नजर से देखना सीखिए नहीं तो आप पुराने अखबार की तरह रद्दी की टोकरी में फेंक दिए जाएंगे। आप जनरेशन गैप करने की कोशिश कर रहे हैं। इससे क्या होगा, आप ही दुखी रहेंगे।”⁵

सामाजिक समरसता के इस दौर में अनेक ऐसी रचना और रचनाकार मिलते हैं, जो अपने अपने तरीके से अपनी बात को रखकर सामाजिक मूल्य व्यवस्था, वैचारिकता को बरकरार रखने का प्रयास करते हैं। ममता कालिया का ‘दौड़’ यह उपन्यास माता – पिता के बीच बने आदर्शवादी विचारधारा को लगभग खोखला बनाता हुआ नजर आता है। जो रिश्ते नातो को लेकर एक नयी सोच और अपनी व्यथा को वैचारिकता की प्रासंगिकता को उजागर करती है। साथ ही इन बने रिश्तों को एक नयी जमीन प्रदान करता है। ‘दौड़’ आज के उस मनुष्य की कहानी है, जो बाजार के दबावों के वैचारिकता को परोक्ष – अपरोक्ष रूप में चित्रित करती है। जो तनाव, आक्रमण और निर्भयता तथा अंधी दौड़ में नष्ट होते मनुष्य को असंन्न खतरों को उजागर करती है। वह एक नयी वैचारिक भूमि को प्रकट कर मूल्य/वैचारिकता की प्रासंगिकता को प्रस्तुत करती है और एक नया विवाद छेड़ती है। मनुष्य इतना संवेदनहीन हो गया है कि, वह अपनी पूरी संवेदना खतम करते हुए एक यात्री की तरह अपना जीवन व्यथित कर रहा है। उसकी इस सोच को प्रकट करता है, “आप मुर्दा घर में रखवा दीजिए। यहाँ तो महिनों बॉडी, मारच्युरी में रखी रहती है। जब बच्चों को फुरसत होती है, फ्यूनरल कर देते हैं।”⁶

जिस कथीथ आर्थिक उदारीकरण ने बाजार और बाजारवादी व्यवस्था को ताकत दी है। वह अपने पारस्परिक नाते रिश्ते को अनुदार और मतलबी बनाकर वह इतनी टुच्चु एवं आत्मकेंद्रित, अर्थकेंद्रित बन गयी है। इसका वर्णन करता है। जो इन बिगड़े परिप्रेक्ष्य में मानवी मूल्य और वैचारिकता के रिश्तों की आवश्यकताओं, जीवन यापन की कला के साथ साथ अपनी भूमिका को प्रकट करता है। भूमंडलीकरण और उत्तर शती के समाज में जीन युवाओं के रोजगार और नौकरी के रास्ते खोल दिए हैं। उन सारी बातों का सचित्र वर्णन यह उपन्यास करती हुई अपनी उपयोगिता को सिद्ध करता है। इसका व्यंग्गात्मक वर्णन करते हुए एक पात्र कहता है, “और रेडीमेड बेटे मिल जाएँ, यह भी कहाँ मुमकिन है। बाजार में सब चीज मोल जाती है, पर बच्चे नहीं मिलते।”⁷

ममता कालिया का ‘दौड़’ इस उपन्यास में स्पष्ट किया है कि, यह उपन्यास वर्तमान समान की मानसिक तनाव, निराशा, व्यथा को और उसकी वैचारिक प्रासंगिकता को उजागर करता है। जो मनुष्य और समाज एक दौड़ में शामिल होकर अपनी सारी उमर निराशे की कगार पर खड़ा होकर समेटता है। ममता कालिया ने पात्रों के इन जीवनगत परिस्थितियों के माध्यम से स्पष्ट किया है। जो आज के मनुष्य और समाज के प्रासंगिकता की अलोचना कराकर समकालीन भारतीय साहित्य में वैचारिकता की आवश्यकता को प्रस्तुत करती हुई अपनी दृष्टि को उजागर करती है।

भूमंडलीकरण और उत्तर औद्योगिक समाज ने इक्कीसवीं सदी में किस प्रकार के वर्ग को सामने रखते हुए उसे नये सिरे से प्रकटित किया है। एक समय था जब लोग पढ़ लिखकर अपने योग्य निर्णय स्वयं ले लेते थे। परंतु वह आज वर्तमान स्थिति के दबाव में आकर उस प्रकार का निर्णय करने में असमर्थ सिद्ध हो रहा है। अर्थात् दौड़ उपन्यास में वर्तमान मनुष्य और समाज की जीवन की दौड़ है, जो वह इसमें शामिल होकर वह निरंतर दौड़ता हुआ आगे बढ़ता ही चला जाता है। परंतु वास्तव वह उसके उम्मीद और विचारों को पूर्णत्व देकर सफलता प्राप्त नहीं करता है। इस सत्य को बढ़े ही नये रूप से ममता कालिया ने ‘दौड़’ में प्रकट कर अपनी वैचारिक भूमिका प्रस्तुत कर उन्होंने सफलता प्राप्त की है।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संदर्भ : –

- 1) दौड – ममता कालिया पृष्ठ नं .31
- 2) दौड – ममता कालिया पृष्ठ नं .45 – 46
- 3) दौड – ममता कालिया पृष्ठ नं .51
- 4) दौड – ममता कालिया पृष्ठ नं. 57
- 5) दौड – ममता कालिया पृष्ठ नं. 66
- 6) दौड – ममता कालिया पृष्ठ नं. 80
- 7) दौड – ममता कालिया पृष्ठ नं. 82

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सामाजिक परिप्रेक्ष्य में कबीर के काव्य का मुल्यांकन

डॉ. भास्कर उमराव भवर

हिंदी विभाग प्रमुख, कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

हिंदी साहित्य के मध्यकालीन साहित्य में एक सशक्त क्रान्तिकारी व्यक्तित्व के रूप में भक्ति-आंदोलन के समुद्रमन्थन से कबीरदास का आविर्भाव हुआ था। मध्यकाल के शीर्षस्थ स्थान के अधिकारी कबीर ने तत्कालीन अंधकारमय परिवेश को अपने ज्ञान की आभा से प्रकाशित किया था।

कबीर का अविर्भाव जिसकाल में हुआ था, उस समय राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि सभी क्षेत्रों में अस्थिरता एवं अराजकता का वातावरण था। ऐसी विपरीत परिस्थिति में अपनी प्रतिभा की असीम ऊर्जा से समाज में लोक कल्याण एवं लोक मंगल की भावना संचारित करने का कार्य कबीर ने किया था।

क्रान्तिकारी साहित्य कबीर ने अपनी साधना तेजस्विता तथा कालजयी चेतना एवं प्रतिभा के बल पर अपने कर्तव्य, दायित्व और भूमिका का पूर्ण निर्वाह किया था।

जातिभेद :

कबीरदास ने अपने समय में ग्राम्य जीवन की सबसे बड़ी विकृति के रूप में वर्ण व्यवस्था को देखा था इस कारण सबसे तीखा प्रहार उन्होंने इसी व्यवस्था पर किया है। समाज का एक विशाल जन-समुदाय वर्ण एवं जाति के आधार पर केवल धार्मिक दृष्टि से नहीं, वरन् सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक विकास की दृष्टि से भी वंचित कर दिया गया था। कबीर कालीन समाज में जातिवाद की समस्या जटिल थी। जातिवाद के कारण समाज विभिन्न वर्गों में बंटा हुआ था। प्रत्येक वर्ग एवं जाति अपने अस्तित्व के लिए संघर्ष कर रही थी। उस युग में धर्म के नाम पर पाखण्ड और मिथ्याचार को बढ़ावा दिया गया था। साधारण जनता को गुमराह कर धर्म के ठेकेदार निम्न जाति का शोषण करते थे। समाज वर्ण व्यवस्था और जातिगत श्रेष्ठता – हीनता की जकडबन्दी का शिकार था। कबीर दास मनुष्य का मूल्यमापन जाति के आधार पर न कर कर्म के आधार पर करने के पक्ष में थे। वे जाति की अपेक्षा गुणों को अधिक महत्त्व देते हैं। वे अपनी एक साखी में कहते हैं।

उँचे कुल क्या जनमियाँ, जे करणी, उँच न होई।

सोवन कलश सुरै भरया, साधू निंदा सोई।।¹

कबीर के मतानुसार जब तक कर्म श्रेष्ठ नहीं तब तक श्रेष्ठ (उच्च) कुल में जन्म लेने का कोई लाभ नहीं होता है। यदि स्वर्ण कलश में शराब भरी होती है, तो साधुजन उसकी निंदा करते हैं, उसी प्रकार उच्च कुल में जन्म लेने के पश्चात भी यदि कोई दुष्कर्म करता है तो वह निंदा का पात्र है।

भगवान की दृष्टि से सारे मनुष्य समान हैं अतः भगवान की उपासना के लिए प्रत्येक व्यक्ति समान अधिकारी है। इसके विरुद्ध जो भी बोलता है वह झूठ बोलता है।

“पण्डित बाद बंदौ सो झूठा।”

झूठा व्यक्ति निंदनीय है, यह कबीर का निश्चित मत था। इस मत को उन्होंने अपनी सारी आन्तरिक शक्तियों को बटोरकर जनता के सामने रखा।

कबीर ने जातिगत श्रेष्ठता के सिद्धांत को स्पष्ट रूप से अस्वीकार किया था। शास्त्रानुमोदित जातिगत असमानता के दुष्परिणामों को भोगनेवाले कबीर तथा अन्य पिछड़ी जाति के संतो ने जन्मधिष्ठित जाति व्यवस्था और विषम सामाजिक परिवेश का खुलकर विरोध किया था। वे कहते हैं कि

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

यदि प्रचलित जाति व्यवस्था परमात्मा या पदवरदीगार को मान्य होती तो 'खतना' जन्मजात होता और ब्राह्मण के गले में तीन सुत का जेनेऊ गर्भ में ही पड जाता।

“तुम बामन बंमनी के जाए। तो आन बार हवै कांहे न आए।

जे तूँ तूरक तुरकानी जाया तो भतारि खतना क्यू न कराया।।”²

कबीर के यों पुछने का तात्पर्य यह है कि यदि ब्राह्मण का जन्म भी उसी अपवित्र मार्ग से है जहाँ से शुद्र निकलते है तो ब्राह्मण को परित्रतर कैसे माना जा सकता है।

कबीर ने अनेको बार ब्राह्मणों को ललकारते हुए यह जानना चाहा है कि उनके पास छुआ-छुत को मानने का क्या आधार रहा है?

“पंडित देखा मन मों जानी।

कहु धौ छुत कहाँ ते उपजी तबहि छूत तुम मानी”³

कबीर की इन वाणियों में जो कर्कशता और आक्रोश है, जो क्षोभ और खण्डनात्मकता है उसका उत्स कबीर की निम्न सामाजिक या जातिगत परिस्थितियाँ है।

उँच-नीच भेदभाव :-

कबीरदास की अपनी यह धारणा है कि यदि सृष्टिकर्ता ईश्वर प्रभु को जाति बिरादरी का ध्यान होता तो वह मानव के जन्म से ही तीन विभाजक रेखाएँ खींच देता अर्थात् मनुष्य की उत्पत्ति की विभिन्न पद्धतियाँ बना देता।

कबीर मानवता, मानव एकता और समता की स्थापना के पक्षधार थे। उनका मानना है कि उँच-नीच का भेद मिथ्या है। अपने-अपने कर्म के अनुसार प्रत्येक व्यक्ति अपने व्यक्तित्व का निर्माण करता है। कबीर कहते है।

“नहीं को उँचा नही को नीचा।

जका प्यंड नाही का सीचा।।”⁴

जन्म से ही सब जीव समान है, न कोई उँचा है, न कोई नीचा है। जिसने यह शरीर बनाया है, उसी ने इसको पुष्ट किया है। उसी ने इसको पुष्ट किया है। मानव निर्मित जातिवादी - व्यवस्था का विरोध करते हुए कबीर कहते हैं सबका शरीर एक ही तत्व से बना है और सब मनुष्य एक है। सब में एक खून, एक ही प्राण है। सभी को समान रूप से गर्भवास में रहना पड़ता है।

“एक बुँद एकै मलमूत्र, एक चौम एक गुदा।

एक जाति से सब उतपना कौन बाम्हण कौन सूदा।”⁵

सभी लोग एक ही बुँद से तथा एक ही मलमूत्र से उत्पन्न हुए है। फिर उनमें हम भेद क्यों करते है? और एक को उच्च कुल का तथा दूसरे को निम्न कुल का क्यों मानते हैं। वास्तविक जाति अथवा कुल के आधार पर उँच नीच मानना सर्वथा गलत है। ब्राम्हण कुल में जन्म लेने के कारण बुरे आचरण करने के बावजूद भी आप यदि उन्हें उँचा और शुद्र कुल में जन्म लेने के बावजूद भी उच्छे आचरण करने पर यदि आप उन्हें निम्न कुल का मानते है यह सर्वथा गलत है। वास्तविकता तो यह है कि सभी लोग एक ही जाति से उत्पन्न हुए है।

छूत-अछूत :-

वर्णाश्रम व्यवस्था के परिणाम स्वरूप निर्माण हुई छूत-अछूत की भावना का भी कबीर ने विरोध किया है। मनुष्य मनुष्य के बीच भेद मानकर उनके स्पर्श मात्र से भी दूर रहना मूर्खता का प्रतीक था।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

ब्राम्हण लोग अपने उच्च कुल में जन्म लेने के कारण शुद्र कुल में उत्पन्न मनुष्यों का स्पर्श करना निषिद्ध मानते थे। छूआ-छूत के प्रति कबीर का विरोध मुखर है।

कबीर जिस ज्ञानाश्रयी शाखा के माने जाते हैं, उसमें सभी विभिन्न जातियों के थे, उनमें अधिकतर निम्न एवं शूद्र जातियों की संख्या अधिक थी।

इनकी मूल भावना थी –

“जाति-पाँति पूछे नहीं कोई।

हरी को भजे सो हरि का होई।”⁶

अर्थात् ईश्वर कभी उध्दार करने के लिए किसी की जाति का अथवा छूत-अछूत का विचार नहीं करता उसे जिस प्रकार पूजते हैं उस प्रकार दर्शन देते हैं अतः छूत-अछूत की यह प्रवृत्ति मनुष्य मात्र की निर्मिती है और मनुष्य मात्र तक ही सीमित है। शूद्र और ब्राम्हण के बीच में या हिन्दू और तुरक के बीच में जो भी भेद-भाव रखा जाता है वह सब कृतिम है। कबीर ने अचूक शब्दों में उसकी निंदा की है।

“जन्मत शूद्र भए पुनि शूद्रा।

कृतिम जनेउ धालि जगदुंद्रा।”⁷

“कोई हिंदू कोई तुरक कहावें एक जमीं पर रहिए।”⁸

समाज में सारी बातों का महत्व जाति के आधार पर किया जाता है। व्यक्ति की अन्य योग्यताओं की परख ही नहीं की जाती। चाहे कोई कितना ही ज्ञानी क्यों न हो उसका आदर भी जाति को देखकर ही किया जा रहा है।

बाहयाडंबरों की निंदा :-

कबीर समाज में प्रचलित अंधविश्वासों के व्यक्ति के आभ्यंतर की शुद्धि के लिए हानिकारक मानते थे। वे आँखों देखी बात को ही सत्य मानते थे। ग्रंथों में लिखित अनुष्ठानों विश्वासों इत्यादि को वे निराधार मानते थे और इसलिए लोगों को उनसे बचने का उपदेश देते थे।

“मैं कहता हूँ। आँखिन देखी, तू कहता कागद की लेखी। मैं कहता सुरझावन हारी, तू राख्यो अरुझाई रे।”⁹

समाज में प्रचलित विविध धार्मिक आचरणों तथा यंत्र-मंत्र आदि के प्रयोगों का कबीर ने तिरस्कार की दृष्टि से देखा है, इनसे व्यक्ति का उध्दार नहीं होगा, यही उनका निश्चित मत था।

“जंत्र मंत्र सब झूठ है मत भरमो जग कोय।

सार सब्द जाने बिना कागा हंस न होय।”¹⁰

उपने चारों तरफ के समाज में योगियों और संतों का भेष बनाकर चलने वाले कई लोगों को कबीर ने देखा था। साधारण लोग उनके भक्त और संत मानकर धोखे में पड़े जाते थे। अनेक जगहों पर कबीर ने यह बताया है कि बाह्य भेष बनाने से कोई भक्त नहीं होता –

“साधु भया तो क्या हुआ माला पहीरी चार।

बाहर भेस बनाइया भीतर भरी भँगार।”¹¹

मूर्तिपूजा :-

कबीर ने जिस भक्ति का प्रतिपादन किया, उसका स्वरूप निर्गुण निराकार है। उसका मूल शंकराचार्य का अद्वैतवाद है, जिसे ब्रह्म को ही सर्वोत्परि माना जाता है। वही कर्ता, पालक और नियामक होता है। कबीर ने पत्थर की मूर्तिपूजा पर तीव्र प्रहार किया है, अनेक साखियों में उन्होंने इसकी कटु

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आलोचना की है, उनके मतानुसार मूर्तिपूजा में समय नष्ट करने के बदले जीवित प्राणियों की सेवा करने में सामाजिक प्रगति हो सकती है।

निराकार के उपासक कबीर ने हिन्दुओं में प्रतिष्ठित मूर्तिपूजा की भावना का कडा निषेध किया है। उनकी दृष्टि में मंदिर की प्रस्तर प्रतिमाओं में ईश्वर नहीं है। उन्हें पूजनेवाला एक न एक दिन निश्चित विनाश गति को प्राप्त होता है। कबीर ने मूर्तिपूजा के विरुद्ध बहुत लिखा है। अपने एक साखी में वे कहते हैं उस पत्थर की पूजा का क्या लाभ, जिससे किसी का हित साध्य न हो सके? उपयोगिता एक आवश्यक गुण है, जो पत्थर की प्रतिमा से अधिक चक्की में पाई जाती है। इसी कारण वे कहते हैं।

“पाहन पूजै हरि मिले, तो मैं पूजो पहार।
ताते ये चाकी भली, पीसि खाए संसार।”¹²

बहुत से लोग पत्थर की मूर्ति को ईश्वर मानकर पूजते हैं, जो पत्थर की मूर्ति का पूजकर ही अपने उद्धार की कामना रखते हैं, वे इस संसार रूप भयानक मझधार में डुबकर नष्ट हो जाते हैं।

कबीर कहते हैं – ‘यह संसार पापरूपी काजल की कोठरी है, इसमें कुकर्म रूपी कालौच के किवाड लगे हुए हैं, उसमें पत्थरों की मूर्तियों से समस्त पृथ्वी को ढक दिया है। ढोंगी पंडित इसी उद्धार का रास्ता बताते हैं।

लेकिन वास्तविकता यह है कि उसके पूजने से अब तक किसी का भी उद्धार नहीं हुआ है। जन्म भर भी उसकी पूजा की गई तो भी फल प्राप्ति नहीं हो सकती है। मूर्तिपूजा किसी भी समस्या का समाधान नहीं करती। अज्ञानी लोक व्यर्थ ही इससे उद्धार की कामना कर आत्मसम्मान को गँवाते हैं।

निष्कर्ष –

कबीर संत पहले हैं कवि बाद में। उनके साहित्य में धार्मिक दृष्टिकोण की प्रधानता होने के कारण काव्य पक्ष गौण रह गया है। अनुभूति की सच्चाई की कसौटी पर कबीर सफल कवि सिद्ध होते हैं। उन्होंने कागज की लेखी पर विश्वास न कर आखिन देखी पर विश्वास किया है। उन्होंने किसी लाग लपेट, आडम्बर और कृतिमता के जन-जीवन सम्बन्धी अनुभूतियों को सरल और सीधे ढंग से अभिव्यक्त किया है।

कबीर कथनी और करनी के अंतर को मिटाकर सत्य पथ पर चलना आवश्यक मानते हैं। वे मानते हैं कि जहाँ सत्य होता है, वहाँ ईश्वर होता है। अतः वे सत्य आचरण पर बल देते हैं। उन्होंने आडम्बर, भेदभाव और सामाजिक कुरातियों पर प्रहार किया है। उनका मानना है कि सामाजिक कुरीतियों के कारण मानवीय मूल्यों की हानी होती है और शोषण, अत्याचार को बढ़ावा मिलता है। अतः उन्होंने शोषण मूलक एवं सामाजिक विषमता को बढ़ावा देनेवाली कुरीतियों पर प्रहार किया है।

उन्होंने मूर्तिपूजा, छुआ-छुत, पाखंड, जातिभेद का विरोध किया है। कबीर ने धार्मिक कर्मकांड और मिथ्याचार को निस्सार मानकर उसकी निंदा की है। उन्होंने नकली साधु से सावधान रहने की चेतावनी देते हुए सच्चे साधु की प्रशंसा की है।

संदर्भ –

- 1) डॉ. राजेश्वर प्रसाद चतुर्वेदी (सम्पा) कबीर ग्रंथावली, कुसंगति की अंग सा. 7 पृष्ठ : 208
- 2) अयोध्यासिंह उपाध्याय – कबीर वचनावली पद 90 पृष्ठ – 135
- 3) अयोध्यासिंह उपाध्याय – कबीर रचनावली पद 123 पृष्ठ – 147
- 4) डॉ. राजेश्वर प्रसाद चतुर्वेदी (सम्पा) कबीर ग्रंथावली निगुणा की अंग पद 41 पृष्ठ 70

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- 5) डॉ राजेश्वर प्रसाद चतुर्वेदी (सम्पा) कबीर ग्रंथावली पृष्ठ 36
- 6) डॉ राजेश्वर प्रसाद चतुर्वेदी (सम्पा) कबीर ग्रंथावली पृष्ठ 57
- 7) अयोध्यासिंह उपाध्याय –कबीर रचनावली पद 123 पृष्ठ – 34
- 8) अयोध्यासिंह उपाध्याय –कबीर रचनावली पद 123 पृष्ठ – 135
- 9) अयोध्यासिंह उपाध्याय–कबीर रचनावली पद 148 पृष्ठ – 156
- 10) अयोध्यासिंह उपाध्याय–कबीर रचनावली दोहा 34 पृष्ठ – 4
- 11) अयोध्यासिंह उपाध्याय– कबीर रचनावली दोहा 358 पृष्ठ – 36
- 12) डॉ राजेश्वर प्रसाद चतुर्वेदी (सम्पा) कबीर ग्रंथावली पृष्ठ 10

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आज के युग में कबीर के विचारों की प्रासंगिकता

डॉ. एस. के. खोत

सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग, प्रा. एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापूर, जि. कोल्हापूर

जाहीर सी बात है कि कबीर क्रांतिकारी थे । जातिवाद वर्गव्यवस्था, मंदिर, मठ, मस्जिद के साथ साथ भारतीय सामंतवाद और काजी, मुल्ला, मौलवियों, पंडे –पुरोहितों, वेद, कुराण आदि के बारे में खुलकर वर्णन कर शोषण रहित समाज निर्माण करने का कबीर का प्रयास स्तुत्य है । सच यह है कि कबीर का काव्य शोषण मूलक सामंती व्यवस्था से विद्रोह करनेवाला का काव्य है। कबीर ने आर्थिक विषमता पर भी गहरी चोट की है । श्रीमिकों कृषकों कारीगरों और मजदूरों की शोचनीय व्यवस्था से कबीर चिंतित थे । दुर्भाग्य से जो कम श्रम करते हैं और उत्पादन में कोई हाथ नहीं बँटाते, वे पैदावार का अधिकतर हिस्सा अपना सुख-सुविधा में खर्च करते हैं । कबीर इस स्थिति पर अपना आक्रोश व्यक्त करते हैं –

“निर्धन आदर कोई न देई । लाख जतन करै ओहु चिन्त न धरेई ॥
जो निर्धन सरधन कै जाई । आगे बैठा पीठ फिटार्ई ॥

सदियों से भारतवर्ष में कुलीनता का स्थान प्रबल था । मनुष्य की क्षमता ज्ञान तथा कर्म पर नहीं कुलगत श्रेष्ठता से होती है । कबीर ने इस कुलीनता के विचार को खुली चुनौती दी है । वे मानते हैं –

“जाति न पूछो साध को, पूछ लिजिए ज्ञान ।”¹
कबीर ने धर्म के गलत पक्ष का सदैव विरोध किया है। धर्म साधना को तोता रटन्त कहते हैं।
“काजी कौन कतेब बखानै ।”

पढत- पढत केते दिन बीते गति एकै नहिं जाते ॥

गौरव कि बात है कि कबीर अपने समूचे जीवन में परम्परागत धर्म, पंथ तथा संप्रदाय को विरोध करते रहे । मस्जिद, मठ और मंदिर भी कबीर के नजरों से बचे नहीं । धार्मिक ठेकेदार तथा धर्म के हर व्याख्याकार कबीर को खलनायक मानते हैं । कबीर अपने हिम्मत से स्पष्ट शब्दों कहते हैं –

“पोथी पढी-पढी जग मुआ, पण्डित भयान कोय ।
ढाई आंखर प्रेम का, पढै सो पण्डित होय ॥”²

कबीर को सदैव लोकहित की चिंता थी । उन्होंने समाज को अंधकार से, दूषित परंपरा से मुक्त कर आगे जाने का सलाह दिया है । समाज को आत्मज्ञान कबीर ने देकर उँचा करने का सफल प्रयास किया है ।

जादू मरौ हमरी काकरि है
आप करै आपै दुख भरि है ॥

कबीर मनीषी – कवि – चितक और सच्चे संत थे । वे सुसंस्कृत तथा सत्पथिक हैं । कबीर का सम्पूर्ण बल ऐक्यपर था । इनके काव्य में भक्ति – ज्ञान – वैराग्य, संयम, समाधि, प्रीति-रस सब का अंकन है । कबीर का काव्य कृत्रिम नहीं है वह अनुभव काव्य है । कबीर के हर शब्द बेचैनी प्रकट करते हैं । कबीर ने मैं और मेरा को तिलांजली दी है । वे सदैव अहंकार से नफरत करते थे । वे मानते हैं कि करता और कोई है । इसे और जोरदार शब्दों में कहते हैं ।

“नां कछु कीया न करि सकया, नां करछो जोग सरीर ।
जे कछु कीया सु हरि कीया, ताथै भया कबीर कबीर ॥”³

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आदर्श रहने पर कबीर बल देते हैं । जो रहनि “तिरमल करै सुभाई” वही उचित है । कबीर कहते हैं, सबसे प्यार करें – किसी को छोटा ना माने –

कबीर घास न निंदिये जो पाउँ तल होई ।

उडि पडै जे आँखि में खरा दुहेला होई ॥

संत कबीर ने वर्ण-जाति-धर्म के भेद को मिटाकर इन्सानियत की सीख दी । धर्म के नाम पर शोषण करनेवालों को खुलकर विरोध किया । वे कहते हैं –

“कांकर पत्थर जोड के मस्जिद लई बनाय ।

ता चढि मुल्ला बाँग दे, का बहरा हुआ खुदाय ।”⁴

कबीर ने बिना स्वार्थ से सेवा करनेवाला हरिजन माना है । वे स्वार्थ शक्ति पर कुठार चलाते हुए कहते हैं,

“स्वास्थ्य को सब को सगा । जग सगला ही जाणि ।

बिन स्वास्थ्य आदर करै । सो हरि प्रीति पिछांणी ॥”⁵

कबीर को यह मान्य था व्यक्ती आदर्श हो तो काशी मगहर उनके लिए बराबर है । कबीर ऐसी नारी के पूजक थे जो अपने पति के सिवा किसी के बारे में नहीं सोचती है । राम और कृष्ण का जन्म नारी पेट से हुआ है । ऐसा कहकर नारी का चित्रण करते थे । लेकिन सच यह है कि अपवित्र नारी के सदैव संग रहना उन्होंने गलत माना है ।

लोगों को बेहोशी अंधत्व और हिंसा प्रवृत्ति के कारण कबीर बेचैन थे । कबीर ने ईश्वर एक ही माना है । हिंदू मुसलमान की परस्पर घृणा देखकर दोनों को भी कबीर ने फटकारा है ।

कबीर के अनुसार मनुष्य को हंस की भाँति नीर-क्षीरविवेकी होना अनिवार्य है । पोथी ज्ञान तथा आत्मज्ञान का सहायक तभी है जब वह सद्विचारों का मूल बने । पोथी का अंबार होते हुए भी न्याय सत्य नहीं है तो पोथी का क्या उपयोग । पोथी से भ्रम, भेद तथा अहंकार निर्माण होना गलत है । भक्ति के लिए मनुष्य के पास, सहजता होनी चाहिए । छूत-अछूत, माला जपना, तंत्रमंत्र करना और गंगास्नान करना वे सहज जीवन के विरोधी हैं ।

संत कबीर बहुआयामी प्रतिभा, सर्जना और कल्पना के धनी थे । वे न उपदेशक तथा सुधारक थे । उन्होंने ज्ञान के फलस्वरूप लोगों को एकता का संदेश दिया । वे हमारे देश के निर्माता हैं । मनुष्य का मत निर्मल तथा समता सहिष्णुता तथा धर्मनिरपेक्षता से प्रेरित करने में कबीर का योगदान सराहनीय है । भेद ईश्वर का नहीं समाज की देन वे मानते थे । यह कहना उचित होगा कबीर सूफियों की भाँति सहिष्णु थे । उनकी सहिष्णुता तथा भावना ने पूरे समाज को नयी दृष्टि दी । एक नया विश्वास दिया ।

निष्कर्ष रूप में हम इतना ही कहना चाहते हैं कि कबीर के हिम्मत को दाद देना आवश्यक ही नहीं अनिवार्य भी है । कबीर ने हिंदू मुस्लिम की सिर्फ ऐक्य की बात नहीं की है इन्सानियत का भी पाठ पढाया है । भारत देश को अखंड तथा कालबाह्य परंपरा से दूर रखना है तो कबीर के विचार आज भी निश्चित प्रासंगिक हैं ।

संदर्भ संकेत :-

1. कबीर साहित्य में नीति तत्त्व : श्रीमती उर्मिला मिश्रा, पृ. 66
2. कबीर बानी :- डॉ. भगीरथ मिश्र, पृ. 214
3. कबीर ग्रंथावली :- डॉ. श्यामसुंदर दास, पृ. 48
4. कबीर बानी :- डॉ. भगीरथ मिश्र, पृ. 05
5. कबीर ग्रंथावली :- डॉ. श्यामसुंदर दास, पृ. 40

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कबीर के साहित्य की प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. वर्षा गायकवाड

हिंदी विभाग प्रमुख, श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली

साहित्य का संबंध मानव के हृदय से होता है। वैचारिक साहित्य मानव मस्तिष्क से संबन्धित होता है। यह साहित्य पाठक के बौद्धिक विचारों को अपने दृष्टिकोण के अनुसार जागृत करता है। वैचारिकसाहित्य जीवन से ज्यादा जुड़ा रहता है। जीवन के व्यवहारतथाआदान प्रदान के लिए वह एक आर्दश सामने रखता है, जिससे उसका जीवन उच्चतर हो सके।

मनुष्य की सामाजिक अनुभूति बदलते हुए समाज के साथ परिवर्तित होती रहती है। प्रत्येक युग के समाज के अपने विधिनिषेध होते हैं। युग के अनुसार संस्कृति तथा मर्यादा होती है जो मानव चेतना की अनुभूति के स्वरूप को प्रभावित करते रहते हैं। साहित्य व्यक्ति की अनुभूतियों, भावनाओं और कल्पनाओं का ही रूप है। "वाल्मीकी, कालिदास या तुलसीदास के साहित्य में बहुत से ऐसे तत्व हैं जो मनुष्य के विचार, भाव, कल्पना तथा अन्तर को युग- युगान्तर तक आन्दोलित, आकर्षित तथा आलोकित करते रहेंगे।"(1) वैचारिक साहित्य मनुष्य के श्रेष्ठ एवं उच्चादर्श को निर्मित करते हैं।

समाज, परिवार तथा स्वार्थमय जीवन से साहित्य को मुक्त कर उसे अमर साहित्य बनाते हैं। ऐसे साहित्य को रोम्यों रोलों ने धूमकेतु की तरह प्रचण्ड प्राण शक्ति और प्रकाण्ड दीप्ती संपन्न माना है। साहित्य का यह रूप सार्वकालिक, सार्वदेशिक माना जाता है।(2) ऐसा साहित्य लिखते समय लेखक उच्च भावभूमि पर पहुँचकर मानव हृदय की उन अनुभूतियों का वर्णन करता है जो चिरंतन है। यह साहित्य सार्वकालिक होता है।

आज वैचारिक साहित्य की आवश्यकता है। आज परंपरा से चले आते सम्मिलित परिवार व्यवस्था टूट रही है। वैवाहिक संबंधों की स्थापना में सवातंत्रय मिलता है। एक ऐसी सभ्यता का निर्माण हो रहा है जहाँ करीबी रिश्तों को महत्व नहीं रह गया है। व्यक्तिवादी प्रवृत्ति को बढ़ावा मिल रहा है। इसमें व्यक्ति के सुख दुःख को महत्व मिल रहा है। आज का नागरिक अकेला है।

हिंदी साहित्य के इतिहास के भक्तिकाल में भक्ति की दो धाराएँ प्रचलित थीं- निर्गुण भक्ति काव्यधारा और सगुण भक्ति काव्यधारा। कबीर निर्गुण भक्ति काव्यधारा की ज्ञानाश्रयी शाखा के भक्त कवि हैं। कबीर के ईश्वर राम निर्गुण, निराकारी हैं। कबीर के अनुसार उनके राम पूरे विश्व में व्याप्त हैं। कबीर ने भक्ति में किए जानेवाले बाह्यआडंबरों के लिए फटकारा है। वे लोगों को इकट्ठा करते और ज्ञान की बातें बताते थे। कबीर संत, भक्त, कवि, समाजसुधारक, क्रांतिकारी थे। कबीर के गुरु रामानंद थे।

कबीर बाह्यआडंबर का विरोध करते हैं। उन्होंने मूर्तिपूजा का विरोध किया है। वे कहते हैं-

1

" पाथर पूजै हरि मिले तो मैं पूजौ पहार ।

तातै ये चाकी भली, पीसी खाय संसार ॥ "

पत्थर निर्जीव है, बोल नहीं सकता तो हमारा काम कैसे करेगा ? उससे घर की आटा पीसने की चक्की भली है जो हमारा आटा पीस देती है।

" दुनिया ऐसी बावरी, पाथर पूजन जाय ।

घर की चाकी कोई न पूजे, जाको पीसो खाय ॥ "

पत्थर पूजने से ईश्वर की कृपा होती है तो पहाडकी पूजा करनी चाहिए ।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

तीर्थस्थानों की यात्रा करने पर पाप धूल जाते हैं। गंगा स्नान करने से पुण्य प्राप्त होता है। इस अवधारणा का कबीर ने खंडन किया है।

“काशी काठै घर करै , पीने निर्मल नीर।

मुकुति नहीं हरि नांव , बिनु यौ कहे दास कबीर।। ”

काशी के किनारे घर बनाकर , गंगा नदी का पवित्र पानी पीने से मुक्ति नहीं होती हैं। अगर ऐसा होता तो जल की मछलियों को मुक्ति मिल गयी होती। गंगास्नान करके शरीर की बाहरी मैल धोने सेही पवित्रता नहीं मिलती बल्कि आंतरिक पवित्रता भी आवश्यक है। मन के अंदर जो मनोविकार हैं , उनसे मुक्ति पाकर अच्छे विचार मन में लाना आवश्यक होता है। कबीर के अनुसार शरीर के भीतर ईश्वर विराजमान हैं , उन्हें तीर्थस्थानों में ढूँढने की आवश्यकता नहीं है।

कुछ साधु सिर मुँडा लेते थे तो कुछ अपनी जटाओं को बढा लेते थे। ऐसे साधुओं को कबीर ने फटकारा है।

“ केसन कहां बिगारिया , जे मूडे सौ बार।

मन को काहे न मूडिये , जामे विषय विकार।। ”

बालों ने क्या बिगाडा है जो लोग सिर मुँडाते हैं , उसके बदले मन के भीतरी विकारों से मुक्ति पाना बेहतर है। कबीर सिर मुँडने के बाह्यआडंबर का विरोध करते हुए कहते हैं , भेड का शरीर बार बार मुँडा जाता है, पर उसे स्वर्ग प्राप्ति नहीं होती।

“मूँड मुडांए हरि मिले सब कोई लेय मुँडाय।

बार बार के मूँड ले , भेड न वैकंठ जाय।। ”

कबीर साधुओं को फटकारते हैं कि , गेरुओं वस्त्र पहनकर , माथे पर तिलक लगाने से व्यक्ति साधु नहीं बन जाता है। उनके अनुसार माला का जाप करना उपवास करना व्यर्थ है। मन में त्याग , निस्वार्थ भावना होना ही साधु का लक्षण हैं। मन की पवित्रता आवश्यक हैं।

“ तन का जोगी सब करै , मन को विरला कोई।

सब सिधि सहजै पाइए , जे मन जोगी होइ।। ”

मनुष्य हाथ से माला फेरता है पर मन उसका कहीं और भटकता है। ऐसे में ईश्वर का नाम जपना सिर्फ दिखावा है। आज समाज में ढोंगी साधु हैं जो माथे पर तिलक लगाकर लोगों को लूटते हैं।

2

“माला तो कर में फिरैं , जीभ फिरै मुख माहिं।

मनुवों तो दहुँ दिसि फिरै , यह तो सुमिरन नाहिं। ”

कबीर ने धार्मिक कट्टरता का विरोध किया है। उस समय समाज में धार्मिक कट्टरता थी। समाज जात पात के बंधनों में बंधा था। हिंदु और मुसलमानों में संघर्ष था। दोनों एकदूसरे के विरोधी थे। हिंदुओं में अनेक जातियाँ थीं। वे उँचनीच छुआछूत मानते थे। कबीर ने छुआछूत का विरोध किया है। वे मुसलमानों को फटकारते हैं। मस्जिद में मुल्ला अजान देता है। ईश्वर को पुकारने के लिए जोर से चिल्लाना क्यों पडता है ?

“ कांकर पाथर जोरी कै , मस्जिद लई चुनाय।

जा चढि मुल्ला बांग दे , क्या बहरा हुआ खुदाय।। ”

हिंदुओं को भी मंदीर जाकर मूर्तिपूजा करने के विरोध में फटकारा है। धार्मिक कट्टरता आज भी दिखाई देती है। कबीर हिंदू और मुसलमान दोनों को उनकी जडता के लिए फटकारते है।

“ अरे इन दोउन राह न पाई।

हिंदुअन की हिंदुवाई देखी , तुरकन की तुरकाई।। ”

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कबीर मध्यकाल के ऐसे भक्त कवि है, जो मानवतावाद का संदेश देते है। मानव को अपने भीतर मानवता बनाए रखना है। आज इतने आतंकी हमले हुए हैं। वैद्यकीय सेवा में जरासी लापरवाही से मरीजों को अपनी जान गंवाना पडता है। कारखानों में बननेवाले अन्नपदार्थ में मिलावट पाई जाती है। आज जीवन के कई क्षेत्र में जैसे पुलिस विभाग तथा कार्यालयों में मानवीय दृष्टिकोन अपनाने की आवश्यकता है। पुलिस कैदियों के साथ अमानवीय व्यवहार करते है। कार्यालयों में काम करवाने के लिए मोटी रकम मांगी जाती है। सभी जगह भ्रष्टाचार व्याप्त है। धर्म के नाम पर हिंसा होती है। नारी की स्थिति हो या बंधुआ मजदूरो की स्थिति, मानवता समाज से गायब हो रही है। सामान्य वर्ग , शोषित पीडित के प्रति मानवीय दृष्टिकोण से देखने की आवश्यकता है। महात्मा गांधी ने भी मानवतावाद को सिद्धांत के रूप में अपनाया है। महात्मा गांधी के विचार कबीर के विचारों से मिलते जुलते हैं। धर्म जब मानवता के विरोध में जाता है , तब कबीर उसका विरोध करते हैं। कबीर के विचार आज भी उपयोगी हैं। कबीर के विचार आज हमारे विवादों को सुलझाने के लिए मार्गदर्शक हैं। रुढ़ियों ,अंधविश्वासों में जकड़े अशिक्षित समाज को कबीर के विचार जागरण का संदेश देते हैं। सामाजिक , सांस्कृतिक , धार्मिक शोषण के आज के युग में कबीर का साहित्य प्रासंगिक है।

कबीर के समय परिवार में नारी की स्थिति बदतर थी। वह वासनापूर्ति का माध्यम बनकर रह गई थी। सारा समाज अनैतिक मूल्यों से ग्रस्त था। कबीर ने चारित्र्यभ्रष्ट नारियों की निंदा की है। आज जीवन की भागदौड में इच्छित वस्तु पाने की दौड में मानव अपना चारित्र्य खोता जा रहा है। आज होटलों में नाचनेवाली बारबालाएँ , विज्ञापनों में नारी का अंगप्रदर्शन आदि स्वस्थ समाज के लक्षण नहीं हैं। कबीर ने चारित्र्यवान नारी की प्रशंसा की है। पतिव्रता नारियों को कबीर ने सम्मान दिया है। सुंदरता एवं वासना को महत्त्व देनेवाली विश्व की करोड़ों सुंदरियों के बदले कुरूप पतिव्रताओं को कबीर श्रेष्ठ मानते हैं।

“पतिबरता मैली भली काली कुचित कुरुप।
पतिबरता के रूप पर बारो कोटी सरुप।।” (3)

3

कबीर के विचार आज भी प्रासंगिक हैं। शोषित असहाय पददलित समाज के उद्धार के लिए कबीर आगे आए। अंधविश्वासों , कर्मकांडों से मुक्ति दिलाने के लिए कबीर लोगों को फटकारते रहे। आज भी समाज में अन्याय होते हैं। समाज शोषण , असहायता का शिकार हो रहा है। इसलिए आज भी कबीर के विचार प्रेरक है। सैंकड़ों वर्षों से गुलामी सहनेवालों के उद्धार का कार्य कबीर ने किया है।

आज भी लोग अंधविश्वास आडंबर का समर्थन करते है। उनके लिए कबीर के विचार मार्गदर्शक हैं। कबीर के विचारों की आज समाज के लिए ज्यादा जरूरत है। राजेंद्र यादव अपने लेख 'कबीर की प्रासंगिकता' में कबीर पर अपने विचार व्यक्त करते हैं कि , " जब तक अन्याय है , शोषण है , निराश हताश जन हैं और उनके साथ किसी भी प्रकार का भेदभाव है , तब तक कबीर की प्रासंगिकता बनी रहेगी।" (4)

निष्कर्ष यह निकाला जा सकता है कि , कबीर के विचार आज भी प्रासंगिक हैं।

संदर्भ संकेत

1. सुमन क्षेमेन्द्र मल्लिक योगेंद्र कुमार :साहित्य विवेचन, आत्माराम एंड संस 1968, 1973 पंचम संस्करण पृ 18
2. सुमन क्षेमेन्द्र मल्लिक योगेंद्र कुमार :साहित्य विवेचन, आत्माराम एंड संस 1968, 1973 पंचम संस्करण पृ 18
3. कबीर:संत सुधासार, प्रथम खंड पृ 131
4. संपा त्रिपाठी डॉ ओमप्रकाश, शिरोडकर प्रा लता :भक्तिकाल के प्रमुख कवियों का पुर्नमूल्यांकन,प्रथम संस्करण 2004 पृ 54
5. सिंह बच्चन :हिंदी साहित्य का दूसरा इतिहास,राधाकृष्ण प्रकाशन,नई दिल्ली 2006

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कबीर के साहित्य की प्रासंगिकता

प्रा. सविता कृ. पाटील

स. ब. खाडे महविद्यालय, कोपाडें

कबीर के विचार वर्तमान कालीन संदर्भ में अत्यंत प्रासंगिक हैं। वर्तमान जीवन का सत्य कबीर के साहित्य से उत्करता से अभिव्यक्त हुआ है। आज जब हम कहते हैं कि समाज मुल्यहीन बनता जा रहा है, आदर्शहीनता की स्थिती निर्माण हो गई है, ऐसे समय समाज का सही मार्ग पर ले जाने का कार्य कबीर के विचारोंद्वारा निश्चित ही हो सकता है। कबीर के विचार इस दृष्टी से दिशादर्शक है। व्यक्ती चला जाता है परंतु व्यक्ती कि प्रवृत्तियाँ मिट नहीं जाती। जो प्रवृत्तियाँ कबीर के समाज में दिखाई देती है, वही आज के समाज में भी लक्षित होती है। कबीर के साहित्य में एक ऐसा शाश्वत तथ्य है जो उस समाज को इस समाज से अलग नहीं करता। तत्कालीन समाज को आधुनिक युग के संदर्भ में अंकित करता है। वह जीवन मूल्यों की पुनर्व्याख्या करता है। वर्तमान समय में कबीर के विचार इन मूल्योंका पुनर्विचार करने की दृष्टि से मददगार बनते है।

‘प्रासंगिकता’ के संबंधी –

‘प्रासंगिकता’ के संबंध में डॉ. हरदेव बाहरी ‘हिंदी शब्दकोश’ में लिखते हैं, ‘प्रासंगिक याने प्रसंग का, प्रसंग से संबंध रखनेवाला’¹।

कबीर के विचार आज 21 वी सदी में प्रासंगिक हैं। मनुष्य को मनुष्य बने रहने के लिए डटे रहने की माँग करते है, प्रेरणा देते हैं। हमारे समय के जातिगत, धर्मगत विविध विवादों को सुलझाने में हमारी मदद करते हैं। जाति धर्म के बंधनों मे जकडे भारतीय समाज को, उसकी सोच को मानवता कि दृष्टि से परिभाषित करते हैं। अशिक्षित, अज्ञानी समाज को जागृत करने की दृष्टि से प्रासंगिक हैं। जब तक भेदभाव है, अन्याय है, किसी न किसी रूप में शोषण है तब तक कबीर के विचार प्रासंगिक को ही रहेंगे। कबीर के काल से आज तक देखा जाए तो लगता है कि कबीर का कार्य अभी समाप्त नहीं हुआ है। वह अभी तक शुरू हैं। कबीर एक द्रष्टे साहित्यकार थे, जिनके विचार वर्तमान जीवन की अनेक समस्याओं को सुलझाने के लिए हमें मार्गदर्शक का काम करते हैं।

मध्ययुगीन संत कवियों में कबीर का स्थान अद्वितीय है। हिंदी साहित्य और पूरे भारतीय समाज के लिए कबीर क्रांतिकारी विचारों के एक महान व्यक्ति थे। उनके लोक कल्याणकारी विचारों का प्रभाव वर्तमान में भी उतनाही महत्वपूर्ण है। कबीर एक सामान्य, निरक्षर व्यक्ति होते हुए भी उनके विचारों की महानता आश्चर्यचकित कर देती है। ‘रचनाकार की असल मृत्यु उसकी दैहिक मृत्यु नहीं वरन उसकी वैचारिकता और रचनात्कता की मृत्यु होती है। इस कसौटी पर हिंदी साहित्य के इतिहास में आदिकाल और रीतिकाल के सभी रचनाकार मृतप्राय है, लेकिन भक्तिकाल के अनेक रचनाकार हमारे समाज में अदेह होने पर भी अपने विचार, अनुभूति और समझ के लिए जीवित और प्रासंगिक है।² कबीर भक्तिकाल के कवि होने के पर भी उनके विचार हमारे समय के और उससे बहुत आगे के समय के समाज के लिए हैं।

कबीर के धार्मिक विचारोंकी प्रासंगिकता

कबीर के समय हिंदु-मुस्लिम संघर्ष जोरों पर था। मध्ययुग के कट्टर मुस्लिम शासकों और हिंदुओं के बीच हमेशा टकराव हो रहा था। इन दोनों धर्म के तत्व अलग – अलग थे। हिंदु बहुदेववाद

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

को माननेवाले थे, मुस्लिम एकेश्वर वाद को मानते थे। हिंदु धर्म को मूर्तिपूजा मान्य थी मुस्लिमों को अमान्य। मंदिर – मस्जिद का विवाद चल रहा था। आचार – विचार, संस्कृती, भाषा, धर्म आदि को लेकर खाई बढती जा रही थी। धर्म इन दोनों को जोड़ने की अपेक्षा तोड़ने का काम कर रहा था। इस वातावरण को देखकर कबीर व्यथित हुए और अपनी गहरी संवेदना अपनेविचारों के माध्यम से प्रगट की। इन दोनों धर्मों को मान्य ऐसे धर्म का निर्माण करना चाहते थे जहाँ दोनों धर्मों में विषमता न रहे। कबीर ऐसे समाज में जी रहे थे, जहाँ हिंदु – मुस्लिमों के बीच की दूरियाँ कम करना आसान नहीं था। मुल्ला, मौलवी, पंडित इन दोनों के बीच की आग भडकाने का काम कर रहे थे। कबीर ने ऐसे ईश्वर की कल्पना कि जो मानव और मानवेतर सभी प्राणियों में है। असल में हर धर्म मानवता की सीख देता है। फिर भी मूल उद्देश से दूर रहकर हिंदू – मुस्लिम झगडकर खून की नदियाँ बहाते हैं। कबीर कहते हैं,

‘अरे इन दोउन राह न पाई।

हिंदू अपने करै बडाई गारार छुवन न देई।’³

समाज को अनेक उदाहरण देकर कबीर ने समझाने का प्रयत्न किया कि हिंदु – मुस्लिम दोनों एक है। उसके प्रचार के लिए उन्होंने निरंतर प्रयत्न किए। कबीर के इस उपदेश से हिंदू – मुस्लिमों के बीच का यह संघर्ष कबीर के मानवता धर्म द्वारा निश्चित ही नष्ट हो जाता। अयोध्या – बाबरी मस्जिद जैसे संप्रदायिक झगडों को समाप्त करने में यह हमारी मदद करता। वर्तमान में राजनीति के स्वार्थ हेतु इस प्रकार के झगडों को मिटाया नहीं जाता। षड्यंत्र खेलकर दोनों धर्मों के लोगों की भावनाएँ भडकायी जाती है। छोटे – छोटे कारणों से विविध आंदोलनों को बढावा देकर समाज को हानि पहुँचाई जाती है। कबीर द्वारा प्रतिपादित मानवता धर्म को अगर स्वीकारा जाता तो इसप्रकार झगडों की जड ही नष्ट हो जाती। इन दोनों धर्मों को अपने संकुचित विचार से बाहर आकर मानवता धर्म पर विश्वास किया होता तो मनुष्य इतना हिंसक न बनता।

कबीर कहते हैं कि हिंदू तुर्क दोनों एक है, यही सदगुरुने बताया है। अयोध्या – बाबरी मस्जिद आंदोलनके पहले गाँव के हिंदु – मुस्लिमों के बीच एकता की भावना थी, परंतु इस आंदोलन के बाद इन दो धर्मों के बीच तनाव बढ गया। ये दोनों एक दूसरे की और ईर्ष्या, घृणा, तनाव की दृष्टि से देखने लगे हैं। दोनों के मन में संशय की भावना हमेशा भरी रहती है। कितने सालों से जम्मू काश्मीर तनाव की स्थिति से गुजर रहा है। बटवारे की पीडा को लेकर वह धधक रहा है। आज भी सांप्रदायिकता खतरनाक रूप में दिखाई देती है। ‘उन्होंने युगानुरूप मानवीय आदर्शों की स्थापना की। कबीर का जीवन और काव्य भारत की सामन्ती व्यवस्था की रूढियों, पाखंडों और मिथ्याचार के प्रति एक जिहाद है। मध्य युग के गहन कुहासे में कबीर की वाणी ने अमर आलोक का काम किया और आज का प्राणी भी उससे बहुत कुछ प्रकाश पाता है।’⁴

वर्तमान समय में कबीर की वाणी पथ प्रदर्शन के साथ – साथ समाज को सही दिशा की, प्रगतिशीलता की ओर ले जाती है। कबीर ने जाति, धर्म, संप्रदाय विरहित धर्म की कल्पना की थी। विश्वास पर आधारीत धर्म का उन्होंने प्रसार किया।

कबीर के जातिभेद संबंधी विचारोंकी प्रासंगिकता

कबीर जुलाहा जाति के थे। उससमय समाज में जातिभेद, छुआछूत के नियम बहुत कडे थे। कबीर के समय समाज अनेक जातियों, संप्रदायों में बंटा हुआ था। ब्राहमण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अनेक स्तर समाज में थे। ऊँची जाति द्वारा निम्न जाति पर हमेशा अन्याय – अत्याचार किया जाता था।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

ब्राह्मण वर्ग ऊंचे जाति के नाम पर सच्चे धर्म को भूल जाते थे। योगी, साधु धर्म के नामपर सामान्य जनता की लूट में लगे थे। जातीय भेद अत्यंत विकराल रूप धारण कर चुका था। ब्राह्मण, पुजारी शास्त्र, पुराण आदि के माध्यम से वर्ण व्यवस्था की दुहाई दे रहे थे। निम्न वर्ग की ओर से काम तो करवा रहे थे लेकिन उनके साथ तिरस्कृत, अपमानजनक व्यवहार किया जाता था। उन्हें पानी भरने के लिए अलग कुएँ, रहने के लिए अलग घर रहते थे। जानवरों से ज्यादा बदतर जीवन शूद्रों को भुगतना पड़ता था। कबीर ने इन सबका विरोध किया और कहा कि “जाँति – पाँति पूछे नहीं कोई, हरि को भजे सो हरि को होई।” “इन दो पंक्तियों कबीर ने जाति भेद की समाधान ढूँढ लिया। कबीर सीधे ब्राह्मणजाति से सवाल पूछते हैं कि अगर तू उच्च जाति के और पवित्र हो तो तुम जन्म लेते समय अन्य मार्ग से क्यों उत्पन्न नहीं हुए। जिस मार्ग से शूद्र ने जन्म लिया, उसी मार्ग से तुमने जन्म लिया है तो फिर ब्राह्मण और शूद्र में भेद क्यों ? कबीर कहते हैं,

“तुम बामन बमनी के जाए।

तो आन बार हवै काहे न आए।⁵

आगे कबीर कहते हैं,

“पंडित देखा मन मों जानी,

कहु थी छूत कहों उपजी तबहिं छूत तुम मानी।⁶

कबीर द्वारा प्रतिपादित विचार प्रासंगिक तथा आधुनिक जीवन के संदर्भ में जुड़े हुए दिखाई देते हैं। निम्न वर्ग की पिछड़ी जातियों की व्यथा का चित्रण कबीर काव्य के माध्यम से हो गया है। जाति कर्म और गुण के आधार पर नहीं तो जाति के आधार पर निश्चित हो जाती है। समाज में ऐसे लोग दिखाई देते हैं जो निम्न वर्ग में जन्म लेकर भी महान कार्य करते हैं। उच्च वर्ग में जन्मे लोग परिस्थिति कि अनुकूलता होने पर भी कुछ नहीं कर पाते। अनेक व्यक्ति निम्न वर्ग में जन्म लेकर विश्व की महान हस्तियों में प्रतिष्ठित हो गये हैं। जाति – धर्म संप्रदाय में संघर्षरत समाज को दिशा देने की दृष्टि से कबीर का काव्य दिशादर्शक है। जाति, धर्म संप्रदाय के बंधनों को तोड़ देनेवाला कबीर का साहित्य है। आज समाज में रोटी – बेटी व्यवहार का प्रमाण कम है। जाति बाहय, धर्म बाहय विवाह के लिए परिवार की अमान्यता होती है। परिवारवालों ने अगर स्वीकारा तो समाज की ओर से परिवार को बहिष्कृत किया जाता है। आज जाति – भेद निर्मूलन कि बात की जाती है, उसका संकेत बहुत पहले कबीर ने किया था।

कबीर के सामाजिक विचारों की प्रासंगिकता—

कबीर क्रांतिकारक समाजसुधारक थे। धर्म के नाम पर समाज में जो अधर्म चल रहा था, उसका कडा विरोध कबीर ने किया है। समाज की दशा अत्यंत शैचनीय थी। अंध:विश्वासों ने समाज में घर कर लिया था। सारा समाज ब्रत – वैकल्य, दान-पुण्य, तप-तीर्थाटन आदि से ग्रस्त था। मुल्ला, मौलवी, पंडित, राजा, रंक सभी वासना से ग्रस्त थे। मिथ्याचार का बोलबाला बढ़ गया था। साधु वेश धारण करना और समाज को लूटना यही इनका एक मात्र उद्देश था। कबीर ने इन सबको नकारते हुए आडंबरहीन समाज की कल्पना की है। यह करते हुए कबीर ने हिंदू – मुस्लिम दोनों को फटकारा। सच्ची भक्ति के द्वारा भगवान को प्राप्त करने का मार्ग सामने रखा। कबीर कहते हैं,

“जाको राखे साईंयों मरिन सके कोय।

बाल न बाँका करि सके जो जग वैरी होय।⁷

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

दुनिया का कितना भी विरोध हो तो भी भगवान की सच्ची भक्ति करने वाले का कोई कुछ बिगाड नहीं सकता, यही बात कबीर ने सामने रखी है। बाहयाडंबर कबीर को बिलकुल पसंद नहीं था। कबीर 'ऑख न देखी' पर विश्वास रखते थे। जप-तप, तीर्थ (तंत्रमंत्र जारण) उन्हें सब झूठ लगता था। कबीर कहते हैं,

“जत्रःमंत्र सब झूठ है मत भरमो जग कोया
सर शब्द जाने बिना कागा हंस न होया।”⁸

कबीर ने भेष दलकर समाज को लूटनेवाले ढोंगी साधुओं को देखा था। सिर्फ भगवा पहनने से कोई साधु नहीं होता। हृदय में अगर भगवान की सच्ची भक्ति नहीं है तो यह सब झूठ है। कौआ कभी हंस नहीं बन सकता। आज ऐसे साधुओं की संख्या कम नहीं। गांजा, सिगरेट फूंकनेवाले साधु समाज के लोगों को कब्जे में लेकर फँसाते हैं। वर्तमान समय में ऐसे अनेक उदाहरण सामने आ रहे हैं। आसाराम बापू को कुछ दिन पहले ऐसे मामले में गिरफ्तार किया था। नाबालिग लडकी के साथ दुराचरण करने के कारण उन्हें जेल में रखा था। कितने ही साधुओं के यहाँ सेक्स रॉकेट का पता चला है। नित्यानंद स्वामी जैसे ढोंगी साधु समाज को सही दिशा कभी नहीं दिखाएँगे। कबीर इस संदर्भ में कहते हैं,

“साधु भया तो क्या हुआ माला पहिरी चार
बाहर भेस बना दिया भीतर भरी भंगार।”⁹

मन में अगर सात्विक भावनाओं का लेश तक नहीं है जो ऐसे साधुओं के तत्वज्ञान को हम भंगार के सिवा और क्या कहेंगे। साधु होने का बहाना बनाकर ऐयाशी करनेवाले साधुओं की पोल कबीर के विचारों द्वारा खुल जाती है। आसाराम बापू, नित्यानंद, राधे माँ, राम-रहिम आदि कितने साधुओं ने समाज को बर्बाद किया पता नहीं। ऐसे समय लोक चेतना को जागृत कर समाज में सावधान करने वाला कबीर साहित्य प्रासंगिक है।

निष्कर्ष :-

मध्ययुग के संत कवियों में कबीर अद्वितीय है। कबीर सच्चे क्रांतिकारी, सुधारक, युग नेता थे। निरक्षर कबीर के द्वारा प्रतिपादित ज्ञान आज समाज को सही दिशा की ओर ले जाने वाला है। भले ही साहित्य के मापदण्ड बदलते जा रहे हैं फिर भी कबीर का साहित्य कालातीत है। आज पूरा विश्व जहाँ अनेक समस्याओं से चिंतित है, वहाँ कबीर का साहित्य इन सभी चिंताओं का समाधान है। वैश्वीकरण के इस युग में सभी जाति, धर्म, संप्रदाय, वर्ग, वर्ण भेदों को समाप्त कर हमें 'वसुधैव कुटूंबकम्', की भावना को सार्थ बनाना है तो कबीर के विचारों को अपनाते हुए मानवता धर्म को प्रत्यक्ष में लाना होगा। भेदभावों को जड़ से उखाडकर शाश्वत समाधान प्राप्त करना होगा। वर्तमान संदर्भों में कबीर साहित्य की उपयोगिता बढ़ने लगी है। युग को विभिषिकाओं से त्रस्त मानव को अध्यात्म की ओर अग्रसर करने की दृष्टि से कबीर का साहित्य महान है। धार्मिक संकीर्णता, जातिगत विद्वेष और बुवाबाजी में फँसे समाज को यह साहित्य सही राह पर ले जाएगा।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. डॉ. बाहरी हरदेव, हिंदी शब्दकोश, दिल्ली, राजपाल एण्ड सन्स, प्र.सं. 1991, पृष्ठ 551.
2. डॉ. त्रिपाठी ओमप्रकाश, प्रा. शिरोडकर लता, भक्तिकाल के प्रमुख कवियों का पुनर्मूल्यांकन, कानपूर, विद्या प्रकाशन, प्र.सं.2004, पृष्ठ 53.
3. अयोध्यासिंह उपाध्याय, कबीर वचनावली, काशी नागरी प्रचारिणी सभा आठवों संस्करण, पृष्ठ 176.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

4. डॉ. शर्मा शिवकुमार, हिंदी साहित्य युग और प्रवृत्तियाँ, प्रकाशन पृष्ठ 152.
5. अयोध्यासिंह उपाध्याय, कबीर वचनावली, काशी नागरी प्रचारिणी सभा आठवों संस्करण, पृष्ठ 135.
6. वही, पृष्ठ 147.
7. वही, पृष्ठ 40.
8. वही, पृष्ठ 4.
9. वही पृष्ठ 36.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

**Theme of Meditation in the Poetry of A. K. Ramanujan
and Nissim Ezekiel**

Dr. Namdev D. Patil
K. H. College, Gargoti.

Introduction:

The poetic worlds of A.K.Ramanujan and Nissim Ezekiel are altogether different while Ramanujan writes about the development of poetic self from the perspectives of an intellectual; Nissim Ezekiel adopts the worldview of a common man. If Ezekiel's recurrent themes are "love, self search, urban experience, social reality, philosophical meditations, and, indeed, a considerably wide variety of content, Ramanujan's recurrent themes are only a few but well marked. Among them is his constant effort to come to grips with the problem of belonging or rootedness and its consequent nostalgia, recourse to personal familial past, and a conspicuously strong response to certain Indian situations."¹ While the latter treats India from the perspectives of his memories, the former looks at India with a more focus on its contemporary social and political life. Gajendra Kumar notes that, "In the poetic universe of Ramanujan the metaphoric use of experience, inner world of memories and the continuities and the discontinuities with the past continue the crust of his philosophy. Their efforts are not meant for philosophizing and moralizing the things like Ezekiel's early work, they do not have Daruwalla's keen insight of virulent world in which fulfillment is destined to tragic failure, they do not have Mahapatra's metaphysical meditations on the relationship between the world of creativity and the world of realizing the self."²

Both the poets were in touch with each other and enjoyed their poetry. Ezekiel met Ramanujan in 1956, when he was planning to bring out a special Tamil-language issue of *Quest*. Though the issue was never published Ramanujan visited Bombay and met Ezekiel to discuss the issue. Molly Daniels, Ramanujan's wife, had already met Ezekiel on an earlier visit. Ezekiel published some of Ramanujan's work in *Quest* when he was editor. Ezekiel always cherished his relationship with Ramanujan. Later he visited Ramanujan at the University of Chicago. Writing about the poetry of Ramanujan, Ezekiel and Moraes, Bruce King remarks that, "There are large differences in manner, style, perspective, and opinion between the three poets. Ezekiel, raised as secular Jew, was a product of the modern world and Bombay. Moraes, raised as a skeptical roman catholic, was influenced by many years of living in England and other countries. It is easy to forget he was Indian. A.K. Ramanujan, who was raised in a family that was both modern and traditional south Indian Brahmin, carried memories of an older India to America where he lived for many years."³ In the poetry of Ramanujan, there is a controlled display of emotions. He doesn't wish to be an autobiographical poet. The subjective mode in his poetry is less autobiographical and more as a representative of a people. M.K.Naik feels that, "It is not 'emotion recollected in tranquility', but recollection emotionalized in un-tranquil moments that appears to be driving force behind much of Ramanujan's poetry."⁴ But in the poetry of Nissim Ezekiel there is an obvious display of his emotional status. The poetry is more autobiographical and the persona of the poems seems to represent the writer of the poems.

Ezekiel is more involved in the social life of India than is Ramanujan. So Ezekiel's portrayal of India and Indian ethos seem more contemporary and relevant. Ezekiel's poetry has fewer references to history of India. He is a poet of contemporary times. Ramanujan's poetry is full of references and allusions. These references and allusions are cut across Indian history, mythology and folk-lore. There is a high level of inter-textuality in the poetry of Ramanujan. So many times Ramanujan may appear a difficult poet. Bruce King also accepts that Ramanujan is a difficult poet.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

This may be due to the fact that, “He was also a literary, art, and political critic, someone who was continually engaged in the intellectual and cultural life of the nation. Although Ramanujan’s verse was early recognized by fellow poets as excellent, it has taken time before critical and academic studies could come to terms with his complexities. He is often said to be the best of the Indian English language poets, a great translator from southern Indian languages to English, and an excellent scholar in such fields as linguistics and folklore.”⁵ In the words of Shirish Chindhade, “Their (Ezekiel’s and Ramanujan’s) common Indian background seems to bind them together as creative minds working contemporarily in the same national traditions, and helping to build up a new, independent poetic tradition in Indo-Anglican literature. The native experience in their poetry is obviously due to these shared conditions and the milieu, despite the clear differences between their religious, linguistic, geographical and familial situations.”⁶ Reading the poetry of Ramanujan can be aesthetic pleasure only after multiple readings. He is more an academic poet. On the other hand, Ezekiel is more a popular poet. Ezekiel’s persona appears to “succumb to the pressures of ordinary human compulsions. His urges though qualified by such chosen adjectives as “mad”, “voracious” and “passionate”, appear rather calculated ones for they never touch the revolutionary crescendo.

The urges of Ramanujan’s protagonist, it so seems, are so tamed by undefined fears and apprehensions that he hardly ventures to state them in a positive and affirmative manner. His poetry is basically a poetry influenced and informed by post modern aesthetics of subversion. If Ezekiel’s unfinished ego insists on recreating a convenient personal world, Ramanujan’s ego insists on decreasing the world.”⁷ Perhaps that is the reason why Srinivasa Iyengar complains that the poets like Ramanujan “settle for ‘small-scale’, the satiric, the ironic, the anti romantic, the anti-spiritual, or opt for the Freudian fascination for the libido, the diseased preoccupation with the putrid gutter of the dark unconscious, the fatefully irresistible impulse to foul one’s nest be it one’s country, one’s village with its temples, tanks and river, or one’s home and family and house hold gods, or the irrational urge to tarnish, diminish, destroy, rather than to heighten, greaten and create.”⁸ There is an obvious difference in the attitudes of the personas of the poetry of these two poets. Gajendra Kumar feels that the persona in the poetry of Ramanujan is passive, while that of Ezekiel is more active. That is because “Ramanujan is more a poet of fears than a poet of ambitions and urges. The poet-persona is so haunted by countless indefinite fears and apprehensions that invariably he retracts from active social life. By way of comparison the protagonist of Ezekiel’s poetry is far more positive and assertive about his human identity than him. At least Ezekiel’s protagonist has the smug satisfaction of being safe and secure in his own private world.”

Ramanujan’s attack on contemporary Indian social-religious life is less severe than that of Ezekiel. Bhagat Nayak also observes that, “In his poem ‘Guru’ he (Ramanujan) does not sharpen the edges of his irony like Ezekiel to criticize a guru. Rather he ideologies a guru in the Indian classical sense. As such he is supposed to be a wise man a guide for others and a general lover of all without any discrimination of gender or race, richness or poor.” Both the poets are constantly referring to the self in their poetry. Sivaramakrishna very aptly brings out the varying sources of inspiration in these poets when he stated in his article in *The Times of India*: Ezekiel is essentially the poet of the community deriving his strength from the myriad social contexts in which one is placed, with an implicit recognition of the corresponding masks one has to assume. This accounts not only for his amazing thematic variety...but also for his constant preference of the concretion of an object for the abstraction of an idea.... if Ezekiel is the artist as citizen, Ramanujan’s mode stems from history, myth and symbol. In the poetry of Ezekiel, the sickness of modern times is pervading. The hollowness of existence can be seen: Should we take to meditation, Transcendental, any other? Should we take to Zen? We cannot find our roots here, don’t know where to go, sir, don’t know what to do, sir, Need a

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Guru, need a God. All of us are sick, sir. The persona of Ramanujan's poetry is also 'looking for the centre' of his existence. Nissim Ezekiel is obsessed with solutions to his problems. That's why if Ezekiel's persona chooses the practical path of material humanism, Ramanujan's persona adopts the strategy of reverse romanticism to cope up with the pressures of living. Ramanujan presents the kaleidoscopic vision of human life with all its nuances and intricacies. Through the moments of memory he tries to connect the time past and time future. His typical modern sensibility is depicted in both the point of view and artistic handling of the poems. In a typical modernistic sensibility he comments on man's weaknesses and fallacies in a satirical, ironic tone. He uses very concrete details and opts for the precision and exactness of images to express his thoughts. His poetic art reveals an artistic fusion of the Sangam poetic tradition and the western imagistic principles. His poetry is in one sense controlled critique of the complex notions of nation, culture, tradition and relations.

In the poetry of Ezekiel, the city life is described with full attention. Bruce King observes that, "The final prayer is cure us at once/of prayers. Prayers to lord Murugan are like Ezekiel's Hymns in Darkness, prayers of a modern, secular Indian who can only petition for the calmness of mind, not ask for anything. Both know such peace is impossible, but it remains an ideal, which for Ramanujan can only be found in particular experiences when the mind no longer questions reality or seeks larger answers." A reading of the "prayer poems of Ramanujan and Ezekiel makes it evident that through the specificities of the prayer-motifs representations of cultural identities get validated and authenticated." Ezekiel "mixes comedy with high seriousness- as does Ramanujan in "Prayers to Lord Murugan". One is tempted to argue that when the poet humanizes the god, he shall be in the privileged relationship with Lord. The tone is at once intimate and friendly." Akshaya Kumar observes that, "If Ezekiel's persona seeks a balance between the immediate and the remote, Ramanujan's persona relinquishes the remote almost totally in favor of the immediate." 'India' remains for both the poet a close subject of fascination. Mr. Lall rightly comments that, "Moraes, Ramanujan, and Ezekiel provide evidence for the argument that indo-Anglican poetry is "Indian in sensibility and content, and English in language." Ramanujan's "the Hindoo: he doesn't hurt a fly or a spider either" in its content and form further explains the coming together of two traditions in the indo- Anglican poet." A good comparison can be found in 'Ecology' by Ramanujan and 'Night of a Scorpion' by Ezekiel. Both the poems display the sacrificing nature of Indian mother. In 'Ecology', the mother suffers the migraines. For in the words of Shirish Chindhade, "in "Ecology" the same old mother "Of Mothers, among other Things" is still remembered as a suffering figure. The red champaks near the house used to give her blinding migraines and yet she would not let anyone cut the trees for they gave flowers for her gods, daughters and granddaughters too. The blinding migraine did not embitter her but enlarged her sympathies and affections. Like the mother in Ezekiel's "Night of the Scorpion" she, too, suffered patiently and wished others happiness.

Ezekiel is a poet of many a theme and one finds wider range of subjects and variety in his poetry. His poetry is not born out of dogma and he does not confine himself to a particular type, theme or technique in his poetry. He has an open mind and therefore he changes the subject matter of his poetry from time to time. He never postulates a truth but works out, in terms of irony, an answer which is purely tentative. In effect, even in regard to ostensibly philosophic issues, the residue of significance lies not in the validity of the speculation but in the ironic stance of the contemplation. He has succeeded in creating a new Indian English idiom to a great extent and accepts the established linguistic framework but his art lies in so changing a unit of expression as to make it expressive of a state of mind.

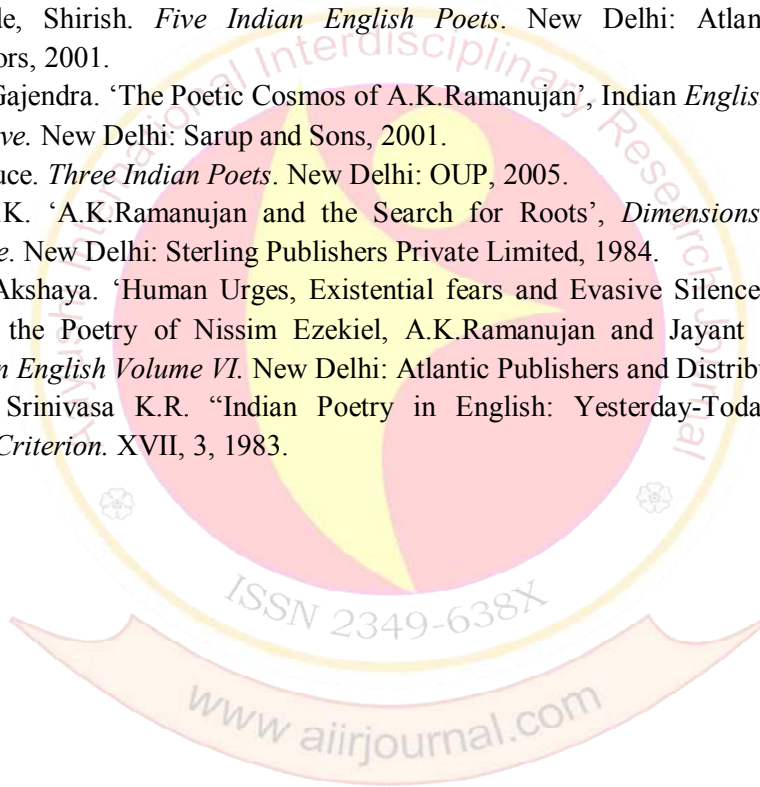
आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Conclusion:

The modern Indian English poets reflected perspective and milieu after the independence. Due to the changes in the modern world, the nature, living standard and behavior of the man was being changed. The persona in this poetry was also changed. His inner conflict, alienation, failure, frustration, loneliness, meditation, his relations with himself and others, his individual, family and social contexts, his love, etc. became the themes of the poetry. At the same time the modern Indian poetry in English became complex, harsh and defiance of tradition. Indian poetry in a true sense was being appeared by the fifties.

References:

1. Chindhade, Shirish. *Five Indian English Poets*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 2001.
2. Kumar, Gajendra. 'The Poetic Cosmos of A.K.Ramanujan', *Indian English Literature: A New Perspective*. New Delhi: Sarup and Sons, 2001.
3. King, Bruce. *Three Indian Poets*. New Delhi: OUP, 2005.
4. Naik, M.K. 'A.K.Ramanujan and the Search for Roots', *Dimensions of Indian English Literature*. New Delhi: Sterling Publishers Private Limited, 1984.
5. Kumar, Akshaya. 'Human Urges, Existential fears and Evasive Silences: A (Comparative) study of the Poetry of Nissim Ezekiel, A.K.Ramanujan and Jayant Mahapatra', *Indian Writing in English Volume VI*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 1999.
6. Iyengar, Srinivasa K.R. "Indian Poetry in English: Yesterday-Today-Tomorrow". *The Literary Criterion*. XVII, 3, 1983.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Dalit literature for Social Justice

Avishkar Kamble

Asst Prof. at P.D.P's Law College, Phaltan, Dist- Satara

Dalit literature for social Justice

The humans who've been deprived of liberty, equality fraternity and justice and the section of Indians that has been deprived of this all is referred to as Dalits and their autobiographies as Dalit literature. As Dalits are in need of the rights to live, their writing is marked as a rebellion towards the social system, and also the efforts to set up social justice. Writing for Social change is primarily based on the long tradition in Indian culture of the tradition of literature as a tool for social critique, as a way of calling for social change and justice, and as a tool for social transformation. Dalits authors use literature as a prevailing device of social change. Their thought provocative literary contribution has brought various extensive changes in social, political, economic and religious, spheres. The pain and torture that the Dalit castes suffered for thousands of years was focused through Dalit literature; it manifests itself obviously in its poetry and autobiographies. This pain is neither of one person nor of one year; it's of thousands of those over centuries, that is why this pain comes before us as person of society.

There are different perspectives about the beginning of Dalit literature. Buddha, Saint Chaokamela and Mahatma Phule are presupposed to be its originators, this is the tradition of Dalit thinkers from whom Dalit movement, Dalit politics, and Dalit literature obtained an ideology and constructed unbiased theoretical ideology of its own. The writers who contributed to Dalit literature are Anna Bhau Sathe, Shankarrao Kharat, Baburao Bagul, Daya pawar, Waman Nimbalkar, Namdeo Dhasal , Arjun Cling, Yogiraj Waghmare, Manohar Jilthe, P.I. Sonkamble, Yogendra Meshram, Bhimrao Shivrale, Avinash Dolas, Yashwant Manohar, Keshav Meshram and many others. Obviously, an idol of these writers is Dr. Babasaheb Ambedkar, an originator of Dalit literature.

Baburao Bagul says, "Dalit literature takes man as its centre." It participates in man's joys and sorrows and leads him to a simply revolution. It teaches equality to the mass of humanity, that's society. It considers man dignified. Dalit literature doesn't spread out hate among men but love.

The faith of the well-informed social class regarding the social privileges enjoyed by them on the cost of the human beings positioned within a hierarchical shape fixed for all time have become embarrassing as well as hard. It absolutely was embarrassing because the writers discovered it extraordinarily hard to put to rights their happiness for Hindu social organisation with the ideas of equality. It was additionally difficult as a result it prompted the writers to take a exact ideological position. However all writings on caste-inequality did not produce any tremendous effect until the movement against the system emerged from the exploited themselves.

Dalit literature is that the literature of social commitment. Its primary objectives are equality, independence and also the concern of a social order freed from oppression. Essentials of revenge and violence don't discern in Dalit literature. Dalit literature show the hopes and aspiration of the exploited peoples, their depressed troubles, and their fight for survival, their everyday predicaments, their humiliation and traumatic experiences also as their outlook towards of these events. The appearance of thinkers like Jyotiba Phule, Savitribai Phule and Dr. Ambedkar became within reach solely as a result of the access education, and also the Dalit consciousness open out as a consequence of their thinking, and spread out within the movement. Beside the development of Dalit consciousness and Dalit movement, Dalit literature as well developed at the same time.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Sharankumar Limbale says differentness and rebellion are the unique characteristics of Dalit literature. In evaluation to the mainstream literature, Dalit literature is special in case of language, experience, and hero. Whereas the mainstream literature is merely for entertainment, Dalit literature puts the heart-rending memories of Dalit life. Dalit hero suffers too much in survival and fights to get his inborn proper to live, and social justice.

Poems, short stories, novels, dramas, autobiographies and Dalit visuals provided useful close to the problem of Dalit identity. Arjun Dangle, an eminent Dalit writer and activist rightly points out that Dalit literature is marked by revolt and negativism, since it is closely related to the hopes for freedom by a group of people who, as untouchables, are sufferers of social, economic and cultural difference.

The poem played a vital role within the growth of Dalit literature and Dalit social movement. Like different forms of Dalit literature, Dalit poetry is also marked with rebellion in opposition to the social system. Dalit poetry throws away the bondage of thought literary tradition, and proves the focus of Dalit sensitivity. The poem has dominant role in Dalit literature in present era. Some of emerging Dalit poets write on distinctive dilemma aggressively connected with Dalit life like the suffocation of Dalits in modern age, especially in globalization era.

Autobiographies are virtually extraordinary to the opposite autobiographies in the mainstream literature. Dalit autobiographies may not have the capacity of pleasing the readers, however, they are committed to point out the globe the miserable lifestyles of Dalits leading for ages owing to inequality and impurity theory in the caste system inside the Hindu Social Order.

Dalit literature has to be studied from social science perspective. If we take a quick look for classics in Dalit literature nowadays, this literature deals with social issues, social order and movement. And today, rather than teaching our youth classics, it's additional necessary to show them what a social movement is, what the social order is, and what our social issues are.

Conclusion

To conclude, it's going to be expressed that the long tradition of Dalit thinkers, taken along with Dr. Ambedkar's influence creates new awareness among Dalits. It's this realization that informs Dalit literature, and is currently discovered to us because the theoretical precept of Dalit literature.

Dalits face their ascribed condition and created a new uniqueness for themselves. It rewrote of the ancient narrative, identity formation, cultural symbolism and memories. Dalit literature and women in Dalit autobiographies, ideas and notions of work, faith and caste identification. as a consequence, Dalit literature has diverted the direction from privileged to marginalized, idealistic to sensible and has left a permanent print in its journey up to now. It has grown into a literary force this is right here to stay.

It can be stated that Dalit literature desires to be studied from a sociological perspective instead of as a mere entertainment. As a result of its own it has its personal pulchritude and it takes the readers not to the imaginary fairyland, however to the real world of left out humans.

References

- 1) Raghavendra R.H (2016), Dr B.R. Ambedkar's Ideas on social Justice in Indian Society SAGE journals
- 2) GOVE S, Literature as a Prevailing Tool of Social Change: Mirror Image of Indian Social Milieu pronounced in Indian Literature, RESEARCH FRONT ISSN (Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- 3) Vikas Singh and Vikas Jain, The Development of Theoretical Principles of Dalit Literature, ISSN Print : 2229-6557, Online: 2394-9244
- 4) Dipak Shivaji Jamdhade The Subaltern Writings in India: An Overview of Dalit Literature, The Criterion An International Journal in English ISSN: 0976-8165

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Impact of Karl Marx on Society and Literature

Shri.K.M.Desai

Head of the Department of Sociology
Shri.Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Introduction:

The most significant socialist thinker from the 19th century is Karl Marx. Karl Marx can be considered as a great philosopher, social scientist, historian or revolutionary. Karl Heinrich Marx was born in Trier, Rhenish Prussia [present day Germany], on May 5, 1818, the son of Heinrich Marx, a lawyer. Karl Marx founded modern 'scientific' socialism. Karl Marx basic ideas are known as Marxism from the foundation of socialist and communist. In this research paper researcher has focussed the impact of Karl Marx on society and literature with various aspect.

Importance of Study:

The study impact of Karl Marx on society and literature is very important in the society. What is impact of Karl Marx on society such as tribal, rural and urban and also impact of Karl Marx on modern literature such as poetry, drama, novel and literary criticism? The Marx theory is how useful in today's society and literature, this is main aim of this research paper.

Objectives of The Study:

The study have following are the objectives.

1. To understand the impact on society.
2. To identify and understands the impact on Literature.

Research Methodology:

The following methodological procedures have adopted to conduct the present research paper.

Materials And Methods:

The study of impact of Karl Marx on society and literature is based on secondary method of data collection. The sources of secondary data were including various books and internet etc.

Conceptual Framework of Study:

The central concepts used in the present study are society and Literature.

Concept of Society:

The term society is derived from the Latin word 'socius', which means companionship or friendship. Two primary components of a society are its culture and its social structure. Society is one of the basic sociological terms, in simple sense, society is a large grouping that shares the some of the geographical territory, shares a common culture and social structure and expected to stand by the some laws.

Concept of Literature:

Literature is a term used to describe written and sometimes spoken material. Derived from the Latin word literature meaning 'writing formed with letters', literature most commonly refers to work of the creative imagination, including poetry, drama, fiction, nonfiction, and journalism.

Impact of Karl Marx on Society:

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Marx contributed to understanding of what are the actual drivers for social evolution. His impact on society is immeasurable in terms of our understanding of what actually constitutes methodology on its own is the key to formulating a system analysis of the natural and social sciences. This is not to argue that Marx provided a system analysis of everything. His quest was to uncover how capitalism came into existence and Marx never 'argued' about the methods how wealth is produced under capitalism. The methods of wealth production in capitalism were a prior to Marx and he used his reasoning to analysis and not argues how, why and when these particular methods of production came to form a particular mode of production in the terms of social evolution of societies.

This quest and journey travelled along with his companion Fedrick Engels meant covering not just the past and the present but also the future in order to evaluate how one society changes into another so as to formulate a conclusion on what actually comprises the drivers of the revolutionary process in the production and reproduction of real life. In this sense it meant that Marx formulated theory of system analysis which covered the culture, economic, political, and social aspects of all modes of production which he termed political economy.

His methodology consisted of the labour theory of value, the materialist theory of history and political theory of the struggle. These are tools of analysis, which have been further developed and modified by societies, to explain how the working class exploited under capitalism and how world socialism will be the emancipation of our class. The validity of Marx's theories is independent of Marx the man. Nonetheless, criticisms of Marx have been made because of the misinterpretations and distortions of Marxism that have occurred in the twentieth century.

Impact of Karl Marx on Literature:

Let us now consider the impact of Karl Marx on English poetry, drama, novel and literary criticism in literature.

Poetry:

The impact of Marx is most clearly discernible in the work of oxford poets of the 1930s, W.H. Auden, Stephen Spender, Cecil Day Lewis and Louis Mac Niece. They were committed leftists the aim of whose poetry was the propagation of Communist ideology. Poetry in their hands become political action, a contribution to the proletarian struggles against the bourgeoisie the ruling elite. At least two of the four oxford poets got actually involved in the Spanish civil war.

Auden is now given the status of a major poet of the twentieth century. in the 1930s he was the voice of the generation. Linda Williams observes 'his verse is full of topical reference to the social and international crises of the time. Spender for some time remained a member of the Communist party and as such supported the Republicans' cause in the Spanish war.

Drama:

G.B. Shaw was a Fabians, a mild kind of socialist, to start with several of his 'Problem plays' are built around the problems created by economic exploitation of one section of society by another. His first play Widowers houses are about slum landlordism. Mrs. Warren's profession is about the economics of prostitution as a profession in a laissez faire, exploitative society. Galsworthy in his plays like Strife, Justice and the Silver Box tries to highlight class struggle.

Novel:

George Orwell's well known novels Animal Farm and 1984 are satires on socialism and Stalinism. The former has the form of an allegorical beast fable. The latter came after World War II. According to Andrew Roberts, this novel is 'a vision of a world' ruled by dictatorships of the Stalinist style, taken to an extreme in which private life of private thought are all but eradicated by

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

surveillance, propaganda and systematic perversion of language. George Gissing was influenced by Karl Marx. Gissing describes the diseases of society without any hope of curing them.

Literary Criticism:

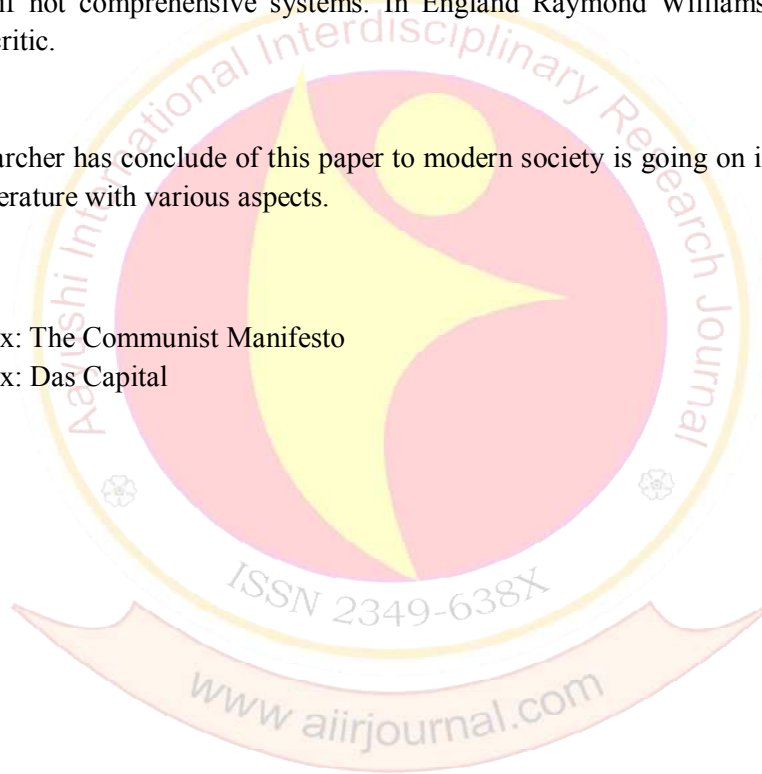
Marxian thought has tremendous impact on literary criticism not only in socialist countries, but the world over. Marx did not have a compressive theory of art and literature, but his fierce attack on bourgeois idealism have given new direction to literary criticism. The Marx literature was only part of the 'superstructure' of which the 'base' was formed by economic conditions and dispensation of a society. In this purity Marxian critism tends to be simplistic if not severely blinkered, but it has its own insights of offer. The Marxian school has in its ranks such great critics as Lukacs, Walter Benjamin, Fredric Jameson, Gramsci and Macherey, to name just a few. Several latter critics have tried to relate Marxism with Structuralism, psychoanalytic theories and even Reconstruction, leading to new insights if not comprehensive systems. In England Raymond Williams has been the best known Marxian critic.

Conclusions:

The researcher has conclude of this paper to modern society is going on impact of Karl Marx on society and literature with various aspects.

References:

1. Karl Marx: The Communist Manifesto
2. Karl Marx: Das Capital

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महात्मा जोतीराव फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार

कु. भारती श्रीधर कोळेकर

मु. पो. पेठ वडगांव, ता. हातकंगले, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासूनच रूढी, परंपरा, चालीरिती इ. बाबतीत भारतीय संस्कृती सर्वश्रेष्ठ आहे असे मानले जाते. या संस्कृतीत विविध धर्म, पंथ, संप्रदाय, उपास्यदेवता, आचारविचार, तत्त्वज्ञान इ. बाबतीत भिन्नता असल्याचे दिसून येते. तरीही एका बाबतीत मात्र सर्व पंथ संप्रदायांमध्ये एकमत असल्याचे जाणवते. ते म्हणजे पुरुषांचे सुख हे साध्य असून स्त्री ही त्या सुखाच्या अनेक साधनांपैकी एक महत्त्वाचे साधन आहे. प्राचीन काळात ब्राह्मणग्रंथ, उपनिषदे, धर्मसूत्रे, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, मनुस्मृती, याज्ञवल्क्यस्मृती, नारदस्मृती, पुराणग्रंथ इ. मधून धर्मग्रंथ, रूढी, परंपरेच्या नावाखाली स्त्रियांना गौण स्थान दिले आहे. सण, उत्सव, परंपरा नातेसंबंधात तिला जखडून ठेवले. 'चूल आणि मूल' या कार्यक्षेत्रात बंदीस्त केले. शिक्षण, समता, स्वातंत्र्य यापासून तिला वंचित ठेवले. 'लहानपणी वडीलांच्या, तरुणपणी पतीच्या व म्हातारपणी मुलांच्या ताब्यात तिने असले पाहिजे' हा दंडक संस्कृतीने तिला घालून दिला होता.

सिंधूपासून नाईल पर्यंतच्या प्रदेशात मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती. पुरुषप्रधान आर्य भारतात येण्यापूर्वी भारतातील अनार्यांमध्ये मातृसत्ताक पद्धती रूढ होती. या आर्य व अनार्यांमधील संघर्षात झालेल्या आर्यांच्या विजयानंतर आर्यांनी येथील मातृसत्ताक पद्धत मोडून तिचे शक्य तितके अंश दडपून टाकण्याचा कसा प्रयत्न केला याचे डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री' या पुस्तकात अत्यंत नेमकेपणाने व परखड विवेचन केले आहे. यावरून एक गोष्ट लक्षात येते की, वैदिक आर्यसंस्कृतीपासूनच समाजात स्त्रियांना गौण स्थान मिळून पुरुषप्रधान संस्कृती रूढ झाल्याचे दिसते. नंतरच्या काळातही समाजव्यवस्थेत जातीव्यवस्था, धर्मग्रंथ इ. च्या प्रभावाने अनेक दोष निर्माण झाले.

स्त्रीविषयक प्रचलित दृष्टिकोन :

महात्मा फुलेंच्या काळातही स्त्रियांच्या बाबतीत अनेक समज-गैरसमज प्रचलित होते. स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. त्यांना शिक्षण देणे म्हणजे धर्म व समाजाविरुद्ध वर्तन करणे तसेच स्त्रीने शिक्षण घेणे म्हणजे भ्रष्टाचार करणे मानले जात होते. तिने शिक्षण घेतले तर ती स्त्री कुमार्गास लागेल, घरच्या सुखात अडसर येईल, तिला अकाली वैधव्य येईल अशा काही खुळ्या समजूती रूढ होत्या. त्यांना चप्पल व छत्री वापरणेस बंदी होती. तिने घराबाहेर पडणे शिष्टसंमत नव्हते. चूल आणि मूल हेच तिचे कार्यक्षेत्र होते. वडीलधाऱ्यांसमोर नवऱ्याशी बोलणे असभ्यपणाचे मानत. नवऱ्याच्या पंगतीस जेवणे अपमानकारक होय. बालविवाह, कुमारी जरठ विवाह, केशवपन, सतीप्रथा इ. अनिष्ट प्रथांना तिला सामोरे जावे लागे. स्त्री ही परतंत्र, अबला मानली जात असे. तिच्या एखाद्या कुकर्माबद्दल तिला फार मोठे शासन समाज करत असे. स्त्री ही दोषाची, अज्ञानाची खाण होय. तिला शिकविणे म्हणजे वेड्याच्या हाती कोलीत देण्यासारखे आहे. अशा या क्रूर व लज्जास्पद चालीरितींमुळे स्त्रियांची अवस्था दयनीय झाली होती.

प्राचीन काळापासूनच काही महामानवांनी तिच्यावरील अन्याय, अत्याचार दूर करण्यासाठी प्रयत्न केले. पण त्याची पाळेमुळे इतकी खोलवर रूजली होती की, त्याचा म्हणावा तितका परिणाम झाला नाही. आधुनिक काळातही स्त्रियांना जाचक बंधनांच्या गर्तेतून बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. ब्राह्मो समाज, परमहंस सभा, प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज, आर्य समाज यांच्याकडून अनेक चळवळी सुरू झाल्या. राजा राममोहन रॉय, जगन्नाथ शंकरशेठ, महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, वि. रा. शिंदे इ. समाज सुधारकांनी स्त्री मुक्तीसाठी प्रयत्न केले. त्यामध्ये महात्मा फुले यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. त्यांनी स्त्री शिक्षणास प्राधान्य देऊन केशवपन, सती, देवदासी प्रथेस विरोध, बालहत्या प्रतिबंधक गृह, बाल अनाथगृह, विधवा पुनर्विवाह, दुष्काळाच्यावेळी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

अन्नछत्र, तसेच शेतकरी, कामगार, कष्टकरी वर्गाच्या कल्याणाबरोबरच शूद्रतिशूद्रांना वरिष्ठांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी कठोर परिश्रम घेतले. आपल्या लेखणी व कृतीतून एक वस्तुपाठ घालून दिला. त्यांच्या या कार्यामुळेच लोकमानसात त्यांचे स्थान श्रेष्ठ होते. तत्कालीन जनतेने त्यांना दिलेली 'महात्मा' ही उपाधी त्यांचेच द्योतक म्हणता येईल.

महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार :

अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत महात्मा फुलेंनी स्त्रियांना समता व मानवतेची वागणूक मिळावी म्हणून तसेच स्त्री ही समाजाचे मूळ आहे असे मानून त्यांनी स्त्री उद्धाराचे कार्य हाती घेतले. त्यांनी १८४८ मध्ये मुलींसाठी सुरू केलेली पहिली शाळा ही खऱ्या अर्थाने स्त्री-मुक्ती आंदोलनाची नांदी ठरली. त्या काळात स्त्रियांनी शिक्षण घेणे पाप समजले जात असे. स्त्रियांनी शिक्षण घेऊ नये म्हणून तिच्यावर अनेक बंधने लादली. त्यांना मानवी हक्काची जाणीव होऊ नये म्हणून पुरुषांनी स्त्रियांच्या शिक्षणावर बंदी घातली. हे सांगताना फुले म्हणतात, "त्यास मानवी हक्क समजू देऊ नये या इराद्याने त्यांस विद्या शिकविण्याचा प्रतिबंध केला."^१ तसेच शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे स्त्रिया स्वतःला कशा कमी लेखतात हे जोतीराव फुले यांनी 'तृतीय रत्न' नाटकातील एका प्रसंगाच्या आधारे पटवून दिले आहे. "आपल्या होणाऱ्या बाळाला शनिची पीडा होऊ नये म्हणून २३ ब्राह्मणांना तूप पोळ्याचे जेवण द्यावे." असे जोशाने सांगितले आहे असे बाईने सांगितल्यावर नवऱ्याने त्यावर तिला तिचे मत विचारले तेव्हा ती म्हणते, "मी बायकोमाणूस माझी बुद्धी ती किती? माझे मत तुम्हावर."^२ यावरून माणसे शिक्षणाच्या अभावामुळे परावलंबी बनतात, न्यूनगंडाने कशी ग्रासली जातात. हे सांगताना त्यांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन किती योग्य होता याची प्रचीती येते.

स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांची स्थिती सुधारावी म्हणून त्यांनी अनेक ठिकाणी जाऊन शाळांना भेटी दिल्या. तेव्हा हिंदुस्थानात स्त्री शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करण्यात येते याचे दुःख मिस फॅरराने व्यक्त केले. तेव्हा परदेशी लोक आपल्या देशसुधारणेसाठी प्रयत्न करतात पण आपले देशबांधव मात्र याकडे दुर्लक्ष करतात याची खंत त्यांना वाटली यावर उपाय म्हणून त्यांनी 'प्रत्येकाने आपल्या पत्नीस शिक्षण देऊन शिक्षणप्रसाराच्या कार्यात तिचे सहाय्य घ्यावे' असे ठरवून त्याप्रमाणे त्यांनी सावित्रीबाईंचे शिक्षण सुरू केले. मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. त्या शाळेत ज्या मुलांना शिक्षण घेण्याची आवड असेल त्यांनाही प्रवेश दिला. त्यांच्या मते, मुलांच्या भवितव्याचे मार्गदर्शन मातेकडूनच यशस्वीरितीने होऊ शकते. एका स्त्रीला शिक्षण दिले तर सर्व कुटुंबाला शिक्षण दिल्यासारखे आहे. त्यामुळे कुटुंबाची तर प्रगती होईलच पर्यायाने देशाचीही प्रगती होईल असे त्यांना वाटते. म्हणून त्यांना पुरुषांच्या शाळेपेक्षा स्त्रियांच्या शाळेची आवश्यकता अधिक महत्त्वाची वाटते.

जोतीरावांनी स्त्री शिक्षणातील स्त्री शिक्षिकेची अडचण ओळखून सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन शिक्षिका बनविले. इतकेच नव्हे तर आपल्या लहान वयातील सुनेच्या शिक्षणाकडेही त्यांनी काळजीपूर्वक लक्ष दिले होते. हे त्यांनी आपल्या व्याख्यांना लिहिलेल्या पत्रातून अधिक स्पष्ट होते. त्या पत्रातील मजकूर असा होता. "सध्या मुलीचा अभ्यास बरा चालला आहे. परंतु तिकडून आलेल्या लोकांस पाहिल्याबरोबर तिच्या अभ्यासाचा खोळंबा होतो. यास्तव अज्ञान, वायफळ मानसे जर पाठविणार नाही तर तुमची मोठी मेहरबानी होईल."^३ प्रस्तुत पत्रामधून जोतीराव फुलेंची स्त्रीशिक्षणाविषयीची तळमळ तर दिसतेच त्याबरोबर आपल्या कुटुंबातील सर्वांच्या शिक्षणाकडे आपण किती गांभिर्याने लक्ष दिले पाहिजे हा संदेशही मिळतो.

स्त्रियांच्या शाळेत स्त्रियांनी शिक्षण देण्यामुळे अधिकाधिक स्त्रियांपर्यंत व अधिकाधिक कुटुंबांपर्यंत शिक्षण पोहचेल असे फुलेंना वाटत होते. स्त्रियांना स्त्रियांकडून शिक्षण देणे हे जोतीराव फुलेंच्या कार्याचे वेगळेपण होय. हे सांगताना गेल ऑम्ब्रेट म्हणतात, "शूद्र अतिशूद्र मुलींना शिक्षण देऊ पाहणारे जोतीबा फुले आणि मध्यमवर्गीय उच्च जातीय लोक या प्रकारच्या थरातील मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करणारे सुधारक त्यांच्या शिक्षण देण्याविषयीच्या एकूण

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

भूमिकेमध्ये फार मोठा फरक होता. स्त्रियांचे रोजचे काम म्हणजे चूल आणि मूल. तसेच शूद्रातिशूद्रातील स्त्रियांचे याशिवाय असलेले शेती / जातीचे इतर काम, त्यांचे धार्मिक काम म्हणजे पातिव्रत्याचे पालन! यासाठी स्त्रियांना शिक्षण देण्याची गरज त्या समाजातल्या ब्राह्मण धुरिणांना वाटत नव्हती.”^४ महात्मा फुलेंनी महाराष्ट्रामध्ये केलेल्या शैक्षणिक कार्यामुळे त्यांना स्त्रीशिक्षणाचे आद्य जनक, क्रांतिकारक म्हणून ओळखले जाते.

त्या कालखंडात स्त्रियांना बालविवाह, कुमारीजरठ विवाह, बहुपत्नीकत्व, केशवपन, सती जाणे यासारख्या अनेक अनिष्ट प्रथांना सामोरे जावे लागे. साहजिकच त्यावेळी समाजात विधवांची संख्या मोठी होती. महाराष्ट्रात तेव्हा विधवांच्या पुनर्विवाहासाठी १८४० पासूनच प्रचार सुरू झाला होता. एखाद्याची पत्नी वारली तर त्याला दुसरे तिसरे लग्न करण्यास परवानगी होती. याउलट जर एखाद्या स्त्रीचा पती वारला तर मात्र तिला दुसरे लग्न करायला प्रचलीत समाजव्यवस्थेने परवानगी दिली नव्हती. एकतर तिने नवऱ्याबरोबर सती जावे अथवा केशवपन करून विधवेचे खडतर जीवन जगावे अशी प्रथा अस्तित्वात होती. त्यावेळी समाजात ब्राह्मण विधवांचे खूप हाल होत. त्यामुळे त्यांचे मन अस्वस्थ झाले. अशा स्त्रियांचे हाल थांबावेत, त्यांच्या जीवनाला एक चांगली दिशा मिळावी म्हणून जोतीबांनी विधवा पुनर्विवाहाच्या चळवळीस सक्रीय पाठींबा दिला. लेखन व भाषणातून अशा अनिष्ट प्रथांविरुद्ध आवाज उठविला व इ.स. १८६४ मध्ये पुण्यातील शेणवी कुटुंबातील विधवा व विधूर यांचा पुनर्विवाह घडवून आणला.

इतके करूनही जर एखादी विधवा एखाद्या पुरुषी वासनेचा बळी ठरली किंवा चुकून तिचे वाकडे पाऊल पडले तरमात्र तिला भूणहत्या किंवा आत्महत्या करण्याशिवाय गत्यंतर नसे. अशा आपत्तीतून विधवांची सुटका व्हावी म्हणून जोतीबांनी इ.स. १८६३ मध्ये आपल्या घराशेजारी विधवांना गुप्तपणे येऊन बाळंत होण्यासाठी व मूल तेथे ठेवण्यासाठी ‘बालहत्या प्रतिबंधक गृह’ सुरू केले. त्याची माहिती देणारी भिक्तीपत्रके घराघरावर लावण्यात आली. हस्तलिखित पत्रके वाटली. त्यामध्ये त्यांनी असा उल्लेख केला होता की, “विधवांनो, इथे येऊन गुप्तपणे आणि सुरक्षितपणे बाळंत व्हा. तुम्ही आपले मूल न्यावे किंवा ठेवावे. हे तुमच्या खुशीवर अवलंबून राहिल. त्या मुलाची काळजी हा अनाथाश्रम घेईल.”^५ त्यांनी सुरू केलेले हे बालहत्याप्रतिबंधक गृह हे भारतातील पहिलेच होते. पुढे त्यांनी या बालहत्या प्रतिबंधक गृहात जन्मलेला काशीबाई नावाच्या ब्राह्मण विधवेचा मुलगा दत्तक घेतला.

ज्या समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना गौण स्थान दिले त्याच समाजव्यवस्थेत महात्मा फुलेंनी स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने शिक्षणाचा अधिकार दिला, समतेची वागणूक दिली. स्त्री व पुरुषांमध्ये कोणताही भेदभाव न करता त्यांना शिक्षण द्यावे, त्यांच्यासाठी शाळा सुरू कराव्यात, अशी समतेची उत्कट भावना पुढील अखंडातून ते व्यक्त करतात.

“स्त्री पुरुषांसाठी शाळा त्या घालाव्या।। विद्या शिकवाव्या भेद नाही।।३।।^६

तसेच

“मानवपदाची जरा आस धरा।। विद्वान ती करा।। मुलीमुले।।३९।।^७

या अखंडामधून मुलामुलींना शिक्षण न देणे म्हणजे एकप्रकारे माणूसकीला न शोभणारे आहे. असे सांगताना येथे ‘मुलांबरोबर मुलींनाही शिक्षण देणे’ त्यांना अभिप्रेत आहे. शिक्षणाच्या बाबतीतच नव्हे तर कौटुंबिक जीवनातही त्यांनी स्त्रीला समान दर्जा दिला. हे त्यांच्या स्वतःच्याच जीवनातील उदाहरणावरून समजून येते. महात्मा फुलेंना सावित्रीबाईपासून मूल झाले नव्हते. म्हणून त्यांच्या वडीलांनी प्रचलीत प्रथेप्रमाणे त्यांना दुसरा विवाह करण्याचा सल्ला दिला. तेव्हा त्यांनी वडीलांना प्रतिप्रश्न केला की, “पहिल्या पत्नीपासून मुले नाही झाली म्हणून दुसरा विवाह करणे हा कोणता न्याय आहे? आणि जर हाच प्रस्ताव पत्नीकडून आला तर?”^८ त्यांच्या प्रतिप्रश्नाने व त्याप्रमाणे वागण्यामुळे सावित्रीबाईंना तर न्याय मिळालाच त्याचबरोबर स्त्री व पुरुष यांना समतेच्या एकाच तत्त्वाने तोलून तिच्याकडे बघण्याचा एक विधायक विचार व दृष्टिकोन फुलेंनी समाजास दिला.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

त्यांनी स्त्रियांना केवळ शिक्षणाचा व समतेचा अधिकार दिला असे नाही तर त्याहीपुढे जाऊन त्यांनी स्त्रियांना एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून, एक माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार तिला दिला. तसेच समस्त पुरुषवर्गाला बघण्याचा एक विधायक दृष्टिकोन देताना 'सत्यशोधक समाजोक्त विवाहसंबंधी विधी' मधील वराने म्हणावयाच्या वधूविषयक 'मंगलाष्टक' मध्ये ते म्हणतात,

“स्थापाया अधिकार मी झटतसे, या बायकांचे सदा।।
खर्चाया मनी भी न मी किमपिही, सर्वस्व माझे कदा।।
मानितो सकला स्त्रियांस बहिणी, तू एकली मत्प्रिया।।
कर्त्याचे भय मी मनात तुजला, ठेवीन पोसावया।।”^{१९}

प्रस्तुत मंगलाष्टकातून महात्मा फुलेंची स्त्रीविषयक व्यापक व मानवतावादी वैचारिक भूमिका दिसून येते.

'स्त्रियां पुरुषांवर जास्त प्रेम करतात' याचे प्रमाण महात्मा फुले अतिशय चपखलपणे देतात. ते म्हणतात, एखाद्या स्त्रीचा नवरा मृत झाल्यात ती अतिशय दुःखी होऊन तिला फार संकटे सोसावी लागतात. मरेपर्यंत तिला एका विधवेचे जीवन जगावे लागते. पूर्वीतर कित्येक स्त्रियांना सतीदेखील जावे लागे. परंतु अशीच वेळ जर एखाद्या पुरुषावर आली तर त्याबाबत ते असे म्हणतात की, “पुरुषाला तिच्याविषयी दुःख होऊन ते कधी 'सता' गेलेला ऐकिला आहे काय? तो लागेल तितकी लगे करू शकतो. तशी स्त्रियांची स्थिती नाही.”^{२०}

एकाच संसाराची दोन चाके असलेल्या स्त्री व पुरुषांना प्रचलीत समाजाने भिन्न-भिन्न नितीनियम केले. स्त्रीच्या वाटणीला तिच्या नवऱ्यामागे हालअपेष्टा सोसणे आले. तर पुरुषाने मात्र पत्नीच्या मृत्यूनंतर त्याला हवी तितकी लगे करावीत हे समाजमान्य होते. यावरून एक गोष्ट लक्षात येते की, स्त्रियांनी नवऱ्यामागे विरहात एकाकी व दुःखद जीवन जगणे असो वा सती जाऊन स्वतःचे जीवन पतीबरोबर संपविणे असो तिचे हे जगणे वा मरणे दोन्हीही नवऱ्यावरील प्रेमापोटीच करते. म्हणून स्त्रिया पुरुषांवर जास्त प्रेम करतात असे त्यांना वाटते.

महात्मा फुलेंनी सर्व प्राणीमात्रांमध्ये स्त्रीला श्रेष्ठ स्थान दिले आहे. त्यांच्या मते, स्त्री ही कोणत्याही तक्रारीशिवाय आपल्या पोटात मुलाचा नऊ महिने सांभाळ करते. त्याचे मलमूत्र काढण्यापासून त्याला चालण्या बोलण्यास शिकविते, त्याची सर्व प्रकारे काळजी घेते. हे काम फक्त स्त्रीच करते. म्हणून आपण इतर सर्व ऋणातून मुक्त होऊ पण तिच्या ऋणातून कधीही मुक्त होऊ शकत नाही. म्हणूनच त्यांच्या मते स्त्री ही पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहे. तसेच त्यांनी सर्व प्राणीमात्रात मनुष्य व सर्व मनुष्यामध्ये स्त्रीला श्रेष्ठ स्थान दिले आहे. इतकेच नव्हे तर स्त्री व पुरुष दोघांनाही जन्माने स्वतंत्र मानले आहे व त्या दोघांनाही जीवनामध्ये समान अधिकार मिळावेत असे त्यांचे म्हणणे होते.

समारोप :

महात्मा फुलेंच्या स्त्री शिक्षण, विधवा विवाह, बालहत्या प्रतिबंधक गृह, स्त्री पुरुष समानता, तिच्याकडे पाहण्याचा मानवतावादी व विधायक दृष्टिकोन, समस्त मानवजातीतील स्त्रीचे श्रेष्ठ स्थान या सर्व विचारांवरून तसेच त्यांनी या अनुषंगाने केलेल्या कार्यामुळे स्त्रियांच्या जीवनात आमलाग्र परिवर्तन घडविले. त्यांना शिक्षण, संपत्ती, वारसा, मालमत्तेचा हक्क, राजकीय क्षेत्रात सहभाग, परित्यक्ता स्त्रियांचे हक्क मिळवून दिले. अनिष्ट प्रथा परंपरेच्या जोखडातून तिला मुक्त करून नव्या समाजाची पुनर्रचना करण्याचे काम केले. त्यांच्या या कार्यामुळेच त्यांना भारतातील स्त्री मुक्ती चळवळीचे कर्ते समाजसुधारक म्हणून ओळखले जाते. धनंजय कीर महात्मा फुलेंच्या कार्याचा गौरव करताना म्हणतात, 'महात्मा फुले हे अस्पृश्य मुलींसाठी शाळा सुरू करणारे पहिले भारतीय, आधुनिक भारतातील स्त्री शिक्षणाचे जनक, भारतीय स्त्रियांना अधिकार, स्वातंत्र्य, समता मिळवून देणारे उद्गाते होत.'

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

निष्कर्ष :

- १) महात्मा फुलेंच्या स्त्री विषयक विचारांमार्गे स्त्रियांना सोसाव्या लागणाऱ्या दुःखाबद्दल करूणा तसेच त्यांच्याप्रती समतत्त्वदृष्टी दिसून येते.
- २) विधवा विवाह व बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापनेमुळे स्त्रियांकडे बघण्याचा एक मानवतावादी दृष्टिकोन व विचार दिला.
- ३) महात्मा फुलेंनी शैक्षणिक कार्याद्वारे समस्त स्त्रीवर्गाला मानवी हक्कांचे भान व समतावादी दृष्टिकोन दिला.
- ४) त्यांच्या व्याख्यांबरोबरच्या पत्रव्यवहारातून कुटुंबातील मुलांच्या शिक्षणाकडे गांभीर्याने पाहण्याचा जो दृष्टिकोन दिला तो सद्यस्थितीतही लागू पडणारा आहे.
- ५) त्यांच्या मंगलाष्टकातील विचार पुरुषांना पत्नीशी एकनिष्ठ राहण्याची दृष्टी व कर्तव्याची जाणीव करून देणारा आहे.
- ६) त्यांच्या स्त्रीविषयक विचारांनी समस्त प्राणीमात्रांमध्ये स्त्रीला श्रेष्ठ स्थान दिले आहे.
- ७) स्त्री शिक्षण व मुलांचे संगोपन यावरील विचारावरून कुटुंब व देशाच्या जडणघडणीत स्त्रियांचे मोलाचे स्थान आहे हे समजून येते.
- ८) महात्मा फुलेंच्या स्त्रीविषयक विचार कार्यामुळे स्त्रियांच्या जीवनजाणिवा अधिक प्रगल्भ बनून त्यांना एक विधायक दृष्टिकोन दिला.
- ९) महात्मा फुलेंच्या स्त्रीविषयक विचारांना वगळून कोणत्याही वाङ्मयप्रकारांचा अभ्यास करताना स्त्री स्वातंत्र्य, समता, स्त्री सक्षमीकरण या दृष्टीने करणे अपूर्ण ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ

- १) फडके य. दि. (संपा.). 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पाचवी आवृत्ती, २८ नोव्हेंबर १९९१, पृ. ४४७.
- २) तत्रैव, पृ. १०. (तृतीय रत्न)
- ३) तत्रैव, पृ. ५९२ (महात्मा फुलेंचा पत्रव्यवहार)
- ४) ऑम्ब्रेट (डॉ.) गेल. 'जोतीबा फुले आणि स्त्रीमुक्तीचा विचार', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, सातवी आवृत्ती, मार्च २०१२, पृ. ९, १०.
- ५) कीर धनंजय. 'महात्मा जोतीराव फुले', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, चौथी आवृत्ती, १९९२, पृ. १६७.
- ६) फडके य. दि. (संपा.). उ.नि., पृ. ५६९. (अखंडादी काव्यरचना)
- ७) तत्रैव, पृ. ६१५. (अखंडादी काव्यरचना)
- ८) नरके हरि (संपा.). 'महात्मा फुले साहित्य और विचार', महात्मा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन द्वारा उच्च व तंत्रशिक्षा विभाग, मंत्रालय, मुंबई, ३२, प्रथम संस्करण २८ नवम्बर १९९३.
- ९) फडके य. दि. (संपा.). उ.नि., पृ. ४१७. (सत्यशोधक समाजोक्त विवाहसंबंधी विधी)
तत्रैव, पृ. ४४७. (सार्वजनिक सत्यधर्म)

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

शेतकरी चळवळ आणि ब्राह्मणेत्तर वैचारिकता

डॉ. सुरेश वसंत शिखरे

इतिहास विभाग प्रमुख, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

महात्मा फुले यांना शेतकऱ्यांच्या शोषणाचे व त्यांच्या प्रश्नांचे पहिले भाष्यकार म्हणून संबोधले जाते. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा त्यांचा ग्रंथ शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या शोषणाचे विश्लेषण करणारा आहे. भिक्षुकशाही, नोकरशाही व सावकारशाही यांच्याकडून शेतकऱ्यांचे प्रचंड शोषण होत होते, ते महात्मा फुल्यांच्या चिंतनाचे, विचाराचे मुख्य सूत्र होते. शेतकऱ्यांच्या धार्मिक शोषणाला त्यांनी भिक्षुकशाहीला जबाबदार धरले आहे. शेतकऱ्यांच्या श्रमावर पोसलेली, भ्रष्टाचे मुळ असलेली नोकरशाही व शेतकऱ्यांना कर्जाच्या माध्यमातून गुलाम करणारे ब्राह्मण व मारवाडी सावकार की, जे शेतकऱ्यांच्या संपत्तीवर डोळा ठेवून होते यांच्यासंबंधी मूलगामी विचार प्रस्तुत केलेले होते.^१ महात्मा फुल्यांचे हे लिखाण जातीय व वर्गीय दृष्टिकोनातून होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या शोषणावर भाष्य करते. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून चालू झालेली ही चळवळ पुढे ब्राह्मणेत्तर चळवळ या नावाने सुरू राहिलेली दिसते. सत्यशोधक चळवळीतील अनेक पुढारी अथवा कार्यकर्ते त्यांच्या लढ्याचा केंद्रबिंदू शेतकरी व कामगार हेच होते. जातीय व वर्गीय अधिष्ठान असलेली प्रस्थापित समाज व्यवस्था, अभिजनवादी वर्गाचे वर्चस्व की, जे वसातिक साम्राज्यवादी अधिसत्तेच्या सत्ता स्थापनेच्या मार्गातील सोपानमार्ग होते, त्या अनुषंगाने शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण हा गौण भाग होता. या शोषणाला वाचा फोडण्याचे काम सत्यशोधक व पुढे ब्राह्मणेत्तर कार्यकर्त्यांनी केले. यामध्ये अनेक बहुजनसमाजातील पुढ्यांचा समावेश होता. हे सत्यशोधक कार्यकर्ते तत्कालीन शेतकरी वर्गात विविध मार्गांच्या माध्यमातून प्रबोधन व त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराला वाचा फोडत होते.

सप्टेंबर १८९१ मधील दीनमित्र मासिकाच्या पहिल्या अंकात गणपतराव पाटील यांनी शेतकऱ्यांच्या झोपडीत घुसलेल्या उंटाचे प्रतिक दाखवून शेतकऱ्यांच्या दयनीय व शोचनीय स्थितीचे चित्रण केले होते. ग्रामीण भागात भरणाऱ्या आठवडी बाजारात जलश्याच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांचे प्रबोधन करत होते. विशेषतः सावकारांच्या पाशात अडकलेल्या शेतकऱ्यांचे शोषण कसे होते त्यावर ते भाष्य करत.^२ 'पुरोगामी सत्यशोधक' हे ब्राह्मणेत्तरांचे नियतकालिक या काळात शेतकऱ्यांचे प्रबोधन करत होते. शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेचे सखोल व वास्तववादी लेखन या नियतकालिकाने केलेले होते. 'धर्मभोळेपणाची तुंबडी' या ग्रंथाच्या माध्यमातून नारायण नवले यांनी शेतकऱ्यांची होणारी लुबडणूक व शोषण यावर पद्धतीशीर लिखाण केलेले आहे. "शेतकरी व इतर यांनी लक्षात घेतल्यास कुणब्यांच्या मागच्या कितीतरी तुंबड्या नाहीशा होतील"^३ असा नवले यांच्या पुस्तकाचा सारांश होता. शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण व त्यांच्या संबंधातील बोथट सामाजिक जाणीव या दृष्टीकोणातून श्री नवले यांचे लिखाण अतिशय प्रेरक व धारदार दिसते.

ब्राह्मणेत्तर चळवळीचे खंदे पुरस्कर्ते व प्रचारक श्रीमंत शाहू छत्रपती महाराजांनी शेतकऱ्यांच्या दयनीय स्थितीबद्दल गांभीर्यपूर्वक कायदे केलेले दिसतात. शाहू महाराजांच्या संदर्भात व शेतकऱ्यांच्या अनुषंगाने आजतागायत भरपूर संशोधन झालेले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात विस्तारभयास्तव त्यांच्या एकाच गोष्टीची नोंद घ्यावीशी वाटते. ८ नोव्हेंबर १९१७ रोजी त्यांनी दिल्ली येथे नरेंद्र मंडळाच्या परिषदेत शेतीच्या विकासासंबंधी आपले विचार व्यक्त केलेले होते. निरक्षरता, स्वस्त भांडवलाचा अभाव, शेतजमीनीचे लहान तुकडे आणि धान्य विकण्यासाठी यंत्रणा नसणे ही शेतकऱ्यांच्या दौर्बल्याची शेतीच्या कमी उत्पादकतेची कारणे आहेत असे त्यांना वाटत होते. वारासांच्या हक्कांना निर्बंद मर्यादा घातली पाहिजे. त्यामुळे जमीनीचे तुकडे होण्याचे टाळेल.^४

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

छत्रपती शाहू महाराजांनी शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेत बदल होणे आवश्यक आहे असे प्रामाणिक मत होते. यासाठी शेतकऱ्यांनी आधुनिक शेती पद्धतीचा उपयोग केला पाहिजे व शेतीपूरक उद्योगधंद्याचा विकास झाला तर शेतकऱ्यांची आर्थिक बाजू भक्कम होईल असा त्यांचा विश्वास होता. त्यामुळेच त्यांनी शेतकऱ्यांना दिलासा देणाऱ्या अनेक उपक्रमांना व सुधारणांना आपल्या संस्थानात प्राधान्य दिले. ब्राह्मणेतर चळवळीत शाहू महाराजांच्या पाठिंब्यामुळे एकप्रकारे जाण आली, परिणामी अनेक कार्यकर्ते निर्माण होवू शकले.

वासाहतिक साम्राज्यवादी घटकांचे बाहुले बनलेले आणि ब्रिटिश साम्राज्यवादी सत्तेचे पुरक घटक असलेले बडे जमीनदार व सावकार व त्यांनी चालवलेले शेतकऱ्यांचे शोषण यासंबंधी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनीही वैचारिक प्रबोधनाच्या माध्यमातून शेतकरी चळवळ प्रत्यक्षात बळकट करण्याचे काम केले. त्यांचे लेखन व वैचारिकता पुरोगामी होती. युरोपीय शेतकरी व शेती व्यवस्था यांचे त्यांनी तत्कालिन भारतीय शेतकऱ्यांच्या परिप्रेक्ष्यातून आकलन केलेले होते. शेतकऱ्यांच्या शेतीमालास (हमीभाव) किंमत मिळाली पाहिजे असा त्यांचा विचार होता.^४ शेतकऱ्यांची भूमिका ही भांडवलदारांची असली पाहिजे. याबाबत ते म्हणतात की, “शेतकऱ्यांनो तुम्ही नेहमी काबाडकष्ट करणारे नांगरे म्हणून काळ न कंठता राष्ट्राच्या अर्थकारणशत तुम्ही आपला एक हात अर्धा उत्पादनात गुंतवून दुसरा हात त्या उत्पन्न केलेल्या अर्थाची विल्हेवाट कशी चालली हे पाहून त्या अर्थगाड्यांच्या बैलाची शिंगे-दोरी खेचण्याकरिता नेहमी मोकळा ठेवणे जरूर आहे. हे जोपर्यंत होत नाही तोपर्यंत मागे गेलेल्या अनंत काळाप्रमाणे पुढे येणाऱ्या अनंत काळीही तुम्ही भारवाही किंवा शेपूट सिंगे नसणारी जनावरे राहणार यात काय संशय? आणि याबद्दल इतरांना उगीच वाईट वाटून काय उपयोग.^५ शेतकरी ते जमीनदार हे संक्रमण जमीनदारी भांडवलशाही स्थितीचे निदर्शक आहे असे शिंदे यांना वाटत होते. शेतकऱ्यातून जमीनदारीत संक्रमित झालेल्या श्रीमंत शेतकऱ्यांनी गरीब शेतकऱ्यांचे संघटन केले पाहिजे. भारतातील अस्पृश्य अजून शेतकरी झालेला नाही. केवळ शेतकीवर आपला उदरनिर्वाह करतो. शेतीवरचा तो बिनमुदबंदीचा मजूर आहे अशी त्यांची भूमिका होती. वि. रा. शिंदे यांचे शेती व शेतकऱ्यांबद्दलचे चिंतन व अभ्यास हा त्यांच्या अनुभवाचा सार होते. शेतकरी जोपर्यंत संघटित होवून संघर्ष करून शेतीमालास योग्य हमीभाव मागणार नाही तोपर्यंत खेड्यात राहून शेतीत श्रम करणारा शेतकरी व शहरात राहून त्याचा पक्का माल उत्पन्न करणारा कामगार होय. राष्ट्राचे खरे मालक आहेत असे त्यांना वाटत होते.

मुंबई सरकारने सन १९२७ मध्ये तुकडेबंदी व साराबंदी संबंधीचे विधेयक कायदेमंडळात मांडले. या विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर झाले तर छोटे-छोटे शेतकरी आपल्या जमिनीच्या तुकड्याला मुक्तील अशी भीती ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांना वाटत होते. म्हणून त्यांनी या दोन्ही विधेयकांना विरोध केला. १ जुलै १९२८ रोजी बारामती येथील शेतकरी परिषदेत केशवराव जेधे व दिनकरराव जवळकर यांनी या विधेयकाचा निषेध व्यक्त करत विरोधी भूमिका मांडली. बार्डोली सत्याग्रहाच्या पार्श्वभूमीवर तत्कालीन मुंबई प्रांतातील शेतकऱ्यांनी या दोन्ही विधेयकांना कडाडून विरोध सुरू केला तेव्हा वि. रा. शिंदे यांनी या विधेयकाच्या विरोधात ठाम विरोधी भूमिका घेतली.^६ शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण व त्यांच्यावर होणारा अन्याय याकडे लक्ष वेधले. विविध शेतकरी परिषदांच्या माध्यमातून दोन्ही विधेयकांना विरोध दर्शविला. पुणे येथे भरलेल्या मुंबई इलाखा शेतकरी परिषदेच्या दि. २५ जुलै १९२८ रोजीच्या अध्यक्षीय भाषणात ते म्हणतात की, “लहान तुकड्यांच्या मालकाकडून जमीन घेऊन त्या शेजारच्या तुकड्याला जुळवून त्याचे ठराविक प्रमाण वाढवणे असे करण्यात पुष्कळांना आपल्या लहान-लहान तुकड्यांना मुकावे लागणार आहे. पैशाच्या रूपाने मोबदला देण्याच्या बाबतीत अन्याय व फसवाफसवी होण्याचा संभव आहे. रोख पैसा आला तरी तो कर्जबाजारी शेतकऱ्याजवळ फार दिवस राहणे शक्य नाही. तुकडी एकत्र करण्यासाठी जर लहान-लहान शेतकऱ्यांची जमीन घ्यावयाची तर त्यांना मोबदला पैशाने न देता मोठ्या तुकड्याच्या मालकाकडून काही भाग घेऊन तो ह्या लहान शेतकऱ्याला देण्याची व्यवस्था का नसावी? असे केल्यास न्यायही जास्त मिळेल. परंतु कोणतेही सरकार श्रीमंताचे मिंधे असते. श्रीमंताच्या असंतोषापेक्षा गरीबावर जुलूम करणे सोईचे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

असते^१ अशी खरमरीत टिका केली. या बिलाच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष शेती करणाऱ्यांच्या हातातून जमीन काढून घेवून ती शेती न करणाऱ्यांच्या हातात जाईल. हे छोट्या शेतकऱ्यांचे शोषण आहे असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे वि. रा. शिंदे यांनी जमीन मोठी करावयाची असेल तर जमीनीचे चार तुकडे एकत्र करणे हा जसा पर्याय आहे त्याचप्रमाणे मोठ्या शेतकऱ्यांची जमीन शेजारच्या छोट्या शेतकऱ्यांना वाटून द्यावी अशी सूचना केली.^१ वि. रा. शिंदे यांची ही भूमिका सामाजिक न्यायाची व हिताची होती. तुकडे बिलामध्ये श्रीमंत जमीनदार व शेतकऱ्यांचे हितसंबंध जोपासले जाणार होते, त्याचप्रमाणे मुंबई सरकाराने आणलेल्या सारावाढीच्या बिलालाही त्यांनी विरोध केला व सरकारवर कडाडून टिका केली.^{१०} वि. रा. शिंदे यांनी नुसते सभा व संमेलनात आपले विचार प्रस्तुत केले नाहीत तर संपूर्ण महाराष्ट्रभर फिरून शेतकऱ्यांचे प्रबोधन केले. दि. ३ जून १९३२ रोजी तेरदळ^{११} दि. ६ जून १९३२ रोजी बोरगाव, दि. १९ सप्टेंबर १९३१ रोजी वडेन^{१२} (चांदवड तालुका शेतकरी परिषद) येथील शेतकरी परिषदेचे वि. रा. शिंदे अध्यक्ष होते. पहिल्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या आर्थिक मंदीमुळे शेतकऱ्यांची स्थिती अस्पृश्य वर्गाहून अधिक वाईट झालेली असून संस्थानी प्रजा परिषदानी राजाचा नव्हे तर शेतकऱ्यांचा विचार करावा असे मत व्यक्त केले. शेतकरी वर्गाचे संघटन झाले पाहिजे, त्यांच्या संघटना स्थापन झाल्या पाहिजेत याबाबत ते आग्रहित होते. त्यासाठी काँग्रेसने शेतकऱ्यांच्या संघटना स्थापन होण्यासाठी पाठिंबा द्यावा अशी त्यांची भूमिका होती.^{१३}

ब्राह्मणेत्तर चळवळीत छत्रपती शाहू महाराजांनी जाण फुंकली. शेतकऱ्यांच्या शोषणाला वाचा फोडण्यासाठी अनेक ब्राह्मणेत्तर पुढारी विविध मुखपत्रांच्या माध्यमातून त्याला वाचा फोडण्याचे काम करत होते. यासंबंधी विजयी मराठाचे श्रीपतराव शिंदे यांचे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागते. शेतकऱ्यांच्या स्थितीसंबंधी शिंदे लिहितात, “देशातील शेतकरी व मजुरवर्गाच्या श्रमावर सर्व लोक सुखाने कालक्रमन करतात. पण रक्ताचे पाणी करणारा वरील बहुजनसमाज आज दारिद्र्यात दिवस कंठत असून धान्य पिकवणाऱ्या शेतकरी लोकास अर्धपोटी रहावे लागत आहे. नोकरशाहीच्या, भांडवलशाहीच्या व भिक्षुकशाहीच्या स्वार्थी धोरणामुळे त्यास ही स्थिती प्राप्त झाली आहे. बहुजन समाज हा शेतीप्रधान कृषी अर्थव्यवस्थेचा घटक आहे. मात्र सरकारी बाबूच्या स्वार्थी धोरणाचे ते बळी ठरलेले होते. याविषयी श्रीपतराव शिंदे यांनी ४ जून व ११ जून १९२८ रोजी “शेतकऱ्यांचे मरण हेच सरकारचे धोरण”^{१४} या आशयाचे दोन लेख लिहून शेतकऱ्यांच्या समस्याची चिकित्सा केलेली आहे. श्रीपतराव शिंदे यांनी मुंबई सरकाराने नेमलेल्या शेतकरी कमिशन, कर्ज वाटप धोरण चूकीचे असून शेतकऱ्यांचे नुकसान करणारे आहे याकडे त्यांनी लक्ष वेधले. वि. रा. शिंदे व श्रीपतराव शिंदे यांच्या विचारसरणीतील शेतकऱ्यांच्या प्रश्नासंबंधी शेतकऱ्यांच्या संघटना निर्माण झाल्या पाहिजेत हा समान दुवा होता. शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून त्यांच्या समस्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे उमेदवार निवडून गेले तर शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फुटेल असे त्यांना वाटत होते. ब्राह्मणेत्तर पक्ष हा शेतकऱ्यांचा पक्ष असल्याने शेतकरी संघटनांच्या कामात ब्राह्मणेत्तर पक्षाने पुढाकार घ्यावा अशी शिंदे यांची भूमिका होती.^{१५} श्रीपतराव शिंदे यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्या मांडत असतानाच शेतकऱ्यांना प्रबोधनाचे डोस देखील दिले. शेतकऱ्यांनी अंधश्रद्धांना बगल देवून आधुनिकतेचा पुरस्कार केला पाहिजे अशी भूमिका घेतलेली होती. सावकारी व कोकणातील खोती पद्धती बंद झाली पाहिजे याविषयी ते ठाम होते. सावकाराच्या शोषणाविरुद्ध ५ जानेवारी १९३१ च्या अंकात ते लिहितात की, “एक वेळ सरकार परवडले पण सावकार नको” या शीर्षकाचा हा लेख लिहिला. श्रीपतराव शिंदे यांच्या प्रमाणेच दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांचेही शेतकऱ्यांच्या प्रश्नासंदर्भातील आकलन चांगले होते. त्यांनी दीनमित्रच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या शोषणाला वाचा फोडली. १० ऑगस्ट १९३१ रोजीच्या ‘शेतकरी हाच खरा संसार पुरुष’ या लेखात शेतकऱ्यांचे राष्ट्रीय जीवनातील महत्त्व अधोरेखित केले. शेतकऱ्यांसंबंधी आस्था दाखवणारे, रडणारे जे आहेत ते दांभिक आहेत. अशा मंडळींनी शेतकऱ्यांसाठी प्रत्यक्षात गेल्या १०० वर्षात काही केले नाही. अशी अतिशय परखड टीका केली.^{१६}

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वि. रा. शिंदे, केशवराव जेधे, दा. वि. गोखले, मुकुंदराव पाटील, दिनकरराव जवळकर, शामराव देसाई इत्यादींनी तुकडेबिल व सारावाढीचे विधेयक हाणून पाडले. ब्राह्मणेतरांच्या विरोधामुळे ही दोन्ही विधेयके पास होऊ शकली नाहीत. मात्र वल्लभभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली लँड लीगची स्थापना झाली. शेतसारा, जंगल व कालवे याबाबतच्या शेतकऱ्यांच्या अडचणी दूर करणे हे या समितीचे काम होते. या समितीचे सर्व सदस्य ब्राह्मण होते. त्यावर श्रीपराव शिंदे यांनी सडकून टिका केली. लँड लीगची (Land League) स्थापना करण्यासाठी पुण्यात आल्यावर ब्राह्मणेतर पक्षाच्या पुढाऱ्यांची भेट घेऊन त्यांचे म्हणणे समजावून घेण्याऐवजी भिक्षुकशाहीच्या गोटात बसून ब्राह्मणेतर पक्षाची निंदा करण्याची चूक वल्लभभाईंनी केली.^{१८} वि. रा. शिंदे यांनी लँड लिग नसून 'लँड लॉर्ड लिग' अशी उपरोधी टिका केली. लँड लीग शेतकऱ्यांचे शोषण करणारी यंत्रणा आहे त्यामुळे ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांनी याला विरोध केला.^{१९} मात्र हा विरोध फार काळ टिकला नाही. लँड लिग काँग्रेस अंतर्गत काम करत असल्याने ब्राह्मणेतर नेत्यांनी या लिगला सहकार्य करावे असे वि. रा. शिंदे व जेधे बंधूंना वाटत होते. ही गोष्ट श्रीपतराव शिंदे व दिनकरराव जवळकरांना मान्य नव्हती, परिणामी या लिगच्या मुद्यावरून ब्राह्मणेतर पक्षात विरोधी सुर निघू लागला. यातून पुढे जेधे बंधूंनी १२ ऑगस्ट १९२९ रोजी मुंबई इलाखा ब्राह्मणेतर शेतकरी संघाची स्थापना केली.^{२०} शंकरराव झुंझाराव हे त्याचे अध्यक्ष झाले. "शेतकरी वर्ग हा राष्ट्राचे रक्त असल्याने ज्या देशात शेतकरी सुखी समाधानी आहे तो देश टवटवीत दिसतो, त्याच देशातील पुढारी वर्ग तेजःपूज दिसतो. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नासंदर्भात रशियातील साम्यवाद हा उतारा असू शकतो या संदर्भात त्यांना खात्री वाटत होती."

भगवंत पाळेकर हे आणखी एक ब्राह्मणेतर नेते शेतकऱ्यांच्या दुःखाला वाटा फोडण्याचे काम करत होते. तत्कालिन राजकीय परिस्थितीचा विचार केला तर ब्राह्मणेतर पक्ष व नेत्यांनी शेतकऱ्यांच्या शोषणाचा जो प्रश्न लावून धरला तो बहुजन समाजाचा कळीचा मुद्दा होता. 'जागृती'च्या माध्यमातून पाळेकरांनी महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचा प्रश्न प्राधान्याने हाताळलेला दिसतो. भगवंतराव पाळेकर यांच्या प्रमाणेच बाबासाहेब बोले, हंटरचे संपादक 'खंडाराव बागल', राष्ट्रवीरचे संपादक शामराव देसाई, दिनकरराव जवळकर यांचा समावेश होता. दिनकरराव जवळकरांच्या 'तेज' या साप्ताहिकावर 'महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे मुखपत्र' असे मुखपृष्ठावर लिहिलेले होते. जवळकरांचे वास्तव्य इंग्लंडमध्ये होते त्यामुळे त्यांच्यावर साम्यवादाचा प्रभाव होता. त्यामुळे भारतीय शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे ते वर्गीय दृष्टीकोणातून पाहतात. भारत हा शेतकऱ्यांचा देश असून भारतावर शेतकऱ्यांचे स्वराज्य स्थापन झाले पाहिजे. शेतकऱ्यांना आर्थिक गुलामगिरीत टाकून केवळ भांडवलाच्या जोरावर त्यांचे प्रतिनिधी म्हणून भारतावर भांडवलदार राज्य करीत असतील तर त्यास पूर्ण स्वराज्य म्हणता येणार नाही.^{२०} दिनकरराव जवळकरांनी 'क्रांतीचे रणशिंग' नावाचे पुस्तक लिहिले. त्यामध्ये 'शेतकऱ्यांचा हिंदुस्थान' हे एक प्रकरण आहे. यामध्ये त्यांनी सावकारशाही, जमीनदारी, संस्थानिक व धर्मासंबंधी आपले विचार मांडलेले आहेत. जवळकरांनी आपल्या लिखाणातून शेतकऱ्यांच्या वास्तववादी चित्राचे रेखाटन केलेले आहे. ब्रिटिश सरकार शेतकऱ्यांना नागावत आहे तर सेठजी, भटजी, सावकार शेतकऱ्यांच्या उरावर बसलेले आहेत. आणि संधी मिळेल तेव्हा शेतकऱ्यांचे लचके तोडतात. सावकार हा साक्षर व त्याचे भक्षक असलेला शेतकरी हा पूर्णपणे निरक्षर भोळा असल्याने सावकाराकडून तसेच न्यायदेवतेकडून फसवला जात आहे. हे स्पष्ट करून सावकार हा आधम गळे कापू असतो अशी भूमिका मांडली.^{२१} जवळकरांच्या एकूण लिखाणाचा व विचारांचा रोख साम्यवादी समाजवादाचा होता.

भारत हा प्राचीन काळापासून कृषीप्रधान देश आहे. शेती व्यवसायावरच भारतीय अर्थव्यवस्था अवलंबून होती किंबहुना सध्याही आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सरंजामशाही पद्धतीत शेतकऱ्यांची अवस्था अतिशय दयनीय व शोचनीय होती. त्यातच ब्रिटिश सरकारने ज्या प्रकारची जमिन महसूल पद्धती अंमलात आणली त्यातून शेतकरीवर्ग अधिकच नागाला गेला. आर्थिक परिस्थिती अधिकच बिकट होत गेली. त्या पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांच्या या शोचनीय आर्थिक परिस्थितीचे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

विदारक चित्र महात्मा फुल्यांच्या लेखनीतून प्रसूत झाले. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथामधून शेतकऱ्यांची आर्थिक अवनति व सावकार, जमीनदार यांच्याकडून होणारे शोषण पुढे आले. फुल्यांचे हे विचार पुढे ब्राह्मणेत्तर चळवळीतून अधिक दृढ झाले व त्याची परिणती म्हणजे १३ जून १९४९ रोजी केशवराव जेधे यांनी शेतकरी कामगार पक्षाची केलेली स्थापना. याच्या माध्यमातून असंघटित शेतकरी समाज संघटीत होण्यास मदत झाली. काही अंशी या चळवळीच्या माध्यमातून जमीनदारी निर्मूलन, कमाल जमीन धारणा कायदा, कसेल त्याची जमीन असे काही धोरणात्मक बदल घडून आले. ब्राह्मणेत्तर चळवळीच्या माध्यमातून शेतकऱ्याया प्रश्नासंदर्भात जो काही वैचारिक लढा उभारला त्याचे हे फलीत होते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात जी शेतकरी चळवळीची फळी उभारली गेली त्याचा वैचारिक पाया ब्राह्मणेत्तर चळवळीत दिसतो. महाराष्ट्रात याचाच शेतकरी चळवळीतून शरद जोशी यांच्यासारखे नेतृत्व उदयाला आले. महर्षी वि. रा. शिंदे यांनी शेतकऱ्यांच्या मालाला हमी भाव मिळाला पाहिजे हाच मुद्दा शरद जोशींच्या चळवळीचा केंद्रबिंदू होता. ब्राह्मणेत्तर नेत्यांनी शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीचा प्रश्न उपस्थित केलेला हाता त्या काळातही शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा हाच कळीचा मुद्दा होता आणि आजही तोच आहे. शेतीला आधुनिक व व्यावसायिक पातळीवर लाभदायी करायचे असेल तर सत्तेमध्ये सहभागी पाहिजे हा ब्राह्मणेत्तरांचा विचार होता. कारण सत्तेच्या पाठिंब्याशिवाय कृषी उत्पादकांना कृषी मूल्य मिळणार नाही हा समान दुवा आहे.

संदर्भ सूची व तळटिपा :

- १) किर, धनंजय, मालसे, स. ग. (संपा.), महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, मुंबई, १९८०, पृ. १९१-२०१, २२८-२९.
- २) माळी, गजमल, महात्मा फुले यांचे सहकारी, १९९५, पृ. २५.
- ३) नवले, ना. मा., धर्मभोळेपणाची तुंबडी, कोल्हापूर, पृ. १२०.
- ४) येडेकर, श्याम (संपा.), राजर्षी शाहू छत्रपतींची भाषणे, पृ. २३.
- ५) मंगुडकर, मा. प. (संपा.), शिंदे लेखसंग्रह, १९६३, पृ. ३०१.
- ६) कित्ता.
- ७) विजय मराठा, ३० जुलै १९२८.
- ८) मंगुडकर, उपरोक्त, पृ. २६०.
- ९) कित्ता, पृ. २५८.
- १०) मंगुडकर, मा. प., कर्मवीर शिंदे यांचे जीवन कार्य, १९७६, पृ. ३०.
- ११) मंगुडकर (संपा.), उपरोक्त, पृ. २७६, २७९, २९१.
- १२) कित्ता, पृ. २९४, २९९.
- १३) कित्ता, पृ. ३००.
- १४) विजयी मराठा, ४ व ११ जून १९२८.
- १५) विजयी मराठा, ६ ऑगस्ट १९२८.
- १६) दीनमित्र, १ जुलै १९३६.
- १७) विजयी मराठा, २९ जुलै १९२९.
- १८) शिंदे वि. रा., माझ्या आठवणी व अनुभव, भाग १ ते ३, पृ. ३८३.
- १९) राष्ट्रवीर, २७ ऑगस्ट १९२९.
- २०) फडके, य. दि., दिनकरराव जवळकर समग्र वाङ्मय, १९८४, पृ. २५५.
- २१) कित्ता, पृ. ३२०.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

एकोणिसाव्या शतकातील वैचारिक गद्य

सौ. सुनिता विजय जाधव

अनुज्ञेय प्लाझा, अकुजनगर, कुपवाड रोड, सांगली

प्रास्ताविक

१८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त होऊन ईस्ट इंडिया कंपनीच्या रुपाने परकीय सत्तेची राजवट सुरु झाली. कंपनी सरकारच्या रुपाने एका आधुनिक पाश्चात्य संस्कृतीबरोबर आणि नवीन जीवनदृष्टीशी भारतीयांचा परिचय होऊन मध्ययुगीने जीवनमूल्यांचा पारंपरिक कल्पनांचा फेरविचार होण्यास सुरुवात झाली. 'स्वातंत्र्याचा अस्त' ही घटना राजकीय दृष्टीने आणि सामाजिक दृष्टीनेही महत्त्वाची ठरली. एरवी राजकीय घटनेचे सांस्कृतिक परिणाम ही कालांतराने आणि मंदगतीने घडून येणारी प्रक्रिया असते. परंतु याठिकाणी निर्माण झालेले सत्तांतर पूर्वीच्या काळातील सत्तांतरापेक्षा वेगळे होते. त्यामुळे ही घटना एकोणिसाव्या शतकातील परिवर्तनाची कळबिंदू ठरली.

नवे ज्ञान लोकांना समजण्यासाठी देशीभाषेतून ग्रंथनिर्मिती करणे आवश्यक होते. त्यासाठी ग्रंथनिर्मितीच्या दृष्टीने मराठी भाषेचे नीट व्यवस्थापन करण्यापासून एल्फिन्स्टन मोल्सवर्थ यांनी कार्य केले. सुरुवातीला लोकांचा प्रतिसाद मिळावा म्हणून भाषांतरित पुस्तके छापली. ग्रंथनिर्मितीला प्रतिसाद मिळावा म्हणून शंभर रुपयांपासून, चारशेपर्यंत पारितोषिके ठेवली. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे पुणे येथे हिंदू कॉलेज (१८२१) आणि मुंबईमध्ये बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी (१८२७) सुरु करून इंग्रजांनी नवशिक्षणाचा पाया घातला.

एकोणिसाव्या शतकाच्या साधारणपणे पूर्वार्धात घडलेल्या घटनांमधूनच उत्तरार्धातले वातावरण निर्माण झाले असे म्हटले जाते. याचवेळी समाजसुधारणाविषयक विचार आणि कार्य केंद्रस्थानी आले. शिक्षणामुळे नवविषयांची जाण थोड्याफार लोकांना झाली. पण नवीन विचार आणि सुधारणा समाजामध्ये जलदगतीने रुजविणे अवघड होते. कारण समाज अजूनही मध्ययुगीन कल्पनेतच गुंतलेला होता. रूढी-परंपरेची मुळे खोलवर रुजलेली होती. धर्मशास्त्रालाच प्रमाण मानले जात होते. नवतेचा स्वीकार करण्याची जीवनदृष्टी समाजामध्ये अजून निर्माण व्हायची होती. परंतु अशा प्रतिकूल वातावरणातही नवशिक्षित पिढीला आलेले भान आणि आत्मकर्तव्याची झालेली जाणीव प्रबळ होती. या जाणिवेतूनच वैचारिक साहित्याच्या निर्मितीस प्रारंभ झाला.

वैचारिक साहित्य म्हणजे काय ?

'विचार' या घटकाला ज्यात प्राधान्य दिलेले असते ते वैचारिक साहित्य होय. भौतिक शास्त्रे आणि तत्त्वज्ञान यांच्या कक्षेत येणारा विचार प्रत्यक्षपणे आपला वैचारिक विषय होत नाही. 'व्यक्ती व समाज' यांच्यातील सांस्कृतिक अंगाचा विचार, विचाराच्या पातळीवरून ज्या साहित्यामध्ये केला असेल ते वैचारिक साहित्य.

वैचारिक साहित्य विविध हेतूने लिहिले जाते. माहिती देणे, बोध करणे, टीका करणे, संशयनिरसन करणे, मतपरिवर्तन करून आचाराला वळण लावणे, सुधारणा घडवणे अशा उद्देशाने वैचारिक साहित्य लिहिले जाते. वैचारिक लेखन निबंध आणि प्रबंध रूपात लिहिले जाते. याशिवाय नियतकालिके, वृत्तपत्रे, मासिके यातूनही ते लेखसंग्रहात संग्रहित होते. वैचारिक लेखनामध्ये रूपापेक्षा आशय आणि आशयाच्या अंगाला प्राधान्य असते. भिन्न विषयामध्ये हे साहित्य विभागलेले असते. (राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, नैतिक इ.) वैचारिक साहित्य काळानुसार बदलते. तत्कालीन परिस्थितीनुसार त्या काळातील प्रश्नांची घडलेल्या स्थित्यंतराशी ते निगडित असते. त्यामुळे त्या त्या वेळी ते महत्त्वाचे ठरते. प्रभावी होते. प्रक्षोभकही असते. काळ बदलला की ते इतिहास जमा होते. पण ते ऐतिहासिक दृष्ट्या अभ्यासनीय असते. त्या काळात म. फुले यांचा समग्र विचार विसाव्या शतकातील ब्राह्मणतर चळवळींनी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्वीकारला नाही. परंतु आज समाजाला त्यांच्या विचारांची गरज जाणवू लागली आहे. समाजगतीशी सुसंवादी राहून भविष्यकालाचा वेध घेऊ पाहणाऱ्या विचारांना नवे धुमारे फुटून ते समाजातील निद्रिस्त स्थितिशी घटकांना जागृत करतात. विचारांची प्रक्रिया समाजात सतत चालू असते. म्हणूनच प्रत्येक काळातील नव्या संस्था, नवे वर्ग, नव्या चळवळी यांना हे वैचारिक साहित्य प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे उपकारकच ठरते.

प्रस्तुत लेखामध्ये एकोणिसाव्या शतकातील वैचारिक साहित्यामध्ये म. फुले. चिपळूणकरांची निबंधमाला. नियतकालिकांचे योगदान, टिळक-आगरकर पर्व, नियतकालिके आणि निबंध या वैचारिक साहित्याचा थोडक्यात परामर्श घेऊ.

एकोणिसाव्या शतकातील वैचारिक गद्यलेखन करणारे लेखक हे थोर सामाजिक नेते व सुधारक म्हणून समाजाला परिचित होते. यामध्ये लोकहितवादी, म. जोतिराव फुले. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर. न्या. रानडे यांनी वैचारिक लेखन केलेले आहे. या कालखंडातील निबंधवाङ्मय आणि त्यासाठी नियतकालिकांचा मोठा हातभार लागला.

कर्ते सुधारक

महात्मा फुले (१८२७ ते १८९०)

महाराष्ट्रात दलितांचा उध्दार, अस्पृश्यतानिवारण व जनजागरण चळवळीचा श्रीगणेशा करणारे म. फुले सत्यशोधक समाजाचे संस्थापक होते. बहुजन समाजाची सुधारणा करायची असल्यास शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही हे त्यांनी ओळखले. त्याशिवाय अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करण्याची शक्ती बहुजन समाजात येणार नाही म्हणून त्यांनी १८४७ साली पहिली 'अस्पृश्य मुर्लीची' शाळा काढली. त्यासाठी त्यांना आधुनिक शिक्षणाचे जनक म्हणून जोतीबांचा गौरव केला जातो. इ.स. १८७३ साली अस्पृश्यता निवारणाचा जाहीरनामा जाहीर करून दिला.

दिनांक २४ सप्टेंबर १८७३ साली जोतिबांनी 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना केली. जोतिरावांनी 'गुलामगिरी', 'सार्वजनिक सत्यधर्म', 'शेतकऱ्यांचा आसूड', 'ब्राह्मणांचे कसब' 'सत्सार' असे अनेक ग्रंथ लिहिले. त्यांनी 'गुलामगिरी' या ग्रंथातून ब्राह्मणी धर्माचा ढोंगीपणा, भटभिक्षुकांकडून शेतकरी वर्गाची होणारी फसवणूक, व्रतवैकल्ये, अवतारकल्पनांचा फोलपणा या गोष्टी त्यांनी नमूद केल्या आहेत.

'शेतकऱ्यांचा आसूड' व 'गुलामगिरी' या ग्रंथातून अडाणी देवभोळा शेतकरी कसा नाडला जातो याची कारणे त्यांनी या ग्रंथातून दिली आहेत. भटभिक्षुकांची दक्षिणा, सावकारांचे व्याज, सरकारी कर, कामगारांची लाचलुचपत आणि सरकार दरबाराचा शेतसारा यांचा आढावा घेतला आहे. म. फुले यांनी 'अस्पृश्यता निवारण' व बालहत्या प्रतिबंध या कार्याशिवाय जनजागरण व स्त्रियांचे शिक्षण हे कार्यक्रम हाती घेतले. ते कर्ते सुधारक होते. तसेच त्यांनी केलेले वैचारिक लेखन तत्कालीन परिस्थितीचे द्योतक आहे. त्यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' व 'शेतकऱ्यांचा आसूड' यांसारख्या ग्रंथांनी तत्कालीन सुशिक्षितांचे कान उखाडून टाकले होते. शेतकऱ्यांची तत्कालीन परिस्थिती त्यांचं नाडलेपणा, दारिद्र्य या सर्वांचा आढावा म. फुले यांच्या ग्रंथातून दिसून येतो. आजच्या ग्रामीण साहित्याला म. फुले यांनीच ग्रामीण प्रेरणा दिली असे काहींचे मत आहे. त्यांच्या साहित्याचा व सत्यशोधक समाज या संस्थेचा पुढील टप्पा म्हणजे १९६० नंतर दलित साहित्याचा प्रवाह होय.

लोकहितवादींची वास्तववादी विचारसरणी (१८२३ ते १८९२)

गोपाळ हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी यांचा जन्म सरंजामाच्या घरात झाला. त्यांचे वडील हे दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांचे सेनापती बापू गोखले यांचे चिटणीस होते. पेशवाई नष्ट झाल्यावर त्यांच्या घराण्याला ८०० रुपये तनखा इंग्रज सरकारने मंजूर केला. ते इंग्रजी शिक्षण घेऊन इंग्रजांच्या नोकरीत गेले. सन १८४८ पासून त्यांनी 'शतपत्रे' तून लेखनास सुरुवात केली. शतपत्रे- त्यांच्या प्रभावी लेखनामुळे आणि ज्ञानदानाच्या आत्यंतिक हव्यासामुळे त्यांनी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

अनेकविध स्वरूपाच्या वाङ्मयाची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती केली. इ.स. १८४८ ते १८५० या दोन वर्षात त्यांची शतपत्रे 'प्रभाकर' मधून प्रसिध्द झाली. शतपत्रातून त्यांनी ब्राह्मणवर्गावर टीका केली. बहुजन समाजातील लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेतला जातो. तसेच जातीभेदासंबंधी ते लिहितात, "जातिभेद हाच हिंदू समाजाला लागलेला दुर्धर रोग आहे. या रोगामुळे हिंदू समाज दुबळा बनला आहे." निरर्थक आणि दुष्ट रुढींनी ग्रस्त झालेल्या तत्कालीन अधःपतित समाजावर त्यांनी या पत्रात खूपच कोरडे ओढले आहेत. चार वर्षांच्या मुलीचे लग्न सात वर्षांच्या मुलाबरोबर लावणारा समाज, 'घुबड' शब्द संध्याकाळी उच्चारण्यास मनाई करणारा समाज, हा वर्ग हजारो वर्षांपासून समाजाचे नेतृत्व करत आहे. यामुळेच आमचा घात झाला असे ते म्हणतात. लोकहितवादींचे उद्गार अंतःकरणाला पीळ पाडून निघालेले आहेत. शतपत्रामधून अनेक पुरोगामी विचार त्यांनी मांडलेले आहेत. स्त्रीविषयी विचारांत ते म्हणतात, "स्त्रियांस पुरूषांसारखे अधिकार आहेत असे ठरवा आणि हा धर्म चालू करा. स्त्रियांनी विद्या करावी. जाणतेपणी स्त्री व पुरूषांचे विवाह करावेत. विधवेचे त्यांच्या विचाराने पुन्हा लग्न करावे." म्हणजे त्यांनी विधवा विवाहास प्रोत्साहन दिले. इ. स. १८५७ च्या उठावाच्या पूर्वी दहा वर्षे लोकहितवादींनी लिहिलेल्या 'शतपत्रा'त 'स्वदेशी', 'स्वराज्य' व 'बहिष्कार' या राष्ट्रवाद्याला पोषक लढाऊ तत्वांचा उपदेश केला आहे. शतपत्रे हा लोकहितवादींचा एकंदर वाङ्मय प्रपंचाचा लहानभाग आहे. त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. जातिभेद (१८७७), गीतातत्त्व (१८७८), सुभाषित अथवा सुबोध वचने (१८७८), स्वाध्याय (१८८०), आश्वलायन गुहासुत्र (१८८०), ग्रामरचना (१८८३), 'आगमनिगम प्रकाश' (१८८४), ऐतिहासिक गोष्टी व उपयुक्त गोष्टींचे तीन भाग, राजस्थानचा इतिहास (१८९२), गुजरात संक्षिप्त इतिहास (१८९४), लंकेचा इतिहास व 'स्वाध्याय' हा ग्रंथ अनेक दृष्टींनी अपूर्व आहे.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचे वैचारिक वाङ्मय (१८७६ ते १८८५)

'मराठी भाषेचे शिवाजी'

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचा जन्म २० मे १८५० रोजी झाला. इ. स. १८७४ मध्ये त्यांनी निबंधमाला सुरु केली. या निबंधमालेतून त्यांनी अनेक वैचारिक, मौलिक विचार मांडलेले दिसून येतात.

निबंधमाला

निबंधमाला १८७४ मध्ये सुरु केली. निबंधमालेचे सात वर्षात ८१ अंक काढले. निबंधमालेतून त्यांच्या व्यक्तित्वाचे सर्वांगीण दर्शन घडवणारी ही जणू त्यांची वाङ्मयीन मूर्ती होती. राष्ट्रहितैकदृष्टी प्रतिभेच्या दृष्टीने एरवी जड असणारे शब्द त्यांच्या निबंधमालेत सजीव झालेले आहेत. आधुनिक राष्ट्रवादी महाराष्ट्राचे आद्यस्फूर्तिस्थानप्राप्त इतके असाधारण स्थान त्यांच्या निबंधमालेला प्राप्त झालेले आहे. निबंधमालेचे स्वरूप व्यापक आहे.

निबंधमालेच्या अंकाचा आकार आजच्या मासिकासारखा असून ह्याची ३६ पाने असायची. यात त्यांनी विविध विषयांच्या अनुषंगाने लेखन केलेले आढळते. भाषाविषयक, वाङ्मयविषयक, परमतखंडणात्मक, सामाजिक, राजकीय व मानसशास्त्रीय असे सहा भाग पाडले होते. यातील मजकूर स्वतः चिपळूणकर तयार करीत असत. निबंधमालेचे सर्व विषयीचे विश्लेषण करणे याला शब्दमर्यादा असल्याने त्यांच्या निबंधाची नावे खालीलप्रमाणे -

१) प्राचीन हिंदूज्ञान, २) कवित्त्व, ३) रौरूप द. लोकहितवादी, ५) मोरोपंतांची कविता, ६) मातृभाषा सेवा, ७) सामाजिक, ८) धार्मिक, ९) राजकीय, १०) व्यवहार चातुर्य.

चिपळूणकरांच्या व्यवहार चातुर्याविषयी श्री बेलसरे लिहितात, "निबंधमालेची सुरुवात 'मराठी भाषेची स्थिती' या निबंधापासून होऊन शेवटी 'आमच्या देशाची स्थिती' या निबंधाने शेवट झाला." यातूनच त्यांचे व्यवहार चातुर्य दिसून

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

येते. ज्या विषयात वाद होणार नाही असे विषय त्यांनी प्रथम लिहिले आणि शेवटी इंग्रज लोकांना व सुधारकांना न आवडणाऱ्या विषयांची रचना केली.

स्वधर्म, स्वराष्ट्र आणि स्वभाषा यांचा सार्थ अभिमान त्यांनी बाळगला. आपल्या धारदार लेखणीने लोकांच्या मनावर मौलीक विचार बिंबवले आणि त्यांना विचार प्रवृत्त केले. त्यांची एकूण वाङ्मयीन कामगिरी पाहिल्यास ते इतिहासाचे मर्मज्ञ, काव्यरसिक, मर्मभेदी धर्मप्रचारक, चरीत्रकार, टीकाकार आणि समीक्षाकार म्हणून ओळखले जातात. 'आधुनिक गद्याचे जनक' आणि 'मराठी भाषेचे शिवाजी' ही बिरुदावली त्यांना मिळालेली आहे.

निबंधमालेपासून प्रेरणा घेऊन मराठी भाषेची सेवा करण्यासाठी ध्येयवादी लेखकांची (पिढी) महाराष्ट्रात निर्माण झालेली दिसून येते. त्यामध्ये हरिभाऊ आपटे, शि. म. परांजपे, वि. का. राजवाडे, श्री. कृ. कोल्हटकर, न. चि. केळकर, ल. रा. पांगारकर असे नामवंत लेखक निर्माण झाले.

टिळक - आगरकर (१८८६ ते १९२०) कालखंडातील वैचारिक वाङ्मय 'सुधारणावादी विचार'

आगरकर ४ जानेवारी १८८१ रोजी केसरीचे संपादक १८८१ ते १८८८ या कालावधीत त्यांनी राजकीय विषयांवर लेख लिहिले. त्यानंतर सुधारक मधूनही राजकीय लेख प्रसिध्द झाले. त्यांची राजकीय विचारसरणी अतिशय जहाल होती. आगरकरांचे सुधारणावादी केसरीच्या संस्थापकांना पसंत न पडल्यामुळे आगरकरांनी केसरीच्या संपादक पदाचा राजीनामा दिला. त्याचवेळी गोपाळकृष्ण गोखले यांच्या सहकार्याने 'सुधारक' या पत्राची निर्मिती केली. 'इष्ट असेल ते बोलणार आणि साध्य असेल ते करणार,' अशी त्यांची भूमिका होती. समाजजीवनाच्या सर्व अंगावर साचलेली रुढींची, अंधश्रद्धेची अज्ञानाची जळमटे झाडून टाकण्याची विनंती त्यांनी आपल्या लेखनातून केली. अनिष्ट रुढीचा धक्का करा, कारण आपण पाश्चिमात्यांच्या कल्पनांचे अनुकरण करून राष्ट्रसभा उभारतो, यावर त्यांनी कडक टीका केली. हिंदुस्थानातील बालविवाहावर त्यांनी टीका केली आणि पाश्चिमात्य देशातील विवाहाचे वय, योग्य आहे, केशवपन, स्त्रियांचा सासुरवास, छळ यावरही त्यांनी सडेतोड टीका केली. 'आमचे प्रेतसंस्कार', 'शहाण्यांचा मूर्खपणा' व 'सुधारक काढण्याचा हेतू' या लेखातून सर्वव्यापी समाज सुधारणांचा अध्ययच त्यांनी जनतेसमोर ठेवला. धर्मविषयक विचार मांडताना आगरकरांनी कोणताही धार्मिक विचार बुध्दीच्या निकषावर पडताळून पाहण्याची विनंती हिंदूस्थानी बांधवांना केली. हिंदू धर्मातील रुढ आचारांविषयी त्यांनी म्हटले आहे की, "रुढ आचार किंवा विचार खरा असो की खोटा असो, त्याचे जीवित्व पराकाष्ठेचे चिकट असते. शेकडो वर्षे टाळक्यात किंवा पेकाटात सोटे घालावे लागतात, तेव्हा कुठे ते आपला पाय काढता घेते; कारण प्रजा ही ममतेने वळते, धाकाने वळत नाही म्हणूनच त्यांना समजुतीने सांगण्यातच शहाणपण असते." आगरकरांचे हे विधान पाहिले म्हणजे ते खऱ्या अर्थाने समाजशिक्षक होते. पाश्चिमात्य देशातील नवीन शिक्षणाचा व त्याबरोबर येणाऱ्या नवीन कल्पनांचा स्वीकार केल्याशिवाय आपल्या निभाव लागणार नाही. शिक्षण हे सार्वत्रिक असले पाहिजे व त्यासाठी लागणारा खर्च सरकारनेच केला पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. 'शिक्षणावर गदा' हा त्यांचा निबंध वाचनीय आहे.

मकेसरीफ आणि मसुधारकफ मधील वैचारिक लेखन

आधुनिक महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनाला वळण लावण्याचे श्रेय आगरकरांच्या वाङ्मयाला नाही तर, 'केसरी' आणि 'सुधारक' यांना द्यावे लागते. कारण त्यांनी केसरीतून खरमरीत टीका केलेली आहे. आगरकर लिहितात, "हे रानडे आणि हे भांडारकर, पंडित आणि मोडक हे आमच्या समाजाचे पुढारी, यांच्या अकला गेल्या तरी कुठे ?" असे त्यांनी ठणकावले आहे. त्यावर आगरकर ब्राह्मणच नाहीत अशी अनेकांनी शंका काढली, याचे आगरकरांनी किंचीतही मनावर

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

घेतले नाही. 'शेक्सपिअर - भवभूती आणि कालीदास' या निबंधातून कालीदासापेक्षा भवभूती श्रेष्ठ हे त्यांनी सप्रमाण सांगितले.

'गुरुगोविंद' या मथळ्याखाली 'केसरी' त लिहिलेल्या लेखातून त्यांनी १७८९ साली झालेल्या फ्रान्स क्रांतीचे उदाहरण त्यांनी दिले. सरकारने हिन्दी जनतेच्या सर्वसामान्य राजकीय व आर्थिक आकांक्षा पूर्ण केल्या नाहीत, तर हिंदुस्थानतही फ्रेंच राज्यक्रांतीची पुनरावृत्ती होईल, ही भाकीतवाणी त्यांनी केसरीतूनच वर्तवली.

इ.स. १८८१ मध्ये आगरकरांनी 'सुधारक' वर्तमानपत्र सुरु केले. यातून आगरकरांची सर्व कलात्मक दृष्टी प्रकट झालेली दिसते. चार प्रकारचे निबंध या वर्तमानपत्रातून त्यांनी लिहिलेले आहेत. एक- 'स्त्रियांचा पेहराव', प्रेतसंस्कार, सोवळे, हजामत जोडे व दुसऱ्या प्रकारात देवउत्पत्ती, मूर्तिपूजा, बळी पध्दती, आत्म्याची स्थिती यांविषयी आणि तिसरा प्रकार- सामाजिक सुधारणा आणि कायदा, संमतीवयाचे बील. यांसारखे मतभेदाचे विषय मांडलेले आहेत. चौथ्या प्रकारात स्त्री जीवासंबंधी लिहिलेले अनेकविध निबंध आहेत. हे निबंध 'भारतीय स्त्रीच्या स्वातंत्र्याची' सनद ठरावीत एवढे उत्कृष्ट आहेत. 'सुधारक' चा आणखी एक विशेष म्हणजे आगरकरांचे लेखन वक्तृत्वगुणाने संपन्न झाले आहे. कांही वाक्यांतून नर्मविनोद त्यांनी केलेला आहे. हिंदुस्थानच्या स्त्रियांना त्यांच्या दागिन्यांच्या सोसाबद्दल ते लिहितात, "पण तुसीच्या जागी का बँकबुक घालता येणार आहे?" असा उपहास करून त्यांनी बायकांच्या दागिन्यांबद्दलची वेडी ओढ मोडीत काढली आहे.

साहित्य :

डोंगरीच्या तुरुंगातील १०१ दिवस, 'विकार विलसित' (शेक्सपिअरच्या 'हॅम्लेट' या जगप्रसिध्द नाटकाचे मराठी भाषांतर), वाक्यमीमांसा (आगरकरांच्या स्वार्थत्यागी वृत्तीवर प्रकाश टाकणारा ग्रंथ) या पुस्तकाचे अंतरंग आधुनिक मराठीच्या व्याकरण दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.

थोडक्यात आगरकरांनी आपल्या केसरी आणि सुधारक या वर्तमानपत्रातून अतिशय मार्मिक, वैचारिक लेखन केलेले आढळते. त्यांचा विवेकनिष्ठेवर आधारलेला क्रांतीविचार होता. आजही त्यांच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, साहित्यिक विचारांतील सत्वांश महत्त्वाचा आहे.

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक (२३ जुलै १८५६ ते १ ऑ. १९२०)

राजकीय नेतृत्वाच्या दृष्टीने जे अलौकीक कर्तृत्व दाखविले त्यांची ओळख त्यांच्या लेखांवरून होण्यासारखी आहे. सर्वसामान्य हिंदी जनतेच्या ज्ञात असलेले 'राष्ट्रजनक' टिळक केसरीतून प्रकट झाले. भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या इतिहासात केसरीतील लेखांना स्वतंत्र आणि महत्त्वाचे स्थान आहे. राजकीय हक्काकरिता परकीय सरकारशी सनदशीर रीतीने कसे झगडावे याचे पाठक केसरीतून दिलेले आहेत. (या लेखाचे चार खंड प्रसिध्द) तीन चतुर्थांश लेख हे राजकीय स्वरूपाचे आहेत. उरलेल्या एक चतुर्थांश लेखात समाज, धर्म, तत्त्वज्ञान, चरित्र, भाष्य, संशोधन, शिक्षण, आर्थिक प्रश्न अशा विविधांगी विषयांवर लेख लिहिले आहेत. शब्दमर्यादिमुळे त्यांच्या सर्व लेखांचा परिचय अशक्य आहे. त्यांच्या कांही निवडक लेखांविषयी थोडक्यात परामर्श घेता येईल.

'महाराष्ट्र भाषेची ओढ' या विषयावर लिहिलेल्या तीन लेखांत त्यांनी भाषेच्या विकासासंबंधीचा एक सर्वमान्य सिध्दांत त्यांनी मोडला आहे. "राष्ट्र जर उदयोन्मुख असेल तर त्यातील भाषा ही वाढीस लागलेली असावयाची आणि राष्ट्राचे व्यापार किंवा व्यवहार जर संकुचित असले तर त्याप्रमाणेच भाषेची व्याप्ती किंवा वाढ ही मर्यादीत राहावयाची, हा सिध्दांत अबाधित आहे." भाषेच्या विकासासंबंधी या तर्कशुध्द, शास्त्रशुध्द आणि निर्विवाद विचारसरणीच्या प्रकाशात जेव्हा आपण मराठी भाषेच्या विकासाचा प्रश्न पाहू लागतो, तेव्हा टिळकांच्यावेळी संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ असती तर

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

त्यांनी आपली सगळी कार्यशक्ती पणास लावून ती चळवळ उचलून धरली असती. (आधुनिक मराठी वाङ्मय भाग १, पृष्ठ १३७) त्यांनी लिहिले होते की, “हिंदुस्थानची राष्ट्रीय भाषा मराठी होणे शक्य नाही. अर्थात त्या बाजूनेही मराठी भाषेची वाढ होईल अशी आशा बाळगावयास नको. उलट हिंदीसारखी दुसरी एखादी भाषा राष्ट्रीय झाल्याने मराठी भाषेस धक्काच बसायचा.”

टिळकांच्या लेखनात एक प्रकारची वैचारिक असहिष्णुता आहे. त्यांच्या काळात राजकर्त्यास गोड न वाटली, तरी कडू न वाटेल, अशा प्रकारचे लेख वर्तमानपत्रातून लिहिण्याची पध्दती होती व अशाच समतोल लेखांना चांगले लेख म्हणण्याची पध्दत होती; परंतु टिळकांनी ही पध्दत मोडली. त्यांच्यामते लोकांत जागृती, कळकळ व संघशक्ती निर्माण करण्याची ताकद निर्माण करणे, हेच वर्तमानपत्रकारांचे कर्तव्य आहे. हा विचार त्यांनी दिला.

वैचारिक बळ :

टिळकांच्या लेखणीस प्रगाढ वैचारिक बळ होते याचा पुरावा म्हणजे त्यांचे १८१८-१८१९ वेळचे लिखाण होय. टिळकांनी लिहिले, “१८०७ वेळची परिस्थिती वेगळी होती. त्यावेळी इंग्लंड हे अजिंक्य राष्ट्र आहे, हा न्यूनगंड भारतीयांच्या मनात होता, परंतु पहिल्या महायुद्धात एकट्या जर्मनीने इंग्लंडला सळो की पळो करून सोडल्यामुळे त्यांची अजिंक्यत्वाची प्रतिमा भंग पावली आहे. एवढेच नव्हे तर या महायुद्धात केवळ भारतीय सैन्याच्या बळावरच इंग्लंड युद्धात तग धरू शकले.” ही बाब त्यांनी आपल्या लिखाणातून भारतीयांच्या नजरेस आणून दिले आणि भारतीयांच्या मनातील न्यूनगंड दूर केला. “इंग्लंडची अडचण हीच भारतीयांसाठी सुवर्णसंधी आहे, स्वराज्य मिळविण्यासाठी योग्य वेळ आहे.” असे वैचारिक बळ टिळकांच्या लेखणीने पुरविले

त्यांनी वेदकालनिर्णय (आरोयन), आर्किटिक होम इन वेदाज, गीतारहस्य, निबंध ही त्यांची साहित्यसंपदा आहे. स्वदेश, स्वभाषा, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण हा चतुःसुत्री कार्यक्रम त्यांनी जाहीर केला. तरुणांसाठी आखाडे सुरु केले.

सतत टिळकांनी सरकारशी लढा दिला, हे एक टिळकपर्वच होते.

काळकर्ते : शि. म. परांजपे

शि.म. परांजपे यांनी आपल्या वक्रोक्तीपूर्ण लेखनाच्या द्वारे इ.स. १८८५ ते १९२० या कालखंडातल्या बहुतांश सामाजिक सुधारणेला साथ दिली. पण याच कालखंडातल्या एका अत्यंत तेजस्वी आणि प्रभावी निबंधकाराने लोकांच्या अंतःकरणात राजकीय पारतंत्र्याविषयी तीव्र त्वेष निर्माण केला. या काळातल्या कादंबरीकारांनी लोकांची ‘करमणूक’ करून त्यातून त्यांना सुधारणेच्या ‘कर्मयोगा’ ची दीक्षा दिली. ‘काळ’ पत्राने शत्रूच्या मनात काळासारखा दारारा उत्पन्न करून पारतंत्र्याने पिडलेल्या लोकांची ‘स्वराज्याची’ भूक प्रदिप्त केली. या कालखंडातील प्रसिध्द कादंबरीकार आणि सामाजिक परिवर्तनाचे पुरस्कर्ते हरिभाऊ आपटे यांनी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांकडून प्रथम देशसेवेची स्फूर्ती घेतली. चिपळूणकरांनी त्या थोर निबंधकाराच्या अंतःकरणात देशाभिमानाची भावना प्रथम प्रज्वलित केली ते थोर निबंधकार शिवराम महादेव परांजपे.

विद्यार्थीदशेतच त्यांनी निबंधमाला वाचून काढली. ‘केसरी’ त्यांच्या वाचनात येऊ लागला. न्यु इंग्लिश स्कूल हे नाव ऐकून त्या शाळेत शिकण्यास आले. दुर्दैवाची गोष्ट अशी की त्याच दिवशी (१७ मार्च १८८२) विष्णुशास्त्री चिपळूणकर स्वर्गवासी झाले. त्यांनी राजकारणात टिळकांना साथ दिली. सार्वजनिक, राजकीय जीवनात प्रवेश केला.

‘काळा’तील लेख

लोकांच्या मनात पारतंत्र्याची जाणीव आणि स्वातंत्र्याची अभिलाषा उत्पन्न करावयाची झाल्यास केवळ भाषणे करून उपयोग होणार नाही. त्याकरीता आपली लेखणी पाजळून वापरली पाहिजे असा निश्चय केला आणि ता. २५ मार्च

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

१८९८ रोजी 'काळ' पत्राचा जन्म झाला. 'काळ' च्या पहिल्या अंकातच काळाच्या भव्यतेचा वर्णन करणारा अभिजात लेख प्रसिध्द झाला. दुसऱ्या अंकापासून सरकारवर कडक टीका यावयास सुरुवात झाली आणि पंतांची लेखणी वक्रोक्ती विलासात रमू लागली. अँड आयस्टनच्या खूनाच्या प्रकरणांच्या अनुषंगाने लिहिलेल्या 'चाफेकर आणि रानडे' या लेखाने तर शिवरामपंतांच्या राहत्या वाड्यात पोलीसांची जप्ती आली.

काळातील लेखांची तेजस्विता दिवसेंदिवस अधिकाधिक वाढत होती. १९०५ ते १९०८ या तीनचार वर्षात तर मध्यान्हीच्या सूर्याप्रमाणे असलेली 'काळ' तील लेखांची दाहकता सरकारला असह्य वाटू लागली. १९०५ मध्ये बंगालची फाळणी झाली. त्यामुळे लोकांच्या सरकारविरोधी भावना तीव्र बनल्या. स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण या रुपाने ती राष्ट्रीय चळवळ साकार झाली. या राजकीय असंतोषाने भरलेल्या वातावरणात शिवरामपंतांच्या लेखणीला विशेष स्फुरण चढले. 'दगडी कोळसा' यासारख्या वरून निरुपद्रवी दिसणाऱ्या विषयांवरील लेखांतूनसुध्दा चांगलीच धग निघू लागली. १९०८ मध्ये बंगालात मुझफ्फरपूर येथे बाँबगोळा फेकून खुदीराम बोस व प्रफुल्लचंद्र चाकी यांनी मिसिस केनेडी व त्यांची मुलगी यांचे प्राण घेतले. या प्रसंगावर काळकर्त्यांनी १५/५/१९०८ च्या अंकात 'हिंदुस्थानात बाँबगोळे येण्याला मूळ कारण इंग्लिश लोकच!' हा लेख लिहिला. थोड्याच दिवसात त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरण्यात आला व एकोणीस महिन्यांची शिक्षा झाली. पुढे दोन वर्षे काळपत्राचे संपादकीय काम श्री. खरे व सोमण यांनी केले. काळाची लोकप्रियता कायम टिकवली. शि.म. परांजपे सुटून आल्यावर काळातील १० निबंधाचे भाग आक्षेपाहून उरवून सरकारने जप्त केले. १९१० मध्ये काळपत्र बंद झाले.

सारांश, शि.म.परांजपे यांच्या लेखनातून वैचारिकतेपेक्षा प्रखर राष्ट्रभक्तीची प्रेरणा त्यांच्या लेखांतून मिळते. तो कालखंड हा राष्ट्रीय अस्मिता जागृत करण्याचा होता.

नियतकालिकाचे योगदान

आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या सर्वांगीण विकासाला मराठी नियतकालिकांनी अस्सल दर्जाचे साहाय्य केलेले आहे. चिपळूणकर, आगरकर, टिळक, परांजपे, केळकर आदी आधुनिक मराठी वाङ्मयातील रथी-महारथींचे महत्त्वाचे लिखाण नियतकालिकंतूनच प्रसिध्द झाले. मराठीतील पहिले वृत्तपत्र ६ जानेवारी १८३२ रोजी बाशास्त्री जांभेकरांनी सुरु केले. 'दर्पण' असे नाव दिले. प्रथम पाक्षिक, त्यानंतर त्याचे साप्ताहिकात रुपांतर झाले. त्याचे स्वरूप मराठी आणि इंग्रजी असे होते. १८४० मध्ये हे वृत्तपत्र बंद पडले. त्यानंतर ४ जुलै १८४० ला 'मुंबई अखबार' हे वृत्तपत्र सुरु झाले आणि लवकरच बंद झाले. त्यानंतर २४ ऑ. १८४१ रोजी 'प्रभाकर' प्रसिध्द झाले. हे वृत्तपत्र २० वर्षे चालले. संपादक गो.वि. कुंटे उर्फ महाजन होते. भाऊ महाजन यांनी 'धूमकेतू' हे साप्ताहिक चालविले. लोकहितवादींची 'शतपत्रे' प्रभाकरमधून प्रसिध्द झाली. प्रभाकर नंतर तीनच महिन्यात 'ज्ञानसिंधू' संपादन विरेश्वर करत. त्याचवेळी पुण्यातून 'मित्रोदय' नावाचे पत्रकही चालू केले. ज्ञानप्रकाश (१८४९), दीनबंधू (१८७७), मासिके- दिग्दर्शन (१८४०), १८४० ज्ञानचंद्रोदय हे मासिके सुरु झाले. याशिवाय दंभहारक, विविध ज्ञानविस्तार, ज्ञानदर्शन इ. मासिके निघाली.

निबंधमाला, सुधारक व केसरी

सन १८७४ ते १९२० या कालखंडात निबंधमाला, सुधारक आणि केसरी ही तीन नियतकालिके उदयाला आली.

या कालखंडातील वृत्तपत्रे, मासिके यांच्या नावामध्ये 'ज्ञान' हा शब्द येतो. हे या नियतकालिकांचे खास वैशिष्ट्य आहे. कारण यामधून गद्यवाङ्मयाचा विकास झाला. नवनवीन ज्ञान देणे, प्रबोधन करणे, एकाच विषयाच्या विविध बाजू सांगणे, विचार प्रवृत्त करणे, अनेकविध माहितीचा साठा उपलब्ध करणे, देशभक्ती, पारतंत्र्याचा तिरस्कार, स्वभाषेचा अभिमान, लोकजागृती करणे, अशी अतिशय मोलाची कामगिरी नियतकालिकांनी केलेली आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

नियतकालिकांनी केवळ निबंध वाङ्मयाचीच जोपासना केली नसून कादंबरी, नाटक, लघुकथा इ. ललित वाङ्मय प्रकारांना प्रकाशात आणण्याचे कार्य केले. यातूनच लोकांना वैचारिक वाङ्मय वाचण्यास मिळाले.

समारोप

एकोणिसाव्या शतकाची सुरुवात ही ब्रिटीशांच्या महाराष्ट्रातील आगमनाने झाली. १८१८ साली पेशवाई संपली आणि ईस्ट इंडिया कंपनीची राजवट सुरु झाली. सुरुवातीला शिक्षणाचा प्रसार झाला. शिक्षणामुळे शिक्षितांमध्ये नवे विचार निर्माण झाले. त्यामुळे आपल्या आणि परकीयांच्या रूढी, परंपरा मध्ये तुलना होऊ लागली. शिक्षणामुळे राष्ट्रभावनाही जागृत झाली. चिपळूणकर, आगरकर, टिळक, शि.म. परांजपे यांच्या वैचारिक लेखनाला महत्त्व प्राप्त झाले. कारण गद्याची सुरुवात ही चिपळूणकरांच्या निबंधमालेपासून झाली. प्रस्तुत कालखंडामध्ये अनेक घटना घडल्या. प्रबोधनाच्या चळवळी निर्माण झाल्या. आगरकर, टिळक, परांजपे सारखी वैचारिक पातळीचा उच्चांक गाठणारी मंडळी असल्याने, हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाला वेगळी दिशा मिळाली. त्यासाठी नियतकालिकांचे माध्यम प्रभावी ठरले. प्रकाशन संस्था सुरु झाल्या. केसरी, सुधारक, 'काव्येतिहाससंग्रह मासिक' इ. मधून वैचारिक लेख प्रकाशित होऊ लागले. 'काळ' मधून शि.म. परांजपेनी वक्रोक्तीचा वापर करून लोकांमध्ये राष्ट्रीय अस्मिता जागृत केली. राष्ट्रासाठी आपण एकत्र यावे, राष्ट्र स्वतंत्र व्हावे, गुलामगिरी नष्ट व्हावी, या प्रेरणा वैचारिक लेखनाच्या माध्यमातून लोकांपर्यंत पोहचू लागल्या. नाटकांच्या माध्यमातून, रुपकाचा वापर करून ब्रिटीशांच्या विरोधात जनमानसात लोकजागृती निर्माण होऊ लागली. एकोणिसाव्या शतकातील वैचारिक गद्याचा फार मोठा हातभार स्वातंत्र्यासाठी झाला.

निष्कर्ष :

- १) एकोणिसाव्या शतकात इंग्रजांनी नवशिक्षणाचा पाया घातला व लेखनाला चालना मिळाली.
- २) नियतकालिकांच्या योगदानामुळे वैचारिक वाङ्मय समाजापर्यंत पोहोचले.
- ३) वैचारिक वाङ्मयाने राष्ट्रभक्ती, स्वदेश, स्वभाषा, स्वातंत्र्य याची लोकांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण केली.
- ४) एकोणिसाव्या शतकातील गद्य वाङ्मयामुळे वैचारिक क्रांती निर्माण झाली.
- ५) विचारवंतांच्या लेखनामुळे समाजप्रबोधन घडले आणि समाजामध्ये जागृती निर्माण झाली.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग १ ला, अ.ना. देशपांडे, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९५४.
- २) आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (पारतंत्र्यकाल ते स्वातंत्र्यकाल) डॉ. मोहन शेळके, अल्फा पब्लीकेशन्स, नांदेड, प्रथम आवृत्ती, नोव्हेंबर २००८.
- ३) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड सहावा, भाग १ ला संपादक- गो. म. कुलकर्णी, व.दि. कुलकर्णी, म.सा.प. पुणे, प्रथम आवृत्ती, २७ मे १९८८.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सर्वोत्तम भूमिपुत्र : गोतम बुद्ध या ग्रंथातील काही बौद्ध स्त्रीव्यक्तिरेखा

डॉ. प्रशांत गायकवाड

श्री. विजयसिंह यादव कला व विज्ञान महाविद्यालय
पेठ वडगाव, ता. हातकणंगले जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून स्त्रियांना हीन लेखण्याची प्रवृत्ती पुरुषसत्ताक समाजाच्या कणाकणात रूजलेली होती. वर्णव्यवस्थेत स्त्रियांचे स्वातंत्र्य व अधिकार नाकारले गेले. आर्यांचे भारतात आगमन होण्यापूर्वी अनार्यामधील काही लोकांत मातृसत्ताक पद्धत रूढ होती. आर्यांच्या आगमनानंतर स्त्रियांना दुय्यम वागणूक मिळण्यास व तिची अवहेलना करण्यास प्रारंभ झाला. या संदर्भात डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचे भाष्य मोठे मार्मीक आहे. ते म्हणतात, “स्त्रीच्या तुलनेने पुरुष हाच श्रेष्ठ आहे, ही पुरुषप्रधान समाजाची कल्पना येथील मातृसत्ताक प्रभावित समाजमनावर बिंबवण्यासाठी वैदिक आर्य परंपरेत वाढलेल्या विचारवंतांनी या चाली रूढ केल्या. स्त्री-माहात्म्याचे अवमूल्यन करण्याचा इतका कठोर आणि आग्रही प्रयत्न जगात अन्यत्र कोठे ही झालेला आढळत नाही”^१ हे डॉ. साळुंखे यांनी हिंदु संस्कृती आणि स्त्री या ग्रंथात मांडलेले मत मोठे लक्षणीय आहे. यावरून वैदिक संस्कृती मधील भारतीय स्त्रियांचे स्थान स्पष्ट होते. अशा पार्श्वभूमीवर बुद्ध तत्त्वज्ञानाची फार मोठी कसोटी होती. या सर्व कसोटीला बुद्धांचा धम्म खरा उतरला. त्यांनी स्वातंत्र्य, समता व वन्यायाची उमदी भूमिका स्वीकारली. व्यक्तीच्या जात, धर्म, वय, वर्ग, स्त्रीत्व, पुरुषत्व इत्यादी बाह्य बाबी या धम्मजीवनाच्या आड येत नाहीत यांच्यापेक्षा ज्ञान, शील, करुणेला त्यांनी महत्त्व दिले. उच्च नैतिक आचरण हीच धम्मजीवनाची कसोटी मानली. तथागत बुद्धांनी स्त्री-पुरुष असा भेद न मानता दोघेही निब्वान प्राप्त करू शकतात, असे मानले. हा आत्मविश्वास त्या दोघांनाही दिला. बुद्धांच्या या भूमिकेविषयी प्रा. सुशीला मूलजाधव म्हणतात, “भगवान बुद्धाने पुरुषाच्या तुलनेने स्त्रीला कमी न मानता स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार करून स्त्रीला मानवी हक्क प्रदान केले म्हणूनच त्यांना स्त्री स्वातंत्र्याचे पहिले उदात्ते म्हणतात.”^२ त्यांनी नोंदवलेले हे मत ग्राह्य वाटते, तथागतांनी स्त्रियांना संघात प्रवेश दिला ही भारतीय इतिहासातील असाधारण घटना आहे. या संदर्भातील वस्तुस्थिती धर्मानंद कोसंबी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तसेच डॉ. आ. ह. साळुंखे इत्यादींनी मांडली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तथागत बुद्धांची या संदर्भातील भूमिका ‘भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म’ या ग्रंथात स्पष्टपणे मांडली आणि डॉ. साळुंखे यांनी या भूमिकेचा अधिक विस्तार करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा हा दृष्टिकोण पुढे नेला आहे. केवळ त्यांनी तो पुढे नेला असे नव्हे, तर मूळ पाली ग्रंथांचा अभ्यास करून, त्याची चिकित्सा करून यासंदर्भातील वस्तुनिष्ठता आपल्यासमोर ठेवली आहे. या दृष्टीने त्यांच्या मांडणीला असाधारण महत्त्व आहे. डॉ. साळुंखे यांनी मांडलेल्या तथागतांच्या स्त्रीविषयक दृष्टिकोणाचा अभ्यास केल्याशिवाय भारतीय स्त्रीवाद नीट समजून घेता येणार नाही. इतकी ही मांडणी असाधारण आहे. पण येथे आपण डॉ. आ.ह.साळुंखे यांनी ‘सर्वोत्तम भूमिपुत्र: गोतम बुद्ध’ या ग्रंथातून मांडलेल्या काही बौद्ध स्त्रीव्यक्तिरेखांचा पुढील प्रमाणे विचार करू

तथागत बुद्धांनी स्त्रियांच्या विषयी मांडलेल्या विचारांमध्ये धम्मामुळे स्त्रियांना फुलण्याची संधी मिळाली, मुलगी जन्माला येणे हे जेव्हा कमीपणाचे मानले जाई, स्त्रिया स्वातंत्र्याला पात्र नसतात, स्त्रियांनी शिक्षण घेता कामा नये, असे ज्या काळात मानले जात होते त्या काळात तथागतांनी स्त्रियांच्या संदर्भात उमदी भूमिका स्वीकारली होती. या संदर्भातील डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचे विवेचन कमालीचे अर्थपूर्ण असून ते मूळातून वाचण्यासारखे आहे.

थेरीगाथा या ग्रंथात त्र्याहत्तर भिक्खुनींनी आपले विचार मांडलेले आहेत. गुणसंपन्न भिक्खुनींचा व उपासिकांचा तथागतांनी गौरव केला होता. तथागत बुद्धांच्या उपदेशामुळे भिक्खुनींमध्ये कमालीचा आत्मविश्वास वाढला होता. निर्भयता

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वाढलेली होती. काहींनी अनेक प्रकारची उच्च गुणवत्ता प्राप्त केली होती. श्रावस्तीमध्ये उप्पलवण्णा नावाची एक भिक्खुनी शालवृक्षाखाली उभी असता माराने तिला घाबरविण्याचा प्रयत्न केला होता. पण ती न घाबरता निर्भय होती. खेमा, कजंगालिका इत्यादी भिक्खुनी उपासकांना उपदेश करत होत्या. त्यांनी आपली बौद्धिक क्षमता व गुणवत्ता सिद्ध केली होती. त्यांचे विचार हे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतीक होते. तथागतानी त्यांच्यामध्ये अशा प्रकारचा आत्मविश्वास निर्माण केल्यानेच उप्पलवण्णा, पटाचारा, विशाखा, सोणा, सुबला, संघदासी, नंदा, धर्मपाला, संघमित्रा, महाप्रजापती, आम्रपाली, यशोधरा, किसान गौतमी इत्यादी अनेक भिक्खुनी होऊन गेल्या व त्यांनी आपली गुणवत्ता व कार्यकर्तृत्व सिद्ध केले. त्यांचे यथोचित मूल्यमापन करताना डॉ. साळुंखे लिहितात, “स्त्रियांची सारी अक्कल भात शिजला की नाही हे दोन बोटानी पाहण्याइतकीच असते, असे मानणाऱ्या संकुचित लोकांना आव्हान देण्याइतकी बौद्धिक गुणवत्ता बौद्ध भिक्खुनी प्रकट करू लागल्या. त्या निर्भयपणाने बौद्धिक आव्हाने पेलू लागल्या. आपल्या स्वतंत्र बुद्धीने प्रश्नांचे विश्लेषण करू लागल्या. अशा स्त्रिया केवळ अपवादात्मक नव्हत्या, ही बाब तर अगदी ऐतिहासिक महत्त्वाची आहे”^३ यावरून बौद्ध भिक्खुनींच्या विकसित व्यक्तिमत्त्वाचा प्रत्यय येतो. डॉ. साळुंखे यांचे हे विवेचन बौद्ध भिक्खुनींचे स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यातील स्थान व उंची यथोचितपणे स्पष्ट करते.

काही बौद्ध स्त्रीव्यक्तिरेखा :

यशोधरा

सिद्धार्थानी गृहत्याग करण्याचा जो निर्णय घेतला होता तो त्यांच्या चिंतनाला साजेसा असाच होता. “आपण आईवडिलांच्या इच्छेविरुद्ध घर सोडले, ते अश्रू ढाळत असताना आपण बाहेर पडलो, असे सिद्धार्थानी म्हटले आहे.”^४ याचा अर्थ, ते कुटुंबीयांना कल्पना न देता रात्रीच्या वेळी गुपचूप बाहेर पडले, हे मत डॉ. साळुंखेना अनैतिहासिक वाटते. सिद्धार्थानी गृहत्यागापूर्वी कुटुंबीयांबरोबर चर्चा केल्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, धर्मानंद कोसंबी, डॉ. साळुंखे यांनी ठामपणे प्रतिपादन केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ‘द बुद्ध अँड हिज धम्म’ या ग्रंथात सिद्धार्थ व यशोधरा यांच्यातील संवाद नोंदवतात. सिद्धार्थ यशोधरांच्या महालात गेले आणि आपल्या परिव्रज्या घेण्याच्या निर्णयाबद्दल त्यांचे मत विचारले असता यशोधरा विचारपूर्वक उत्तर देताना म्हणतात, “मी आपल्या जागी असते, तरी आणखी दुसरे काय करू शकले असते ! कोलियांविरुद्ध युद्ध करण्याच्या कामी मी निश्चितपणे भागीदारीण झाले नसते.”^५ त्यांनी सिद्धार्थांचा निर्णय योग्य असल्याची खात्री दिली. त्यांच्या निर्णयाला अनुमती व पाठिंबा दिला. आपला पुत्र राहुल याच्या संगोपनामुळे सिद्धार्थांसोबत परिव्रज्या घेता येत नाही, याविषयी खंत व्यक्त करून आपल्या निर्णयावर ठाम राहण्याविषयी सिद्धार्थानी सुचविले. त्या म्हणतात, “आपल्या मातापित्यांविषयी व आपल्या पुत्राविषयी आपण मुळीच काळजी करू नका. माझ्या शरीरात प्राण असेपर्यंत मी त्यांची देखभाल करीन. ज्या अर्थी आपल्या जवळच्या प्रियजनांना सोडून आपण परिव्राजक होत आहात. त्या अर्थी आपण एक असा नवीन जीवनमार्ग शोधून काढा, की तो सकूल मानवजातीला कल्याणकारी ठरेल. हीच एक केवळ माझी इच्छा आहे.”^६ त्यांच्या या विचाराचा व प्रगल्भ दृष्टिकोणाचा सिद्धार्थांवर फार मोठा प्रभाव पडला. हे सांगताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “यशोधरा किती शूर, धैर्यवान, उदात्त मनाची स्त्री आहे, याची पूर्वी कधी न आलेला प्रचिती त्याला आली.” अशी पत्नी आपल्याला लाभल्याबद्दल सिद्धार्थांचा ऊर भरून आला.

यशोधरादेवींची क्षमा मागू या :

यशोधरा या झोपलेल्या असताना सिद्धार्थानी त्यांच्याशी चर्चा न करता गुपचूप घर सोडले, असे आक्षेप अनेकांनी घेतलेले आहेत. गृहत्यागाचा निर्णय सिद्धार्थानी कुटुंबीयांसोबत चर्चा करूनच घेतला होता. त्यामध्ये प्रत्यक्ष यशोधरांसोबत चर्चा झालेली नसली, तरी आईवडिलांचा उल्लेख हा संपूर्ण कुटुंबाचाच उल्लेख केल्यासारखे होते, हे नोंदवून एका महत्त्वपूर्ण गोष्टीकडे लक्ष वेधताना डॉ. साळुंखे लिहितात, “नाही तरी आपण आईवडील रडत असताना घर सोडले असे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

तथागतानी स्पष्टपणे म्हटलेले असूनही कथाकारानी त्यांच्या त्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष करून ते गुपचूप घरातून बाहेर पडल्याच्या कथा रंगवल्याच की नाही?’’ याचाच अर्थ तथागतानी कुटुंबीयांसोबत चर्चा करूनच पब्लिज्जा घेतली याकडे डॉ. साळुंखेंनी आपले लक्ष वेधले आहे. सिद्धार्थानी आईवडिलांशी चर्चा करून ते रडत असताना घर सोडल्याकडे अनेक कथाकारानी जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले. या कथाकारांचे हे मत निराधार असल्याचे डॉ. साळुंखे यांनी सप्रमाण सिद्ध केले आहे. त्यांच्या या मांडणीमुळे सिद्धार्थांच्या चरित्रातील या प्रसंगाविषयीचा गैरसमज दूर होण्यासाठी व याविषयीची वस्तुस्थिती सुस्पष्ट होण्यासाठी डॉ. साळुंखेंनी केलेली मांडणी यशोधरा यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची उंची अधिक अधोरेखित करणारी आहे.

सिद्धार्थानी यशोधरा यांच्याशी चर्चा न करताच पब्लिज्जा घेतली, याचीच खूप चर्चा करून यशोधरा यांनी केलेल्या त्यागाकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले, याविषयी भाष्य करताना डॉ. साळुंखे लिहितात, “असे असले, तरी आज आपण देवी यशोधरांची लाख-लाखदा क्षमा मागू या. त्यांनी केलेला म्हणा वा त्यांच्यावर लादलेला म्हणा त्याग हे गेल्या अडीच हजार वर्षातील असंख्य लोकांनी चाखलेल्या आणि येथून पुढेही अनंत लोक चाखणार असलेल्या मधुर, स्वादिष्ट फळाचे मोल आहे, अस समजू या. देवी यशोधरांनी त्या त्यागाच्या स्वरूपातील मोल देऊन आपल्याला ते फळ मिळवून दिले आहे, असे मानून त्यांच्याविषयी कृतज्ञ राहू या, त्यांचे आभार मानू या. शिवाय, नंतरच्या काळात स्वतः त्यांनी पब्लिज्जा घेऊन संघात प्रवेश केला, याचा अर्थ त्यांनी तथागतांच्या निर्णयाला नंतर का होईना मान्यता दिली, असेही आपण मानू शकतो.”^{१९}

सुजाता :

जातक अट्टकथेच्या निदान कथेने बोधिसत्त्वांच्या जीवनातील एक महत्त्वाचा प्रसंग नोंदल्याचा उल्लेख करून डॉ. साळुंखेंनी त्याची वस्तुनिष्ठ चिकित्सा केली आहे. सिद्धार्थानी बुद्धत्वप्राप्तीच्या पूर्वी आपला नवस पूर्ण झाल्याच्या निमित्ताने दुधाचे पायस(खीर) देणारी सुजाता भारतीय बौद्ध साहित्यात अत्यंत महत्त्वाची व्यक्तिरेखा आहे. उरूवेला प्रदेशात सेनानी नावाच्या गावात सेनानी नावाचे एक कुटुंब होते. त्या कुटुंबप्रमुखाला सुजाता नावाची एक सुस्वरूप, सुंदर कन्या होती. सुजाताने कुमारवयात आपल्या गावाशेजारच्या वनदेवतेला योग्य वर मिळून प्रथम पुत्रप्राप्ती झाल्यास दुधाच्या पायसाचा नैवेद्य देण्याचा नवस केला होता. तिची प्रार्थना सफल झाली, त्यानुसार वैशाखी पौर्णिमेच्या दिवशी वनदेवतेला पूजा करण्यासाठी तिने भरपूर दुधाचे पायस(खीर) तयार केली पूजा करण्यासाठी तिने आपल्या पुण्या (पूर्णा) नावाच्या दासीला वटवृक्षाचा परिसर स्वच्छ करायला सांगितले. पुण्या दासी स्वच्छता करायला गेल्यानंतर वृक्षाखाली सुजातेची पूजा स्वीकारण्यासाठी वृक्षदेवताच तेथे प्रकट झाली आहे, असे तिला वाटले. ही आनंदवार्ता ऐकून सुजातेने पुण्या दासीला आपली ज्येष्ठ मुलगी मानून मुलीला साजेसे सर्व अलंकार तिला दिले. त्यानंतर ती एका सुवर्णपात्रामध्ये पायस घेऊन त्या वृक्षाकडे गेली. बोधिसत्त्वांना पहिल्यावर ‘वृक्षदेवता प्रकट झाली’ असे वाटून तिचे मन प्रसन्न झाले. सुजातेने बोधिसत्त्वांना सोन्याच्या झारीतून पाणी व पायसाने भरलेले पात्र त्यांच्या हाती दिले. त्यांनी तिच्याकडे पाहिले, तेव्हा ती त्यांना म्हणाली, “अय्य, मी तुम्हांला हे दिले आहे. याचे ग्रहण करून तुम्ही यथारूपी विहार करा.”^{२०} एवढे म्हणून तिने त्यांना वंदन केले. त्यानंतर ती त्यांना आणखी म्हणाली, “माझा मनोरथ जसा सफल झाला, तसा तुमचाही होवो.”^{२१} असे म्हणून ती सुवर्ण पात्राविषयी निरपेक्ष होऊन परतल्याच डॉ. साळुंखेंचे विवेचन सुजातेच्या विचारांची व दृष्टिकोणाची उंची अधोरेखित करते. अट्टकथेने या प्रसंगाची जी मांडणी केली, त्यामधील अतिशयोक्तीचा भाग व त्यातील व्यंग्यार्थाची उकल डॉ. साळुंखेंनी केली आहे. त्यामुळे या प्रसंगातील वस्तुनिष्ठता अधिकच स्पष्ट होण्यास मदत होते. सुजातेने दासीला गुलामगिरीतून मुक्त करणे व तिने तथागतांना दिलेला पिंडपात या मानवी इतिहासातील क्रांतिकारक गोष्टी असल्याकडे डॉ. साळुंखेंनी आपले लक्ष वेधले आहे. याविषयी महत्त्वपूर्ण भाष्य करताना ते लिहितात, “...कदाचित ती झारी आणि ते पात्र मातीचेही असेल.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

पण ज्या कारणासाठी सुजातेने त्यांचा उपयोग केला, त्या कारणामुळे त्या वस्तू सोनयापेक्षाही आधिक मौल्यवान बनल्या, एवढे मात्र नक्की, कदाचित सुजाता एखाद्या सर्वसामान्य वा गरीब कुटुंबातील असण्याची देखील शक्यता आहे, किंवा अडकथेने म्हटल्याप्रमाणे ती अत्यंत धनाढ्य कुटुंबातील असण्याची देखील असू शकेल. पण खरे महत्त्व या गोष्टींना नसून तिच्या मनातील उच्च दर्जाच्या डोळस श्रद्धाभावाला आहे. तुमचा मनोरथ पूर्ण होवो, या तिच्या सद्भावनेनेही सिद्धार्थाना उत्साह दिला असेल. त्यांच्यासारख्या महामानवांनाही सामान्य लोकांच्या सद्भावना बळ देतात, यात शंका नाही.”^{१२}

डॉ. साळुंखेचे हे विवेचन व त्यातील व्यंग्यार्थाची केलेली उकल बौद्ध वाङ्मयातील मिथकांकडे पाहण्याची नवी दृष्टी तसेच सुजातेच्या चरित्रातील दुर्लक्षित पैलू ठळक करते. यावरून तथागतांच्या बोधिप्राप्तीच्या प्रवासातील सुजातेचे स्थान स्पष्ट होते. तसेच या निमित्ताने त्यांना दिलेल्या शुभेच्छा, दुधाचे पायस तसेच आपली दासी पुण्णा हिला गुलामगिरीतून मुक्त करून आपल्या मुलीचा दिलेला दर्जा या गोष्टी तिच्या मनातील उमदेपणा स्पष्ट करतात.

पुण्णा (पूर्णा) दासी स्वतंत्र बनली :

पुण्णा दासीने वृक्षदेवतेची बातमी दिल्याने आनंदी झालेल्या सुजातेने तिला दास्यातून कायमचे मुक्त केले. तिला आपली ज्येष्ठ कन्या मानून तिचा यथोचित गौरव केला. तिचे मनुष्यत्व उन्नत बनविले. तथागतांच्या दर्शनामुळे पुण्णाच्या जीवनात कोणता आमूलाग्र बदल झाला, हे नोंदवताना डॉ. साळुंखे महत्त्वाचे विवेचन करताना म्हणतात, “ एक दासी अरिय स्त्री बनली, स्वतंत्र माणूस बनली, सुजातेची मुलगी बनली. हा एवढा मोठा बदल एक प्रकारे तथागतांमुळे घडून आला. बोधी प्राप्त केल्यानंतर त्यांच्या उपदेशाने समाजात कोणती सुखद परिवर्तने घडणार होती, त्याची जणू काही चाहूल लागावी, अशी ही घटना होती.”^{१३} सिद्धार्थाना बोधिप्राप्ती झाली, तेव्हा खरोखरच पौर्णिमा होती का नव्हती, हे व्यावहारिक मुद्दे फार दुय्यम आहेत. तथागतांच्या दर्शनाने ‘अपूर्णा’ दासी ‘पूर्णा’ झाली हा तिच्या जीवनातील क्रांतिकारक बदल नोंदवून डॉ. साळुंखे पुढे लिहितात, “अपूर्णा व्यक्तींच्या जीवनातील संपूर्ण आणि परिपूर्ण करणाऱ्या प्रज्ञेची पौर्णिमा त्या रात्री त्यांच्या ठिकाणी सर्वांगांनी विकसित झाली, हे खरे तर दासी असताना ती ‘अपूर्णा’च होती. आता मात्र ती खऱ्या अर्थाने ‘पूर्णा’ झाली आणि पुढेही होत राहतील!”^{१४}

मिगारमाता विशाखा :

मिगारमाता विशाखेला उपदेश करताना तथागतांचे स्वातंत्र्य व पारतंत्र्य याविषयीचे एक सुरेख सुभाषित अडकथेत आल्याचे डॉ. साळुंखे यांनी नोंदवले आहे. मिगारमातेचा काही व्यापार होता. तिच्या वस्तूवर नियमांपेक्षा जास्त कर राजा आकारत होता. जादा दिलेली रक्कम परत मिळविण्यासाठी ती राजदरबारात हेलपाटे मारत होती. तरीही तिला न्याय मिळत नव्हता. तथागत एकदा श्रावस्तीमध्ये मिगारमातेच्या प्रासादातील विहारात होते. त्यावेळी ती सकाळी त्यांचेकडे गेली व तिने तथागतांना सर्व हकीकत सांगितली. त्यावर त्यांनी पुढील उदान म्हटले, “जे जे परवश, ते सर्व दुःख होय. जे जे स्वाधीन, ते सर्व सुख होय. (परस्वाधीन असल्यास) छोट्या छोट्या गोष्टींच्या बाबतीत इच्छाभंग होतो. (अशा स्थितीत) आपल्याला हव्या असलेल्या गोष्टी घडणे अवघड असते.”^{१५}

तथागतांनी स्वातंत्र्याच्या बाबतीत एक संतुलित भूमिका घेतली होती. त्यांनी स्वतःच्या व्यक्तिगत स्वातंत्र्याबरोबरच इतरांचेही स्वातंत्र्य अबाधित राहण्याविषयी आपले जीवन समर्पित केले होते. त्यांनी मिगारमातेला या निमित्ताने उपदेश करताना स्वातंत्र्य आणि पारतंत्र्य यातील फरक या सुभाषिताद्वारे उत्तम रीतीने स्पष्ट केला आहे.

डॉ. साळुंखे यांनी तथागत बुद्धांच्या स्त्रीविषयक भूमिकेचा लावलेला अन्वयार्थ, विविध मतमतांतरांची केलेली चिकित्सा, पाली सुत्तांचा नव्याने लावलेला अन्वयार्थ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोणातून केलेली मांडणी, तिपिटकाकडे पाहण्याचा दिलेला दृष्टिकोण, भारतीय स्त्रीवादाची पाळेमुळे बळकट असल्याकडे लक्ष वेधणारा, भारतीय साहित्यात मोलाची नवी भर घालणारा आहे. तसेच अखिल बौद्ध जगताला दिशादर्शक ठरवा असाच आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संदर्भसूची :

१. साळुंखे आ.ह- 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री' लोक वाडमयगृह मुंबई- ४०००२५, पहिली आवृत्ती- ९ डिसेंबर १९८९, आठवी आवृत्ती- २००८ पृष्ठ क्र. १
२. मूलजाधव सुशीला, "भगवान बुद्ध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय स्त्री" कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २७ मे २००६, पृष्ठ क्र.२१
३. साळुंखे आ. ह.- 'सर्वोत्तम भूमिपुत्र: गोतम बुद्ध' लोकायत प्रकाशन सातारा, प्रथमावृत्ती २४ मे २००७, द्वितीय आवृत्ती- २२ ऑगस्ट २००७, पुनर्मुद्रण पृष्ठ क्र. ४७४
४. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ७५
५. आंबेडकर भीमराव रा. 'भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' अनुवाद- तळवटकर, चिटणीस, रेगे इ. सिद्धार्थ प्रकाशन, मुंबई-१, आवृत्ती- २१वी, २००७ पृष्ठ क्र. ३१
६. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३१
७. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३१
८. साळुंखे आ.ह. 'सर्वोत्तम भूमिपुत्र' उनि पृष्ठ क्र. ७६
९. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ७७
१०. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ८८
११. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ८८
१२. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ८९
१३. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ८९
१४. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ८९
१५. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ५९७

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मामा वरेरकर यांच्या साहित्यातील वैचारिकता

डॉ. गोपाळ ओमाणा गावडे

मराठी विभाग प्रमुख, महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

मराठी रंगभूमीसाठी नोकरीचा बिनशर्त राजीनामा देऊन तिची अखंड सेवा करणारे मराठी साहित्यातील व्यक्तिमत्व म्हणजे भा.वि. तथा मामा वरेरकर होय. मामांनी आयुष्यभर हालअपेष्टा, मानहानी, आजारपण अशा अडचणींना सामोरं जात मराठी साहित्यक्षेत्रात आपले अढळ स्थान निर्माण केले. या त्यांच्या कार्यकर्तृत्वामध्ये त्यांची रंगभूमी व साहित्याविषयीची ओढ हिचा जसा समावेश आहे तसेच तिच्या विकासासाठीच्या तळमळीनेही त्यांना कार्यप्रवृत्त बनविले. यातून मामा वरेरकरांची वैचारिक भूमिका घडत गेली. ज्यायोगे मामा वरेरकरांचे साहित्याच्या विकासात मोठे योगदान नोंदविता येते.

मराठी रंगभूमीच्या इतिहासात भा.वि. तथा मामा वरेरकर हे महाराष्ट्राला नाटककार म्हणून परिचित आहेत. लहानपणापासूनच त्यांना नाटकाची आवड होती. वरेरकरांच्या नाट्यजीवनाचे १९०८ ते १९१५, १९१६ ते १९३४ आणि १९३५ ते १९५७ असे तीन कालखंड पाडले जातात. असे असले तरी 'कुंजविहारी पूर्व कालखंड' विचारात घेणे गरजेचे आहे. त्यामुळे वरेरकरांच्या नाट्यजीवनाचे चार कालखंड कल्पिता येतील. वरील तीन कालखंड आणि 'कुंजविहारी पूर्व (१८९१ ते १९०८) हा त्यांचा पहिला कालखंड, असे चार कालखंड मानणे सयुक्तिक ठरेल.

मराठी रंगभूमीच्या विकासासाठी वरेरकरांच्या इतके धाडसी प्रयोग कोणीही केलेले आढळत नाहीत. वरेरकरांना स्वतःच्या प्रसिद्धीपेक्षा आपल्या मूल्यांशी एकनिष्ठ राहणे गरजेचे वाटत होते. त्यांनी नाटक या साहित्यप्रकाराचे बळ ओळखले होते. म्हणूनच समाजाच्या पारंपरिक मानसिकतेची पर्वा न बाळगता त्यांनी क्रांतिकारक मतांना आपल्या नाटकात स्थान दिले आहे. त्यांच्या वैचारिक भूमिकेतील सामाजिक भान शेवटपर्यंत टिकून राहिल्याचे दिसते. त्यांनी आपल्या नाटकात कलेपेक्षा जीवनास अधिक महत्त्व दिले. प्रचाराकरिता त्यांनी बहुतेक नाटके लिहिली आहेत. लोकांना न पटणाऱ्या काही मतांचा त्यांनी अवास्तव पुरस्कार केला आहे असा आरोप केला जातो. परंतु ते पुरोगामी विचारांचे द्रष्टे नाटककार होते. त्यांची दृष्टी काळाच्या पुढे होती. त्यामुळे त्यांच्या नाटकातील पात्रे विशेषतः स्त्री पात्रे तत्कालीन समाज मानसिकतेच्या स्वीकारापलीकडची होती. त्यांच्या सर्व नाटकात आदर्श आणि यथार्थ या दोन्हींचा रम्य समन्वय झालेला दिसतो. याचा अर्थ जे आहे ते दाखवून उचित परिवर्तनास साहाय्य होणारे नाट्यलेखन वरेरकरांनी केले आहे. कोणाच्याही प्रभावाच्या आहारी न जाता त्यांनी आपली नाटककाराची भूमिका निश्चित केली होती. पद्य रचनेमध्ये त्यांनी कोल्हटकरांचे अनुकरण केलेले दिसते. परंतु गद्य लेखनाच्या बाबतीत त्यांनी स्वतःचे वैशिष्ट्य ठेवले होते. बहुजनांविषयीचा कळवळा हा वरेरकरांच्या एकूणच साहित्यिक भूमिकेचा केंद्रबिंदू राहिला. त्यामुळे बहुजनांना सहज कळेल अशी साधी-सोपी वाक्ये, स्वाभाविक संवाद यांचा वापर त्यांनी केला. साध्या सोप्या व्याकरणशुद्ध मराठीत वरेरकरांनी आपले नाट्यलेखन केले. वरेरकरांनी समाजातील प्रत्येक समस्या घेऊन शहरातील मध्यम वर्गाबरोबर, खेडोपाडी बहुजन समाजापर्यंत त्यांनी आपली नाटके नेऊन पोहोचविली. प्रेक्षकांच्या मनोवृत्तीचा त्यांनी बारकाव्याने अभ्यास केला होता.

त्यांच्या नाटकांवर, शेक्सपिअरपेक्षा मोलियर, इब्सेन, शॉ यांच्या नाट्यतंत्राचा प्रभाव अधिक दिसतो. १९३० च्या आसपास एकूण भारतीय रंगमंचावर बदल घडत होता. रंगभूमी नव्या तंत्राकडे वाटचाल करित होती. हे तंत्र प्रथम वरेरकरांनी आत्मसात केले. त्यांच्यापूर्वी एक प्रवेशी अंक कुणीही लिहिला नव्हता. तीन तासात संपणारे 'तुंगाच्या दारात' हे एक प्रवेशी नाटक म्हणजे रंगभूमीच्या सुधारणेची मोठी झेप होती. वरेरकरांच्या नाट्यतंत्रातील नेपथ्य, भाषा, सामाजिक जागरूकता, आर्थिक दृष्टीने स्वावलंबी झालेली स्त्री इत्यादी हे सर्व घटक इब्सेनच्या संस्काराचे द्योतक आहेत. याचा

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

परिणाम पुढे प्र.के.अत्रेंसारख्या नाटककारांवर झालेला दिसतो. असे असूनही वरेरकर इब्सेनपंथी वाटत नाहीत. कारण त्यांना जीवनात फार तडजोडी कराव्या लागल्या होत्या. त्यांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत हलाखीची होती. त्यांची स्वतःची नाटक मंडळी नव्हती. वरेरकर 'माझा नाटकी संसार' मध्ये म्हणतात, "मराठी रंगभूमीवर आधुनिकता आणण्याची अनिवार स्पृहा असतानाही मला काही करता येत नव्हतं. त्याकाळच्या नाट्यनिर्मात्यांना माझी भाषाच कळत नव्हती. पटत नव्हती. यशस्वी चाललेल्या धंद्यात बदल करायची जोखीम घ्यायला ते तयार नव्हते. नव्या कल्पना मांडल्या तरी त्या अंमलात आणण्याचे धैर्य त्यांना नव्हते." त्यामुळे परिस्थितीनुसार अभिनयानुकूल संवाद हेच वैशिष्ट्य त्यांनी आपल्या नाटकातून जोपासलेले दिसते. तसेच बंगाली आणि गुजराथी रंगभूमीचाही त्यांनी अभ्यास केला होता. कर्नाटक रंगभूमीकडून पद्यांच्या चाली घेतल्याचे वरेरकरांनी सांगितले आहे. मराठी रंगभूमीबद्दल पराकोटीची आत्मियता असलेला वरेरकरांइतका दुसरा नाटककार झालेला दिसत नाही.

वरेरकरांच्या एकूण नाटकांची नेमकी संख्या सांगणे अवघड आहे. तरीही त्यांची एकूण ३४ नाटके, सहा लघुनाटके, बारा एकांकिका आहेत. 'सरस्वती' (१९१३), 'त्याची घरवाली' (१९३८) आणि 'धरणीधर' (१९४६) ही त्यांची तीन नाटके अप्रकाशित आहेत. उर्वरित प्रकाशित नाटकांपैकी 'सिंहगड' हे नाटक 'वज्रकुसुम' आणि 'आजचे संवाद' ही दोन लघु नाटके व 'तुफान' ही एकांकिका उपलब्ध होऊ शकली नाही. प्रकाशित उपलब्ध एकोणतीस नाटके, चार लघुनाटके आणि अकरा एकांकिकांचा येथे परामर्श घेतला आहे. याबरोबर त्यांच्या आणखी काही नाटकांचा इतर काही पुस्तकांतून संदर्भ येतो. परंतु ती उपलब्ध नाहीत.

काळाची गरज ओळखून त्यांनी पौराणिक नाटके लिहिली असली तरी; या पौराणिक नाटकातूनही वरेरकरांनी प्रौढविवाह, प्रेमविवाह व स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे. त्याचबरोबर सूत्रधार-परिपार्श्वकाचा प्रवेश गाळणे, स्वगत भाषणे कमी योजणे, पद्यांची संख्या मर्यादित ठेवून गद्य भाग वाढविणे इत्यादी त्यांच्या सामाजिक नाटकातील नव्या गोष्टीही वरेरकरांनी या नाटकातून आणल्या आहेत. त्यांनी पौराणिक नाटकांचा सामाजिक नाटकासारखा उपयोग केला आहे. हे त्यांच्या नाट्यदृष्टीचे विशेष म्हणता येईल.

वरेरकरांच्या सामाजिक विषयावरील नाटकांचा परामर्श घेतल्यानंतर असे लक्षात येते की, तत्कालीन समाजातील जवळ-जवळ सर्व सामाजिक प्रश्नांना त्यांनी आपल्या नाटकाचा विषय बनविला आहे. या समस्यांची मांडणी करण्यापाठीमागे वरेरकरांची भूमिका समाजसुधारकाची व प्रचारकाची आहे. हुंडा, दारू, प्रौढ विवाह, विधवा विवाह, करमणूक कर, सट्टा इ. प्रश्नांबरोबरच गिरणी कामगार, दलित, लेखक, चित्रकार या साहित्याचा विषय बनू न शकलेल्या उपेक्षित वर्गाला देखील त्यांनी आपल्या नाटकाचा विषय बनविले. 'हाच मुलाचा बाप' मधून स्वतंत्र सामाजिक विषय हाताळला. हुंड्यासारखा समाजाच्या जिन्हाळ्याचा प्रश्न त्यांनी या नाटकाद्वारे विनोदी शैलीने लोकांपर्यंत नेऊन पोचविला. वरेरकरांनी सामाजिक विषयावरील नाटके गंभीर होण्याचे हेतुपुरस्पर टाळले. हे त्यांच्या नाट्यदृष्टीचे वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येईल. खरा शंकराचार्य, पतितपरावर्तन, हिंदू, ख्रिस्ती, हिंदू मिशनची आवश्यकता, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचा धर्म प्रचार, हिंदू शास्त्रांचे आडमुठे व दुटप्पी धोरण, मठाचे अवडंबर, उदात्त प्रेम, त्याग, वैराग्य, संसार, शास्त्र आणि रूढी, दांभिकपणा, धर्म वेडेपणा, खराधर्म, लोकनियुक्त आचार्य पदाची कल्पना इ. अनेक विषय 'संन्याशाचा संसार' या नाटकातून मांडले आहेत. 'सत्तेचे गुलाम' या नाटकात अनेक सामाजिक विषयांबरोबर म. गांधीजींच्या 'खेड्याकडे चला' या विचारांचा प्रचार केला आहे. 'पतित पावन' मध्ये धर्मांतर आणि अस्पृश्योद्धार या महत्त्वाच्या विषयांबद्दल समाजजागृती केली आहे. वरेरकरांनी तात्कालिक समस्येवरही नाटके लिहिली आहेत. यापाठीमागील वरेरकरांची भूमिका समाजजागृती करण्याची होती. १९२३ साली सरकारने करमणूक कर लागू करताच त्या विरोधात वरेरकरांनी 'करग्रहण' नाटक लिहिले. याबरोबरच मुंबई सरकारने पुकारलेल्या दारूबंदीच्या प्रचारासाठी 'कोरडी करामत', तरुणांना लढाईवर जाण्यासाठी आवाहन करणारे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘चला लढाईवर’, विशिष्ट प्रांताच्या वैशिष्ट्यावर आधारलेले ‘अ-पूर्व बंगाल’, राजकीय परिस्थितीवर ‘सिंगापूरतून’, अशी तात्कालिक समस्यांवर आधारित अनेक नाटके लिहून वरेरकरांनी समाजाला जागृत करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले.

वरेरकरांची सर्वच नाटके लोकप्रिय झाली असे म्हणता येणार नाही. परंतु यातील बहुतांशी नाटके नाट्यगुणाने परिपूर्ण आहेत. त्यामध्ये ‘अपूर्व बंगाल,’ ‘सारस्वत’ या नाटकाचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो. ‘कुंजविहारी’ या त्यांच्या पहिल्या नाटकापासूनच त्यांची रंगभूमीवरती सुधारणा घडवून आणण्याची प्रबळ इच्छा असल्याचे दिसते. वरेरकरांनी आपल्या नाट्यलेखनातून रंगभूमीवरती प्रवर्तन घडवून आणले हे त्यांचे योगदान उल्लेखनीय आहे.

वरेरकर आपल्या नाटकातून एखादी कल्पना मांडत असताना ते संदर्भग्रंथाचा अभ्यास करूनच मांडताना दिसतात. ‘भूमिकन्या सीता’मधील उर्मिला वरेरकरांनी डॉ. रवींद्रनाथ टागोर पासून ते तुलसीदास व वाल्मिकी रामायणाचा अभ्यास करून लिहिली आहे. तर हरिवंशातील मूळ कथानकाला थोडी बगल देऊन ‘द्वारकेचा राजा’ हे नाटक लिहिले आहे. सुभद्रा-अर्जुन विवाह कथानकांवर आधारित ‘संन्याशाचे लग्न’ हे नाटक अण्णासाहेब किर्लोस्करांच्या ‘संगीत सौभद्र’ नाटकातील त्रुटी दूर करून त्यांनी लिहिले आहे. तरीही ते किर्लोस्करांच्या ‘संगीत सौभद्र’ची स्तुती करतात.

मराठी रंगभूमीवरती बदल घडवून तिची सुधारणा करण्याची वरेरकरांची सुरुवातीपासूनच इच्छा होती. परंतु त्यांची आर्थिक परिस्थिती बेताची असल्याने स्वतःची नाटकमंडळी स्थापन करून त्याद्वारे बदल घडवून आणणे त्यांना शक्य नव्हते. त्याबरोबरच तत्कालीन पारंपरिक विचारांच्या नाटक मंडळ्यांना विरोध करून काही बदल करणे त्यांना शक्य नव्हते. त्यामुळे मराठी रंगभूमीची सुधारणा करण्यासाठी रंगभूमीवरील त्रुटी दाखवून आवश्यक त्या सुधारणांचे दिग्दर्शन वरेरकर करतात. या संदर्भातील मराठी व इतर रंगभूमीविषयीची त्यांची निरीक्षणे सूक्ष्म व चिकित्सक आहेत. त्यांनी नाटककार म्हणून स्वीकारलेली भूमिका देखील पुरोगामी आहे. ‘कुंजविहारी’नंतर वरेरकरांना मद्यपान निषेधावर आधारलेले स्वतंत्र सामाजिक नाटक लिहायचे होते. परंतु प्रतिगामी विचारांच्या निमकरांना ते मान्य नव्हते. तेव्हा वरेरकरांनी पौराणिक कथानकावर आधारित सामाजिक नाटक लिहिण्याची क्लृप्ती योजली. त्याबरोबरच त्याकाळी स्त्री भूमिका करणाऱ्या नटांना पुरुष भूमिका दिली तर ते त्यांना आवडत नसे. तो त्यांना कमीपणा वाटे. परंतु वरेरकरांना ही प्रथा मोडायची होती. त्यामुळे ‘भक्त सुदामा’ या नाटकात गुर्जरांच्या इच्छेविरुद्ध वरेरकरांनी त्यांना कृष्ण भूमिका दिली. यासारख्या प्रसंगातून वरेरकरांची रंगभूमीच्या सुधारणेसाठीची क्रियाशीलता व जागृतता दिसते.

नटांना स्वगताप्रमाणे पदांचाही सोस असे. ‘संन्याशाचा संसार’ नाटकात वरेरकरांची पदे कमी करण्याची इच्छा होती. परंतु केशवरावांच्या आवडीप्रमाणे, क्वचित लहरीप्रमाणे पदे घालणे त्यांना भाग पडले होते. अशा गोष्टींचा परिणाम नाटककारावर व नाटकावर होत असतो. कोल्हटकरांचे उत्कृष्ट दर्जाचे ‘सहचारिणी’ हे गंधर्व नाटक मंडळीने केलेले नाटक चुकीच्या पात्र योजनेमुळे अपयशी ठरले. त्याचबरोबर विश्वनाथ शेठ्या यांच्या ‘लोकशासन’ या नाटकावर आर्यावर्त नाटक मंडळीतील नटवर्गांच्या बेफिकीर वृत्तीचा परिणाम झाला. ‘संन्याशाचा संसार’ या नाटकात डेव्हिड जोशी ही भूमिका केशवराव भोसल्यांच्याकडे होती. या पात्राला वास्तव रूपात आणण्यासाठी वरेरकरांच्या कल्पनेप्रमाणे डेव्हिडला कमी किमतीचा साधा मद्रासी चेकचा कोट व तांबड्या रेषांच्या कपड्याचा शर्ट देणे गरजेचे होते. परंतु अशा पोशाखामुळे केशवरावांचे इंप्रेसन कमी होईल असा प्रश्न काहींनी उपस्थित केल्याने रेशमी शर्ट व तलम धोतर या भरजरी पोशाखात दरिद्री डेव्हिड जोशी रंगभूमीवर आला. लेखकाला नाटकात जे सांगावयाचे असते ते नटाकरवी आविष्कृत होत असते. तो नट ज्या प्रकारे भूमिकेचा आविष्कार करील तोच प्रकार सर्वसाधारण प्रेक्षकाला भावत असतो. ‘भूमिकेशी एकरूप न झालेले नट व अवास्तव देखावे यामुळे लेखकाचा गळा कापला जातो’ असे वरेरकर म्हणतात.

वरेरकरांचे नाट्यसृष्टीप्रमाणेच चित्रपटसृष्टीतील कार्य अत्यंत मोलाचे आहे. वरेरकरांनी इतरांच्या मदतीने काही चित्रपट तयार केले. काही चित्रपटांच्या कथा-पटकथा लिहिल्या. काही चित्रपटांचे दिग्दर्शनही त्यांनी केले आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कोल्हापुरातील बाबूराव पेंटरांच्या महाराष्ट्र फिल्म स्टुडिओला आग लागून मोठे नुकसान झाले होते. तेव्हा सहा चित्रपट पूर्ण करून देण्याच्या अटीवर पेंडारकर, तलगेरी आणि ललितकलादर्श नाटक मंडळीने बाबूराव पेंटरांना दहा हजार रुपयांची मदत केली. 'सिंहगड' आणि 'कृष्णजन्म' हे दोन चित्रपट बाबूरावांनी ललितकलादर्शाला दिले. बाबूराव पेंटरांकडून मिळणारे चित्रपट दाखविण्यासाठी ललितकलादर्शने नॉव्हेल्टी सिनेमागृह भाडोत्री तत्वावर घेतलेले होते. या सिनेमागृहाची सर्व जबाबदारी वरेरकरांवर सोपवून पेंडारकर ललितकलादर्श नाटक मंडळी घेऊन वऱ्हाड, विदर्भ दौऱ्याला गेले. या कालावधीत वरेरकर आणि तलगेरी यांनी बंगालच्या प्रफुल्ल घोष यांच्याकडून बाराशे रुपयांना कॅमेरा विकत घेतला व महात्मा गांधीजींवर झालेल्या शस्त्रक्रियेवर आधारित 'गांधीज् मिरॅकल' नावाची पहिली डॉक्युमेंटरी फिल्म तयार केली.

परदेशी चित्रपटांच्या कल्पना घेऊन १९१९-२३ च्या सुमारास दादासाहेब फाळके, बाबूराव पेंटर यांनी देशी चित्रपट सुरू केले. करमणूक क्षेत्रातला चित्रपट हा मोठा व्यवसाय बनला. मराठी रंगभूमीला तो मोठा प्रतिस्पर्धी बनला. तरीही मराठी नाट्यव्यावसायिक त्याकडे तुच्छतेने पाहात होते. आत्मसंतुष्ट वृत्तीमुळे रंगभूमी जुन्या ठराविक चाकोरीतून चालत राहिली. नामवंत नाट्यसंस्थांचा उत्साह क्षीण झाला होता. दुय्यम दर्जाची नट मंडळीही चित्रपटांकडे वळली. १९२७ मध्ये 'रेडिओ' हे नवे माध्यम निर्माण झाले. नभोवाणीचे हे तंत्र चित्रपटाला वरदान ठरले. त्यामुळे १९३२ मध्ये चित्रपट बोलू लागला. नाटकापेक्षा कितीतरी पटीने परिणामकारक आणि कमी पैशात प्रेक्षकांना करमणूक मिळू लागली. त्यामध्ये पुन्हा समर्थ नाटककारांची उणीव, गाजलेल्या नटांना आलेले वृद्धत्व आणि महायुद्धामुळे आलेली आर्थिक मंदी यामुळे नाटक मंडळ्या चालविणे दिवसेंदिवस अवघड बनले होते. गाजलेल्या जवळ-जवळ सर्व नाटक मंडळ्या १९३३ पर्यंत बंद पडल्या होत्या. बालगंधर्व, केशवराव दाते, पेंडारकर इत्यादी जाणकार मंडळी चित्रपटाकडे वळली होती. स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनीच करणे आणि कमी पैशात, कमी वेळेत जास्त करमणूक इत्यादीमुळे नाटकाचा प्रेक्षकवर्ग चित्रपटाकडे वळला होता. त्यामुळे मराठी रंगभूमीची वाताहत सुरू झाली. पार्श्वनाथ आळतेकर आणि इतर मंडळींनी १९३२ साली स्थापन केलेली 'रेडिओ स्टार्स' ही संस्थाही रंगभूमीची वाताहत थांबवू शकली नाही. १९३३ साली 'नाट्यमन्वंतर'ची स्थापना झाली. दोन-तीन वर्षांनी तीही बंद पडली. परंतु या पडल्या काळात एकट्या वरेरकरांनी मराठी रंगभूमीचा झेंडा फडकावत ठेवला. प्रेक्षकवर्गाला पुन्हा नाटकाकडे वळविण्यासाठी अ.ह.गद्रे यांनी १९३१ पासूनच नाटिका लिहायला सुरुवात केली होती. वरेरकरांनीही काही नाटिका लिहून त्याला साथ दिली होती. परंतु त्याचा फारसा परिणाम होऊ शकला नाही.

१९२० ते ३० या दरम्यान वरेरकरांनी चित्रपटांकडे अधिक लक्ष केंद्रित केल्याचे दिसते. सीताराम तलगेरी, नेरूळकर, वरेरकर व आणखी काही भागीदार यांनी चित्रपट काढण्यासाठी 'डेक्कन पिक्चर्स कॉर्पोरेशन' नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेमार्फत वरेरकरांनी 'पुण्यावर हल्ला' हा चित्रपट पूर्ण केला. तलगेरी यांच्या युनायटेड पिक्चर्स कॉर्पोरेशन मार्फत 'वरवर्णिनी' हा चित्रपट काढला. द्रौपदी वस्त्रहरणावर आधारित 'जुगारी धर्म' हा चित्रपट तयार करण्यात आला. 'जुगारी धर्म' या चित्रपटापासून वरेरकरांचे तलगेरीबरोबरचे संबंध अधिक दृढ होत गेले. चित्रपट निर्मितीच्या सुरुवातीपासूनची सर्व सविस्तर माहिती वरेरकरांनी 'माझा नाटकी संसार' मध्ये दिली आहे. अमेरिकेच्या 'ट्वेन्टीथ सेंच्युरी फॉक्स' या फिल्म कंपनीतर्फे १९३० च्या काँग्रेस चळवळीची बोलकी फिल्म तयार करावयाची होती. त्यासाठी काँग्रेस सेवादलाने वरेरकरांची मदतनीस म्हणून नेमणूक केली होती. 'शहाशिवाजी' या नाटकावर चित्रपट तयार करण्यामध्ये वरेरकरांचा मोलाचा सहभाग होता. शंकराचार्यांच्या चरित्रावरील चित्रपटाची कथा वरेरकरांनी लिहिली होती. 'मजुरांचे राज्य' या चित्रपटासाठी वरेरकरांनीच कथा लिहिली होती. परंतु हा चित्रपट निघाला नाही.

महाराष्ट्रातील प्रत्येक समस्या वरेरकरांच्या नाटक, कादंबऱ्यांचा विषय झालेली आहे. साहित्यलेखनाची वरेरकरांची भूमिका लोकशिक्षण, लोकजागृती घडवून आणणे ही आहे. वरेरकरांचा हा हेतू कादंबरी लेखनामधूनही सफल झाल्याचे दिसते. यासाठी वरेरकरांनी अस्पृश्योद्धार विधवा प्रश्न, प्रौढ विवाह, पुनर्विवाह यासारख्या तत्कालीन समस्या कादंबरीच्या

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कथानकासाठी विषय म्हणून निवडलेल्या आहेत. याबरोबरच गांधी विचारांचा प्रचार, गिरणी कामगारांचा प्रश्न, ग्रामोद्धार यासारख्या विषयांवर देखील वरेरकरांनी कादंबरी लेखन केलेले आहे. या विषयांचे स्वरूप पाहता असे म्हणता येईल की, समाजातील सर्व प्रकारच्या विषमतेबद्दल त्यांना तीव्र संताप होता. धर्म आणि रूढी यामुळे निर्माण झालेली विषमता आणि त्यामुळे व्यक्तिमनाची झालेली कोंडी हा वरेरकरांच्या चिंतनाचा विषय आहे. त्यामुळेच वरेरकरांचा स्त्री-पुरुष विषमतेवर आधारलेली विवाहसंस्था आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याला दुय्यम स्थान देणारी कुटुंब व्यवस्था याविषयीचा उपरोध कादंबऱ्यांमधून व्यक्त होतो. त्यांच्या या विचारांचे प्रतिनिधित्व कादंबऱ्यातील बंडखोर नायिका करतात आणि ही कोंडी फोडतात. बहुजन समाज जागृत झाल्याशिवाय सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला गती येणार नाही. यासाठी त्यांनी लोकशिक्षणासाठी लोकरंजनाचे माध्यम म्हणून साहित्याचा वापर केला. भीमराव कुलकर्णी *काही साहित्यिक : काही साहित्यिकृती* या ग्रंथात म्हणतात त्याप्रमाणे “पुरोगामित्व व पुरोगामी वाङ्मय हे शब्द फारसे चलनात आलेले नसताना पुरोगामित्वाच्या कल्पनांनी झपाटून लिहिले ते मामांनीच.”^२ यासाठी वरेरकरांनी समाजसुधारकाची आणि प्रचारकाची भूमिका घेतलेली आहे.

पुरोगामी भूमिका घेणाऱ्या वरेरकरांनी स्त्री स्वातंत्र्याला व मालक-मजूर समानता या विषयांना कादंबरी लेखनामध्ये महत्त्व दिलेले आहे. त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून कष्टकऱ्यांना सहानुभूतीचा आणि दयेचा विषय न बनविता कष्टकऱ्यांच्या जीवनातील हलाखीचे चित्रण केले आहे. भांडवलदार व कष्टकरी यांच्या संघर्षात त्यांनी कष्टकऱ्यांची बाजू घेतली आहे. गिरगांव आणि गिरणगांव हे द्वैत त्यांनी आपल्या ‘धावता धोटा’ या कादंबरीत मांडलेले आहे. स्त्रिया जेव्हा उच्च विद्याविभूषित होतील, त्या जेव्हा मोठ्या संख्येने आर्थिक व्यवहारात भाग घेऊ लागतील, सबल होतील, तेव्हाच स्त्री हक्काची चळवळ जोरदार बनेल या विचारसरणीचा खरा पुरस्कार वरेरकरांनी केला आहे. काही वेळा यातून टोकाचा स्त्रीवादही जाणवतो.

गांधीवाद, साम्यवाद आणि मार्क्सवाद या तीनही विचारप्रणालींचा प्रभाव वरेरकरांवर होता असे त्यांच्या कादंबऱ्यातून दिसते. १९३९ च्या आसपास मराठी कादंबरी ग्रामीण जीवनाकडे वळली, त्याचे श्रेय बऱ्याच अंशी गांधीजींच्या ग्रामोद्धार चळवळीला दिले जाते. वरेरकरांनी ‘मी रामजोशी’, ‘फाटकी वाकळ’ या कादंबऱ्यांतून गांधीजींचे तत्त्वज्ञान प्रचारकी पद्धतीने मांडलेले आहे. याबरोबरच कोकणचा अभिमान, पुण्याच्या साहित्यिक ब्युराक्रसीविषयी तिरस्कार, पांढरपेशा वर्गाबद्दल घृणा, मुंबई विद्यापीठ, पदवीधर व प्राध्यापक मंडळींविषयीचा रोष त्यांच्या बऱ्याच कादंबऱ्यांतून व्यक्त झालेला आहे. वरेरकरांचा कल तात्त्विक चर्चेपेक्षा सामाजिक प्रश्नांच्या चर्चेकडे अधिक होता. आपल्या विशिष्ट मतांचा पुरस्कार करण्यासाठी प्रसंगी त्यांनी कलेकडे दुर्लक्ष केलेले आहे.

जवळपास पन्नास वर्षांच्या बदलत्या कालखंडाचे चित्रण त्यांच्या कथांतून आल्याचे दिसते. या सर्वच कथांबाबत त्यांनी कथेच्या तंत्रापेक्षा सामाजिक समस्या सांगण्यावर अधिक भर दिलेला आहे असे जाणवते. एकूणच वरेरकर आपल्या साहित्यलेखनाचे प्रचार हे महत्त्वाचे प्रयोजन मानतात. आपल्या साहित्यलेखनातून सामाजिकतेला महत्त्व देणाऱ्या वरेरकरांनी नाटक, कादंबरी, कथा यांच्या आशयद्रव्यासाठी सामाजिक समस्यांचे चित्रण करण्यावर भर दिला. त्यांच्या कथांचे आशयरूप पाहता लक्षात येते की, स्त्री जीवन आणि त्यांचे प्रश्न, गरिबांचे सावकारीतून होणारे शोषण, व्यसनाधीनता, रूढी-परंपरा, धर्मांतर, युद्ध आणि त्याचे सामाजिक दुष्परिणाम इत्यादी अनेक सामाजिक समस्यांचा ऊहापोह त्यांनी आपल्या कथांतून केलेला आहे.

मराठी साहित्य परिषदेचे अध्यक्ष झाल्यानंतर वरेरकरांनी एक महत्त्वाचे कार्य केले. ते म्हणजे त्यांनी संपूर्ण भारताचा साहित्यिक दौरा केला. बा.भ. बोरकरांना बरोबर घेऊन जयपूर येथून या दौऱ्याला सुरुवात केली. विविध प्रांतातील, विविध भाषांतील थोर साहित्यिकांच्या गाठीभेटी घेतल्या. त्यांची साहित्यिक मते जाणून घेतली. जयपूर, दिल्ली, कलकत्ता, कटक, गोहाटी आणि मद्रास असा प्रवास झाल्यानंतर देशाची साहित्यिक स्थिती कशी आहे याची सविस्तर चर्चा

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

केली आहे. कलकत्याच्या मुक्कामामध्ये तेथील प्रमुख व्यक्तींसोबत वरेरकरांनी एक बैठक घेतली. बंगाली साहित्याचा पुष्कळ प्रमाणात मराठीमध्ये अनुवाद झालेला आहे. परंतु मराठी साहित्याचा अनुवाद करण्याबाबत बंगाली लेखक उदासीन दिसतात ही खंत त्यांनी बोलून दाखविली. बंगाली लेखकांची जी स्थिती तीच आसामकडील लेखकांची होती. ओडिया आणि आसामी या दोन्ही भाषांतील लेखक बंगालीला विरोध करीत असल्याचे जाणवले. तर ओडिया प्रांतावर महाराष्ट्रीय संस्कृतीचा बराचसा प्रभाव होता. आसाममध्ये साहित्यिक प्रगती फारशी झाली नव्हती. अशी काही महत्त्वाची निरीक्षणे वरेरकरांनी या दौऱ्याच्या निमित्ताने नोंदविली आहेत.

मराठी रंगभूमीवरील अनेक थोर नाटककार नट हे दक्षिण कोकणचे होते. या कोकणच्या मंडळींनीच मराठी रंगभूमी समृद्ध केली आहे. आण्णासाहेब किलोस्कर, चंदगडचे दत्तोपंत तिनईकर, काकासाहेब खाडिलकर, गणपतराव बोडस, स्वतः वरेरकर इत्यादी अशा अनेक व्यक्ती मराठी रंगभूमीवर कार्यरत आहेत. विद्यमान सर्व नट-नाटककारांना एकत्र करण्यासाठी वरेरकरांनी पुढाकार घेऊन कोकणच्या कलावंतांचे एक नाट्यसंमेलन भरविले होते.

आखिल भारतीय नाट्य समारोह कार्यक्रमात चौदा भाषातील वीस नाटके करण्याचा आगळा-वेगळा प्रयत्न वरेरकरांनी केला. त्यामध्ये मराठी, बंगाली, कन्नड आणि हिंदी या भाषेतील प्रत्येकी दोन-दोन नाटके सादर करण्यात आली होती.

वरेरकरांना लोककलेची आवड आहे. नाटकाप्रमाणेच तमाशाही त्यांना आवडत असे. त्यामुळेच त्यांच्या पुढाकाराने मुख्यमंत्री, बाळासाहेब खेर यांनी तमाशा सुधारणा समिती नेमली. या समितीवर न.र.फाटक, ग.ल.ठोकळ, म.ना.सहस्रबुद्धे आणि वरेरकर होते. समितीचे चेअरमन म.म.दत्तो वामन पोतदार होते. तमाशाबरोबर एकूणच समाजाचे वास्तव निरीक्षण वरेरकरांनी नोंदविलेले आहे. त्यांनी सांगितलेले सामाजिक वास्तव लक्षात घेण्यासारखे आहे. 'एकेकाळी मागासलेपणाचा अभिमान मिरवणारा, पण वर्णभेदाप्रमाणे खालच्या जातीचा समजला गेलेला माणूस पदवीच्या प्रपंचाने युनिव्हर्सिटीचा ब्राह्मणपणा जसा मिळवू लागला आहे तसाच तो काबाड-कष्ट करणाऱ्या आपल्या जातीपासून दिवसेंदिवस दुरावत चालला आहे.' अशा उच्च विद्याविभूषित वर्गाचा स्वतंत्र 'जात' म्हणून वरेरकरांनी उल्लेख केला आहे. तेथे वरेरकर केवळ पदवीधरांविषयीचा रोष व्यक्त करतात असे म्हणणे अनुचित ठरेल. तर वरेरकरांचे हे मत तत्कालीन वास्तवाचे निरीक्षण आहे.

एकंदरीत मामा वरेरकरांच्या साहित्यातील वैचारिकतेचा विचार करता असे लक्षात येते की वरेरकरांना नाटक चारी बाजूंनी सुधारावयाचे होते. त्यांना स्वगतातील दोष जाणवत होते म्हणून त्यांनी स्वगतांना फाटा दिला. पद्यांची संख्या कमी केली. साहित्य सेवेशी एकनिष्ठ असणाऱ्या मामांनी 'सारस्वत' नाटकात वाङ्मयचौर्य करणाऱ्या लेखकांचा चांगलाच समाचार घेतला आहे. साहित्याव्यतिरिक्तच्या त्यांच्या या कार्यामागे रंगभूमीविषयीची निस्पृह तळमळ व त्यांच्यातील समाजसुधारक सतत जागृत असल्याचे लक्षात येते. यातूनच मामा वरेरकरांची वैचारिकता घडलेली आहे. त्यांच्या वैचारिक भूमिकेतून निर्माण झालेली स्त्री पात्रं स्त्रीसुधारणेच्या चळवळीत मैलाच्या दगडासारखी आहेत. स्त्रीवर होणारे अन्याय अत्याचार थांबविण्यासाठी वरेरकरांनी 'विधवा कुमारी' व 'गोदू गोखले' या कादंबऱ्यांतून नवविचाराने जागृत झालेली स्त्री उभी केली. स्त्री शिक्षण व स्त्री स्वातंत्र्य याविषयीचे मामांच्या साहित्यातील विचार दूरदृष्टी असणारे आहेत. विधवा पुनर्विवाहाचा विचार हा त्यापैकीच एक होय. कलावंतीण, वेश्या, विधवा, बालविधवा, परित्यक्ता, विवाहिता, बलात्कारित स्त्रिया, नाटक चित्रपटात काम करणाऱ्या स्त्रिया, हिंदू विधवा स्त्री या सर्व घटकांना आपल्या साहित्यलेखनाची पात्रं बनवून मामांनी स्त्रियांचे प्रश्न समोर आणून त्यांना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला. स्त्री सोबतच बहुजनांना न्याय मिळवून देण्याची मामांची भूमिका समता, स्वातंत्र्य व न्याय या मूल्यांचा उदघोष करणारी तसेच मानवतावादी आहे. म्हणूनच अस्पृश्यता निवारणासारखा प्रश्न मामांच्या साहित्यलेखनाचे आशयसूत्र बनले. अस्पृश्यता निवारणासाठी सार्वजनिक श्रमदानाकरीता सर्व

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

जातीधर्मातील लोकांना एकत्र आणले. तसेच एकाच पोषाखामध्ये विविध जातीधर्मातील लोकांना रंगभूमीवर उभे करून 'आता ओळखा कोण अस्पृश्य आणि कोण स्पृश्य?' असा प्रश्न प्रेक्षकांनाच केला. समाजसुधारक मामा वरेकर यांनी धर्मांतर, स्वदेशी चळवळ, हुंडा यासारख्या तात्कालिक प्रश्नांवर लेखन करून समाजाला सजग करण्याचे व सामाजिक भान आणून देण्याचे सामाजिक कार्य देखील पार पाडले. समग्र शरदचंद्र चटर्जी बंगालीतून मराठीत भाषांतरित करण्यामागे व अनुवादित साहित्यावर भर देण्याची मामांच्या भूमिकेमागे हेच सामाजिक व राष्ट्रीय कार्य पार पाडणे हा विचार आहे. मामांचे कार्य प्रचारकी थाटाचे असले तरी त्यामागील समाज व साहित्य सेवेची ही निस्पृह वैचारिक भूमिका देखील नाकारता येत नाही. मामांचे मराठी साहित्यातील योगदान केवळ मराठी रंगभूमीच्याच नव्हे तर मराठी साहित्याच्या इतिहासात देखील दखल घेण्यायोग्य आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

समाज प्रबोधनाची चळवळ

प्रा. संभाजी धोंडीराम कदम

बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी, ता. पलूस, जि. सांगली

समाज अनेक मानसानी बनलेला असतो. समाजात व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती असू असतात. त्या समाजामध्ये अनेक विविध प्रकारच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक समस्या असतात. इतकेच नव्हे तर समाजामध्ये विविध प्रकारच्या श्रद्धा, अंधःश्रद्धा, विविध प्रकारचे मतभेद, एका समाजाकडून दुस-या समाजाची पिळवणूक, गरीबांवर अन्याय, अत्याचार केले जातात तेव्हा समाजामध्ये जनजागृती करणे म्हणजे त्यांचे प्रबोधन करणे होय. नव विचारांसाठी प्रबोधनाची गरज आहे. नव्या वैचारीक जागृतीचा पुढाकार करण्यासाठी प्रबोधन केले जाते. थोडक्यात प्रबोधन म्हणजे जागृत करणे, शिकवण देणे, उपदेश करणे होय. भारतात एकोणिसाव्या शतकातच्या अखेरीस सुरु झालेल्या नव्या विचारांच्या चळवळीला प्रबोधन असे म्हटले आहे. भारतात एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रबोधन युग सुरु झाले. असे म्हटले जाते. महाराष्ट्रात बाळशास्त्री जांभेकर, महात्मा जोतीराव फुले, म.गो. रानडे, बाळ गंगाधर टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर राजाराम मोहन रॉय अशा अनेक विचारवंतांनी समाज प्रबोधनात्मक विचार मांडले आहेत.

प्रबोधन करणे म्हणजे लोकभ्रम दूर करून समाजामध्ये आधुनिक व वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवणे होय. मानसाच्या मनातील ईश्वरवादाविषयी ब-याच कल्पना आहेत. महात्मा फुल्यांनी ईश्वराला परआत्मा किंवा निर्मिक असे म्हटले आहे. जगाला चलत करणारी अशी एक शक्ती ज्याला आपण ईश्वर, देव मानतो. ज्ञानेश्वरानाही देव मानतो, मात्र त्याच ज्ञानेश्वरानाही या देवाचे स्वरूप कळाले नाही. म्हणून ते म्हणतात की, तुज सगुण म्हणू की निर्गुण रे. माणसाने चांगले जगण्यासाठी अनेक युक्त्या योजल्या त्यातील ईश्वरवाद ही एक आहे. सुखाच्या प्राप्तीसाठी किंवा समाजातील जादूटोणा, भानामती या सर्वांपासून मुक्ती मिळावी म्हणून देव धर्माच्या संकल्पना निर्माण केल्या मात्र हया वाईट सवयीत अडकत गेला त्याला हया गर्तेतून बाहेर काढण्याचा एकच मार्ग म्हणजे प्रबोधन होय. एका माणसाचे सहज प्रबोधन करता येत नाही. मग संपूर्ण समाजाचे प्रबोधन करताना सर्वात प्रभावी माध्यम चळवळ होय.

प्रबोधनाची सुरुवात युरोपात झाली असे मानले जात असले तरी महानुभाव पंथ, बौद्ध धम्म, जैन धर्म इत्यादींनी प्रबोधनाला सुरुवात केली होती. बौद्ध धम्माचे तत्वज्ञान, जैन धर्माचे तत्वज्ञान व विचार प्रबोधन शिकवतात. प्रबोधनाची सुरुवात किंवा पहिले पाऊल इ. स.1828 मध्ये राजाराम मोहन रॉय यांनी ब्राम्हो समाजाची स्थापना कलकत्यात करून केली. पुढे प्रार्थना समाज, आर्य समाज, परमहंस सभा, सत्यशोधक समाज यांचे कार्य प्रबोधन चळवळीचा महत्वाचा टप्पा ठरतो. हे प्रबोधन करण्यासाठी विविध विचारांच्या विविध चळवळी निर्माण झाल्या आणि प्रबोधनाच्या दिशा ठरत गेल्या आहेत. शिक्षणामुळे अंधःश्रद्धा निघून जातील असा विश्वास राजाराम मोहन रॉय ते महात्मा फुले यांना वाटत होता. समाज जीवनातील कोणत्याही मुलभूत प्रश्नावर लोक संघटीत होवून विचार करू लागले की तेथे प्रबोधनाला आणि चळवळीला सुरुवात होते. स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता ही मानवी व्यक्तिमत्त्वाची प्रतिष्ठा वाढविणारी महत्वाची मुल्ये आहेत. ती लोकमनात रुजविण्याची खटपट जेथे सुरु होते तेथे प्रबोधनात्मक चळवळी जन्म घेतात. समाजामध्ये प्रबोधनाची गरज का वाटू लागली? तसेच

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

प्रबोधन म्हणजे काय? हे प्रबोधन सहज करता येते काय? असे अनेक प्रश्न या विषयाच्या अनुषंगाने घेता येतात. मूळात समाज हा अंधःश्रद्धा, कर्मकांड, अशिक्षितपणा, अडाणीपणा, समाजाचा धर्म, धर्माज्ञा, धर्मोपासना, हया धार्मिक वर्चस्वा खाली दबला गेला. समाजातील गरीब श्रीमंत, उच्च निच, भेदभाव, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक गुलामगिरी यामुळे समाज दुभंगला गेला होता. या समाजाला एकत्र आणावयाचे होते म्हणून सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे शिक्षण या शिक्षणामुळे माणूस शहाणा होतो. म्हणून शैक्षणिक चळवळ ही प्रबोधनाची प्रमुख पायरी ठरते. सामाजिक परिवर्तनासाठी प्रवृत्त झालेल्या किंवा परिवर्तनाला सिध्द झालेल्या संपूर्ण समाजाच्या अथवा समाज गटाच्या सातत्यपूर्ण सांघिकवृत्तीस सामाजिक चळवळ असे म्हणतात. हे प्रबोधन संपूर्ण समाजासाठी असते. समाजातील माणसांवर, त्यांच्या हक्कावर, दडपण आणले जाते. या दडपणूकीला विरोध, प्रतिकार करण्यासाठी तसेच समाजातील उच्चभ्रू लोकांच्या जाचाला जुन्या अमनुष्य रूढीला कंटाळून विरोध करण्यासाठी गुलामी, पारतंत्र्य, परंपरागत वा कालबाहय सामाजिक संकेत यांच्याविरुद्ध संघर्ष करून नवमतवादाचा प्रसार करण्यासाठी मानवी सुख व स्वातंत्र्याचा कार्यक्रम पुढे नेण्यासाठी चळवळी केल्या जातात.

चळवळीचे स्वरूप : चळवळी हया एखादया गट, संस्था हया कडून होणारी दडपणूक थांबविण्यासाठी तसेच समाजातील जुन्या अमानुष्य रूढींना विरोध करण्यासाठी, समाजातील मानवी गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी आणि मानवाला सुख मिळावे यासाठी या चळवळी केल्या जातात.

कोणतीही चळवळ ही एकटयाने केली जात नाही. किंवा त्याचे नेतृत्व हे कोणी एकटा करत नसून त्याचे स्वरूप सांघिक आहे.

केवळ संघ असून चालत नाही तर त्याची संघटना आवश्यक आहे. काही वेळा खाजगी गटाने केलेल्या सामुदायिक उठावाला ही सामाजिक चळवळीचे स्वरूप प्राप्त होते व पहावयास मिळते.

कोणतीही गोष्ट करताना ढोबळ मानाने करणे चुकीचे आहे समोर कोणतेरी ध्येय असावे लागते. हे ध्येय समाजाच्या क्षेत्रात बदल घडवून आणू शकेलं, कधी ते समग्र परिवर्तनाची आकांक्षा ठेवणारे असेल.

सामाजिक बांधिलकी आणि तिचे तत्वज्ञान हे सर्वांना बंधनकारक असायला हवे.

आपण ज्या ज्या चळवळी करतो त्या चळवळीचे उद्दीष्ट हे चांगले असावे त्यामध्ये हिंसा, कायदयाचा, मानवाचा अपमान होता कामा नये.

चळवळी म्हटल्या की, त्यामध्ये अनेक घटकांचा समावेश असतोच ही चळवळ करताना समाजातील चांगले वाईट घटक एकत्र येतात, व चळवळी सुरु होतात. काही वेळा एखादया सामाजिक प्रश्नावर सर्वजन भेद विसरून एकत्र येतात.

प्रत्येक समाजाला वाटत असते की, आपला समाज सुधारवा समाजात असणा-या चाली रिती रूढी, परंपरा यामुळे आलेली जीवन पध्दती बदलायला हवी. यासाठी केलेल्या प्रयत्नातून आणि स्त्री पुरुष, हुंडाबंदी, भेदाभेद हया गोष्टी नष्ट व्हाव्या यासाठी समाजाने जे प्रयत्न केले जातात त्यातून चळवळीची बीजे रोवली जातात.

प्रत्येक समाजाची बोली, जगण्याची रीत, आवडी निवडी, समाजाचे स्वास्थ्य बिघडविणे, समाजामध्ये नेतृत्वाचा अभाव असणे, आणि राजकारणी व समाजकारणी लोकांनी अशा समाजाकडे दुर्लक्ष करणे या गोष्टीमुळे त्या त्या समाजातील प्रगती खुंटे, समाजात

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

नैराश्याची भावना वाढते समाजाच्या आर्थिक, धार्मिक, राजकीय, सामाजिक मूल्यांवर विपरीत परिणाम ह्या सर्वांना विरोध करण्यासाठी चळवळ निर्माण होतात.

समाजाचे स्वस्थ टिकवायचे असेल तर त्यांना मुलभूत गरजा दिल्या पाहिजेत.अन्न वस्त्र,निवारा,शिक्षण व आरोग्य ह्यामुळेच समाजाचा समतोल बिघडतो.त्यामुळे संपुर्ण समाज असंतुष्ट राहातो. यातून जनमानसात वेगवेळ्या पध्दतीचा उद्रेक निर्माण होतो.

गावकुसाबाहेरचे जीवन ही जगणा-यानाच अस्पृश्यता काय असते ते कळते तेथे वेगवेगळ्या प्रकारच्या सोई सुविधा नसतात.उदा. दिवाबत्ती,आरोग्य सेवा, भरपूर व चांगले पाणी ह्यामुळे त्या समाजात सातत्याने निर्माण होणा-या प्रश्नामुळे चळवळी निर्माण होतात.

भारतीय समाज हा विविध जाती धर्मांनी बरबटलेला आहे. स्पृश्य अस्पृश्य भेद आजही आहेत.स्पृश्य समाजातील दलितांवर, दलित समाजावर आजही अन्याय करतात. स्त्रियांवरही अन्याय करतात. दलितांना पाणवटे मंदिर,यावर आजही मज्जाव करतात. हा मानवी अन्याय मानवाकडून होणा-या या कृतीला विरोध करण्यासाठी लोक एकत्र येवून लढा देतात तेव्हा त्यातून चळवळीचा जन्म होतो.

चळवळी ह्या विविध प्रकारच्या असतात.जातीनिर्मुलन, हुडाबळी, हुडाबंदी, झोपडपट्टी निर्मुलन, अन्याय, अत्याचार निर्मुलन, कामगार संघटना, दुष्काळग्रस्त, अन्यायग्रस्त, धरणग्रस्त आणि समाजात विविध समस्यांनी ग्रस्त असणारे लोक जेव्हा संप, निषेध, विरोध, सत्याग्रह, हरताळ, घेराव, दंगा, आणि बंडखोरीच्या माध्यमातून चळवळीकडे वळतात.काही चळवळी ह्या सुधारणेसाठी असतात. उदा. बालकामगार, दारुबंदी, नशापान, गुटखा बंदी, चरस, गांजा इत्यापासून समाजाला बाजूला घेवून जाणे काहीवेळा काही लोकांच्या अंगात वेगळच काहीतरी संचारत आणि ते कांतीची भाषा बोलतात. संपूर्ण समाज बदलणे, समाजातील चाली, रीती, रुढी, परंपरा बदलणे. समाजात प्रचलित रुढींना विरोध करून नविन जीवनपध्दतीचा स्विकार काहीवेळा समाजव्यवस्थाच बदलणे आणि याविरुद्ध जनमत तयार करणे.

कोणत्याही प्रकारचे प्रबोधन करताना संवाद हा घटक महत्वाचा आहे समाजातील जाणती नेणती मंडळी त्याचशी प्रबोधन करताना संवाद साधणे महत्वाचे असते. तसेच प्रबोधनही मानवी बुद्धी आणि वृत्तीशी निगडीत प्रक्रिया आहे.प्रबोधनातून परिवर्तन अपेक्षित असते.हे परिवर्तन नव्या गोष्टींच्या निर्मितीला कारणीभूत ठरणारे असते.प्रबोधन हे जसे संवादातून होते तसेच ते लोकांच्या लोक कलेतूनही होते. उदा. भारुड, कीर्तन, पोवाडा, जलसा, शाहिरी, कलापथके, सभा, संमूलने, व्याख्याने, शिबीरे, चर्चासत्रे, परिसंवाद या वेगवेगळ्या गोष्टीतून व माध्यमातून होत असते.

समाजप्रबोधनाच्या विविध चळवळी आहेत. आर्य समाज ,ब्राह्मो समाज,परमहंस सभा, प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज, ब्राह्मणेत्तर चळवळ, आंबेडकरी चळवळ, स्त्रीमुक्ती चळवळ, आदिवासी चळवळ,अंधःश्रध्दा निर्मुलन चळवळ, अशा सामाजिक चळवळींनी समाज प्रबोधन केले आहे.त्याचप्रमाणे ह्या प्रत्येक विचाराच्या मागे वैचारीक साहित्याचा फार मोठा वाटा आहे.

कोणताही लेखक लेखन करताना स्वतःच्या भावभावनांची अभिव्यक्ती हे प्रयोजन समोर ठेवून करत असतो. त्यामध्ये आपली मते घुसडून त्याव्दारे इतरांचे मत परिवर्तन घडवून आणत असतो. तो आपली मतमतांतरे त्यातून व्यक्त करतो.म्हणजेच विचार व्यक्त करत असतो.हे विचार तर्कावर आधारित असतात.वैचारिक साहित्य हे विकासाऐवजी विचाराला प्राधान्य देत असल्यामुळे प्रबोधन चळवळीत ह्या साहित्याची भूमिका महत्वाची आहे.हे साहित्य तांत्रिक नसल्याने चांगले वाटते. सुरुवातीच्या काळात बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

लोकहितवादी, गोपाळ हरी देशमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा जोतीराव फुले, यांनी वैचारिक लेखन केले आहे. त्यांच्या लेखनात आवाहन होते. आपल्या देशाचे भले व्हावे म्हणून देशबांधवाना साद घालून क्रियाप्रवृत्त करणे हा तेंव्हाच्या लेखक विचारवंताचा हेतू होता. लोकहितवादींची शतपत्रे हा त्याचा सुंदर नमुना आहे. विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांची निबंधमाला उच्चवर्णीय तरुणांची मानसिकता घडविण्यात अग्रेसर होती. वैचारीक साहित्याची साहित्याची भाषा विश्लेशक स्वरूपाची आणि स्पष्ट अर्थ विषद करणारी तसेच वाचनाने विचार मंथनाला गती देणारी असते. तसेच वैचारीक साहित्याने सामाजिक प्रबोधन होते. म्हणून चळवळीमध्ये वैचारीक साहित्य व त्याचा सहभाग उपयुक्त

स्वातंत्र्याची संकल्पना, स्वातंत्र्य याचा अर्थ आपल्या तंत्राने वागण्याचा अधिकार. एक समाज दुस-या समाजा, एक देश दुस-या देशावर सत्ता गाजवून त्याच्यावर निर्बंध घालतो. त्यातून मुक्ती मिळविणे म्हणजे स्वातंत्र्य होय. स्वराज्य हा माझा जन्म सिद्ध हक्क आहे हे टिळकांचे उद्गार प्रसिद्ध आहे. आपल्या मताप्रमाणे जे आपल्यास आपले हित वाटते त्या धोरणाने राज्यव्यवस्था चालविण्याचा आपणा सर्वांना अधिकार असावा हेच खरे स्वराज्य आहे. आणि याच स्वराज्याची मागणी लोकमान्यांनी केली होती. राजर्षी शाहू महाराजांना एकीचे राज्य हवे होते. सामाजिक स्वातंत्र्य आणि समाजात एकी हवी होती. स्वावलंबन ही यशाची गुरु किल्ली आहे. पण आपल्या धर्मात जातीभेदांमुळे उच्चनिचपणा आला आहे. तशा प्रकारचा भेदभाव इतरत्र दिसून येत नाही. आपल्या देशामध्ये मांजर, डुक्कर, कुत्रे यापेक्षा हिन वागणूक अस्पृश्य समाजाला दिली जाते. राजानी राज्यकारभाराची सूत्रे हाती घेतल्यापासून अस्पृश्योद्धार हे एकच कार्य त्यांच्यापुढे होते. त्यांनी तसे प्रयत्नही केले आहेत. त्यांचे प्रत्येक भाषण म्हणजे प्रबोधनातील एक एक टप्पा आहे असे म्हणावे लागते. केवळ अस्पृश्यच नाही तर मराठा समाजाच्या उध्दारासाठी त्यांनी प्रयत्न केले आहेत. आचार्य श. द. जावडेकर यांनी आधुनिक भारतीय लोकशाहीचा विकास, भारतीय लोकशाहीची स्थापना होण्यासाठी त्यांनी जे प्रयत्न केले त्याचे स्वरूप व भवितव्य काय होणार आहे या दोन प्रश्नासंदर्भात त्यांनी पारतंत्र्य काळातील हिंदी पार्लमेंट या लेखातून हिदुस्थानातील लोक राजकारण करण्यास लायक आहेत आणि ते राजकारण करू शकतात आणि त्यांनी राजकारण करावे असे त्यांनी प्रबोधन केले आहे. तसेच पुढचा विचार मांडताना अनात्याचारी कांती आणि लोकशाही ब्रिटिशांच्या अन्यायी राजकारणाविरुद्ध कांती करून लोकशाही सत्ता स्थापन करण्यासाठी त्यांनी आपल्या साहित्यातून विचार मांडले आहेत.

अनेक वेगवेगळ्या विचाराचे विचारवंत होऊन गेले त्यातील दादाभाई नौरोजी एक होत. यांच्या प्रयत्नातून कम्युनिष्ट कांतीतंत्र व हुकूमशाहीचा उद्भव झाला. दुस-या प्रयत्नामुळे सत्याग्रही कांती तंत्र उदयास आली. म. गांधी, लोकमान्य टिळक, ना. गोखले, पं. जवाहरलाल नेहरु, जयप्रकाश, योगी अरविंद घोष, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा जोतीराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज, सुभाषचंद्र बोस इ. अनेक आहेत.

नरहर कुरुंदकरानी एकाधिकारशाही फॅसिझम म्हणजे हुकूमशाही नष्ट व्हावी त्यांनी त्याप्रकारचे लेखन आपल्या साहित्यातून केले आहे. हुकूमशाही ही प्रवृत्ती आहे. ही नाहिशी व्हावी यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले आहेत. गं. बा. सरदारांनी ज्ञाननिष्ठ व समाजपरिवर्तन या त्यांच्या लेखामध्ये समाजातील लोकांचे जीवन हे ठराविक चाकोरीत बंदिस्त झालेले आहे. धर्म, तत्वज्ञान, नीती, सामाजिक संस्थांच्या मुळाशी असलेल्या श्रद्धा व सिद्धांत ह्या चिकटून बसलेल्या वाईट प्रथा आहेत. काही जुन्या लोकांची धारणा असते की, पुराणप्रियता, रुढीवाद,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

शब्दप्रमान्य, व जुन्या नव्यातील साधर्म्यावर भर देणारी समन्वय दृष्टी हे या समाजाची लक्षणे यांचा भेद करणे गरजेचे होते म्हणून त्यांनी ज्ञानोपासना हा केवळ बौद्धिक व्यापार नसून समग्रमानवी जीवन उजळून टाकणारी ती एक दुर्दम्य प्रेरणा आहे. मानवाच्या ऐहिक सुखसमृद्धीचे व सर्वांगीन प्रगतीचे ज्ञानाइतके दुसरे प्रभावी माध्यम, साधन नाही. याचा नव्याने च प्रत्यय येवू लागला आहे. पूर्वा ज्ञान हा शब्द उच्चारताच आपल्या मनात भौतिक ज्ञान असा अर्थ येत नाही तर आत्मबोध, ब्रम्हज्ञान, हा अर्थ म्हणजे जिच्यामुळे अक्षर अशा परमात्म स्वरूपाचा बोध होतो ती विद्या होय.

समाज परिवर्तन म्हणजे बदल आणि बदल म्हणजे विकृती स्व-भाव , व्युत्पत्ती हे होय. मानवी दुःखाचे, अशुभाचे, भेदभावाचे मूळ हे मानवी अतःकरणत आहे काही वेळा मानवाच्या जगण्याचे मार्ग, विचारांची पातळी भ्रंतीभूलक संकल्पना, काहीवाईट सिध्दांत तसेच नैष्कर्म्य, निष्क्रियता, आत्मतृष्टी आणि औदासिन्य यांची गल्लत होऊ लागली म्हणून समाज प्रबोधन गरजेचे आहे. ताराबाई शिंदे यांनी समतेची संकल्पना स्पष्ट करताना मुलींच्या शिक्षणाची गरज व त्यांना मुलांबरोबर शिक्षण मिळण्याची अपेक्षा व्यक्त केली आहे. म्हणजेच समतेची संकल्पना मांडून प्रबोधन करण्याचा त्यातून प्रयत्न झाला आहे. गो. ग. आगरकर यांनी हया मतास पाठींबा दिला आहे.

स्वामी विवेकानंद, महात्मा गांधी, मुकुंद पाटील, हमीद दलवाई, शरद जोशी, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शाहू महाराज, यांनी विश्वबंधुता निर्माण होण्यासाठीच विचार मांडताना जात, धर्म, पंथ, भाषा, प्रदेश, वर्ण, वर्ग, लिंग याशिवाय बंधुतेची संकल्पना मांडली आहे.

वैचारिक साहित्याच्या पुढच्या टप्प्यावर येताना महात्मा फुले यांचे सर्वसाहित्य हे प्रबोधनाचे विचार व्यक्त करणारे आहेत. त्यांचा शेतक-यांचा आसूड, यातून असे दिसून येते की, ज्या ज्या वेळी शेतक-यावर अन्याय होईल तेंव्हा त्याने उगारलेला आसूड कोणीही रोखू शकणार नाही. त्याला ब्राम्हण , इंग्रजांनी त्रास दिलेला आहे. पुढे महाड चवदार तळ्याचा सत्याग्रह हा केवळ पाणी चाखण्यासाठी केलेला नव्हता तर मानसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठीचा हक्क मिळवून देण्यासाठीचा होता. त्यावेळच्या भाषणात त्यांनी हिंदू धर्मातील पाच वर्णाबद्दल दशा कथन केली आहे. ते म्हणतात की, हे सर्व वर्ण विषम होते. हिंदू धर्मच मुळात विषमतेचे बीज आहे कारण हिंदू धर्मात रोटीबंदी, लोटी बंदी, भेटी बंदी, गाठी बंदी, बेटी बंदी या पाच बंदी आहेत या घालवून देण्यासाठी प्रबोधन गरजेचे आहे. लोकहितवादी यांनी देवळे व त्यांचा धर्म लिहिला, महर्षी कर्वे, विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी देवाला सोडल्या जाण-या मुरळ्या किंवा जोगतीनी यांचा प्रश्न मांडला आहे. तर्कतिर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी मानवतावादाची शिकवण दिली, न्या. गोविंद रानडे यांनी नीती अनितीबद्दल विचार मांडले आहेत. मे. पु. रेगे यांनी माणसाचा उपयोग करून घेत असतांना तो स्वतःच एक साध्य आहे. हया त्याच्या दर्ज्याशी किंवा प्रतिष्ठेशी सुसंगत ठरेल अशा रितीने करायला हवा , बा. सी मर्देकर यांनी त्यांच्या काव्यात त्यांनी माणसात दुही माजवू नका असे म्हटले आहे. कवी यशवंत, शरदचंद्र मुक्तीबोध, अरुण काळे, नामदेव ढसाळ, प्रज्ञा पवार, दि. बा. मोकाशी, दिलीप चित्रे, मुकुंद टांकसाळे, नारायण सुर्वे, बहिणबाई चौधरी, महात्मा फुले, बाबूराव बागुल, दया पवार, लक्ष्मण माने, भारत सासणे, यशवंत मनोहर, लहू कानडे अशा अनेक कवी, कांदबरीकार, कथाकार, विचारवंत, लेखकांनी वैचारीक साहित्य लिहून त्याद्वारे समाज प्रबोधन चळवळीना प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संदर्भ

- 1) रेगे मे. पु.—हिंदु धार्मिक परंपरा आणि सामाजिक परिवर्तन, प्रज्ञा पाठशाला मंडळ वाई सप्टे. 2002, द्वितीय आवृत्ती
- 2) प्रधान ग. प्र व जाधव रा. ग. (संपादन) चळवळी व आंदोलने, साधना प्रकाशन, कोल्हापूर. सप्टे. 2007 प्रथमावृत्ती
- 3) भोसले एस. एस. (संपादक) परिवर्तनाची क्षितीजे, महाराष्ट्र साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई 1999, प्रथमावृत्ती.
- 4) शिंदे जे. बी. नव्या युगासाठी प्रबोधन— रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर, 29 ऑगस्ट 2013 प्रथमावृत्ती.
- 5) इंटरनेट— marathivishwakosh.in/khan 10

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कबीर व तुकारामांच्या साहित्यातील वैचारिकता व प्रासंगिकता :

एक अभ्यास

प्रा. सुजाता चोपडे

मराठी विभाग प्रमुख, के.बी.पी. महाविद्यालय, इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली

संत कबीर व संत तुकारामांच्या काळामध्ये भारतीय समाजाची राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक परिस्थिती खूपच बिघडलेली होती. परिस्थिती अत्यंत खालावलेली होती. या काळातील शासक व सत्ताधीश ऐश्वर्य, संपत्ती व भोगविलासामध्ये उन्मत्त झालेले होते. सामंतवादी विचारधारा फोफावली होती. हिंदू-मुस्लिम लोकांमध्ये तर सत्ता काबीज करण्यासाठी स्पर्धाच सुरु होती. हे शासक शक्ति प्रदर्शन करून समाजावर वर्चस्व कोणाचे आहे, हे दाखविण्यासाठी धडपडत होते. या काळात मुस्लिम शासक अधिक प्रबळ होते. ते आपल्या धर्म प्रसाराच्या मागून हिंदूंची मंदिरे तोडत नव्हते तर त्या मंदिरातील खजिना लुटत होते. शेतकरी, मजूर, कष्टकरी करणाऱ्या गरीबांना ते काहीही मदत करत नसत. तर त्यांच्यावर आतोनात अत्याचार केले जात होते. समाजातील छोट्या-मोठ्या घटकांना निर्धन बनवून आपली सत्ता बळकट करत होते. मनमानी जुलूम, अत्याचारांनी समाज त्रस्त झाला होता. यातच समाजात कर्मकांड, जातीय व्यवस्थेने समाजात विषमता वाढू लागली होती.

याकाळातील संत कबीर आणि तुकाराम यांच्या साहित्यातील शेतकरी संबंधी दृष्टिकोण आणि समाज शोषण मुक्तीसाठी मांडलेल्या विचारांमध्ये दूरदर्शिता तर आहेच, परंतु आजही त्यांचे विचार निःसंदिग्धपणे प्रासंगिक आहेत. कबीर आणि तुकारामांच्या समन्वित समिष्टीगत निरीक्षणातून कोणतीही गोष्ट सुटलेली दिसत नाही. हे त्यांच्या साहित्यातून म्हणजे कबीरांच्या दोह्यांमधून व तुकारामांच्या अभंगामधून प्रकट झालेली आहे. यामध्ये त्यांना समाजाच्या व्यथा आणि प्रथा यांची मांडणी केलेली दिसून येते. या वाईट प्रथांचे त्यांनी आपल्या संत साहित्यातून खंडण केलेले दिसून येते. जसे तुकारामांच्या अभंगामधून समाज व्यवस्थेचे दर्शन होते तसेच ते कबीरांच्या दोह्यांमधूनही प्रकट होते. त्याकाळी शेतकऱ्यांना उत्पन्न मिळो अथवा न मिळो त्यांच्याकडून जमीनदार, ठाकूर सक्तीने शेतसारा वसूल करत असत. शेतकऱ्यांचा त्या विरोधात झालेला उठाव, शेतकऱ्यांवरील अत्याचार यासंदर्भात ते लिहित होते. कबीरांनी आपल्या दोह्यांच्या माध्यमातून माणसा-माणसातील वेगळेपण, सामाजातील सामाजिक विषमता, अधश्रद्धेचा विरोध व संत संगतीचा महिमा सांगताना ते लिहितात,

“लोका मति के भोरा रे।

जे कासी तन तजै कबीरा, तौ रामहिं कहा निहोरा रे।।

तब हम वैसे अब हम ऐसे, इहै जनम का लाहारे।

ज्यूँ ज लमे पैसि न निकसै, यूँ दूरि मिल्या जुलाहा रे।।

राम भगति-परि जाकौ हित-चित, ताकौ अचिरज कहा रे।

गुरु-परसाद साधु की संगति, जग जीते जाइ जुलाहा रे।।

कहै कबीर सुनहु रे सन्तों, भ्रमि परै जिनि कोई रे।

जस कासी तस मगहर, ऊसर हिरदै राम सति होई रे।।”¹

त्यांनी आपल्या लेखनीतून समाज मनाची व मनुष्याविषयीची वैचारिक भूमिका मांडलेली आहे. वरील दोह्यातून ते स्पष्टपणे दिसून येते. कबीर म्हणतात की या जगातील लोक खूप भोळे आणि अडाणी आहेत. कारण हे लोक समजतात की काशीमध्ये शरीर त्यागल्याने मोक्षाची प्राप्ती होते. मग बह्म, राम यांना शरण जाऊन त्यांची भक्ती करण्याचा काय उपयोग आणि लाभ? असा प्रश्न ते विचारतात. त्यांची ही वैचारिक भूमिका सध्याच्या परिस्थितीत लागू होताना दिसते. काशीमध्ये वास्तव्य करणे किंवा तिथे राहून प्राण त्याग करण्याने कोणताही लाभ होत नाही. त्यापेक्षा परमेश्वरावर विश्वास ठेवा असे ते छाती

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

ठोकपणे सांगतात. त्यांच्या या परखड लेखनाने भोंदुगिरी करणारे लोक घाबरू लागले. समाजातील जात-पात, भेदभाव याबद्दल ते उदाहरण देताना ते लिहितात-

“मन, तुम नाहक दुंद मचाये।

करी असमान छुयो नहिं काहू, पाती फूल चढाये।

मुरति से दुनिया फल माँगे, अपने हाथ बनाये।

यह जग पूजै देव-देहरा, तीरथ-वर्त-अन्हाये।

चलत-फिरत में पाँव थकित ये यह दुःख कहाँ समाये।”²

मानवी मनाचा विचार करताना ते म्हणतात की, मानवी मन उगीचच वाद-विवाद करते. जे लोक दररोज स्नान करून देवळात देवाला फुले वाहतात, त्यातीलच काही लोक दुसऱ्या खालच्या जातीच्या लोकांना स्पर्श करण्यास, शिवाशिव करण्यास घाबरतात. मग त्यांना देवळात जाऊन किंवा तीर्थक्षेत्र फिरून ईश्वर प्राप्ती होईल काय? असा विचार करायला लावणारा प्रश्न ते विचारतात. ते मानवी जीवनातील क्षणभंगूरतेबद्दल लोकांना सतत आठवण करून देताना दिसतात. मनुष्य नेहमी अनाढायी गर्व करताना दिसून येतो. या मातीवर सर्वांचा हक्क आहे. काही लोक लोकांचा शोषण करून मोठ-मोठे राजवाडे, मंदिरे बांधतात, पण मरणानंतर आपल्या देहाला अडीच फुटाचीच जागा लागते. याचे भान ते लोकांना देतात. जीवन हे काही क्षणाचे आहे. म्हणून आपण एकमेकांचे शोषण न करता गुण्यागोविंदाने राहिले पाहिजे. याबद्दल ते लिहितात,

“काहे कूं मीति बनाऊं टाटी, का जानूं कहां परिहै माटी टेक।।

वाहे कूं मंदिर, महल चिणांऊं मूंवां पीछे घडी एक रहण न पाऊं।।

वाहे कूं छाऊं उंच ऊंचेरा, साढे तीनि हाथ घई मेरा।

कहै कबीर नर गरब न कीजे, जेता तन तेती भुंइ लीजै।”³

संत कबीरांप्रमाणे तुकाराम महाराजांचे अभंगही समाज मनाला अंतर्मुख करायला लावतात. त्यांच्या अभंग साहित्यामुळे महाराष्ट्रातील जनतेत मोठे परिवर्तन झालेले आढळून येते. ते सुद्धा मानवाला जीवनाच्या तीन अवस्थेबद्दल जाणीव करून देताना दिसून येतात. लुटालूट करणाऱ्या व शेतकऱ्यांना जागृत होण्यासाठी ते लिहितात,

“सेत आले सुगी सांभाळावे चारी कोण।

पिका आले परी केले पाहिजे जतन।।

सोंकरी सोकरी विसावा तोंवरी।

नको खाऊ उभे आहे ते।।

गोफणेसी गुंडा घाली घोगोऱ्याच्या नेटे। पळती हाहाकारे अवधी पाखरांची थाटे।।

पेटवूनी आगटी राहे जागा पालटूनि।

पडिलिया मान बळ बुद्धि व्हावी दोनी।।

खळे दाने विख सुखी करी होत रासी।

सारा सारूनिया ज्याचे भाग देई त्यासी।।

तुका म्हणे मग नाही आपुले कारण।

निज आले हाता भूस सांडिले निकण।।

तुकारामांनी शेतकऱ्यांच्या बद्दल लिहिले तसे ते नाटाळांच्या बद्दल लिहितात-

“भले तरी देवू कासेची लंगूटी।

नाटाळांच्या माथी हानू काठी।।

देवाऱ्यावर विचू आला देव पूजा न।

आवले त्याला, तेथे पैजाराचे काम।।”⁴

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

जो कितीही सांगूनही पुन्हा-पुन्हा वाईटच वर्तन करतो त्याच्याशी प्रसंगी वाईट वागण्यास आम्ही मागे-पुढे पाहणार नाही. पण जे चांगले वागतात त्यांच्याशी चांगलेच वागावे असे ते लोकांना सांगतात. पुढे ते देवा-न्यावर आलेला विंचू त्याला मंत्राने किंवा चांगल्या सुभाषिताने घालविता येईल का? तर त्याला चपलानेच ठेचावे अशा परखड भाषेत ते सांगतात.

तुकाराम शोषणमुक्त समाज रचना करण्यासाठी झटतात. कलियुगातील दुष्परिणाम, मानवी कुप्रवृत्ती, कुमार्ग यामुळे मनुष्य दुःखी होताना दिसून येतो. समाजातील भ्रष्टाचार, अन्याय या विरोधात संत तुकाराम लिहितात,

“हाती होन दावी बेना। करिती लेकिच्या धारणा।।
ऐसे धर्म झाले कळी। पुण्य रंक पाप बळी।।
सांडिले आचार। द्विज चाहाड जाले चोर।।
टिळे लपविती पाखंडी। लेती विजारा कातडी।।
कैसोनिया तक्तां। अन्नेविण पिडिती लोकां।।
मुदबख लिहिणे। लेलतुपावरी जिणे।।
नीचाचे जाकर। चुकलिया खाती मार।।
राजा प्रजा पीडी। क्षेत्री दुष्वितासी तोडी।।
वैश्य शुद्रादिक। हे तो सहज नीच लोक।।
अवघे बाह्य रंग। आत हिरवे वरी सांग।।
तुका म्हणे देवा। काय निद्रा केली धावा।।”⁵

अर्थात कबीर व तुकारामांच्या साहित्यातील निरीक्षण क्षमता व आकलन लोकांना विचार करायला लावणारे आहे. हे समाज मन ढवळून काढणारे साहित्य आहे. तत्कालीन समाजातील रूढी-परंपरा व लोकांमधील वाईट चालीरीतींवर त्यांनी प्रहार केलेला आहे. दोघांच्या साहित्यातील दूरदृष्टी ही तर समाज जीवन बदलणारी आहेच, पण आज सुद्धा ती समाजाला उपयुक्त व प्रासंगिक आहे. हे नक्की समजून घेतले पाहिजे.

संदर्भ :-

- 1) संपादक श्यामसुंदर दास-कबीर ग्रंथावली (बीजक-दोहा 1355), पृ. 305
- 2) संपादक श्यामसुंदर दास-कबीर ग्रंथावली (बीजक-दोहा 1999), पृ. 163
- 3) संपादक श्यामसुंदर दास-कबीर ग्रंथावली (बीजक-दोहा 92), पृ. 117
- 4) संपादक पु. मं. लाड-श्री. तुकारामांच्या अभंगाची गाथा (अभंग-1166), पृ. 209
- 5) संपादक पु. मं. लाड-श्री. तुकारामांच्या अभंगाची गाथा (अभंग-1166), पृ. 45

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

प्राचीन भारतीय साहित्यातील भौगोलिक संकल्पनांचे आजचे महत्त्व

डॉ. सौ. एन. डी. काशिद-पाटील^१

डॉ. डी. एल. काशिद-पाटील^१

भूगोल विभाग, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृती ही जगातील प्राचीन संस्कृतीपैकी एक महान संस्कृती आहे. तेव्हापासून अनेक भौगोलिक संकल्पनांचा येथे विकास झाला. या संकल्पनांचा उल्लेख हिंदूंचे प्राचीन ग्रंथ, तत्त्वज्ञान, महाकाव्ये, रामायण, महाभारत, पुराणे, वेद, इतिहास यामध्ये आढळतो. हिंदूंच्या प्राचीन धर्मग्रंथाप्रमाणेच प्राचीन काळी भारताला भेट देणाऱ्या प्रवाशांनी लिहून ठेवलेल्या कागदपत्रांतून व नोंदीतून त्याकाळच्या भौगोलिक विचारांचे ज्ञान प्राप्त होते. प्राचीन भारतामध्ये अस्तित्वात असलेली गुरुकुल परंपरा व ऋषीमुनींचे विविध ज्ञानशाखांमधील कार्य अत्यंत प्रगत अवस्थेत होते याचे पुरावे आढळतात. प्राचीन भारतातील ऋषी म्हणजे ज्ञान-विज्ञानाच्या विकासाला जन्मभर वाहून घेतलेले थोर तत्त्ववेत्ते-शास्त्रज्ञच होत. तर ऋषीमुनींचे हे आश्रम म्हणजे विविध विषयांचे सखोल संशोधन करणारे संशोधन केंद्र किंवा प्रयोगशाळाच होत्या. या ऋषीपरंपरा व आश्रम पद्धतीतून प्राचीन काळी भारतात आयुर्वेद, खगोलशास्त्र, तत्त्वज्ञान, योगसाधना, अध्यात्मशास्त्र, सैनिकविद्याशास्त्र, कृषीकलाशास्त्र, वैश्विक संशोधन, अवकाश संशोधन, आरोग्य विज्ञान व मानवी शरीरशास्त्र यासारख्या आज प्रगत मानल्या गेलेल्या विज्ञानशाखांचा अभ्यास व संशोधनात मौलिक कार्य केले गेले. भारतात वैदिक कालखंडापासून (इ.स. पूर्व १५०० ते इ.स. पूर्व २००) अवकाशातील खगोल, विश्वाची निर्मिती, भूपृष्ठावरील वसाहती, कृषीविज्ञान, शेतीला जलसिंचनाच्या सोयी उपलब्ध करून देण्याच्या पद्धती, मानवी वंश वर्गीकरण, वनस्पती जीवनाचा अभ्यास इ. विषयांमध्ये विपुल संशोधन व विकास झाला होता. या शोधनिबंधात प्राचीन भारतीय साहित्यातील भौगोलिक संकल्पना अभ्यासल्या असून ही माहिती द्वितीय स्रोतावर आधारित आहे.

उद्देश :

प्राचीन भारतीय साहित्यातील भौगोलिक संकल्पनांचा अभ्यास करणे.

प्राचीन भारतीयांना भारतीय उपखंडाबरोबरच सभोवतालच्या प्रदेशाचे देखिल सखोल ज्ञान होते. कारण प्राचीन भारतीयांचे शेजारील देशांशी घनिष्ठ संबंध होते. चीन, आग्नेय आशिया, पूर्व व पश्चिम आशिया, मेसोपोटेमिया, मध्य आशियाशी भारतीयांचा व्यापार चालत होता. त्यामुळेच विश्वाची उत्पत्ती, रचना, खंडे, पर्वतरांगा, नद्या तसेच भारतीय उपखंडाची प्राकृतिक रचना, नदीप्रणाली, वनस्पती व प्राणी यांचे सखोल भौगोलिक ज्ञान प्राचीन भारतीय विचारवंताना असल्याचे साहित्यात जाणवते.

वराहमिहिर, ब्रह्मगुप्त, आर्यभट्ट, भास्कराचार्य, भट्टीला, उत्पल व विजयनंदी या प्राचीन भारतीय विचारवंतांनी खगोलशास्त्र, गणिती भूगोल, नकशाशास्त्र यांच्या विकासासाठी मोलाचे योगदान दिले आहे.

आर्यभट्ट :

आर्यभट्ट हे खगोलशास्त्रज्ञ असल्याने त्यांनी आकाशातील विविध ग्रह, तारे, आकाशगंगा व नक्षत्रांचा अभ्यास करून गणितीय पद्धतीने त्यांची उत्तरे मोजली. पृथ्वी स्वतःभोवती फिरते. पृथ्वीला स्वतःची गती असून ठरावीक मार्गाने ती आकाशात फिरते. पृथ्वी सूर्याभोवती ठराविक मार्गाने फिरते. ही त्यांची मते कोपरनिकसने यासंबंधीचा सिद्धांत मांडण्याच्या हजारो वर्षापूर्वी आर्यभट्ट यांनी अचूकपणे मांडली होती.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वराहमिहिर :

वराहमिहिर या प्रसिद्ध खगोलशास्त्रज्ञाने 'भौतिकसूत्र' या आपल्या ग्रंथात खगोलीय गहगोलाबरोबरच भूपृष्ठाचा आकार व भूपृष्ठावरील विविध घटकांच्या वितरणाचे वर्णन केले. 'पृथ्वीच्या दृष्टीने सापेक्षरित्या सूर्य स्थिर असून साधारण अंडाकृती आकाराची पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते' हा सिद्धांत मांडला. तसेच त्यांनी पृथ्वी, सूर्य व चंद्राच्या स्थितीचे वर्णन करून पृथ्वीची सावली चंद्रावर पडून चंद्रग्रहण होते तर पृथ्वी व सूर्य यांच्यामध्ये चंद्र आल्याने सूर्यग्रहण होते हे मत मांडले.

सौनक :

सौनक या खगोलशास्त्रज्ञाने पृथ्वी व सूर्य यामधील अंतर मोजले व ही आकडेवारी आधुनिक मोजमापांच्या जवळपास होती.

भास्कराचार्य :

भास्कराचार्य हा प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता, गणितज्ञ व खगोलशास्त्रज्ञ होता. त्यांनी पृथ्वीचा परिघ, व्यास व आकाशातील तारे, ग्रह यामधील अंतर व आकाशगंगेची व्याप्ती याविषयीही आपली मते मांडली.

वरील प्राचीन भूगोल तत्त्ववेत्त्यांच्या संकल्पनात्मक विचारांच्या आधारेच आजची संशोधनात्मक विचारप्रणाली विकसित होत आहे.

भूगोल हा शब्दप्रयोग भारतात सर्वप्रथम 'सूर्यसिद्धांत' या आर्यभट्ट यांच्या ग्रंथात वापरला गेला. भूगोल म्हणजे भूपृष्ठाचे शास्त्र होय. खगोलशास्त्र भूगोलाची शाखा असून त्यास अवकाशासत्र असे म्हटले आहे. प्राचीन विचारवंतानी अनेक भौगोलिक संकल्पना स्पष्ट केल्या. त्यामध्ये विश्व, ग्रहणे, पृथ्वी, खंड अथवा द्विप, भारतवर्ष, वातावरण व ऋतू, कालमापन यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. आजही त्या जशाच्या तशाच वापरल्या जातात.

विश्व :

प्राचीन भारतीय साहित्य, वेद व पुराणांमध्ये विश्वाचा व्यापक विचार केलेला आहे. सर्वप्रथम सूर्यसिद्धांत या आर्यभट्टाने लिहिलेल्या ग्रंथात विश्वाच्या निर्मितीचे वर्णन आढळते. विश्व व विश्वाचे द्रव (Matter) या संबंधीचे विचार वेदामध्ये आहेत. पुराणांमध्ये सप्तपद ब्राह्मणके या ग्रंथमालीकेत विश्वाची उत्पत्ती यांत्रिक, तांत्रिक कलात्मक व उपकरणात्मक अशी चार प्रकारे मांडली आहेत. ऋग्वेदामध्ये विश्वनिर्मिती व विश्वाची रचना याबाबत सविस्तर वृत्तांत दिला आहे. उपनिषदांमध्ये पृथ्वीची निर्मिती जलाशयातून झाली. देवाने वराट अवतार धारण करून जलमय विश्वात प्रवेश केला आहे व पृथ्वीला पाण्यातून वर काढले तेव्हा पृथ्वी वायुरूप तेजाची असल्याने देवाच्या हातात ती परस्पर गेली व तिला आजचा आकार प्राप्त झाला. म्हणूनच तिला (पृथ-पसरणे) पसरणारी ती पृथ्वी असे नाव मिळाले. विश्वामध्ये सूर्य, चंद्र, ग्रह, तारे, नक्षत्र या सर्वांचा समावेश केलेला आहे. त्याकाळी सूर्य, चंद्र, केतू आदी नऊ ग्रह मानले जात. बुध-हिरवा, शुक्र-श्वेत, मंगळ-तांबडा, शनी-कृष्ण, ज्युपिटर-पिवळा रंगाचा मानला आहे.

ग्रहणे :

प्राचीन भारतीयांनी ग्रहणाचाही शास्त्रीय अभ्यास केलेला होता. ग्रहणाच्यावेळी पृथ्वीची सावली चंद्रावर पडून चंद्रग्रहण तर सूर्य व पृथ्वी यांच्यामध्ये चंद्र आल्याने सूर्यग्रहण होते याची कल्पना भारतीय विचारवंताना असल्याच्या नोंदी आढळतात. आज मात्र जगात अनेक मानवी उपग्रहांच्या सहाय्याने सूर्यग्रहण, चंद्रग्रहण यांची सविस्तर माहिती मिळते.

भूगोलातील सर्वश्रेष्ठ संकल्पना म्हणजे पृथ्वीची संकल्पना होय. प्राचीन भारतीय धर्मग्रंथ, पुराणे व प्राचीन साहित्यात पृथ्वीचा आकार व पृथ्वीवरील भूमीखंडाची रचना याबाबत माहिती आढळते. पृथ्वीचा पृष्ठभाग कठिण खडकापासून (शिलावरण) बनला असून आकाराने ती वक्राकार आहे. पृथ्वी पाण्यावर तरंगते असे पुराणात म्हटले आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

पृथ्वीला स्वतःची गती असून ती स्वतःभोवती फिरते त्यामुळेच दिवस रात्र निर्माण होते. दक्षिण गोलार्धापेक्षा उत्तर गोलार्धात जमिनीचे प्रमाण अधिक असल्याने भारतीयांना माहित होते. स्थलनिश्चितीमध्ये अक्षवृत्ते-रेखावृत्ते महत्त्वाची आहेत. उच्चैःवरून जाणारे रेखावृत्त भारतीय खगोलशास्त्रात मूळ रेखावृत्त मानले आहे. भारतीयांनी दहादिशा मानल्या आहेत. चार मुख्य, चार उपदिशा व मेस (वर) व बदावनाला (खाली) या त्या दहा दिशा आहेत. याचे सविस्तर विवेचन प्राचीन साहित्यात आढळते.

खंड अथवा द्विप :

प्राचीन काळी वाहतूकीची साधने मर्यादित असल्याने जगाच्या विविध भागांची माहिती अत्यंत कमी होती. तरीही प्राचीन भारतीय व्यापारी, प्रवासी यांनी निरनिराळ्या खंडाबद्दल माहिती उपलब्ध करून दिली. पुराणात भूपृष्ठ अनेक द्विपामध्ये विभागल्याचा उल्लेख आहे. द्विप म्हणजे भूमिखंडे होत. प्राचीन भारतीय जगाच्या विविध भागातील भूमीखंडाची रचना, स्थान, विस्तार व आकार याबाबत अनुभवसंपन्न बनले होते. प्राचीन भारतीय वैज्ञानिकांनी संपूर्ण जगाचे सात भूमीखंडामध्ये विभाजन केले होते. त्याला द्विप ही संज्ञा दिली. त्यातील जंबूद्विप हे सर्व जगाच्या केंद्रभागी असणारे, विस्ताराने सर्वात मोठे भूमीखंड आहे. त्यानंतर कुश द्विप, प्लास्का द्विप, पुष्कर द्विप, सलमाला द्विप, क्रासन्का द्विप व साक द्विप ही भूमीखंडे आहेत.

भारतवर्ष :

प्राचीन भारतीय ग्रंथ, वेदकालीन वेद, उपनिषदे, सूक्ते व ब्राह्मणके इ. विविध साहित्यात भारताचा उल्लेख भारतवर्ष असा आढळतो. रामायण, महाभारतासारखी महाकाव्ये व महाभारतकालीन ग्रंथांमध्येही असाच उल्लेख आढळतो. महाभारत काळात भारतवर्षाचा आकार व जगातील या भूमीचे स्थान वर्णन करणारे लेखन व आकृत्या औळतात. पुराणात कन्याकुमारीपासून ते हिमालयापर्यंतचा भूभागाचा भारतवर्ष म्हणून उल्लेख आढळतो. प्राचीन भारतीय साहित्यामध्ये भारतवर्षातील नदीप्रणाली, पर्वतप्रणाली, प्रमुख भूप्रदेश इ.चे सविस्तर भौगोलिक वर्णन केलेले आढळते.

वातावरण व ऋतू :

पुराणे व वेद यांच्यावरून भारतीयांना वातावरण, हवा, हवामान यातील फरक माहिती होता. आर्यांना वातावरणाचे ज्ञान होते. पृथ्वीभोवती 'अंतरिक्ष' असून ते पार करणे पक्षांनाही शक्य नाही इतका त्यांचा विस्तार असल्याचे ऋग्वेदात सांगितले आहे. भास्कराचार्य यांच्या मते वातावरणाची जाडी १५४ कि.मी असून त्यामध्ये ढग, विजा, वारे, पाऊस, धुके, दव इ. अविष्कार घडून येतात.

ऋग्वेदात वसंत, शरद, गीष्म, हेमंत व प्रौरति (पावसाळा) असे पाच ऋतू सांगितले आहेत. तर महाभारतकालीन ग्रंथांमध्ये (रामायण व महाभारत) वसंत, गीष्म, वर्षा, शरद, हेमंत व शिशिर असे सहा ऋतूंचे वर्णन केले आहे.

याशिवाय वातावरण, वातावरणाची व्याप्ती, वातावरणातील पर्जन्य, धुके, दव, हिमवृष्टी असे अविष्कार वेदांमध्येही वर्णन केले आहेत.

कालमापन :

प्राचीन भारतीय खगोलशास्त्रज्ञांना स्थानिक वेळेविषयी अचूक ज्ञान होते. आकाशातील सूर्य व चंद्र यांच्या स्थानावरून स्थानिक वेळ निश्चित करण्याचे अचूक तंत्र त्यांनी विकसित केले होते. आणि त्याचा व्यवहारातही वापर केला जाई. कालगणनेसाठी घटिका, पळे, करण, घंटा (तास) ही वेळेची परिमाणे व दिवस, महिना व वर्ष अशी पद्धती प्रचलीत होती. भारतवर्षाच्या विविध भागात सौरपंचांग व चांद्रपंचांग वापरल जात होते. त्याचबरोबर देशांतरातील बदलाप्रमाणे स्थानिक वेळ कशी बदलते याचे गरित त्यांनी मांडले होते.

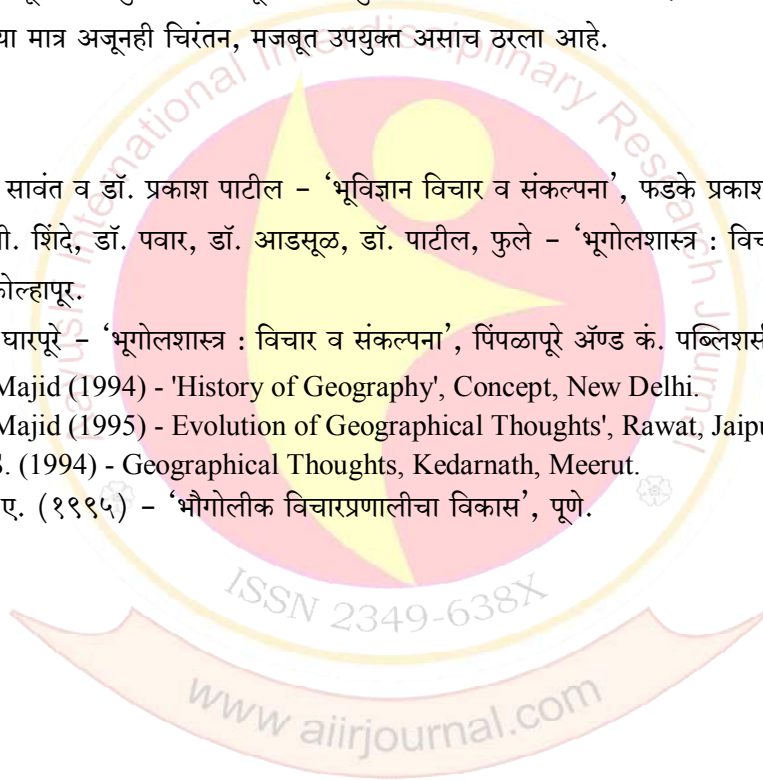
आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सारांश :

प्राचीन भारतीयांच्या वरील भौगोलिक संकल्पनांवरून असे दिसून येते की वेद व पुराणकाळात, ऋषी व विचारवंतांनी भारत व जगाच्या संदर्भात मांडलेल्या अनेक संकल्पनांपैकी खगोल व भूगोलशास्त्रीय संकल्पना महत्त्वाच्या आहेत. त्यांना भूकंप व ज्वालामुखी या क्रियांचे शास्त्रीय स्वरूप माहित होते. परंतू लिहिण्याच्या कलेच्या अभावी व या सर्व बाबींची नोंद आज आढळत नाही. भूगोलातील सर्व मूलभूत संकल्पना ग्रीक, रोमन, भारतीय व अरबकाळात मांडण्यात आलेल्या आहेत. मानवी जीवनाचा मानवाच्या कल्याणाचा अभ्यास करण्यासाठी आज ज्ञानाच्या अनेक शाखा निर्माण झालेल्या आहेत. वैज्ञानिक प्रगती, संगणकीकरण, पृथ्वीवरील विविध क्षेत्रातील व अवकाशातील संशोधन यामुळे आधुनिक प्रगत ज्ञानात भर पडत आहे. आधुनिकतेच्या या कार्यात भूगोलशास्त्राचा वाटा अत्यंत मोलाचा आहे. नव्या बदलत्या काळानुसार भूगोलाने जुना वेश टाकून अत्याधुनिक पर्वात प्रवेश केला आहे. त्याबरोबरच जुन्या भौगोलिक अभ्यासासंबंधीचा पाया मात्र अजूनही चिरंतन, मजबूत उपयुक्त असाच ठरला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. प्रकाश सावंत व डॉ. प्रकाश पाटील - 'भूविज्ञान विचार व संकल्पना', फडके प्रकाशन.
२. डॉ. एस. बी. शिंदे, डॉ. पवार, डॉ. आडसूळ, डॉ. पाटील, फुले - 'भूगोलशास्त्र : विचार व संकल्पना', सप्रेम प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. डॉ. विठ्ठल धारपूरे - 'भूगोलशास्त्र : विचार व संकल्पना', पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स.
४. Hussain Majid (1994) - 'History of Geography', Concept, New Delhi.
५. Hussain Majid (1995) - 'Evolution of Geographical Thoughts', Rawat, Jaipur.
६. Negi B. S. (1994) - 'Geographical Thoughts', Kedarnath, Meerut.
७. खतिब के. ए. (१९९५) - 'भौगोलीक विचारप्रणालीचा विकास', पूणे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संत तुकारामाच्या अंभंगातील वैचारिकता

प्रा. डॉ. यशवंत मारुती चव्हाण
सहकारभूषण एस. के. पाटील महाविद्यालय, कुरुंदवाड

संत शिरोमणी तुकाराम यांच्या अंभंगातील वैचारिकता पाहण्या अगोदर वैचारिक साहित्य म्हणजे काय? याचा थोडक्यात विचार करणे आवश्यक वाटते तसे पाहिले तर मराठी साहित्य परंपरेत वैचारिक साहित्याची समृद्धी आपणाला दिसून येते.परंतु वैचारिक साहित्याचा वेगळा विचार एकोणिसाव्या शतकातील साहित्यापासून होऊ लागल्याचे दिसून येतो. मुळात साहित्याची निर्मिती स्वतःच्या भावभावनाची अभिव्यक्ती करण्यासाठी व आपल्या मतांच्या अभिव्यक्तीतून समाजाचे मत परिवर्तन घडवण्याचा प्रयत्न म्हणून लेखक लेखन करत असतो. साधारणतः आपण ललित साहित्य आणि वैचारिक साहित्य असे साहित्याचे वर्गीकरण जरी करत असलो तरी ललित साहित्यात वैचारिकता आणि वैचारिक साहित्यात ललित्य येते हे आपण पाहतो आणि तरीही हे दोन्ही प्रकार वेगवेगळे आहेत. कारण ललित साहित्यात मनोव्यापाराला व भावनाच्या अभिव्यक्तीला महत्त्व असते तर वैचारिक साहित्यात आपले मत दुसऱ्याला पटवून देण्याचा प्रयत्न असतो. मनुष्य हा जसा बोलणारा प्राणी आहे तसाच तो विचार करणारा प्राणी आहे. माणसाला विचार करण्याची देणगी निसर्गदत्त आहे. आणि मनुष्य हा स्वाभाविकपणे विचार करत असतो. म्हणजे विचार करणे, आपले विचार दुसऱ्याला पटवून देण्याचा प्रयत्न करणे ही माणसाची सहजप्रवृत्ती आहे. असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. या सहजप्रवृत्तीतूनच साहित्याची निर्मिती होत असते. 'वैचारिक साहित्यात विकाराऐवजी विचाराला प्राधान्य असल्यामुळे ते ललित साहित्यापेक्षा वेगळे ठरते आणि ते पूर्णपणे तांत्रिक (Technical) नसल्यामुळे विज्ञानापेक्षा वेगळे ठरते असे स्पष्ट झाल्यावर त्याच्या स्वरूपाच्या म्हणजे शब्दशरीराचा प्रश्न उपस्थित होतो. वैचारिक साहित्याला जाणूनबुजून रूक्ष आणि कंटाळवाणे करायची गरज नसली तरी हेतुपुरस्पर सजावट करायचेही कारण नाही. साहजिकपणे वैचारिक साहित्य पद्याऐवजी गद्य स्वरूपात अभिव्यक्त होणे अधिक उचित किंवा कवितेच्या माध्यमाचा उपयोग केला तर शब्दकळ, आलंकारिकता, गणमात्रांचे हिशेब यांना सांभाळता सांभाळता वैचारिक आशयाकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता असते. मराठीपुरते बोलायचे झाल्यास महानुभव संप्रदाय वगळता इतरांनी गद्याऐवजी पद्यच पसंत केले.आता वैचारिक आशयाला बाधा न येता काव्यमय भाषेचाही डौल तितक्याच ताकदीने सांभाळणे आणि शिवाय काव्यांग आशयापेक्षा शिरजोर होऊ न देणे ही काही सोपी गोष्ट नाही त्यासाठी तुकोबांसारखा सूत्रात्मक कविता लिहिणाराच हवा.'

तुकारामांनी आपल्या अंभंगातून समाजाला विचारांचा एक समर्थ वारसा दिला आहे. त्यांनी आपल्या अंभंगातून प्रांपचिकांना, पारमार्थिकांना, सहज सोप्या शब्दात विचार दिले आहेत. विशेषतः त्यांचा उपदेश प्रांपचिकांना उद्देशूनच जास्त आहे. कारण तुकारामांनी शेवटपर्यंत नेटका संसार करूनच परमार्थातील उच्च स्थान मिळवले आहे. तुकारामांनी संसार करताना भोवतालचा समाज जवळून पाहिला होता, त्याचे बारकाईने निरीक्षण केले होते. त्यांच्यातील वृत्ती-प्रवृत्तीचा अनुभव घेतला होता. या अनुभवांच्या आधारेच त्यांनी आपली मते आणि विचार सूत्ररूपाने अंभंगातून मांडली आहेत.

या सर्व पार्श्वभूमीवर आपण संत तुकारामांच्या अंभंगातील वैचारिकतेचा विचार करणार आहोत. तसे पाहिले तर तुकारामांच्या सर्वच अंभंगात वैचारिकतेची एक वीण आपणास दिसून येते. मग त्यांचे आत्मनिवेदनपर अंभग असोत किंवा उपदेशपर अंभग यात आपणाला वैचारिकतेचे सहज दर्शन घडते. तुकारामांच्या अंभंगातील वैचारिकता जशी समाजजीवनाला वेढून राहिली आहे तशीच ती वाचकांच्या मनाला ही व्यापून टाकते. म्हणूनच चारशे वर्षांनंतरही त्यांच्या अंभंगातील वैचारिकता दशांगुळ उरलेली आहे 'याती शूद्र वंश केला वेवसाव'(1333) या आत्मनिवेदनपर अंभंगात आपल्याला वैराग्य कसे प्राप्त

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

झाले याचे कथन करताना ते सहज म्हणून जातात 'सत्यअसत्याशी मन केलें ग्वाहीं। मानियेलें नाही बहुमतां।।' समाजाच्या बाह्य मतमतांराच्या कोलाहालात स्वतःच्या मनाशी प्रामाणिक राहून घेतलेला जीवनाचा हा शोध समाजाला प्रगल्भ विचारांचे एक वरदान देऊन गेला आहे.

संत तुकारामांच्या अभंग गाथेत सामाजिक, कौटुंबिक, धार्मिक, आध्यात्मिक, साहित्यिक, अशा अनेकविध विषयावरचे विचार व्यक्त झाले आहेत त्यातील काही निवडक अभंगांच्या आधारे आपण त्यांच्या अभंगांतून व्यक्त झालेल्या वैचारिकतेचा आढावा घेणार आहोत.

संसारिक/कौटुंबिक विचार :

जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारें। उदास विचारें वेच करी ।

उत्तमचि गती तो एक पावेल। उत्तम भोगील जीव खाणी।

पर उपकारी नेणे परनिंदा। परस्त्रिया सदा बहिणी माया। (2864)

तुकारामांचे संसाराविषयीचे विचार हे अत्यंत प्रगल्भ, प्रामाणिक, निस्पृह असे आहेत. उपरोक्त अभंगात ते म्हणतात, 'उत्तम व्यवहार करून धन जोडावे आणि अल्पित वृत्तीने ते खर्च करावेत. परनिंदा करू नये, परस्त्रियांना नेहमी मायाबहिणी प्रमाणे समजावे. संसारात असताना नेहमी परोपकारी बुद्धीने व्यवहार करावा. मात्र अभिमानाचा लवलेश नसावा किंवा लाजिरवाणे जगणे नसावे म्हणूनच ते म्हणतात 'भिक्षापात्र अवलंबणे। जळो जिणे लाजिरवाणे। ऐसियासी नारायणे उपेक्षीजे सर्वथा। (1410) माणसाने स्वतः कष्ट करून स्वाभिमानाने आपला चरित्रार्थ चालवावा कदापिही लाचार होऊ नये. स्वसत्त्व सोडू नये. असे जीवन जगण्यातच खरा अर्थ आहे. तसेच परमार्थाची वाट चालताना संसार सोडायची गरज नाही. उलट ते म्हणतात, 'सुखे करावा संसार। परि न संडावे दोन्ही वार। दया क्षमा घर। चोजवीत येतील। (346) भक्ती मुक्तीची चिंता राहणार नाही की दैन्य दारिद्र्य वाट्याला येणार नाही हा विश्वास संसारिकांना ते आपल्या अभंगातून देतात. असे अनेक मौलिक विचार त्यांनी अनेक अभंगातून दिले आहेत. उदाहरणार्थ काही चरण पाहता येतील. 'तुका म्हणे सुखे देई संवसार। आवडीसी थार करीं माझे। (1448), 'न भें संसारास येता जातां। (1463) अर्थात तुकारामांचा संसार हा प्रापंचिक आणि पारमार्थिक अशा दोन्ही स्वरूपाचा आहे हे लक्षात घ्यावे लागते.

सामाजिक विचार :

समता, बंधुता, स्वातंत्र्य ही मुल्ये आपण स्वातंत्र्यानंतर स्वीकारली पण ही मुल्ये तुकारामांच्या अभंगात आधीपासूनच अनुस्युत आहेत. ते म्हणतात,

विष्णूमय जग वैष्णवांचा धर्म। भेदाभेद भ्रम अमंगळ।

कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर। वर्म सर्वेश्वरपूजनाचे।

तुका म्हणे एका देहाचे अवयव। सुख दुःख जीव भोग पावे। (46.1,3,4)

एवढेच नव्हे तर 'शुद्धाशुद्ध निवड कैसे। चर्ममास भिन्न नाही (3461) स्पृश्य अस्पृश्य, श्रेष्ठ कनिष्ठ असा भेदभाव तुकारामांना मान्य नाही. कोणत्याही बाह्य कारणांनी माणसामाणसांत भेदभाव करणे हे अन्यायी आहे. बाह्य कारणांनी भेदाभेद करण्यापेक्षा आंतरिक वृत्तीवर त्यांनी भर दिला आहे. उपरोक्त अभंगात हा विचार पटवून देताना त्यांनी खूप सुंदर उदाहरणे दिली आहेत. 'ओहोळ, विहीर, नदी इ. ठिकाणाचे पाणी वेगळे असते काय? सूर्याचे किरण सर्व पदार्थांचे रस घेतात तो ग्राह्य अग्राह्य अशी निवड करतो काय? गायीचे रंग भिन्न असले तरी त्या सगळ्यांचे दूध सारखेच असते. मडक्याचे आकार आणि नावे वेगवेगळी असली तरी त्याची माती एकच असते. अग्नी सर्वत्र एकरूपानेच वावरतो, तो एका पदार्थाला शुद्ध आणि दुसऱ्याला अशुद्ध मानत नाही. भांड्याला महत्त्व घ्यायचे की त्यात अमृत आहे की

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

विषय आहे याला महत्त्व द्यायचे? थोडक्यात बाह्य भेद महत्त्वाचा नाही म्हणूनच वर्णाधिष्ठित व्यवस्था त्यांनी झुगारून दिली. म्हणूनच ते एका ठिकाणी म्हणतात,

मुंगी आणि राव। आम्हा सारखाची जीव।
सोने आणि माती। आम्हा समान चित्तीं। (1895. 1,3)

जो वर्णाचा अभिमान बाळगेल तो नाडला जाईल. त्याला इष्ट फळ मिळणार नाही असा इशारा ही ते देऊन ठेवतात. म्हणूनच वर्ण, कुळ, जात याचा अभिमान सोडून द्यावा असे त्यांनी म्हटले आहे. जाती वर्णा बदलचे आणखी काही अंभंग आपणास पाहता येतील. 'उंच निंच कांही नेणे भगवंत' (2820), अठरापगड याती सकळही वैष्णव। दुजा नाही भाव पंढरीसि। (4427.3) नरनारी याती हो कोणी भलती। भावे एका प्रीती नारायणा। (1835.4) अशा अनेक अंभंगांतून त्यांनी भेदभावाचा निषेध केला आहे. तुकारामांचा हा विचार प्रस्तूत धर्मभेद, जातभेद, लिंगभेद, आणि वर्गभेद या वर्तमानातील सर्व भेदांना चपखल लागू पडतो. आणि तो भारतीय संविधानातील सामाजिक न्यायाच्या वैचारिकतेला जोडून घेता येतो.

याशिवाय समाजातील लोकांच्या वृत्तीचे सुक्ष्म ज्ञान असणारे तुकाराम आपण कसे हे वागलो तरी लोक कसा बोल लावतात हे ' ऐसा हा लौकिक कदा राखवेना । पतितपावन देवराया ।(259)या अंभंगात स्पष्ट करतात. कसेही वागले तरी लोक बोल लावतातच म्हणून 'ओक जैसा लोक धरता धरवेना' हेच खरे. म्हणूनच सत्य असत्याशी मन ग्वाही करून आपण आपल्या हिताचे कर्म करत राहिले पाहिजे हेच उत्तम. कारण जग हे दिल्याघेतल्याचे आहे अंत काळाचे कोणी नाही हे जाणून असावे हे आणि असे अनेक व्यावहारिक उपदेश तुकारामांच्या अंभंगातून विखुरलेले दिसतात. अशाप्रकारच्या सर्व अंभंगांच्या चरणातून त्यांचे समाज जीवनाबद्दलचे चिंतन किती मूलगामी स्वरूपाचे होते हे लक्षात येते.

संत, देव, धर्म, श्रध्दा अंधश्रध्दा या विशयीचे विचार :

जें का रंजले गांजलें । त्यासी म्हणे जो आपुलें ।
तो चि साधु ओळखावा । देव तेंथे चि जाणावा ।
मृदू सबाह्य नवनीत । तैसें सज्जनाचें चित ।
ज्यासी आपंगिता नाही । त्यासि धरी जो त्हेदयीं ।
दया करणे जे पुत्रासी । ते चि दासा आणि दासी ।

तुका म्हणे सांगो किती । तो चि भगवंताची मूर्ती । (347)

संत कोण आणि तोच भगवंत कसा याचे यापेक्षा सुंदर वर्णन संत साहित्यात अन्यत्र सापडणे विरळाच. देव तीर्थस्थानात नाही , देवळात नाही , दगड धोड्यात नाही तर तो साधु संताच्या हृदयात आहे. 'तीर्थ धोंडा पाणी । देव रोकडा सज्जनी ।(114) देव देहातच वास करतो. तो अन्यत्र नाही तुकाराम म्हणतात

देही असोनिया देव । वृथा फिरतो निर्देव ।
देव आहे अंतर्यामी । व्यर्थ हिंडे तीर्थग्रामी ।
नाभी मृगाचे कस्तुरी । व्यर्थ हिंडे वनातरी ।
साखरेचे मूळ ऊस । तैसा देही देव दिसे ।
दुधी असतां नवनीत । नेणे तयाचें मथित ।

तुका म्हणे मूढजना । देहीं देव कां पाहाना ।(4482)

देव असलाच तर तो देहात आहे. त्याला तिथेच शोधला पाहिजे यासाठी 'मन करा रे प्रसन्न' हेच खरे दृ नाहीतर सर्व तीर्थस्थाने फिरून येऊन काय उपयोग. तीर्थांला जाऊन केवळ आपण काय

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

करतो हे तुकाराम त्यांच्या शब्दात खूप सुरेख सांगतात ते म्हणतात, 'जाऊनिया तीर्था तुवा काय केले। चर्म प्राक्षाळिले वरीवरी । थोडक्यात देव हा सज्जनाच्या हृदयात वास करतो , तो कोणत्या तीर्थस्थानात नाही की देवळात नाही असे तुकाराम ठामपणे सांगतात.

देव जसा देवळात , तीर्थस्थानात नाही तसा धर्म ही कोणत्या ग्रंथात, पुराणात नाही तुकारामांचा धर्माचा वेगळाच अर्थ अभिप्रेत आहे. धर्म कोणता? तर मानवता हाच खरा धर्म होय. दुष्टांचे निर्दालन आणि सज्जनाचे रक्षण हाच खरा धर्म 'धर्माचे पालन । करणे पाषांड खंडन ।(2136) हेच तुकाराम परोपरीने सांगतात. पाषांड याचा पाखंडांचे खंडण असा अर्थ घेणे अभिप्रेत नाही. मानवता विरोधी जे जे तत्त्व ते पाखंडी तत्त्व असे त्यांना सांगावयाचे आहे. म्हणूनच धर्माच्या , देवाच्या नावावर चालणारे कर्मकांड आणि फोफावणाऱ्या अंधश्रद्धा तर त्यांनी नाकारल्या आहेतच. पण केवळ नाकारून ते थांबत नाहीत तर त्यांचा खरपूस समाचार ते घेतात. नवस सायास, गंडे दोरे यज्ञ याग या सर्वांचाच त्यांनी धिक्कार केला आहे. हा विचार प्रबोधन काळातही पुढे अनेक समाज सुधारकांनी पुढे नेलेला दिसतो.

गोहा यावा गावा । ऐसा नवस करी आवा ।

कैचे पुण्य तया गाठी । व्रतवेची लोभासाठी ।(3080)

शूद्र गोष्टीसाठी नवस करणे म्हणजे परिस सोडून गारगोटी मागण्याचा प्रकार आहे किंवा मोल देऊन सोमवेलीचे विष घेण्याचा प्रकार आहे. दगडाला शेंदूर फासून त्याच्यापुढे बळी देण्याच्या प्रथेचा तुकारामांनी तीव्र शब्दात निषेध केला आहे. शेंदरी देवदेवता आणि भूतखेत दोन्ही एकच असे त्यांचे म्हणणे आहे. म्हणूनच नवस सायास काही कामाचे नाहीत हे सांगण्यासाठी ते म्हणतात., 'नवसे कन्या पुत्र होती । तरि का करणे लागे पती ।(329) नवसाने मुले बाळे होणार असतील तर पतीची गरजच काय?असा त्यांचा रोकडा सवाल विचारून ते नवससायासातील फोलपणा मार्मिकपणे दाखवून देतात.

एकूणच तुकारामांची भक्ती, श्रद्धा ही डोळस आहे. त्यांच्या गाथेत कर्मकांड, अंधश्रद्धा भेदभाव या गोष्टींना थारा नाही. याबद्दलचे त्यांचे आणखी काही अभंग पाहता येतील.

काय काशी करिती गंगा । भीतरी चांगा नाही तो । (137)

आशा धरूनी फळाची । तीर्थी व्रती मुक्ती कैची । (1726)

सेंदराचे दैवत कैले । नवस बोले तयासि । (256)

भुके नाही अन्न । मेल्यावरी पिंडदान । (2714)

काय बा करिशी सोवळे ओवळे । मन नाही निर्मळ वाउगेचि । (4332)

कासिया पाषाण पूजिती पितळ । अष्टधातू खळ भावेविण । (2827)

या सान्या उदाहरणातून तुकारामांच्या विचारांचा रोख आपल्या सहज लक्षात येतो.

साहित्याबद्दलचे विचार :

तुकारामांच्या काव्याचा आजवर अनेकांनी अनेक अंगानी अभ्यास करून त्यातील श्रेष्ठत्व दाखवून दिले आहे. पण स्वतः तुकाराम आपल्या कवित्वाचे श्रेय सहजपणे विश्वंभराला देवून टाकतात. ते म्हणतात, करिता कवित्त्व म्हणाल हे कोणी । नव्हे माझी वाणी पदरीची ।

माझिया युक्तीचा नव्हे हा प्रकार । मज विश्वंभर बोलवितो । (1007)

तुकारामांनी जरी नम्रतेने आपल्या कवितेचे श्रेय विश्वंभराला दिले असले तरी आपल्या कवितेची अभंगाची योग्यता आणि ताकद त्यांना माहीत आहे. मात्र त्यांना त्याचा अहंकार, गर्व यत्किंचितही नाही. तुकारामांनी आत्यंतिक नम्रतेने आपण अर्थभेद जाणत नाही असे म्हटले असले तरी दुसऱ्या ठिकाणी ' वेदांचा तो अर्थ आम्हांसी च ठावा ' (2266) असेही छातीठोकपणे सांगितले आहे. तुकारामांच्या व्यामिश्र व्यक्तिमत्त्वामुळे त्यांच्या अभंगाचा, कवितेचा विचार करताना अभ्यासकांच्या मनात अनेक प्रश्न उमटतात. आणि त्याची उत्तरे शोधण्याच्या जिज्ञासेतूनच तुकारामांच्या अभंगाचा अभ्यास होत राहिला आहे. आत्मलोप,

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

अध्यात्मनिष्ठा, आणि साक्षात्कारी अनुभव ही तुकारामांच्या कवितांची वैचारिक बैठक आहे. आणि ते या सूत्राशी प्रामाणिक आहेत. लेखक कवी स्वतःच्या जगण्याशी प्रामाणिक हवा हा विचार साहित्यविचारात आज प्रभावी आहे. तुकाराम तेच आपल्यापरीने सांगताना दिसत नाहीत काय?

आम्हा घरी धन शब्दाचीच रत्ने । शब्दाचीच शस्त्रे यत्न करू ।

शब्दचि आमच्या जीवाचे जीवन । शब्दे वाटू धन जनलोकां ।

तुका म्हणे पाहा शब्दचि हा देव । शब्देंचि गौरव पूजा करू । (3396)

या अभंगातून तुकारामांनी आपल्या शब्दाचे असणारे सामर्थ्य सहज व्यक्त केले आहे. तुकारामाचे अभंग आणि त्यांचे चरित्र यात अंतर नाही म्हणूनच 'बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाउले 'असे ते सहजपणे म्हणून जातात. त्याचे चरित्र आणि कविता हे 'मषिपाणी' न्यायाचे आहे. म्हणूनच त्यांच्या अभंगाना एक वेगळी धार आहे. आजवर तुकारामांच्या अभंगांचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांनी तुकारामांच्या अभंगांतील वैश्विक सत्य आणि मानवी जीवनाला शाश्वत आधिष्ठान प्राप्त करून देण्याचे सामर्थ्य मान्य केले आहे. तुकारामांच्या कवितेचे श्रेष्ठत्व आणि त्यांच्या भाषेचे सामर्थ्य समजावून घेताना, सर्व धर्माचा तौलनिक अभ्यास करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारखे विद्वानही एका मुलाखतीत म्हणतात, 'यच्चयावत् सर्व मराठी पुस्तके व ग्रंथ उद्या कोणी अरबी समुद्रात बुडवून टाकले किंवा जाळून टाकले तरी मला काहीही दुःख होणार नाही. फक्त दोन अपवाद. एक तुकारामांची गाथा आणि दुसरी ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी. या दोन ग्रंथांच्या आधारे माझी मराठी यावश्चंद्रदिवाकरौ अभिमानाने व डौलाने जिवंत राहिल.' (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ: अरुण कांबळे पृ 578) डॉ. आंबेडकरांचे हे उद्गार तुकारामांच्या भाषेबद्दल आणि कविते विषयी बरेच काही सांगून जातात. यावर वेगळे भाष्य करण्याची आवश्यकता वाटतच नाही

समारोप

संत तुकारामांचे अभंग हे वैचारिक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहेत. या अभंगातून ते स्वतःशी आणि समाजाशीही बोलताना दिसतात. यामध्ये समाजजीवनाचे सर्वांगीण दर्शन आहे त्यात समाजातील वृत्ती प्रवृत्तीचे, धर्म अधर्मचे, खऱ्या खोट्याचे, तुकारामांना उमजलेल्या आध्यात्मिक जाणिवांचे, अनुभवांचे, स्वसामर्थ्याचे, सामान्याविषयी असणाऱ्या कळवळ्याचे आणि त्यातून स्फूरलेल्या विचारांचे एक अनोखे दर्शन ही दिसते. हा कालच्या, आजच्या व उद्याच्या काळासाठी फार मोठा वैचारिक ठेवा आहे

संदर्भ ग्रंथ :

1. श्री तुकारामबावांच्या अभंगांची गाथा (सरकारी प्रत) दुसरे पुनर्मुद्रण 1991
2. विद्रोही तुकाराम – आ. ह. सांबुखे
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ –संपा. दया पवार
4. य.च.म.मु.वि. वैचारिक वाडःमय
5. संत साहित्याची सामाजिक फलश्रुती—गं. बा. सरदार

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

महात्मा जोतीराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार

प्रा. डॉ. सौ. कांचन विजय नलवडे

मराठी विभाग, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

प्रस्तावना :

१९ वे शतक हे 'चळवळीचे शतक' म्हणून ओळखले जाते. या शतकातील सामाजिक परिस्थिती अतिशय दयनीय स्वरूपाची होती. जातीभेद, रूढी, प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता, अज्ञान यासारख्या समस्यांमध्ये समाज गुरफटलेला होता. तसेच बालविवाह, बालहत्या, केशवपन, विधवाविवाह, सतीप्रथा यासारख्या अनिष्ट रूढींना समाजसुधारकांनी विरोध केला होता. समाजपरिवर्तनासाठी अनेक समाजसुधारकांचे प्रयत्न सुरू होते. या समाजसुधारकांमध्ये शिक्षणाला केंद्र मानणारे फुले दांपत्याचे योगदान या काळात विशेष महत्त्वाचे ठरले. त्याकाळात स्त्रीशूद्रांच्या विविध प्रश्नांसाठी समस्यांसाठी फुले दांपत्य आयुष्यभर अविरतपणे झगडले. समाजातील अज्ञान, अंधकार दूर करावयाचा असेल तर शिक्षण देणे हाच त्यावरील उत्तम उपाय आहे हे ओळखून त्यांनी आपल्या कार्याला सुरुवात केली. त्यांचे शैक्षणिक कार्य ऐतिहासिकदृष्ट्या अलौकिक व क्रांतीकारक असेच आहे.

सामाजिक चालीरीती व रूढी परंपरेत बालविवाह, केशवपन, सतीची चाल अशी अनेक बंधने स्त्रियांवर लादली गेली होती. स्त्री-शूद्रांवरील बंधनाबद्दल, शिक्षणव्यवस्थेबद्दल प्रेमा गोरे यांनी मांडलेले विचार अतिशय बोलके आहेत. 'शिक्षण म्हणजे सारासार विचार, प्रत्येक सिद्धांत अनुभवाच्या कसोटीवर घासून पाहणे प्रत्येक प्रस्थापित सिद्धांताकडे शंकेखोरपणे पाहून बुद्धीच्या कसोटीला तो उतरल्यासच स्वीकारणे हा विचारच समाजात नव्हता. केवळ धर्मग्रंथांचे पठण, त्यातल्या खऱ्या-खोट्या भाकडकथांचे विवेचन एवढाच शिक्षणाचा अर्थ सीमित होता.'^१ यावरून असे लक्षात येते की, स्त्री-शूद्रांना, शिक्षणाची द्वारे खुली नव्हती. कुठलाही स्वतंत्र विचार अंमलात आणण्याची कोणतीच व्यवस्था निर्माण झालेली नव्हती. त्यामुळे बहुजन समाजात अंधाराचे साम्राज्यच दिसून येत होते. नियतकालिकांच्या माध्यमातून प्रबोधनाचा प्रयत्न सुरू असण्याच्या काळात बहुसंख्य उपेक्षित राहिले होते. फुले म्हणतात त्याप्रमाणे-

'विद्येविना मति गेली, मती विना नीति गेली ।

नीतिविना गति गेली, गती विना वित्त गेले ।

वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ॥'

'जोतीरावांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या आपल्या पुस्तकाच्या उपोद्घाताच्या प्रारंभी सुभाषितवजा शब्दात वरील ओळीत आपल्या शिक्षणविषयक विचारांचे सार सांगितले आहे. शिक्षणामुळेच माणसाच्या अंगी नैतिक व बौद्धिक बळ वाढते. परंतु शिक्षणाचा अभाव असेल तर माणूस बौद्धिक व नैतिकदृष्ट्या कसा पंगू होतो हेच वरील ओळीतून जोतीरावांनी सूचित केले आहे. हे वर्णन त्या सामाजिक परिस्थितीचे प्रकट दर्शन घडविणारे आहे.

स्त्री-शूद्रांना शिक्षणाची द्वारे खुली नसण्याच्या कालखंडातच पेशव्यांची राजवट संपुष्टात आली आणि इंग्रजांची राजवट सुरू झाली. इंग्रजांच्या साम्राज्यामध्ये ज्ञानाचा धूसर प्रकाश दिसू लागला. इंग्रजांनी भारतातील जनतेसाठी काही सुधारणा आणल्या. त्यामध्ये शिक्षणाची सुधारणाही होती. तेव्हा सरकारी शाळांबरोबरच मिशनरी शाळांचेही शिक्षणाचे कार्य सुरू झाले होते. अनेक समाजसुधारकांनी बाळशास्त्री जांभेकर, गो.ग.आगरकर, गोपाळराव हरि देशमुख, भाऊ महाजन यांनी याच शाळातून शिक्षण घेऊन आपल्या समाजातील दोषांवर प्रखर हल्ले चढविले व समाजसुधारणेसाठी प्रयत्न केले. जोतीराव फुले यांनीही याचकाळात स्वतः शिक्षण घेऊन शैक्षणिक व सामाजिक कार्य केले.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

जोतीरावांची जडणघडण :

जोतीरावांचे प्राथमिक शिक्षण सरकारी शाळेत व पुढील शिक्षण स्कॉटिश मिशनच्या इंग्रजी शाळेतच पूर्ण झाले. त्यांना हे शिक्षण पूर्ण करित असतानाही खूप अडथळे आले. सन १८३३ ते १८३९ पर्यंत शिक्षण व्यवस्थित सुरू होते. परंतु गोविंदरावांना एका सनातन्याने देवा-धर्माची भीती घालून जोतीरावांचे शिक्षण बंद करण्यास भाग पाडले.

जोतीरावांचे शिक्षण बंद झाले असले तरी वाचन थांबलेले नव्हते. जोतीरावांचे बालपणापासून संगोपन करणाऱ्या सगुणाबाई (आऊ) जोतीरावांच्या शिक्षणासाठी सतत प्रयत्न करित होत्या. फारशी भाषेचे शिक्षण गफवार बेग मुन्शी व ख्रिश्चन मिशनरी लिजीटसाहेब यांच्या मध्यस्थीने गोविंदरावांचे मन वळवून जोतीरावांचे शिक्षक इंग्रजी पहिल्या वर्गात सुरू झाले. शिक्षणामुळे व जीवन जगत असताना आलेल्या विविध अनुभवामुळे जोतीरावांची वैचारिक जडणघडण होत गेली. 'जोतीराव त्यांचे बालमित्र शाळेतील अभ्यासात उत्तम प्रगती राखून होते. त्याशिवाय छत्रपती शिवराय, बुकर टी वॉशिंग्टन, मार्टिन ल्यूथर किंग यासारख्या महापुरुषांची चरित्रे, थॉमस पेन यांचा 'राईट्स ऑफ मॅन' हा ग्रंथ अमेरिकन स्वातंत्र्य लढा, फ्रेंच राज्यक्रांती आदि नवविचारांचे साहित्य त्यांनी वाचून काढले. याच संस्कारक्षम वयातच जोतीरावांना वैचारिक साहित्याची आवड निर्माण झाली. वैचारिक पुस्तके जोतीराव घरी आणून, मन लावून वाचून काढत असत. त्यावर टिपणे तयार करित असत.'^२ यामुळे जोतीरावांचा पिंड घडण्यास निश्चितच मदत झालेली दिसून येते.

जोतीरावांनी आपल्या शेतातील आंब्याच्या झाडाखाली धूळपाटीवर सावित्रीबाईंना शिक्षणाचे प्राथमिक धडे द्यायला सुरुवात केली. शाळेतून घरी आल्यानंतर सावित्रीबाईंशी मानवाचे हक्क, कर्तव्ये, जातीभेद, उच्चनीच भेदभाव याविषयावरती तासनतास बोलत असत. यातूनच सावित्रीबाईंच्या वैचारिक जाणीवाही प्रगल्भ होत गेल्या.

शिक्षण क्षेत्रातील क्रांतिकारी पाऊल :

इंग्रजी शिक्षणाने प्रभावित झालेल्या जोतीरावांनी हिंदू समाजातील स्त्री-शूद्रांचा उद्धार करावयाचा असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही हे ओळखले. त्याचबरोबर पुरुषापेक्षा स्त्रीच्या शिक्षणाला विशेष महत्त्व आहे. याची जाणीव जोतीरावांना प्रकर्षाने झाली. स्त्रियांचे कुटुंबातील स्थान जोतीरावांच्या लक्षात आल्याने त्यांनी शिक्षणाची चळवळ सुरू केली. कुटुंबामध्ये स्त्रीचे अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. मुलांवर संस्कार करणारी आई जर सुशिक्षित असेल तर कुटुंबाची प्रगती होईल. स्त्रियांनाही स्वातंत्र्य असले पाहिजे. ही भूमिका जोतीरावांची होती. अहमदनगर येथील अमेरिकन मिशनमधील मिस फरार या बाईंनी चालविलेल्या मुलींच्या शाळांना सदाशिव गोवंडे व मोरो विठ्ठल वाळवेकरांसोबत जोतीरावांनी भेट दिली. त्या शाळांमध्ये ज्या पद्धतीने मुलींना शिक्षण देण्यात येते. हे पाहिल्यानंतर जोतीराव भारावून गेले. मिस फरारबाईंनी स्त्री शिक्षणाची महती जोतीरावांना समजावून सांगितली. 'प्रथमच कोणी एतद्देशीय माणूस जोतीरावांच्या रूपाने भारतीय मुली व स्त्रियांसाठी शाळा काढत आहे. याकार्यात आमचे जोतीरावांना पूर्ण सहकार्य राहिल. हे निश्चित परंतु तुम्ही स्त्री-शिक्षणाची सुरुवात आपल्या घरापासून करा. कोणत्याही सुधारणांची सुरुवात स्वतःपासून केल्यास त्या चिरंतन होतात.'^३ मिस फरारबाईंनी केलेल्या या उपदेशाने जोतीरावांच्या कार्याची दिशा आणखीनच स्पष्ट झाली. जोतीरावांनी सावित्रीबाईंच्या व मित्रांच्या सहकार्याने त्यांच्याशी विचारविनिमय करून पुण्यातील बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाड्यात दिनांक १ जानेवारी १८४८ रोजी मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. त्यापूर्वीही पुण्यात मुलींची शाळा चालविण्याचे प्रयत्न झाले होते. सन १८३० ते १८३३ मध्ये निघालेल्या या शाळा पुढे दोन वर्षात बंद पडल्या. परंतु १८४८ मध्ये जोतीरावांनी मुलींच्यासाठी सुरू केलेल्या हिंदुस्थानातील या पहिल्या शाळेने जणू स्त्री शिक्षणाचा पायाच घातला.

पुण्यासारख्या शहरात मुलींची शाळा सुरू करून ती चालविणे अवघड होते. जोतीराव व सावित्रीबाई स्वतः घरोघरी जाऊन पालकांना मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देत होते. सुरुवातीला जोतीरावांनी स्वतःच शिक्षक म्हणूनही

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

काम पाहिले. पुढे सावित्रीबाई या शाळेच्या पहिल्या शिक्षिका व पहिल्या मुख्याध्यापिका झाल्या. १८४८ ते १८५२ या काळात पुण्यात व पुण्याबाहेरही जोतीरावांनी १८ शाळा सुरू केल्या. अल्पावधीतच त्यांच्या शिक्षणप्रसाराच्या कार्यास चांगलीच चालना मिळाली. या सर्व शाळा सुरू करताना त्यांना अनंत अडचणींना तोंड द्यावे लागले. तरीही जोतीराव व सावित्रीबाई डगमगले नाहीत. जोतीरावांनी व सावित्रीबाईंनी आर्थिक झळ सोसून व समाजाचा रोष पत्करूनही शाळा नेटाने सुरूच ठेवल्या. जोतीराव व सावित्रीबाई आपल्या कार्यापासून तसूभरही बाजूला जात नाहीत हे पाहून सनातनी लोकांनी त्रास द्यायला सुरुवात केली. सावित्रीबाईंनी समाजाकडून होणारा अपमान एक स्त्री म्हणूनही होणारा छळ केवळ कार्यावरील निष्ठेमुळेच सहन केला. जोतीरावांना गृहत्यागही करावा लागला.

जोतीरावांच्या कार्यावरील निष्ठेने एतद्देशीय नव्हे तर सरकारही भारावून गेले. शैक्षणिक क्षेत्रात अभूतपूर्व कार्य करणाऱ्या जोतीराव व सावित्रीबाई यांच्या कार्याचा सत्कार करण्याचे सरकारने ठरविले. दिनांक २ फेब्रुवारी १८५२ रोजी विश्रामबाग वाड्यात जोतीरावांचा सरकारतर्फे मेजर कॅन्डी यांच्या हस्ते शाल, श्रीफळ देऊन सत्कार झाला. तर पूना कॉलेजच्या चौकात शनिवार दि. १२ फेब्रुवारी १८५३ रोजी जोतीरावांच्या प्रयत्नाने सुरू झालेल्या शाळांचा बक्षीस समारंभ मोठ्या थाटामाटात पार पडला. यावेळी अण्णासाहेब चिपळूणकर यांनी जोतीरावांच्या कार्याची प्रशंसा केली आणि त्याचबरोबर आपल्या लोकांच्या प्रवृत्तीबद्दल खंतही व्यक्त केली. 'या कामास साहेब लोकांकडून आजपावितो बहुत मदत झाली आहे हे लिहिणे मला मोठे लज्जास्पद आहे. कारण आपले लोकही मोठमोठ्या पदव्यांवर असून त्यांच्याने याविषयी विचार करत नाही.' अण्णासाहेब चिपळूणकरांच्या या भाष्यावरून जोतीरावांच्या कार्यास सुरुवातीच्या काळात एतद्देशीय लोकांच्याकडून मदत होण्याऐवजी अडथळे आणण्याचे काम अधिक प्रकर्षाने झाले, असेच दिसून येते. जोतीरावांनी स्त्री-शूद्रांच्या विकासासाठी, शैक्षणिक प्रगतीसाठी अतिशय तळमळीने कार्य केले.

जोतीरावांची शैक्षणिक विचारधारा :-

महात्मा जोतीराव फुले राजकीय व सामाजिक परिस्थिती बद्दल विचार करीत असतानाच त्यांना सामाजिक समस्यांचे मूळ लक्षात आले. सामाजिक विषमतेमध्ये बहुजन समाजाच्या शिक्षणाची आबाळ व अस्पृश्यांची सामाजिक परिस्थिती हे दोन घटक महत्त्वाचे आहेत असे मानून याबाबींवर लक्ष केंद्रित केले. जोतीरावांच्या मते ज्ञान ही एक शक्ती असून तिच्याद्वारेच सर्वांगीण विकास होऊ शकतो शिक्षणाच्या प्रसारातून लोकांत नव्या जाणिवेचा निर्माण होतिल. समाजाचे पाऊल पुढे पडेल असे जोतीरावांना वाटत असे. त्यामुळे जोतीरावांनी आपल्या लेखनात (अखंड रचना असो की तृतीयरत्न नाटक असो) आणि सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीतही शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला महत्त्वाचे स्थान दिले. शूद्रातिशूद्रांना लिहिता- वाचता न आल्याने हिशोब कळत नाही, कायद्याची भाषा कळत नाही त्यामुळे त्यांचा फायदा वकील, न्यायाधीश, कारकून लोक घेतात. या अज्ञानाच्या गर्तेतून शूद्रातिशूद्रांना बाहेर काढण्यासाठी शिक्षण हा एकच मार्ग महत्त्वाचा आहे हे जोतीरावांच्या लक्षात आले. शूद्रांप्रमाणेच स्त्रियांनाही शिक्षण दिल्याशिवाय समाजसुधारणा होणे शक्य नाही असे जोतीरावांना वाटत होते. इंग्रज सरकारचे शैक्षणिक धोरण सर्वसामान्यांच्या हिताचे नाही. हे धोरण केवळ व्यवहारवादी, अन्यायकारक व अदूरदर्शीपणाचे आहे असे जोतीरावांना वाटत होते. इंग्रज सरकारने हिंदुस्थानातील जनतेची शिक्षणविषयक परिस्थिती समजून घेण्यासाठी सर वुईल्यम हंटर या शिक्षण क्षेत्रातील तज्ज्ञाच्या अध्यक्षतेखाली एक मंडळ आयोग नेमला. जोतीरावांनी या आयोगास १९ ऑक्टोबर १८८२ रोजी निवेदन सादर केले. त्यावेळी जोतीरावांनी मांडलेले विचार चिंतनीय व द्रष्टेपणाचे होते. त्यामध्ये जोतीराव म्हणतात, 'सरकार गरीब शेतकऱ्यांकडून जो सारा वसूल करते त्या वसुलाचे उत्पन्न वरिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणावरच खर्च होते. वरिष्ठ वर्गास्वतःपुरताच विचार करतो म्हणून सरकारने कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले पाहिजे.' अशा प्रकारे जोतीरावांनी कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

शिक्षण हे वरच्या थरातून खाली झिरपत येते या विचाराला कडाडून विरोध केला. एवढेच नव्हे तर प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले जावे व त्यासाठी सरकारने कायदा करावा सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाबरोबर त्याचे सार्वत्रिकीकरण करावे.

प्राथमिक शाळांची संख्या वाढवावी, नगरपालिकांनी स्वखर्चाने शाळा चालवाव्यात, शाळांची तपासणी शिक्षण खात्यामार्फत व्हावी, ग्रामीण भागात मोडी, बालबोध वाचन, हिशेब, इतिहास इत्यादींचे सर्वसाधारण ज्ञान व त्याच्या जोडीला शेतकीचे ज्ञान द्यावे असेही विचार जोतीरावांनी मांडले. हंटर आयोगापुढे दिलेल्या निवेदनात जोतीराव म्हणतात, 'या देशातील शूद्रादि अतिशूद्र व स्त्रिया बहुजन सामान्य जनतेला शिक्षण देऊन ज्ञानी करावे व या बहुजन जनतेस नैतिक व भौतिकदृष्ट्या उच्च पातळीवर आणल्याशिवाय आणि त्यांचे ठिकाणी मानवतेची व सामाजिक दायित्वाची जाणीव निर्माण केल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने या देशाचा उद्धार होणार नाही. हा पुरोगामी व परिवर्तनवादी विचार मांडणारे पहिले भारतीय म्हणून जोतीरावांचा उल्लेख करावा लागेल. हंटर आयोगापुढे जोतीरावांनी शिक्षणविषयक दिलेले निवेदन म्हणजे या देशातील शूद्र अतिशूद्र व स्त्रिया, या बहुजन समाजाच्या शिक्षणाची यथार्थदीपिका होय.'^५ जोतीरावांचे शिक्षणविषयक विचार आजसुद्धा समाजाला मार्गदर्शक वाटतात.

समारोप :-

आज शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रगती झालेली आहे. परंतु शिक्षणप्रसाराचा लाभ हा अनुसूचित जातीजमाती, स्त्रिया, ग्रामीण विभाग यांच्यापेक्षा नागर भागास, उच्च व मध्यम वर्गीयांनाच अधिक झालेला आहे. सर्वसामान्यांच्यादृष्टीने महत्त्वाचे असणारे प्राथमिक शिक्षण, प्रौढ साक्षरता अभियानाचे कार्यक्रम बाजूला राहून माध्यमिक व उच्च शिक्षणालाच प्राधान्य दिले जात आहे. नोकऱ्या मिळविण्यासाठी शिक्षण असे शिक्षणाचे प्रयोजन झाले आहे. आज जागतिकीकरणाच्या काळात केंद्रशासन व महाराष्ट्र शासनही सर्व जनसामान्यांना या शैक्षणिक प्रवाहात येता यावे म्हणून प्रयत्न करीत आहे. जोतीरावांच्या शैक्षणिक विचारातील दूरदर्शीपणा लक्षात घेऊन अनेक योजना शासनदरबारी राबविल्या जात आहेत. जोतीरावांचे शैक्षणिक विचारच आजच्या परिस्थितीत मार्गदर्शक ठरत आहेत असेच म्हणावे लागेल.

संदर्भ सूची

- १) गोरे प्रेमा - 'थोर समाजसेविका, सावित्रीबाई फुले', पृ. ११
- २) सूर्यवंशी राजाराम - 'विद्येची देवी युगस्त्री सावित्रीबाई फुले', पृ. २९
- ३) सूर्यवंशी राजाराम - 'विद्येची देवी युगस्त्री सावित्रीबाई फुले', पृ. ३५
- ४) गोरे प्रेमा - 'थोर समाजसेविका सावित्रीबाई फुले', पृ. २१
- ५) कांडगे (अॅड) राम - 'महा महात्मा जोतीराव फुले: व्यक्ती व कार्य', पृ. १५६.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

चार्वाक, बुद्ध, बसवण्णा, कबीर आणि तुकाराम यांच्या
विचारांची प्रस्तुतता

प्रा. शांताराम कांबळे
जयवंत महाविद्यालय, इचलकरंजी

विविधतेत एकता हे आपल्या देशाचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले जाते. मात्र या एकते मध्येच जाती, धर्म, लिंग, पंथ, भाषा, प्रदेश यांच्या रूपाने पोसलेली विषमता तितकीच कर्मट आणि वास्तव असल्याचे दिसून येते. या विषमता रूपी झाडाच्या फांद्या कितीही छाटल्या तरी त्याला नवी पालवी फूटतच राहते. दुदैवाने आज या विषमता रूपी झाडाला विषारी फळं लागली आहेत. ही फळं पुढल्या पिढीच्या हातात पडण्या अगोदरच त्या झाडाची मुळा पासून छाटणी करणे आवश्यक बनले आहे. यासाठी लागणारे एकमेव हत्यार म्हणजे आपल्या संतानी आणि महात्म्यांनी सांगितलेला समतेचा विचार आजच्या बिकट काळात त्यांच्या विचारांचा जागर करण्याची गरज तीव्रतेने निर्माण झाली आहे. या अनुषंगाने चार्वाक, बुद्ध, बसवण्णा, कबीर आणि तुकाराम यांच्या विचारांची प्रस्तुतता लक्षात घ्यावी लागेल.

भारतीय संस्कृतीच्या इतिहास चार्वाक विचाराला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. चार्वाकाने ईश्वराचे अस्तित्व नाकारले असून ईश्वराचे अस्तित्व कोणत्याही प्रमाणाने सिद्ध होत नसल्यामुळेच त्यांनी लोकसिद्ध राजाला ईश्वर मानले. ईश्वर नाकारल्यामुळे ईश्वराने जगाची निर्मिती केली हा सिद्धांतही मागे पडला. परिणामी ईश्वराच्या अनुषंगाने केले जाणारे कर्मकांड, धार्मिक विधी निरर्थक ठरले. त्यामुळे पुरोहितशाहीला दणका बसला. काल्पनिक थोतांड बाजूला पडले. मानवी विकासाला बाधक ठरणाऱ्या गोष्टींना आळा बसला. सामाजिक जीवनातील समस्यांना प्राधान्य देवून त्याप्रमाणे वर्तन व्यवहार करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. वैदीकांच्या दृष्टीने महत्वाचे असलेल्या याज्ञिक विधीवर हल्ला चढवला आणि तिच्यातील ढोंगबाजी उधड केली. लोकसिद्ध ईश्वर असणाऱ्या राजाच्या कर्तव्याची जाणीव करून देताना राजानं आपला राज्यकारभार सर्वसामान्य लोकांच्या हिताच्या दृष्टीने राबवला पाहिजे त्याप्रमाणेच राजालाही लोकमान्यता हवी. यातून चार्वाकाने मानवाचा विकास हा माणूसच करू शकतो यासाठी कोणत्या तरी अतिमानवी शक्तीची गरज नसल्याचे स्पष्टपणे सांगितले.

चार्वाकाने सुखाची कल्पना मांडली असली तरी ती दुसऱ्याच्या शोषणावर आधारित नाही तर ती श्रमाचा पुरस्कार करणारी असून आपल्या अस्तित्वासाठी प्रसंगी कर्ज काढण्यास हरकत नसल्याचे सांगितले आहे. मात्र चार्वाकांच्या कर्जाबाबतचा विचार विकृत करून सांगितला जातो. मानवी जीवनात चढउतार असल्याने कर्जाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केली आहे. चार्वाकाने प्रयत्नवादाला महत्वाचे स्थान दिले असून वैदिकांनी सांगितलेला पूर्वजन्मातील कर्मानुसार या जन्मात फळ मिळते हा कर्म सिद्धांत माणसाला आळशी आणि दैववादी बनवून त्याचा आत्मविश्वास नाहीसा करतो असे आग्रहाने प्रतिपादन केले आहे.

स्वातंत्र्य हाच मोक्ष माणणाऱ्या चार्वाकाने चातुर्वर्ण्य व्यवस्था नाकारली असून ही व्यवस्था जातीव्यवस्थेचा पुरस्कार करते. जातीचा उगम कसा केव्हा झाला याबाबत एकवाक्यता आढळत नाही. परंतु मानवी विकासाला आडसर ठरणारी ही व्यवस्था विषमता पोसणारी असून माणसाचे माणूसपण नाकारणारी आहे. आपल्या जन्मजात वर्णाला अनुसरून कर्म करणे योग्य नसल्याचे चार्वाक दर्शनात खंबीरपणे मांडले आहे. चातुर्वर्ण्यप्रमाणे त्यांनी वंशशुद्धी या कल्पनेलाही आव्हान दिले आहे. आई आणि वडील यातील कोणाच्याही बाजूने वंशसंकर झाला नसेल असे मानने म्हणजे आपण खोट्या अहंकारात जगणे होय. ऋषीचे कुळ शोधू नये याचे कारणच मुळी वर्णसंकर होय. मनुस्मृतीमध्ये देखील वर्णसंकराची चर्चा आढळते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्त्री-पुरुष समानता हा चार्वाक विचाराचा गाभा आहे. स्त्रीयांकडे केवळ पुरुषांच्या दृष्टीने न पाहता स्त्रींच्या दृष्टीकोनातून विचार करावा. काम भावनेला विकृत न मानता ती मानवी प्रकृती आणि संस्कृतीचा भाग असून याबाबत माणसाने वास्तवाला सामोरे जाऊन विचार करण्याचा आग्रह चार्वाक धरतात. स्त्रीयांना बंधनात आडकवणारे पातिव्रत्य ही अशीच धूर्त आणि दुर्बल पुरुषांची निर्मिती आहे. उलट प्रितीतून निर्माण होणारे कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवन स्थैय्याला आधारभूत असणारे निरपेक्ष पातिव्रत्य त्यांनी प्रतिपादन केले असून माणूसकीचे तत्व पातिव्रताच्या तत्वापेक्षा श्रेष्ठ असल्याचे सांगितले आहे त्यामुळेच चार्वाक दर्शन ही सम्यक दृष्टीने जीवन जगण्याची पध्दती आहे हे मान्य करावे लागते.

चार्वाक दर्शनानंतर भारतीय इतिहासात महाकारुणिक ही उपाधी आपल्या आचार आणि विचारातून सिध्द करणारा महापुरुष म्हणून गौतम बुध्दांचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. ख्रिस्तपूर्व ५६३ ते ख्रिस्तपूर्व ४८३ म्हणजेच अडीच हजार वर्षापूर्वी होऊन गेलेल्या या महामानवाने दुःखाला सत्य मानले. दुःखाचे मूळ अविद्या आणि तृष्णा असून दुःखाचे कारण शोधून त्याला विरोध करणे हाच दुःख नाशाचा मार्ग आहे या मार्गालाच त्याने आर्य अष्टांग मार्ग असे संबोधले आहे. यामध्ये सम्यकदृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती, सम्यक समाधी असे अष्टांग मार्ग सांगितले असून त्याचे संक्षिप्त रूप म्हणजे प्रशिक. प्रज्ञा, शिल आणि करुणा. प्रज्ञा म्हणजे ज्ञान इतका वरवरचा अर्थ प्रज्ञाचा नसून आपल्याला अवगत झालेले ज्ञान बुध्दीला कळल्यानंतर आपली दृष्टीच तशी बनने म्हणजे प्रज्ञा. थोडक्यात आपल्याला ज्ञान प्राप्त झाल्यावर येणारे शहानपण. शीलाच्या बाबतीत त्याने नैतिक आचाराचे दहा नियम सांगितले असून सामान्यां लोकांना पाच नियमाचे पालन आवश्यक मानले आहे. त्यालाच 'पंचशील' असे संबोधले जाते. सर्व प्राणीमात्राचे दुःख समजावून घेऊन त्यांच्याविषयी करुणा बाळगावी, त्यांच्यावर प्रेम करावे. दुःख निरोधासाठी बुध्दाला, संघाला आणि धम्माला शरण जावे असे गौतम बुध्द सांगतात. बौध्द दर्शनाचा विचार दुःख निरोध असून मृत्यूपश्चात माणसाचे काय हाते अशी चर्चा करण्यात बुध्दाला रस नाही. उलट जे जीवन आपल्या वाट्याला आहे ते नैतिकदृष्ट्या कसे चांगले करता येईल याचा व्यवहारवादी दृष्टीने विचार बौध्द दर्शनात पहावयास मिळतो.

बुध्दाचा धम्म प्रज्ञा आणि करुणेवर आधारला असून यामध्ये कोणत्याही अंधश्रध्देला थारा नाही. त्यामुळे धम्मातील ज्ञानात अनुभव महत्वाचा मानला आहे. आपल्या इंद्रियानुभवा पलीकडे आहे म्हणजे जे अलौकीक आहे त्याला धम्मात थारा नाही. आपल्या विचाराला आणि विधानाला अनुभवाच्या कसोटीवर तपासल्याशिवाय स्विकार करू नये असा ज्ञानाच्या क्षेत्रात अर्थपूर्ण सिध्दांत त्यांनी प्रस्तापित केला आहे. त्यामुळेच अनुभवादृष्टीत पुरावा हा बुध्दाच्या धम्म विचाराचा गाभा मानला जातो. धम्माला बुध्दीचे अधिष्ठान प्राप्त झाले असल्याने तो नितीचे मुख्य घटक बनला आहे. परिणामी धम्म मानवी कल्याणाला प्राधान्य देतो. परंतू धम्म म्हणजे नितीतत्व नसून धम्म पवित्र असतो तर नितीतत्व वैश्विक असते. धम्माला पवित्र मानल्यामुळे तो इंद्रियातीत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्माचे रूपांतर सद्धम्मात करून त्यातून समाज परिवर्तनची संकल्पना मांडली आहे. परितर्वर्तनवादी असणारा समाज स्वातंत्र्यावर आधारीत असतो. पूर्वी असलेली समाज व्यवस्था चातुर्वर्ण्याच्या चौकटीत अडकल्याने मानवी विकासाला पर्यायाने समाज विकासाला खीळ घालणारी होती. अशा समाजात विषमता, उच्च-निच्य भाव, उच्च जातीविषयी द्वेष भावना तर कनिष्ठ जातीविषयी तिरस्कार आढळतो. परिणामी अशा समाजात विसंवाद आणि संघर्ष अटळ असतो. मात्र बुध्दाने अशा रूढीबाज समाजाचा कधीच पुरस्कार केला नाही. तर त्यांनी खुल्या आणि स्वतंत्र समाजाचा विचार केला. असा समाजच मानवी मुल्यांची जपवणूक करतो असे प्रतिपादन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर करतात.

विषमतेचे समर्थन करणारी वैदिक परंपरा चार्वाक काळापासून पहावयास मिळते. या परंपरेने सातव्या आठव्या शतकात उग्र रूप धारण केले होते. याला प्रतिरोध करण्यासाठी अनेक धर्म आणि पंथ चळवळीरूपात उभे राहिले. आजच्या उत्तर कर्नाटक आणि दक्षिण महाराष्ट्राच्या सीमेवर असणाऱ्या बागेवाडी गावी एक सदन ब्राम्हण कुटुंबात बसवणणा

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

नावाचा महामानव जन्माला आला. स्वतः उच्च कुळात जन्माला येऊनही या महामानवाने ब्राम्हणी शोषण व्यवस्थेची विषमता लक्षात आल्यावर त्यांनी वैदिक परंपराच नाकारली आणि लोकायत बौध्द आणि सुफी अशा अवैदिक परंपरेचा पुरस्कार केला. आपल्या विचाराच्या प्रसारासाठी चालुक्यांच्या मांडलिक असलेल्या बीज्ज्वळ राजाच्या दरबारातील मंत्री पदाचाही उपयोग करून घेतला. मात्र वैदिक परंपरेचे समर्थक असणाऱ्या राजसत्तेने आणि तत्कालीन धर्माच्या ठेकेदारांनी त्यांच्याविरोधात पवित्रा घेतला. ते फक्त विरोधी पवित्रा घेऊनच थांबले नाही तर त्यांनी बसवण्यांचा छळ सुरू केला. त्यांच्या अनुयायांची म्हणजेच शरणांची कत्तली केल्या. त्याबरोबरच त्यांनी निर्माण केलेल्या 'वचन साहित्याचा' विध्वंस सुरू केला. अशावेळी आपल्या साहित्याच्या रक्षणासाठी बसवण्यांच्या शरणांनी घणघोर युध्द करून आपले साहित्य वाचवण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे युध्द म्हणजे भारतीय इतिहासातच नव्हे तर संपूर्ण जगाच्या इतिहासात संपत्तीसाठी नाही तर आपल्या अनमोल विचारधनासाठी झालेले पहिले युध्द म्हणावे लागेल. मानवी समाजाचा उध्दार करणारे आणि श्रमाला महत्व देणारे हे साहित्य गेली सात आठशे वर्षे काळाच्या उद्रात गडप झाले होते. आज हे साहित्य कन्नड आणि मराठीत उपलब्ध झाले आहे.

दक्षिणेतील प्रबुध्द अशी ओळख असणाऱ्या बसवण्यांने सर्व प्रथम उच्चवर्णीय लोकांची मिरासदारी असणारी ईश्वरभक्ती आणि ईश्वरपूजा ही परंपरा मोडून काढली. सर्व जातीसहीत स्त्रीयांनाही भक्तीचे द्वार खुले केले. गुरुने दिलेले इष्टलिंग पवित्र ठेवते परिणामी पवित्र होण्यासाठी कोणत्याही धार्मिक विधी गरजेचा नाही त्यामुळे लिंगायतामध्ये जन्म, मृत्यू, स्त्री चा मासिक धर्म अशा कोणत्याही गोष्टीची शुध्दता मानली जात नाही. त्यांच्या गळ्यातच इष्टलिंग असल्याने देव आणि भक्त यांच्यात वियोग नाही. त्यामुळे व्यक्तीच्या अंत्यक्रियेपर्यंत देव आणि भक्त यांचे नाते अतुट असते. अग्नीपूजा आणि मूर्तीपूजा या धर्माने नाकारली असून परमेश्वर प्रत्येकाच्या शरीरात आहे त्यामुळे देवाला नैवेद्य दाखवू नये किंवा त्याला बळी देवू नये, त्याचे मंदिर बांधू नये, थाटामाटाचे उत्सव करू नयेत अशाप्रकारे लिंगायतांनी कर्मकांडातून सर्व माणसांची सुटका केली आहे व दया हा धर्माचा मूलाधार मानला आहे.

बसव विचाराचे मौलिक सुत्र म्हणजे 'कायक वै कैलास'. या सूत्रातून त्यांनी देह हे मंदिर असून श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून दिली असून श्रम हीच पूजा मानली. इतर धर्मात असणाऱ्या भिक्षा वृत्तीचा त्यांनी निषेध केला. शरणाने श्रम करूनच आपली उपजिवीका करावी, चोरी करू नये, हत्या करू नये, खोटे बालू नये, द्वेष-मत्सर करू नये या विचाराचे पालन म्हणजेच मनाची आणि शरिराची शुध्दी. दंभ आणि पाप होऊ नये म्हणून त्यांनी ब्रम्हचर्याला महत्व दिले नाही. दारू आणि मांस वर्ज्य मानले असून, परस्त्री, परद्रव्य अपहरण कन्या विक्रय, शिवनिंदा याचा निषेध केला आहे. सदाचार हा स्वर्ग आणि अनाचार हा नरक अशी साधीसोपी स्वर्ग नरकाची कल्पना त्यांनी मांडली. शुध्द नैतिक आचरणातून अंतःशुध्दी होते असा विचार त्यांच्या वचन साहित्यात पहावयास मिळतो.

चातुर्वर्ण्य व्यवस्था आणि यज्ञ संस्था फक्त ब्राह्मणांची हितसंबंध जपण्यासाठी निर्माण झाली असून त्यांनी आपली सारी शक्ती इतर समाजाच्या शोषणासाठी वापरली त्यामुळेच सर्व समाजसुधारकांनी शोषणमुक्त समाज निर्मितीसाठी यज्ञ संस्था व चातुर्वर्ण्य नाकारला. मात्र सुधारकांनी ईश्वर संकल्पना आपल्या संघर्षाचे केंद्र मानले नाही. या अनुषंगाने गौतम बुध्दाचा विचार लक्षात घ्यावा लागतो. त्यांनी वासेट्ट आणि भारद्वाज या विद्वानाबरोबर ईश्वर संकल्पनेविषयी चर्चा करताना म्हणतात या जगात ईश्वर आहे की नाही या विषयी चर्चा करून वेळ घालवण्यापेक्षा धर्माचा विचार मनुष्यकेंद्री व्हावा. तो ईश्वर केंद्री असू नये. सर्व माणसे सुखी असावी हाच धर्माचा हेतू असावा. दुर्दैवाने आजच्या काळात धर्माच्या नावाने समाजात विष पेरण्याचे काम सुरू असल्याचे दिसून येते. या अनुषंगाने बसवण्या व त्यांच्या शरणांनी लिहिलेले वचन साहित्य मौलिक विचारधन देणारे आहेत.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

बसवण्णा व त्यांच्या शरणानी वचनांची रचना केली असून या रचनेला वचन साहित्य संबोधले जाते. 'वचन सिध्दांतसार' या ग्रंथात या साहित्याचा समावेश केला असून बाराशे पन्नास पानाचा ग्रंथ मूळ कन्नड भाषेत डॉ. फु.गु. गुव्ळळकट्टी यांनी १९२३ मध्ये प्रकाशित केला. कन्नड विचारवंत याला 'लिंगायताचे बायबल' असे संबोधतात. याचा मराठी अनुवाद प्रा. आर.एम. करडीगुट्टी यांनी केला आहे. हे वचन साहित्य म्हणजे कल्याणकारी क्रांतीचा वणवा असून शरण आंदोलनातील अनुभवमंडपातून तयार झालेले विचार वैदिक व्यवस्थेला हादरा देणारे ठरले आहे. यामुळे तत्कालिन बहुजन समाजाचा कोसळणारा डोलारा भक्कम झाला हे साहित्य शरण आंदोलनाला एका वेगळ्या उंचीवर नेणारे असून मानवी मुक्या भावनांना जहालपणे वाचा फोडणारे आहे असे हे विद्रोही विचार वचन साहित्यातून निर्माण झाले आहेत. या अनुषंगाने बसवण्णाचा जातीयतेच्या संदर्भात विचार लक्षात घेण्यासारखा आहे. 'वेदावर खड्ग चालवीन शास्त्रांना बेड्या घालीन, तर्काच्या पाठीवर चाबकाचे फटके ओढेन'. जातीयता ही एक मानसिकता असून ती नष्ट करण्यासाठी जातीचे पावित्र्य करण करणारे वेद नष्ट केले पाहिजेत असा विचार त्यांनी मांडला आहे. माणसाचे श्रेष्ठत्व त्याच्या जातीवरून नव्हे तर कर्मावरून ठरते. ज्यांना जातीवाद्यांनी नाकारलं त्यांना बसवण्णांनी पोटाशी कवटाळलं. या विषयी ते म्हणतात 'हा कोणाचा? हा कोणाचा? कोणाचा हा? ऐसे नच वदवा हा आमुचा, हा आमुचा, आपलाच हा ऐसच हो वदवा'. स्वर्ग नरक, आत्मा-परमात्मा अशा थोतांड कल्पना ते नाकारतात. कुंडली, राशी, मुहुर्त, भविष्य या विषयी त्यांनी परखड विचार मांडले असून दगडाचा देव आणि माणसाचा दगड करणारी ही परंपरा माणसाचे माणूसपण हरण करणारी असून देवळे, नवस पुजा यांचा त्यांनी धिक्कार केला आहे. त्याच्या मते देवळे म्हणजे गोरगरीब लोकांचा कत्तलखाना असून ते भटांचे पोषण करणारी आणि गरिबांचे शोषण करणारी केंद्रे बनली आहेत. त्यांनी कुंडलसंगम देवाशिवाय या जगात कोणताही देव नाही अशी त्यांनी ठाम भूमिका मांडली आहे. बसवण्णांनी जातीविषयक विचारातून स्वतः उच्च कुळातील असूनही स्वतःला कनिष्ठ जातीतील मानले. स्त्री स्वातंत्र्याचा उद्घोष केला. धर्माच्या गोंगाट्यात तीच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचा आवाज कोणी ऐकलाच नव्हता. बसवण्णांनी आपल्या क्रांती आंदोलनाला स्त्रीयांना घेऊन परिवर्तनाचे चाक अधिक गतीमान केले आहे.

पंधराव्या शतकात प्रस्थापित समाजव्यवस्था नाकारून कर्मठ धर्मव्यवस्थेला आव्हान देणारा 'माणूस हाच माझा राम आहे आणि भूलोकच माझे वैकुंठ आहे' असे सांगून माणसाचे माणूसपण जपणारा 'हिंदू कही तो हो नही, मुसलमान भी गांरी।' अशी आपल्या निधर्मीपणाची ओळख सांगणारा करणी आणि कथनीमधील अंतर मिटवणारा अनुभववादी, विवेकवादी, तत्वचिंतक म्हणून कबीराचा उल्लेख करावा लागतो. कबीरांनी धर्म सत्ता, ईश्वर सत्ता, पारलौकीक आणि विषमाधिष्ठीत समाजधारणेला कडाडून विरोध करून सदाचारावर आधारीत विवेकवादी विचाराचा जीवनमार्ग सांगितला आहे.

कबीरावर विपुल प्रमाणात लेखन झाले असले तरी यातील बहुतांश लेखन त्यांना परंपरावादी ठरवणारे असल्याने त्यांच्या मूळ बंडखोर, क्रांतीकारी, सेक्युलर व्यक्तीमत्वाला बाधा आणणारे आहे. या अनुषंगाने भारतीय इतिहासाचा मागोवा घेतला तर भारतीय इतिहास क्रांती आणि प्रतिक्रांती, धर्म आणि संस्कृतीला केंद्र स्थानी ठेवूनच झाला आहे. मात्र प्रतिक्रांतीवाल्यांनी क्रांतीकारी विचारात भेसळ केलीच. इतकेच नव्हे असा विचार माननाऱ्यांना चमत्कारांच्या दंतकथेत अडकवून त्यांचे विचारही मारण्याचा प्रयत्न येथील परंपरावाद्यांनी केला आहे. हिंदू-मुस्लिम अशा दोन परंपरेचा वारसा कबीरांना लाभला होता. मात्र बौद्धिक बंडखोर असणाऱ्या कबीरांनी या दोन्ही धर्म परंपरा नाकारल्या. कोणतीही धर्म व्यवस्था माणसाला धार्मिक गुलाम करणारीच असते. ही धार्मिक गुलामगिरी माणसाच्या दुःखाची त्याचबरोबर त्याच्या शोषणाची कारण ठरते. मात्र मानवाला याची जाणीव होणार नाही याची दक्षताही या धर्म व्यवस्थेत घेतली गेल्याने धार्मिक गुंगीची नशा चडलेली माणसे धर्माधि बनली नाहीत तरच नवल म्हणावे लागेल. अशा धर्मांधांना कबीररूपी विचाराचे औषध उतारा ठरू शकेल यात मात्र शंका नाही.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आजच्या धर्म आणि जाती विद्वेषाच्या काळात कबीरवाणीची नितांत गरज असून निधर्मी जीवनपध्दतीचा पुरस्कार करणाऱ्यांना ती आधारभूत ठरणारी आहे. आपल्या काव्यातून कबीरांनी समतामूलक नितीमूल्याचा आग्रह धरला असून आंतरीक उमाळ्यातून निर्माण झालेले कबीरांचे काव्य तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीवर कठोर भाष्य करताना दिसते. समाजातील दोष दूर करताना प्रसंगी कबीर समाजाच्या रोषालाही सामोरे जातात. समाजाचे दोष दूर करता करता नवी समाज रचना निर्माण करण्याचे आव्हान स्विकारतात. सामाजिक जीवनात संकटाशी मुकाबला करताना निराशेचा सुर त्यांच्या काव्यात जाणवत नाही. उलट बिकट प्रसंगाला कबीर आत्मविश्वासाने सामोरे जातात. कोटी प्रवाह प्रतीत माणसापेक्षा एक विवेकी माणूस श्रेष्ठ असतो हे सांगताना ते म्हणतात 'आचारी सब जग मिला, बिचारी मिला न कोय। कोटी आचारी परिये। एक बिचारी जो होय।।' बुध्दी गहान ठेऊन ग्रंथ प्रामाण्याचा स्विकार करण्यापेक्षा एक विवेकी व्यक्ती श्रेष्ठ असते याची जाणीव त्यांनी करून दिली आहे. सृष्टीचा निर्माता ईश्वर आहे ही कल्पना त्यांनी नाकारली. 'न मैं हिंदू न मैं तूर' असे सांगून सर्वच धर्म श्रध्दांना कुचकामी ठरविले आहे. जगातील काही धर्मांचा अपवाद सोडता सर्वच धर्म आपल्या लोकांना नितीमान बनविण्यापेक्षा धार्मिक आणि आध्यात्मिक बनवण्याचा अधिक प्रयत्न करताना दिसतात. अंधश्रध्दा, परंपराप्रियता, निष्क्रियता, विषमता, शब्दप्रामाण्य हीच धार्मिकतेची कसोटी बनली असल्याने धर्माने मानवी स्वातंत्र्याचा संकोच केला असून जाती - जातीतील दरी कमी करण्याऐवजी तीला ईश्वराची आज्ञा माणून जातीद्वेषाला खतपाणी घातले. असा मुल्यहीन माणूस जाती धर्मासाठी युध्द करता झाला. अशी अविवेकी धर्मव्यवस्था सर्व समाजाला विनाशाकडे नेणारी आणि माणसाचे माणूसपण नाकारणारी आहे. या अनुषंगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात 'धर्माला पदोपदी लाथाडणारे लोकच धर्माचा आदेश दाखवून दुसऱ्या धर्माच्या लोकांचे प्राण घेऊ पाहतात, धर्माने माणसाला देवदूत बनविले पाहिजे परंतू तसे न होता धार्मिक कलहामुळे धर्माच्या योगाने माणसाचे माणूसपण जाऊन त्याला पशूपण येत आहे.' बाबासाहेबांच्या या उद्गारातून धर्म माणसाच्या सद्वर्तणासाठी हवा मात्र दुर्दैवाने धर्मांमुळे माणसाचे अधःपतन होताना दिसून येते. कबीरकालीन काळात सामाजिक परिस्थिती अत्यंत बिघडली होती. समाजात असणारे अज्ञान, अनिष्ठ रूढी, परंपरा यामुळे समाज एका विकृत स्थितीला पोहोचला होता. संकुचित मानसिकतेमध्ये लोक वावरत होते. अशी मानसिकता मुठभर लोकांच्या हिताची असली तरी बहुसंख्य लोकांच्या शोषणाला कारण ठरली होती. समाज अनेक जातीधर्मांमध्ये विभागला होता. पर्यायाने भेदभावाला उत आला होता. या सर्व घटना सामाजिक स्वास्थ्याच्या दृष्टीने हानीकारक होत्या. अशा कठीण समयी संवेदनशील, जागरूक कबीराने कर्मठ समाज व्यवस्थेचा बुरखा फाडायला सुरुवात केली होती. काव्याच्या माध्यमातून त्यांनी केलेले कार्य समाज प्रबोधनाला चालना देणारे आणि परिवर्तनवादी विचाराला गती देणारे आहे.

कबीरांच्या काळात असणारी व आजही समाज परिवर्तनाचा रथ मागे ओढणारी जातीयता, धर्माधता या सारख्या समस्या देशाच्या अखंडतेला आव्हान बनल्या आहेत. या समस्यांचे मूळ ब्राह्मणी व्यवस्थेत आढळते तसेच ते कठुरपंथीय मुस्लिम मौला, मौलवीमध्येही दिसते. त्यामुळे सर्वच धर्म आणि पंथ एकमेकांपासून विभागले गेले आहेत. दोन्हीही धर्म जातीयवाद धर्मवादाचे समर्थक बनले होते. अशा प्रवृत्तीचा कबीरांनी कडक शब्दात निषेध केला असून ब्राह्मण जर खरेच श्रेष्ठ असते तर त्यांचा जन्म ब्राह्मणीच्या पोटी न होता अन्य मार्गाने झाला असता. थोडक्यात त्यांनी ब्राह्मणांचा सामान्य पध्दतीने जन्म घेण्यावरच प्रश्न चिन्ह निर्माण केले आहेत. कबीरांना मनुष्यनिर्मित व्यर्थ, निरर्थक, खोटे भेदभाव मान्य नव्हते. ते सामाजिक एकता, समता आणि मानवता याचे पुरस्कर्ते होते. सद्यकाळात त्यांच्या विचाराचा जागर करणे एकूणच समाजाच्या दृष्टीने आवश्यकच नव्हे तर हितकारक आहे.

आपल्या अभंगातून भक्तीच्या मार्गाने सामान्यजनांचा उध्दार करणारा संत श्रेष्ठ म्हणून तुकारामाचा उल्लेख करावा लागतो. 'सत्य असत्याशी मन केले ग्वाही । मानियले नाही बहुमत।' असे आपल्या रोखठोक व्यक्तीमत्वाने कोणाचाही

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मुलाहिजा न ठेवता 'जगाच्या कल्याणा संताची विभूती' या उत्कीप्रमाणे तुकारामांनी काव्य रचना केली असल्याने त्यांचे व्यक्तीमत्व सामाजिक आणि वाडमयाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. 'बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले' हे तुकारामांनी आपले जगण्याचे सूत्र मानले होते. प्रचंड प्रतिभा लाभलेला हा कवी सामाजिक समतेचा वारकरी बनला. समाजातील घातक रूढी, परंपरा यांचा त्यांनी आपल्या कवितेतून फक्त निषेधच नव्हे तर त्या परंपरा मोडीत काढण्यासाठी आपले सारे आयुष्य खर्ची घातले. याअर्थाने सामाजिक अन्यायाविरोधात त्यांनी बंड पुकारले होते.

तुकारामांच्या जीवनाचा शोध घेत असताना त्यांच्या घराण्यात सावकारीचा व्यवसाय होता. कुटुंब तसे बऱ्यापैकी सधन होते. त्यांच्या वडीलांनी लोकांना कर्जे दिली होती. अशा कर्जाचे आपल्या वाटणीचे कागद तुकारामांनी इंद्रायणी डोहात बुडविले. यावेळी त्यांनी आपला प्रपंच, आपली आर्थिक स्थिती याचा किंचितही विचार केला नाही. कर्जखाते डोहात बुडविणे आणि तुकारामांच्या काळात असलेला महासंहारक दुष्काळ या दोन घटनांनी त्यांचे भावविश्व आंतबाह्य बदलून गेले. या घटनामुळेच मराठीला एक महाकवी मिळाला. आपल्या काव्यातून समतेचे मूल्य सांगणाऱ्या या कवीला आध्यात्माचा वाटेकरी केल्याने त्यांच्यातील क्रांतीकारक आणि विद्रोही विचाराला बाजूला ठेवून त्यांना संसाराला वितलेला तीर्थयात्रा करणारा, धर्मभोळा अशा पध्दतीने रंगविला आहे. परिणामी सामाजिक न्यायाची त्यांची भूमिका काहीशी बाजूला गेली असे दुर्दैवाने म्हणावे लागते. सद्यस्थितीत मात्र त्यांच्या विचाराला नव्याने उजाळा मिळतो आहे. ही घटना आपणा सर्वांच्या दृष्टीने आनंददायक अशीच म्हणावी लागेल.

तुकारामांनी आपल्या काव्यातून अनुभवाचे बोल सांगितले आहेत. एका अभंगात ते म्हणतात, 'अनुभवा वाचून सोंग संपादणे, नव्हे हे करणे स्वहिताचे' पोकळ गप्पापेक्षा आचाराला आणि विचाराला त्यांनी महत्व दिले आहे. जी व्यक्ती समाज परिवर्तनाच्या ध्यासाने पळाडलेली असते अशी व्यक्ती रोखठोक असते. तुकारामांचे व्यक्तीमत्व ढळीं पों ढळीं अशा स्वरूपाचे होते. तुकारामांनी इतरांकडून अनुभवाची अपेक्षा करताना स्वतःवरही त्यापध्दतीने बंधने घालून घेतली होती. त्यांनी संवेदनशील मनाने आणि उघड्या डोळ्याने समाज दुःख पाहिलं त्याला वाचा फोडली. मानसिक आणि बौद्धिक दृष्ट्या झोपलेल्यांना जागं केलं. या अर्थाने तुकारामांची कविता प्रबोधनाचे कार्य करताना दिसते. कार्य करताना तुमच्या वाटेत अनेक अडचणी येऊ शकतात किंवा माणसे अडचणी निर्माण करण्यासाठीच असतात. ही माणसे ध्येयवादी, सरळ मार्गी माणसाच्या जीवनाची दिशाच नष्ट करतात असा अनुभव मंबाजीने तुकारामाला दिला होता. तरी अशांना खड्यासारखे बाजूला सारून निष्ठापूर्वक कार्य करत राहणे त्यांनी आपल्या जीवनाचे ध्येय मानले होते. हे मानताना कुणाही जीवाचा न घडो मत्सर अशी भूमिका घेऊन तुकारामांनी उपदेश केला आहे. त्यांच्या दृष्टीने मनद्वेषरहित करणे हाच सुखी जीवनाचा मुलमंत्र आहे. बऱ्याचवेळा उपदेश केला तर लोकांना आवडत नाही, मात्र सद्भावनेने केलेला उपदेश लोकांना सुखाचा मार्ग दाखवत असतो. यासाठी महामानव अनेक अपमान पचवत लोकहितासाठी तळमळीने उपदेश करीत असतात. तुकाराम हे या महामानवांपैकी एक होते हे आवर्जून लक्षात घेतले पाहिजे.

तुकारामांनी व्यक्तीगत चारित्र्याला महत्वाचे स्थान दिले आहे. जातीची श्रेष्ठता हे सोंग असून त्यामुळे लोकांवर दबाव टाकता येतो. त्यांना फसवता येते. अशी जात्यांध माणसे आपला विवेक गमावून बसतात. आपल्या कर्तृत्वाने, चारित्र्याने, प्रेमाने, करूणेने इतरांबरोबर समतेचे नाते जोडल्यामुळे माणसे खऱ्या अर्थाने एकमेकांच्या जवळ येतात. अशा माणसांचा समाज मानवी हिताचाच विचार करणारा असतो. उलट जातीचा, धर्माचा घमेंड बाळगणाऱ्या लोकांमुळे समाजाचा न्हास झाला असल्याचा इतिहास सांगतो. या अनुषंगाने तुकारामांचा अभंग पाहण्यासारखा आहे. 'याती शुध्द परी अधम लक्षण । वाया गेले तेणें सोंगे हीते।' स्त्री, दारू आणि जुगार याचे व्यसनही माणसाला अधःपतनाकडे घेऊन जाते. आपल्या आजूबाजूला अशी अनेक माणसे पहावयास मिळतात. सद्यकाळात स्वतःला गुरू म्हणून घेणारे ही व्यसनात आडकलेले आपण पाहतो. उदा. आसाराम बापू, रामरहीम अशी अनेक नांवे सांगता येतील. अशी माणसे सुखी जीवनाची

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

वाट चुकलेली असून त्यांची निर्णय क्षमता क्षीण झालेली असते. शरीरावर दुष्परिणाम झाल्याने मानसिक संतुलन हरवून बसतात. अशी माणसं समाजाचे नेतृत्व करण्यास लायक रहात नाहीत असे तुकारामांनी सांगितले आहे. याबरोबरच ढोंगी माणसांचा तुकारामांना प्रचंड तिरस्कार असून अशी माणसे म्हणजे खोट्या नाण्यासारखी असतात अशा माणसांचे ढोंग फार काळ टिकत नाही. त्यांच्या बोलण्यात तारतम्य नसते. समाजाला फसवण्या पलीकडे तेच काहीच करू शकत नाहीत. जीवनाच्या कोणत्याच क्षेत्रात तुकारामांना दांभिकता पसंत नाही. त्यामुळेच आपले काव्य देखील उत्कट आणि अस्सल अनुभवातून आले असून आपण कोणताही मानसन्मान अथवा वैभव, प्रतिष्ठा, प्रसिध्दी मिळावी म्हणून काव्य करीत नाही. तर 'बुडती हे जन न देखवे डोळा । येतो कळवळा म्हणूनिया।' या भावनेने काव्यलेखन करीत असल्याचे ते अभिमानाने सांगतात. लोकांच्या कल्याणाची तळमळ त्यांच्या हाडीमांसी भिनली होती. त्यामुळे तुकारामाची कविता आंतरिक स्फूर्तीचा आवेग बनली आहे. याविषयी ते म्हणतात 'अंतरी धावे स्वभावे बाहेरी धरिताही परि आवरेना।' कविता हा त्यांचा जगण्याचा प्राण होता ती त्यांची उच्च ध्येय प्राप्ती होती. सत्वहीन आणि निर्जीव काव्य कधीही करणार नाही अशी प्रतिज्ञा त्यांनी केली होती.

तुकारामांना आपण संतत्वाचा मान देतो. त्यादृष्टीने तुकाराम संत श्रेष्ठ आहेतच ही गोष्ट वादातीत आहे. संतांचे वैशिष्ट्य धार्मिकता सांगितली जाते. मात्र तुकारामांचे व्यक्तीमत्व धार्मिकतेपेक्षा सामाजिक अधिक आहे हे निर्विवादपणे मान्य करावे लागते. या अनुषंगाने त्यांच्या कवितेचा विचार केला तर तुकाराम धर्माकडे स्वतःच्या मुक्तीचे साधन म्हणून पहात नाहीत तर एकूणच मानव मुक्तीचे साधन म्हणून पाहतात. त्यांचे भक्तीचे तत्वज्ञान आत्मशुध्दी, आत्मसंयम, करुणा, अहिंसा, दया, क्षमा, शांती इ. शाश्वत नैतिक मुल्यांचा आग्रह धरणारे आहे. त्यांनी आपल्या तत्वज्ञानाने सामाजिक एकात्मता सुरक्षित ठेवली असून परमेश्वराला आपल्या चिंतनाचे केंद्र मानले असले तरी त्यांची सामाजिक जाणीव तसूबरही कमी होताना दिसत नाही. या जाणीवतेमुळे त्यांनी तत्कालीन अनेक शोषणाविरुद्ध बंड पुकारले. उच्च वर्गात जन्मल्याचा अभिमान बाळगणारे अंधश्रद्धा, वेदपठण, कर्मठ जीवनपध्दती, कर्मकांड, शब्द प्रमाण्य, पुस्तकी पांडीत्य यांच्यावर कठोरपणे हल्ला चढविला. वैयक्तिक नैतिकता सर्वश्रेष्ठ असते असा आग्रह धरताना माणसाचे चारित्र्य त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेवर नाही तर व्यक्तीगत चारित्र्यावर अवलंबून असते अशी भूमिका त्यांनी घेतली. त्यामुळेच सर्वसामान्य माणसांच्या दोषावर देखील पांघरून न घालता त्यांचे दोष अत्यंत कठोरतेने आघात करून कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. लेकराला मारणारे आई-बाप, हुंड्याने मुली विकणारे, रद्दी कविता लिहिणारे, नवसाने पुत्र प्राप्ती करणे, जोगी, ज्योतिषी, सावकार, भोंदू संत, सन्यासी यांचा कडक शब्दात धिक्कार केला आहे. याचे कारण तुकारामांचे हृदय सामान्य माणासांसाठी करूणाने ओथंबलेले होते. त्यामुळेच तुकारामांना सर्वसामान्यांचा संत आणि कवी संबोधले जाते. सामान्य माणसाचे दुःख आपले माननारा संतश्रेष्ठ साधू मराठी माणसाचा स्वाभिमान बनला आहे. अशा या कवीश्रेष्ठ संतांचे विचार आत्मसात करून त्याप्रमाणे वर्तन करणे ही आजच्या काळाची गरज बनली आहे.

चार्वाक, बुध्द, बसवण्णा, कबीर आणि तुकाराम या पाचही महामानवांच्या विचारांची प्रस्तुतता आजच्या बिघडलेल्या सामाजिक परिस्थितीत मोलाची असून त्यांच्या विचारांचे पालन करून त्यांच्या मार्गाने आपण वाटचाल केली तर बिघडलेली परिस्थिती सावरायला नक्की मदत होईल अशी आशा वाटते.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) चार्वाक दर्शन - डॉ. आ.ह. साळुंखे
- २) सेक्युलर व्हिजन (विवेकवाद विशेषांक) - संपादक गौतमीपुत्र कांबळे
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा धम्मविचार - डॉ. ज.रा. दाभोळे
- ४) महात्मा बसवेश्वर - कृष्णा मेणसे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- ५) दक्षिणेचा प्रबुध महात्मा बसवेश्वर - अभय मनोहरराव कल्लावार
- ६) परिवर्तन दीपस्तंभ महात्मा बसवेश्वर - किसन सुर्यवंशी
- ७) विसोबा खेचर ते मल्लेशम्पा कलबुर्गी - राजा शिरगुप्ते, (परिवर्तनाचा वाटसरू या पाक्षिकातील लेख)
- ८) तुकाराम आणि कबीर - सदाशिव पाटील
- ९) सेक्युलर व्हिजन (कबीर विशेषांक) - संपादक गौतमीपुत्र कांबळे
- १०) तुकाराम - भालचंद्र नेमाडे
- ११) तथागत बुध्द आणि संत कबीर - डॉ. आ.ह. साळुंखे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

डॉ. आ. ह. साळुंखे लिखित 'महानिर्वाणतंत्र आणि शैवविवाह
ग्रंथाची समकालीन प्रस्तुतता'

प्रा. डॉ. शरद गायकवाड

मराठी विभाग, महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

प्रस्तावना

मानवी विकासाच्या मूळाशी मानवाची वैचारिक प्रगती कारणीभूत ठरलेली आहे. वैचारिक क्रांतीमुळेच आदिमानव ते आधुनिक मानव असा माणसाने आमूलाग्र बदल स्वतःमध्ये घडवून आणलेला आहे. सामाजिक क्रांती, राजकीय क्रांती, वैज्ञानिक क्रांती या साऱ्यांचा पाया विचार हाच आहे. याच वैचारिक साहित्याच्या जोरावर माणूस सभ्य, सुसंस्कृत बनून समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीला गतीमान करू शकला.

महाराष्ट्राच्या प्रबोधनवादी चळवळीचा वसा आणि वारसा कृतीशीलपणे आपल्या वाणी आणि लेखणीच्या माध्यमातून चालविणारे डॉ. आ. ह. साळुंखे एक महत्त्वाचे नाव. प्राच्यविद्या पंडित असलेल्या डॉ. आ. ह. साळुंखे यांच्या 'महानिर्वाणतंत्र आणि तथाकथित शैव विवाह' या ग्रंथाबरोबरच 'महानिर्वाणतंत्र स्त्रीशूद्रांचे स्वातंत्र्यही आणि गुलामीही' या दोन्ही ग्रंथांनी महाराष्ट्रातील वैचारिक साहित्याला दिशादर्शनाचे कार्य करित वैचारिक चळवळीला गती देण्याचे काम केलेले आहे.

प्राचीन काळापासून वैचारिक साहित्याने मराठी माणसांवर अधिराज्य गाजविलेले आहे. चार्वाकांचे लोकायत तत्त्वज्ञान, बुद्ध तत्त्वज्ञान, जैन तत्त्वज्ञान, वैदिक परंपरा, अवैदिक साहित्याचा अद्याप पर्यंत प्रभाव आणि परिणाम दिसून येतो.

तंत्रपरंपरेतीलच महानिर्वाणतंत्र हा ग्रंथ आणि तथाकथित शैवविवाह या अनुषंगाने संस्कृत पंडित डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी केलेले वैचारिक चिकित्सात्मक संदर्भलेखन आजच्या काळात निश्चितच महत्त्वपूर्ण स्वरूपाचे आहे. मराठी वैचारिक साहित्याची परंपरा समृद्ध करणारे हे दोन्ही ग्रंथ म्हणूनच एका अलक्षित, वलयांकित विषयाला वाचा फोडून विचार करायला भाग पाडणारे ग्रंथ समकाळाला दिशादर्शन करतात.

विषयाची निवड

वैदिक, अवैदिक असा वैचारिक संघर्ष प्राचीन काळापासून चालत आलेला आहे. सनातनी आणि पुरोगामी, प्रतिगामी आणि आधुनिक विषमतावादी आणि समतावादी अशी अनेक नावे या संघर्षाला देता येतील.

चार्वाक, बुद्ध, बसवेश्वर, कबीर, तुकाराम आणि फुले, शाहू, आंबेडकर यांची विचारधारा ही समतावादी, विज्ञानवादी, विवेकवादी, म्हणूनच मानवतावादी अशा स्वरूपाची आहे.

या पार्श्वभूमीवर सामाजिक चळवळीमध्ये महानिर्वाणतंत्र या ग्रंथाचे समर्थन करून त्याचा जो गौरव केला जात आहे त्याची साधार चिकित्सा डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी तटस्थपणे केलेली आहे. या दोन्ही ग्रंथांनी महाराष्ट्राच्या विचारविश्वात विचारमंथन सुरू झाले आहे. त्याचा सारांशाने आढावा घेण्यासाठी या विषयाची निवड करण्यात आलेली आहे.

संशोधनाचा उद्देश

- १) आजच्या संदर्भात वैचारिक साहित्याची प्रस्तुता अभ्यासणे.
- २) महानिर्वाणतंत्र या ग्रंथाची चिकित्सा करणे.
- ३) 'शैवविवाह' संकल्पना स्पष्ट करणे, समजून घेणे.
- ४) ग्रंथलेखकाची भूमिका समजावून घेणे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचेविषयी

एक ज्येष्ठ विचारवंत, एक विद्रोही लेखक आणि प्राच्यविद्यापंडित असा नावलौकिक असलेले एक सुसंस्कृत व्यक्तिमत्त्व म्हणून महाराष्ट्रभर ओळख. धर्म आणि धर्मग्रंथाचे चिकित्सा करणारे मोठे अभ्यासक.

महाराष्ट्राच्या पुरोगामी चळवळीचे एक आधारवड, परिवर्तनवादी चळवळीचे मार्गदर्शक आणि पन्नासहून अधिक वैचारिक मराठी ग्रंथांचे लेखक म्हणून सुप्रसिद्ध असलेले नाव म्हणजे डॉ. आ. ह. साळुंखे.

महानिर्वाणतंत्र आणि तथाकथित शैवविवाह

डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचा नोव्हेंबर, २०१७ मध्ये प्रकाशित झालेला एकूण ३२ पृष्ठसंख्या असलेला हा एक महत्त्वपूर्ण वैचारिक ग्रंथ आहे.

तंत्रपरंपरेतील अथवा तंत्रमार्गातील 'महानिर्वाणतंत्र' हा एक महत्त्वाचा ग्रंथ मानला जातो. या ग्रंथाला अलीकडे आधारभूत ठेवून 'शैवविवाह' या संकल्पनेचा उदोउदो केला जात आहे. या ग्रंथाला मध्यवर्ती ठेवून शैवविवाहाचे समर्थन करणाऱ्यांच्या मत-मतांतरांचे साधार खंडण करणारा हा ग्रंथ आहे. 'शैवविवाह' हे या ग्रंथातील एक महत्त्वाचे प्रकरण असून 'शैवविवाह' ही संकल्पना स्पष्ट करण्याचा एक यशस्वी प्रयोग यानिमित्ताने लेखकाने केलेला आहे.

तथाकथित शैवविवाहाची एक ओझरती ओळख करून देणारा हा संदर्भग्रंथ मराठी साहित्यविश्वात म्हणूनच वैचारिक मंथनाला प्रवृत्त करणारा ठरतो आहे.

पार्वती आणि शंकर यांच्यातील संवाद हे महानिर्वाणतंत्र या ग्रंथाचे खरे स्वरूप आहे. पार्वतीने शंकराला विचारलेले प्रश्न आणि त्या प्रश्नांना शंकराने दिलेली उत्तरे अशा स्वरूपाची या ग्रंथाची मांडणी आहे. शंकर-पार्वतीच्या संवादातून मानवी जीवनचरित्राची ही मांडणी खरेतर स्वतः ग्रंथकर्त्याचीच आहे, परंतु शंकर-पार्वतीच्या संवादाचे नाव घेऊन केलेली ही ग्रंथरचना आहे. प्रत्यक्षात मात्र शंकर आणि पार्वती यांच्यातील तो संवाद आहे असे मात्र नाही. तसे असल्याचे महानिर्वाणतंत्र भासवते आहे.

डॉ.साळुंखे यांच्या मते या ग्रंथाचा उत्तरार्ध अजून कुणालाच उपलब्ध झालेला नाही. त्यामुळे तो प्रकाशितही झालेला नाही. उपलब्ध 'महानिर्वाणतंत्र' हा ग्रंथ म्हणजे चौदा उल्लासांच्या पूर्वार्धात या ग्रंथाचा विषय पूर्ण करण्यात आलेला आहे.

तंत्रपरंपरेतील हा असा ग्रंथ दोन प्रतींमध्ये उपलब्ध आहे. ऑर्थर अॅव्हेलॉन यांनी टेक्स्टस् या इंग्रजी मालेमधील तेरावा खंड संपादित केलेली ऑक्सफर्ड येथे १९२८ मध्ये प्रकाशित केलेले पहिले प्रत उपलब्ध आहे, तर दुसरी प्रत उत्तर प्रदेशातील मुरादाबादमधील पंडित बलदेवप्रसाद मिश्रा यांनी संस्कृत श्लोकांचे हिंदी भाषेत केलेल्या भाषांतराची प्रत नोव्हेंबर, २०१० मध्ये प्रकाशित केलेली आहे.

डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी वरील दोन वेगवेगळ्या प्रतींचा केलेला चिकित्सक अभ्यास महानिर्वाणतंत्राची ओळख करून त्यावर भाष्य करणारा ग्रंथ नोव्हेंबर, २०१७ मध्ये प्रकाशित केलेला आहे.

वैदिक धर्माने विवाहाचे जे आठ वेगवेगळे प्रकार सांगितलेले आहेत त्यापैकी ब्राह्मविवाह हा प्रमुख वैदिक विवाह मानला जातो, तर शैवविवाहाला दुय्यम स्थान दिले जाते.

शैवविवाहाचा पुरस्कार करणाऱ्यांची महानिर्वाणतंत्र हा ग्रंथ एकप्रकारे विडंबनाच करताना आढळतो आहे.

धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार पुरुषार्थांबरोबरच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र अशा चार वर्णांनाही सोबत घेणारा 'महानिर्वाणतंत्र' हा ग्रंथ म्हणूनच वैदिक-अवैदिक अशा दोन्ही परंपरांना सोबत घेणारा ग्रंथ आहे. शैवविवाहावर याचा मोठा प्रभाव दिसून येतो म्हणून तथाकथित 'शैवविवाह' ही संकल्पनासुद्धा मोठी परिवर्तनवादी, बहुजनवादी, आधुनिक अशा प्रकारची वाटते. परंतु ती तशी नसून वैदिक परंपरेचीच री ओढताना दिसते हे डॉ. आ. ह.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

साळुंखे यांनी या ग्रंथातून विविध उदाहरणांद्वारे सिद्ध केलेले आहे. दुसरे असे की शैवमार्ग म्हणजे शिवाने अर्थात शंकराने सांगितलेला वैदिक-तांत्रिक असा संयुक्त मार्ग होय. तो केवळ तांत्रिक वा अवैदिक स्वरूपाचा आहे असे या ग्रंथावरून तरी दिसत नाही.

शैवविवाह

‘शैवविवाह’ म्हणजे शिवपार्वती यांचा विवाह असा भास होत असल्यामुळेच या ‘शैवविवाह’ संकल्पनेभोवती पावित्र्याचे एक तेजोवलय निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

तंत्रपरंपरेतील महानिर्वाणतंत्र या ग्रंथाने सांगितलेला ‘शैवविवाह’ हा चक्रपूजेच्या मान्यतेसाठीचा सांगितलेला, दुय्यमदर्जाचा विवाह मानला जातो. वर्णव्यवस्था आणि स्त्रीविषयाचा दृष्टीकोन याचा विचार करू जाता हा ‘शैवविवाह’ वैदिक परंपरेच्या समर्थनाचेच कार्य करताना आढळतो. शैवविवाहामध्ये स्त्री प्रतिष्ठा, स्त्री सन्मान, स्त्री स्वातंत्र्य याला कसलेही स्थान दिलेले नाही. या उलट कर्मकांड आणि पंचमकार (मत्स, मद्य, मांस, मैथून, मुद्रा) यांना महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. सहचारिणी, सौभाग्यवती, धर्मपत्नी असा दर्जा न देता गरज म्हणून स्त्रीचा एकप्रकारे या शैवविवाहात वापर केला जातो असेच अनेक संदर्भ श्लोकावरून दिसून येते.

जनमाणसामध्ये अनुलोभविवाहासाठी शूद्र स्त्री हवी अशी संकल्पना रुजविली गेली आहे ती चुकीची आहे. हे ही हा ग्रंथ स्पष्ट करतो. वरकरणी स्त्रियांचा आणि शूद्रांचा सन्मान करणारा हा शैवविवाह आहे असे प्रथमदर्शनी वाटत असले तरी तसे म्हणता येत नाही. कारण एकीकडे उदात्तीकरण, गौरविकरण, मान-मरातब दिल्यासारखे जसे आहे तसेच दुसरीकडे दुजाभाव, गुलामीही दिसून येते. त्यामुळेच डॉ.साळुंखे जे म्हणतात, ‘महानिर्वाणतंत्र : स्त्रीशूद्रांचे स्वातंत्र्यही, त्यांची गुलामीही’ ते अधिक समर्पक, उचित आणि योग्य वाटते.

निष्कर्ष

- १) एकूणच शैवविवाह हा असा संमिश्र, समांतर असल्याचे दिसते.
- २) ‘शैवविवाह’ संकल्पनेला पावित्र्याचे तेजोवलय प्राप्त झालेले आहे. परंतु ते मृगजलासमान, धुक्याप्रमाणे विरल झाल्याचे दिसून येते.
- ३) समकालीन वर्तमानात महानिर्वाणतंत्र आणि शैवविवाहाचे समर्थन आणि खंडणही वैचारिक पातळीवर सध्या सुरू आहे.
- ४) शैवविवाह जातीअंत, वर्गअंत नष्ट करून स्त्री उद्धार, स्त्री प्रतिष्ठा जोपासणारा आहे असे मुळीच नाही. तो वैदिक परंपरेच्याच प्रभावातून निर्माण झालेला आहे.
- ५) शैवविवाहातून उत्पन्न झालेल्या अपत्यांना, वारसाहक्काला सुद्धा मुकावे लागते.
- ६) वैदिकविवाहापेक्षा (ब्राह्मविवाहापेक्षा) शैवविवाहाचे स्थान हे दुय्यम दर्जाचे मानले गेलेले आहे.
- ७) पंचमकारांना शैवविवाहात महत्त्वाचे मानले गेले आहे. (मत्स, मांस, मद्य, मैथून, भूद्रा).

संदर्भग्रंथ

- १) TANTREI TEYTS (Vol. VIII), 21 September, 1929 - First Edition Madaras, Reprinted Delhi, 1977, 1989, Published by Motilal Banarasidass, Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi - 411007.
- २) महानिर्वाणतंत्र आणि तथाकथित शैवविवाह, डॉ. आ. ह. साळुंखे, प्रथमावृत्ती, नोव्हेंबर, २०१७, लोकायत प्रकाशन, १३ यशवंतनगर, गेंडामाळ, सातारा - ४१५००२.

आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र (दि. १२ जानेवारी २०१८)

विषय : आजच्या संदर्भात वैचारिक साहित्याची प्रस्तुतता

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- ३) महानिर्वाणतंत्र : स्त्रीशूद्रांचे स्वातंत्र्यही, त्यांची गुलामीही, डॉ. आ. ह. साळुंखे, प्रथमावृत्ती डिसेंबर, २०१७, लोकायत, १३ यशवंतनगर, गेंडामाळ, सातारा - ४१५००२.
- ४) शिवाजीच्या स्वराज्याचे शत्रू कोण? महमंदा की ब्राह्मणी? डॉ.शरद पाटील, मावलाई प्रकाशन, धुळे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

काँ. शरद पाटीलकृत जात्यन्तक मीमांसा : नवा अन्वयार्थ

अविनाश शिवाजी वर्धन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व विकास केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

१

स्वातंत्र्यपूर्वस्वातंत्र्योत्तरकालखंडामध्येदेश-विदेशातील अनेक अभ्यासकांनी भारतीयसामाजिक व्यवस्थेचा अभ्यास केला आहे. ही प्रक्रिया आजही सुरुच आहेआपापल्यासैद्धांतिकदृष्टीकोनाच्या आधारे भारतीय समाजातील जात वास्तव, सामाजिक स्थित्यंतर व इतिहास समजून घेण्याचा प्रयत्नया विचारवंतांचा राहिलेला आहे. मात्रस्वातंत्र्योत्तर कालखंडाच्या अर्धशतकांहून महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर भारतीय विचारविश्वाच्याआणि डाव्या-फुले-आंबेडकरवादी, परिवर्तनवादी चळवळीच्या प्रवाहांवर काँ. शरद पाटील (१७ सप्टेंबर, १९२५ ते १२ एप्रिल, २०१४) यांच्या योगदानाचा प्रभाव व्यापून राहिला आहे, तो निश्चितच थक्क करणारा आहे. इतिहास, भारतीय प्राच्यविद्या (इडॉलोजी), समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, तत्वज्ञान, पाणिनीय व्याकरण या विषयांमध्ये सैद्धांतिक तत्वज्ञानाची फेरमांडणी काँ. शरद पाटील यांनी केली आहे. त्यांनी केवळ सैधान्तिक मांडणीच केली नाही तर प्रत्यक्ष चळवळ देखील उभी केली. आदिवासींच्या संघर्षमय जीवनाला नवा अर्थ देण्याचे कार्य केले. स्त्रीदास्य, वर्ग अंत व जातमुक्तीसाठी शोषित लोकांच्या न्याय हक्कासाठी काँ. शरद पाटील आयुष्याच्या अंतापर्यंत संघर्षत राहिले. त्यासंबंधीविपुलअशालेखनाबरोबरचभाषणे वृत्तपत्रीयलेख व प्रत्यक्ष चळवळीत योद्धा बनून तेसर्वात पुढे राहिले. त्यांच्या एकूणच योगदानाचा विचार केला तर मराठी आणि इंग्रजी या दोन्ही वैचारिक साहित्य विश्वामध्ये केवळ भरच घातली नाही तर वैचारिक साहित्य विश्वाला वेगळी ओळख निर्माण करून दिली.

काँ. शरद पाटील वर्तमानातील सामाजिक घटकांचे मुळ शोधताना इतिहासात डोकातात. ते इतिहासाबद्दल लिहितात की, “स्वदेशाच्या इतिहासाचे वैज्ञानिक आकलन केल्याशिवाय आजच्या सम्यक परिवर्तकांना वर्ण जात स्त्रीदास्यांत करता येणार नाही. आजचे प्रबोधन म्हणजे मिथ्सचा वास्तवाने परिहार! काँ. शरद पाटील यांनी भारतातील जाती व्यवस्थेचा व स्त्री दास्याचा, गुलामगिरी व्यवस्थेचाइतिहासातील मिथ्सच्या आधारे उलगडा केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ज्याप्रमाणे ‘पिज्वन’ मिथ उलगडल्यावर ‘शूद्र पूर्वीकोण होते?’ हे सांगितले, त्याचप्रमाणे काँ. शरद पाटील यांनी ‘निऋती’ चे कोडे उलगडून भारतातील मातृसत्तेचा इतिहास उगाजर करून वर्तमानातील समतेसाठी ऐतिहासिकसंदर्भमार्गदर्शक म्हणून उभा केला.१९७२ साली ‘दास शूद्रांची गुलामगिरी हे पुस्तक प्रकाशित झाल्यापासून काँ. शरद पाटील यांनी भारतीय वैचारिक विश्वाला त्यांची दखल घ्यायला भाग पाडले. आपल्या लेखनाच्या निर्मितीबाबत काँ. शरद पाटील लिहितात कि, “१९७० साल संपायला आले; पण मला माझ्या संशोधनाचा पार दिसेना ना पुस्तकाचा प्रारंभ तेव्हा कृष्ण राज यांचे ‘एकॉनॉमिक अँडपॉलिटीकल विकली’ साठी डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या ‘हु वेअर द शूद्राज’ चे परीक्षण लिहायचे पत्र आले. शिफारस डॉ. आय. पी. देसाईनी केल्याचे लिहिले. लिहिल्या न जाऊ शकलेल्या परीक्षणातून १९७२ अखेर हे पुस्तक लिहून झाले. काँ. शरद पाटील यांचा इतिहासाकडे पाहण्याचाजो दृष्टीकोन आहे,तसाच दृष्टीकोन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याइतिहास विषयक आकलनातही दिसतो.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इतिहासाबद्दललिहिले आहे की, “आमच्यावर्तमानातील समस्यांची मुळंइतिहासात खोलवर रुजलेली आहेत. ज्यामुळे आम्हाला इतिहास धुंडळावा लागतो.” म्हणूनचत्यांनी ‘शूद्र पूर्वीकोण होते?’ याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. जाती व्यवस्थेचा उदय व तिचा प्रसार कसा झाला यावर नवी प्रमेये मांडूनब्राह्मणीसांस्कृतिक वर्चस्ववादाच्या प्रतिकांची चिकित्सा केली. डी. डी. कोसंबी, राहुल सांस्कृत्यायन यांसारख्याअनेक विद्वानांनी भारतीय इतिहास व समाज व्यवस्थेचे विवेचन व विश्लेषणकरून नवा दृष्टीकोन दिला. याचविचारपरंपरेतील अलीकडील एक महत्वाचे विचारवंत, भारतीय प्राच्यविद्या पंडित म्हणून नावाजलेले व जीवनदानी कार्यकर्ताकाँ. शरद पाटील यांचे योगदान लक्षातघ्यावे लागते. काँ. शरद पाटील यांनी बहुप्रवाही विधायक ऐतिहासिक भौतिकवादी अन्वेषण पद्धतीद्वारे भारतीय समाजातील वर्ण-जातिसंघर्ष व्यवस्थेचे कोडे उलगडण्याचा केलेला प्रयास भारतीय दार्शनिक परंपरेमध्ये मैलाचा दगड ठरणारी घटना आहे. त्यांनी हयातभर जी ग्रंथ संपदा निर्माण केली, ज्या सामाजिक राजकीय

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

चळवळी उभारल्या त्याचा मुख्य उद्देश भारतातील समाजिक-सांस्कृतिक विषमतेचा पाया म्हणून ज्याचा उल्लेख केला जातो त्या जाती व्यवस्थेच्या अंताचा. म्हणूनच वैचारिक साहित्यविश्वामध्ये त्यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते.सामाजिक पातळीवर जातीअंताची लढाई लढणाऱ्या सर्वांनाच त्यांच्या विचारांशी मतभेद असले तरी टाळता येत नाही.

२

कों.शरद पाटील यांनीअनेक ग्रंथांची निर्मिती केली यामध्ये १. दास शुद्रांचीगुलामगिरी – भाग १ व २ (इंग्रजी व मराठी), २. रामायण – महाभारतातील वर्ण संघर्ष भाग – ३, ३. शिवाजीच्या हिंदवी स्वराज्याचे खरे शत्रू कोण? - महमंदा की ब्राह्मणी?, ४. जात्यंतक भांडवलवाद लोकशाही क्रांती व तिची समाजवादी पूर्ती (इंग्रजी व मराठी), ५. प्रिमिटिव्ह कम्युनिझम, मातृसत्ता – स्त्रीसत्ता आणि भारतीय समाजवाद (इंग्रजी व मराठी), ६. अब्राहमणी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र, ७. मार्क्सवाद –फुले-आंबेडकरवाद, ८. भारतीय तत्वज्ञान व नास्तिक मत, ९. बुद्ध : भारतीय इतिहासातील लोकशाही स्वातंत्र्य आणि समतेचा अग्निस्त्रोत, १०. पश्चिम भारतीय स्वायत्त आदिवासी राज्याची भूमिका, ११. स्त्री-शूद्रांच्यास्वराज्याचा राजा, १२. शोध – मुलनिवासींचा की शूद्रवर्णाचा की जात्यंतक समतेचा? उपरोक्त सर्व ग्रंथांतूनशरदपाटीलयांनी प्राचीन भारतातील संस्कृतीच्यादुर्लक्षित इतिहासाचा नवा अर्थ लावण्याचे कामकेले. भारतीय दर्शनशास्त्रातील विविध ग्रंथांचा चिकित्सकअभ्यासकेला.

उपरोक्तसर्व ग्रंथांतूनभारतातीलदास प्रथा, गुलामगिरी, जाती व्यवस्था व स्त्री दास्यातून निर्माण झालेल्या समस्यांचीमुळे शोधण्याबरोबरच जाती व्यवस्थेचा अंत कसा करता येईल याची सूत्रबद्ध मांडणी करण्यास सुरवात केली. १९९३ साली आलेल्या‘मार्क्सवाद –फुले-आंबेडकरवाद’ व‘सत्यशोधक मार्क्सवादी’ या मासिकातून त्यांनी जातिव्यवस्थेचा प्रश्न चर्चा विश्वाच्या केंद्रस्थानी आणला. पारंपरिक भारतीय मार्क्सवादी चिंतकांनी मार्क्सवादाला केवळ आर्थिक विचारांत बंदिस्त केले त्याबरोबरच मार्क्सवादाला भारतीय मातीत मिसळण्यास मज्जाव केला होता हा त्यांचा आरोप होता.मात्रकों. शरद पाटील यांनीचआपल्या लेखन व चिंतनाने ही कोंडी फोडली. प्रस्थापित मार्क्सवादी नेतृत्वाला आव्हान देत जातीच्या अर्थशास्त्राची नव्याने मांडणी केली.सचिनमाळी यांनीकों. शरद पाटील यांच्या या भूमिकेचेवर्णन करताना लिहिले आहे कि, “कों. शरद पाटील यांनी सीपीएलपासून फारकत घेत ‘सत्यशोधक कम्युनिस्ट पार्टी’ स्थापन केली. युरोपच्या धर्तीवरील राजकीय अर्थशास्त्र घोळत बसणाऱ्या पडीक पंडितांना तात्त्विक अस्त्रांनी जेरीस आणत कॅप्टेन शरद पाटलांनी जातीच्या अर्थशास्त्राचा मुद्दा ऐरणिवर आणला. भारतातील जातीव्यवस्था व तिचे उत्पादन संबंधाशी असणारे नाते स्पष्ट केले. भारतातील बहुसंख्य लोकांच्यामागासलेपणाचा पाया ‘वर्ग की जात’ हा प्रश्न आजही चर्चा विश्वाच्या केंद्रस्थानी राहिला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इथल्या व्यवस्थेला केवळ श्रमाची विभागणी मानत नाहीत तर इथे श्रमिकांचीच विभागणी असतेहेसिद्ध करतात.भारतात मागासलेपणाचा पाया हा ‘जात’च आहे असे मानतात. कों. शरद पाटील भारतातील मागासलेपणाचे विश्लेषण करताना लिहितात की, ‘वर्ग समाजातील दारिद्र्य आर्थिक मागासलेपणातून येते तर जाती समाजातील दारिद्र्य सामाजिक मागासलेपणातून येते. हा मौलिक नियम मांडून मंडळ आयोगाने जातीचे वेगळे अर्थशास्त्र उभारण्याची नितांत गरज असल्याचे स्पष्ट केलेले आहे. जातीचे अर्थशास्त्र उभारल्याशिवाय जात्यंतक क्रांती होणार नाही ही काळ्या दगडावरचीरेघ आहे. इथेहेही लक्षात घेतले पाहिजे की, आंबेडकरोत्तर सामाजिक-राजकीयचळवळींनी आर्थिक घटकांना महत्व दिल्याचे दिसत नाही. अपवाद दलित पंथरचा. पण दलित पंथरच्या फाटाफुटीनंतर हा मुद्दा फारसा चर्चेत आला नाही. परिवर्तनवादीचळवळीतील लोक ‘वर्गीय’ किंवा ‘जातीय’ या कंपूशाहीत विभागले गेल्याने चळवळीचे मोठे नुकसान झाले किंबहुना जाती अंताच्या कार्यक्रमाचे तीनतेरा झाले. हेलोकवर्गीय व जातीय भूमिकेला चिकटून राहिले आणि या दोन्ही भूमिका घेवून समन्वयघडवू पाहणारे लोक परिघाबाहेर राहिल्याचे दिसते. कों. शरद पाटील हे त्यांचे एक उत्तम उदाहरण आहे. मात्र आपल्या बौद्धिक सामर्थ्याने सर्वांनाच विचार करायला कों. शरद पाटील यांनी बाध्य केले. विचारविश्वामध्ये रोमिला थापर, इरफान हबीब, मे. पु. रेगेयासारख्या इतिहास अभ्यासकांना त्यांनी दखल घ्यायला लावले.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

काँ. शरद पाटील आपल्या लेखनात अन्वेषण पद्धतीला फार महत्व देताना दिसतात. त्यांनी आपल्या पहिल्याच खंडात स्पष्ट केले आहे की, “माझी संशोधन पद्धती मार्क्सवादी नाही, ती शुद्धवर्गीयनाही, तर वर्ण जातीय वर्गवादी आहे. १९७८ पासून ते तिला मार्क्सवाद-फुले-आंबेडकरवादी म्हणायला लागले. याच सैद्धांतिक दृष्टीकोनाच्या आधारेभारतातील वर्ण-जात समजून घेतात. जात व वर्ण हे एकच कोटीक्रम नाहीत. जातिव्यवस्था ही वर्गेतर समाजव्यवस्था असून वर्ग व्यवस्थेपेक्षा तिची वैशिष्ट्ये भिन्न आहेत हे दर्शविण्याकरिता काँ. शरद पाटील यांनी जात व वर्ण यांच्यातील भेद लक्षणे सांगितली आहेत. त्यासाठी त्यांनी पां. वा. काणे यांनी जी जाती व्यवस्थेची सहा लक्षणे सांगितली आहेत त्या लक्षणांना आधारभूत मानलेली लक्षणे अशी... १. जात जन्माने ठरते, २. जातीने व्यवसाय ठरतो, ३. जाति अंतर्गत बेटी व्यवहार होतो, ४. जातीबाह्य रोटी व्यवहार मनाई असते, ५. जातवार अलग व बहिष्कृत वस्त्या असतात, ६. जात्यन्तर्गत नियमन व दंडन करणारी जात पंचायत असते या सहा लक्षणांची तुलना वर्ग व्यवस्थेशी करून वर्गव्यवस्था ही जातिव्यवस्थेपेक्षा अधिक खुली आणि कमी जाचक अशी व्यवस्था आहे, असे काँ. पाटील सुचवू पाहतात मात्रही सहालक्षणे अपुरी आणि बाह्यांगी आहेत याकडे काँ. शरद पाटील यांनी गांभीर्याने पाहिलेले नाही. प्रा. सचिन गरुड यांनी काँ. पाटील यांच्या या जातीविषयक आकलनाचे विश्लेषण करताना लिहिले आहे की, “जातिव्यवस्थेच्या उतरंडीच्या असमानतेची व शोषणाची, उच्चनीचतेचा दर्जा देणाऱ्या क्रमबद्ध विषमतेच्या सोपान परंपरेची म्हणजेच उच्च जातीना सर्वोच्च विशेषाधिकार आणि दलित आदिवासींना सर्व प्रकारची वंचितता, जातीव्यवस्थेतील ब्राह्मणांचे सार्वकालिक, सार्वत्रिकसर्वश्रेष्ठत्व वरील लक्षणे अधोरेखित करत नाहीत. एवढेच नाही तर त्यांच्याद्वारे जाती रचनेचे रक्षण व संवर्धन जातिगत आर्थिक शोषणाचे किंबहुना श्रमिक जातींच्या श्रमातून निर्माण होणारे वरकड अपहरण करणाऱ्या उत्पादन संबंधांच्या वितरणाच्या अर्थरचनेचे, वर्ग समाजातील पितृसत्तेच्या तुलनेत जातीपितृसत्तेतील स्त्रीदास्याची अनन्यसाधारण वैशिष्ट्ये या सहा लक्षणांमधून स्पष्टतः अधोरेखित होत नाहीत. काँ. पाटील यांच्या लेखनात आणि मौखिक भाषणात याविषयीच्या बहुविध व्यामिश्र आयामांची चर्चा अभावानेच आली आहे. असे असले तरी भारतीय कम्युनिस्टांना जातीविषयक विश्लेषणाची आकलन दृष्टी देण्याचे कार्य त्यांच्या लेखन कृतीतून घडल्याचे प्रासचिन गरुड लिहतात.

ब्रिटीश भारतात येण्यापूर्वी वसाहतपूर्व काळात वर्ग व्यवस्थाच नव्हती, त्याऐवजी जातीव्यवस्थाक सरंजामशाहीची समाजरचना होती आणि बुद्धपूर्व काळात दासप्रथाक वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती, असे त्यांचे महत्वपूर्ण प्रतिपादन त्यांनी अथक व अनन्यसाधारण संशोधनाच्या अभ्यासातून सप्रमाण मांडले. ब्रिटिशांनी आणलेल्या भांडवलशाही प्रधान विकास प्रक्रियेने ही व्यवस्था जातवर्गीय स्वरूपाची घडली असे प्रतिपादन करून त्यांनी मार्क्सवाद्यांच्या एकांगी वर्गवादी आणि फुले-आंबेडकरी प्रवाहाची एकेरी जात लक्षी विश्लेषण दृष्टी यांना शह दिला. भारतीय सामंतशाहीचा उदय आणि विकासासंदर्भात काँ. शरद पाटील लिहितात की, “युरोपियन सामंतप्रथेतील आर्थिकेतर सक्ती वर्गसंबंधातून आली होती, तर भारतीय सामंतप्रथेतील वेठबिगारीची सक्ती वर्णजातीय संबंधातूनच त्यांच्या धर्मशास्त्रातून आली होती. अशाप्रकारे युरोपियन सामंतप्रथेतील शेतकऱ्यांची परतंत्रता उत्पादन साधनांच्या मालकी-अमालकीवर सामंतप्रथेतील शेतकऱ्यांच्या भूस्वामित्वाच्या स्वातंत्र्याला त्यांच्या शुद्धवर्ण जातीयत्वामुळे वाढती मर्यादा पडत होती.” प्रस्तुत मांडणीचे आजच्या संदर्भात विवेचन करताना इनायत परदेशी असे लिहितात कि, “सामंत प्रथेसंदर्भातील हे विवेचन आजच्या समकालीन संघर्षात कोणते दिशादर्शन देते? यासाठी इनायत परदेशी प्रमुख दोन मुद्द्यांचा विचार करतात. १. सामंत प्रथा (भारतीय) जातीच्या भौतिक पायावर उभी होती म्हणून धर्म, संस्कृती, राजकारण यांचे स्वरूप जातीसंबंधित होते २. आजच्या सामाजिक – सांस्कृतिक जीवनावर जातीव्यवस्थेचा पगडा आहे. त्यामुळे जातीविरोधी क्रांती आवश्यक आहे. म्हणजेच भारतातील सामंतशाही, राजे महाराजे हे उच्च वर्णीय वा जातीयच होते. धर्मनिचत्यांना उच्चअधिकार बहाल केले. याच व्यवस्थेतील कनिष्ठ जातीतील लोक गुलामीचे जीवन जगत होते. त्याचा आधार जातीव्यवस्था होय. युरोपीय सामंत प्रथेमध्ये आर्थिक संबंधांना महत्व होते तर भारतीय सामंत प्रथेत जातीय संबंधांना ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर भारतात भांडवली उत्पादन व्यवस्थेचे वारे वाहू लागले. आर्थिक सुधारणा मोठ्या प्रमाणात होऊ लागल्या. आर्थिक बदलातून जातीय व्यवस्थेचा डां चा बदलेल हे मार्क्सप्रणीत गृहीतक मात्र भारतात फोल ठरले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतात भांडवली

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

लोकशाही अस्तित्वात आली. इथे जातीव्यवस्थेने नवे पांघरूण धारण केले. राजकारण, समाजकारण अर्थसत्ता, सांस्कृतिक जीवन या सर्वांवर उच्चवर्णीय वा उच्च जातीय समुहातील लोकांचीचमत्केदारी निर्माण झाली. त्यामुळे आजच्या सामाजिक- सांस्कृतिक जीवनावरजातिव्यवस्थेचा पगडा आहे.त्यामुळेच जातीविरोधी क्रांती अत्यावश्यक आहे.

मार्क्स आणि इंग्लिसयांच्या हयातीतच मार्क्सवादाचे चुकीचे विश्लेषण व अवलोकन व्हायला सुरुवात झाली होती. भारतीय समाजातील शब्द प्रामाण्यातून आलेल्या सुरवातीच्या कम्युनिस्ट नेतृत्वाने देखील वर्गीयविश्लेषण पद्धत कधीही सोडली नाही. मुळातच हे सर्व कम्युनिस्ट नेते जे विचारवंत देखील होते ते उच्च जातीय होते. भारतातील जातीचा व तिच्याद्वारे होणाऱ्या शोषणाचा त्यांनी गांभीर्याने विचार केला नाही, हे ऐतिहासिक सत्य आहे. त्यांनी आर्थिक घटकांकडेच जास्त लक्ष दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीकाम्युनिष्टांच्यायाभूमिकेवर १९३६ साली लिहिलेल्या 'अनिहीलेशन ऑफ कास्ट' या न दिलेल्या भाषणात मार्मिकपणे बोट ठेवले आहे. ते लिहितात कि, "भारतातील समाजवादी भारतीय समाज व्यवस्था समजावून घेताना युरोपातील त्यांच्यासमविचारी मित्रांनी मांडलेल्या 'इतिहासाच्या आर्थिक विश्लेषणाचा' सिद्धांत वापरतात. माणूस हा आर्थिक प्राणी आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे माणसाच्या सर्व कृती आणि आकांक्षा आर्थिक घटनांनी बद्ध असतात. संपत्ती हेच सत्तेचे उगमस्थान आहे असे ते मानित असल्यामुळे राजकीय आणि सामाजिक सुधारणा हा एक मोठा भ्रम आहे आणि म्हणूनच आर्थिक समतेवर उभ्या असलेल्या सुधारणेवरच बाकी सर्व सुधारणा उभ्या असतात अशी त्यांची शिकवण आहे मानवी जीवन हे केवळ आर्थिक हेतूने प्रभावित झालेले नसते आणि अर्थसत्ता हीच एकमेव सत्ता असते असेही नाही. तसे असते तर लाखोपती माणसे ज्यांच्याकडे कवडीही नाही अशा साधूंच्या आणि फकिरांच्या मागे का जातात बनारसआणि मक्का येथील जत्रांतआपले किडूकमिडूक विकून आलेल्यांची गर्दी का असते? या प्रश्नांची उत्तरे मिळत नाहीत... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जाती व्यवस्थेच्या केलेल्या या मानिसक घटकांबाबत काँ. शरद पाटील आक्षेप घेताना लिहितात की, "जातिविरोध एकेरी मानल्यामुळे आंबेडकर त्यांच्या "अनिहीलेशन ऑफ कास्ट"(१९३६) या त्यांच्या श्रेष्ठतम कृतीत जात ही मानसिक मानण्याकडे गेले आहेत. माळींनी क्रांतिकारक म्हणून स्वीकारली आहे (पान.११३) जात ही व्यक्तिगत असती, तर ती मानसिक म्हणून व्यक्तिपरिवर्तनाचा विषय म्हणून विचारार्ह झाली असती. जातीव्यवस्था ही वर्ग व्यवस्थेप्रमाणे वा वर्ण व्यवस्थेप्रमाणेच उत्पादन संबंध असल्यामुळे भौतिक आहे. वस्तुतः अनेक संशोधकांच्या आधारेहेसिद्ध झालेले आहे की जात व्यवस्था निव्वळ मानसिक वा भौतिक घटक नाही. ती दोन्ही प्रकारे आपले प्रमाणत्व सिद्ध करते. काँ. शरद पाटील मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर टीका करत ती मानसिक असल्याचेनाकारतात व तिचा उत्पादन संबंधशी तुलना करत तिला भौतिक ठरवतात. याठिकाणी काँ. पाटील जातीव्यवस्थेला यांत्रिक ठरवतात. जी चूक आदीच्या मार्क्सवादी विचारवंतांनी केली होती.

३

'मूलनिवासीवादा'वर आधारित ब्राह्मणविरोधीप्रबोधनाची चळवळ उभी राहते आहे. या चळवळीच्या माध्यमातून प्रखर ब्राह्मण विरोध पसरवला जातो. काँ. शरद पाटील आपल्या 'शोध-मूलनिवासींचा की शूद्रवर्णांचा की जात्यंतक समतेचा?' या छोटेखानी पुस्तिकेत त्यांच्या एकूण भूमिकेवरच शंकाउपस्थित करतात. सामाजिक परिवर्तनासाठी कार्य करणाऱ्या चळवळीचा मुख्य उद्देश हा 'जातिअंत' असायला हवा असा ते आग्रह धरतात. शूद्र कोण होते? या शोधाचे उद्दिष्ट शूद्रांच्या गुलामीचे मूळ शोधाचे असायला पाहिजे होते असे मानतात. आंबेडकरांचा शोध आदिम मूलनिवासींचानव्हता, चातुर्वर्ण्यातील गुलामसदृश शूद्रवर्णांचा होता. असे काँ. पाटील मानतात.भारतात क्रांती का होत नाही? या प्रश्नाच्यात्यांनी वेध घेतला आणि असे मांडले की, इथले कम्युनिस्ट जातीव्यवस्था समजून घेत नाहीत, तर इथले आंबेडकरवादी वर्गीय शोषणाचा विचार करायला तयार नाहीत म्हणून भारतातील क्रांतीला विलंब होतोय जाती आणि स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा अंत ज्या क्रांतीच्या विषयपत्रिकेतनाहीत, ती क्रांती भारतात होऊ शकत नाही. "जातिपितृसत्तेच्या, ब्राह्मणी प्रभुत्वाच्या ज्ञान विचारसरणीच्या संरचनेविरोधात फुले व आंबेडकर यांनी जाति लिंगभेदमुक्तीचे, समता, स्वातंत्र्याचे अवकाश निर्माण करणारे विरचनात्मक ज्ञान वा मान घडवण्याचा व ते रचण्याचा प्रयत्न केला, असे उमेश बगाडे यांसारख्या अभ्यासकांचे मत आहे. शरद पाटील यांनी या ब्राह्मणी प्रभुत्वाच्या ज्ञान

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

विचारसरणीच्यासंरचनेविरोधात फुले-आंबेडकर यांच्या विरचनात्मक दृष्टीकोनातमार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाची जोड देत 'मार्क्सवाद-फुले-आंबेडकरवादाची' सैद्धांतिक चौकट उभी केली. परंपरागत मार्क्सवादी व फुले-आंबेडकरवादी विचारवंतांसमोरनवा आशय निर्माण करून दिला.जात्यंतक भांडवलवाद लोकशाही क्रांती व तिची समाजवादी पूर्ती खंड-३(२०००), प्रिमिटिव्ह कम्युनिझम, मातृसत्ता – स्त्रीसत्ता आणि भारतीय समाजवाद खंड- ४(२०१२), जातीव्यवस्थाक सामंती सेवकत्व खंड-२(१९९६), शोध-मुलनिवासींचा की शुद्धवर्णांचा की जात्यंतक समतेचा? (२०१२) या ग्रंथांनी जाती, वर्ग व स्त्री दास्याच्या अंताची लोकशाही क्रांतीचीनवी कार्यक्रम पत्रिका समोर आणली. नव्या भांडवली समाज व्यवस्थेने वर्ग व जातीच्या लक्षणांनी नवे वळण घेतले आहे. जातीयउतरंडीमध्येनव मध्यम वर्गीय जाणवा निर्माण झाल्या आहेत. याजाणवाआपमतलबी हितसंबंधाना महत्व देतात त्यामुळे शोषणमुक्त समाज व्यवस्थेसाठी ह्या जात-वर्गीय जाणवांचा न्हास होण्याची नितांत आवश्यकता आहे.कॉ. शरद पाटील त्यासाठी आयुष्यभर कार्यरत राहिले.

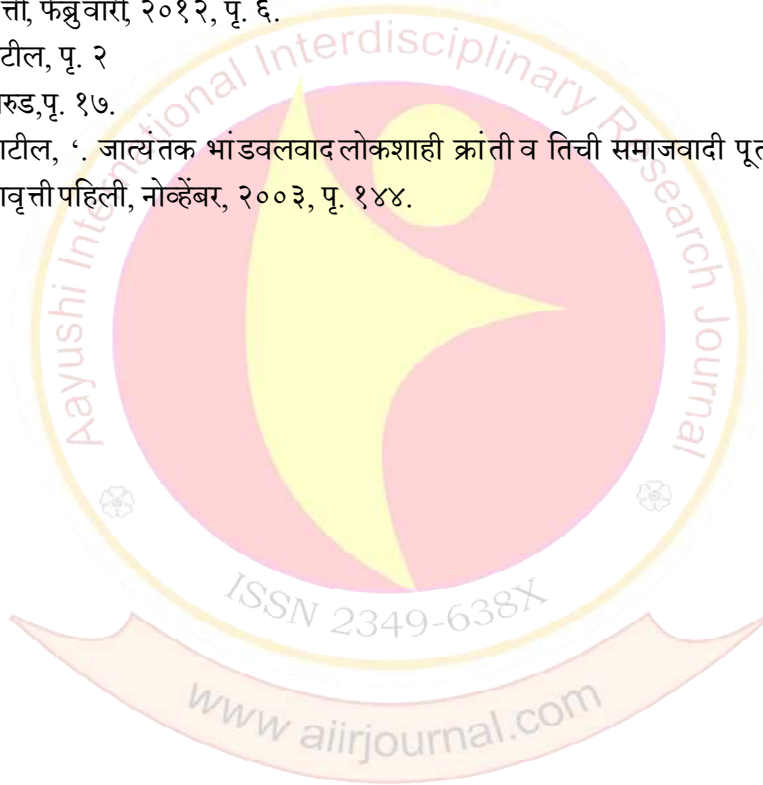
‘जात्यन्तक भांडवलदारी लोकशाही क्रांती आणि तिची समाजवादी पूर्ती खंड – ३(२००३) याग्रंथातकॉ. शरद पाटीलजातिअंताचाकृती कार्यक्रम देताना लिहितात, “भारताची भांडवलदारी लोकशाही क्रांती वरचढ शेतकरीजात वर्गाकडील वरकड जमिनी ओबीसी, गरीबशेतकरी, दलित व आदिवासी भूमिहीन यांनी ताब्यात घेऊन वाटून घेतल्या पाहिजेत व बनविल्या भांडवलदार जातवर्गाकडील ज्या खाजगी उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण केले पाहिजे आणि जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी सजातीय विवाहावर बंदी घालून आंतरजातीय विवाह सक्तीचे केले पाहिजेत कॉ. शरद पाटील यांनी जातीअंताचाजोकाकृतीकार्यक्रमदिला आहे तो एकाचवेळीआशा आणि निराशा व्यक्त करणारा आहे. उच्च जात वर्गाकडील जमिनी वा वरकड मूल्य असलेल्या उद्योगांचे सक्तीने दलित, ओबीसी, आदिवासी, भूमिहीन या लोकांना पुनर्वाटपाचे धोरण एकवेळ स्वीकारता येईल. उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण देखील करता येईल. पण जाती अंतासाठी सक्तीने आंतरजातीय विवाह करणे हे लोकशाही मूल्य व्यवस्थेमध्ये बसणारे नाही. किंबहुना असेही म्हणता येईल सक्ती वा बंदी यासारख्यानिर्णयावर आधारित समतापूर्णसमाजव्यवस्था आणतायेईल काय?अशा सक्तीने उभ्या राहिलेल्या समाज व्यवस्थांचा शेवट वाईटच झाला आहे. शिवाय भारतीय राज्यघटनेने प्रत्येक व्यक्तीला बहाल केलेल्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे काय? हाही प्रश्न अनुत्तरीत राहतो. मानसिक परिवर्तनाबाबत कॉ. शरद पाटील आग्रही का राहिले नाहीत? हे एक कोडेच आहे.असे असले तरीही कॉ. शरद पाटील यांचे वैचारिक साहित्यातीलस्थानवादातीत आहे.आजअभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या नावाखाली मूलतत्त्ववादी विचारसरणीजोपासली जात आहे. धर्म, धार्मिकता आणिधर्माधतेच्या भावना टोकदार केल्या जात आहे. प्रत्येक जातीय समूह जातीय अस्मिता कुरवाळत आपणच श्रेष्ठतम असल्याचा फुकाचा अभिमान बाळगून जगत आहेत. या पार्श्वभूमीवर कॉ. शरद पाटील यांनी केलेली जाती अंताची मीमांसा आपणास निश्चितच पथदर्शक ठरणारी आहे.

संदर्भ:

1. कॉ.शरद पाटील, रामायण – महाभारतातील वर्ण संघर्ष, पृ. २९.
2. कॉ. शरद पाटील, ‘दास शुद्रांची गुलामगिरी लेखकाचे मनोगत, मावळाई प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, २००८, पृ.५.
3. सचिन माळी, एकाकी आणि लोकाकी प्रज्ञासूर्यकॉ. शरद पाटील’ सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट, २०१४, पृ. २६.
4. सचिन माळी, एकाकी आणि लोकाकी प्रज्ञासूर्यकॉ. शरद पाटील’ सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट, २०१४, पृ. २७.
5. कॉ. शरद पाटील, ‘दास शुद्रांची गुलामगिरी खंड – १ भाग – १, मावळाई प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, २००८, पृ.६.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

6. प्रा.सचिन गरुड, लेख- 'कॉ. शरद पाटील यांचे योगदान : अन्वयार्थ आणि चिकित्सा, पुरोगामी सत्यशोधक, कॉ. शरद पाटील विशेषांक, जाने.-फेब्रु.-मार्च, २०१५, पृ. १४.
7. प्रा. सचिन गरुड, पृ. १४.
8. इनायतपरदेशी, 'जातीव्यवस्थाक सामंती सेक्कत्व : एक परामर्श, पुरोगामी सत्यशोधक, कॉ. शरद पाटील
9. विशेषांक, जाने.-फेब्रु.-मार्च, २०१५, पृ. ५५.
10. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, 'अनिहीलेशन ऑफ कास्ट', १९३६, पृ.
11. शरद पाटील यांचा 'परिवर्तनाचा वाटसरू' दि.१६ ते३१ मे २०१३ मधील 'शितल -सचिनचा जहाल समाजवाद गुन्हा की जातिव्यवस्थाक विषमतावाद गुन्हा' हा लेख पृ. ५९
12. कॉ. शरद पाटील, 'शोध - मुलनिवासींचा की शुद्धवर्णांचा की जात्यंतक समतेचा?', मावळाई प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, फेब्रुवारी, २०१२, पृ. ६.
13. कॉ. शरद पाटील, पृ. २
14. प्रा. सचिन गरुड, पृ. १७.
15. कॉ. शरद पाटील, 'जात्यंतक भांडवलवाद लोकशाही क्रांती व तिची समाजवादी पूर्ती- खंड - ३,' सुगावा प्रकाशन, आवृत्ती पहिली, नोव्हेंबर, २००३, पृ. १४४.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सद्यःकालीन सामाजिक संदर्भातील स्त्रीवादी वैचारिक साहित्याची

प्रस्तुता : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. रजनी अरुण कारदगे

डॉ. मच्छिंद्र सकटे

सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, श्री शहाजी
छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

विभाग प्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक, मंगल रामचंद्र
जगताप महाविद्यालय, उंब्रज

गोषवारा

समाजाचे परस्पर पूरक, मूलभूत घटक म्हणजे स्त्री-पुरुष होय. भारतीय समाज हा पुरुष प्रधान असल्याने स्त्रियांना समाजात मिळणारे स्थान हे दुय्यम स्वरूपाचे असल्याचे दिसून येते. पुरुष प्रधानतेमुळे स्त्रियांना पुरुषांइतके सामाजिक स्थान दिले जात नाही. समाजाचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन संकुचित असल्याचे आजपर्यंत चित्र आहे. त्यामुळे भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण प्रक्रियेमध्ये अनेक अडथळे निर्माण झाल्याचे दिसून येतात.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या, औद्योगिककरणाच्या काळात नव्या पिढीमधील स्त्रियांना जरी पुरुषांच्या बरोबरीने सामाजिक स्थान मिळत असले तरी कुटुंब, जात, जमात, धर्म इ. क्षेत्रातील त्यांच्या योगदानामध्ये पिछेहाट होत आहे. भारतीय स्त्रियांचे कुटुंबातील दर्जाबाबतचे विदारक चित्राची आकडेवारी निरनिराळ्या माध्यमातून आज समोर येत आहे. घरगुती हिंसा, हुंडाबळी, बलात्कार यासारख्या समस्या आधुनिक युगातील स्त्रियांपुढे उभ्या आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या वेगवेगळ्या समस्या, त्यांचे प्रश्न याबाबतचे अध्ययन अनेक स्त्रीवादी अभ्यासकांनी केलेले आहे. आधुनिक युगातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, लोकशाही यासारख्या शब्दांचा अर्थ भारतीय स्त्रियांच्या प्रत्यक्ष जगण्याशी लावण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री अभ्यासक ताराबाई शिंदे यांनी आपल्या लेखनातून तत्कालीन सामाजिक जीवनातील स्त्रियांच्या समस्या “स्त्री-पुरुष तुलना (१८८२) या लेखनातून समाजापुढे मांडल्या.

ताराबाई शिंदे -लिखित स्त्री-पुरुष तुलना संपा. विलास खोले आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री अभ्यासक विदयुत भागवत ‘स्त्री-प्रश्नांची वाटचाल’ या अभ्यासपूर्ण वैचारिक साहित्याची आजच्या सामाजिक संदर्भातील उपयुक्तता, प्रस्तुता पाहणे आज महत्त्वपूर्ण ठरते.

शब्दकोश - स्त्रीवादी चळवळ, स्त्रियांचा दर्जा, स्त्री-पुरुष असमानता.

उद्दिष्टे -

- १) ताराबाई शिंदे लिखित ‘स्त्री-पुरुष तुलना’ निबंध लेखनातून त्यांच्या वैचारिक साहित्याची आजच्या संदर्भातील प्रस्तुता पाहणे.
- २) विदयुत भागवत यांच्या स्त्री प्रश्नांची वाटचाल या साहित्य लेखनामधून भारतीय स्त्री चळवळींचे वेगवेगळे टप्पे याबाबतचा आढावा तसेच महाराष्ट्रातील समकालीन स्त्री चळवळीचा इतिहास समजून घेणे.

अभ्यास पद्धती -

प्रस्तुत निबंध लेखनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्रीवादी अभ्यासक ताराबाई शिंदे

आपल्या भारतीय समाजात स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्रियांना अनेक अनिष्ट चालीरिती परंपरांचा स्वीकार करून जीवन जगावे लागत असे. ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री-पुरुष तुलना (१८८२) या त्यांच्या निबंध लेखनामधून स्त्रियांच्या जीवनात असणाऱ्या अनेक समस्या मांडलेल्या आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्री शिक्षणाला बंदी, विधवा विवाहाला विरोध

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

त्यामुळे विधवा स्त्रियांच्या जीवनावर होणारे दुष्परिणाम, स्त्रियांच्या वावरण्यावर येणारी नियंत्रणे, स्त्रीच्या दैनंदिन जीवनात येणारे पेच, तत्कालीन समाजातील स्त्रियांना मिळणारा दुय्यम दर्जा इ. समस्याशी संबंधित त्यांची ही लेखन कृती आहे. लेखिकेच्या मतानुसार, स्त्री आणि पुरुष हे समाजातील मूलभूत आणि परस्परपूरक घटक असूनसुद्धा स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने महत्व दिले जात नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळात पती निधनानंतर स्त्रियांनी सती जाण्याची प्रथा अस्तित्वात होती पण अशी कोणतीही प्रथा पत्नी निधनानंतर पुरुषांसाठी नव्हती. विधवांना पुनर्विवाहाचा अधिकार नसे. परंतु पुरुषांसाठी पुनर्विवाहाचा कोणताही निर्बंध घातला जात नसे.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील स्त्री-पुरुषांच्या सामाजिक अधिकारांमध्ये केला जाणारा भेदभाव, स्त्रियांची मूलभूत हक्काची जाणीव ताराबाई शिंदे यांनी मार्मीकपणे त्यांच्या लेखनाद्वारे व्यक्त केली आहे. ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' या लेखनाचे तीन भागात विभाजन केले आहे ते पुढीलप्रमाणे -

- १) ताराबाई शिंदेनी लेखनाच्या पहिल्या भागात विवाहीत स्त्रियांच्या आणि विधवा स्त्रियांच्या जीवनात येणाऱ्या दुःखाचे चित्रण केले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात विधवा विवाहास विरोध असल्यामुळे विधवा स्त्रियांना कोणते दुःख सहन करावे लागते, त्यांना कोणत्या यातना भोगाव्या लागतात याबाबतचे चित्रण केले आहे. समाजातील विधवा असह्य स्त्री वर्गावर पुरुष जातीने किती अन्याय केले याचे वर्णन लेखिकेने या भागात केले आहे.
- २) पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागात, विवाहीत स्त्रीचे होणारे शोषण, विवाहीत स्त्रीच्या वाट्याला येणारे दुःख यासारख्या गोष्टींवर त्यांनी प्रकाशझोत टाकलेला आहे. विवाहीत स्त्रीच्या वाट्याला येणारे दुःख हे तिच्या जन्मापासून ते विवाहापर्यंत घेतल्या जाणाऱ्या कोणत्याही महत्त्वाच्या निर्णयामध्ये तिचे मत न जाणून घेतल्यामुळे निर्माण होतात. स्त्रीच्या जीवनाबाबतचे सर्व निर्णय हे तिचे स्वतःचे असत नाहीत, तर त्याबाबतचे निर्णय घरातील वडिलधारी ज्येष्ठ पुरुषमंडळीच घेत असतात. स्त्रियांच्या विवाहाच्या चार तऱ्हांचे वर्णनही त्यांनी या भागात केलेले आहे.
- ३) पुस्तकाच्या तिसऱ्या भागात लेखिकेने पुरुषांमधील असलेल्या दुर्गुणांचे वर्णन केलेले आहे. दुर्गुणांनीयुक्त असणारे पुरुष स्वतःमधील दुर्गुण दूर न करता स्त्रियांनाच दुर्गुणी ठरवितात. पुरुषांचे दगाबाजीने वागण्याची तुलना लेखिका विषारी सापाबरोबर करते.

स्त्री-पुरुष तुलना या पुस्तकाद्वारे ताराबाई शिंदे यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या दुःखाचे वर्णन केले आहे. स्त्रीच्या वाट्याला येणारे पारंपारिक दुःख, तिचे समाजातील निम्न स्थान इ. मुळे तत्कालीन स्त्रियांचे सामाजिक जीवन कष्टमय होते. निसर्गतः स्त्री-पुरुष हे परस्पर पूरक घटक असून समाजात पुरुषांइतकेच स्त्रियांचेही स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. स्त्रियांना त्यांचे मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्याबाबतची जाणीव करण्याचे काम त्यांनी प्रस्तुत लेखनातून केलेले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीवादी अभ्यासक डॉ. विदयुत भागवत

डॉ. विदयुत भागवत. (२००४) 'स्त्री प्रश्नांची वाटचाल' या पुस्तकामधून त्यांनी 'महाराष्ट्रातील समकालीन स्त्री चळवळीचा इतिहास' स्पष्ट केला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री चळवळीमागील प्रश्न कोणते होते? नव्या स्त्री चळवळीमागे कोणत्या प्रेरणा होत्या?, भविष्यातील स्त्रीवादापुढे कोणत्या समस्या/आव्हाने असतील? याबाबतचे अध्ययन करण्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून भारतातील स्त्री चळवळीचे वेगवेगळ्या टप्प्यात विभाजन केले आहे.

- १) पहिल्या विभागात वसाहत काळात (ब्रिटीश कालखंडात) स्त्री सुधारणा या चौकटीत स्त्रियांकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन कसा होता? वसाहत काळात स्त्री शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह या सामाजिक सुधारणा समाजात व्हाव्यात असे मत मांडणाऱ्या महात्मा जोतीराव फुले, महर्षी वि. रा. शिंदे या समाजसुधारकांच्या चर्चाविश्व आणि कृतींचा उलगडा यामध्ये करण्यात आला आहे. वरील समाजसुधारकांनी तत्कालीन समाजातील स्त्रियांचे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- ज्वलंत प्रश्न आपल्या चर्चा आणि कृतीच्या आधारे कसे घडवले? स्त्री प्रश्न मुक्तीदायी मार्गाने कसा सोडविता येईल याबाबतचे विचार ते कसे करित असत? याचा उहापोह त्यांनी भारतीय स्त्री चळवळींचा भारतीय संदर्भातील आढाव्याच्या प्रथम टप्प्यांत केला.
- २) दुसऱ्या टप्प्यांत, स्त्रीवादाचा नेमका अर्थ, स्त्रीवादाबाबतचे साहित्य, साहित्याचे स्त्रीवादी वाचन म्हणजे नेमके काय इ. प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. प्रस्तुत विभागाची रचना 'स्त्रीवादी साहित्य' हा विषय केंद्रस्थानी ठेवून केली गेली आहे.
 - ३) तिसऱ्या विभागामध्ये आठ निबंधांचा समावेश असून १९७५ नंतरच्या काळात भारतीय समाजामध्ये स्त्री चळवळींबाबत जो नवा विचार आला आणि १९६० नंतर पाश्चिमात्य जगामध्ये देखील जो नव विचार आला या चळवळी आणि विचाराबाबतचे अभ्यासपूर्ण स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे. भारतीय स्त्री चळवळीची आणि पाश्चात्य स्त्री चळवळीची तुलना प्रस्तुत विभागात करण्यात आली आहे.
 - ४) चौथ्या विभागातील लेखन हे स्त्री-पुरुषांमधील समानतेमुळे समाज कसा निरोगी, आनंदी आणि लोकशाहीवादी होईल याबाबतची चर्चा करण्यात आली आहे. भारतातील सर्वसामान्य स्त्रियांचे दैनंदिन जगणे विपरीत असून त्या प्रकारच्या जगण्याची एक रीतच कशी बनली आहे हे स्पष्ट करण्यात आले आहे. आधुनिक युगात स्त्रियांसाठी राखीव जगांच्या तरतुदीमधून कोणते नवे प्रश्न निर्माण होतात? आधुनिक युगातील जागतिकीकरण, पर्यावरणाशी संबंधित विषयातून स्त्रियांचा प्रश्न कसा घडतो. अनौपचारिक शिक्षणाच्या द्वारे भारतीय स्त्री प्रश्नांची गुंतागुंत प्रस्तुत विभागात स्पष्ट करण्यात आली आहे.

समारोप

आजच्या औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरणाच्या युगात स्त्रियांना जरी पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळत असले तरी कुटुंब, जात, धर्म, जमात इ. क्षेत्रातील स्त्रियांचे योगदान मागासच असल्याचे दिसून येते. भारतीय स्त्रियांचे कुटुंबांतर्गत असलेल्या दर्जाबाबतचे चित्रही आज विदारक आहे.

स्त्रीवादी साहित्यामधून आजच्या समाजव्यवस्थेत लोकशाहीवादी कुटुंबे, लोकशाहीवादी शिक्षणव्यवस्था निर्माण करता येऊ शकते. आधुनिक काळातील समाजाचे स्वरूप व्यापक, गुंतागुंतीचे आहे. मानवी जीवन देखील अधिक गुंतागुंतीचे बनलेले आहे. आधुनिक काळातील स्त्री-पुरुष संबंध देखील अधिक गुंतागुंतीचे आणि बहुआयामी बनत आहेत. व्यक्तीस्वातंत्र्याच्या संकल्पना बळावत आहेत. आधुनिक युगातील स्त्रियांच्या समस्यांची गुंतागुंत सोडविण्यासाठी आणि त्याबाबत प्रभावी उपाययोजना करण्यासाठी, स्त्रियांचे कुटुंबातील स्थान, दर्जा सुधारण्यासाठी स्त्रीवादी चळवळींचे योगदान आणि स्त्रीवादी साहित्य आज उपयुक्त ठरते.

संदर्भ

- १) खोले विलास (संपा), ताराबाई शिंदे लिखित स्त्री-पुरुष तुलना, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, १९९९.
- २) भागवत विद्युत, 'स्त्री प्रश्नांची वाटचाल', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००४.
- ३) भागवत विद्युत, 'स्त्रीवादी सामाजिक विचार', (सहा महत्त्वाच्या स्त्रियांचा परिचय), डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००८.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक नाटक

डॉ. प्रदीप एकनाथ कांबळे

स. ब. खाडे महाविद्यालय, कोपार्डे, ता. करवीर, जि. कोल्हापूर

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात नवे नाटककार निर्माण झाले. या नाटककारांच्या नाट्यकृती प्रयोगरूपाने वेगळ्या पद्धतीने रंगभूमीवर आणण्यासाठी कांही प्रमुख नाट्य संस्था निर्माण झाल्या. त्यामध्ये प्रामुख्याने १९६० साली स्थापन झालेल्या रंगायन या संस्थेचा उल्लेख करावा लागतो. या संस्थेमुळे मराठी रंगभूमीला एक वेगळी कलाटणी मिळाली. त्यांनी नाट्यविषयक किंबहुना जीवन विषयक नेपथ्य आदी प्रयोगतंत्रे आपल्या नाट्यनिर्मितीतून अणावयाचे या महत्त्वकांक्षेने या संस्थेने प्रयोग सुरू केले. त्यांच्या या कामगिरी मुळेच पुढे दहा वर्षात अनेक नाटके एकांकिका यांचे प्रयोग होऊ लागले. त्यातील कांही नाट्यकृतींनी स्वतःचे असे स्थान निर्माण करून मराठी रंगभूमी आणखीन सकस केली. लोकांना नवे कांहीतरी देण्याच्या उद्देशाने मराठी रंगभूमीवर नवे नवे प्रयोग होऊ लागले. त्या दृष्टीने फिरता रंगमंच, खास प्रकाश योजना, स्तिमित करणारी दृश्ये, या बरोबरच गत घटना दृश्य रूपाने सांगण्याची पद्धत मराठीत नव्याने रूढ झाली. म्हणजेच मराठी नाटकाचे स्वरूप या काळात बदलत गेलेले दिसते. अन्य साहित्य प्रकारांप्रमाणेच दुसऱ्या महायुद्धाचा परिणाम नाटकांवरही झाला. त्यामुळे नाट्य विषयात झालेल्या बदलाबद्दल अ. वा. कुलकर्णी म्हणतात, “दुसऱ्या महायुद्धानंतर पारंपरिक संकेताना झुगारण्याची प्रवृत्ती बळावली आणि मानवी अस्तित्वाचा, त्याच्या अदिम प्रेरणेचा शोध घेणे या गोष्टी कलेतून साकार झाल्या. त्यातूनच माणसातील आदिम काम प्रेरणा, हिंमता, दांभिकता, एकांकिकता, असुरक्षितता या विषयी चिंतन होऊ लागले.”^(१) कुलकर्णी यांच्या मताचा विचार करता स्वातंत्र्योत्तर काळात वेगळा प्रवाह नाट्यवाङ्मयात उदयाला आला. मानवी अस्तित्व आणि त्याच्या प्रवृत्ती यावर लक्ष केंद्रित करून या कालखंडात नाट्यलेखन केले गेले. यामध्ये प्रामुख्याने विजय तेंडूलकर, वसंत कानेटकर, महेश एलकुंचवार, गो. पु. देशपांडे या सारख्या नाटककारांचा उल्लेख करावाच लागतो. त्यांनी नाट्यवाङ्मयात केलेले बदल हे आमुलाग्र व मर्मग्राही होते. या बदलामुळे पुढे मराठी नाटक आणखीन सशक्त झाले. विविध विषय सक्षमपणे घेऊन प्रेक्षकांसमोर आले.

१ दलित नाटक

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारतात राज्यघटना लागू झाली. या राज्यघटनेत घटनाकारांनी दिलेल्या मुलभूत स्वातंत्र्यामधील लेखन आणि भाषण स्वातंत्र्याच्या सहाय्याने अनेक वर्षे दबलेला आवाज पांढरपेशी लोकांच्या समोर मांडला गेला. गावकुसा बाहेरचे अनेक वर्षे दुर्लक्षित असलेले लोक आपल्या व्यथा वेदना साहित्यात मांडू लागले व त्यातूनच मराठी दलित साहित्याचा जन्म झाला. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराने प्रेरित झालेले लोक कथा, कविता, कादंबरी, नाटक यातून प्रभावीपणे आपले विचार मांडू लागले. इतर सर्व प्रकारापेक्षा नाटक या वाङ्मय प्रकारात या वेदना अत्यंत प्रभावीपणे मांडल्या गेल्या. या दुर्लक्षित जीवनाचे चित्रण खरेतर स्वातंत्र्यपूर्व काळात महात्मा फुले यांनी लिहिलेल्या ‘तृतीय रत्न’ या नाटकापासून सुरू होते. त्यानंतर किसन फागोजी बनसोडे (संत चोखामेळा), महाराची सून (मोरेश्वर तांबे) इ. नाटककारांनी नाटके लिहिली. परंतु आधुनिक दलित रंगभूमीच्या आरंभबिंदू म. भि. चिटणीस यांचे ‘युग यात्रा’ हे नाटक आहे. त्यानंतर भि. शि. शिंदे, प्रेमानंद गज्वी, रामनाथ चव्हाण, दत्ता भगत, प्रकाश त्रिभूवन, संजय पवार इ. अनेक नाटककारांनी दलित नाटके लिहून दलित रंगभूमी समृद्ध केली.

या दलित नाटकाचा प्रवास तमाशा, वगनाट्य, शाहिरी व सत्यशोधकी जलसे, आंबेडकरी जलसे आणि दलित नाटक असा झाला आहे. माझ्या दहा भाषणा पेक्षा कडकांचा एक जलसा प्रभावी ठरतो. बाबासाहेबांनी दिलेल्या या स्तूती

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सुमनातून पुढे दलित नाटक निर्माण झाले. दलित नाटकाची प्रेरणा ही बुद्ध-फुले-आंबेडकर यांचे विचार आहेत. त्यामुळे दाहक वास्तवा बरोबर बुद्ध विचारांचे दर्शन या नाटकांच्या मधून होते. मराठी नाटकाच्या मध्यमवर्गीय कक्षा ओलांडून तिला सर्वस्तरीय परिणाम मिळवून देण्यात दलित नाटकांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण आहे. या नाटकामधून प्रामुख्याने वेदना, विद्रोह, नकार बुद्ध पुरस्कृत मानवतावाद व आंबेडकरी तत्वज्ञान इ. गोष्टींचे दर्शन प्रेक्षकांना होते. या नाटकांच्या मध्ये नाटकातील पात्रे, पिढ्यांनपिढीची गुलामी, उपेक्षित जीवन, उचनिच्चता, वर्णभेद, जातीभेद यांना ठामपणे नाकरताना दिसतात. याविरुद्ध बुद्धाने सांगितलेल्या मार्गाने गेल्यास कशी समानता येईल हे सांगण्यावर भर देतात. भोवतालच्या जगात असलेल्या जातीवादामुळे दलितांची होणारी कुंचबणा, बुद्धीपेक्षा जातीला दिले जाणारे अनन्य साधारण महत्त्व यामध्ये खालच्या जातीतील लोकांना भोगाव्या लागणाऱ्या वेदना दलित नाटकाचा प्रमुख विषय असलेला दिसतो, तनमाजोरी, किरवंत, जाता नाही जात, वाटा-पळवाटा, खेळीया, कोण म्हणतोय टक्का दिला, बामणवाडा इ. अनेक नाटकांच्या मधून प्रतिनिधीक स्वरूपात दलित वेदना मांडलेल्या आहेत.

दलित नाटकात भेटणारी पात्रे हे प्रेक्षकांचे मनोरंजन करत नाहीत तर चिंतन करावयास भाग पाडतात. माणसा सारखी माणसे असूनही अन्न, वस्त्र, निवारा सारख्या मूलभूत गरजा नाकारल्यामुळे भोगाव्या लागणाऱ्या वेदना दलित नाटकाच्या विषय आहेत. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र या वर्णांच्या पेक्षा किंवा त्यांच्यात असलेल्या अंतरगत जातींच्या पेक्षा माणूस आणि मानवजात श्रेष्ठ आहे. असा संदेश दलित नाटक प्रेक्षकांना देते. १९६० नंतर निर्माण झालेल्या या प्रवाहाने मराठी साहित्याला जागतिक साहित्यात एक वेगळी ओळख निर्माण करून दिली. अमेरिकेतील निग्रो लोकांच्या साहित्याप्रमाणे दलित साहित्य ही सर्व दुर पसरले. दलित नाटकांची जगातील अनेक भाषांच्यामध्ये भाषांतरे-अनुवाद झाले. त्यामुळे जगात मराठी माणसाची एक वेगळी ओळख निर्माण झाली. जगभरातील अनेक साहित्यिक या साहित्याचा अभ्यास करण्यासाठी मराठी भाषा शिकू लागले. मराठी संस्कृती समजून घेऊ लागले.

२ स्त्रीवादी नाटके

१८२४ पासून अमेरिकन मिशनने काढलेल्या मुलींच्या प्राथमिक शाळेने महाराष्ट्रातील स्त्री-शिक्षणाची सुरुवात झाली. मात्र स्त्री-शिक्षणाचे पडसाद १८८२ नंतर नाट्य-वाङ्मयातून उमटलेले दिसतात. नाटके आणि प्रहसने यातून तत्कालीन सनातन्यांनी स्त्री-शिक्षणाला कडाडून विरोध केला. स्त्री-शिक्षणाला विरोध करणारी नाटके सामान्यतः १८८३ पासून लिहिली गेलेली दिसतात. तर या नाटकांना प्रत्युत्तर म्हणून १८८६ पासून स्त्री-शिक्षणाचा पुरस्कार करणारी नाटकं प्रेक्षकांसमोर आली. स्त्री शिक्षण विरोधी नाटके प्रामुख्याने ना. ह. भागवत, वामन आत्माराम भंडारी, गंगाधर बाळकृष्ण काळे, नारायण बापूजी कानिटकर या नाटककारांनी लिहिली.

तथापी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार करणारी नाटके हिराबाई पेडणेकर 'संगीत दामिनी' (१९१२), कृ. प्र. खाडीलकर, गिरीजाबाई केळकर, श्री. कृ. कोल्हटकर, वासुदेव निलकंठ आगटे, या नाटककारांनी लिहिली. यानंतर अनिल बर्वे (पुत्र-कमिटी) सतिश आळेकर (शनिवार-रविवार), रत्नाकर मतकरी (माझं काय चुकलं), वसंत कानेटकर (गगनभेदी), विजय तेंडुलकर (कमला) इ. नाटककारांनी स्त्री प्रश्नांना समोर ठेवून नाटकं लिहिली. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाच्या हक्कामुळे स्त्रीच्या ठिकाणी व्यक्तीभावनेचा उदय झाला. आणि त्यातून व्यक्तीच्या हक्काची जाणिव झाली. लोकशाही स्त्रियांच्या प्रगतीला अनुकूल वातावरण निर्माण झाले. शिक्षणामुळे आर्थिक दृष्ट्या स्त्री स्वावलंबी होऊ लागली. स्त्रीच्या बदलत्या कौटुंबिक व्यवस्थेत ही बदल झाले. या सर्व बदलत्या घडामोडी स्त्रीच्या आयुष्यात अनेक परिवर्तन घेऊन आल्या. १९३४ मध्ये प्र. के. अत्रे यांचे 'घराबाहेर', उद्याचा संसार (१९३५), मो. ग. रांगणेकरांचे कुलवधु (१९४२), नंदनवन (१९४४), अलंकार (१९४२), ल. ग. भाव्याचे समरांगण (१९५७) इ. नाटकांच्या मधून स्त्री-जीवन त्यातील समस्या मांडल्या आहेत.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

मराठी सामाजिक नाटकातील विषय हे प्राधान्याने वेगवेगळ्या समस्या असेच राहिले आहेत. सुरवातीला वेगवेगळ्या सामाजिक समस्यांना केंद्र मानून नाटक लिहिलेले दिसते. या समस्यांमध्ये अस्पृश्यता निवारण, वर्णभेद मिटवणे, जरठबाला विवाह, कुमारी मातांचा प्रश्न, विधवा विवाह, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचा प्रश्न या सारखे विषय नाटकात आलेले आहेत. त्यातील बहुतेक नाटके ही पुरुष लेखकांनीच लिहिलेली पण स्त्री समस्यांना, प्रश्नांना वाचा फोडणारी अशी बरीच नाटके दिसतात. पण या नाटकांतून बहुतेक वेळा पुरुष जाणिवेचा प्रभाव त्या नाटकांच्यावर झालेला दिसतो. परंतु १९७५ नंतर वेगवेगळ्या सामाजिक चळवळीमुळे स्त्रीच्या स्वत्वाला जाग आली आणि स्त्री हि पुरुषाची दासी नसून ती ही माणूस आहे ही भावना वाढीस लागली. वर्षानुवर्षे तिला घरात, संसारात, राजकारभारात दुय्यम स्थान दिले जात होते. त्या विषयी ती जागरूक झाली आणि आपल्यावर होत असलेल्या अन्याय साहित्याच्या माध्यमातून मांडू लागली. त्यातूनच स्त्रीवादी साहित्याचा जन्म झाला. स्त्रिया कथा, कविता, कादंबरीतून नाटकातून आपल्या भावना व्यक्त करू लागल्या. या नवीन निर्माण झालेल्या साहित्य प्रवाहाबद्दल मधूरा कोरात्रे म्हणतात, “१९७५ हे जागतिक स्त्री वर्ष म्हणून युनोने जाहीर केले आणि स्त्री विषयक जाणिवांत विचारांत बदल होऊ लागला. लिंग भावाच्या दृष्टीने विचार करण्यास सुरवात झाली. आणि स्त्रीवादी विचार समाजात रूजू लागला. पुरुषांच्या अधिभौतिक सत्ते विरुद्ध स्त्रियांनी संघटन करून पुरुषांकडून होणाऱ्या शोषणास विरोध करण्यास सुरुवात केली.”^(१०) डॉ. कोरात्रे यांच्या मताचा विचार करता १९७५ नंतर खऱ्या अर्थाने स्त्री जीवनाकडे लोक माणूस म्हणून पाहू लागले. तिला वेगवेगळ्या पातळ्यांवर स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून वेगवेगळे लढे उभारले. स्त्रियांचे संघटन सुरू झाले. त्यातून कायदे झाले. यामुळे चित्रातही स्त्री पाहु नये. हा मनुवादी विचार मागे पडला आणि राज्यघटनेतील स्वातंत्र्याचा मुलभूत फायदा घेऊन स्त्रिया लिहु लागल्या. त्यांनी निर्मिलेल्या नाटकांनी साहित्यात वेगळे स्थान निर्माण केले.

३. राजकीय नाटके

ब्रिटीश राजवटीच्या दिडशे वर्षांच्या सत्तेमुळे मराठी समाजाच्या सामाजिक जीवनात उलथापालथ झाली. तद्वतच राजकिय जीवनातही वेगवान हालचाली सुरू झाल्या. सामाजिक जीवनाबरोबरच राजकीय जीवनही मराठी नाटकात प्रतिबिंबित होऊ लागले. त्यातून सामाजिक नाटकापाठोपाठ राजकीय नाटकांच्या उदय झाला. त्या काळात राजकीय परिवर्तनाचे विचार लोकांना आपलेसे वाटू लागले. त्याचेच चित्रण राजकिय नाटकांमध्ये दिसते. या बरोबरच या काळात अनेक इंग्रजी नाटकांचा मराठी भाषेत अनुवाद अनेक नाटककारांनी केला. ते पाश्चात्य तंत्र लोकांना आवडू लागले होते. त्यामुळे राजकिय जीवन चित्रण व पाश्चात्य तंत्र यांचा मिलाप असलेली नाटकेही या काळात उदयाला येऊ लागली. विशेषतः या काळातील कृ. प्र. खाडीलकर (किचकवध, कांचनगडची मोहना), वि. ज. किर्तने (थोरले माधवराव पेशवे), शंकर मोरे रानडे (अधिकारदान विवेचना नाटक), वासुदेव रंगनाथ शिरवाळकर (राणा भीमदेवी), अनंत वामन बरवे (स्वदेशी चळवळ), दामोदर विश्वनाथ नेराळकर (सं. दंडधारी), इ. नाटककारांनी आपल्या नाटकांच्या माध्यमातून त्याकाळातील राजकिय जीवनाचे वर्णन नाटकांमध्ये केले आहे.

खाडीलकरांच्या नंतर रंगभूमीच्या पडत्या काळात ज्यांनी रंगभूमी सावरली असे म्हटले जाते. ते म्हणजे मामा वरेरकर यांनी आपल्या नाटकाचा सांधा समकालीन राजकीय चळवळीशी निःसंगिद्धपणे जोडला होता. ‘सत्तेचे गुलाम’, ‘सोन्याचा कळस’ आणि ‘भूमीकन्या सीता’ या नाटकात त्यांच्या राजकीय भूमिकेचे स्पष्ट प्रतिबिंब पडले होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात लिहिलेल्या या नाटकांच्यामुळे लोक जागृती झाली. लोकांचे मन राजकीय इच्छाकांक्षेने जागृत झाले व पुढे त्याचा परिणाम म्हणून राजकीय चळवळ जोरात वाढू लागली.

वि. वा. शिरवाडकर यांनी ही उत्कृष्ट राजकीय नाटके लिहिली आहेत. त्यांनी लिहिलेले ‘मी एक मुख्यमंत्री’ हे एक उत्कृष्ट नाटक स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात निर्माण झाले. कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर यांनी दर्जेदार मराठी राजकीय

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

नाटक लिहून मराठी माणसांच्या मनात सत्ते बद्दल आकर्षण निर्माण केले. तसेच त्याकाळातील जुलमी इंग्रज सरकारला हद्दपार करण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करा व आपल्या स्वतंत्र राज्यात सुखाने रहा असा सल्ला दिला. त्यांना नाट्यतंत्र चांगले अवगत होते. त्याच्या आधारेनेच ते उत्कृष्ट नाट्य वाङ्मय निर्माण करू शकले. त्यांनी नाट्यक्षेत्रात केलेल्या कामगिरी बद्दल श्री. ना. बनहट्टी म्हणतात, “खाडीलकर हे कुशल नाटककार तर होतेच, पण त्याच बरोबर स्वतःला प्रतित झालेले जीवन विषयक सिद्धांत समाज जीवनाचे नियमन करणारी उदात्त व उज्वल तत्त्वे आणि त्यांना बाधा आणणाऱ्या हीन प्रवृत्ती यांचा नाट्याद्वारा आविष्कार करण्यास निघालेले क्रांतीदर्शी तत्वज्ञ होते.”^(१९) त्या काळातील सामाजिक व राजकीय परिस्थितीवर अत्यंत कठोर शब्दात कलात्मक पद्धतीने आपल्या नाटकाच्या माध्यमातून लोकजागृती करणारे नाटककार म्हणून कृ. प्र. खाडीलकरांना ओळखले जात होते. हेच बनहट्टी यांनी सांगितले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात निवडणूकीच्या राजकारणातले घोटाळे प्र. के. अत्रे यांनी ‘मी उभा आहे’ या नाटकातून मांडले. तसेच सत्तेच्या राजकारणात अपप्रवृत्तींचा होणारा शिरकाव हे अत्रे यांच्या ‘मी मंत्री झालो’ या नाटकात आढळून येते. जयवंत दळवी यांचे ‘सुर्यास्त’ आणि ‘पुरूष’ विजय तेंडूलकरांचे ‘श्रीमंत’ गो. पु. देशपांडे यांचे ‘उध्वस्त धर्मशाळा’ प्रेमानंद गज्वी यांचे ‘गांधी-आंबेडकर’ या नाटकांमधून राजकीय जीवन चित्रण येते.

तरीही म्हणावी तेवढ्या प्रमाणात राजकीय जीवनाचे वर्णन करणारी नाटके मराठीत आली नाहीत. अशी खंत सुनंदा देशपांडे यांनी व्यक्त केली आहे. त्यांच्या मते, “मराठी रंगभूमीवरील राजकीय नाटकांचा वेध घेताना राजकीय नाटकांचे खरं तर दुर्भिक्षक जाणवतं याच कारण सामान्य जनांच्या मनातील राजकारणांची मलिन प्रतिमा अन् त्यामुळेच एकूणच राजकारणाबद्दलच मनात असलेली घृणा हे ही असू शकेल.”^(२०) म्हणजे मराठी माणसाचे राजकारणी लोकांच्याबद्दल असलेले मत त्यामुळे प्रेक्षकांची नापसंती आणि त्यामुळे कमी प्रमाणात राजकीय नाटकांची निर्मिती झाली असावी असे वाटते.

अशा पद्धतीने स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील महत्त्वाचा नाट्यप्रवाह म्हणून राजकीय नाटक या नाट्यप्रकाराला ओळखले जाते. लोकांच्या मनात राजकीय भावना जागृत करण्याच्या उद्देशाने निर्माण झालेल्या या प्रवाहाने काळाबाजार योग्य ते बदल करत स्वातंत्र्यानंतर राजकारणात होणाऱ्या बदलांचे सामाजिक, राजकीय वास्तवाचे चित्रण केले. यातच सुरवातीला कृ. प्र. खाडीलकरांसारख्या नाटककारांनी बहुमोल योगदान दिले. तर पुढे प्र. के. अत्रे, वि. वा. शिरवाडकर, जयवंत दळवी इ. नाटककारांनी महत्त्वपूर्ण नाटके लिहिली. सुरवातीच्या काळात अतिशय चांगला प्रतिसाद मिळालेल्या राजकीय नाटकांना नंतरच्या काळात हळू हळू कमी प्रतिसाद मिळू लागला. तरीही मराठी नाटकात राजकीय नाटकांनी दिलेले योगदान नाकारता येत नाही.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

सुंभ आणि पीळ या कादंबरीतून अभिव्यक्त झालेली वैचारिकता

कु. योगिता तुकाराम कारभारी

कु. विभावरी दिलीप पायमल

बी.ए. भाग-३ (मराठी), यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, वारणानगर

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर काळात संविधानामुळे समाजव्यवस्थेत झालेले परिवर्तन व शिक्षणाची मिळालेल्या संधीमुळे मराठी साहित्यात १९६० नंतर विविध साहित्य प्रवाह जोमाने उदयास आले. त्यामध्ये ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य व दलित साहित्याचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो. दलित साहित्य हे दलित जाणीवांचे, पर्यायाने चर्तुवर्ण व्यवस्थेखली दडपलेल्या व्यक्तींना व समूहाला समोर ठेवून लिहिले गेले. चतुर्वर्ण व्यवस्था नाकारून समताधिष्ठित समारचनेची मांडणी करणे हे दलित साहित्याच्या केंद्रस्थानी आहे. दलित साहित्यामध्ये कविता, कथा, नाटक, कादंबरी, आत्मचरित्र अशा विविधांगी प्रवाहाने समृद्ध असलेला दिसतो.

लेखक ल. सि. जाधव यांचे 'होरपळ' हे आत्मकथनपर पहिली साहित्यकृती आहे. त्यानंतर 'पराभूत धर्म' ही कादंबरी प्रकाशित झालेली असून 'सुंभ आणि पीळ' ही त्यांची तिसरी साहित्यकृती व दुसरी कादंबरी आहे. त्यांच्या लेखनाला अनेक पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे. सुंभ आणि पीळ या कादंबरीची वर्षरातच दुसरी आवृत्ती निघालेली आहे. या कादंबरीस उत्कृष्ट दलित साहित्य, लोकशाहिर आण्णाभाऊ साठे, मृत्यूजयकार शिवाजी सावंत, वा. म. जोशी, मधुश्री, दि फेडरेशन ऑफ इंडियन पब्लिशर्स पेपरबॅक्स श्रेणी पुस्तकनिर्मिती द्वितीय इत्यादी अनेक सन्मान या कादंबरीस प्राप्त झालेले आहेत. या कादंबरीतून मांग जातीच्या विदारक व वास्तव जीवनाचे यथाशक्य व नेमकेपणाने चित्रण केलेले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधातून 'सुंभ आणि पीळ' या कादंबरीतून अभिव्यक्त झालेली वैचारिकता मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे

कादंबरीतील व्यक्तिरेखा

'सुंभ आणि पीळ' या कादंबरीमध्ये अनेक व्यक्तिरेखांची रेलचेल असलेली दिसते. त्यामध्ये केरू रामा मेंबर, मलकु मुतय्या, भीमण्णा मुतय्या, रंडकी हौसा, बाबूनाना न्हावी, नागराज, गौरव्वा, शारदा, बेडर हनुमंता, सुब्बा, पांचाळ सिद्धप्पा, लोंढे गुरूजी, गोदाबाय, कांबळे गुरूजी, सिंदराम मास्तर, बाबण्णा मस्के, जकव्वा आम्मा, इक्कबाल, फरिदा, कांबळे आप्पा मेंबर, रेनू, शांताबाय, काशिनाथ, सिरप्या, गनप्या, परशा, आंब्या, धन्या, सुग्रीवा, भानुवरू, जंगलपीरू इत्यादी व याशिवाय अनेक व्यक्तिरेखांचा उल्लेख होतो. या कादंबरीतील सर्वच व्यक्तिरेखा हालाखी, दारिद्र्यात, समाजव्यवस्थेच्या एका स्तरात जीवन व्यतीत करणाऱ्या आहेत. बनशंकरी गावतील आप्पाराव पाटील ही व्यक्तिरेखा गावाचे संतुलन सांभाळणारी, न्यायवादी आहे.

कादंबरीचा आशय

'सुंभ आणि पीळ' या कादंबरीमध्ये मांग जातीच्या विदारक व वास्तव जीवनाचे नेमकेपणाने चित्रण केलेले आहे. ही कादंबरी म्हणजे समाजातील अठरापगड जातीतील एका मांगवस्तीची जीवंत कहाणी आहे. या जातीचे वास्तव्य गावकुसाबाहेर अशा स्वरूपाचे आहे. मातंग समाजात असलेली पारंपरिक दैन्यावस्था, जातीसंबंधीतील विविध रूढी, चालीरीती, अंधश्रद्धा, प्रथा, परंपरा, जाती जातील वैर उजागर करते. त्याप्रमाणेच तत्कालीन काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारधारेचा या वस्तीवर झालेला परिणाम स्पष्ट करताना दिसते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात रजाकारांकडून होत असलेल्या अमानुष कत्तलीला घाबरून मादिग मांग व भटके आदिवासी बनशंकरी गावाच्या आश्रयाला येतात. तेथील आप्पाराव पाटील मोठ्या मनाने त्यांना राहण्यास परवानगी देतो. बनशंकरी गावाचे वैभव व उदरनिर्वाहाचे उपलब्ध साधने पाहून ते खुष होतात. सोलापूर शहरातील मांगुडा उठविला जातो व त्यांनाही बनशंकरी गावाच्या बाजुला राहण्याची व्यवस्था केली जाते. त्यामुळे मादिग मांग, सोलापुराकडील मांग, किकरी मांग अशी मांगाची वस्ती असलेला मोठा मांगुडा तयार होतो. या लोकांचे हातावरचे पोट असल्यामुळे विविध प्रकारची कामे ती करीत

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

असतं त्यामध्ये गिरणी कामगार, हमाल, मौसमानुसार व्यवसाय करणारे, सालगडी, मासे मारणे, शिकार करणे, केतताड, बांबूपासून विविध वस्तू तयार करून विकणे तर कोणी रामोशपन करून पोट भरीत असतात. ते आपल्या परंपरागत चालत आलेल्या अनेक प्रथा, परंपरा, रूढी, सणवार, विधी मनोभावे पूर्ण करतात. आंब्या, परश्या, सिरप्या, गनप्या, धन्या या व्यक्तित्वांचा वावर कादंबरीत असलेला दिसतो. गावकुसाबाहेरच्या मांगुड्याच्या बाजूलाच महार जातीची वस्ती असली तरी त्यांच्यामध्ये कोणत्याच बाबतीत मेळ खात नाही. म्हणजेच मादिग मांग, किकरी मांग, महार व भालक मादिग आदिवासी हे आपापल्या परंपरागत जीवन जाणिवेने जगत आहेत. ते जगणे म्हणजे अत्यंत हतबल, दारिद्र्यमय, परंपरावादी वर्णव्यवस्थेला चिटकून अशा स्वरूपाचे आहे. माणसाला माणसासारखे वागवले जावे, शिक्षण ही काळाची गरज आहे. असे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीतील असलेले कार्यकर्ते केरू रामा मेंबर व मांगुड्यातील गुरूजी पेरण्याचा प्रयत्न करतात. आंबेडकरांची चळवळ व बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यामुळे झालेला बदलही कादंबरीतून मांडलेला आहे.

कादंबरीतील वैचारिकता

‘सुंभ आणि पीळ’ या कादंबरीत लेखकाने गावकुसाबाहेरील वस्तीत वास्तव्य करणाऱ्या मातंग जातीचे चित्रण केलेले आहे. पारंपरिक दैन्यावस्था, प्रथा, परंपरा, जातीसंबंधानं रूढी, चालीरिती, अंधश्रद्धा, लोकजीवन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वैचारिक चळवळ इत्यादी अनेक अंगाना ही कादंबरी स्पर्श करित असलेली दिसते. ही कादंबरी म्हणजे गावगाड्यातील अठरापगड जातीतील एका मांगवस्तीची यथार्थ कहाणी आहे.

बनशंकरा गाव व परिसरात या कादंबरीचे कथानक रेखलेले आहे. मादिग मांग, किकरी मांग, नवा मांगुडा व महारवाडा इत्यादी वस्तीत राहणाऱ्या लोकांचे जीवन या कादंबरीत अवतरलेले आहे. किकरी मांग व मादिग मांग हे दोन्ही समूह गावगाड्यामध्ये अस्पृश्य ठरवले गेलेले असले तरी त्यांच्यामधील भेदही ही कादंबरी स्पष्ट करते. अप्पाराव पाटील यांच्याकडे कामाला असलेला लक्ष्मण म्हणतो, “व्हय मालक हे बी मांगच पन आंध्रातले आन म्हैसुरातले आमचा येकच येवसाय. परथा येकच पन बेटी येव्हार न्हाय व्हत” (१८) यारून मांग जातीमध्ये परंपरागत चालत आलेल्या भेदभावाचा प्रत्यय आपणास येतो. ती प्रथा त्यांची परंपरागत व्यवसाय, जीवन, सणवार, वतनदारी अशा अनेक बाबतीत सांभाळलेली दिसते. पोतू आरमू सारखा मादिग, भालक आदिवासींचा विधी, त्यामध्ये कोंबडे, लहान करडू व रेड्याचा चंडीप्पादेवीला बळी देण्याची प्रथा रानटीपणाचे लक्षण म्हणून आपल्यासमारे उभा राहते. पण तो पुर्ण केला तर या लोकांना वर्ष चांगले जाते असे विचारही रूजलेले दिसतात. मादिग मांगाने केलेल्या ‘पोतू आरमू’ या अघोरी विधीसंदर्भात गावच्या पाटलांकडून बोलविले जाते. त्यामध्ये भानुवरू, जंगलपीरू, सुग्रीवा, मदना, थिरूकुमरा, यंकू हे भालक मादिग आदिवासी तर किकरी मांगुड्यातील बाबण्णा मस्के, जकव्वा, बेलपवार मेंबर, गुरप्पा ढवारे इत्यादी होते. त्यांना समजावून सांगताना पाटलाची सहिष्णूता प्रकट होते. “मग ल्येकानु काय करायचं रे मला लय वाईट वाटलं. म्या लोकांपुढं काय सांगू. लोक तुमाला छनभरबी न्हावू देनार न्हाईत. पन मला बाबानु समदेजन फायजे.” (१०५) मादिग मांगाकडून दिवाळीच्या सणावेळी फार मोठा झालेला अपराध पाटील पोटात घेऊन गुणागोविंदाने राहण्याचा सल्ला देतात. बाबण्णा मस्के व जाकव्वा आम्मा हे प्रथम मादिग मांगाच्या वस्तीच्या बाजूला वस्ती करित होते. पण पोतू आरमूचा मादिगाने केलेला विधीमध्ये कोणतेही अघोरीपण दिसत नाही. त्यामुळे ते वस्ती सोडण्याचा निर्णय घेतात व नव्या मांगुड्यातील बाबु नाना न्हाव्याच्या घरात आपले बस्तान मांडतात. मंगळवारी व शुक्रवारी त्यांच्याकडे मांगुड्यातील व आसपासच्या गावातील लोकांची खूप गर्दी होऊ लागली. आंबेडकरी विचाराचा असलेल्या केरू रामा मेंबर यांना राग येत होता. हे अज्ञानी समाजाला लागलेली कीड आहे असे त्यांना वाटते. त्यांच्या मनातील विचार सांगताना लेखक लिहितो, “काय करायचं? केरू आन्नानं ठरवलं आसली कीड कायबी करून काढायचीच. भिरूड मोठमोठं झाडं पोककतं. तसाच समाजाला पोककून समाजाचा नास करनारा हा परकार, पर कसं थांबवायचं इचार करत व्हते. हाबी येक लढाच हाय. वाईट शक्ती इरूदात.” (११३) अज्ञानी समाजाला दास्यत्वातून, वाईट अंधश्रद्धा, जादुटोणा इत्यादींच्या परंपरागत जोखंडातून बाहेर काढणे अत्यंत अवश्यक असल्याचे विचार कादंबरीतून उजागर होतात.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘सुभ आणि पीळ’ या कादंबरीतून मादिग व किकरी मांगाचे जीवन यथार्थपणे मांडलेले आहे. ही दोन्ही समूह एकाच वंशाचे असले तरी आपापसात अनेक प्रकारचे भेदभाव पाळतात. त्याप्रमाणेच मांगुड्याच्याच बाजूला म्हारूडा आहे. या दोन्ही ठिकाणी वास्तव्य करणाऱ्या लोकांना वर्णव्यवस्थेने अस्पृश्य ठरविलेले आहे. पण महार व मांग यांच्यामध्ये कोणत्याच बाबतीत एकोपा असलेला दिसत नाही. उलट हाडवैरच असलेले दिसते. अठरापगड असलेल्या जातीमध्ये अनेक पोटजाती आहेत. त्यासुद्धा एकमेकात समानता मानत नाहीत. या व्यवस्थेचे वर्णन कादंबरीमध्ये पुढीलप्रमाणे येते. “आस्पृश्य म्हणून मानसानेच मानसाला शिवायचं न्हायं. कारन इटाळ व्हतो. हे हितक्या खोलवर बेनं रूजलयं, तन आत खुतून बसलय की ते पुना नवं व्हवून उगवतं. फुटवं येत्यातीच.” (१२५) महार व मांग एकमेकांच्या कोणत्याही कार्यक्रमात सहभागी होत नाहीत. मांगवस्तीत हनुमान जयंतीला खीरीचा प्रसादाला किंवा कुस्त्याच्या ठिकाणी महाराच्या वस्तीतील एकही माणूस हजर असत नाही. यावरून जातीजातीतील तेढ लक्षात येते. हे कमी व्हावे, अज्ञानी समाजाने शिक्षण घ्यावे, दास्यत्व सोडून सन्मानाने व समानते जगावे यासाठी डॉ. बाबासाहेबाची वैचारिक व सामाजिक चळवळ महत्वाची असल्याची त्याकाळात या समाजातील काही लोकांना वाटत होती. त्या विचाराचे मोलही त्यांना कळत होते. त्या विचाराचे मोल कादंबरीतून स्पष्ट होत असलेले दिसते. “येकुपा करा, येक व्हा, सांगून किती येळा सांगाचं. बेकीनं न्हाय फायदा व्हनार हे कितींदा सांगूनबी डोस्क्यात शिरतच न्हाई. घान्याचा बैल कसा सोता व्हवून धन्याजवळ फुढं येतू आन घाला माज्या गळयात सापता म्हनल्यावनी हुबा न्हातो. मालक काय, घान्याला जुपायला बसलायच की.” (१२५) अन्यायग्रस्त, अस्पृश्य असलेला मानवी समूह परंपरागत दास्यत्वात, गुलामीत जगत आलेला आहे. त्यांच्यावर फार अन्याय झालेला आहे. त्यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार तारक असल्यामुळे त्यांचे अनुकरण करणे अत्यंत आवश्यक असल्याचे कादंबरीतून स्पष्ट होते.

‘सुभ आणि पीळ’ या कादंबरीमध्ये मांग जातीचे विविधांगी जीवन मांडलेले आहे. त्याबरोबरच महार जात व बनशंकरी गाव याचेही वर्णन येते. मांगुड्यातील परश्या, सिरप्या, गनप्या, आंब्या व धन्या हे कादंबरीत विविध प्रसंगाच्या रूपाने वाचकासमोर येतात. मांगुड्यात शिरलेला घुळी पकडणे, मादिग मांगाचे डुकरे पळविणे, हनुमान जयंती, कुस्त्याचा फड, सिरप्याचे विजयी होणे इत्यादी अनेक प्रसंगातून वावरतात. बाबू नाना न्हावी यांचा हजामतीचा दरबार, येसबा, काशीनाथ, बेलपवार, केरू रामा मेंबर, नाग्या, भिमण्या मुत्या, गौरवा, शारदा, नागराज, शांताबाय, आप्पराव पाटील अशा अनेक व्यक्तिरेखा या कादंबरीतून लेखकाने समर्पकपणे उभ्या केलेल्या आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर महार व मांग या जातींवर त्याचा काय परिणाम झाला. त्यांना आंबेडकरांचे विचार कसे पटतात. व पुढे त्यांच्या विचारधारेने कसे जगण्याचा प्रयत्न करतात. याचे वास्तवदर्शी चित्रण लेखकाने केलेले आहे.

निष्कर्ष

१. ही कादंबरी गावकुसाबाहेरच्या मांग व महार जातीचे शोषित जगणे उजागर करते.
२. मांग जातीच्या लोकांवर परंपरागत चालत आलेल्या प्रथा, परंपरा, रूढी, वर्णव्यवस्था यांचा पगडा यथार्थपणे मांडते.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परिवर्तनवादी विचार मांग वस्तीत रूजत असल्याचे कादंबरीतून स्पष्ट होते.
४. वर्णव्यवस्थेने शुद्र ठरविलेल्या अठरापगड जातीमधील जाती अंतर्गत अस्पृश्यता ही कादंबरी चित्रित करते.

संदर्भग्रंथ

१. जाधव ल. सि., सुभ आणि पीळ, साकेत प्रकाशन, शनिवार पेठ पुणे, मार्च २०१४.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी’ आणि डॉ. सिगमंड फ्रॉइड यांची वैचारिकता

प्रा. अनिल बाळासो बलुगडे

सहाय्यक प्राध्यापक, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

प्रस्ताविक :

मराठी साहित्यविश्वात कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचे महत्त्व अधिक प्रमाणात आहे. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाचा जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा कादंबरी लेखनाची ठळक वैशिष्ट्ये आपणास प्रकर्षाने जाणवतात. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील कादंबऱ्या सुधारणावादी स्वरूपाच्या तर स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील कादंबऱ्या बदलत्या मानवी जीवनाच्या आशय आणि अभिव्यक्तीची मांडणी करणाऱ्या लिहिल्या गेल्या. पाश्चात्याकडून आलेला कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार भारतीय भाषांमधून जेव्हा लिहिला गेला तेव्हा त्या वेगवेगळ्या शास्त्रांच्या आधाराने लिहिल्या जात होत्या. मराठी कादंबऱ्यांचे शास्त्रीयदृष्ट्या विश्लेषण करता ऐतिहासिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रादेशिक आणि मानसशास्त्रीय स्वरूपाच्या कादंबऱ्यांचे लेखन होऊ लागले. अशीच एक कादंबरी ‘निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी’ नामक ह. मो. मराठे यांनी लिहिली. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ डॉ. सिगमंड फ्रॉइड यांच्या वैचारिक दृष्टिकोनाचा अवलंब केल्याचे निदर्शनास येते आणि म्हणूनच ‘निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी आणि डॉ. सिगमंड फ्रॉइड यांची वैचारिकता’ या दृष्टीने पाहणे महत्त्वाचे वाटते.

हेतू :

निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी आणि डॉ. सिगमंड फ्रॉइड यांची वैचारिक प्रस्तुतता अभ्यासणे.

माहिती संकलन :

प्रस्तुत संशोधन कार्य दुय्यम माहिती संकलनावर आधारित आहे. प्रस्तुत संशोधन अभ्यासासाठी ह. मो. मराठे यांचे ‘निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी’ ही कादंबरी आणि डॉ. सिगमंड फ्रॉइड यांचा मनोविश्लेषणवादी सिद्धांत (Psychoanalytical Theory) याद्वारे माहिती संकलित केलेली आहे.

निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी :

‘निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी’ ही कादंबरी १९६९ मध्ये प्रकाशित झाली. दुसरी आवृत्ती १९८३ मध्ये प्रकाशित झाली. तिसरी आवृत्ती २००४ मध्ये प्रकाशित झाली. शंकर सारडा यांनी प्रकाशित केलेल्या समीक्षा ग्रंथात ‘निष्पर्ण वृक्षावर’ बाबतचे बावीस लेख समाविष्ट केलेले आहेत. १९७४ मध्ये श्रीराम गोजमगुंडे यांनी या कादंबरीवर आधारित एक प्रायोगिक नाटक बसविले. २००३ मध्ये ‘गुलजार थियटर्स’चे कथ्यम काझी आणि त्यांचे सहकारीमित्र यांनीसुद्धा या कादंबरीवर आधारित आणखीन एक नाटक सादर केले. याचबरोबर, पुण्याच्या फर्गुसन महाविद्यालयातील प्रा. रूपाली शिंदे यांचा एम.फिल.चा प्रबंधदेखील याच कादंबरीवर आधारित आहे. शिवाजी विद्यापीठाच्या एस.वाय.बी.ए. मराठी विषयाच्या अभ्यासक्रमामध्ये एक स्पेशल पेपर म्हणून देखील या कादंबरीचा समावेश करण्यात आलेला आहे. असे असले तरी, ही कादंबरी जेव्हा प्रकाशित झाली, म्हणूनच या कादंबरीने मराठी साहित्यविश्वात वादळ निर्माण केले.

‘निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी’ कादंबरीमध्ये कथाभाग थोडा आहे आणि मानवी वास्तव भावस्थितीचं चित्रण अधिक प्रमाणात आढळते. आणि म्हणूनच ही कादंबरी टीकाकारांची (Criticism) अधिक लक्ष्य झाल्याचे निदर्शनास येते. या कादंबरीमध्ये लेखकाच्या व्यक्तिगत जीवनातील व्यथा कथानायकाच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

निष्पण वृक्षावर आणि डॉ. सिगमंड फ्रॉइड :

मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून जेव्हा आपण 'निष्पण वृक्षावर' या कादंबरीचा शोध घेतो तेव्हा वेगवेगळ्या स्वरूपाची निरीक्षणे अनुभवावयास मिळतात. जागतिक कीर्तीचा मानसशास्त्रज्ञ म्हणून ओळख असलेले डॉ. सिगमंड फ्रॉइड यांच्या मनोविश्लेषणवादी सिद्धांतातील काही बाबी या कादंबरीच्या माध्यमातून लक्षात येतात, त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

“मीच तेवढा विस्कटल्यासारखा झालोय. माझ्याच तेवढ्या आयुष्याच्या चिंध्या झाल्या आहेत. इथं तिथं सांडल्या आहेत. माझ्या एकट्याच नव्हे तर वस्तूच्या पण. आपणच तिच्याही आयुष्याच्या चिंध्या केलेल्या आहेत. काही आपणाला मिळविता येत नाही. आयुष्याच्या चिंध्यांना गाठी मारता येत नाहीत आणि आपण या भयंकर जगात वसूला सावली देणार.. तिच्या आयुष्यावर पाखर घालणार..”

अशक्य आहे. अगदी अशक्य आहे. या काळाच्या विषारी हेलावत्या ज्वाळांच्या लाटांत हे केवळ अशक्य आहे. आम्हांला जळून जायला हवं. आमची राखच व्हायला हवी. फक्त एक चिमूटभर राख.”

प्रस्तुत मानसशास्त्रीय वर्णनातून कादंबरीतील नायकाची वर्तमान आयुष्याविषयी झालेली हतबलता दिसून येते. सर्व काही संपले आहे. माझे जीवन निरर्थक आहे. आता काहीच शिल्लक राहिलेले नाही. ही निर्माण झालेली नकारात्मक वृत्ती फ्रॉइडने खूप चांगल्या पद्धतीने मनोविश्लेषणवादी सिद्धांतात मांडली आहे. मानवाच्या जीवनात अशी हतबलता, अगतिकता, नकारात्मक वृत्ती, अपराधीपणाची भावना का निर्माण होते? याचे स्पष्टकरण फ्रॉइडने खूप चांगल्या पद्धतीने सुचित केलेले आहे. मानवाच्या अपेक्षा, इच्छा-आकांक्षा, वासना, भावना इ. अपूर्ण राहिलेल्या गोष्टींमधील परस्परसंबंध फ्रॉइडने शोधण्याचा प्रयत्न केला. या अपूर्ण राहिलेल्या इच्छा, वासना, अपेक्षा आपल्या मनाच्या अज्ञात भागात (अनकॉन्शस) जाऊन बसतात. हे अज्ञात मन म्हणजे अशा असंख्य अपूर्ण राहिलेल्या इच्छांचं तळंच असते. या अतृप्त इच्छांची पूर्तता न झाल्याने त्या अबोध मनाच्या कप्प्यात साठविल्या जातात. आणि मग ही खदखद व्यक्तीच्या वर्तनातून प्रकट व्हायला लागते.

'निष्पण वृक्षावर' या कादंबरीमध्ये फ्रॉइडने मांडलेल्या इदम (Id), अहम (Ego) आणि पराहमचे (Super Ego) अत्यंत सुरेख वर्णन केलेले आहे. या कथेतील नायकाची अधूनमधून नोकरीबाबत झालेली हतबलता पाहून त्याच्यातील इदमचे दर्शन घडते. आपल्याला किंवा आपल्या पत्नीला कोणत्याही परिस्थितीत नोकरी मिळावी याबाबतची त्याची हतबलता पाहिली की, त्याच्या इदमचे सुरेख दर्शन घडते. गोडसे काकूचं, “उगीचचं आपलं प्रेस्टीज कमी झालेलं नाही चालत मला आणि मिस्ट्रांना तर ते मुळीच आवडत नाही.” या उद्गारातून अहमभावाचे दर्शन घडते. तसेच श्री. सहस्त्रबुद्धे यांच्या “स्वतःची आगरकरांशी केलेली तुलना” या तुलनेतून त्यांच्या पराहमवादी भूमिकेचे ज्ञान होते.

“होय राक्षस झालोय मी. व्हायला नको होतो पण काय करू? तिचं गभरिपण, औषध, बाळंतपण... पैसे पैसे हवेत. कुटून आणू? तिला यातलं काही माहित नाही. माझी नोकरी सुटल्याचं पण माहीत नाहीय - तिला काही माहीत नाहीय - कसं सांगू तिला? कोणत्या तोंडानं?”

त्याला एकदम भडभडून आलं. तो मटकन त्यांच्या पायाशी बसला नि त्यांच्या मांडीवर डोकं ठेवून बांध फूटून रडू लागला.”

फ्रॉइडने त्याच्या उपचारपद्धतीमध्ये भावविरेचन (कॅथर्सिस) या तंत्राचा वापर केलेला आहे. भावविरेचन म्हणजे अंतःकरण मोकळे करणे, भावनांना मोकळी वाट करून देणे होय. फ्रॉइडने या तंत्राचा वापर अनेकदा रूग्णांच्या समस्या निराकरणासाठी केला. वरील वर्णनातून फ्रॉइडच्या भावविरेचन या तंत्राचे सुरेख दर्शन घडते. आपण केलेले कृत्य व त्या कृत्याचा झालेला पश्चाताप श्री. सहस्त्रबुद्धे यांच्यासमोर आपल्या स्व-मुखातून व्यक्त करण्याचा प्रयत्न या कथेतील नायकाने केलेला दिसून येतो.

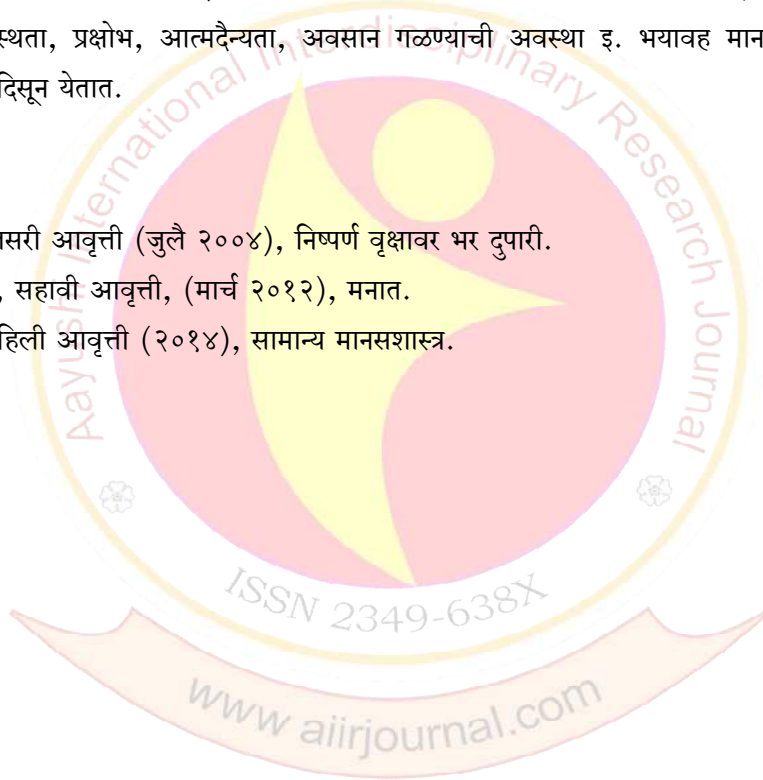
आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

फ्रॉईडच्या मतानुसार, चिंता, ताणतणाव निर्माण झाल्यानंतर त्यापासून सुटका करून घेण्यासाठी व्यक्ती संरक्षण यंत्रणांचा वापर करते. काही संरक्षण यंत्रणांचा वापर या कादंबरीमध्ये नायकाच्या माध्यमातून केलेला आहे. फॅन्टसी, प्रक्षेपण, भावविस्थापन, उन्नयन इ. चे वर्णन कथेतून निदर्शनास येते.

फ्रॉईडच्या मते, प्रत्येकाची उपजत अशी शक्ती असते. तिला सहजप्रवृत्ती असे संबोधले आहे. ही सहजप्रवृत्ती जीवन सहजप्रवृत्ती आणि मरण सहजप्रवृत्ती अशा दोन प्रकारची असते. जीवन जगण्याची इच्छा, आनंद, जीवनाचे संरक्षण इ. जीवन सहजप्रवृत्तीतून लक्षात येते. याउलट, जीवन खूप अवघड आहे, जीवन कुचकामी, निरर्थक आहे अशी भावना मरण सहजप्रवृत्तीतून लक्षात येते. फ्रॉईडने आपल्या सिद्धांतात मरण सहजप्रवृत्तीला अधिक महत्त्व दिले आहे. त्याच्या मते, जीवनातील हतबलता, अपराधीपणाची भावना, न्यूनत्वाची भावना, भ्रमनिरास, अपेक्षाभंग, क्रूरता, आत्महत्येचे विचार व्यक्तीला मरणाच्या वाटेला नेतात. अगदी अशीच स्थिती या कथेतील नायकाच्या बाबतीत झालेली आहे. भ्रमनिरास, वंचना, चीड, अस्वस्थता, प्रक्षोभ, आत्मदैन्यता, अवसान गळण्याची अवस्था इ. भयावह मानसिक अनुभव कथेतील नायकाच्या बाबतीत दिसून येतात.

संदर्भ :

- १) ह. मो. मराठे, तिसरी आवृत्ती (जुलै २००४), निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी.
- २) अच्युत गोडबोले, सहावी आवृत्ती, (मार्च २०१२), मनात.
- ३) हिरवे, तडसरे, पहिली आवृत्ती (२०१४), सामान्य मानसशास्त्र.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

अहिंसक विचारवंत : महात्मा गांधी

प्रमिला बाळासो पाटील

श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

“बोले तैसा चाले
त्याची वंदावी पावले”

गांधीजी हे एक संपूर्ण व्यक्तिमत्व होतं. बहुआयामी सर्वांगानं परिपूर्ण असं. ज्या व्यक्तिमत्वात जीवनानुभव आणि स्वतःवर केलेले प्रयोग आणि मग त्यावरून काढलेले परिष्कृत असे निष्कर्ष होते, जे प्रत्येकाने आचरणात आणले तर त्याचे जीवनही शुद्ध, सुंदर आणि सुखी झाल्याशिवाय राहणार नाही. गांधीजी म्हटलं की, सर्वसामान्यांपुढे देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देणारे अहिंसावादी देशभक्त अशी प्रतिमा उभी राहते पण ही प्रतिमा सागराच्या वर-वर दिसणाऱ्या लहरी आहेत त्याच्याही खोल अथांग जसा सागर असतो त्याप्रमाणे गांधीजींचे व्यक्तिमत्व अनेक अंगांनी संपन्न होते, सखोल आणि विस्तृत असे होते.

सत्य आणि सत्याग्रह हा गांधीजींच्या जीवनातील मूलमंत्र आणि चढउतार पण ईश्वरप्रिय मार्ग. ह्या सत्य मार्गाचे त्यांनी जीवनभर आचरण केले. त्यांच्यामध्ये सत्य ज्याच्याकडे आहे तो निर्भय असतो. कोणतीही अनिष्ट शक्ती सत्याच्या शक्तीपुढे फार काळ तग धरू शकत नाही. निश्चितच ह्या शक्तीपुढे इंग्रजांना हार मानावी लागली. त्यांच्यासाठीच रचलेल्या दोन ओळींचा उल्लेख इथे करावाचा वाटतो.

“दे दी तुने आझादी
बिना खडग बिना ढाल,
साबरमती के संत तुने
कर दिया कमाल”

आज खोटेपणा बोकाळला आहे. त्यामुळे माणसाचा माणसावर विश्वास राहिलेला नाही. मग त्यापुढे माणूसकीचा काय टिकाव लागणार? अशा वेळी गांधीजींच्या मूलमंत्राचे आचरण करणेच सुयोग्य ठरेल.

‘अहिंसा’ हे एक अत्यंत तेजस्वी शस्त्र आहे असे गांधीजी मानत. त्या शस्त्रानेच त्यांनी इंग्रजांच्या शोषण वृत्तीवर घाला घातला. गांधीजींनी विचार केला की, मानव निर्मित शस्त्राने व्यक्ती किती काळ लढणार आहे? कोण-कोण ह्यात सहभाग घेऊ शकणार आहे? अंध-अपंग, बालक, वृद्ध, स्त्रीयांचा सहभाग या संग्रामात कसा मिळणार? इंग्रजांच्या आधुनिक शस्त्रांपुढे आपली शस्त्रे आणि तरुणाई किती तोंड देणार? शेवटी घात आपलाच! आपल्याच देशाच युद्ध, महत्त्वाच्या वास्तुचं, वाहनाचं, आर्थिक, आणि मानसिक शक्तीचं पतनच होणार त्यापेक्षा ईश्वरानं दिलेलं अहिंसेचे शस्त्र जर उपयोगात आणलं तर सर्वांचा सहभाग मिळेल. निष्पाप जीवांचा बळी आणि होणारं भौतिक आणि आत्मिक नुकसानही टळेल.

आजकाल शस्त्रास्त्रे वाढताहेत आणि दैनंदिन गरजेच्या वस्तू दुरापास्त होताना दिसत आहेत. शस्त्रांची निर्मिती म्हणजे हिंसक प्रवृत्तीच निर्माण करणे हे समीकरण दृढ होत आहे. विचार केला तर बऱ्याच प्रसंगी अहिंसेचं शस्त्र आणि उपयोगात आणू शकतो. अहिंसा बऱ्याच प्रसंगी अहिंसेचं शस्त्र आपण उपयोगात आणू शकतो. अहिंसा म्हणजे पलायनवाद नव्हे किंवा एका गालावर मारलं तर दुसरा गाल पुढे करणे नव्हे. तर आपण खंबीरपणे असत्याचा मुकाबला करणे समोरच्याने दिलेले घाव झेलणे. जोपर्यंत त्याच्यातील ही कुप्रवृत्ती दूर होत नाही, त्याची त्यालाच शरम वाटत नाही तोपर्यंत त्याच्यातील घाव झेलणे. खरं म्हणजे घाव झेलायला आणि तो सोसून पुन्हा घाव झेलण्यासाठी सज्ज रहायला पुरुषार्थ हा

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

हवाचं. हे अहिंसेचे शस्त्र गांधीजींच्या जीवनानुभवावरून पहायला मिळते. असहकार चळवळ, मिठाचा सत्याग्रह, चले जाव चळवळ इ. प्रसंग अलिकडील काळातही द्योतक आहेतच. भले ते कोणत्याही क्षेत्रातील असोत - शिक्षण क्षेत्रातील असोत, सावकारी पद्धतीतील असो, कारखाने - गिरण्या, राजकारणातील असो त्या ठिकाणी हे अहिंसेचे तेजस्वी शस्त्र वापरात आणून जनतेने न्याय मिळवणे तितकेसे कठीण नाही.

२१ व्या शतकामध्ये वावरत असताना एक गोष्ट आपल्याला प्रकर्षाने जाणवते आज बालपण असुरक्षित झालेले आहे. वृद्धत्व असह्य झालयं. अश्वत्थाम्यासारखं! मोठ्या माशानं लहान माशाला गिळंकृत करावं, त्याप्रमाणे जागतिक स्तरावर मोठी राष्ट्रे लहान राष्ट्रांना गिळंकृत करण्यासाठी घारीसारखी टपली आहेत. कायदा आणि सुव्यवस्था यामध्ये प्रगती झाली म्हणावी तर भर दिवसा बँका लुटल्या जात आहेत. दहशतवाद्याने तर सारा देश ढवळून निघाला आहे. वरपासून खालपर्यंत भोगवादी ययातींची संख्या वाढत आहे. चंगळवादी संस्कृतीचा जिकडे-तिकडे सुळसुळाट आहे आणि अशा परिस्थितीत या भरकटलेल्या समाजाला अहिंसावादी मानवतेचे पुजारी असणाऱ्या महात्मा गांधीजींचे विचारच तारू शकतील.

म्हणून साने गुरूजी म्हणतात,

“खर तो एकची धर्म। जगाला प्रेम अपवि।।”

या उक्तीप्रमाणे एकमेकांबरोबरच सर्वांवर प्रेम करावे, सत्याची कास धरावी, सर्व मार्गाने अन्यायाचा प्रतिकार करावा, प्रत्येकाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहिल असे वागावे, अज्ञानाचा अंधकार दूर करण्यासाठी ज्ञानाची कास धरावी, अशा प्रकारच्या शाश्वत विचारांची चिरसंजीवनी महात्माजींनी दिली. गांधीजींच्या या विचारांकडे पाहिल्यानंतर असा महामानव या भूतलावर होऊन गेला यावर कोणाचाच विश्वास बसणार नाही. ज्या-ज्या लोकांना गुलामगिरीविरुद्ध लढा द्यावा लागला मग ते मार्टिन ल्युथर किंग असोत किंवा नेल्सन मंडेला असोत, त्यांचे प्रेरणास्थान गांधीजी होते. गुलामगिरीविरुद्धचा सामान्य जनतेचा लढा हा कधी सशस्त्र असूच शकत नाही. आणि सशस्त्र उद्रेकापेक्षा अहिंसक आंदोलन अधिक परिणामकारक ठरते. हा अनुभव महात्मा गांधींच्या चळवळीतूनच उदयाला आला. गांधीजी म्हणाले होते की, आमच्याकडे शस्त्रे नाहीत म्हणून मी अहिंसेचा पुरस्कार केला नाही. अहिंसा म्हणजे हिंसा नसणे अशी नकारात्मक प्रवृत्ती नव्हे. निःशस्त्र प्रतिकार म्हणजेही अहिंसा नव्हे, निःशस्त्रीकरणाची चळवळ किंवा शांततेची चळवळ म्हणजेही अहिंसा नव्हे, अहिंसा ही सकारात्मक शक्ती आहे. ते नकारात्मक तत्त्वज्ञान नव्हे, प्रतिरोधाच्या ऐवजी योग्य दिशेने योग्य कामासाठी सत्यावर आधारीत असलेले ते सकारात्मक सहकार्य आहे. पूर्वी मोठा मासा लहान माशाला खाऊन जगत असे, स्वतःच्या प्रगतीसोबत स्वतः जगा आणि इतरांनाही जगू द्या, ही भूमिका स्वीकारली गेली. पण तीही गांधींना अभिप्रेत असलेली सकारात्मक हिंसा नव्हे तर जगा आणि इतरांनाही मदत करा, अशी भावना त्यात सामावलेली आहे. अशा प्रकारची भूमिका घेऊन महात्मा गांधीजी आयुष्यभर झगडले. म्हणून मला एक गोष्ट मुद्दाम या ठिकाणी नमुद करावीशी वाटते. गांधीजी नसते तरही कदाचित या देशाला स्वातंत्र्य मिळाले असते. पण गांधीजी नसते तर या देशातील सामान्य माणूस आंदोलनात सहभागी होऊन अन्याय, गुलामगिरी व शोषण या विरुद्धच्या लढाईत सामील झाला नसता आणि म्हणूनच भारताच्या स्वातंत्र्य युद्धात गुलामगिरी विरुद्धच्या लढाईतील सामान्यातील सामान्य माणसाची बांधिलकी ही गांधीजींची अद्वितीय देणगी मानली पाहिजे. सभेला शोभा आणण्यासाठी पैशाच्या जोरावर भाडोत्री लोकांना मुद्दामहून कोंडून ठेवणारे आजचे नेते पाहिल्यानंतर, चाळीस कोटी बांधवांना केवळ शब्दाच्या जोरावर एकत्र आणून आपले सर्वस्व अर्पण करायला लावण्याची ताकद पाहिल्यानंतर या देणगीची प्रचिती येते.

अहिंसावादी विचार महात्मा गांधी या विषयाचा विचार करताना भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील अविभाज्य अंग बनण्यापूर्वी गांधीजींचे जीवन कसे होते? याकडेही थोडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. सुरुवातीपासूनच ते सुधारणा पंथातील एक

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

प्रमुख अनुयायी होते. गुजराती, हिंदी, संस्कृत, पारसी, अरबी, इंग्रजी भाषेवर त्यांचे प्रभुत्व होते. असे असले तरी ते ज्या-ज्या ठिकाणी जात तेथील भाषा ते लवकर आत्मसात करत. त्यांच्या आईने त्यांच्याकडून लंडनला जाण्यापूर्वी शपथ घेतली आणि आईच्या समाधानासाठी गांधीजींनी प्रतिज्ञा केली, 'मी वैष्णवाप्रमाणे मद्यमांसनिवृत्त जीवन जगेन, पर स्त्री मातेसमान मानेन'. अनेकांनी गांधीजींना मांस खाण्याचा आग्रह केला पण गांधीजी आजन्म व्रतस्थ राहिले. ते वैष्णव संप्रदाय भक्तीपंथातील एक महान साधक झाले. महामानव महात्मा गांधी हे भारतमातेचे एक महान सुपुत्र, भारतमातेचे ते दिव्यचक्षूच, थोर क्रांतीवर, थोर समाजसेवक, थोर कायदेतज्ञ, शांतीदूत, धर्मजागृती आणि धार्मिक जागृती करणारे महामानव. साधी राहणी व सेवा वृत्ती, शुद्ध नैतिक, सात्विक आहार, सदाचरण, थोर भगवंत भक्ती, सत्याचे प्रयोग, सत्याग्रह, असहकार, अहिंसा, चरखा, स्वदेशी, खादी, स्वातंत्र्य संग्राम, सविनय कायदेभंग, असहकार चळवळ आदी मार्गांनी त्यांनी इंग्रजांना 'चले जाव'चा इशारा दिला. आपल्या मनोबलाच्या किंवा आत्मबलाच्या जोरावर निःशस्त्र, अहिंसक, शांततापूर्ण लढा देण्यासाठी खंबीरपणे व संघटितपणे उभी राहू शकते असा विश्वास दक्षिण आफ्रिकेतील गांधींनी केलेल्या लढ्याच्या अनुभवातून निर्माण झाला होता, असे त्यांचे आग्रही मत होते. सामुदायिक प्रतिकार करण्याचा अहिंसक मार्ग म्हणजे सत्याग्रहाचा मार्ग होय, असे ते मानत.

सत्य हेच मानवी जीवनाचे अंतिम साध्य, वास्तव किंवा परमेश्वर आहे. त्याचे ज्ञान हाच माक्ष होय आणि या सत्याची सिद्धी अहिंसेतून होते अशी गांधींची मूळ तत्त्वधारणा आहे. अहिंसेने माणसातील पाशवी प्रवृत्ती कमी होऊन तो अधिक मानवी व नैतिक होतो.

म्हणूनच म. गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व नेतृत्वाचा प्रभाव स्वातंत्र्यलढ्यावर अखेरपर्यंत होता. आयुष्यभर मानवतावादी पुरोगामी धर्माची ध्वजा खांद्यावर घेणाऱ्या अभिनव क्रांतिकारकाची हत्या झाली. गांधींची हत्या झाली पण गांधीविचार मिटला नाही. गांधींचे मुक अस्तित्व आजही जाणवते. त्या विचारांपासून प्रेरणा घेऊन अन्यायाविरोधाचे, नवसमाज निर्मितीचे, राष्ट्र उभारणीचे एवढेच नव्हे तर सत्याचे, अहिंसेचे, शांततेचे प्रयत्न व विचार यांचे स्वागत होत आहे.

एक लक्षात ठेवा आजच्या आक्रमक आव्हानांना गांधीविचार हा एकच पर्याय आहे. 'गांधी हा ज्वालामुखी होता. तो पेटल्यावाचून भारतात कोणतीच चळवळ पेटत नव्हती. मग ती बाल्शेनिकांची असेल, कम्युनिस्टांची असेल, कामगारांची असेल, शेतकऱ्यांची असले, अगर कोणाचीही असेल आणि म्हणून गांधींची हत्या होऊन आज पन्नास वर्षे होत आली परंतु गांधींचे अस्तित्व, चैतन्य व प्रभाव लोकमानसात व वातावरणात आजही जाणवतो व तो इथून पुढेही जाणवत राहील. कारण 'आपणा सर्वानाच अजूहनी गांधींबरोबर दिर्घकाळ जगायचं आहे, नांदायचं आहे.' गांधी यांची अद्यापही आजच्या आणि उद्याच्या मानवी जीवनाला गरज आहे.

शेवटी गांधीजींच्या स्मृतीला अभिवादन करून एवढेच...

“सात जन्म वा शतदा जन्मून
फिटायचे का ऋण हे हातून
आनंदाने माथा वाहीन
हेच मला भूषण॥”

संदर्भ ग्रंथ :

१) ज्ञाते, वक्ते आणि श्रोते हो! - चंद्रकांत पाटील.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

लोकहितवादींच्या 'शतपत्रां'मधील वैचारिकता

प्रा. सर्जेराव सदाशिव जाधव

मराठी विभाग प्रमुख, यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, वारणानगर, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

लोकहितवादींच्या शतपत्रांकडे वळण्यापूर्वी साहित्यातून येणाऱ्या वैचारिकतेचे स्वरूप प्रारंभिक पाहू. शब्द आणि अर्थ यांचा एकत्रित सार्थसमूह म्हणजे साहित्य होय. मानवी जीवनात अशा साहित्याला आणि साहित्यिक व्यवहाराला विशेष महत्व आहे. साहित्य ही लेखकाच्या भाव-भावनांची अभिव्यक्ती असते. तशीच ती वाचकाच्या भावभावनांची प्रतिकृती असते. हा लेखक-वाचक व्यवहार लक्षात घेतला तर साहित्याचे प्रामुख्याने ललित्य साहित्य आणि वैचारिक साहित्य असे भाग पडतात. ललित साहित्य हे वाचकाच्या भावभावनांना आवाहन करते तर वैचारिक साहित्य विचारांना. ललित साहित्यामध्ये वास्तवाचा व काल्पनिकतेचा आभास निर्माण केलेला असतो तर वैचारिक साहित्यामध्ये विचाराला, तत्वाला अधिष्ठान असते. ललित्य हा ललित साहित्याचा आत्मा आहे तर प्रबोधन हा वैचारिक साहित्याचा. एकूणच साहित्याचा हा प्रकृतीभेद लक्षात घेतला तर आशय-विषय आणि विचारातील भिन्नता या निष्कर्षापर्यंत आपण पोहोचतो.

वैचारिक साहित्यात विकारांऐवजी विचाराला प्राधान्य असल्यामुळे ते ललित साहित्यापेक्षा वेगळे ठरते. हे वैचारिक साहित्य मनुष्य हा विचारशील प्राणी असल्याने सर्व माणसे विचार करू शकतात स्वतःची मते बनवू शकतात व इतरांच्या मतांवर परिणामही करू शकतात या गृहीतकावर उभे असते. त्याचमुळे की काय ब्रिटीशपूर्व काळात मराठी वैचारिक साहित्य फारसे दिसत नाही. पेशवाईचा अस्त होऊन ब्रिटीश सत्ता उदय पावली त्या अनुषंगाने देशाच्या अंतर्गत व बाह्य स्वरूपात बदल होऊ लागले, त्याला साहित्यही अपवाद राहिले नाही. महाराष्ट्रापुरते बोलायचे झाले तर मराठी लेखकांना बेकन, जॉन्सन, मेकॉले यांच्या साहित्याचा परिचय झाल्यामुळे हे लेखकही तशाप्रकारचे साहित्य लिहिण्यास प्रवृत्त झाले. इंग्रजी भाषेचा परिचय झाल्यामुळे इंग्रजी कविता, कादंबऱ्या, नाटके आणि इंग्रजी निबंध मराठीत अनुवाद करण्याकडे हे लेखक वळले. अनुवादाबरोबरच लिखाणाचे अनुकरणही मराठीत होऊ लागले. त्याचबरोबर या काळात वृत्तपत्रे निघू लागली. त्याधील लेख, अग्रलेख आणि स्वतंत्रपणे लिहिण्यात येणारे निबंध यातूनही इंग्रजी साहित्यातील वैचारिकता प्रकट होऊ लागली. याचे सर्व श्रेय विष्णूशास्त्री चिपळूणकर यांच्याकडे जाते. चिपळूणकरांच्या साहित्यातील वैचारिक लेखनाबरोबरच बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन आणि लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांच्या लेखनातही वैचारिकतेचे स्वरूप प्रकट होऊ लागले. या सर्व साहित्यिकांपैकी शोधनिबंधाचा विषय असलेल्या लोकहितवादींच्या शतपत्रांमधील वैचारिकतेचे स्वरूप पाहूया.

लोकहितवादी उर्फ गोपाळ हरी देशमुख हे बुद्धिवादी, जीवनाभिमुख विचारांचे समाजसुधारक होते. त्यांनी सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक व शिक्षण क्षेत्रात प्रामुख्याने सुधारणावादी विचार मांडले. अंधश्रद्धेवर व जातीयतेवर कठोर टीका करून त्यांनी महाराष्ट्रातील रूढीग्रस्त समाजाला जाग आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. ज्ञान, विज्ञान व बुद्धिवाद यांची कास धरून त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य समाजसुधारणेच्या चिंतनात घालविले. पेशवाईच्या अस्तानंतर आधुनिक विचारसरणी न स्वीकारता केवळ परंपरागत मूल्यांचा आग्रह धरणाऱ्या तत्कालीन समाजाला त्यांनी बुद्धिप्रामाण्याचा धडा शिकविला. कुशाग्र बुद्धिच्या गोपाळरावांना चरितार्थासाठी नोकरी करावी लागली. ट्रान्सलेटरच्या नोकरीपासून ते जॉईंट सेशन जज या जागेपर्यंत त्यांनी विविध पदावर काम केले. या पदावर राहूनच त्यांनी जीवनाच्या प्रत्येक अंगाच्या विषयावर विपूल लेखन करून त्यांनी विचारप्रबोधनाची पार्श्वभूमी तयार केली. हे लेखन त्यांनी केवळ लोकहितार्थ केले. कारण समाजातील दारुण परिस्थिती पाहून त्यांचे मन अस्वस्थ होत असे. त्यातूनच त्यांनी इ.स. १८४८ पासून शतपत्रांच्या लेखनास सुरुवात केली. ही शतपत्रे 'प्रभाकर' या साप्ताहिकातून १८४८ ते १८५० या दरम्यान प्रसिद्ध झाली. या शतपत्रांनीच त्यांना देशभर किर्ती मिळवून दिली. आजही महाराष्ट्र त्यांना 'शतपत्रकार देशमुख' म्हणूनच अधिक ओळखतो. त्यांनी आपले सर्व क्रांतिकारक मूलगामी विचार प्रामुख्याने या शतपत्रांमधूनच व्यक्त केले.

'शतपत्रे' या ग्रंथात लोकहितवादींनी असंख्य प्रश्नांचा सांगोपांग विचार करून वाचकांचे व अभ्यासकांचे योग्य असे विचारमंथन केले आहे. पेशवाईचा अस्त झाला आणि इंग्रजी सत्ता उदयास आली त्यावेळी अनेक कारणांनी समाजच उद्ध्वस्त झाला. स्वराज्य लयाला गेल्यावर प्रजा सैरभैर झाली. मराठ्यांच्या पराक्रमाला ग्रहण लागले. तलवारी धूळ खात पडल्या. सारा समाज आणि पुरुष वर्ग व्यसनाधिन झाला. इष्कबाजी आणि रंगेलपणाला उधाण आले होते. सरदार, वतनदार बेहोशीत असत. नाटकशाळा

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

भरभरून वाहत होत्या, अधिकारी वर्गाने ताळतंत्र सोडला होता. पैशासाठी रयतेची, जनतेची पदोपदी अडवणूक केली जात होती. राज्यकर्त्यांनी राजधर्म सोडला तर धनिक लोक केवळ संपत्तीच्या मागे लागले. धनिकांची सावकारी फोफावली. दुसऱ्या बाजूला ब्राह्मणवर्गाचेही नैतिक अधःपतन झाले. धर्माचे अवडंबर माजले. ब्रह्मज्ञानाएवजी ढोंगीपणा आणि पोपटपंची बळावली. कर्मकांडाचे प्रस्थ वाढले. देवदेवतांचे स्तोम माजले, देवाच्या नावावर अक्षरशः भीक मागितली जाऊ लागली. वास्तविक समाजाला शिस्त लावण्याचे, ज्ञानदान करण्याचे कार्य त्यांनी करायला हवे होते पण रखवालदारांनीच चोरी करावी असा प्रकार येथे घडला. धर्माला त्यांनी उपजिविकेचे साधन बनविले. अशा विचित्र परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर ब्रिटीशांचा एकछत्री अंमल साऱ्या हिंदूस्थानावर सुरू झाला. अनेकांना इंग्रजी राज्य शाप वाटला पण लोकहितवाद्यांच्या चिकित्सक बुद्धिला मात्र ही गोष्ट पटत नव्हती. 'इंग्रजी राज्य हे हिंदूस्थानास वरदान आहे' असे खळबळजनक उद्गार काढून आपला वेगळा आणि स्वतंत्र विचार त्यांनी मांडला. अज्ञानाच्या, दारिद्र्याच्या, अंधश्रद्धेच्या गर्ते सापडलेल्या भारतीय जनतेला प्रगतीच्या मार्गावर नेण्यासाठी ईश्वराने ती केलेली योजना आहे असे ते म्हणतात. आपल्या पत्र क्र.१२ मध्ये त्यांनी इंग्रजी राजवटीचे समर्थन केले आहे. ते म्हणतात सांप्रत इंग्रज लोक हिंदू लोकांपेक्षा शंभरपट शहाणे झाले आहेत व ते शहाणपण हिंदू लोकांस प्राप्त व्हावे यासाठीच ईश्वराने हा मुलूख त्यांचे ताब्यात दिला आहे.

इंग्रजी राजवटीचे समर्थन करताना लोकहितवादींनी शुद्ध तर्कशास्त्राचा आधार घेतला आहे. एकूणच तत्कालीन परिस्थिती पाहता इंग्रजी राजवटीत देशाची प्रगती अधिक झपाट्याने होईल असा आशावादही बाळगला आहे. तत्कालीन समाज, ब्रिटीश सत्ता, ब्राह्मणवर्ग आणि पुरुषवर्ग यांच्याविषयी बोलता बोलता लोकहितवादी स्त्रियांची सांप्रतस्थितीही नजरेआड करित नाहीत. खरंतर हिंदू धर्मांमध्ये स्त्रीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान होते. 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवतः' हे वचन तर प्रसिद्ध आहे. वेदकाळात स्त्रीला सन्मानाची वागणूक दिली जात असे पण मधल्या काळात आपल्या पुरुषीसत्तेला धोका पोहोचू नये म्हणून धर्माच्या नावाखाली तिच्यावर अनेक बंधने घातली आणि तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. तिला शिक्षणापासून वंचित ठेवून 'चूल आणि मूल' हेच तिचे कार्यक्षेत्र मर्यादित केले होते. अशा एक ना अनेक प्रकारच्या जोखडातून तिला बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाजसुधारांनी निकराचे प्रयत्न केले. त्यामध्ये लोकहितवादींचे कार्य उल्लेखनीय आहे. स्त्री समतेसाठी व स्वातंत्र्यासाठी विचारावर आधारलेली चळवळ त्यांनी उभी केली. शतपत्रातील अनेक पत्रांमधून स्त्रीच्या गुलामगिरीचे दाखले त्यांनी दिले आहेत. स्त्रीवर होणारे अत्याचार, तिची होणारी गळचेपी, धर्माच्या नावाखाली तिच्यावर लादलेली बंधने यांचे साधार विवेचन करून तिच्या उद्धारणासाठी नेमके काय करणे गरजेचे आहे याचा विचार लोकहितवादींनी आपल्या शतपत्रांतून मांडला आहे तो असा - 'ज्या देशात स्त्रीयांचे अधिकार लोक मानीत नाहीत त्या देशात लोकांची स्थिती वाईट असते.' सांप्रत हिंदू लोकांत फारच मुख्यपणा आहे पूर्वी हिंदू लोकांत स्त्रीला मान होता पण आता तिची दूर्दशा फार आहे." अनेक कारणांनी समाजाने स्त्रियांना मानसिक आणि शारीरिक बाबतीतही कोंडून ठेवले याबद्दल तीव्र नाराजी व्यक्त करून लोकहितवादींनी स्त्रीला समाजात पुरुषासारखी प्रतिष्ठा प्राप्त झाल्यावाचून तिच्या जीवनाचा विकास होणे शक्य नाही. आणि जिथे स्त्रीयांना समानतेची वागणूक दिली जात नाही तो समाजही तुलनेने पंगूच राहणार असा परखड इशाराही त्यांनी दिला आहे. स्त्रीकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी अतिशय सहानुभूतीची असल्याचे पदोपदी जाणवते.

स्त्री विकासावर बोलून झाल्यावर लोकहितवादी समाजाच्या आर्थिक स्थितीवर विचार मांडतात ते असे- देशाच्या आर्थिक क्षेत्रात तेजी-मंदीचे अनेक चढउतार पाहायला मिळतात. मानवाच्या प्रागैतिहासापासून याचे अनेक दाखलेही सापडतात. देशावर पर्यायाने महाराष्ट्रावर एवढ्या राजवटी झाल्या पण छ.शिवाजी महाराजांचा अपवाद वगळता कोणत्याही राजवटीने देशाच्या आर्थिक व सांपत्तीक स्थितीचा गांभीर्याने विचार केलेला दिसत नाही. इतकेच नव्हे तर कौटिल्य राजवट सोडली तर इतर कोणत्याही राजवटीने अर्थकारणाची साधी चर्चाही केलेली दिसून येत नाही. देशाच्या आर्थिक इतिहासात उदिम व्यापाराची काही उदाहरणे आली असली तरी ती अपवादात्मक आहेत. या संपूर्ण राजवटीमध्ये इ.स. १८१८ साली या देशावर अत्यंत प्रगतशील आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोन असलेली ब्रिटीशांची क्रांतीकारी राजवट उदयास आली. ही राजवट हिंदूस्थानातील उद्योग व्यापाराच्या वाढीस उपयुक्त ठरेल हे विचार लोकहितवादींनी आपल्या शतपत्रांतून मांडले आहेत ते असे - इंग्रज, मुसलमान, तुर्की लोकांनी हिंदूस्थानात येऊन व्यापार केला त्याप्रमाणे हिंदूस्थानातील व्यापाऱ्यांनीही परदेशात जाऊन व्यापार करावा. इंग्रज प्रथम इथे आले ते व्यापार करण्यासाठी. त्याच्याच जोरावर त्यांनी जगावर राज्य केले. त्यांच्याकडून उद्योग शिकावा, व्यापार-उद्योगाच्या वाढीसाठी एतदेशीय लोकांनी नवनव्या विद्या हस्तगत केल्या पाहिजेत. आपल्या देशात लोखंड, कापड, काच सामान सहजपणे तयार करता येईल पण एवढेच न करता युरोपासारख्या देशात जाऊन तिथली अर्थव्यवस्था पाहिली तर द्रव्याचा उपयोग भांडवलासाठी करता येतो हे त्यांना कळेल. त्यांना ईश्वरवादापेक्षा प्रयत्नवादाचे महत्व लक्षात येईल आणि असे झाले तर मग व्यापार, उद्योग, कारखानदारी इत्यादी क्षेत्रांकडे लक्ष जाईल

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आणि देशाची उदिम व्यापारातील प्रगती लक्षणीय ठरेल परिणामतः हिंदूस्थानचे दारिद्र्य नष्ट होईल असा विचार त्यांनी मांडला. त्यांचा हा विचार आजमितीला खरा ठरला असला तरी त्यासाठी दोनशे वर्षे वाट पाहावी लागली हे ही खरेच!

आर्थिक स्थितीबरोबरच लोकहितवादी आपल्या शतपत्रांमध्ये जातीयवादांवर कडाडून हल्ले करताना दिसतात. फार प्राचीन काळापासून हिंदूस्थानात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था रूढ आहे. या रूढीतून पुढे या चार वर्णांतून अनेक जाती, पोटजाती निर्माण झाल्या. याला सर्वस्वी जबाबदार आहे तो ब्राह्मण समाज. कारण ब्राह्मणांनी आपले वर्चस्व कायम राखण्यासाठी जातीचे समर्थन केले असा निष्कर्ष काढतांना ते म्हणतात - 'आपला चरितार्थ व्यवस्थित चालावा यासाठीच ब्राह्मणांनी आपले महात्म्य अतोनात वाढवून ठेवले आहे. आणि दुर्देव हे की हिंदूधर्मातील सर्व जातींची त्यावर श्रद्धा आहे. ब्राह्मणांच्या केवळ दर्शनाने अनंत पापे भस्म होतात त्यांना वंदन करून पूजा केली की मोक्ष प्राप्त होतो अशा मुख समजूतीमुळे सारा समाज दारिद्र्यात राहिला. ब्राह्मणांनी इतर जाती हीन मानल्या. त्यामुळे इतर जातीतील गुणवान लोकांना संधी मिळाली नाही. जाती जातीमध्ये ब्राह्मणांनी धूर्तपणाने बेबनाव निर्माण केला. धर्मसुधारणांना तीव्र विरोध केला, शुद्रांना विद्येचा अधिकार नाकारला. लोकहितवादींनी या साऱ्या अनिष्ट गोष्टींवर आपल्या शतपत्रांमधून तुफान हल्ला चढविला.

वरील सर्व गोष्टींच्या मुळाशी आहे ते शिक्षण. शिक्षण हेच समाजाला योग्य दिशा देऊ शकते याचा विचार करून लोकहितवादींनी आपल्या शतपत्रांमधून शिक्षणविषयक विचार मांडले ते असे- भारताला प्राचीन काळापासून विद्येचे माहेरघर, सरस्वतीचे मंदिर म्हणून ओळखले जाते. पण काळाच्या ओघात ज्ञानाकडे अक्षय्य दुर्लक्ष झाले आणि अज्ञानाच्या विळख्यात सारा समाज आवळला गेला. ब्राह्मणांनी ज्ञानाची, विद्येची मक्तेदारी आपल्याकडे घेतली आणि साऱ्या बहूजन समाजाला ज्ञानापासून, विद्येपासून वंचित ठेवले. त्याचा दुर्गामी असा परिणाम झाला आणि अज्ञानासारख्या जीवघेण्या व्याधींनी सारा समाज हतबल झाला. बर ब्राह्मणांकडे असलेले ज्ञान तरी कसले? तर अंधश्रद्धेला खतपाणी घालणारे आणि कर्मकांडाचे स्तोम माजविणारे. समाजाला उपयुक्त असे कोणतेच ज्ञान त्यांच्याकडे नव्हते. विज्ञानाकडे कोणी दुकूनही पाहिले नाही. वेदांत जे आहे ते सर्व सत्य आहे, देणारा देव असतो, त्याच्या इच्छेवर सारे जग चालते, प्रयत्नवाद फोल आहे इत्यादी गोष्टींवर त्यांनी भर दिल्यामुळे भौतिक विद्या शिकण्यास कोणी तयारच नव्हते. परिणामी सारा समाज दुर्बल बनला. या सर्व गोष्टींची लोकहितवादींना विलक्षण चीड होती. शब्दप्रामाण्य आणि अंधश्रद्धा यावर प्रखर टीका करून समाजाने नव्या विद्या आत्मसात करण्याचा आग्रह धरताना शतपत्राच्या शंभराव्या पत्रात ते म्हणतात, "तुम्ही सर्वजण विचार करण्यास लागा, वाचावयास लागा, नवीन ग्रंथ व वर्तमानपत्रे वाचा, प्राचीन काळातील विद्यपेक्षा कितीतरी नवीन विद्या आल्या आहेत, त्या आत्मसात करा. विद्या प्राप्त करून लोकांस शहाणे करा, विद्येप्रमाणे वागणूक ठेवा अन्यथा ती विद्या व्यर्थ ठरेल. विद्येचे सार्थक रोजगार नव्हे. फक्त पोटच भरणारी ती विद्या नव्हे. ती मजूरी आहे. विद्या म्हणजे ज्ञान. त्यामुळे मनुष्य निर्मळ होतो, विचारी होतो, समर्थ होतो. ज्ञान हीच शक्ती आहे." अशाप्रकारचे सर्व विचार लोकहितवादींनी अत्यंत कळकळीने मांडले आहेत.

निष्कर्ष :

वैचारिक प्रबोधनाच्या चळवळीमध्ये लोकहितवादींच्या 'शतपत्रांना' अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. लोकहितवादींनी ही शंभर पत्रे सलगपणे लिहिली नसल्याने त्यामध्ये निर्माण झालेले काही तांत्रिक दोष सोडले तर हा ग्रंथ म्हणजे विचारांचा अनमोल ठेवा आहे हे मान्यच करावे लागेल. शतपत्रांमधील वैचारिक लेखनाचे स्वरूप बरेचसे आवाहनात्मक आहे. आपल्या देशाचे भले व्हावे म्हणून देशबांधवांना साद घालून क्रियाप्रवृत्त करणे हा तेव्हाच्या लेखकांचा एक प्रधान हेतू होता. तो हेतू शतपत्रांनी शतप्रतिशत सार्थ ठरविला आहे हे निसंशय. वरील सर्व विवेचनावरून काही निष्कर्ष निघतात ते खालीलप्रमाणे--

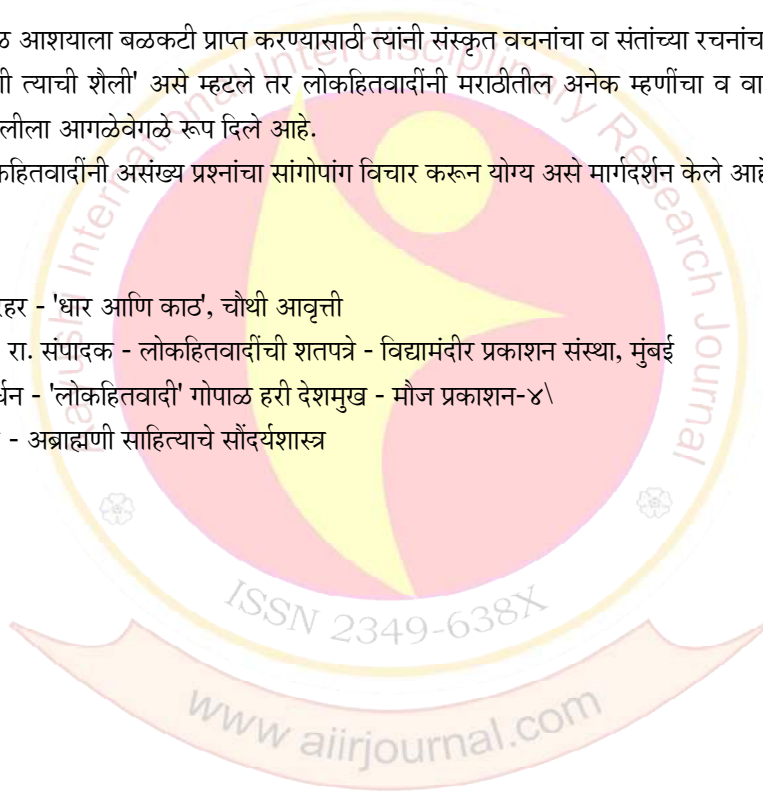
- १) शतपत्रांमध्ये लोकहितवादींनी केलेल्या युक्तिवादाच्या तार्किक प्रक्रियेत काहीसा व्यत्यय आल्यासारखा वाटतो खरा पण तेव्हाच्या परिस्थितीची ती गरज होती. त्यामुळे लोकहितवादींची कळकळ आणि सात्वीक संताप त्यातून समजून येतो.
- २) शतपत्रांच्या माध्यमातून लोकहितवादींनी लोकशिक्षणाची भूमिका स्वीकारलेली दिसते.
- ३) शतपत्रांमधील सखोल मूलगामी विचारसरणी, तर्कशुद्ध प्रतिपादन, कार्यकारण मीमांसा, परखड लेखनशैली, इतिहासाचे योग्य दाखले, चरित्र व इतर शास्त्रे यांचा आधार, लोकशिक्षणासाठी आवश्यक असणारा आत्मविश्वास आणि निर्भिडपणा या सर्व गुणांमुळे लोकहितवादींची वैचारिक विद्वता स्पष्ट होते.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- ४) लोकहितवादींनी शतपत्रांमधून धर्मसुधारणा, राज्यसुधारणा, सामाजिक सुधारणा आणि शिक्षणातील सुधारणा या संदर्भातील मांडलेले विचार पूर्णतः स्वतंत्र स्वरूपाचे आहेत.
- ५) लोकहितवादींच्या विचारांमध्ये निर्भयपणा होता. कुणाचाही मुलाहिजा न ठेवता त्यांनी हे सर्व लेखन केले. स्वतः ब्राह्मण असूनही त्यांनी ब्राह्मणांच्यावर केलेली टीका वाचून वाचकही क्षणभर गांगरून जातो.
- ६) त्यांच्या शैलीमध्ये असणाऱ्या कडवटपणातूनच त्यांनी आपल्या हातात तिखट शब्दांचा आसूड घेऊन समाजपुरुषाला वठणीवर आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.
- ७) लोकहितवादींचे सर्वच लेखन समाजसुधारणेच्या तळमळीतून झाले आहे. त्यांच्या मनातील ही तळमळ शतपत्रांतील प्रत्येक पत्रांमधून व्यक्त होताना दिसते.
- ८) लोकहितवादी संस्कृत, मराठी व इंग्रजी भाषेचे गाढे अभ्यासक असल्याने आवश्यक तेथे त्यांनी प्रभावी अशा उपमांचा यथोचित वापर केला आहे.
- ९) शतपत्रांमधील मूळ आशयाला बळकटी प्राप्त करण्यासाठी त्यांनी संस्कृत वचनांचा व संतांच्या रचनांचा वापर केला आहे.
- १०) 'जसा लेखक तशी त्याची शैली' असे म्हटले तर लोकहितवादींनी मराठीतील अनेक म्हर्णांचा व वाक्यप्रचारांचा वापर करून आपल्या लेखनशैलीला आगळेवेगळे रूप दिले आहे.
- ११) शतपत्रांमधून लोकहितवादींनी असंख्य प्रश्नांचा सांगोपांग विचार करून योग्य असे मार्गदर्शन केले आहे.

संदर्भग्रंथ

- १) कुरुंदकर नरहर - 'धार आणि काठ', चौथी आवृत्ती
- २) टिकेकर श्री. रा. संपादक - लोकहितवादींची शतपत्रे - विद्यामंदीर प्रकाशन संस्था, मुंबई
- ३) पारीख गोवर्धन - 'लोकहितवादी' गोपाळ हरी देशमुख - मौज प्रकाशन-४।
- ४) पाटील शरद - अब्राह्मणी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

प्रबोधनाचा महान्मगल स्रोत : श्यामची आई

कु. कोमल दत्तात्रय पाटील^१

यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, वारणानगर

कु. पूनम लक्ष्मन तळसकर^२

यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, वारणानगर

प्रस्तावना :-

एकोणिसावे शतक हे प्रबोधनाचे शतक होते तत्पूर्वी मध्ययुगीन राजकीय पार्श्वभूमीवर संतसाहित्याने मराठी लोकमानसात वैचारिक व भावनिक आधार देण्याचे, मराठी जनसमुहाचा ऐक्यभाव टिकवण्याचे व मराठीपण जपण्याचे ते अतुलनीय काम केले पुढे १९ व्या शतकात देशाच्या सर्वच क्षेत्रात आंतर्बाह्य परिवर्तन घडून आले या परिवर्तनावर समाजचिंतक, समाजसुधारक यांनी आपली मते मांडण्यास सुरुवात केली या शतकातील समाजप्रबोधनामध्ये वैचारिक साहित्याने मोठी भूमिका बजावली. लोकहितवादी म. फुले, न्या. रानडे, आगरकर, महर्षी शिंदे, लॉ.टिळक, म.गांधी, डॉ.आंबेडकर इ. वैचारिक साहित्याने व्यवस्था परिवर्तनाचा इतिहास लिहीला पण आज वैचारिक साहित्य कमी वाचले जाते कमी खपते प्रकाशन हा व्यवसाय झाल्यामुळे जे खपेल ते छापले विकले जाऊ लागले. त्यामुळे व्यक्ती व समाजाचा वैचारिक विकास खुंटला परंतु निराश न होता पुढे साने गुरुजी यांनी आपल्या सर्वच साहित्यातून हे वैचारिक प्रबोधन सातत्यने सुरु ठेवले यांचे उत्तम उदाहरण म्हणजे त्यांची शामची आई हा ग्रंथ होय या ग्रंथातील वैचारिक प्रस्तुतेचे स्वरूप पाहणे आवश्यक आहे कारण विज्ञानाच्या विस्फोटामध्ये आणी तंत्रज्ञानाच्या आहारी जाऊन नैसर्गिक जीवन हरवून बसलेल्या समाजाला त्यांचा विचारांची दिशा शोभू देणे हे गरजेचे झाले आहे आजकाल मोबाईलच्या उपकरणाने संवादाची जागा बरखास्त केलेली आहे माणसा माणसातील संवाद संपला आहे इतकेच नव्हे तर आई व मुल यांच्यातील संवादही अस्त होऊ लागला आहे या पार्श्वभूमीवर सानेगुरुजीची शामची आई पुन्हा एकदा आपल्या मुलाला चांगले संस्कार देण्यासाठी अवतरावी म्हणून हा शोध निबंध होयसमाज पुरुष व्यवस्थित निर्माण व्हावयाचा असेल तर या संस्काराची गरज आहे असे मला वाटते.

साने गुरुजी जीवन परिचय

कोकणात पालगड या गावी साने गुरुजींचे वडील सदाशिवराव राहत होते. त्या ठिकाणी खोताचे काम ते करित असत. खोताचे घराणे साधारणतः वैभवसंपन्न व श्रीमंत समजले जाते व त्यांच्या आजोबांच्या वेळची परिस्थिती तशी होती ही. पण सदाशिवरावांच्या वेळेपासून मात्र घराण्याची आर्थिक स्थिती घसरत गेली. ती इतकी की, सदाशिवरावांचे घरदारही जप्तीत नाहीसे झाले. अशारितीने बडे घर पण पोकळ वासा झालेल्या या घराण्यात २४ डिसेंबर, १८९९ रोजी गुरुजींचा जन्म झाला. गुरुजींच्या आईचे नाव यशोदा होते. लहानपणापासून गुरुजींचे आपल्या आईवर अतोनात प्रेम होते. श्यामची आई या पुस्तकात त्यांनी आपल्या आईच्या साऱ्या आठवणी सांगितल्या आहेत. त्यांच्या आईने त्यांच्या बालमनावर जे विविध संस्कार केले त्यातूनच गुरुजींचा जीवनविकास झाला. सर्वांवरती प्रेम करण्याचा धडा साने गुरुजींच्या आईंनी चक्यांना दिला. साने गुरुजींचे मन अतिशय भावनाप्रधान व संस्कारक्षम होते. म्हणूनच आईने पेरलेल्या सदभावनांची वाढ त्यांच्या ठिकाणी लवकर झाली.

इ.स. १९२८ साली त्यांनी 'विद्यार्थी' हे मासिक सुरू केले. त्यांच्यावर महात्मा गांधींच्या विचारांचा फार मोठा प्रभाव होता. ते स्वतः खादीचाच वापर करत असत. इ.स. १९३० साली त्यांनी शिक्षकाची नोकरी सोडून सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेतला. त्यांनी 'काँग्रेस' नावाचे साप्ताहिक काढणे, दुष्काळात शेतकऱ्यांची करमाफी व्हावी म्हणून प्रयत्न करणे जळगाव जिल्ह्यातील फैजपूर येथील काँग्रेस अधिवेशन (१९३६) यशस्वी होण्यासाठी कार्य करणे, इ.स. १९४२ च्या चळवळीत भूमिगत राहून स्वातंत्र्याचा प्रचार या माध्यमांतून त्यांनी राजकीय कार्य केले फैजपूर येथील अधिवेशनात महात्मा गांधींच्या विचरसरणीस अनुसरून त्यांनी 'मैला वाहणे' व ग्राम स्वच्छतेची इतर कामे केली. त्यांनी राष्ट्र सेवा दलाची स्थापना केली. 'पत्री'

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

या त्यांच्या पहिल्या काव्यसंग्रहातून त्यांनी देशभक्तिपर कविता प्रसिद्ध झाल्या आहेत त्यातील बलसागर भारत होवो सारख्या कवितांचा नागरिकांवरील वाढता प्रभाव लक्षात घेऊन ब्रिटिश सरकारने त्या काव्यसंग्रहाच्या प्रती जप्त केल्या

समाजातील जातिभेद, अस्पृश्यता यांसारख्या अनिष्ट रूढी व परंपरांना साने गुरुजींनी नेहमी विरोध केला पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरात हरिजांना प्रवेश मिळावा यासाठी त्यांनी १९४६ च्या दरम्यान महाराष्ट्राचा दौरा केला, या भूमिकेला पाठिंबा मिळवण्याचा प्रयत्न केला. अखेर त्यांनी या मुद्यावर उपोषणाचा मार्ग अवलंबला व त्यांना यश मिळाले 'एका पांडुरंगाने दुसऱ्या पांडुरंगाला खऱ्या अर्थाने मुक्त केले' असे त्या वेळी म्हटले गेले.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ते समाजवादी पक्षात सामील झाले स्वातंत्र्यानंतर आंतरभारती चळवळीच्या मार्गाने त्यांनी भारत जोडण्याचा प्रयत्न केला. विविध राज्यांतील लोकांनी एकमेकांची संस्कृती समजून घ्यावी अनेक भाषा समजून घ्याव्यात असे या चळवळीत अभिप्रेत होते. ते स्वतः तमिळ, बंगाली आदी भाषा शिकले होते. १९४८ मध्ये त्यांनी 'साधना' साप्ताहिक सुरू केले. त्यांच्या कथा, कादंबऱ्या, लेख, निबंध, चरित्रे, कविता यांमधून त्यांच्यातील संवेदनशील साहित्यिकही आपल्याला दिसतो. मानवतावाद, सामाजिक सुधारणा व देशभक्ती ही मूल्ये त्यांच्या साहित्यात ठायी ठायी दिसतात त्यांनी एकूण ७३ पुस्तके लिहिली. त्यांनी त्यांचे बहुतांश लेखन हे तुरुंगात असतानाच केलेल्यामची आई ही सुप्रसिद्ध कादंबरी त्यांनी नाशिकमधील तुरुंगात असतानाच लिहिली. आचार्य विनोबा भावे-रचित 'गीता प्रवचनेसुद्धा विनोबा भावे यांनी धुळे येथील तुरुंगात(१९३२) सांगितली व साने गुरुजींनी लिहिली याच धुळ्यातील तुरुंगात त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभागाबद्दल सुमारे ५ महिन्यांचा तुरुंगवास भोगला

गुरुजींचे वाङ्मय

गुरुजींनी विपुल वाङ्मय लिहिले आहे. कादंबऱ्या, लेख, निबंध, काव्य, चरित्रे, नाट्यसंवाद, इत्यादी साहित्यांच्या विविध क्षेत्रात त्यांची लेखणी अविरत चालत होती. त्यांच्या वांगमयातून कळकळ, स्नेह, प्रेम गोष्टींचा वर्षाव झालेला आहे. त्यांच्या भाषेला एक प्रकारची धार आहे, बोध आहे. त्यांची साधीसुधी भाषाच लोकांना आवडली. गुरुजींनी आपल्या सर्व लेखक समाज उद्धवासाठी केले त्यांच्या मनात राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक विषयासंबंधी जे विचारांचे भावनांचे कल्लोळ उठले ते ते सर्व त्यांनी आपल्या लेखणी द्वारे प्रकट केले. कलेकरिता कला या जीवनाकरिता कला अशी ध्येये डोळ्यांपुढे ठेवून त्यांनी आपले वाङ्मय नटविले नाही तर स्वतः चे समाजाविषयीचे विचार व स्वतःला आलेला अनुभव त्यांनी आपल्या लेखनातून प्रकट केले. किती तरी घरगुती साधे प्रसंग त्यांनी हृदय रीतीने वर्णन केले आहे गुरुजींचे वाङ्मय सर्वांसाठी आबालवृद्धांसाठी आणि बालकांना त्या गोष्टी सांगितल्या. कुमारांच्यासाठी ध्येय दर्शविणारे मार्गदर्शकपर साहित्य, चरित्रे आदी लिहिली. प्रौढांसाठी लेख, निबंध लिहिले. माता भगिनींना स्त्री जीवन व पत्नी अर्पण केली. या विपुल वांगमयातील तेजस्वी रत्ने म्हणजे 'शामची आई' व 'शाम' हि पुस्तके आहे.

आंतरभारती

१९३० मध्ये साने गुरुजी त्रिचनापल्लीच्या तुरुंगात होते त्यावेळी दक्षिणेकडच्या अनेक भाषातज्ज्ञांशी त्यांच्या संबंध आला होता. अनेक भाषांचे वैभव आपल्याला अज्ञात असल्याचे त्यांना जाणवले आपण भारतात राहत असूनही इथल्या वेगवेगळ्या प्रांतांत बोलल्या जाणाऱ्या भाषांची माहिती आपल्याला नसते; या भाषा शिकायच्या असल्यास तशी संस्थाही आपल्याकडे नाही याची खंत नेहमी साने गुरुजींना वाटायची यातूनच 'आंतरभारती'ची संकल्पना त्यांना सुचली

प्रांतीयता या भारतीयांच्या एकत्वाला बाधक ठरणार असे त्यांना वाटू लागल्यामुळे त्यांनी प्रांताप्रांतांतीक्षेप नाहीसा होऊन सर्व बंधुत्वाचे वातावरण वाढावे यासाठी निरनिराळ्या प्रांतातील लोकांना परस्परांच्या भाषा शिकाव्यात चालीरीती समजून घ्याव्यात यासाठी आंतरभारतीचा प्रयोग करून पाहण्याचे ठरविले त्यासाठी पैसा जमवून निरनिराळ्या प्रांतीय भाषा शिकू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी रवींद्रनाथ टागोर यांच्या शांतिनिकेतनाप्रमाणे काही सोय करावी ही मनीषा त्यांनी महाराष्ट्र साहित्य

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

संमेलनामध्ये याच ठरावावर बोलताना व्यक्त केली होती[संदर्भ हवा]. त्यासाठी त्यांनी काही पैसाही गोळा केला होता. पण हे कार्य अपुरे असतानाच ११ जून, इ.स. १९५० रोजी त्यांचे देहावसन झाले.

स्वाभिमान- रक्षण

"जो गृहस्थ असतो त्याने दक्षिणा घ्यावयाची नसते, दक्षिणा भिक्षु क ब्राह्मणाला घेण्याचा अधिकार कारण त्याला इतर उत्पन्न नसते व वेदविद्येशिवाय इतर धंदा नसतो. म्हणून ब्राह्मणाला दक्षिणा द्यावी, असे सांगितले आहे. इतर देशांतही उपाध्याय आहेत; इतर धर्मांतही ते आहेत. काही ठिकाणी त्यांना सरकारातूनच पगार मिळतो, आपल्याकडे समाजच ब्राह्मणाला देई.' श्यामने आरंभ केला.

'आमच्या गावात एकदा एके ठिकाणी लग्न होते. शेवंतीवाडनिश्चय जेव्हा करितात, तेव्हा उभय मंडळपात-वधूवर मंडपात-दक्षिणा वाटतात. आपल्या ऐपतीप्रमाणे ही दक्षिणा देतात. वधूघरचा एक उपाध्याय व वराघरचा एक उपाध्याय असे दोघे बरोबर दक्षिणा देत मंडपात हिंडतात जितकी वराकडची तितकीच वधूकडची, वराकडच्यांनी चार चार आणे दिले, तर वधूपक्षही चार चार आणे देतो. जो हात पुढे करील, त्याला दक्षिणा देण्यात येत असते. लग्नाला जेव्हा मंडळी जाते, तेव्हा मुले आपापल्या वडील मंडळीजवळच बसलेली असली, तर हे शिक्षण आपोआपच त्यांना मिळते. 'अरे, आपण नाही हो हात पुढे करावयाचा' वगैरे ते मुलांना सांगतात

आईने विचारले, 'कोठले रे पैसे?' मी म्हटले. 'शेवंतीवाड निश्चयाचे लग्नत मिळाले.' आई एकदम ओशाळली. तिचे तोंड म्लान झाले. आम्ही गरीब झालो होतो. आपण गरीब, म्हणून मुलाने दक्षिणा आणली का? का आपण गरीब झालो, म्हणून कीव येऊन भिक्षु काने आपल्या मुलाच्या हातावर पैसे ठेवले कारण एखाद्या घरंदाज घराण्यातील मुलाने हात पुढे केला, तर भिक्षु क आपण होऊनच त्या मुलाला म्हणे 'वेडया! तू का हात पुढे करावयाचा? तू त्या डोंग्यांकडचा ना? माझ्या मुलाला भिक्षु क असे का म्हटले नाहीत? त्यांना आमची कीव आली. जगात दु सऱ्यांढने आपली कीव करावी याहून करुणास्पद व दुखप्रद दु सरी कोणती गोष्ट आहे? आईच्या मनात असे शेकडो विचार त्या वेळी आले ती बोलेना. शून्य दृष्टीने पाहत राहिली.

स्वावलंबन हा पाश्चिमात्य शिक्षणाचा पाया आहे. स्वावलंबनाने मान वर राहते. परावलंबनाने मान खाली होते. श्रमाशिवाय काही घेऊ नये व कोणी श्रम केल्याशिवाय त्याला देऊ नये. 'तुका म्हणे घेतो तोही नरका जातो!' आळशी मनुष्याला पोसणाराही पापी आणि आळशीही पापी. कोणा आळशाला जेव्हा आपण देतो तेव्हा तो मिंधा, दीनवाणा असतो व आपण ऐटीत असतो. याच्या उलट त्याच्याकडून काहीतरी काम करून घ्यावे, लाकडे फोडून घ्या, कपडे धुऊन घ्या, जमीन खणून घ्या. काहीतरी काम करून घ्या. त्यात खरोखरच त्या माणसाचा उध्दार आहे

श्रमात आत्मोध्दार आहे, फुकट घेण्यात व देण्यात पतन आहे. हे हिंदी मुलांना तमाम हिंदी जनतेला समजेल, तो सुदिन घरी दारी, शाळेत हे शिक्षण देण्यात आले पाहिजे. उष्टे कोणाला घालू नये, असा धर्मनियमच झाला पाहिजे. खरा धर्म श्रमांना उत्तेजन देणे हाच होय. आळसाने भीक मागणारा व श्रीमंत असल्यामुळे गाद्यांवर लोळून खाणारा दोघे किडेच! श्रीमंतही दु स याच्या श्रमावरच जगतो व आळशी भिकारी दु सऱ्याच्या श्रमानेच खातो हे दोघे समाजवृक्षावरील बांडगुळे आहेत उन्हातान्हात काम करणारा मजूर, रस्ते झाडणारा झाडूवाला, मलमूत्र नेणारा भंगी, मेलेली गुरे फाडणारा ढोर, वहाणा बांधणारा चांभार हे सारे आयतेखाऊ लोकांपेक्षा पवित्र आहेत, श्रेष्ठ आहेत. काहीतरी निर्माण करा. विचार निर्माण करा, धान्य निर्माण करा, स्वच्छता निर्माण करा. काहीतरी मंगल असे, सुंदर असे, हितकर असे, निर्माण करा; तरच जगण्याचा तुम्हांस अधिकार आहे ज्या राष्ट्रात समाजसंवर्धक, समाजरक्षक, समाजपोषक श्रमाची पूजा होते, ते राष्ट्र वैभवावर चढते. बाकीची भिकेस लागतात.

माझ्या आईने मला स्वाभिमान शिकविला; मिंधेपणा म्हणजे मरण हे शिकविले; दु सऱ्यांचे घेऊ नकोस दु सऱ्यास दे, हे शिकविले.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

क्षमेविषयी प्रार्थना

बाहेर पिटूर चांदणे पडले होते मंदिराच्या गच्चीवर सारी मंडळी बसली होती दूरचा नदीप्रवाह चांदीच्या प्रवाहासारखा दिसत होता. नदीला विश्रांती माहीतच नाही. सारखे वाहणे तिला माहीत. तिची प्रार्थना, कर्ममय प्रार्थना, सारखी चोवीस तास सुरू असते. कर्म करीत असताना ती कधी गाणी गुणगुणते कधी हसते, खेळते, कधी गंभीर होते, कधी रागाने लाल होते. नदी म्हणजे एक सुंदर व गंभीर गूढ आहे आमच्या घरी एक अशी पध्दत होती की रोज दु पारच्या मुख्य जेवणाच्या वेळी प्रत्येकाने श्लोक म्हणावयाचा. जेवताना श्लोक म्हटला नाही तर वडील रागे भरत. वडील आम्हाला श्लोकही सुंदर सुंदर शिकवीत असत

गावात कोठे जेवणावळ असली तर आमच्याकडे बोलावणे असावयाचेच. आमच्याबरोबर वडीलही आलेले असतील तर श्लोक म्हणावयास आम्हास मानेने, डोळ्यांनी इशारा देत व आम्ही लगेच म्हणत असू घरी गेल्यावर वडील रागावतील ही भीती असे. मला श्लोक जरी चांगले व पुष्कळ येत होते तरी पंक्तीत मी लाजत असे माझा आवाज फारसा चांगला नव्हता व सभाधीटपणाही नव्हता. लहानपणापासून मी समाजाला व समाजाच्या टीकेला भीत असे. मी लाजाळू पक्षी आहे. अजूनही फारसा माणसाळलेला झालो नाही. मी लगेच कावराबावरा होतो. श्लोक म्हणत असता कोणी हसला, कोणी टीका केली तर मला वाईट वाटे; परंतु वडील जवळ असले म्हणजे मुकाटयाने म्हणावयास लागे तेथे गत्यंतर नसे.

मला आई म्हणाली, 'श्याम ! तू श्लोक म्हटला नाहीस. ही एक चूक व खोटे बोललास ही तर फार भयंकर चूक देवाच्या पाया पड व म्हण मी पुन्हा असे खोटे बोलणार नाही' मी मुखस्तंभ तेथे उभा होतो आई पुन्हा म्हणाली, 'जा, देवाच्या पाया पड. नाही तर घरी येऊ देत, त्यांना सांगेन मग मार बसेल; बोलणी खावी लागतील.' मी जागचा हललो नाही. मला वाटले, आई वडिलांस सांगणार नाही ती विसरून जाईल. आजचा तिचा राग उद्या कमी होईल. आई पुन्हा म्हणाली, 'नाही ना ऐकत? बरं! मी आता बोलत नाही

भूतदया

आज बाहेर जरा पाऊस पडत होता. गार वारा वाहत होता. म्हणून मंडळी आतच बसली होती रोज आकाशाच्या खालीच प्रार्थना व हे कथाप्रवचन होई! श्यामला दिव्याचा त्रास होत असे

स्वावलंबनाची शिकवण

"मी लहानपणी पोथ्यापुराणे पुष्कळ वाचली परंतु संस्कृत स्तोत्रे वगैरे मला फारशी येत नव्हती प्रणम्य शिरसा देवं,... अनन्तं वासुकिं शेषं... अच्युतं केशवं विष्णु.., अशी दोन-चार लहान लहान स्तोत्रेच येत होती. 'अनन्तं वासुकिं हे नागाचे स्तोत्र आहे. ते एका नागपंचमीच्या दिवशी आजोबांनी मला शिकविले होते परंतु रामरक्षा हे अप्रतिम स्तोत्र मला काही येत नव्हते विष्णुसहस्रनाम मी रोज वडिलांच्या पुस्तकावरून म्हणत असे त्यामुळे तेही मला पाठ होऊन गेले होते. वडिलांना रामरक्षा येत होती; परंतु त्यांनी ती मला शिकविली नाही. रामरक्षेचे पुस्तकही आमच्याकडे नव्हते. मी लहानपणी रामाचा भक्त असल्यामुळे रामरक्षा आपल्याला येऊ नये, याचे मला वाईट वाटे."

आमच्या शेजारी गोविंदभटजी परांजपे राहात होते त्यांचा एक मुलगा भास्कर त्याच्याजवळ रामरक्षेचे पुस्तक होते. तो रोज एक-दोन श्लोक पाठ करीत होता. संध्याकाळ झाली, म्हणजे भास्कर आमच्याकडे येऊन ते श्लोक म्हणे. ते ऐकून मला राग वाटे व भास्करचा राग येई. आपला अहंकार दुखावला गेला की आपणांस राग येत असतो. आपण नेहमी आपल्या भोवती असणारांची स्वतःबरोबर तुलना करीत असतो या तुलनेत आपण जर हिणकस ठरलो, तर आपणाला राग येत असतो. उंच मनुष्य पाहून जो खुजा बुटबैंगण असतो त्याला त्याचा तिरस्कार वाटतो. आपल्याहून दुसरा हुशार आहे असे पाहून आपण दुःखी होतो भास्करला रामरक्षा येते, याचे मला वैषम्य वाटे आणि तो मुद्दामच परवचा, स्तोत्र वगैरे म्हणण्याच्या वेळेसच आमच्याकडे येऊन ते श्लोक जरा ऐटीने म्हणे. त्यामुळे मला जास्तच चीड येई हा आपणांस मुद्दाम चिडविण्यास ऐटीने येतो असे पाहून मी फार संतापे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

बंधुप्रेमाची शिकवण-

माझा दादा मोठ्या मनाचा होता शिकण्यासाठी त्याला ही खूप कष्ट करावे लागत होते. माझ्या सारखा खट्याळ खोडसाळ नव्हता शांत स्वभावाचा होता समुद्र जसा आत वडवानळाने जळत असतो तसा तोंडातून एक शब्दही काढत नाही आपण आपल्या मोठ्या बहीण भावाचे बोलणे ऐकून घेतले पाहिजे त्यांचे म्हणणे समजून घेतले पाहिजे आपले मोठे आपल्याला चांगली शिकवण देतात आपल्या मोठ्या भावाचे आपल्या भावावरती खूप जीव प्रेम असते उदा. सुभद्रा ही कृष्णाची सख्खी बहीण होती पण कृष्णाचा बोटाला कापले असताना मदत केली नाही द्रोपदी ही मानलेली बहीण होती द्रोपदीने कृष्णाला मदत केली तसेच आपल्या भावा बहिणीसोबत भांडू नये जर आपण सगळी भावंडे एकत्र राहिलो तर आपल्यात प्रेम वढते हीच आपल्या बंधुप्रेमाची शिकवण असते

उदार पितृहृदय

आमच्या घरात त्या वेळी गाय व्याली होती. गाईच्या दुधाचा खर्वस घरी केला होता आईला माझी आठवण येत होती. मला खर्वस फार आवडत असे. मी लहान होतो, तेव्हा गवळवाडीची राधा गवळण माझ्यासाठी तिच्या घरी खर्वस असला तर घेऊन येत असेमाझे वडील माझा शोध करित माझ्याजवळ येऊन ठेपलेही. मी विचारले, "भाऊ इकडे कशाला आलात? आता आमची घंटा होईल. मी घरी भेटलो असतो." वडिलांचा तो कसातरी गबाळ्यासारखा केलेला पोशाख पाहून मला लाज वाटत होती. इंग्रजी शिकणाऱ्या मुलांत मी वावरत होतो जरी कशाचे मला महत्त्व कळू लागले नव्हते, तरी झकपक पोशाखांचे कळू लागले होते. सहा कोस चालून आलेल्या पित्याचे प्रेम मला दिसले नाही! मी आंधळा झालो होतो.

एवढ्या लांबून वडील का आले होते तो खर्वस ती एका खर्वसाची वडी मुलाला देण्यासाठी किती जीव प्रेम आपल्या मुलावर वडिलाचे खरे प्रेम तेच ज्याला अनंत कष्ट करून मिळतात हे प्रेम प्रेम सर्वांनाच मिळत असते काहीजण विसरून जातात तर काहीजण त्या प्रेमाची आयुष्यभर पूजा करतात त्यावेळी मला माझ्या वडिलाची काळजी कळली नाही

निष्कर्ष:-

यातून आपल्या आई वडिलांचा आदर करावा त्यांचा अनादर करू नये त्यांना जगात सन्मानाची वागणूक द्यावी आपल्या आई वडिलांची जो सेवा करतो त्याला पुण्य लाभते जगात सुखी राहतो त्याचा पुढे कशाचीही कमतरता भासत नाही. आपण आपल्या बहीण भावावर प्रेम करावे त्यांना माया द्यावी आपल्या सर्व माणसाना कल्पवृक्षच्या छायेखाली सामाऊन घ्यावे सर्वांना समान वागवावे आपल्या आई वडिलाची करता करता आपल्या आयुष्यचे सोने होते त्यांची सेवा करताना आपल्याला कमीपणा करून घ्याचा नाही उलट त्यात धन्यता मानावी म्हणजे आपले आयुष्य मार्गी लागेल. यातून आई वडिलांना सन्मानाने वागवा. आई वडील, भाऊ-बहीण घरातील इतर व्यक्तींवर प्रेम जिव्हाळा लावा, माया करा त्यांची सेवा करा कारण त्यातच तुम्ही पुण्य मिळवू शकता तुम्ही सर्व प्रकारे सुख मिळवू शकता तसेच स्वतःच्या कष्टाने मेहनतीने तुम्ही मोठे व्हा त्यातच तुम्ही व तुमचा परिवार/ कुटुंब सुखी राहू शकते तसेच इतर प्राणीमात्रांवर प्रेम करा त्यांची शिकार करू नका त्यांना चांगला वातावरणात जगू द्या जेणेकरून पर्यावरण सुरक्षित राहील

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी क्रीडा संस्कृती

प्रा. प्रशांत पाटील

शारीरिक शिक्षण संचालक, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर

मानवाने आपल्या जातीची अनेक जाती-धर्मात विभागणी करून ठेवली असल्याने त्यामध्ये आपलेपणा राहिलेला नाही. काही व्यक्तींमध्ये मीच श्रेष्ठ, माझी संस्कृती श्रेष्ठ हे दाखवण्याची राजकीय प्रवृत्ती, स्वतःचा स्वार्थ व हेकेकोर प्रवृत्तीमुळे मानवाबरोबरच ह्या संपूर्ण जगाचीसुद्धा अनेक समाजात राज्यात, राष्ट्रामध्ये विभागणी केलेली दिसून येते व त्यानुसार हेवेदावे, भांडणे, तंटे निर्माण होत आहेत व यामुळे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक असंतोष वाढत आहे. अशी स्फोटक परिस्थिती होऊ नये, सर्वांनी गुण्यागोविंदाने वागावे, परस्परांना सहकार्य करावे, एकमेकांच्या रूढी, परंपरा, संस्कृतीची देवाण घेवाण करावी. मैत्रीपूर्ण वातावरण निर्माण व्हावे या सर्वासाठी खेळ आणि क्रीडा हे एकमेव अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे.

क्रीडा हालचाल ही सर्व प्राणीमात्रांच्या जीवनप्रणालीती महत्त्वाची कृती असून ते सजीवतेचे एक प्रमुख लक्षण आहे; परंतु एखाद्या व्यक्तीने वा प्राण्याने जाणीवपूर्वक एखादी शारीरिक हालचाल किंवा मानसिक कृती केली व त्यातून संबंधितास समाधान, आनंद मिळाला तर या कृतीस क्रीडा वा खेळ म्हणता येईल.

खेळ :

या व्याख्येसाठी इंग्रजीमध्ये प्ले (Play), गेम (Game) व स्पोर्ट्स (Sports) हे तीन शब्द वापरले जातात. आपण त्यांच्या दिग्दर्शनावरून त्यांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करू शकतो. १) जे खेळ केवळ मनोरंजनासाठी व वेळ घालवण्यासाठी खेळले जात आणित यामध्ये स्पर्धात्मक व बंधनकारक नियम व अटी नसतात त्यांना प्ले (Play) म्हणता येईल. उदा. पत्त्यांचे खेळ, लगेरी, विटी-दांडू, गोठ्या व शिवाशिवी, लपंडाव इ. २) ज्यामध्ये निश्चित असे काटेकोर नियम, अटी व बंधने आहेत, सांघिकरित्या खेळले जाणारे व विरोधकावर / प्रतिस्पर्ध्यावर मात करून विजयी होणे हा मुख्य उद्देश असणारे, कौशल्यपूर्ण हालचाली व योग्य डावपेचांची आखणी करणे आवश्यक असते. तसेच प्रमाणबद्ध मैदान, खेळाचे साहित्य, आयोजनाची आवश्यकता असे यांना गेम (Game) म्हणता येईल. उदा. फुटबॉल, व्हॉलीबॉल, बास्केट बॉल, क्रिकेट, हॉकी, कबड्डी, खो-खो इ. ३) जे खेळ नियमबद्ध असून स्पर्धात्मक स्वरूपात खेळले जातात आणि वैयक्तिक कामगिरी लक्षात घेऊन स्पर्धेतील विजयी खेळाडू निश्चित केला जातो त्यांना स्पोर्ट्स म्हणतात. उदा. मैदानी स्पर्धेतील बाबी - पोहणे, ज्युदो, कुस्ती, बुद्धिबळ, नेमबाजी, तलवारबाजी इत्यादींचा तिसऱ्या प्रकारात समावेश होतो. या तिन्ही बाबींच्य प्रकारांना एकत्रित क्रीडा म्हणता येईल.

वरील क्रीडा बाबींशिवाय सर्वांगसुंदर व्यायाम, द्वंद्वत्मक खेळ, जिमनॉस्टिक्स, तालबद्ध हालचाली इ. कवायती व संचालन यांचासुद्धा क्रीडश या कल्पनेत समावेश होतो. अशा प्रकारे क्रीडा ही अनेक खेळ व विविध शारीरिक हालचालीयुक्त बाबींना सामावून घेणारी व्यापक संकल्पना आहे.

संस्कृती :

संस्कृती हा शब्द मूळ संस्कृत शब्द संस्कार व कृती या दोहोंपासून बनला आहे. बालकाच्या गर्भधारणेपासून ते जन्मापर्यंत मातेच्या सर्व वर्तणुकीचा, विचारांचा बालकावर परिणाम होत असतो. जन्मल्यानंतर सभोवतालच्या व संपर्कात आलेल्या सर्व चांगल्या, वाईट बाबींचा त्या बालकावर परिणाम होतो यालाच संस्कार म्हणतात. आणि या होणाऱ्या संस्कारातून बालकाची वर्तणूक, चालणे, बोलणे, नित्यकर्म करणे, कृती करणे याचे दर्शन घडते. म्हणजे कृतीतून संस्काराचे

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

दर्शन होते. अशा प्रकारे समाजातील अनेक घटक जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा काही निश्चित अशा रूढी, परंपरा, वागण्याच्या तऱ्हा निर्माण होतात व त्यांच्या एकत्रीकरणाला संस्कृती म्हणतात.

संस्कारपूर्ण व संस्कारमय जीवन जगण्याची देश, काल व समाज निर्दिष्ट अशी रीत म्हणजे संस्कृती होय.

क्रीडा आणि संस्कृती या एकमेकांस पूरक अशा बाबी आहेत. खेळ किंवा क्रीडा हे असे माध्यम आहे, की त्यामुळे अनेक संस्कृतींचे दर्शन इतरांना घडते. अनेक संस्कृती व अनेक देशांतील लोक एकत्रित येऊन खेळाचा आनंद लुटतात तसेच एकमेकांच्या संस्कृतीची व रूढी, परंपराची देवाणघेवाण करतात. मत्सर, द्वेष, वैरभाव विसरून खेळ व क्रीडेत एकरूप होऊन जातात.

आजपर्यंत जगात ज्या-ज्या राष्ट्रांनी खेळ व क्रीडा संस्कृती जोपासली ती सर्व राष्ट्रे आज जगात विकसित म्हणून गणली जाऊ लागली आहेत.

खेळ व क्रीडेमुळे व्यक्तिमत्वाचा, नैतिक मूल्यांचा विकास होता. सौजन्यता, सहनशीलता, निर्भयता, विश्वसनीयता या गुणांचा विकास होतो. पर्यायाने व्यक्ती, समाज, राज्य, राष्ट्र अशा प्रकारे संपूर्ण राष्ट्राची संस्कृतीच खेळ व क्रीडेमुळे विकसित होते, म्हणून क्रीडा संस्कृती राष्ट्रात रूजवणे अत्यावश्यक आहे. अशी क्रीडा संस्कृती रूजवताना प्रादेशिकतेनुसार वेगवेगळे खेळ वा क्रीडा प्रकार विकसित होतात व ते खेळच त्या प्रदेशांची संस्कृती बनतात. आपणास असे दिसून येते की, ठराविक खेळ ठराविक प्रदेशातील, देशातील लोकच खेळतात. ही त्या-त्या प्रदेशाची, देशाची संस्कृती बनली आहे. हे विकसित होत असताना त्या भागाचे राहणीमान, हवामान, नैसर्गिक परिस्थिती व वातावरण याचा त्यावर परिणाम झालेला दिसून येतो व त्यामुळेच ठराविक खेळ ठराविक भागात रूजले आहेत. आपल्या भारताचे उदा. द्यावयाचे झाले तर प्रत्येक राज्यामध्ये वेगवेगळा खेळ वा क्रीडाप्रकार रूजलेला आहे. जसे महाराष्ट्रात आट्यापाट्या, खो-खो, कुस्ती, कबड्डी, क्रिकेट, हरियानात कबड्डी, कुस्ती आणि धनुर्विद्या म्हटले की राजस्थान. तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विचार केला तर केनिया, इथोपिया म्हटले की मॅरथॉन व लांब पल्ल्याच्या शर्यती धावणारे खेळाडू, बास्केट बॉल, टेनिस, बेसबॉल, म्हटले की अमेरिका, मार्शल आर्ट म्हटले की चीन, जपान म्हणजेच वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळ्या खेळाच्या संस्कृती रूजलेल्या आहेत व त्या-त्या संस्कृतीप्रमाणे खेळाडू घडले आहेत.

एकंदरीत प्रत्येक व्यक्तीने कोणता ना कोणता खेळ खेळणे आवश्यक आहे व खेळ खेळावयाचा म्हणजे दररोज नियमित प्रमाणबद्ध, शिस्तबद्ध वेळेत हालचाली करणे आवश्यक आहे व याचा विचार करून सर्वांनी खेळ खेळले, व्यायाम केला तर आपोआप संपूर्ण समाज खेळ व क्रीडा संस्कृतीमय होईल व पर्यायाने संपूर्ण समाजाचे राहणीमान, कार्यमान उंचावेल व बलशाली राष्ट्र निर्मितीस हातभार लागेल यासाठी क्रीडा संस्कृती अत्यंत उपयोगी व महत्त्वाची आहे.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

प्रताप सहगल के नाटक अन्वेषक की प्रासंगिकता में

प्रा. सुचिता संतोष भोसले

प्रभारी प्राचार्य, महिला महाविद्यालय, क।। बीड

हिंदी साहित्य जगत के प्रमुख नाटक-कार प्रताप सहगल एक बहुआयामी व्यक्तित्व के धनी है। प्रताप सहगल दिल्ली कॉलेज जो अब जाकिर हुसेन कालिज के नाम से जाना जाता है। वहाँ वे एक प्रवक्ता के रूप में नियुक्त हुए वहाँ उन्होंने 40 वर्षों तक स्नातक एवं स्नातकोत्तर कक्षाओं के अध्यापन के साथ साथ शोध कार्य- निर्देशित किया है। उन्होंने लेखन यात्रा की शुरुआत कविता और कहानियों से की बाद में व नाट्यलेखन की दिशा में रत रहें। उन्होंने रेडिओ तथा दूरदर्शन के लिए कई नाटक धारवाहिकों का सृजन किया। लेखक ने साहित्य के किसी भी विधा में अपना रचना कार्य किया वहाँ अपनी एक पहचान छोड़ी, ऐसे प्रतिभा संपन्न नाटककार आलोचन, समीक्षक प्रताप सहगल ने लिखा हुआ अन्वेषकतीय रचना है।

‘अन्वेषक’ प्रताप सहगल द्वारा रचित एक ऐतिहासिक नाटक है। जिसमें पांचवी शती के उत्तरार्ध में हुए आर्यभट्ट और उसके अन्वेषकों के बहाने उसके समकालीन विषयों पर विचार कर वे प्रश्न तथा समस्याएँ आज के युग के लिए भी कैसे प्रासंगिक हैं, इसपर विचार कर पाठकों को विचार या चिंतन करने पर मजबूर करता है।

संक्षिप्त रूप में ‘अन्वेषक’ नाटक इस प्रकार है पांचवी शती के उत्तरार्ध में गुप्तवंश के साम्राज्य में एक कहानी के रूप में अन्वेषक का जन्म हुआ उस अन्वेषक ने सारे विश्व को शून्य का उपयोग सिखाया साथ ही उन्होंने रूढ़ी परंपरा से हटकर अपने खोज के द्वारा खगोल में अन्वेषण किया, उस महान हस्ती का नाम है आर्यभट्ट। अन्वेषण यह संपूर्ण नाटक इसी महान प्रतिभा के आन्वेषण तथा उसमें उपस्थित कठिणाइयों तथा बाधाओं का दस्तावेज है।

नाटक में गुप्तवंश के महाराज बुध्दगुप्त की सभा से प्रारंभ होता है। राज्य सभा में हुणों के आक्रमण की समस्याओं पर विचार-विमर्श हो रहा है। तभी आर्यभट्ट का सभा में प्रवेश होता है। आर्यभट्ट के आते ही बुध्दगुप्त उस चर्चा की मंत्रियों पर जिम्मेदारी सौंपकर आर्यभट्ट से मिलते हैं। वे आर्यभट्ट के लिए उसके अन्वेषण हेतु आवश्यक धनराशी देने के लिए सहमत होते हैं। इसके साथ ही आर्यभट्ट को नालंदा विश्वविद्यालय के कुलपति का भार संभालने की सलाह देते हैं, परंतु आर्यभट्ट उसे अस्विकार करते हैं वे राजा को यह कहकर टाल देते हैं कि उनके आन्वेषण के परिणामों के पश्चात वह कुलपति का स्थान को ग्रहण करेगा।

नाटक में दो कल्पित ब्राम्हण पात्र चूडामणि और चिंतामणि को महाराज का इस प्रकार आर्यभट्ट से स्नेह तथा बंधुत्व अच्छा नहीं लगता। वे तो अपनी पुरानी परंपराओं को तथा मान्यताओं को स्थिर रखना चाहते हैं। वे दोनों आर्यभट्ट की इतनी कम उम्र में इतनी बड़ी उपलब्धी को सहन नहीं कर पाते। वे इसी कार्य में जुटे रहते हैं कि किस प्रकार से आर्यभट्ट को महाराज और जनता के कोप का भाजन किया जाय, जिससे आर्यभट्ट को इस देश से निकाला जाए।

महाराज ने आर्यभट्ट को उनके अन्वेषण कार्य के लिए कामरूप प्रदेश वेदाध्यापन के लिए दे दिया। उस प्रदेश में वे अन्वेषण कार्य में इतने व्यस्त रहते कि दिन से रात और रात से दिन कब हुए, इसका भी पता नहीं चलता। उनके शिष्य लाटदेव और निषंकु उन्हें भी अपने गुरु की स्वास्थ्य की चिंता रहती है। तो दुसरी ओर केतकी आर्यभट्ट से प्रेम करती है। वैसे आर्यभट्ट भी केतकी को आदर तथा प्रेमभाव से देखते हैं। किंतु सबसे अधिक वे अपने अन्वेषण पर प्रेम हैं। केतकी भी उनके कार्य में बाधा पहुँचाना नहीं चाहती।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

आर्यभट्ट अपने अन्वेषण से यह पता लगाने में कामयाब होते हैं कि धरती स्थिर नहीं है बल्कि उसमें भी गति है। साथ ही अन्य ग्रहों की तरह धरती भी सूर्य के इर्द-गिर्द घुमती है। आर्यभट्ट चंद्रग्रहण और सूर्यग्रहण किस प्रकार होता है इसका प्रमाण देकर उसे बताते हैं परंतु सभा में चिंतामणि और चुडामणि इसका विरोध करते हैं। वे दो अन्वेषणों को विधिवत परिषद में प्रस्तावित करने की मांग करते हैं। परिषद में आर्यभट्ट के निष्कर्षों के पर्यवेक्षण करने के बाद कुलपति उसे मान्य करते हैं। तो चुडामणि और चिंतामणि इसका विरोध करते हैं, सभा में अपने विचारों की हार देखते हैं तो इसी बीच चुडामणि भोली भाली जनता को रूढ़ी परंपराओं की बातें बता कर आर्यभट्ट के खिलाफ भड़काते हैं, और उसका विरोध राजसभा के बाहर नारे लगाते हुए करते हैं। इसपर बुध्दगुप्त क्रोधित होकर चुडामणि-चिंतामणि को दंड का आदेश देकर उन्हें कारागार में भेजा जाता है। परंतु अमात्य बुध्दगुप्त को समझाते हैं कि, उन्हें दंडित किया तो जनता के विरोध का सामना करना पड़ेगा साथ ही उन्हें मुक्त करने की याचना महाराज से करते हैं। इसी दौरान हुणों द्वारा गुप्त साम्राज्य पर आक्रमण की खबर मिलती है। इस खबर को प्राप्त कर राजा स्वयं युद्ध में जाते हैं। राजा के साथ आर्यभट्ट भी युद्ध में जाने की इच्छा व्यक्त करते हैं। आर्यभट्ट की प्रेमिका केतकी को आर्यभट्ट का युद्ध में जाना पसंद नहीं फिर भी आर्यभट्ट पिछे नहीं हटते वे भी युद्ध में चले जाते हैं। इस घनघोर युद्ध में हुणों को पराजित कर अपने राज्य की रक्षा करने में सफल होते हैं। हर जगह सम्राट बुध्दगुप्त के साथ-साथ आर्यभट्ट की जयजयकार होती है। परंतु युद्ध से वापस आर्यभट्ट न आते हुए वे वहाँ से दूर चले जाते हैं।

‘अन्वेषक’ नाटक के माध्यम से प्रताप सहगल ने प्रगतिगामी और प्रतिगामी शक्तियों के बीच संघर्ष को नाटकिय तनावों के साथ व्यक्त किया है। साथ ही अवरोधकारी और अंधविश्वासी शक्तियों के सामने क्रांतिकारी या नये अन्वेषण करनेवाले किसी भी अन्वेषकों को किस प्रकार की मानसिक यातनाओं से गुजरना पड़ता है। इसका वर्णन किया है।

प्रस्तुत नाटक की प्रमुख समस्या है एक अन्वेषक के सामने आनेवाली रूढ़ी-परंपरागत अंधविश्वास। इसमें ऐसे अन्वेषक की त्रासदी को दिखाया है जो अपने खोज के दरम्यान अनेक प्रकार की पीढाओं से गुजरता है फिर भी वे अपने कार्य की अंतिम परिणीती तक क्रियाशील रहता है अन्वेषक आर्यभट्ट जिस सत्य का साक्षात्कार करता है उसे वह निर्भीक रूप में लोगों के सामने प्रस्तुत करता है। वह गणित तथा खगोलशास्त्र संबंधी अपने अध्ययन की परिणाम स्वरूप निष्कर्षों तक पहुँचाता है वे निष्कर्षों और विचार उनके समकालीनों को मंजूर नहीं है। अन्वेषक का विरोध करनेवाले पुरोहित शक्तियों के प्रतिक है। आर्यभट्ट और उसके शिष्य प्रगतिशील दृष्टि के प्रतिक है। यहाँ हम कह सकते हैं कि अन्वेषण दृष्टि और जड दृष्टि को कह सकते हैं। लेखक ने इस को रेखांकित किया है, तथा यह द्वंद्व जितना 5 वी शती में रहा होगा उससे सौगुणा 21 वी शती में देखा जा सकता है। आज भी नये विचारों के विरोधी लोगों की संख्या पहले से अधिक है। पोंगापंथी रवैयों तथा मतवादी दृष्टियों के द्वारा नए अन्वेषणों, नई संच्चाईयों, विचारों को कुच्छल दिया जा रहा है। वैसा ही कार्य आज भी काफी मात्रा में अन्वेषण, संशोधन या खोज की क्षेत्रों में हो रहा है। प्रताप सहगल की सृजनात्मक प्रतिभा का अन्वेषक नाटक एक अभिन्न अंग है जिसमें उन्होंने इतिहास में कल्पना का रंग भरत हुए ऐतिहासिक चरित्रों की अस्पष्ट रेखाओं का स्पष्ट तथा सजीव बनाया है। साथ ही सुदूर इतिहास की परिस्थिती को समकालिन परिस्थिती से जोड़ते हैं।

संदर्भ ग्रंथ –

- 1) डॉ. ओझा दशरथ – हिंदी नाटक उद्भव और विकास, राजपाल अँण्ड सन्स, दिल्ली, तृतीय संस्करण, 1961.
- 2) शशि सहगल – अन्वेषक : एक मॉडर्न क्लासिक आर्य प्रकाशन मंडल, नई दिल्ली – 110031, 2007
- 3) प्रताप सहगल – ‘अन्वेषक’ किताबघर प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रकाशन-1992 1997, 2003, 2005, 2006, 2007

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘नभग’ खण्डकाव्य में चित्रित शैक्षिक विचारधारा की प्रासंगिकता

डॉ. विनायक बापु कुरणे

अध्यक्ष, हिंदी विभाग, बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, जि. सातारा

प्राचीन काल से समाज को विचार देने का कार्य साहित्य कर रहा है। रामायण, महाभारत जैसी कालजयी कृतियों द्वारा समाज को नैतिक विचार दिया गया है। उस विचार की प्रासंगिकता आज भी दिखाई देती है। साहित्य का प्रयोजन मनोरंजन तथा किसी विचार को प्रेषित करना होता है। डॉ. अर्जुन चव्हाण लिखते हैं, “विश्व की सभी श्रेष्ठ साहित्य कृतियों इस बात की गवाह है कि उनमें मनोरंजन के अलावा लोककल्याण, भविष्य का निर्माण, व्यवहारी ज्ञान एवं मानव संवेदना जैसे तत्व आधारभूत रूप में दिखाई देंगे।”¹ अतः समाज की उन्नति में साहित्य की अहं भूमिका होती है। कोई भी विचारधारा कविता के पूरे हिस्से में नजर आती है। डॉ. नरेन्द्र मोहन का इस सम्बन्ध में वक्तव्य है कि—“कविता के विचार को किसी एक सिद्धांत या धारणा में आबद्ध नहीं किया जा सकता है। चिंतन का कठमुल्लापन विचार को ही नहीं, कविता को भी ले डूबता है। विचार कविता के संपूर्ण विधान में गुंथा रहता है।”² विचारधारा से रहित साहित्य कालजयी नहीं रहता, वह तत्काल विस्मृत हो जाता है।

भारतीय साहित्य तथा पुराविधाओं के पंडित डॉ. विष्णुदत्त राकेश का ‘नभग’ खण्डकाव्य श्राद्धदेव मनु के पुत्र नभग के जीवन पर आधारित है। कवि ने इस खण्डकाव्य में नभग की शैक्षिक विचारधारा को चित्रित किया है। “नभग के शिक्षा विषयक विचार आधुनिक युगबोध को साकार करते हैं। नभग की धारणा है कि शिक्षा मुक्ति का द्वार है, संस्कृति का आलोक है, शिक्षा मानव का शोकहर्ता है, शिक्षा अज्ञान रुपी तिमिर का नाश करती है, शिक्षा अनुभव की पृष्ठभूमि पर सम्यता का अभिट इतिहास लिखती है।”³ जो आज के युग में प्रासंगिक लगती है।

शिक्षा का महत्व—

डॉ. विष्णुदत्त राकेश के ‘नभग’ खण्डकाव्य में चित्रित शैक्षिक विचार कान्तिकारक है। मनुष्य जीवन में शिक्षा का महत्व बहुत बड़ा है। म. ज्योतिराव फुलेजी ने शिक्षा का महत्व विशद करते हुए लिखा है—

विद्या के बिना मति चली गई।
मति के बिना गति चली गई।
गति के बिना शूद्र टूट गए।
इतने अनर्थ एक अविद्ये से हुए।

कवि राकेश ने भी शिक्षा के महत्व को चित्रित करते हुए लिखा है—

विद्या माता मुक्ति की,
आत्मोन्नति की खान।
मनुज मात्र की पूर्णता,
शिक्षा की पहचान। 4

अशिक्षा से होनेवाले दुष्परिणाम को चित्रित करते हुए कवि ने लिखा है—

सरल, निरक्षर, निर्धन प्राणी,
खो बैठे जीवन विश्वास।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

गहरे अंधकार में डूबा,
भारत का बहुजन भग्नाश। 5

शिक्षा के अभाव में भारत का बहुजन समाज गहरे अंधकार में डूबा था। शिक्षा से ही उनके जीवन में क्रांति हुई है।

सबके लिए शिक्षा का विचार –

शिक्षा मनुष्य के जीवन को सुलभ बनाती है। कवि ने खण्डकाव्य का नायक नभग के द्वारा शिक्षा के कान्तिकारक व्यवस्था को चित्रित किया है। शिक्षा किसी विशिष्ट जाति तक ही सीमित थी। उस जाति के लोग ही शिक्षित होकर अन्य जातियों को अपने वर्चस्व में रखते थे। इसलिए सभी वर्ण-जाति को शिक्षा का अधिकार चाहिए। कवि लिखते हैं—

सब के लिए सुलभ हो शिक्षा,
सबको मिले वेद का ज्ञान।
वर्णभेद के बिना सभी जन,
पढ़ें वेद-वेदांग समान। 6

शिक्षा से कृषि-वाणिज्य तथा ज्ञान-विज्ञान का प्रसार होना चाहिए। ब्राह्मण तथा अन्य जातियों की शिक्षा में भेदभाव नहीं होना चाहिए। नभग चाहते हैं कि धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, वेद, कला-काव्य आदि का सभी को ज्ञान मिले। इसलिए बुनियादी सुविधाएँ देकर सबको शिक्षित करना चाहिए।—

बुनियादी सुविधाएँ देकर,
सबको शिक्षित करना धर्म।
बच्चों का निर्माण भक्ति है,
बचपन की रक्षा सत्कर्म। 7

शिक्षा में अनुशासन—

शिक्षा में अनुशासन का बड़ा महत्व होता है। अनुशासन से छात्र नियत समय पर अध्ययन पूरा करते हैं। कवि ने गुरुकुल में छात्र जीवन के अनुशासन का महत्व अधोरेखित किया है। कवि ने छात्रों के दिनक्रम के बारे में लिखा है—गुरुकुल में छात्र सूर्योदय होते ही स्नान, ध्यान, जप, अग्निहोत्र आदि करते हैं। फिर मंत्रों का विनियोग करते हैं। छात्र गुरुकुल में अनुशासन का पालन करते हैं।—

छात्र अनुशासन जीवन चर्याका,
अनुपालनकर नित्य सहर्ष।
शिष्य मंडलीसहितनभग ने,
बितादिए निजंबारहवर्ष। 8

शिक्षा के स्थान के बारे में विचार—

अध्ययन-अध्यापन की प्रक्रिया शांत तथा प्रकृति के सानिध्य में होनी चाहिए। इससे अध्ययन-अध्यापन की प्रक्रिया आसान हो जाती है। हिमगिरी के सुरम्य वातावरण में सरिताओं के संगम प्रयाग में शांत जगह नभग एक ज्ञान-निकेतन की स्थापना करते हैं।

गुरुकुल की स्थापना वही हो
सर्वोत्तम है वह परिवेश
मंत्रकार ऋषियों का प्रेरक
रहा सदा हिमाचल प्रदेश। 9

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

हिमाचल प्रदेश के समान शांत, सुरम्य स्थान पर शिक्षा संकुल होने चाहिए।
शिक्षा का समानाधिकार का विचार—

सबको मिले एक—सा अवसर,
सब हो विद्या में निष्णात।
एक सूत्र में बँधे परस्पर,
पाकर शिक्षा की सौगात। 10

शिक्षा में राजा से लेकर रंक तक समान होने चाहिए। कवि लिखते हैं—
नैष्ठिक ब्रह्मचर्यव्रत लेकर,
जहाँ करेंगे श्रुति स्वाध्याय।
राजा रंक दलित विद्वज शिक्षक,
होंगे जहाँ एक समुदाय। 11

शिक्षा और व्यवसाय—

शिक्षा का कार्य पवित्र है। स्वार्थहिन भाव से शिक्षा का कार्य होना चाहिए। लेकिन आज शिक्षा को एक व्यवसाय माना जा रहा है। पूँजीपति उद्योगों के भौति शिक्षा प्रतिष्ठान खोलकर रुपया कमा रहे हैं। इससे गरीब शिक्षा से वंचित हो रहे हैं। शिक्षा को व्यवसाय समझना गलत बात है। कवि लिखते हैं—

शिक्षा को व्यवसाय समझना
है प्रबंध की भारी भूल
व्यवसाय की होड़ बनाती
शिक्षा को विलास के शूल। 12

शिक्षा और राजनीति—

शिक्षा को राजनीति से दूर रखना ही समाज के उन्नति के लिए अच्छा है। नहीं तो शासन नीति के विचार शिक्षा में आ जाएँगे। और समाज राजनीति का गुलाम बन जायेगा। इस विचार को कवि स्पष्ट करते हुए लिखते हैं—

शासन की काली छाया से
शिक्षा को रखना है दूर
आदर्शों का ओढ़ मुखौटा
करे न इसका दोहन। 13

शिक्षा स्वायत्त संस्था द्वारा संचलित होनी चाहिए। नायक नभग चाहता है कि शिक्षा के लिए शासन दरबार में हाथ पसारना शिक्षा का अपमान है।—

नहीं चाहता मैं शासन से,
राशि अनुग्रह या अनुदान।
दरबारों में कर पसारना,
शिक्षा का होगा अपमान। 14

शिक्षा शासन की सहायता लेकर दी जाती है। तब पिछड़े वर्ग को शिक्षित होकर भी सत्ता से दूर रखा जाता है। कवि लिखते हैं—

अन्त्यज, दलित और पिछड़ेजन,
शिक्षित होकर भी हों त्याज्य।
यही चाहते रहें युगों से,
स्वार्थ सिद्ध दंभी साम्राज्य। 15

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

शिक्षा में मातृभाषा संबंधी विचार—

शिक्षा विद्वानों का मानना है कि मातृभाषा या स्वभाषा शिक्षा का माध्यम होना चाहिए। परकिय भाषा में दी गई शिक्षा छात्रों में ठिक तरह ज्ञान का संप्रेषण नहीं कर पाती। इसलिए स्वभाषा और शिक्षा के अटूट सम्बन्ध को स्पष्ट करते हुए कवि लिखते हैं—

शिक्षा और स्वभाषा का है
एक अटूट अचल सम्बन्ध।
बिना मातृभाषा के गूँगा
होता है समाज जन अन्ध। 16

शिक्षक और छात्र के संबंधी विचार—

शिक्षकों के हाथों में नई पीढ़ी का भविष्य होता है। छात्रों में छिपे कला-गुणों को पहचानकर उसे उचित आकार देता है। कवि लिखते हैं—

शिक्षक के कर में रहता है
नव पीढ़ी का मुक्त भविष्य
प्रकट असाधारण मेधा की
करता है वह शक्ति अदृश्य। 17

गुरु और शिष्यों का अतःसम्बन्ध पवित्र होता है। इन दोनों के रिश्तों में स्नेह का होना जरूरी है। अगर स्नेह नहीं होगा तो गंधहिन फूल की तरह छात्र बन जायेगा। इसी बात को स्पष्ट करते हुए कवि लिखते हैं—

यदि आचार्य-शिष्य का युगपत्,

होता नहीं निकट सम्बन्ध।
तो समझो सुन्दर प्रसून को,
विकसित किन्तु निपट निर्गन्ध। 18

स्त्री शिक्षा के विचार—

म. फुले और माई सावित्री के विचार-आचार से भारत में स्त्री शिक्षा के द्वार खुले। लेकिन प्राचीन काल में नायक नभग ने अपने शिक्षाकुल में नारी को लिखने-पढ़ने का अधिकार दिया। कवि स्त्री शिक्षा का प्रश्न उठाकर उसे शिक्षित होने का संदेश देते हैं—

ऋषि के समान ही नारी को
ऋषिका होने का मान मिला
वेदों का लिखने पढ़ने की
अधिकारी हुई तुच्छ अबला। 19

स्वायत्त शिक्षा के विचार—

बदलते युग में शिक्षा में विविध प्रकार की समस्याएँ निर्माण हो रही हैं। उन समस्याओं का समाधान निकालने के लिए स्वायत्ता शिक्षा जरूरी है। स्वायत्त शिक्षा से होने वाले फायदे के बारे में डॉ. सुहास पाठक लिखते हैं—“शिक्षण प्रक्रियेतील सर्वच घटकांच्या क्षमता ,आवडी निवडीनुसार कामाच्या विभागणीच्या स्वातंत्र्यामुळे, सर्वच घटकाची कामगिरी सरस होईल. परिणामी गुणवत्तेत वाढ होते.” 20 लेकिन शासन चालित शिक्षा संस्था में यह संभव नहीं है। कवि लिखते हैं—

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

राजकोष से गठित सुशिक्षा ,
है सफेद हाथी के तुल्य ।
अकर्मण्य कर नवयुवकों को ,
कुंठित करती नैतिक मूल्य । 21

रचनात्मक शिक्षा के विचार—

शिक्षा में रचनात्मक अध्यापन पध्दति से छात्रों में छिपी प्रतिभा जागृत होती है। इससे छात्र किसी मौलिक बात का सृजन कर सकते हैं। इसलिए शिक्षा में रचनात्मक पध्दति जरूरी है। कवि लिखते हैं—

छात्रों में प्रतिभा ,मौलिकता ,
सृजनेच्छा का कर उन्मेष ।
रचनात्मक शिक्षा हरती है,
मनुज जाति के दुर्वह क्लेश । 22

श्रम प्रतिष्ठा के विचार—

श्रम के बिना मनुष्य का जीवन निरर्थक है। श्रम करने की आदत अगर बचपन से हो तो उसका भविष्य उज्ज्वल होता है। वह जीवन में आने वाले संघर्ष का सामना आसानी से कर सकता है। श्रम के बिना उसका पुस्तकीय पाण्डित्य भी अपूर्ण है। कवि लिखते हैं—

श्रम से रहित दार्शनिक जीवन ,
पुस्तकीय पाण्डित्य अपूर्ण ।
संघर्षों की चट्टानों से ,
टकराकर होता है चूर्ण । 23

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि पौराणिक काल के नभग के शैक्षिक विचार आज पूर्ण रूप से नई शिक्षा प्रणाली को जन्म देते हैं। समान शिक्षा, समान भोजन, समान परिधान समता का संदेश देते हैं। शिक्षा में ज्ञान-विज्ञान का समन्वित विचार आधुनिकता को स्पष्ट करता है। शिक्षा में स्वभाषा, तथा स्वायत्ता के विचार का पुरस्कार कर आज की शिक्षा व्यवस्था को नई दिशा दी है। अतः 'नभग' खण्डकाव्य में चित्रित शैक्षिक विचारधारा आज भी प्रासंगिक लगती है।

संदर्भ सूची—

- 1—डॉ.अर्जुन चव्हाण —उपन्यास साहित्य और विचार पक्ष : अंतःसंबंध पृ.21
- 2—डॉ. नरेन्द मोहन—कविता की वैचारिक भूमिका, पृ.26
- 3—डॉ. यादवराव धुमाल—खण्डकाव्य के रूप में 'नभग' का मूल्यांकन, (डॉ.विष्णूदत्त राकेश—नभग)पृ.159
- 4—डॉ.विष्णूदत्त राकेश— नभग, पृ. 101
- 5—वही, पृ.99
- 6— वही, पृ.16
- 7— वही, पृ.100
- 8— वही, पृ.32
- 9— वही, पृ.18
- 10— वही, पृ.17
- 11— वही, पृ.44
- 12— वही, पृ.37
- 13— वही, पृ.33

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

14- वही, पृ.44

15- वही, पृ.94

16- वही, पृ.36

17- वही, पृ.34

18- वही, पृ.37

19- वही, पृ.64

20- डॉ.सुहास एस. पाठक –भारतातील उच्च शिक्षणातील स्वायत्तता आणि गुणवत्ता–भारतीय शिक्षण
(पत्रिका सितंबर,2017) सं.डॉ.वामन वासुदेव गोगटे पृ.26

21- डॉ.विष्णूदत्त राकेश– नभग, पृ.35

22- वही, पृ.36

23- वही, पृ.34

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

तुलसीदास की भक्तिभावना

डॉ. एम. ए. येल्लूरे

सहाय्यक प्राध्यापक, अध्यक्ष हिंदी विभाग एवं शोध निर्देशक,
बी.एस.एस. कला विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, माकणी, जिला उस्मानाबाद

प्रस्तावना :

लोकनायक गोस्वामी तुलसीदास हिंदी काव्यगगन के सर्वाधिक दैदीप्यमान नक्षत्र है। उनकी प्रतिभा और पांडित्य का प्रभाव देश-काल की सीमा से परे आज सार्वकालिक और सार्वभौम होकर सर्वत्र व्याप्त हो गया है। उनका साहित्य अपनी प्रभूत भावसामग्री, अनुपम अभिव्यक्ति पद्धति, समृद्ध भाषाशैली, मयुर कल्पना-भक्ति, अद्भुत वस्तुविन्यास और उत्कृष्ट कला कौशल के कारण हिंदी काव्य में सर्व श्रेष्ठ माना जाता है। मुलतः तुलसीदास भक्ति और संत कोटी के साधक थे। काव्यरचना के मूल में भी उनकी आत्मोद्धार की प्रेरणा ही प्रधान है। इस प्रकार काव्य उनका साधन और साध्य है - रामभक्ति। इस साधन को तुलसीने इतना पूर्ण और समर्थ बना दिया है कि भक्ति और साहित्य के क्षेत्र में वे अद्वितीय बन गये हैं।

गोस्वामी तुलसीदास की भक्तिकाल की सगुण धारा के अन्तर्गत आनेवाली रामकाव्य धारा के प्रतिनिधी कवि है। उन्होंने अनपे भीकाग्रंथों में राम के प्रति अनन्य भक्ति भाव व्यक्त किया है। इसलिए उन्हें राम का एकनिष्ठ एवं अनन्य भक्त कहा गया है।

प्रभु राम के प्रति तुलसीदास के मन में अपार प्रेम, भक्ति, भाव, श्रद्धा और विश्वास व्याप्त है तुलसीदास की भक्ति दास्य भाव की भक्ति है। वे प्रभु राम के प्रति समर्पित थे और राम को अपना स्वामी तथा स्वयंम को राम का सेवम मानते थे तुलसीदास प्रभु राम को सर्वगुण संपन्न तथा स्वयंको तुच्छ मानते थे। सभी काव्य ग्रंथों में राम के प्रति अनन्य भक्तिभाव है। इसलिए उन्हें राम का एक निष्ठ एवं अनन्य भक्त कहा गया है।

१) गोस्वामी तुलसीदास के राम :

राम विष्णु के अवतार है जो भक्तों की रक्षा के लिए धर्म की रक्षा के लिए तथा दृष्टों का विनाश करने के लिए बार-बार अवतार लेते हैं। तुलसीदास के प्रभु अत्यंत शीलनवान है, शक्तिशाली है। तुलसीदासजी ने इसी विचार को निम्नलिखित पंक्तियों में अभिव्यक्त किया है -

“जब जब कोई धरम की हानी बढ हीआसुर

अधम अभिमानी

कराही अतीति जाई नहीं बरनी सीदही बित्र धनेसस्यन

तब तब प्रभु धरि बिबध सरीरा हरिही कृपानीक्षि सज्जणीर

असुर मारी था पहि सुरह रासही निज श्रुति सेतु

जग बिस्तारही बिसद जस राम जन्म कर हेतु^{१०९}

तुलसीदास ने भक्ति की प्राप्तिके लिए सत्संग को महत्व दिया है बिना सत्संग विवेक जागृत हुए बिना भक्ति नहीं होती तुलसीदास के राम समरत जगत को वश में करनेवाले परब्रम्ह है। शक्तिसंपन्न, मर्यादा पुरुषोत्तम है समाज में परिवार में आदर्श है।

२) तुलीसी की सगुण भक्ति :

गोस्वामी तुलसीदास ने निर्गुण और सगुण को सामने रखा है। पर उनकी विशेष आस्था सगुण में ही थी। अतः सगुण की ही स्थान-स्थान पर उन्होंने प्रशंसा की है। “यह कहना पर्याप्त है कि तुलसी में सगुण निर्गुण का विरोध नहीं है।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

यद्यपि निर्गुण से सगुण प्रधान है। और रामरूप में सगुण सर्वोत्कृष्ट आकार पातका है। यहाँ रामचरित मानस तुलनात्मक अनुशीलन वास्तव में सगुण और निर्गुण के बीच वास्तव में कोई भेद नहीं है। तुलसीदासजी ने अनेक स्थानों पर इस विचार को व्यक्त किया है।^{१०२}

३) भक्ति का अंतरंग और सत्संग :

तुलसीदास ने भक्ति साधन अंतरंग और बहिरंग दोनों प्रकार के साधनों को जुटाया है। राम जप, मनन, चिंतन इत्यादि भक्ति के अंतरंग साधन है। सत्संग पर गोस्वामीजी ने विशेष बल दिया है वे कहते हैं -

“बिन सतसंग भगति नहिं होस ते तब मिल द्ववैजब सोई

जब द्ववै दीन दयालु राघव साधु संगति पाइये

जे हि दरस परस समगमादि पाप रासी नसाईये

जिन्ह के मिले सुखः दुख समान अमानदानिक गुणभये

मद मोह लोक विषाद क्रोध सुबोध ते सहजहि गये।^{१०३}

४) तुलसी की भक्तिभावना:

तुलसीदासजी भक्ति के लिए संतगति को महत्वपूर्ण स्थान देते हुए कहा है - “तुलसी ने गुरुपद रज को शिष्य के लिए अंजन सम कहा है। इसीतरह भक्ति में सतसंगति अनिवार्य है।”^{१०४} संत समाज को दिशा देने का कार्य करते हैं। संत और भगवत इन दोनों को एक ही माना है। जिसप्रकार तीर्थयात्रा करने से सुख मिलता है उसीप्रकार का सुख संत की संगति में रहने से मिलता है। संत संगति के माध्यम मानव को मोक्ष प्राप्ति मिलती है। गुरुकृपा और संत संगति के साथ-साथ आराय - ईश्वर की कृपा भी महत्वपूर्ण होती है। भक्ति के मन में उठनेवाले भावों को ईश्वर तक पहुँचाने का कार्य आराध्यकृपा के रूप तुलसीदासजी ने रामभक्त हनुमान और राम में लीन रहनेवाली सीता माता का सहारा लेकर उनका चित्रण किया है।

५) तुलसी के लोकमंगल भाव :

भक्ति को तुलसीदास ने लोकमंगल के लिए महत्वपूर्ण माना है। भक्ति से विविध ताप तथा, व्याधि को दूर किया जा सकता है। संपूर्ण सृष्टि को सुखद मनाने के लिए भक्ति महत्वपूर्ण होती है। भक्ति के माध्यम से भक्तों को शांति का अनुभव होता है। भक्ति के लिए प्रेम भी अनिवार्य है, ऐसी भक्ति को प्रेम भक्ति कहाँ जाता है। प्रेम के माध्यम से भक्ति को अमृतमय बनाया जा सकता है। भक्ति में छल कपट नहीं होना चाहिए। छलविरहीत भक्ति ही सर्व श्रेष्ठ भक्ति मानी जाती है। भक्ति के लिए अनुराग अत्यंत आवश्यक होता है। सच्चे प्रेमी भक्त को तुरंत मोक्ष प्राप्ति होती है।

“अंतर प्रेम तासु पहिचाना। मन दुर्लभ गतिदीही सुजान”

भगत प्रेम के माध्यम से भक्ति को दृढ बतया जाता है। राम के प्रति समर्पित प्रेम से ही भक्त रामकथा के मर्म को पहचाना जा सकता है। तुलसी प्रेम भक्ति में स्वयं को चातक मानकर कहते हैं -

“एक भरोसा एक बल, एक आस बिस्वास।

एक राम घनश्याम हित, चातक तुलसीदास।”^{१०५}

भक्ति रूपी प्रेमी चातक के समान होता है किसी भी प्रकार के परिणाम की चिंता किये बिना अविरत भक्ति करने रहें। भक्त को सच्चा, प्रामाणिक तथा स्वाभाविक होना महत्वपूर्ण है।

भक्ति के लिए नवधा भक्ति भी महत्वपूर्ण होती है तुलसीदासजी ने नवधा भक्ति में श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पाद सेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य और आत्मनिवेदन को माना है। तुलसीजी ने भक्ति के इन अंगों में रामभक्ति को महत्वपूर्ण माना है।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

७) निष्कर्ष :

अंत: निष्कर्ष रूप में कहते हैं - गोस्वामी तुलसीदास केवल भक्तिकाल के ही नहीं, हिंदी साहित्य के सर्वाधिक प्रतिभासंपन्न और महत्वपूर्ण कवि है। उन्होंने हर क्षेत्र में अपनी प्रतिभा का सबसे अधिक प्रमाण दिया है। तुलसीदासजी राम के भक्त थे उनकी भक्ति में लोकमंगल, प्रेमा, नवधाभक्ति के सभी रूप आते हैं। इतनाही नहीं तो तुलसीदास अपने राम के प्रति दास्यभावना की भक्ति करते हैं। भक्ति के लिए आत्मनिवेदन स्वीकार करना भी महत्वपूर्ण है। तुलसीदासजी राम में लीन होकर उनके प्रति समर्पित होते हैं। निश्चित रूप से लोकनायक तुलसीदास महान भक्त थे उनके ईश्वर राम के प्रति समर्पित भक्ति श्रेष्ठ मानी जाती है। अतः मानवव्यक्तित्व के उत्कर्ष का सबसे महत्वपूर्ण साधन भगवान की भक्ति हैं।

संदर्भ ग्रंथ :

- १) रामचरित मानस तुलनात्मक अनुशीलन - डॉ. सज्जनराम केणी.
- २) वही.
- ३) वही.
- ४) विनयपत्रिका - तुलसीदास.
- ५) तुलसीदास - दोहावाला.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

‘तर्पण’ दलित मुक्ति का आख्यान

प्रा. संतोष तुकाराम बंडगर

सहाय्यक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, सांगोला महाविद्यालय, सांगोला, जिला सोलापूर

प्राचिन काल से हमारे देश की समाजव्यवस्था वर्गों के बँटवारे में विभाजित हैं। यह वर्ग श्रम पद्धति तथा वर्ण तथा जाति पर विकसित हुआ है। यही वर्णव्यवस्था परिवार या समाज जो काम करता है, व्यवसाय करता है उसी के अनुसार जटिल हो गई हैं। ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य और शुद्र आदि वर्ग काम के आधार पर बँटवारा हो गया है और यही जाति में रुढ़ हुआ। लेकिन समय के अनुसार शुद्र वर्ग की दलित जाति में गिनती होने लगी। और उच्चवर्णिय लोग भी दलित को इस दृष्टि से देखने लगे। निम्नवर्णिय का शोषण, अन्याय, अत्याचार, उत्पीडन होने लगा। यह दलित समाज अनपढ़, गरीब होने के कारण तथा आर्थिक अभावग्रस्तता के कारण उच्चवर्णिय लोग पैसा, सत्ता और बल के आधार अन्याय करते रहे। लेकिन जैसे जैसे शिक्षा का विकास हुआ तब इस समाज व्यवस्था में परिवर्तन होने लगा है।

स्वाधिनता संग्राम के बाद भारतीय संविधान ने निम्नवर्णिय समाज को एक सामाजिक सुरक्षा, प्रदान किया है तथा अपने अधिकार और कर्तव्य के प्रति सचेत किया है। संविधान के कानून तथा न्यायपालिका ने जनसामान्य लोगों के आँसू पोछने का काम किया है। देश के विचारक, समाज सुधारकों ने तथा साहित्यकारों ने सामुहिक रूपसे सामाजिक क्रांति के लिए अपना बहुमोल योगदान दिया है। प्रेमचंद ने हिंदी साहित्य में दलित साहित्य का बिजारोपन किया। समकालीन समय में हिंदी साहित्य में मोहनदास नैमिशराय, ओमप्रकाश वाल्मीकि, जयप्रकाश कर्दम, सुरजपाल चौहान, सुर्यनारायण रनसुंभे, कँवलभारती, सुशिला टाकभौरे, डॉ. शिवकुमार मिश्र आदि साहित्यकारों ने महत्वपूर्ण योगदान दिया है। इन रचनाकारों के साथ रेणु तथा शिवमूर्ति जैसे रचनाकारों ने अपने ग्रामांचलिक जनजीवन में भोगे हुए यथार्थ को अभिव्यक्ति दी है। उनका बचपन ग्राम जीवन में बीतने के कारण जमीनदार, सेठ-साहुकार, पूँजीपति द्वारा दलितों का अनमान, शोषण, उत्पीडन, उपेक्षा नजदिकी से देखी है। इसी कारण इस समाज का दुःख-दर्द, पीडा, आर्थिक विपन्नता का चित्रण उनके कथा-साहित्य में देखने को मिलता है। ओमप्रकाश वाल्मीकि दलित समाज के संदर्भ में कहते हैं “हजारों वर्ष की प्रताडना, शोषण, दूषण, वैमनस्य, और भेदभाव से दबा दलित अपनी अस्मिता की खोज के लिए जागरूक दिखाई पड़ता है।”

शिवमूर्ति का ‘तर्पण’ उपन्यास भारतीय समाज में सदियों से शोषित, पीडित समुदाय की उच्चवर्णिय शोषक समाज के प्रति प्रतिरोध की भावना एवं परिवर्तनवादी विचारों की अभिव्यक्ति है। इसमें हजारों सालों से दुःख-दर्द, शोषण, उत्पीडन, अन्याय, अत्याचार का यथार्थ तथा दलित संघर्ष तथा दलित चेतना की कहानी है।

आम भारतीय गाँवों के समान बडगाँव में उच्चवर्णिय लोगों का वर्चस्व है। जमीनदार, सेठ-साहुकार, पूँजीपति इसी वर्ग के लोग भी इसी समाज के आते हैं। इसकारण वह हमेशा निम्नवर्णिय लोगों का शोषण करते हैं। इस उपन्यास में भारतीय समाज की वर्णव्यवस्था और श्रमव्यवस्था के विरोधी स्वर की भावना चित्रण इसमें किया है। उपन्यास की नायिका ‘रजपति’ एक चमार बस्ती के पियारे की बेटी है। वह अपने माता के साथ जमीनदार- ठाकुरों के खेत में मजदूरी करती है। एक दिन शाम के समय घर लौटते समय गाँव के जमीनदार धरमु पंडीत का बेटा ‘चंदर’ उसपर मटर चोरी का आरोप लगाका बलत्कार की कोशिश करता है। लेकिन रजपति उससे बचकर भाग जाती है। चंदर गुनाह करता है लेकिन पंडिताइन उपर से कहती है-“जवान बेटी को बिदा करेगा तो उसकी कमाई कैसे खाएगा? उतान होकर गली- गली अटिलाती घूमती है।”² इसी घटना के कारण बडगाँव के जातीय संघर्ष का रामायण शुरू हो जाता है। दलित बस्ती के लोग इस अन्याय के खिलाफ आवाज उठाते हैं।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

दलित नेता भाईजी चमार बस्ती के नए विचारधारा के युवकों को साथ लेकर पुलिस थाने में रिपोर्ट लिखने की बात करते हैं। देश में हरिजन अक्ट पास हो जाने के बाद अवर्ण लोगों की सामाजिक सुरक्षा को बल मिला है। इस अक्ट आसान इस्तेमाल करते दिखाई देते हैं।

भाईजी जैसे राजनीतिक लोग ऐसी घटना को साधन बनाकर अपने स्वार्थ की रोटियों संकते नजर आते हैं। वह दलित बस्ती के मिस्त्री का बेटा विक्रम और पियारे का बेटा मुन्ना को लेकर पुलिस थाने में रिपोर्ट लिखने को साथ लेकर जाता है। लेकिन धरमु पंडीत ने पहले ही थाने में चायपान के लिए कुछ देकर खुश करके रखा है इसलिए वह रिपोर्ट लिखने के लिए मना करता है। भाईजी विधायक से मिलकर एफ.आय.आर दर्ज करते हैं लेकिन धरमु पंडीत घूस देकर उसे छुड़ाकर लाते हैं। पियारे की पत्नी उसे कहती है—“ मैं तो पहले ही कहती थी कि थाना—पुलिस का चक्कर ठीक नहीं है। उस पर झूठ—फरेब की मिलावट।”³ हमारे देश की व्यवस्था भी भ्रष्ट है इसकारण आरोपी दोषी ठहरकर भी उन्मुक्त फिरते नजर आते हैं। गाँव आने के बाद वह विजेता की तरह दलित बस्ती में चक्कर काटता है। इतना ही नहीं तालाब के किनारे वह भाईजी तथा मुन्ना पर फायर करके जानलेवा हमला करता है। लेकिन मुन्ना उससे बचकर प्रतिहल्ला करता है और उसकी नाक काटता है। यह खबर पूरे गाँव में फैल जाती है ठाकुर और ब्राह्मण टोले के लोग दलित बस्ती के खिलाफ संघर्ष के लिए खड़े हो जाते हैं। इस संदर्भ में हरपाल सिंह ‘अरुष’ कहते हैं— “अहं एवं दर्प के सम्मुख अस्मिता समानता का ध्वज लेकर खड़ी होती है। यही कारण है अस्मिता आत्मकेंद्रता से दूर होकर सब के लिए धरातल के निर्माण का कार्य करती है।”⁴ गाँव में सुरक्षा के लिए पुलिस तैनात की जाती है। घटना की जाँच होती है तब पियारे इसका जिम्मा अपने सिरपर लेकर स्वयं एक विजेता की तरह गिरफ्तार हो जाता है। जैसे अपने पुरखों का तर्पण करने जा रहा है।

शिवमूर्ति ने तर्पण इस उपन्यास के माध्यम से हमारे देश में सदियों से चला आ रहा संवर्ण—संघर्ष का चित्रण किया है। समकालीन समय में दलित जीवन में शिक्षा के कारण बदलाव आया है। इसलिए वह अपने हक्क के लिए संघर्षरत दिखाई देते हैं। वह हरिजन अक्ट का सही इस्तेमाल करते दिखाई देते हैं। इतनाही नहीं वह विद्रोह के लिए तैयार होते हैं।

संदर्भ —

1. दलित साहित्य का सौन्दर्यशास्त्र, ओमप्रकाश वाल्मीकि, राधाकृष्ण प्रकाशन नई दिल्ली, प्र.छात्र सं. 2014, पृ. सं. 29
2. शिवमूर्ति, तर्पण, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं 2004, पृ. सं. 46
3. दलित साहित्य की भूमिका, हरपाल सिंह ‘अरुष’, जवाहर पुस्तकालय, मथुरा, प्र. सं. 2009, पृ. सं. 65
4. शिवमूर्ति, तर्पण, पृ. सं. 46

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

कबीर के काव्य की प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. संतोषकुमार यशवंतकर

हिंदी विभाग, महिला महाविद्यालय, गेवराई, ता. गेवराई, जिला बीड, महाराष्ट्र

प्रस्तावणा:

मध्यकालीन भारतीय समाज जहाँ पुरोहितवाद सामंतशाही, मिथ्याचार, रूढिवादिता, जडता, पाखण्ड और अंधविश्वास पर टिका था, उस समय कबीरदास का आर्विभाव हुआ। उस समय समाज पतन के कगार पर था। कबीरदास जी ने अपने वाणी के माध्यम से तत्कालीन समाज को जो नैतिकता सामाजिक मूल्यों का पाठ पढाया वह आज भी प्रासंगिक है। वह आज की भी ज्यों का त्यों लागू होता है। उन्होंने उस युग की अनेक कुर प्रथा—परंपरा और रूढियों का विरोध कर समाज को एक नई दिशा देने का काम किया है। उन्होंने अपने दोहों के माध्यम से लोगों को सोचने और विचार कर बदलने के लिए मजबूर किया है।

आज की भागदौड भरी जींदगी और इस बाजारवाद के दौर में हमें चारों और स्वार्थ ही स्वार्थ नजर आता है। सारे रिश्तों में सिर्फ स्वार्थ ही स्वार्थ नजर आता है। एक समय ऐसा था जब हमारे यहाँ मूल्यों को अत्याधिक महत्व दिया जाता था। पर आज स्वार्थ की अंधी दौड में हम सिर्फ भागे ही जा रहे हैं। इस संदर्भ में कबीरदास जी कहते हैं—

“स्वारथ को सब कोउ सगा, जग जगला ही जाणि
ध्वन स्वारथ आदर करे, सौ हरि की प्रीति पिछाणि ॥”

सबसे बड़ा रूपया कल भी था आज भी है और आगे भी रहेगा तत्कालीन समाज में पैसा महत्वपूर्ण था। आज धनवान लोगों को ही लोग चाह रहे हैं। जिसके पास ज्यादा धन वह अधिक महत्व का लगने लगा है। आज मनुष्य गुणों के कारण नहीं बल्कि उसके अर्थ के कारण जाना जाता है। मनुष्य भौतिक सुखों के पिछे पडा है। उसके गुणों की और मूल्यों की कोई किमंत नहीं है। शिक्षा के क्षेत्र में भी धन ने प्रवेश किया है। जिसके पास गुण है लेकिन धन नहीं है वह आज पिछड रहा है। पैसों के कारण उसे प्रवेश नहीं मिला पा रहा है। शिक्षा का आज बाजारीकरण हो गया है। गुणवत्ता ढल रही है।

“निर्धन आदर कोई न देई, लाख जतन करै कोहु चितन धरेई
जो निर्धन के सरधन जाई, आगे बैठा पीठ फिराई ॥”

हम आज भी धर्म, जाति, मजहब के नाम पर लड रहे हैं। कितनों का खून केवल इसके लिए बहा रहे हैं। धर्म और जाति के नाम पर हो रहे बटवारे की ओर तत्कालीन परिस्थितियों पर व्यग्यं करते हुए कबीर ने जो कहा वह आज भी प्रासंगिक है। जैसे—

“हिन्दू अपनी करै बढाई, गागर लुवन न देई।
वेश्या के पायन तर सौवे, यह देखो हिन्दुआई।
मुसलमान के पीर औलिया, मुर्गी मुर्गा खाई।
खाला केरी बेटी क्या है, घर ही में करै सगाई॥”

मध्यकालीन समाज में वर्ण्य—व्यवस्था जातिवाद पण्डा, पुरोहितवाद, हिंदु मुस्लिम वैमनस्य साम्प्रदायिकता आम बात थी, कबीर इन पाखण्डों को पनपने में मुल्ला—मौलवी व पण्डितों दोनों को ही दोषों ठहराते हैं। यह नहीं कबीर ने वर्ण्य व्यवस्था और जाति व्यवस्था को जोडने का बीडा उठाया था। वह आज भी प्रासंगिक है जैसे—

“एक बूंद एकै मल मूतर, एक चाम एक गूदा।
एक जाति थे सब उतपना, कौन ब्राहमण कौन सूदा।”

कबीरदास जी का यह प्रश्न सोचने लिए विवश करता है कि जब सब मनुष्य एक ही ज्योति से उत्पन्न हुए हैं तो फिर यह उच निच का भेद क्यों यही कारण है कि हम सदियों से एक नहीं हो पाये। आज भी जाति—जाति में उच्च—निच, श्रेष्ठ—कनिष्ठ का भाव दिखाई देता है इसलिए उनके विचार आज भी प्रासंगिक है। उन्होंने पौराणिक हिंदु धर्म

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

के बाहयाचारों, धार्मिक पूजा उत्सव मूर्ति की उपासना तीर्थ स्थानों का पर्यटन, ब्राहमणों के कर्मकाण्ड आदि को ढकोसला समझकर विरोध किया है जैसे—

“माला तो कर में फिरे, जिभ फिरे मुख माहि।

मनुवा तो दहु दिसा फिरे, यह तो सुमिरण नाहि।।”

व्यक्ति का मन वासनाओं में डुबा हुआ है। माला भले ही हाथ में फेर रहा है। किंतु उका मन दस दिशाओं में धूम रहा है। आज हम समाज में ऐसे ढोगी साधू बुआ बाजी करनेवाले देख रहे हैं जो लोगों को फँसा रहे हैं। कबीरदास जी ने उस समय कहा था जो आज भी प्रासंगिक है। मनुष्य जाति से नहीं तो कर्मों से गुणों से बड़ा होता है। जैसे कि—

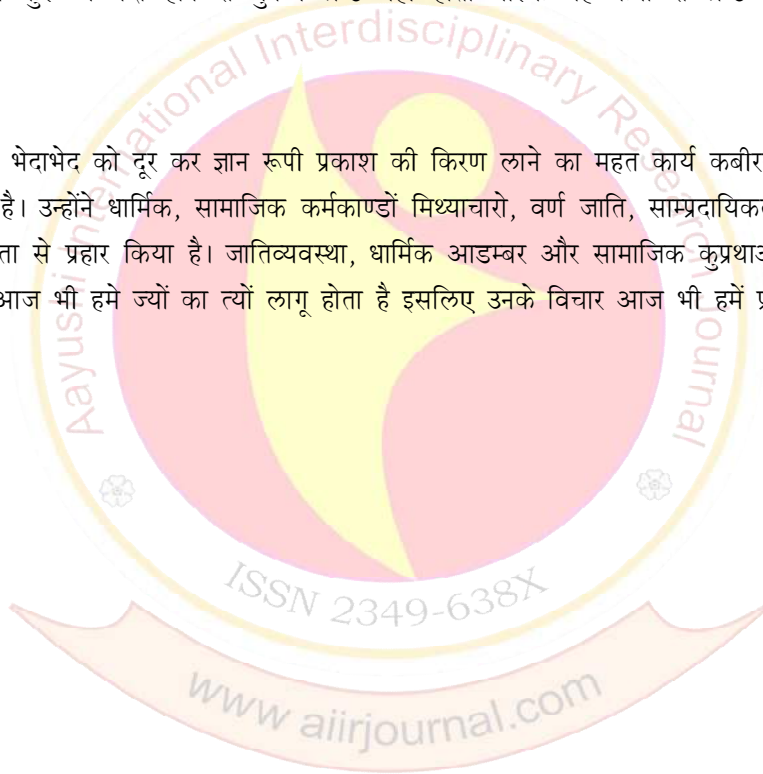
“उंचे कुल का जनमिया, करनी उँच न होय।

स्वर्ण कलश मदिरा भरा, साधू निंदे सोय।।”

केवल उच्च कुल में पैदा होने से मुनष्य श्रेष्ठ नहीं होता बल्कि वह कर्मों से श्रेष्ठ होता है। जो आज भी प्रासंगिक है।

निष्कर्ष:

अज्ञान और भेदाभेद को दूर कर ज्ञान रूपी प्रकाश की किरण लाने का महत् कार्य कबीरदास जी ने अपने काव्य के माध्यम से किया है। उन्होंने धार्मिक, सामाजिक कर्मकाण्डों मिथ्याचारों, वर्ण जाति, साम्प्रदायिकता आदि के विरुद्ध पूरे साहस के साथ प्रखरता से प्रहार किया है। जातिव्यवस्था, धार्मिक आडम्बर और सामाजिक कुप्रथाओं पर कबीरदास जी ने जो प्रहार किया वह आज भी हमें ज्यों का त्यों लागू होता है इसलिए उनके विचार आज भी हमें प्रासंगिक लगते हैं।

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Planning is Necessary for Smooth Conducting Sports Tournament

Dr. Patel SayyadImran. S.

Director of Physical Education

Sou. Sushila Danchand Ghodawat Charitable Trust's Group of Institutions, Atigre.

Introduction

Today Sports Tournaments plays an important role in modern educational system. It emphasizes on

all – round development of an individual keeping the various aspect of personality like Physical Fitness, Social adjustment, Mental activeness, Emotionally balanced life, Cultural values. Modern Physical education system includes variety of activities in its programmes, thus planning is necessary for smooth conducting of sports tournament. A well – organised sports tournament develops the interest and enthusiasm among the team players and their coaches. The success of sports tournament depends upon efficient staffing, good direction, proper control, well supervision, good co-ordination, chances of improvement, overcoming the lacking.

Today sports tournament are participated with great

enthusiasm among large number of teams. A well – organised tournament is one of the best methods for evaluating the skill of a team. Good tournament has healthy competition and to organise it well – planning is also required. For smooth conduct of sports tournament it is necessary to form various committees which should perform their duties with full responsibility along with good co – ordination among them.

Planning in sports has to consider the suitable fixture for the tournament. There are various types of fixture for the tournament like Knock – out, league, combination of knock – out with league, etc. It requires many types of committees for good organization of sports tournament.

Planning:-

Planning is a specific result that a person or system aim to achieve within a time frame and within available resources. In other words, it is a strategic and systematic arrangement for a programme is called planning. Planning is pre – work and done before the tournament which organised.

Key Points of planning for conducting smooth sports tournament

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

1. Aim of Programme:

Planning is done considering the aim and objectives of tournament along with time and finances available for conducting the sport tournaments.

2. Requirement of Tournament :

Planning begins with requirements of the sports tournament based upon the number of participation, types of activity and level of participants in the sports tournament.

3. Availability and Arranging Resources :

Planning for sports tournament is made by listing down the available resources and resources to be arranged for the tournament. A good planning guides us how to arrange resources, like which items or things to be purchased, borrowed or hired.

4. Schedule of Tournament and Information :

Planning exact schedule is chalked out keeping in mind the time, duration, venue, weather factors etc. In planning needs to give attention to related to inform to concerned ones. Getting approvals and consent from authorities.

5. Forming various committees and directing them :

Planning must to give special care in forming various committees and their teams. In planning the direction, duties and work of various committees are also planned in systematic way.

The duties of these committees have to do lot of work which are categorized as

- Pre – Tournament Work
- During Tournament Work
- Post – Tournament Work

A) Pre – Tournament Work

These works are done before the start of sports tournament. These tasks require a lot of planning in a systematic way.

These work are generally performed by the committees members who are been appointed for the sports tournament, they have to perform all the works which has been given below.

- To arrange and plan the schedule of programme of the tournament, finalizing the dates, venue of the tournament.
- To make arrangement like playfields, equipments and various facilities required for the tournament.
- To plan and consider the budget, finance and other payments, etc and their approvals from higher authorities.
- To form various committees and grouping the staff into various committees, giving training or briefing their works.
- To give information of the tournament to the concerned teams and get the confirmation from the teams and then making the fixture accordingly.
- To arrange officials and after their approvals briefing them their duties.
- To arrange medals, trophies and certificates for the prize winners, guests, etc.
- To plan for opening ceremonial function of the tournament.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- ix. To arrange and plan for the accommodation, meals and refreshment to team members, Voluntaries and officials.
- x. To arrange the transportation for teams and officials.

B) During Tournament Work

The Success of the sports tournament depends upon the easy and smooth going of sports among the teams and according to the schedule given. Committees members have to perform these various task during the sports tournament which has been organised.

- i. Committee members to check all the arrangements especially the ground arrangements, equipments and water facility at the tournament place which is going on.
- ii. To check all the eligibility Proforma has been submitted by the teams and verifies the authenticity of the teams.
- iii. To apply sports tournament schedule as per given programme, which has been prepared by the committee members.
- iv. To supervise and direct the various committees members when it is need for conducting the smooth tournament.
- v. To supervise and check the smooth working of the officials which has been appointed for the sports tournament.
- vi. To bring good coordination among the different committees members.
- vii. To give refreshments, meals to all team members, officials and committees members.
- viii. To maintain discipline among spectators who came to see the tournament.
- ix. To prepare score sheets and concerned records of the teams who has participated in the sports tournament.
- x. To make all the announcement of the games where it will be organised and all the results of the games this has finished and also give the progress of the tournament.
- xi. To provide first aid to injured players during the tournament.
- xii. To provide the transportation facility to the distant teams.
- xiii. Collect the photographs of the winning team players for publishing news of the tournament in the newspapers.
- xiv. Call all press reporters for the tournament and show all the results of the games which has finished.

C) Post Tournament Work

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

These are end of work or last tasks for the sports tournament.

- i. To check the departing of all the teams and refund their security amount.
- ii. To present medals, trophies & certificates to the position holders in prize distribution function.
- iii. To make press note and overall report of the tournament and send it to the concerned ones.
- iv. To return borrowed things to concerned ones & inform the defaulters list to higher authorities.
- v. To make payments of officials, other payments and make the exact report of finances.
- vi. To collect records from various committees and winding up of all things from concerned ones.

Conclusion

Present study will help to understand the need of planning and management of tournament, formation of different committees in sports events, organization of intramural and extra – mural activities various types of fixtures in sports tournament, mass participating programmes for fitness. To ensure an event runs smoothly, a sufficient level of planning and preparation must be carried out. Effective planning helps to avoid unpleasant surprises when it comes time to run your event.

Sports Tournament organized to brings together teams of players for the purpose of competing in games; whether for sportsmanship, friendship, a championship or other competitive recognition, with or without awards or other recognition, in an environment that is good for the players and good for the game.

References

1. "Key Dates in NABC History". National Association of Basketball Coaches. Retrieved February 27, 2017.
2. "TV coverage history of the NCAA Tournament (1969-present)". Classic Sports TV and Media. 18 March 2013. Retrieved 20 March 2013.
3. Shear, Michael D. (March 19, 2011). "Obama's N.C.A.A. Bracket Is One of the Best". The New York Times. Retrieved March 19, 2011.
4. Championship Information – NCAA.com
5. "Tournament History". NCAA. Retrieved 2009-08-10.
6. "NCAA OK with Dayton Flyers playing in First Four at home". ESPN.com. February 27, 2014. Retrieved February 27, 2015.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Motivational Quotes Useful for Self Inspiration of Players

Dr. Dhananjay Jasingrao Patil

Director of Physical Education, Ideal College of
Architecture, Kondigre, Taluka Shirol, Kolhapur

Rahul Dilpkumar Magdum

Director of Physical Education, Shivraj College
Gadhinglaj, Dist. Kolhapur

Introduction

Indian sports sector is very promising with their achievements In International level Team and Individuals sports perform with Gold, Silver and Bronze with sports events like Hockey, Wrestling, Kabbadi, Football, Cricket, etc. There is lot of local and International sports are organized by Indian Government with the help of School Game Federation of India. All India University, Indian Olympic Association from Taluka to National level sports Meet. Indian Universities conduct the zonal, Inter zonal, West zone, all Indian Tournaments .

CHAMPIONS BELIVE IN THEMSELVES EVEN NO ONE ELSE. Quotes like this are build their courage and thinking positive towards self. Success is the word that all the world spend all the entire life. Success In all sectors of life or any field it define the path to you and others in sports the success converts the history of sports person, his coach ,his country . Achievement in any sports event is not easy or by luck its long faith to self and believe during your path towards success because failure in your practice and comotation is not final. The Motivation is very meaningful in the face of unsuccessful in particular events. the legend of basket ball Michal Jordan says “I have failed over and over and over again in my life , that's why I Succeeded Michal Phelps, 22 Olympic medalist says that.” If you want to be the best, you have do things that other people aren't willing to do. Do not stop when you are tired stop when you are done make your life improving in all aspect your health your wealth, relationships ,your grind stay focus and get where you want. The motivational words, speech by coach, family members, friends give move towards success.

Object Of The Study

1. This study will help to Sports related all aspects to motivate the players.
2. This study will help to is the motivational quotes are important for players.
3. This will help to set up an ‘expected achievement ’ of sports personality to develop.
4. The results of this study will initiate further research in this area of investigation.

Statement Of The Problem

The purpose of this study was to find “**MOTIVATIONAL QUTOES USEFULFOR SELF INSPIRATION OF PLAYERS**”.

Conclusions

Subject to the limitations of this study, the investigator made the following conclusions:

1. The motivation is most meaningful thing in players life
2. All players need motivatation .
3. The motivation by coach family friends social aspects are more important
4. The motivational quotes are also most useful to self inspiration success is most valuable thing in players life.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

Finding the Equality between Hand Ball & Lacrosse game

Sanjay Daulatrao Bagul

D.K.T.E. Society's Kreedra Maharshi Meghnath Nageshkar College of Physical Education,
Tardal, Tal- Hatkangle, Dist- Kolhapur

Introduction:

Today's sport world growing is much apacely recent sport fields concept converted in a sport science because of the new facilities and equipments are introduced in sporting field. Players broke his limits every year new world record given by the sport man, and its reason depending upon only the work efficiency was growing of the coaches ,trainer , sport teachers, other supporting staff have much sufficient and advanced knowledge of sport science. They change every old disciplinary in sport field. Today physical education courses introduce so many new subjects like Rehabilitation, Management, Yoga education, knowledge of Physiotherapy, Sport medicine, weight management , computer use in sport field, skill video analyzing advanced practice & training scheduled all these are innovated newly with the base of science and today's sport science grow with the support of the sport biomechanics.

Recent sport field is established Research. Every research got always new fact from the globule world. Science is fulfilling by wonders. In this decades every field's researcher are using frequently the source on internet. For this small pilot research study searcher use this source for the collecting data for analyzing to similarity of two games. Resent study is related to researchers major study Finding the effects of sand pit and medicine ball exercise on selected age group hand ball player.

Researcher has new experience by collecting data from internet you tube video for observing. Search frequently on Google web's hand ball games related game and find 'Lacrosse' in first video attract me and I was get dissension to write one research paper on it. Selected the title of paper is "Findings the equality between Hand Ball and Lacrosse game" for this motive searcher collect 10 videos of each game and official rule book, referee fitness testing protocol (2014) for lacrosse. First step is observation second is analyzing the game skill and other things and generates one consolidated chart of delivering all related information collecting data through internet sources.

The chart is the central gist of the research paper. Reader is read the chart and he didn't need to read whole paper. The chart is the major banner of the research work. This chart are divided in four main ramify .and last one is findings are the declarations of both games co relations. Researcher tries to new ones to deliver something new as per his capability. The last row of the chart is support ministration of conclusion and recommendations .This study is expedient to every sport and field related persons.

1. Purpose Of Study

1. Find new similar game like Hand Ball.
2. Find new equal skilling and physical technique game who apt in training program. Thus the Players have improvement his physical fitness.
3. Search the equal action game who is building the fitness for prolonged time.
4. This related game practice is give benefits to finding new talent and he subrogate in new game also.

2. Hypothesis

1. Lacrosse game is playing as a related game of Hand Ball.
2. Lacrosse game play is improving physical capability those are required to Hand Ball play.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

- Lacrosse and Hand ball have similar skilling and tactical games thus the referees of both game have opportunity to do job of officiate in both game easily.
- Play Lacrosse game is beneficial for Hand Ball player to give additional ercetera in his physical fitness.

3. Observation, Analytical & Comparatively

3.1 Observation

Researcher determine for use to collection of data is internet. So he search from the Google webs you tube videos for observation. He saw more than 50 videos of lacrosse match and trainings scheduled of different coaches and trainer. He saw the all age group and gender different match video to analyzing the data in writing. And finally researcher chosen 10 video of Lacrosse and hand ball play and he read the some literature about booth game.

3.2. Analytical

Researcher analyzing is videos and literature them in word and he express the data in the newly developed chart. The chart is divided in four to major parts. And the last one is findings and it is the real window to show the relation of both games. The federation rule books and skill and tactics books also give sustained to analyze the data of observation.

3.3. Comparatively

In this section researcher use the last part of developed chart and it is findings. Findings are given the appropriate result for the conclusion and recommendations given by the researcher in further section.

4. Finding The Sample

- 1.1. Depending variable
- 1.2. Independent variable

5. Equipments

- 5.1 Computer – has with internet connection.
- 5.2 External devise – pen drive, C.D.
- 5.3 Printer
- 5.4 Software – Window 7 with office
- 5.5 Hand ball official rule book (Affiliated by international federation)
- 5.6 Lacrosse official rule book (Affiliated by international federation)
- 5.7 Paper, pen, pencil, scale, Marker

6. Study Method

Today Researcher work in D.K.T.E. Society's Kreeda Maharshi Meghnath Nageshkar College of Physical Education, Tardal. He is the Assistant professor. So he is using the internet sources from his College Pc by the broad band BSNL connection to collect the data for research.

For this new type of subject the researcher use today's new facility of education and it is ITC. In this researcher use three different method together, first one is observation method second is analytical method and last one is comparative method of research. So in this small research study searcher have new experiences because it is his first item to find anything new by the internet you tube resource.

In this study researchers aim is to targeting related game of Hand Ball. As per the aim he saw so many game video in internet and finally he got Lacrosse and he decide to analyzing this game mach video , official rule book , skill and tactic book literature of both game. As per his plane he selects the random method to select the sample and he select 10 video of each game. After close and

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

deep observation he wrote about the characteristics of both games for example ply field measurement, duration of match play, how many players are involve in plying match, what are the specialty character they have, other equipment of the both games like goal post, goal keeper kit, other protective equipments like chest guard, mouth picas , eye protectors etc.

After observing and analyzing both games video and wrote the important thing of that. There is collecting sufficient data to compare both games to each other. For this need researcher create one chart to focus both games major characters to finding the equality and differences? And this chart is the nucleus of this research paper.

Every expertly or research student read or observe the analyzing chart is provides the sufficient facts about both games. He got central idea of both game and he gives clear idea to reader how they are co related to each other. And it is main aim of the researcher from this research paper.

These analyzing charts provide the sufficient finding of both games to write conclusions and recommendations of this study. And all recommendations and conclusions are cast from the findings.

7. Analyzing Chart

Sr. No.	Objectives	Hand ball	Lacrosse	Findings
1	Number of player's are in play	1-Goalkeeper & 6 Ground players	1-Goalkeeper & 9 Ground players	Goalkeeper are same in both game but the ground players are more in lacrosse
2	Match Duration	30 minute (First Half) 10 minute rest 30 minute for Second Half) Total duration 70 minute	15 minute Four Quarter Match (1 st Quarter and 2 nd Quarter have no rest time but in 3 rd and 4 th quarter has 10 to 12 minute rest time)	Hand ball is the two half match system and lacrosse have four quarter match system
3	Play field	40 x 20 meter in rectangular shape .center line on 20 meter & court divide in Right & Left court.	100.58 m x 54.86 m Rectangular is divide by 50.3 m Center line in two play field	Lacrosse Play field is bigger than Hand ball play field.
4	Goal Post	3 m(L) x 2 m(H) x 1m (D)	6 m(L) x 6 m(H) x 7m (D)	Depth of Lacrosse Goal post is more than Hand Ball post
5	Ball	Circumference - 54cm to 56cm for Women & 58 to 60 cm for Men Wight- 425 to 475 gram Two piece	Circumference - 19.69cm to 20.32cm Weight- 142 to 149 gram One piece	Both Ball have differ than each other in size Hand ball is big more than Lacrosse ball
6	Stick	There is no stick	In lacrosse the variety of Stick are recommended as per players playing positions	Lacrosse game needs one additional extra equipment than hand ball game.
7	protective equipment	mostly used by goal keeper	Mostly use injury protection majors by goal keeper and	In Lacrosse have more injury chances than hand ball

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

			<i>ground players are also use some portative equipments</i>	
8	<i>Number of officials</i>	<i>2 Referee 1 Time keeper 1. Penalty Time keeper 1. Scorer</i>	<i>2 Referee 1 Time keeper 1. Scorer 1. Assistant Scorer</i>	<i>Penalty Time keeper is different official in lacrosse game.</i>
9	Health Related components: Those factors that are related to how well the systems. of your body work. ...	<i>Hand ball player need have to health fitness</i>	<i>Lacrosse player need have to health fitness</i>	<i>Both game players are have Health fitness</i>
	1. Cardiovascular. Fitness:	<i>Hand ball player need have Cardiovascular fitness</i>	<i>Lacrosse player need have Cardiovascular fitness</i>	<i>Both game players are have Cardiovascular fitness</i>
	2.Body Composition:	<i>Hand ball player need have proper body compositions.</i>	<i>Lacrosse player need have proper body compositions.</i>	<i>Both game players are having proper body compositions.</i>
	3. Flexibility:	<i>Hand ball player need more flexibility than lacrosse</i>	<i>Lacrosse players have sufficient flexibility</i>	<i>Hand players have need more flexibility than lacrosse player</i>
	4. Muscular strength:	<i>Hand ball player need more Muscular strength than lacrosse</i>	<i>Lacrosse players also have sufficient amount of muscular strength.</i>	<i>Hand ball goal shooter has more explosive muscular strength than lacrosse game player.</i>
	5. Muscular endurance:	<i>Hand players have short term muscular endurance</i>	<i>Lacrosse players are need more muscular endurance</i>	<i>The length of playing field is demanding different type of muscular endurance capability by both game players.</i>

8. Conclusions

1. Lacrosse game also plays a related of Hand Ball.
2. Those Hand Ball players are play Lacrosse game as a co related game of his game they got more physical fitness.
3. Lacrosse game has similar skills like Hand Ball skill.
4. Lacrosse game officiating is also beneficial to Hand Ball game official.
5. Lacrosse game has more injury possibilities than Hand Ball.
6. Lacrosse game players need more portative equipments than Hand Ball player.
7. Both game players fitness ability depending upon her playing position.
8. Both game plays are beneficial to each other to developing motor skilling abilities.

आयोजक	श्री शाहू छत्रपती शिक्षण संस्थेचे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025
-------	---	---------------------------------------

9. Short distance fast run is specialty of Hand Ball player and long duration endurance is the major requirement of Lacrosse player.
10. Lacrosse game has more space to play than Hand Ball.

9. Recommendations

1. Lacrosse game is introducing as a related game of Hand Ball in practice training scheduled.
2. Finding the co relation of both game skills is the new subject of research.
3. Finding the contradictions of both game skills is the new subject of research.
4. Protective equipments of Lacrosse are useful for Hand Ball player this is also new subject of research
5. Lacrosse game plays on Hand Ball court as a recreational activity for the novices Lacrosse player.

References:

For Lacrosse

1. <https://www.youtube.com/watch?v=8zqIrPg84W4>
2. https://www.youtube.com/watch?v=Z5hxC_siTs
3. <https://www.youtube.com/watch?v=e0lVIDiL7rg>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=bOHVamQ9sfw>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=GWCmeJEY8dQ>
6. https://www.youtube.com/watch?v=q_WE7d2pUx4
7. <https://www.youtube.com/watch?v=8hbPmrEZmo0>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=MPgIcgG-Bgk>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=4uhnug1ODOo>
10. <https://www.youtube.com/watch?v=9aNLmOk36B0>

Official rulebook recommended by International federation.

For Hand Ball

1. <https://www.youtube.com/watch?v=69Ap8WsenXc>
2. <https://www.youtube.com/watch?v=G9QJSjhOgM8>
3. https://www.youtube.com/watch?v=ki_a2_FfyEE
4. <https://www.youtube.com/watch?v=V7WdaByO5Bc>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=XeL0Imuyqe0>
6. <https://www.youtube.com/watch?v=oaWzF0WXiGY>
7. <https://www.youtube.com/watch?v=qdFbnV-ZDh4>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=YKv0Z5ac-VM>
9. https://www.youtube.com/results?search_query=handball+olympics+2016+final+men
10. <https://www.youtube.com/watch?v=WN69PHWsT1E>
11. Official rulebook recommended by International federation.